ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ
THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

هايكازيان
مجلّة الدّراسات الأرمنيّة

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

Volume 39

Յանձնառութիւն Պահանջ Երաշխիք

այագիտութեան առաջացումը
բազմերախտ քաջածանօթ
քաղաքակրթական արժէքներուն
նուաճումները յայտնաբերելու հանրայնացնելու
արժեւորելու դարավերջին դարասկիզբին
աշխատանք բաւարարելու հայագիտութիւնը
առաջացնելու ծանօթացնելու
Ժամանակը տասեւեռումին

սկզբնաւորութեան
գիտութիւնները ուսումնասիր արդիական
բանութեամբ հետազօտական սկզբունքներով
ռաջընթացին
անխուսափելի այագիտութիւնը
նորութիւններուն զարգանար Հայագէտներու

Հայաստանի անրապետութեան կարեւորագոյն
հայագիտութեան հայթայթումը
դրսեւորուեցաւ ամալսարանի
հայագիտական հայկականա
հայագիտական
մալսարանը ակադեմական գիտահետազօտական
իտէալական պահանջին ընդառաջելու
իրաւացիութիւնը

Խորհրդային տարիներուն հայագիտութիւնը
հաստատութե
բարձրագոյն կրթութեան դասընթացք
վաստակաւոր դասախօսներու հայագէտներու
գաղափարաբանու
որդեգրելով պարբերաբար
յագիտական յիսնամեակէն
շեշտուածութիւնը

գաղափարախօսութեան

Խորհրդային մեթոտաբանութեամբ հայագիտութեան
յառաջացաւ արեւմտեան մեթոտաբանութեամբ
Միաժամանակ յիսնամեակէն
շեշտուեցաւ հայագիտութեամբ
վահանաւոր հայագիտութեան
պահանջներու ամբողջացումի
մատեսակէտութեան հայագիտութեան ներառումին՝
համաշխարհային միջինարեւելագիտութեան

ննսունականներէն ճակատագրական
զարգացումներ հայրենական
արցախեան ինքնորոշման պետականութեան
տնտեսական բարեշրջում
փոփոխութիւններ ինքնութեան
հաստատութիւններու քականութեան
տեղաշարժեր
բարձրաձայնուող մարտահրաւէր
դիմագրաւելու կուսակցական
մարմիններ անհատներ
կարողութիւններուն ըմբռնումներուն
պրիսմակէն

այագիտութիւնը
առարկայական համապարփակ մտահորիզոնի
սերնդափոխութեան երաշխիքներով
բաղդատութիւններ կատարելու
յատկանիշերով
բաւարարել յառաջացած պահանջները
դիմագրաւած այժմէական պահանջներուն հայագիտու
յաձնառութիւն հանդէսներով
կազմակերպուած հարթակներով

պահանջուածը իրականացնելու հայագիտու
երիտասարդանայ
աշխատելակերպով
մաշխարհային գիտութիւններու

սումնասիրութիւններու բովանդակային ժամանակնե
համապատասխան

իրականացնելու
կայացնողներու
ռազմավարութեան անփոխարինել
պահովուած յարատեւումի զարգացումի գործնական
երաշխիքներով

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Անդրանիկ Տագէսեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Էքմէքճի (ի պաշտօնէ), Նանօր Գարակէօզեան
Թոփալեան, Արմէն Իւրնէշլեան Սիլվա Փափազեան

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Երուանդ Երկանեան, Հրանուշ Խառատեան, Մուրատ Հասրաթեան, Հրաչ Չիլինկիրեան, Մկրտիչ Պուլտուքեան, Սեդա Տատոյեան, Սուզըն Փեթի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ՝
Բախչինեան

Commitment, Demands, Guarantees

The advancement of Armenology as a field of study is closely linked to the meritorious work of Mekhitarist fathers. Being well aware of global and Armenian civilization values and eager to discover, publicize and assess their achievements the Mekhitarists began their systematic work in the late 18th and early 19th centuries with the goal of fulfilling the demand for developing and promoting Armenology as an independent discipline. Time has shown the success of their visio

At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the social sciences became replete with modern research methodologies and new research principles. It was essential to keep pace with this scientific progress, and efforts to satisfy this demand were inevitable in order for Armenology to progress in parallel with developments in other scientific fields. A new generation of Armenian scholars succeeded in ensuring this.

The most important contribution of the First Republic of Armen 1920) was the provision of a state level base for Armenian Studies through the founding of the Yerevan State University in 1919. There was a demand to "Armenify" Armenian Studies and to create a national school of Armenology; the university, with its academic and research mission, was the ideal place to respond to that demand. Time has shown the legitimacy of that courageous step.

During the Soviet years, Armenology gained new momentum and a new quality. It became more institutionalized as a field education; it grew strong roots thanks to the work of esteemed lecturers and produced new generations of Armenologists, who periodically reformed Armenian Studies in Armenia. Looking through the prism of Leninist ideology. After the 50th Anniversary of the Armenian Genocide in 1965, this ideological focus gradually acquired a national character and contributed to the satisfaction of the demand for a national ideology.

In parallel to the school of Armenology that followed Soviet methodology, another school, based on Western methodology, was developed in the Diaspora. At the same time, starting from the 50th

Anniversary of the Genocide, the need to protect Armenian Diaspora identity through Armenology was emphasized. Indeed, this two elopment of Armenology satisfied a number of needs, including its development as a multifaceted field of study, as well as its even greater inclusion in the general field of Middle Eastern Studies.

Since the 1990s, key developments have taken place in the space: Artsakh's struggle for self determination, the establishment of independence in Armenia, economic and social reforms in Armenia, etc. In the Diaspora, significant changes have similarly been observed: identity issues, reformulation of institutional policies, population movements, redefinition of the nature of the Diaspora, etc.. There has been a growing demand to address these challenges. State, community, political, church and educational bodies, and the media, as well as individuals have sought to understand these issues from their own perspective and contemplate solutions according to their resources and perceptions.

Over the past 300 years, Armenology has become a field characterized by objectivity, comprehensiveness, broadness in scope nd content, with some guarantees of sustainability over time and generations. It has tried to meet demands that have arisen over the years. Therefore, today Armenology has a new commitment to respond to the current needs of the Armenian nation through its journals, university departments and organized platforms.

To fully accomplish what is required of it, Armenology must be reinvigorated not only by the addition of young human resources but also by the modernization of its values and work style. It become more integrated into the broader field of social sciences and to expand the scope of its research themes in line with contemporary demands. In order to accomplish all this, Armenology must be regarded by state and national decision makers as an indispensable tool for national strategic planning and must be safeguarded with practical guarantees of sustainability and development.

Antranik Dakessian

EDITORIAL BOARD
Arda Ekmekji (ex officio), Nanor Karageozian, Silva Papaz Arshalouyse Topalian, Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian, Jirair Tanielian, Yervand Yerkanian, Hranush Kharatian, Murad Hasratian, Hratch Tchilingirian, Megerditch H. Bouldoukian, Seta Dadoyan, Susan Pattie

REPRESENTATIVE IN ARMENIA
Artsvi Bakhchinyan

ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀՀ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՉԱՓ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹ

ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍ
tatoulm@gmail.com

արցախեան ինքնորոշման պատերազմի հրադադարից
համահայկական հրամայականով
հաղորդակցութ

այլընտրանքային

ժամանակակից հեռահաղորդակցութ
արհեստամիջոցնե

Միաժամանակ
տարաբնակեցման

փախստականներին
տրամադրումը

1990ականներին
այնուամենայնի
ւնները վկայում են, որ

համայնքներին

քաղաքայնացման
աշխատատեղերի
վատթարացումը բնակավայրերում
աշխատունակ երիտասարդներին
հիմնականում՝

ճանապարհով

բնակավայրերից

կառավարութիւնների իրականացուող

անկախացման

դիտարկմամբ մտաւորականութիւնը փորձագէտները

համայնքապետերը իշխանութիւնն ընդդիմութիւնը

տեղաբաշխուած

կենտրոններում՝

աստիճանաբար

աղքատութեան

պատճառներով

Այստեղ կը փորձենք ներկայացնել

միտումները, ապա քննարկել լուծման տարբերակներ՝ ըստ համայնքային զարգացման ժամանակակից տեսական հայեցակարգերի եւ առաջարկել դրանց զարգացման ռազմավարութիւնը:

ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԱՆՀԱՄԱՉԱՓ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔ

տարաբնակեցման հայեցակարգի ռազմավարութեան

կառավարման

հիմնախնդիրներից

մեքենայութիւնն

ինքնակառավարման

չօգտագործելով

ինքնակառավարման

ռազմավարութիւնը համապատասխան

կազմակերպական

աջակցութեան

կառավարման

տնտեսութեան

կենտրոնական իշխանութեան թելադրանքով
կազմակերպական

ժամանակակից
մեթոդաբանական
կառավարչական
հասկացութիւն
տեսութիւններ
հասկացութիւններ
հայեցակարգային համակարգում
եղանակներին
փորձառական փիլիսոփայական
ժամանակակից հայեցակարգի
ռազմավարութիւնը Ռազմավարութիւնը
ծողութիւնների ուղղութիւնները
նպատակներին
պարտականութիւնների Հայեցակարգային
մակարդակում կառավարման իրականացումը
ղեկավարների
մտածելակերպի Ռազմավարական մտածելակերպը

ղեկավարների մտածելակերպում դատողութիւններում
կազմակերպութեան
փոխութիւններ
ռազմավարութիւն ռազմավարական
հասկացութիւնները կառավարչական ազդեցութեան

ուսումնասիրութիւններ
սահմաններում
նիւթաֆինանսական
ժամանակակից մեթոդաբանութիւնը
մակարդակում հայեցակարգը
ռազմավարական կառավարման
կառավարման
հիմնախնդիրը կառավարման
համեմատաբար
կառավարման

հայեցակարգը

արաբերութիւններով

օգտագործման

ազդեցութիւնը

մակարդակներում
կազմակերպութիւն

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ատկանշական

տնտեսութեան

Տնտեսագիտութեան աշխատութիւն
ինքնակառավար

ուսումնասիրութիւններում շեշտադրումները

ինքնակառավարման

Միաժամանակ
քաղաքապետական

քննարկումների

նշանակութիւն

ուսումնասիրութիւններ

(public choice) ներկայացուցիչներն

աշխատանքներում չափսուքանակի
խնայողութիւնների (economies of scale),
աքապետական

ատկանշական չափսուքանակի
capital intensive

ներկայացնում աշխատատար

չափսուքանակի

չափսուքանակի

սահմաններից
բնակավայրերում գնահատականների
քաղաքապետական ընդհանրապէս
չափսուքանակի ազդեցութեան խնայողութիւնների
քաղաքապետական

չափսուքանակի ազդեցութեան
աղբահանութիւնն
չափսուքանակի փոփոխութեան աղբահանութեան

աղբահանութիւնը

բնակավայրերում
օգտագործումը
պահպանումը

բնակավայրերում

հանգամանքներով

անդրադառնանք
անհրաժեշտութիւն
պահանջմունքները

ռազմավարութեան
իրականացման մասնակիցներից առանձնացնել
մավարութեան
ռազմավարութիւն
բնապահպանական կենսապայմանների

փոխադրամիջոցների
օգտագործման
բնակարանային
ռազմավարութիւն
գործազրկութեան
աղքատութեան

ռազմավարութիւն
սաշրջութեանն ձեռնարկութիւն
կազմակերպական
պատմամշակութաւին

ձեռնարկատիրական
ռազմավարութիւն
ձեռնարկութիւնների
դրամատնային
գործարարութեան
ձեռնարկութիւնների
ռազմավարութեան

ռազմավարութեան
բազմակողմանի
բազմակողմանի վիճակագրական
ընկերաբանական վերլուծութեան
ուղղութիւնների
բազմակողմանի

բազմակողմանի վերլուծութիւնը

ատկութիւնները
հայեցակարգը

կառավարման
ֆինանսատնտեսական

բնապահպանական

արտադրատնտեսական

ետամնացութիւնից

զարգացածութեան ամենակարեւոր

տնտեսութեան
ինքնագոհութեան

կառավարման հայեցակարգային
ռազմավարական

գաղափարներ
նպատակները իրականացման
ռազմավարութեան իրականացումը

առողջապահութիւն
երիտասարդական քաղաքականութիւն
ապահովութիւն կարգուկանոնի
բնապահպանութիւն տնտեսութեան
ռազմավարութեան իրականացման

ժողովրդագրական ցուցանիշները ախախտումների

վստահութիւնը

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

պայմանաւորող
արտայայտուած բնակլիմայական
տարբերութիւն capital investments policy
ղաքականութեան անհամաչափութիւն տարածաշրջանում

գիւղատնտեսութեան տարատեսակ
ենթակառուցուածքների
միջպետական հանրապետական նշանակութեան ճանապարհների
վարչատարածքային
1. Տարածքային համաչափութեան
առաջնահերթութիւններից
անհամաչափութիւնները
անդրադառնում
կայունութեան անվտանգութեան

կառավարութեան կարեւորագոյն
կերատնտեսական աղքատութեան

կառավարութեան կարեւորագոյն
սահմանադրութեան
կառավարութիւնը իրականացնում
քաղաքականութիւնը

տնտեսութեան

դասակարգուել
ֆինանսական արհեստագիտական
ռուցուածքային ազդեցութիւնն ձեռնարկութիւնների
գործունէութեան
աղքատութեան բնութագրիչները
համեմատութեամբ
բարձրլեռնային սահմանամերձ համայնքներում
հիմնահարցերի պայմանաւորուած
տարբերակուած քաղաքականութեամբ միջոցառումների
իրականացման արդիւնաւէտութեամբ

մակերեւոյթից

Համայնքների սահմանամերձ
տարբերութիւնների բացայայտումը
քաղաքականութեան

արտայայտում կարեւորագոյն
գործազրկութիւնն գործազրկութեան

հարեւանութեամբ

մասնագիտացման ուղղութիւնները

հանքագործութիւնը
Գեղարքունիքի արդիւնաբերութեան
արդիւնաբերութիւնն
նշանակութիւն Էլեկտրականու

չափորոշիչների

երկարաժամկէտ

գործընթացում

համայնքներից

Հանրապետութեան

համայնքներից

Գեղարքունիքի

ամենափոքրից

Համայնքների

օրէնսդրական վերապահելով

լիազօրութիւնների

լիազօրութիւնները

Մասնաւորապէս

համայնքներում

համայնքերում

անհամաչափութեան յաղթահարման

առաջնահերթ համապատասխան

մեխանիզմների յաղթահարման

ուղղութիւնների ընտրութեանը

ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ

համաչափութիւն

հաւասարաչափ

ուժականութեան սահմանափակումների

չափանիշների միաժամանակ
տարածաշրջանի ընկերատնտեսական
նպատակային գործունէութեան

կենսամակարդակների

ռավարութեան

արձանագրային
Հայեցակարգից միջոցառումների
նախատեսուեց
Մօտեցումների
Առաջարկութիւնների Ներկայացումը

պէտք է իրագործի
նպատակները՝ կողմից նպաստի տարածքներում աղքատութեան

մրցունակութեան բարձրացմանը նպատակները
փոխկապակցուած փոխպայմանաւորուած
վարչատարածքային

աշխարհագրական ենթակառուցուածքային
պայմանաւորուած տարածաշրջանները։

չափորոշիչներ
իրականացնել
նշանակութեան
դասակարգուել
արտայայտում ֆինանսական
առանձնայատ
երկարաժամկէտ եկամտաբերութեան
հայեցակարգերը
չափանիշների օգտագործման
աշխատանքային
զբաղուածութեան
անհամաչափութեան յաղթահարման
ֆինանսաւորման

խնդիրներ, որոնք վերաբերում են.

- տարածաշրջանների վերակառուցմանը
- մակարդակից
- տարածաշրջանի երկարաժամկէտ գործազրկութեան յաղթահարմանը
- տարածաշրջանների զբաղուածութեան երիտասարդութեան զբաղուածութեան հայեցակարգով
- տարածաշրջանում բարեփոխումների գիւղատնտեսութեան արդիականացումը
- գործազրկութիւնն գործազրկութեան արդիւնաբերութեան

համաչափութեան մեթոդաբանութիւն

- ենթակառուցուածքների
- բնակարանաշինութիւն հաստատութիւնների վերականգնում
-
- բնակավայրերի ընկերատնտեսական զբօսաշրջային

առանձնայատկութիւնները հնարաւորութիւնները

- կենտրոնական կառավարման հաւասարակշռութեան
- ընկերամշակութային համապատասխան
-

գերակայութիւնները

- կենսապայմանների առողջութեան

- տարածաշրջանի
ընդհանրապէս
ստեղծագործական
հնարաւորութիւնները
- աւանդոյթների

քաղաքապետական գիտակցութեան
Անհամաչափութեան յաղթահարումը
միաւորումների համագործակցութեան
ֆինանսական յարաբերութիւնների
հարկաամավարկային գործունէութեան
անհամաչափութեան
քաղաքականութեան

- անհամաչափութեան
պատճառների
չափանիշների կառավարման
-
նպաստաւորագոյն յարաբերակցութեան
հարկաամավարկային նպատակային

յաղթահարման գործընթացում համայնքներին
տրամադրման
- տարածաշրջաններում նորարարութիւնների նորամուծութիւնների
ֆինանսաւորման
վարձակալական

- անհամաչափութեան յաղթահարման
ուղղութիւնների

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

անհամաչափութեան
առաջնահերթ
նպատակային
ուղղութիւնների ընտրութեանը
տարածաշրջանների օգտագործման
միջտարածքային
տամիջոցները արդիւնաւէտութեան

ենթակառուցուածքի
արտադրութեան գիտատեխնիկական
ուղղութիւնները մասնագիտացմ

նախադրեալներն օգտագործումը

հանրապետութեան արտահանման

կախուածութիւնը

կատարելագործել ֆիանանսական համահարթեցման

օգտագործման

standards and norms

օգտագործման կառավարման

եկամտահարկի շահութահարկի

Համայնքների

անհամաչափութ աղթահարման

համակարգային

օգտագործման

օգտագործման

տրամադրման

անհամաչափութ

Միաժամանակ

եկամուտներին

անհամաչափութ

պայմաններին

ջրամատակարարումը
ամատակարարումը բնակարանային
առողջապահական
ճանապարհները հեռահաղորդակցութ
կենսամիջավայրի
ռազմավարութ

միջպետական համամասնութ
ղատնտեսական

աղթահարման բազմակողմանի
մասնագիտացում

ֆինանսական
օգտագործման
տարածաշրջանում ձեռնարկատիրական
արհեստագիտամիջոցների
Անհամաչափութ աղթահարման
համապատասխան

սահմանամերձ բնակավայրերի
բարձրլեռնային բնակավայրերի

ղատնտեսական բնակավայրերում
փոխադրամիջոցների
հաղորդակցութ

համապատասխան մասնաւորապէս
հանգամանքներով
համայնքներում
տարածաշրջանի

ֆինանսական

համակարգման անհրաժեշտութ

հանրապետութ

իրականացում

ֆինանսական հաստատութենական

միջհամայնքային համագործակցութ
դրամագլխային իրականացում

համայնքներին առանձնացնել

մասնագիտական պատրաստմանն
արհեստագիտամիջոցների
արտադրողների գործակցութեան

ձեռնարկատիրութ
խաղողագործութ

գործարարութ

բնապահպանական

- բնապահպանական
- բնապահպանական կարգաբերական
-
- բնապահպանական կառավարման

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

նդիրը Հայաստանի նվտանգութեան
http://www.irates.am/hy/YC77XggEifxEghe86QCl1jtU1I

Այն բխում է նաեւ միջազգային յարաբերութիւնների
, под редакцией В.Л. Ижанова и В.И.
Քաղաքապետական
անով, Վ.Ի. Պատրուշ
Organizational Theory Development: Displacement of End," *Organizational Studies* Theory: A Scientific Concept," https://tomprof.stanford.edu/posting/1562
nal Choice and Urban Politics. Public Choice and Local Government Reform: Contrasts between Britain and the United States Contemporary Political Studies. Vol.
Property Tax Relief Measures and Phase Mechanisms. A Report prepared for the Task Force on Reassessment in Metropolitan Toronto Mimeograph, Toronto
Alternative Approaches to Taxing Land and Real Property. A paper prepared for the World Bank Institute Washington, D.C.
Slack, "Municipal Finance and the Pattern of Urban Growth," Toronto, D.D.: Howe Institute, 2000. Enid Slack, "Property Tax Reform in Ontario: What Have We Learned?" *Canadian Tax Journal,* 2002:Vol. 50. No. 2.
Enid Slack, John LaFaver, and Ihor Shpak "Property Tax in Ukraine: *Budget and Fiscal Review,*
Sjoquist and Mary B. Walker Economies of Scale
Size, Efficiency and Democracy: Consolidation. Fragmentation and Stoker, H. Wolman (eds.) Theories of Urban Politics

"Local Government Amalgamations. Discredited Nineteenth_Century Ideals Alive in the Twenty_First // C.D.", *Howe Institute Commentary*, No. 150 March,

Economies of Scale | Intelligent Economist," https://www.intelligenteconomist.com/economies
Глубинная Россия: 2000 Новое издательство,

Mobilising Regions: Territorial Strategies for Growth London, UK, Regional Studies Association Winter Conference 2013 https://www.regionalstudies.org/events/regional

Human resources development strategy, http://www.mohe.gov.jo/en/documents/national
Strategic directions for culture https://www.ontario.ca/document/environmental document/strategic

The Four Capacity Building Pillars of Entrepreneurship, https://strategyplanone.wordpress.com/2012/03/07/the

Միջհամայնքային Միաւորումները Հարկային Քաղաքականութիւնը
ՀՀ Կառավարութիւն, 2004

Վարչատարածքային Ինքնակառավարման

Ռազմավարութեան

Հանրային Քաղաքականութեան Վերլուծութիւն, «Պետական Ծառայութիւն»

http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=61730

DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

TATOUL MANASERIAN
tatoulm@gmail.com

One of the primary tasks for overcoming the asymmetry of development of Armenia's rural villages and underdeveloped communities is to develop effective methods and mechanisms that can facilitate the selection of target policies. In this respect, it is necessary to regulate the inter territorial distribution of the use of local natural resources in the regions, to specify the means of their development and the criteria for assessing their effectiveness, to highlight the combination of local, regional, territorial and state interests and the conditions of regional market infrastructure formation, as well as to support development and growth of science and technologies and industrial production in rural areas by efficiently utilizing existing and financial resources.

To address these challenges the state needs to concentrate on the following measures:

- creating appropriate conditions for the growth of underdeveloped communities;
- ensuring a favorable environment for private sector activities and improving the investment climate;
- improving social welfare and strengthening infrastructure for business for communities and settlements;
- providing a special focus and subsidies for development in highland settlem

- increasing the efficiency of state support for economic development in the regions;
- providing continuous development and improvement of infrastructure in rural areas (communication, transportation, power).

ՄՀԵՐԻ ԴՈՒՌ. ՔՐԻՍՏՈՆ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆ ԱԿԱՆ ՍՐԲԱ

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆ
simonian_lilit@mail.ru

Նախաքրիստոն ական շրջանում հայոց
թը: Քրիստոն
որ հնուց կապ պաշտամունքի
ել են քրիստոն ական սրբատեղիների, զգալի թ
նոսական տաճարներ ել են քրիստոն ական եկեղեցիների,
նի է ոչ միայն գրա
տական պեղումների արդ երանորոգման ըն
ուսումնասիրութ
կասկած, քրիստոն ական բազմաթի
այրերում, որոնք
որ խնամքի համար համապատասխան շ
ս իջնելու, երազների միջոց
ու պատճառներ : Այդուհանդերձ նախաքրիստոն
մի շարք պաշտամունքա էլ չեն քրիստոն
մնացել են ժող րդի պաշտամունքի առարկա
աղաքի սահմաններում գտն
Պատմագրական ները հեթանոսութ
չեն պարունակում պաշտամունքային տարրերի նկարագ
աբար, բացի ընդհանուր դիտողութ
էին հին հայերը
պաշտում այս կամ այն աստ ինչպիսի կերպարանք ուն
ուխտագնացութ պքերում էին դիմում այս կամ այն աստ
պաշտամունքի այլ

մունքային շինութ ւն է եղել իր ստեղծման օր , իսկ որ այդ վայրը
ուխտատեղի, որտեղ մատուց
վրայի արձանագրութ ող զոհերը,
երախտագիտութ փափագ արտա

փոքր արձանիկները,
պեղումների ժամանակ
Հայոց պատմագրութ ը առանձին հարուստ չէ նա
այրերի հետ կապ ած պաշտամունքային գործողութ
ն ժամանակների ն
ճանապարհորդների
էլ աշխարհագրական տեղագրական

արունակում են կար
բուն պաշտամունքը, աճախ՝ պաշտամունքային հմայական գործողու
ների մանրամասն նկարագրութ դրանց նպատակների
ելի հարուստ են
2 շրջանի տեղեկութ
նպատակն է պարզել Ակռփու
թն ու նպատակները, Միերի պաշտամունքի
որումները, որոնք արտա ում են մի կողմից ծիսա
կան ու հմայական գործողութ ս կողմից՝ առաս
հնագիտական ն
րդական առասպելների համալիր ուսումնա
ճանապարհը, կարելի է պարզել, թ
հերոս Միերի մասին պատկերացումները կապ ԺԹ. դարավերջ
քի, ընդհանուր աշխարհայ
ալ գաղափարների հետ: Մասնա
դարի տեղացի հայերը ընկալել
Միերի առասպելաբանութ
՝ իրական պատմութ աշխարհակառ
կարելի է քննարկել այն
որը բարձրացրել է դեռ դիւցազնավէպի առաջին գրառող Գ
դիւցազնավէպի հերոս Միերը նո՞յնն է, ինչ

որման համար անհրա
ժեշտ են հնագիտական պատմական փաստեր

հաւաստում են

է, հայոց համար ուխտատեղի էր ընդհուպ
անի հայաթափութ
արձանիկները
ատկերազարդ առարկաները թ լ են տալիս ենթադրել, որ նախա
ական շրջանում այդ ս եղել է ուխտատեղի: Որոշակի
պատմական որ շրջանում է այդ արձանը սկսել կոչ

ԺԹ. դարավերջին երաբերում են հիմնական

բերմունքի մասին:
արձանագրութ ուսումնասիրութ
սկզբնական շրջանի մամուլից.

բախտախորհուրդ

ընչաքաղցութիւնը

տեսնում ենք, դիւցազնավէպի երկու հերոսները՝
ս են գալիս իբր

Միերի գանձերը ափշտակելու գործն էլ դիտարկ
հմայական գործողութ : Դա չի խանգարում, սակայն, Միերի
ուխտ կատարել նա
ականներին Միերի ռան հետ կապ ատալիքների մասին
որոշ տեղեկութ ւններ է արձանագրել գերմանացի հնագ տ Ֆ. Է. Շուլցը:
Նա նշել է, որ իր ժամանակ այդ վայրը պատկառելի ուխտավայր
մուսուլման կանանց համար: Տեղացի հայերը, որոնք այլազգիներին հա
ատում էին, որ այդ դուռը մուտք է դ պի քարանձա
այտնել են, որ դուռն ինքն իրեն բաց ում է միայն Զատկից
Կարապետի ամառային տ
ընդ որում դռան ետ ում է կախարդական աքաղաղի
կանչը, ինչն էլ բարի նշան է համար ում, որ կարելի է փորձել դռնից ներս
մտնել: Պատմում էին նա անհետ կորած մի
վանեցու մասին, որը մ երի բնակավայրին
Նմանատիպ տեղեկութ
անեցոց առասպելը այդ դռնած արձանագրութեան ետ
շղթայակապ դարա պահած փակած ունի Միեր անուն
սարսափելի անձնաւորութիւնը, որ մի օր շղթայակոտոր դուրս պիտի
երջ տալու համար: Հակառակ այդ ահաւոր
աւանդութեան, արձանագրութեան աջ ստորոտում կաթիլ ջրերից հաւաքած մի
փոքրիկ աւազան կայ, որի մէջ հազիւ մի ձեռք կարող է տեղաւոր
անայ սիրոյ տէր կուսանք, սիրոյ խորհուրդներ
ձեռքը մեկնում են այնտեղից աւազի հատիկներ են դուրս
ն մի հատիկը իրան գոյն խորհրդի բացատրութիւն

Այսպիսի տեղեկութ ին է պատկանում նա
ծագման մասին
Այս Չարխի ֆալակ իյնում է Զըմբզըմբ Մաղարի

ալ ապառաժ, մի մարդապոյ դուռ ունի կրկին փոր
անկարելի է ներս մտնել, մի մետրի լայնութ ճանապարհ, հար
. աջ ու ձախ մաղարաներ փոր
, բոլոր իր քարից նստարան
, ու կրկին քարեր ն ջուր է կաթում, ն
ըսեն Գայլ գետն է կից դուրս գաս երեք
ջ, ապառաժ քարի մի մեծ դուռ քարից, կարծես շարժական
ապառաժից: Երկու պուրակ
ապառաժի քարեր ինչ ս շարած լինին այդ
կարմիր սրբատաշ քար չորս քարի րան դրած, երկարութ

պատմում է, որ այդ քար Միեր Սիփանա
դրած, պատճառ՝ հող ձիան ոտին տեղ տա
գան այն կնիկներ, որ ամուսիններ հետերնին հաշտ չեն: Գնան էն

քարին խունկ ծխեն, մոմ
իր խնդիրք կատար
ն Համբարձում գիշեր հրեշտակներ
բերեն այդ քարի րան պահում են: Այն կին, որ
տք է գիշեր շուտ գա աքի, օրը չծագած,
ծոցում պահի ամուսնու մ տ, ուրեմն երախա
անի մի տան հարս քանի տարի չունենա
Համբարձման գիշեր, տուն իմաց կու հասնի այն քարին,
անկարծ Մհերի հերի դուռ
սասունցիի պատմութ ն Համբարձման գիշեր

մնան հոն: Այս հարսի էրիկ, կեսրար, բարեկամներ կ
փնտռեն, չեն գտնա

- Այ հարս, դու այս մ

- ք ասում, իրիկուն գնացի, ահա հիմա էկա
տեսնան, որ փոր ուռած է, կ
- Հարս, շիտակն պատմի, քեզ ի՞նչ պատահեց:
սպասեն քանիմ օր
պառկում ա, մի տ եց ամսական երախա
լինի, որ օսմանցու աշին կամ քուրթի պ
ր, երկու մարդու հա
այդ տան անուն Տ ըսեն, որ մինչ հիմա կա
եղած մանուկներ բոլոր հսկա

ս բխում է, որ Մհերն ընկալ , այստեղից էլ
ած երեխայից առաջացած տոհմի անունը, որ պարունակում է
բարբառի ար » արմատը:
Միաժամանակ, այս ն թը պարունակում է
ը պատկանում է զա ակատու սրբա

աղարայի անձա ային համալիրի ու դրա ընդերքու

աքը բացատրում է նա
գնում Սիփանա մունքի առարկա հանդիսացող
ած հրաշալի իր քարը բեր
առին այնչափ ձուն չի մնար, մինակ փոս
ծերպերու տակ կ ձուն: Գլուխն է, տեսեր իմ, արտա
տեղ խորթփորթ ցց ած ապառաժներ, իսկ հ սիսային կողմում
ալ ժայռի տակ կա մի փոքրիկ լիճ, որ ան
իթի տղան Մհեր երբ Սասուն անի Ակոբին գալիս է, ձիու
գլուխ: Ձին շատ ծարա այն լճի ջուր ամբողջ խմում
, չեն պատմեր, իսկ լիճ միշտ մնում է

անաբար, Միերի ակատու էութ
պատկերացումները տարած անից դուրս: Այս
նում է Ալաշկերտի հետ ալ առասպելը, որի

Մըհեր պան օրուան մէկ կերթայ ոսկի պերելու, կերթայ Սարգիս անու
քրաշու. «Էգուան, կ ըլներ, իշուանք, արի երթանք խետ ձիկ»:
երթան չուր Մըհերի տուռ: Էն Մըհեր պան գրեր կը կարդայ, տուռ կը
բացուի, կը մտնեն ներս: Մըհեր պան կ
ոսկի կը լեցին: Լըցած ախտին Սարգըսի աչքը կ
յը ոսկի ուրուրոց կախուկ

Հետաքրքիր է, որ
է պարունակում նա դիւցազնավէպ
արտի մասերում, սակայն, որ նք, դա չի ներկայաց
ուխտագնացութ
ատկանշական են գլխա
րակները, որտեղ Միերը (Ագռա
երեխան նրան է անձնում իր քա որի համար նախատես
զատկական ձ նը ոսկի ստանալ
կայն, հանդիպումը դռնից ելած Միերի հետ լինում է պատահական, թ
պատահական տեսնողները միշտ լինում են հարսներ
որոնց սպասում է մի ը՝ կերակրել Միերի հսկա
Լինում է նա , որ Միերի մ տ գնում է աղջիկը կամ
երիտասարդ հարսը՝ թման օրը, այսինքն, Ճրագալ ցի գիշերը, ընդ
որում գնում է կրակ բերելու բերում է՝ Միերից որաբար, բոլոր այդ
ների ասացողները միանգամայն որ պատկերացում
ունեն Ակռփու արի մասին, իսկ Միերի քարանձա ը կարող է բնութագրել
իշատակման: Այն նա
անաբար, անհատական ուխտագնացութ
այրը բնորոշ են եղել բացառա ան քաղաքի
բնակիչներին, թ թման կամ Զատկի օրերին Միերին հանդիպելը
կարող է լինել ինչ գաղտնի ծիսական գործողութ ների ակնարկ:
կ կամ երկու երեք անգամ բաց
լ է տալիս ենթադրել, սքը անհատական
ուխտագնացութ
Դիւցազնավէպի տարբերակների մեծ մասում որ
ում է Համբարձումը, թ
Զատկի, բոլոր տաղա
անի՝ Միերի ած ազգագրական ն
առհասարակ չգիտի այլ տ ներ, այլ միայն Համբարձմանը նախորդող

կ ծիսական գործողութ

Նկարագրում է Մ

Համբարձման այս գիշերը Մի բացուի, հրեղէն ձիաւոր մը դուրս որտ կուտայ երկնի ու երկրի միջ տարածուող անհուն ու անբաւ ապա նորէն ներս կը մտնէ այդ դռնէն, մի տարի յետոյ այսօր նորէն դուրս սլանալու, երկնակամարին տակ ձիար շաւ մը կատարելու դարձեալ ներս քաշուելու համար ըսէ տեղական հինա հազարաւոր դարերէ հետէ... Հրե ղէն ձիաւորին դուրս ելած ատեն խումբ խումբ կոյս աղջիկներ իւրա իրենց շրջանակին մէջ կ ն մէկէն քիչ մը ջուր կ խնդրեն լեցնելու ձեռքերնին գտնուած միակ սափորը զոր փոխն ի փոխ կ կրեն: Այդ սափորին աղջիկներն իրենք, ինչպէս իրենց պարագայք, այր, կին, մեծ, փոքր, մէյմէկ նշանաբան, զոր օրինակ՝ ոմն զմելի, ոմն մատնոց, ուրիշ մը՝ բանալի, մէկ ղակ, մէկը՝ կոճակ, մէկալը գնտակ այլն: Եօթն տուներէ հաւաքուած լեցուն սափորը կ բարձրագոյն տան մ տանիսն՝ աստղերուն տակ, որ րի բեւեռաքանդակ դուռը հրեղէն ձիաւորը դուրս ելնի աստղերու ներքեւէն իր ճախրասլաց ը կատարելու, իր հրաշագործ զօրութեամբ սրբա գործէ սափորին ջուրն մէջի նշանաբանները. ճակուած են իւրաքանչիւր տէրերուն բախտը գուշակելու

, Միերի հետ են կապ ում մի կողմից ուխտագնացութ ս կողմից՝ անի աղջիկների մի մասը: Սակայն այն երում, երբ իբր Զատիկը կամ Համբարձումը, գործ ունենք այնպիսի ժամկ երի հետ, երբ Հայաստանի տարբեր մասերում այսօր էլ կատար ուխտագնացութ տեսնում ենք, զանգ ածային ուխտագնացութ մասին չէ, այլ անհատական ուխտերի, որ չնա յած իրենց միանգամայն «խորհրդա որ», «գաղտնի» բն որոշ օրերին ժամերին, առա աճախ՝ Համբարձման նին, գիշերը կամ : Ուխտագնացութ ը ենթադրում էր մի ամբողջ ծիսակարգ, որն ուղղ ած էր որոշակի նպատակ կանօրէն տարբերւում դիւցազնավէպում նկարագրուած բովանդակու : Այդ ծիսակարգը առասպելաբանութ ալ հաղորդումների մեծ մասը, ինչ շեշտում են, որ ըստ ժող ում խոր քարանձա է, որը լի է գանձեր : Միաժամանակ, այդ գանձերին տիրացած որ Ալաշկերտի առասպելի Սարգիսը) արագ հարստացել է: Այսինքն, գանձը անհնար է այն տանել: նպատակները, որոնց համար որ կը գործածել է Միերի ոսկին, այդ մասին լռում է նա գրաշի Սարգսի

առասպելը: Գուց սքն ի սկզբան ո՞ր գանձի մասին էր, իսկ
կորցրել է իր երբեմնի վե
րկրային հարստութ գաղափարի հետ:

Միերի Դռան առասպելաբանութ աճախ պարունակում է դր
ներ, որոնք վերաբերում են Չարխի Ֆ
հագրական վայրի (ստորգետն ներ, որտեղ մարդիկ մտնում
ւմ), այնքան էլ եր ակայական առարկայի մասին (ինչ
որին նայում է Սասնա Շաքարի շարադ
րած առասպելում Գայլ րայի Չարխի կը մանում էր նաեւ
մարդկանց կեանքի թ «Բախտի անի » նշանակող այդ արտա
ւնը ժողովրդի եր ջ կարող էր ունենալ երկու ի
ելը կամ կանգ առնելը կարող էր որոշել մարդ
ան ճակատագիրը կարող էր բարի բախտ տալ այն տեսնողին:
բախտատու, Միերը ած է իլիկի հետ:
ի գրառած առ Համբարձման
գիշերը ճախարակ մանելիս մի կին ցանկութ նում՝ «իլիկ ոսկի»,
սակայն արտաբերում է «իրիկ ոսկի», որի հետ նրա ամուսինը
արձանի, իսկ նրան նորից կենդանութ տալու համար
կինը ուխտ է գնում Այստեղ հետաքրքրութ
ժանի են երկու ներ. իլիկի կապը Միերի հետ
ձող մարդը: Քանի որ Չարխի Ֆ ում է ճախարակի, նա
լ մանելու հետ, այն խորհրդանշական ձ
ու բախտ տալու մասին ընդհանուր պատկարցումների դաշտի հետ
առանցք, որի շուրջ պտտ լը, խորհրդանշական
նականանում է Չարխի
Միերի հետ կապի կարելի է մտնել ոչ միայն Համբարձ
ման պուլիկը բարձր տանիքին դնել
արձան դարձող, իսկ երակենդանացող
մարդը մարմնա որում է Միերի կապը հարստութ , ոսկու գաղափարի
արաբերական է, ինչ բախտն ինքնին:
, ազգագրական թերը լրացնում են
լ են տալիս դիտարկել Միերի պաշտամունքի եր
միաժամանակ միքանի կողմից: , որ հայ ժողովուրդը
ած է եղել որոշակի առասպելական պատմութ
ուշարձանների շուրջ գործածել այդ ուշարձանների

Միերի երկակի է գալիս այդ ն
այդ կերպարի բնապաշտական

այրին, միաժամանակ չարագ բարի բախտ տ
բնաշխարհի, այն թի մի մասն է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹ

այր է եղել բառիս բուն իմաստ
այրը կատար ել է ուխտագնացութ
այրում իրականաց ել են պաշտամունքային արարողութ
պաշտամունքային գործողութ ներն ներկայացրել
են անհատական կամ ուխտագնացութ
տն էր Համբարձման
գիշերը: Ուխտա որների նպատակները բաժան
ա. բախտի հայցում.
անաբար, որոշ երում որոշակի փափագը չէր կարելի
կ ուրիշի, այստեղից էլ՝ ընդհանրաց ած բնորոշումը: Որ
ում էր ամուսնութ
բ. ընտանեկան խնդիրների լուծում/հաշտեցում,

դ. որոշ ակնարկներ թ
ների բուժման կամ այդ գործա
թը տեղափոխ ածածնի եկեղեցու

Այդ նպատակներ այրում բացի ա անդական մոմա
լրացուցիչ գործողութ
ա. հրեշտակներից տր ող ծաղիկների ժող
ների հետ կենակցելիս ծոցում պահելու համար
լի ջրափոսից խ
ներ հանելու միջոց
՝ Սիփանից բեր փոքր քարեր փակ

կամ լաթերի («ցա
այրից դուրս, ան քաղաքում Համբարձման օրը տանիք
ների տեղադրում:
Պաշտամունքային գործողութ ին կարելի է դասել նա
հմայական աղ անաբար, արտասան
այրն այցելելու, տանը համապատասխան գիշերը իլիկ
մանելու միջոց բախտփորձուկի ժամանակ:
Բոլոր այս արարողութ ած էին այն հա ատալիքի հետ,
որ Միերը կարող է բարի բախտ բախշել Համբարձման գիշերը իրեն

Ակռփի քարի ը այն միակ այրն էր, որի շուրջ պահ
ում էր Միերի կենդանի պաշտամունքը, թ

առասպելները տարած ած էին այլ, երբեմն բա ականին հեռա
Քանի որ հնագիտական տ
այր է եղել առն ս ուրարտական ժամանակնե
րում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ որ
իր նշանակութ նական պատկերացումների արմատական
երաբերում է առասպելական շերտին, ապա նորա
թերը կարող էին լ ս ափոել այն հարցի
ջրերի ու անթի
այիև էակի մասին պատկերացումները
ղել հին դարերում ՞ առաջացել են ա
ել առասպելական մտածողութ որոշակի, հայ
շրջանակների հետ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հազուագիւտ այսպիսի ցուցումներ են Երիզայի Անահիտի (Diana Persia)
ալ նիւթերը (Plutarch, *The Lives of the Noble Grecians and Romans*

երջին տեղեկութեան մ
նացին հիմնւում է Արիստոն Պելլացու յայտնածի
ւր յայտնի չէ), Խ երագրուող Հռիփսիմ
ջ զետեղուած՝ Մոկսի Շաւտախի որոշ պաշտամունքա
մասին տեղեկութիւնները (*Պատմութիւն Հռիփսիմեանց*
եևետիկ, Ս. Ղազար,
Պատմութիւն Հռիփսիմեանց

S. Hmayakyan, L. Simonian, “Traces of Folk Calendar and Feasts in the Urartian Texts”,

րիս հեղինակի կարծիքով, ներկայումս հայոց մ ած «սրբի դուռ» գնա
լու մասին պատկերացումը նոյնպ ս կարող էր ժառանգուած լինել այն ժամա
նակներից, երբ սրբազան դռները, ասդին անդին աշխարհները միացնող շ
ակայական, այլ միանգամայն ն
Հ. Ս. Էփրիկեան,
Ղազար, 1902, էջ 88:
Սոյն ուսումնասիրութեան մ ջ այս հարցին անդրադարձ չի կատարւում:
Ըստ Ա. Թոխմախեանի, անգլիացի հնագ այդ քարաժայռը պեղելիս
յայտնաբերել է արոյր եզան գլուխներ եւ փղոսկր կիսարձան, իսկ տեղի
բնակիչները՝ նաեւ արոյր ոսկեջրած արձանիկներ Ա. Թոխմախեան,
, 1881, № 119, էջ 2 : Հետաքրքիր է, որ
երսիմի հայոց ժողովրդական դիւցազնավ
հեթանոսական սրբա այրի աստուածութեան արձանը նոյնպէս արոյրից էր

ձուլուած: Ընդ որում, յայտնի է, որ այդ արոյրէ կուռքը իրապէս գտնուել է Սուրբ
այրից, եւ թուրքերն այն ձուլելով պատրաստել են աշտանակներ,
րշապատ, Մայր Աթոռ, 1896, էջ 20,
: Չի բացառւում, որ պատմական Հայաստանի
նախաքրիստոնէական ուխտա այրերին բնորոշ էին հենց արոյր
Փափազեանն էլ յայտնում է, որ այդ այրում հիւպատոս
յթոնի գտած կռատան քարերը տեղափոխուել են ինչ
կառուցելու համար, իսկ տեղում յայտնաբերուել են նաեւ փղոսկր
կուռքերի կտորներ, որոնց գտնուելու այրն իրեն անյայտ է
Թիւրքաց Հայաստանից , 1989, № 127, էջ 1

Բիւզանդիոնի թղթակից, «Խալ , 1899, № 699, էջ 1:
sur le lac de Van",

Թոխմախեան, «Թիւրքաց Հայաստան», էջ 3:
Վանեցի այս տոհմը յայտնի է եկեղեցական գործիչներով, գրողներով,
Երեմիա Տեւկանցը, Արիստակէս Վրդ.
Հնում հաւատացել են, որ Զըմբզըմբ մաղարայի ներսում քաղաք է եղել:
Այստեղ եւ յետոյ՝ Զըմբզըմբ մաղարայի նկարագրութիւնն է:
Աբրահամ Աբրահամեան,

րխիւ, Մուրադեան

Սասունցի Դաւիթ. , հաւաքեցին եւ հրատարակութեան
պատրաստեցին Գրիգոր ահագն Գրիգորեանները, Երեւան, «Սովետական
րող», 1977, էջ 249
րատ., 1979, էջ 343
Սովետական Գրող,
ութիւնեան, էջ 356:

Գ. Սրուանձտեանց, *ւ Սասունցի Դաւիթ*
8: Հ. Նարլեանի եւ Ս. Շալջեանի տարբերակները (Ա.
Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ,
ջբերուած Ա. Աբրահամեանի եւ
հեղինակի նիւթերում:
Մ. Նաթ., «Համբարձման
Այսպէս, ձմեռային տ ներին (օրինակ, Ս. ակոբ, Ս. Սարգիս) կատարուող
ուխտագնացութիւններ թ եւ յայտնի են, բայց դրանց թիւը չնչին է՝ համեմատած
Զատկի Կանաչ կիրակի, Համբարձում, առ, Ս. Մարիամ Աստուածածին,
որգ, Ս. Խաչ տ ներին եւ բերքահաւաքին աջորդող, աշնան ու
ձմեռնամուտի ուխտագնացութիւնների հետ:
, տարբերակ է
բանահաւաք՝ Սենե

Շաքար, «Քարացածները»
Ղանալանեան, էջ 43
Հայ ժողովրդի՝ մանելու եւ բախտի հետ կապուած հաւատալիքային շերտը տե
Լ. Սիմոնեան, «Անյիշատակ Պառաւը Հայ Բանաւոր Աւանդութեան Մէջ», *Պատմաբանասիրա*
ան, «Ուրարտական ուշարձանները
անդութիւններում», *ամաշխարհային*

THE PRECHRISTIAN SANCTUARY OF THE CHRISTIAN FOLK

simonian_lilit@mail.ru

form recess covered with Urartian inscription
located on the hill of , called Akrpi kar by Armenians. It served as a holy
grimage from Urartian times until the deportation of Armenians from Van.
It was a pilgrimage site for girls in love, childless women and women who had difficult relations with their husbands. On the territory of the sanctuary rites of sortilege were executed as well as rites promotin giving. On the night before Ascension jugs filled with water and things belonging to the sortilege ritual's participants were placed so Mher would come out of the cave and give them luck. The cult of Mher
and monster related to sources is a local cult and has no special traits ascribed to borrowed religious representations.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՅՆ ԺԱՄԵՐԳԵՐԸ
ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԸ

ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

helinemuradyan

Միջնադարեան անհատական բանաստեղծութիւնը պաշտօներգութիւն՝ երաժշտական բաղադրիչներով աղմոսարանում օրհնութիւնների

շարականներն

աստուածաշնչեան օրհնութիւններից

արտայայտութիւնները յարասութիւնները **վաղմիջնադարեան քաղագրական**

երաժշտաբանաստեղծական ստեղծագործութիւն ծիսամատեանը

աստուածաշնորհ թարգմանչացն Հայրապետացն

Մանդակունւոյ

թարգմանելով ձայնեղանակներով

Մանդակունին մատենագրական

Այնուամենայնիւ

զՀանգստեանն

Թահմիզեանի առաւօտերգեր

շարականները

առաւօտերգերի

առաւօտերգերը

անուանական
լեզուաոճական

ժամերգութիւնը
խորհրդանշում

փրկագործութեան

հատուածները

վերադասաւորմամբ
փառաբանւում Երրորդութիւնը

հինկտակարանային
նորկտակարանային

աւետարանական հատուածներին

բաղադրիչները Աւետարանների
մապատասխան հատուածների վերարտադրութիւնն

Տեառնընդառաջի

ներկայացնում

օրհնաբանական թարգմանութեանը

ձայնեղանակների

իւրաքանչիւրը

շարահիւսական
դրուագներում

փառաբանւում

ետեւառաջությամբ

ներկայացնում աւետարանական
բովանդակութիւնը

Ծաղկազարդին

առաւօտերգերի

առաւօտերգեր
Մանդակունին

ժամերգութեան

ներկայացուած
կառուցուածքի

աւանդութեան հրաժարական
պատահական

ժամերգութեան

համապատասխան

պատուիրանաւըն

ժամերգութեան

Ձորափորեցին

ժամերգութեան

երկրպագութի՛ւն

ժամերգութեան

առաւօտերգերի
ժամերգութեան

Թահմիզեանը

հատուածներով

Թահմիզեանի

ստեղծագործութիւն

բարենորոգչական ժամերգութեան

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրապարտմական

երաժշտաբանաստեղծական

Մարենագիտութիւն

HENRIK BAKHCHINYAN
helinemuradyan@rambler.ru

medieval Armenian personal poem was initiated as a spiritual song. Some of the ancient spiritual songs are hymns (sharakans) dedicated to the holidays of the Armenian Church and to the saints, and in the 5 century they were included in a ritual collection (Sharaknots). ther spiritual songs were intended for everyday liturgy and were included in the Book of Hours. A semi compact compilation of songs, the Book of Hours was initiated by Sahak Partev and Mesrop Mashtots, after which it was supplemented by the Catholicoi Gut Arahezatsi and Hovhan Mandakuni (5 century) and later on by Nerses Shnorhali (12

Diverse bibliographical data confirm the authorship of Mesrop Mashtots and Sahak Partev of a number of songs in the Sharaknots. However, there is no data on the authors of breviary chants, though a number of these could be identified as authored

According to one source, Sahak Partev created the morning songs. These, we discovered, refer not to hymns that are sung in the morning but to the ancient songs of morning service. In this section of the liturgy Sahak Partev inserted in his own translation from the Gospels some parts of the Resurrection of Christ. He composed some of the psalms and songs dedicated to that day which are at the beginning and end of the translation. . They follow songs dedicated to a number of church holidays, songs which are a short reproduction of the corresponding parts of the Gospels.

The study examines a number of these songs and identifies them as authored by

ԿԻՒՐԵՂ ՍԿԻԹԱՊՈԼՍԵՑՈՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

dngevorg@gmail.com

Ներկայութիւնը վանականները միջնադարեան պատմութեան Սկիւթապոլսեցու վկայութիւնները ներկայութեան տեղեկութիւններից այագիտութեան

վանականների ուխտաւորների նախարարների հովանաւորութեամբ

կրօնաւորների ներկայութիւնը Պաղեստինում սահմանափակ հաստատութիւններով

տեղեկութիւնների Սկիւթապոլսեցու վարքագրական յուշարձաններն Սկիւթապոլսեցին

հերակտրութիւն

ականատեսներից տեղեկութիւններ

վերադառնում

Սաբբայավանք

Յորդանանցու
մահկանացուն ժառանգութիւնն

ժամանակների
Պաղեստինում հաստատուած վանականներից
պաղեստինեան վանականութեան հիմնադիրներից

դաստիարակում
խնամածութեան
ընթերցանողի հերակտրութեան արժանացնում

ընթերցանողներից եպիսկոպոսներ

քսանիննամեայ
անապատական

Թէոկտիստոսի
մերձակայքում

միաբանութիւնն

Տիեզերաժողովը
Ստեփանոսին

պաղեստինեան

կազմակերպել

Դոմեդրիանոսն

պատահաբար

մայրավանքին

Դոմեփիանոսին

պատասխանեց

աստուածային *մարգարէական*

աստուածային

Սկիւթապոլսեցին մանրամասնում

պատկերացում ուխտագնացութեան

Հետաքրքրական ուխտաւորների

աստուածաբանական

մասնակցութիւն

արիոսականների

մանիքէացիների որոգինէսականների նեստորականների

ամենաեռանդուն պաշտպաններից Տիեզերաժողովին

մասնակցութիւնն աշակերտները՝

սարակինոսաց

հրապարակած ֊

Տիեզերաժողովի

ժամանակներում

հակաքաղկեդոնական Պաղեստինում

հեղինակութիւնը

հետեւորդներից
Կապադովկիայի

Թէոկտիստոսի

միաբանութեան

աստուածային *պայծառացած*
Ա

մայրավանքում
աշակերտներից աստուածախօս
աստուածային առաքինութիւններով

վանականների
տեղափոխւում
աստուածաշէն
աղօթարանից
սաղմոսերգութեան
ո ւ
աստուածային
առաջադրութեան *յունախօսների*
աստուածային խորհուրդներին

արդարացիօրէն
Ընդհանրական *աւանդութեան*
նորամուծութեան
միաբաններից
յիշատակուած

միաբանութիւն

Յովհաննէսին

Կոստանդնուպոլիս

Նիկոպոլսեցու
ճգնակեցութեամբ լռակեցութեամբ

մարգարէութեան հրաշագործութեան

պայծառութիւնն

տեղեկութիւնների
վանականներ
Կինովիարխիս

հրապարակում

Կապադովկիայի
ճանապարհին

աւանդութեան

հանրակացարանի

միաբանութիւնը յունախօսներից

ներկայացուցիչների

Հաւատացելոց
միաբանութեան

Հակաքաղկեդոնական
Պաղեստինում քաղկեդոնականութեան
դատապարտում
յանկարծահաս
վերադառնում

մահկանացուն

վանահայրութիւնն

Սկիւթապոլսեցու

ՙ è ù ñ Ä ά ò ì ῆ

α

Կինովիարխիսի

պարտականութիւնները
պատահական

արդարացուած

միաբանութեան

Սոփրոնիոսին

մայրաքաղաքում

տասնչորսամեայ

վարքագրական

Պաղեստինում

վանականների

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայագիտութեան

դիտողութիւնները

տեղեկութիւններին

թարգմանութիւնների

ուսումնասիրութիւնների

Պարմաբանասիրական

Հերակտութիւնը՝

Vie de S. Eutyme le Grand· les glise en Palestine au V
А. Б. Ванькова, А. А. Турилов..., "Евфимий Великий,"

Հանրագիտարան
ի ի Ա ի

նեստորականութեան

նամակագրութիւնը В. В. Василик, А. Ю. Никифорова, Е. А. Луковникова,
никлопедия, т. 1

Հանրագիտարան

типография, 1895

Recherches de Topographie, d'Archéologie et d'Histoire. T. II, Jérusalem Nouvelle,

Մասնակցութիւնը Տիեզերաժողովին

Աստուածութեամբ

Acta Conciliorum Oecumenicorum (ed. E. Schwartz, Berolini et Lipsiae), A, t. I, vol. I, pars II

վարդապետութեան
քրիստոսաբանական

չարչարելիութիւնը
անչարչարելիութեան *անչարչարելիութիւնը*[1]
չարչարելիութեան *ուղղախոհութեան*

օժանդակութեամբ

ենթադրութիւններն

հակաքաղկեդոնական
աստուածաչարչար
արտայայտութիւն աստուածաբանական

թարգմանութիւններ

, ред. П. Мурадян и др

Աստուածաբանական

հակաքաղկեդոնական

վարդապետական

տարբերութիւնները

Vita S. Theodosii Abbatis a Theodoro ep.

շարականագրութեան

ժամերգութիւնների

Ausgewählte Märtyrerakten

THE TESTIMONIES OF CYRIL OF SCYTHOPOLIS ABOUT ARMENIAN MONKS

GEVORG KAZARYAN
dngevorg@gmail.com

religious presence
, with Cyril of Scythopolis (524 560) being the main source on the presence of Armenian monks in the Holy Lands in the Early Christian period. The paper focuses on a number of Armenian monks who gave further impetus to a Christian presence in Palestine. Some of them had become abbots of non Armenian monasteries; others had
Armenian Christian convents. Euthymius the Great (377
was one of the founders of Palestinian monasticism, while Sophronius (†542)
second abbot of the monastery founded by Theodosius Cenobiarch (423
Still, others, like John Hesychast (454 ed in the monastery of Great Lavra. In certain cases the Armenian monks conducted the Divine service in Armenian.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵՐԻ ԱՍՈՒԹ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔՈ ՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ Ը. Դարեր)

a.shaginyan@spbu.ru

Հայկազեան Հայագիտական

մեզ յաջողուել է ցոյց տալ, թէ ինչպէս Ե. պարսկահպատակ հայոց՝ Տիեզերական Դ. եկեղեցաժողովի (Քաղկեդոն, 451) վճիռը ժխտող, հայրապետերի իրաւասութեան տակ գտնուող տարածքները հիմնականում մնացին անփոփոխ: Դրանք զբաղեցնում էին Մեծ Հայքի Սասանեան Իրանին 387ին բաժին ընկած այն աշխարհները, որոնց մեծ մասն ընդգրկուած էր Հայոց մարզպանութեան կազմում (Այրարատը, Մոկքը, Սիւնիքը, Վասպուրականը, Տայքն ու Տուրուբերանը), մնացածն էլ՝ յարակից Ասորաց (Կորճայքի արեւմտեան ու Աղձնիքի արեւելեան գաւառները) կամ Ատրպատականի (Պարսկահայքի հիւսիսային գաւառները) կազմում: Կաթողիկոսանիստ Դուինի թեմերի քանակը Զ. դարասկզբին հասաւ 24ի, իսկ դարակէսին՝ 28ի: Նրա իրաւասութիւնը խախտուեց միայն 16 տարով, երբ 594ից մինչեւ 610ը Մարզպանական Հայքի՝ 591ին Բիւզանդական Կայսրութեանը յանձնուած, տարածքներու գործող թեմերը ենթարկուեցին Աւանում Կոստանդնուպոլսի կողմից հիմնադրուած հայ քաղկեդոնիկ աթոռին:

Միաւժամանակ Դուինի հայրապետութեան գերակայութիւնը, այլ կերպ ասած՝ եկեղեցական հովանաւորութիւնը, տարածւում էր բաղկացած Աղուանից մասամբ ինքնագլուխ ղեցու աթոռանիստ Պարտաւի (մինչեւ 551ը՝ Ճողայի/Չորայի) հանդէպ: Ե. դարավերջից մինչեւ 607ը, երբ Վրաց կաթողիկոսը Դուինի Գ. Ժողովում բանադրանքի Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակն ընդունելու համար, այն տարածւում էր նաեւ Վրաց նոյնպէս մասամբ ինքնագլուխ աթոռանիստ Մցխէթի հանդէպ, որն Ե. դարավերջին բաղկացած էր 12 թեմերից, Զ. դարասկզբին՝ 24, վերջապէս, բաժանման պահին՝ արդէն 35:

Սոյն ուսումնասիրութեան գլխաւոր նպատակն է՝ Քրիստոնեայ Արեւելքի պատմագրութեան Զ. ԺԲ. դարերի երկերի, ինչպէս նաեւ *Կանոնագիրք Հա* Յովհաննէս Գ. Աւձնեցու (717 եւ Աղուանքում գումարուած եկեղեցաժողովների համակարգուած ում նոյնի կողմից ամփոփուած արխիւային փաս հիման վրայ, պարզել Դուին նստավայրով հայոց՝ արդէն արաբահպատակ, հայրապետերի եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեան եւ հովանաւորութեան տարածման սահմանները: Խօսքով՝ սոյն յօդուածը ի ԼԸ. հատորում հրապարակուածի ուղղակի շարունակութիւնն է:

640ականների նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում, երբ Խալիֆայութիւնը, նուաճելով Արաբիային յարակից բիւզանդական եւ սասանեան նահանգները, շարունակեցին իրենց արշաւանքները դէպի Կոստանդնուպոլսին հպատակ հայոց իշխանութեան սահմանները կաքաղկեդոնիկ տրամադրութիւններն այստեղ դարձեալ աշխուժացան: Եւ դա այն դէպքում, երբ իւզանդական Հայքի Թէոդոսիոպոլսում ումարուած հայ բիւզանդական համատեղ ժողովում կայսր Հերակլիոս Ա.ի (610 կոս Եզր Ա. Փառաժնակերտցու 41) միջեւ ստորագրուել էր միութեան փաստաթուղթ. «... (Քաղկեդոնի ժողովի *հարցը եւ հայերը համոզուեցին [սուրբ հայրերի] գրքերից եւ իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երդուեցին այլեւս այդ մասին երբեք չհակաճառել* 685ի Ժամանակագրութիւն հեղինակի, ենթադրաբար հայազգի վարդապետ Փիլոն Տիրակացու, խօսքե *Հայք Քաղկեդոնիկք եղեն.* Այդ տրամադրութիւններն ամրա պնդում էին հանգուցեալ հայրապետ Կոմիտաս Ա. ղապահի եւ գործող կաթողիկոս Եզրի հակառակորդի՝ Յովհաննէսի (նո յնինքն Յովհան Մայրավանեցին), հակաքաղկեդոնիկ գործունէութեամբ

Այդ շարժման աշխուժացումը այոց իշխանութիւնում Բիւզանդիայի ռազմական պարտութիւնների շրջանում հաստատում է նախորդ յօդուածում առաջ քաշած մեր այն թեզը, որ Եզրը՝ Թէոդոսիպոլսում ստորագրելով միութեան ակտը, հետապնդում էր միայն մէկ նպատակ՝ պահպանել սեփական աթոռի եկեղեցական եւ կանոնական սութիւնը նախկին Մարզպանական Հայքի այն զգալի հատուածի (հիւսիսային ու կենտրոնական գաւառներ), որը 628ի հաշտութեամբ Տիզբոնը վերադարձրել էր Կոստանդնուպոլսին:

Հայոց գահերէց իշխան Թէոդորոս Ռշտունին, ով որ 640ին միաւորեց երկրի ե՛ւ բիւզանդական, ե՛ւ պարսկական հատուածները, չնայած իր հաստատմանը 641ին կայսր Կոստանդ Բ.ի (641 68) կողմից, բացէիբաց հովանաւորում էր Քաղկեդոնի Ժողովի հակառակորդներին: Դա էր պատճառը, որ Կոստանդը, եպիսկոպոս Սեբէոսի 645ի Դուինի Դ. Ժողովի մասնակցի պնդմամբ, շտապ ուղարկէր Դուին հրովարտակ որ ուսուցանէր զերրորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լեւոնի»

Դրա համար էլ, 652ին հայ արաբական դաշնագրի ստորագրումից չորս տարի առաջ, որով խախտուեց Կոստանդնուպոլսի գերիշխանութիւնը այոց իշխանութեան նկատմամբ եւ կայսր Կոստանդը աշնանը պատժիչ արշաւանք սկսեց այսինքն՝ 648ին, գումարուեց Դուինի Ե. Ժողովը: Եպիսկոպոսները Ներսէս Գ. Տայեցու (641 Թէոդորոս Ռշտունու գլխաւորութեամբ, Սեբէոսի վկայութեամբ, « *զժողովն Քաղկեդոնի եւ զտումարն Լեւոնի* : Իդէպ՝ արդէն երկրորդ անգամ՝ 554ին տեղի ունեցած Դուինի Բ. Ժողովից

Սակայն երբ Կոստանդ Բ.ն
նութեան տարածքը, նա պարտադրեց Ներսէս կաթողիկոսին մատուցել
հոռոմներէն ի հոռոմ երիցուէ» Դուինի սուրբ Գրիգոր մայրա
: Ահա թէ ինչու է անանուն հայ քաղկեդոնիկ մատենագիրը
համահաղորդակից էր հոռոմայեցիների կայսեր
Դրա համար էլ այոց իշխանութեան տարածքից բիւզանդական զինուժի
հեռանալուց յետոյ (653ի Ապրիլ), խուսափելով Թէոդորոս Ռշտունու
գլխաւորած հայ արաբական զօրքերի վրէժխնդրութիւնից, դէպի Կոս
տանդնուպոլիս կայսրի հետ միասին շտապեց նաեւ Ներսէսը
դէպս, վրաց կաթողիկոս պատմիչ Արսէն Ա. Սափարելու (860
Մայրավանեցին «*...Ներսէսին (Ներսէյին) տեսել էր*
Յունաստանում հաղորդուելիս Կոստանդին Փոքր Թագաւորի հետ
Դուինի վերջին կաթողիկոսը, ով բիւզանդական կայսրի հետ հաղո
դուեց, Սահակ Գ. Զորափորեցին մի շարք բարձրաս
տիճան հայ եպիսկոպոսների, *Պատմութիւն Հայոց Հարցի Մասին*
ւան հեղինակի վկայութեամբ, կայսր ստինոս Բ.ն (685
գահակալման 5րդ տարում (այսինքն՝ 689/90ին) *Կոստանդնուպոլիս հրա*
փրելով, միացրեց... մեր փիրոջ եւ աստծոյ երկու բնութիւն՝ աստուածային եւ
մարդկային, մէկ անձնաւորութեամբ անշփոթ եւ անբաժանելի ընդունողների
: Եւ, չնայած որ «*...նրանք գրաւոր երդում տուեցին (այնտեղ*
այլեւս չհակառակուել» իւն վերադառնալուն պէս տեղի հոգեւոր հայրերի
պահանջով դարձեալ նզովեցին հոռոմներին
այսպէս, Է. դարակէսից իվեր՝ արաբա բիւզանդական հակամար
տութեան սկզբնական փուլում, հայոց հայրապետերին քրիստոնէական
երկու հիմնական դաւանանքների՝ քաղկեդոնութեան եւ հակաքաղկեդո
նութեան, միջեւ ելու արդիւնքում լիովին յաջողուեց պահպանել
բոլոր թեմերը, որոնք գտնւում էին նրանց եկեղեցական ու կանոնական
իրաւասութեան ներքոյ: Անկասկած, Դուինի կաթողիկոսների դիրքերը ամ
րապնդում էին նաեւ Առաջաւոր Ասիայի տարածաշրջանում ռազմա
հաւասարակշռութեան պահպանման արդիւնքում վերականգ
այոց պետութեան գոյութեամբ: Արդիւնքում Կոստանդնուպոլիսը
ի վիճակի չէր նախկինի (594ի) նման հիմնադրել Դուինին հակա
եւ կայսերական իշխանութիւնները բաւարարւում էին հայոց հայրա
պետերի գրաւոր երդումներով, որոնք խախտւում էին առաջին իսկ հնա
րաւորութեան կամ անհրաժեշտութեան դէպքում: Չի բացառւում նաեւ, որ
Կոստանդնուպոլսում լաւ էին գիտակցում այն փաստը, որ հայոց հայրա
պետերը իրենց հերթին ի վիճակի էին քայլեր ձեռնարկել՝ վերականգնելու
Կեսարիայի մետրոպոլիտի խախտուած Հայ կեղեցու իրաւա
սութիւնը Մեծ Հայքի այն արեւմտեան թեմերի նկատմամբ (Բարձր
Հայք, Ծոփքում եւ Աղձնիքի արեւմտեան գաւառներում), որոնք 387ից

Բիւզանդական Կայսրութեան մաս էին կազմել, իսկ այժմ՝

Բիւզանդացիների արաբների տարած յաղթանակներից եւ Ը. րասկզբին Դուին կենտրոնով Մեծ Հայքի, Աղուանքի (أرّان]) տարածքներից Արմինիյա (أرمينيّة) նահանգի (վիլայէթի) ձեւաւորումից յետոյ արաբահպատակ յոց եկեղեցին խալիֆայութիւնում իշխող Ումայեան արքայատոհմի ստացաւ պետական աջակցութիւն, ինչը իր հերթին հնարաւոր դարձրեց ընդլայնելու սեփական իրաւասութեան սահմանները: Դա նոր իսլամական իշխանութիւնների հետ կաթողիկոսանիստ Դուինի յարաբերու թիւնների իրաւական ձեւակերպման արդիւնք էր:

Մենք նկատի ունենք փոխարքայ Մուհամմադ իբն Մարուանի կողմից տրուած գրա ր երդումը Սահակ Ձորափորեցու խնդրանք , ի թիւս այլ խոստումների, խօսք կայ նաեւ հայերի կրօնական իրա *Այլ արդ, երդմնեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Աստուած* Սահակ Գ. հայրապետի խօսքերը մէջբերում է *եւ դաշինս դնեմ քեզ զուխտն Աստուծոյ՝ որ առ Իսմայէլ հայրն ձեր, որպէս խոստացաւ տալ նմա զտիեզերս ի ծառայութիւն եւ ի հնազադութիւն, զի արասցես խաղաղութիւն ընդ ժողովրդեան իմում, եւ ծառայեսցեն քեզ հարկատրութեամբ. արգելցես զսուր քո յարենէ եւ զձեռն քո յաւարառութենէ, եւ հնազանդեսցեն քեզ յամե նայն սրտէ իւրեանց: Բայց վասն հաւատոյս մեր՝ զի իշխանութիւն լիցի մեզ պահել, յոր հաւատացաքն եւ խոստովանեցաք, եւ ոք ի ձերոց այսպէս մի՛ խոշ տանգեսցէ զմեզ՝ դառնալ ի հա* Ը. դարի երկրորդ կէսի հեղի նակաւոր պատմիչը մէջբերում է նաեւ փոխարքայի պատասխան թուղթը, որը կաթողիկոս Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին (898 929) թուագրում *ութսուն եւ հինգ թուականով իւրեանց* ՝ եկած 704ի Յունուարի 14ին. *Հաւանեցայ արգելուլ զսուր իմ յարանց անմեղաց: Այլ արդ, արարից եւ կատարեցից զամենայն, զոր միանգամ հայցեց ր յինէն... Եւ եթէ սխալեցից ես բան մի յամենայն բանից քոց՝ եկ սցեն ի վերայ իմ ամենայն նզովքն...*

Նկատենք, որ Թ. Ժ. դարերի մահմեդական պատմագրութեան հիմնա դիրներից շատերը անուղղակիօրէն վկայում են խալիֆայութիւնում օտա րադաւան Հայ կեղեցու նմանատիպ իրաւական ձեւակերպման մասին՝ պայմանականօրէն ասած անոնադրոյթի պնդ Մուհամմադ իբն Մարուանը համաձայնութեան եկաւ Արմինիյայի վերնախաւի հետ

Ումայեանների կողմից այսպիսի պետական աջակցութիւնը թոյլ տուեց կաթողիկոսանիստ Դուինին ոչ միայն պահպանել, այլեւ՝ համալրել սեփա կան թեմերի քանակը: Աւելին՝ Աղուանից ուղղութեամբ ընդլայնել եկեղե ցական եւ կանոնական տարածքը, ինչի մասին են վկայում յաջորդ բոլոր պատմական փաստերը:

Ժ. դարակէսի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից աւարտուած *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի* Է. դարեր) եռահատոր երկի

մանրամասն շարադրուած է, թէ ինչպէս Աղուանից կաթողի
կոս Ներսէսի (687 704) օրօք իրեն հպատակ թեմերում դարձեալ աշխու
Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակի կողմնակիցները
նալով՝ հայոց կաթողիկոս Եղիա Ա. Արճիշեցին (704 թղթով անձամբ
դիմում է ամիրմոմին (أمير المؤمنين
«հաւատացելոց իշխան») Աբդլմելիքին, նոյնինքն խալիֆ ՝

Տիեզերակալ Աբդալայի ամիրմոմնոյ. յեղիայէ Հայոց եպիսկոպո

Յամենակալէն Աստուծոյ ունիմք զծառայական աշխարհս հնազանդ ձերոյ փէրութեանդ. ւ մեք, ե՛ւ Աղուանք զմի հաւատ պաշտել ունիմք զՔրիստոսի Աստուածութեանն: Իսկ այժմ, որ Աղուանիցն է կաթողիկոս նստեալ ի Պարտաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսրն Յունաց՝ զնա քարո զէ յաղաւթս եւ զաշխարհն սփիւռէ, զի ի հաւատ եւ ի միաբանութիւն նմա եկեսցեն: Արդ՝ գիտութիւն ձեզ լիցի, եւ մի՛ անփոյթ արասջիք վասն այդո րիկ. զի կին մի մեծատուն (Սպրամայ անունով խորհրդակից է նորա, զորս պատուհասակոծ հրամայեսջիք առնել մեծ իշխանութեամբ ձերով՝ ըստ արժանի իւրեանց գործոց, զոր առ Աստուած կամեցան մե

մտերմութեան

ապստամբացն

անարգանաւք
ապստամբացն

Յաջորդիւ՝ նոյն *Երրորդ Հատոր Պատմութեանս Աղուանից* մանրամասն շարադրուած է արաբական զօրախմբի ուղեկցութեամբ թողիկոս Եղիայի Պարտաւ ժամանման եւ Ներսէսի գահազրկման մասին, նաեւ՝ Աղուանից ժողովում նոր հայրապետի՝ Սիմէոնի (704 ընտրութեան մասին: Միւս երկու գլուխներում մէջբերուած են թղթեր, որոնցով փոխանակուեցին հայոց կաթողիկոսն ու Աղուանից Ժողովը «Վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուա : Ժ. գլխում իր ո ն տեղն է գտել Գիր Անուանց Նախարարաց Աղուանից Ըստ Նախադասութեանն, Զոր Ներքինին Աբդլմէլիք Ամիրմոմ նի Տարաւ եւ եդ Ի Դիւանի Արքունին , որում խալիֆը բոլորին մահա պատժով էր սպառնում, «*եթէ ոք ի սոցանէ գրանիցի երկաբնակ* Իր երկար պատումը՝ Ը. դարասկզբին Աղուանքում տեղի ունե ցած կրօնական անախորժութիւնների մասին, Դասխուրանցին եզրափա

կում է եւս մէկ գլխով (ԺԱ.)՝ Կանոնք Տեառն Սիմէոնի Աղուանից Կա
թողիկոսի Յետ Կործանմանն Ներսիսի *որ է սուրբ եւ առաքելական ե*

Նրա կողմից շարադրուած պատումները հաստատում են հա
մաժամանակեայ հայոց կաթողիկոս Անանիա Ա. Մոկացու (946
ղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից.. երկում տեղ գտած նիւթերով

Առաջին հայեացքից ՝ Մալիքի դիրքորոշումը կարելի
րել ձգտումով՝ չխախտել կեղեցու հետ 704ին իր հարազատ եղբօր,
փոխարքայ Մուհամմադ իբն Մարուանի կողմից ձեռք բերուած համաձայ
նագիրը: Միեւնոյն ժամանակ «հաւատացելոց իշխան»ի դիրքորոշումում
աշխարհաքաղաքական շարժառիթ փնտռել. ինչպէս ժամանա
կին Սասանեանները , այնպէս էլ հիմա Ումայեանները՝ աջակցելով սե
փական հպատակներին ի դէմս արեւելաքրիստոնեայ համայնքների ներ
կայացուցիչներին, որոնք որ պայմաքարում էին Կոստանդնուպոլսի կող
մից շարունակուող բռնի քաղկեդոնացման քաղաքականութեան դէմ, կա
րող էին օգտագործել դրանց ռազմական ներուժը Բիւզանդիայի դէմ անա
ւարտ պատերազմներում: Դրանով նաեւ Ումայեանները Կոստանդնուպոլ
սին չէին թողնում որեւէ հնարաւորութիւն՝ ամրացնելու ռազմաքաղաքա
կան եւ տնտեսական ազդեցութիւնը իսլամական տէրութեան թիկունքում՝
արեւելեան եկեղեցիների հետ միջոցով: Մեզ այս կարծիք
յանգեցնում առաջին հերթին արաբաց խալիֆին հասցէագրուած հայոց
հայրապետի թղթից մեջբերուած հետեւեալ տողերը. «*Իսկ այժմ, որ Աղ
ուանիցն է կաթողիկոս նստեալ ի Պարտաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ
կայսրն Յունաց՝ զնա քարոզէ յաղաւթս եւ զաշխարհն սպիպէ, զի ի հաւատ
բանութիւն նմա եկեսցեն* րկրորդ՝ եւս մէկ հատուած, հաս
Մալիքին, բայց այս անգամ *Յովհաննու Կաթողիկոսի
Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց* պահպանուած. «
*ճապարեսցես բառնալ զնոսա՝ (Ներսէսին եւ Սպրամային
աստի մերմէ, ընդ հուպ իսկ հատուածեալ ի Հոռոմս ձեռնատուր լինին ի
սակս հարկաց եւ յամենայն մասունս գործոց*

կարգավիճակի բնութագրումը Դասխուրանցու
Պատմութեանս
կարեւորագոյն
թղթակցութիւն
բազմութեամբ

հասցէագրուած

Նախագահութեամբ
եկեղեցապետին
Միաբանութեան
Դասխուրանցու

հերձուածողն

Ժ. դարի գրական յուշարձանների տուեալները, ինչպէս նաեւ՝ 704ով
Ձեռնարկ, Զոր Խնդրեաց Եղիա Հայոց Կաթողիկոս
սում են այն բանի օգտին, որ Ներսէսը Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը հռչակեց Պարտաւի աթոռում որպէս գերիշխող մոդէլ 700ի Դեկտեմբերից
ըստ Դասխուրանցու, *կալաւ զաթոռն ուղղափառու թեամբ ամս ԺԴ եւ Ի չարափառութեանն ամս Գ եւ կէս* : Զարմանալի է,
704ի սկզբին վախճանուած Սահակ Գ.ն տեղեակ չէր, թէ ինչ է կատար ւում իր գահակալութեան վերջին երեք տարիների ընթացքում իր իսկ հովանու ներքոյ գտնուող Պարտաւի աթոռում: Եւ միայն այսինքն 704ին է,
նախարարքն աշխարհին իմացեալք գրում է Դրասխանակերտ
ցին (նորընտիր Ա.Շ.) մեծի հայրապետին Եղիայի, որոյ գուն ի վերայ գործեալ ոգւով չափ եւ բազում նամակս հաւատոյ աստուածական առ նոսա՝ (Աղուանս Ա.Շ.) առաքեալ երկիցս եւ երիցս անգամ
Չնայած չի բացառում, որ դա անհնար էր մինչեւ 704ի տարեմուտին
ադրոյթի ձեւակերպումը:
կաթողիկոսանիստ իշխանութիւնն
բնականաբար
իշխանութիւնների օժանդակութեանը
վերականգնէր գերակայութիւնը

անսահմանափակ
ազգայնացում՝

Մեր կարծիքով, 704ին Պարտաւի աթոռում այսպէս կոչուած «հաւատ այոցն»ի վերականգնումից յետոյ, որը հանդիս էր գալիս որպէս «ուղղա փառութեան» գերիշխող մոդէլ կաթողիկոսանիստ Դուինի բոլոր թեմե րում, վերջինիս չորսդարեայ գերակայութիւնը կամ հովանաւորութիւնը

մասամբ ինքնագլուխ համայնքի հանդէպ, տեղական ժողո վի միջնորդութեամբ, փոխարինուեց եկեղեցական եւ կանոնական իրաւա սութեամբ: Նոր կարգավիճակի օգտին է խօսում 704ին Պարտաւում գու մարուած գերագոյն հոգեւոր ու աշխարհիկ վերնախաւի ողովի միջնոր դութիւնը՝ ուղղուած հայոց հայրապետին, որում կոչ կար, որպէսզի վեր ջինս այցելէր Աղուանք, «*որպէս ձերոց անդամ* »: Եւ այս իրաւասութիւնը, ինչպէս որ հետեւում է խալիֆ 'Աբդ ալ Մալիքի պատասխան թղթից, իս լամական իշխանութիւնները Ըստ մեզ, Դուինի եկեղե ցական եւ կանոնական իրաւասութիւնը կայանում էր նրանում, որ այսու հետեւ աղուանից կաթողիկոսները պէտք է ձեռնադրուէին միայն ու միայն Դուինում՝ հայոց հայրապետերի ձեռամբ:

Մեր տեսակէտը հիմնուած է սկզբնաղբիւրներում գրառուած երկու դրուագների վրայ: Առաջին՝ *Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտ ցւոյ Պատմութիւն Հայոց* ընթերցում ենք, թէ ինչպէս հայոց հայրապետ Եղիան Աղուանքում «*...այլ եպիսկոպոսապետ ի տեղի չարափառին Ներ սիսի ձեռնադրեալ հաստատէր* : Անանիա Մոկացու մ

Ա.Շ.) ձեռնադրէր նոցա հայրապետ... : Ժ. դարի հայոց հայրա պետերի այս հակիրճ խօսքերին սկսում ես աւելի վստահել՝ վերոյիշեալ *Ձեռնարկ, Ձոր Խնդրեաց Եղիա Հայոց Կաթողիկոս Ի Ժողովոյն Աղուանից Վասն Միաբանութեան եւ Ուխտի Հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանի* ում գրանցուած պայմանները ընթերցելիս. «*Նոյնպէս եւ վասն ձեռնադ րութեան կաթողիկոսացս Աղուանից այսպէս կանոնեցաք (Պարտաւի Ժո*

Ա.Շ.). քանզի ի սուղ ինչ ժամանակ կաթողիկոսքս մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին, իսկ այժմ զի անփորձ եւ անընտրող գործով եղեւ եւ հերձուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս՝ որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զյուսաւորու թիւն, եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք, հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ: Եւ յայսմ պայմանէ մի՛ լիցի իշխանութիւն ումեք արտաքոյ ելանել եւ այլածեւս ինչ առնել. ապա եթէ ոչ՝ անվաւեր եւ ունայն լիցի եւ մի՛ համա րեսցի ձեռնադրութիւնն այն ընդունելի : Իդէպ՝ այդպիսի անընդունելի մի ձեռնադրութիւն տեղի ունեցաւ Թ. դարավերջին:

Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի շարադրուած է, թէ ինչպէս Պար տաւում կաթողիկոս Յովսէփ Բ.ի (849 74) վախճանուելուց յետոյ Սամուէլ անունով Մեծ Կողմանց Արցախ աշխարհի Մեծ Կուենք գաւառ պոսը ինքնագլուխ ձեռնադրուեց եպիսկոպոսապետ: « նակում է մատենագիրը *եհաս ի բանակն. եւ բազում եղեւ խռովութիւն իշ խանացն Աղուանից. յայնժամ ի միաբանութենէ զեկուցանեն զայս տեառն , Հայոց կաթողիկոսի: Եւ նորա կանոնական սահմանադրու թեամբ գրեալ առ իշխանն Հայոց՝ մաղթէ աւգնել իրացն եւ առնել զա*

արկն ի խաղաղութիւն Բագրատունին
չուշացրեց պատասխանը: Աւելին՝ «*...զՍամուէլ հաճեցուցանէր ամենայն Աղուանից կամակցութեամբ: Յանկամական մտաց չուեալ երթայ ի Դուին եւ զերկրորդն առնու ձեռնադրութիւն անձնահաճն Սամուէլի ի Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսէ.. ի թուականութեան Հայոց ՅԻԶ*

Եւ այսպէս, 704ին Պարտաւի աթոռի նկատմամբ հայոց հայրապետերի եկեցեղական եւ կանոնական իրաւասութեան հաստատման արդիւնքում, կեղեցին զրկուեց մասամբ ինքնագլուխ իրաւունքներից՝ պահպանելով միայն ինքնավար համայնքի գոյութիւնը՝ Դուինում հայոց վեհափառների կողմից ձեռնադրուող կաթողիկոսների գլխաւորութեամբ:

Մեզ մնում է պարզել ամենակարեւորը՝ ղուանից եկեղեցի ների թեմական կառո : Ինչպէս նախորդ յօդուածում, դա հնարաւոր է կեանքի կոչել՝ քննութեան առնելով եկեղեցաժողովների արձանագրու թիւնները, որոնցում գրանցուած էին մասնակից եպիսկոպոսները:

Պատմագրութիւնից քաջ յայտնի է, որ արաբական գերիշխանութեան հաստատումից յետոյ առաջին եկեղեցաժողովը գումարել է կաթողիկոս Ս. Յովհաննէս Գ. Աւձնեցին Դուինում 719ին կամ էլ 720ին՝ հիմնականում *Կանոնագիրք Հայոց*ի համակարգման օրակարգով: Սակայն Դուինի՝ պատմութեան մ ջ վերջին եւ թուով Զ. ողովից պահպանուած *Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի* պատուիրակի ստորագրութիւն չ Փոխարէնը հետազօտողների տրա մադրութեան տակ կայ «*ի ՃՀԵ թուականիս հայոց. յէ Տրէ ամսոյ* Հոկտեմբերի 4ին), «*ի մի վայր յԱպահունեաց գաւառ ի գեղն Մանազ* » գումարուած եւ այս հովուապետի կողմից նախագահուող ժողովի մասնակիցների մատեանը, որում, սակայն, թէպէտեւ գրառուած է «հան դերձ ամենայն եպիկոպոսաւք Հայոց», գրանցուած են դրանցից միայն եօթ ամենաազդեցիկները. Աղբէոս Հարքայ, Թադէոս Ոստան, Սահակ Մամիկոնենից, Յեսու Բասենոյ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բզնունեաց եւ Գրիգորէս քորեպիսկոպոս Արշ

Բարեբախտաբար 31 հայ եպիսկոպոսների անունները, ներառեալ Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետ կաթողիկոսինը՝ մասնակցած նշուած ժողովին սելեւկեանների 1037ին (725/6ին), պահպանուել են Ասորական Յակոբիկ եան (նոյնպէս հակաքաղկեդոնիկ) կեղեցու պատրիարք կաթողիկոս Մի ւ Ա. Մեծի (1166 *Ժամանակագրութիւն*

Բանն այն է, որ Մանազկերտի Ժողովը բուն հայկական՝ ազգայինը չէր: Դրա համար էլ, Յովհաննէս Աւձնեցու վկայութեամբ, իրենց մասնակցու թիւնը բերեցին նաեւ քոյր Յակոբիկեան կեղեցու թուով հինգ եպիսկո

Ուռհա (Էդեսիա) քաղաքի մետրոպոլիտը՝ գործուղուած Մա *հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Անտիոքայ*

ղիկոս Աթանաս Գ.ի (724

Իդէպ՝ եօթ հեղինակաւոր եպիսկոպոսներին, որոնք գրանցուած էին նախագահող հայոց հայրապետի մատեանում, մենք յայտնաբերում ենք
ւ Միքայէլ Ասորու ցուցակի թուով 31 հայ բարձրաստիճան հոգեւորա
կանների անունների առաջին ութնեակում՝ Ի

Theodoros = Թադէոս, [Armn = [Ոստան] Հայոց;
de Mamikonean; [RSQW = Յեսու, évêque
ţ ; Theorios = Թէոդորոս,
amounis; Grigorios, [

Այն որ Միքայէլ Ասորու մօտ գրանցուած հայազգի թուով 31 եպիսկո
պոսները՝ ներառեալ եպիսկոպոսապետին, ամբողջացնում ե
ռաջին քառորդի դրութեամբ Հայ կեղեցու կառուցուածքում գործող թեմերի առաջնորդներին, մենք համոզւում ենք դրանց հովւութիւնների անուանումները համադրելիս 30 թուով եպիսկոպոսութիւնների ցանկի հետ, որը զետեղուած է 970ից մինչեւ 985ը Սեբաստիայի, ապա,
բար, Եդեսիայի հայազգի եպիսկոպոս Ուխտանէսի (մօտ 935
Պատմութիւն Հայոց

Նիկողայոս Ադոնցը, այս երկու ցուցակները համադրելիս, պարզ ցոյց է տուել, թէ ինչպէս են դրանք միմեանց ծածկում, եւ առանձնապէս կարիք չկայ ապացուցելու դրանց լիովին համընկնումը այն դէպքում, երբ Ուխտանէսը իր կողմից ներկայացուած եկեղեցական կառուցուածքը վե
րագրում է Մեծ Հայքի առաջին եպիսկոպոսապետ Գրիգոր Լուսաւորչին
հայկական յատուկ անուններն ու թեմերի անուանումները
ում, ինչպէս տեսանք, լուրջ աղաւաղուած են

բիւզանդագէտի տուեալ թեզը կարելի է ամրապնդել նաեւ այն փաստով, որ Ուխտանէսը իր ցանկը, ինչպէս ստորեւ (աղիւսակում) ցոյց կը տանք, բացում է ո՛չ թէ ամենախոշորներից կամ էլ՝ ներկայացնում այն ամբողջովին այբբէնական կարգով, ինչպէս որ հարկն էր
թեմով, որի հենց սահմանագլխին էր գտնւում հայ ասորական համատեղ ժողովի վայրը (իդէպ՝ տուեալ աշխարհագրական տեղակայումը յատուկ ընդգծուած է Յովհաննէս Աւձնեցու մօտ՝ «Է րորդ ժողով ի Մանազկերտ գեաւղն ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»): Յաջորդիւ՝ Ուխտանէսի
Հարքայ եպիսկոպոսութեանը հետեւում է
Ոստանինը: Նոյն այս երկուսը, ինչպէս արդէն տեսանք, բացում են ե՛ւ Աւձնեցու մօտ գրանցուած հայոց բարձաստիճան հոգեւորականների եօթ հոգանոց ցուցակը, ե՛ւ Միքայէլ Ասորու մօտ պահպանուած հայազգի պատուիրակների ամբողջական

Վերջինում աւելորդ է, ըստ *Ժամանակագրութիւն*ի հրատարակչի եւ ֆրանսերէն թարգմանիչի Ժան Շաբոյի, նոյնացման չենթարկուող ինը համարի տակ գրանցուած յատուկ անունը՝ Nwzwn, [évêque] de
Իրօք որ Հրաչեայ Աճառեանի *Հայոց Անձնանունների Բառարան*
: Սակայն մեզ համար այժմ կարեւոր է ո՛չ թէ տուեալ

հոգեւորականի անձնանունը, այլ սրա կողմից ղեկավարուող՝ Հայ
կեղեցու կառուցուածքում գործող եւս մէկ, թեմի գոյութիւնը:

Կաթողիկոս Ներսէս Բ. Բագրեւանդացու
մարուած Դուինի Բ. Ժողովի արձանագրութիւնում կարելի էր գտնել Սեպ
հական գնդի եկեղեցական միաւորը , որի ասորերէն աղաւաղուած տար
բերակի հետ, անկասկած, մենք այժմ գործ ունենք: Նոյն այս կաթողիկոսի
գրչին պատկանող մէկ այլ փաստաթղթում նոյն այս թեմը՝ Գրիգոր անու
նով եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, կոչւում էր արդէն Մարդպետա

Վասպուրական աշխարհի համանուն գաւառում տեղադրուող այս
հովութեանը հանդիպել ենք դեռ Ե. դարի եպիսկոպոսութիւնների շարքե
րում, ուստի եւ անդրադարձել ենք

Ուխտանէսի մօտ տեղ գտած՝ կաթողիկոս Մովսէս Բ. Եղիվարդեցու
604) մահից յետոյ Սասանեան Վրկանաց մարզպան Սմբատ Բագ
րատունու (599 607) հրամանով՝ նոր հայրապետ ընտրելու օրակարգով
Դուինում գումարուած երեք եկեղեցաժողովներից երկրորդի մասնակից
ների ցանկում հանդիպու Թէոդոս անունով եպիսկոպոսի Մարդ
պետական գաւառից: Փաստաթուղթը կոչւմ է «Ձեռնարկ՝ Զոր Խնդրեաց
Սմբատ Վրկան Մարզպան Յայն Եպիսկոպոսացն, Որք Դարձեալ Ժողո
վեցան Նորին Հրամանաւ Ի Դուին Կարգել Կաթողիկոս Հայոց Ցետ Մահ
ուանն Մովսիսի, Եւ Զիւր Ձեռնարկն Ետ Նոցա»

ում ընդգրկուած
գահակալման
Ժէ. թուով եպիսկոպոսներ: Եւ ահա Ա. համարի
միաոժամանակ
Մարդպետականում Յիշեցնենք, որ Ե. Զ. դարերի եպիսկոպոսների ցու
ցակներում Ոստանը հանդէս էր գալիս որպէս հայոց եկեղեցապետի Այ
րարատեան թեմ , այդ իսկ պատճառով Միքայէլ Ասորու մօտ այն կոչւում

Եւ այսպէս, Ուխտանէսի եպիսկոպոսների ցանկը յստակ պէտ
գրել ո՛չ թէ Գրիգոր Լուսաւորչի գահակալման տարիներով, ինչպէս որ
հեղինակն էր պնդում, այլ՝ Յովհաննէս Աւձնեցու: Ստորեւ մեզ մնում է ներ
կայացնել Ուխտանէսի այդ ցուցակը՝ բաղկացած 30 հայոց թեմերից (փա
կագծերում ցոյց տալով միւս հայ մատենագրքերում հանդիպող ձե
աւելացնելով այնտեղ բացակայող Սեպհական գնդի 31րդ թեմը: Աղիւ
սակում առաջարկում ենք նաեւ բոլոր թեմերի տեղադրման տարբերակ
ները, ըստ Մեծ Հայքի աշխարհների, իսկ փակագծերում՝ գաւառների,
համաձայն վաղ միջնադարեան *Աշխարհացոյց*

	Մարդաղոյ (Մարդոյաղւոյ)	
	(Ռըշտունեաց/Ըռշտունեաց)	
	Մամկոնէից (Մամիկոնեաց)	Տուրուբերան (Տարոն)
		Այրարատ (Վանանդ)
	Եպ. Բաժունեաց, պ	
		Զարաւանդ եւ Հէր
		Վասպուրական (Պալունիք) եւ Տուրուբերան (Պալունիք)
		Պարսկահայք (Այլի, որ է
		Պարսկահայք (Առնայ/Ըռնայ, հաւան եւ Տամբեր)
	Սեպհական գնդին	

Եւ այսպէս, աղիւսակից երեւում է, որ կաթողիկոսանիստ Դուինը 554ի համեմատ համալրուեց երեք նոր թեմերով՝ հասցնելով դրանց քանակը 31ի: Նախ եւ առաջ, դա երկու հովուութիւնների պարզ տրոհման արդիւնք էր: Համադրելով 726ի թեմերի այս ցանկը յօդուածում ներկայացուած 554ի Դուինի Բ. Ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսների ցուցակի հետ, կարելի է պնդել հետեւեալը: Տմորիքի հովուութիւնը՝ Աղձնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի արեւմտեան գաւառներում, տրոհուեց Ասորեաց եւ այսպէս կոչուած Միւսասորեաց

թեմերի՝ այն պարզ պատճառով, որ դրանք զբաղեցնում էին Սասանեանների օրօք յարակից Ասորաց մարզպանութեանը կցուած Աղձնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի Կորդուք Տմորիք գաւառները: Իսկ Պարսկահայքի Զարեհաւանի հովուութիւնը տրոհուեց միանգամից երեք նոր՝ Երուտակաց, Ելոյ ու Զարեհաւանից թեմերի: Աղիւսակից երեւում է նաեւ, որ թեմական կառուցուածքում յայտնուեց լիովին նոր՝ Գարդմանի եպիսկոպոսութիւնը: Սասանեան ապա Ումայեան իշխանութիւնների կողմից հարեւան Աղուանք Առանին կցուած՝ Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի համանուն գաւառը զբաղեցնող Գարդմանայ թեմը (№20) յիշատակու Աղուանից եկեղեցու ութ եպիսկոպոսութիւնների շարքերում, որոնց առաջնորդներին էր հասցէագրել ժամանակին իր թուղթը հայոց հայրապետ Յովհաննէս Բ. Գաբեղեանը

Միեւնոյն ժամանակ մենք առաջին անգամ կաթողիկոսանիստ Դուինի թեմական կառուցուածքում հանդիպում ենք հակառակ գործընթաց. Վաս պուրականի համանուն գաւառում ժամանակին ինքնուրոյն գործող Բ նունեաց եկեղեցական միաւորը, որը մէկ անգամ յիշատակուած էր 550ա կաններին գրուած «Տեառն Ներսէսի Հայոց Կաթուղիկոսի Թուղթ Մեղադ րութեան Առ Եպիսկոպոսունս»ում սոյն աղիւսակում բաց

Ժամանակին Ադոնցը առաջարկել էր Միքայէլ Ասորու մօտ հանդիպող Բզնունեաց եպիսկոպոսին նոյնացնել Ուխտանէսի մօտի Բաժունեաց թե մի առաջնորդի հետ, իսկ Բզնունեացը ուղղակի համարել Մամիկոնեաց թեմին կցուած Սակայն հենց աղիւսակում մենք առաջարկեցինք Ուխ

Բաժունեաց տարբերակը փոխարինել Բզնունեացով ո՛չ միայն այն պարզ պատճառով, որ 726ի Մանազկերտի Ժողովին նախագահող

եօթ ամենաազդեցիկների շարքերում յիշատակում էր հենց Բզնունեաց եպիսկոպոսութեան առաջնորդ Թէոդորոսը. Սիւնեաց եպիս կոպոս Ստեփանոսի (մահ. 735ին) կողմից հեղինակած բազմաթիւ փիլի սոփայական երկերից մէկում նոյն այս բարձրաստիճան հոգեւորականը կոչւում է Թէոդորոս Բազէն

645ին ստորագրած ԺԷ. թուով եպիսկոպոսների ցանկում Զ. համարի տակ դարձեալ գտնում ենք Բզնունեաց եպիսկոպոսի՝ Տէր Յով հաննին, մինչդեռ Բժնունեաց թեմի առաջնորդի անուն ցանկում բացակա

Վերջապէս, եղիա Ա. Արճիշեցին մինչեւ Դուինում 704ին

անալն, ինչպէս որ դա Դրասխանակերտցու պատրիարքների ցանկից է հետեւում, զբաղեցրել է Բզնունեաց եպիսկոպո

բար՝ Բժնունեաց եպիսկոպոսաց թեմն էր, այլ ո՛չ թ Բզնունեացինը, ցրուել կամ էլ կցուել յարակից որեւէ հովուութեանն 640ականներից ոչ ուշ:

Մեր տեսակէտի՝ որ այս թեմի անուանումը հենց Ուխտանէս եպիսկո

Պատմութիւն Հայոց է սխալ վերարտադրուած, օգտին են խօսում նաեւ հետեւեալ փաստաթղթերը. նրա մօտ պահպանուած եւ «յեթնուտաս ներորդ ամի Ապրուէզ Խոսրովու Պարսից արքայից արքայի» (այսինքն՝

607ով) թուագրուող երեք եկեղեցաժողովների արձանագրութ
տակ թուով 9ից 11 եպիսկոպոսների շարքերում առկայ է Ներսէս անունով
Բզնունեաց թեմի առաջնորդի ստորագրութիւնը, մինչդեռ ոչ մէ
Բժնունեացինը կամ Բաժունեացինը Միեւնոյն ժամանակ
ում նոյն Է. դարասկզբում՝ ենթադրաբար Կոմիտաս Ա. Աղցեցու
կողմից, զետեղուած այս արձանագրութիւններից երկրոր
նարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան Մարզպան, ցայն եպիսկոպոսունս,
որք դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուինն, կարգել կաթուղի
կոս Հայոց, յետ մահուանն Մովսէսի. եւ զայս ձեռնարկ ետ նոցա») եւ եր
րորդում («ԿԷ. Ձեռնարկ՝ զոր ետուն Աբրահամու Հայոց Կաթուղ
միաբանութեանն աշխարհիս Հայոց, այնոքիկ որք էին ընդ իշխանու
թեամբ Հոռոմոց ի թագաւորութեանն Մաւրկան»), ինչպէս եւ սրանց նա
խորդող եւս մէկ փաստաթղթում («ԿԵ. Կանոնք որ եդան ի Դուինի, մինչ
դեռ մտածութիւն էր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթուղիկոս Հա
յետ մահուանն Մովսէսի Կաթուղիկոսի եւ խափանեցան այնմ անգամ»)
Ուխտանէսի մօտի Ներսէսը յստակ կոչւում է Բուժունեաց եպիսկոպոս
Աւարտելով Հայ կեղեցու թեմական կառուցուածքի ուսումնասիրութիւ
նը՝ յաւելենք, որ առաջին հայեացքից թւում էր, թէ արաբների յաջողու
բիւզանդական պատերազմներում է. դարի երկրորդ կէսերին եւ
Բիւզանդական Հայքի զգալի հատուածի ընդգրկումն Արմինիյայի կազ
թոյլ կը տար արաբահպատակ հայոց հայրապետերին օգտուել
րիստոնեայ աշխարհի կանոնական սկզբունքից՝ հաստատուած դեռ
եզերական առաջին երկու եկեղեցաժողովներում, եւ վերականգնել 387ի
Մեծ Հայքի բաժանումից յետոյ խախտուած իրաւասութիւնը սոյն յօդուածի
սկզբում յիշատակուած ինը արեւմտեան թեմերի հանդէպ, որոնք 451ից
Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեանն էին ենթակայ: Աշխարհաքաղա
կան նոր իրավիճակը եւ պետական նոր սահմանները կարող էին թոյլ
տալ կաթողիկոսանիստ Դուինին հաստատել իր եկեղեցական եւ կանո
նական իրաւասութիւնը նաեւ Արաբական Խալիֆայութեան արդէն մաս
դարձած՝ Մելիտենէ կենտրոնով Փոքր Հայքի հարաւային գաւառների
նկատմամբ, որը, երբեւէ չէր պատկանել Հայ
չականօրէն կցուած էր Միջագետքի սահմանային գօտուն (الثّغور
الجزريّة է T Ğ եւ Ամիդ կենտրոնով Հայոց Միջա
նկատմամբ՝ կցուած արաբական իշխանութիւնների կողմից Վե
րին Միջագետքում ձեւաւորուած ալ الجزيرة Ğ
Ընդ որում՝ Արմինիյայի վարչական սահմանները ոչ մի կերպ չէ
ին կարող խոչընդոտել՝ նման նախագիծը կեանքի կոչելու: Օրինակ, մեր
աղիւսակում տեղ գտած եպիսկոպոսութիւնների տեղադրումը ցոյց է տա
լիս, որ Դուինի աթոռի իրաւասութիւնը տարածւում էր նաեւ այդ
կան նահանգի սահմաններից դուրս՝ ընդգրկելով Երուտակաց, Ելոյ ու

Զարեհաւանից թեմերը, որոնք էին յարակից Ատրպատականին آذربيجان ը ğ) կցուած Պարսկահայքի հիւսիսային գաւառները:

Սակայն նոյն մեր աղիւսակում անհնար է գտնել նախկին Բիւզանդա որեւէ եպիսկոպոսի. Մեծ եւ Փոքր Հայքերի բիւզանդական տի րոյթներում, ինչպէս նաեւ Հայոց Միջագետքում, եկեղեցական կառուց ուածքի ճակատագիրը նոր արաբական իշխանութեան պայմաններում վճռուեց լիովին այլ կերպ, ինչը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է:

համոզմամբ, Մանազկերտում ժողովի գումարումն ու լիա կատար դաւանաբանական միասնութեան ձեռք բերումը երկու հակաքաղ կեդրոնիկ եկեղեցիների միջեւ չէր կարող տեղի ունենալ առանց կան իշխանութիւնների միջամտութեա , չնայած որ ականաւոր հայագէտ արսոյեանը հակառակն է : Չենք բացառում նոյնիսկ, որ երկու եկեղեցապետերը իրագործում էին Դամասկոսից ստացած , ինչի արդիւնքում հնարաւոր կը լիներ խալիֆայութեան հպատակ, բիւզանդական սահմանի երկայնքով բնակուող, երկու արեւելաքրիստոն եայ ժողովուրդներին ներքաշել Կոստանդնուպ

Այս քաղաքական ենթահողում հարկաւոր է յիշեցնել 704ի դէպքերը, Մալիքը միջամտեց ղուանական միջեկեղեցական գործերին: Հետաքրքրական է նաեւ նշել Միքայէլ Ասորու այն փաստը, որ ո՛չ թէ հայոց Ապահունեաց եպիսկոպոսներին պատկանող տում (Մանազկերտ), այլ՝ Արզանում էին ի սկզբանէ Ասորաց պատրի արքն՝ Աթանասիուսն (Աթանաս Գ.) եւ հայոց կաթողիկոսն՝ Իւաննիսը (Յովհաննէս Գ.) նախատեսել գումարել համատեղ ժողովը

Բանն այն է, որ Արզանում միաւոժամանակ գործում էին երկու հակա քաղկեդոնիկ եկեղեցիների թեմերն, ինչը, ըստ մեզ, թոյլ կը տար նրանց հոգեւորականութեանը դաւանաբանական վէճերում կայացնել առարկա յական վճիռ: Միքայէլ Մեծի լայնածաւալ *Ժամանակագրութ* են սեփական եկեղեցու բոլոր թեմերը, որոնք գործում էին Արաբական Խալիֆայութեան հիւսիսային նահանգներում: Եւ դրանցից մէկը Arz անուանումով թեմն էր միաւոժամանակ ութիւնը շարունակող հայոց եկեղեցապատկան միաւորի օգտին է խօսում նոյն Միքայէլ Ասորու՝ Մանազկերտի Ժողովին հայազգի պատուիրակների գրանցուած Gabriel,

704ին կաթողիկոսանիստ Դուինի եկեղեցական ու կանոնական իրա տակ անցած Աղուանից Եկեղեցու կառուցուածքը կարող ենք վերականգնել վերոյիշեալ «Ձեռնարկ, Ձոր խնդրեաց Եղիա Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից »ի հիման վրայ: Սրա տակ հինգ կոպոսի ստորագրութիւն է առկայ, այդ թւում՝ Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսի: Վերջինս պէտք է որ առաջնորդէր մայրաքաղաքային Պարտաւաց թեմը, ինչպէս որ ժամանակին «Թուղթ Յովհաննիսի՝ Հայոց

Կաթողիկոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս»ում
էր նշուած տուեալ հովւ

Հայրապետ Սիմէոնից բացի սոյն ձեռնարկի տակ հետեւեալ ստորագ
րութիւններն են. Յովհաննէս՝ Կապաղակայ եպիսկոպոս, Սիմէոն՝ Հոշոյ
եպիսկոպոս, Սահակ՝ Ամարասայ եպիսկոպոս, Սահակ՝ Մեծ Կու
ենից եպիսկոպոս : Ներսէսի հայրապետութեան վերջին երեքուկէս տա
րիների գործունէութեան ենթահողում՝ նկարագրուած *Երրորդ Հայկոր Պատմութեանս Աղուանից* («Վասն Բակուրայ ուրումն երկաբ
նակի, որում Ներսէս անուն, եղեալ կաթողիկոս Աղուանից»), տեղեկանում
ենք իր կողմից ձեռնադրուած «երկաբնակ» Զաքարիային, որպէս Մեծի
Առանքի) եպիսկոպոսի: Եւ ահա սրա միջոցով «...
ժառանգ մանկունս եկեղեցւոյ զուղղափառս հալածեալ տարաբնակ արար նախ՝ զերանելին Իսրայէլ նշանագործ եպիսկոպոսն Մեծ Կողմանց հալածեաց... ընդ նմին եւ զեղիազար Գարդմանայ եպիսկոպոս
ստակ կարող ենք փաստել, որ սրանով կեղեցու վեց ե
պիսկոպոսութիւններից բաղկացած սակաւաթիւ ցուցակը սպառուած է: Վեցից, այլ ո՛չ թէ եօթից բաղկացած, քանզի մէջբերուող Գարդմանինը, ինչպէս արդէն գիտենք, անցաւ Հայ կեղեցուն, եւ չի բացառւում, որ դրա փոխանցման որոշումը կայացել էր հենց

Աղուանից եկեղեցու վեց թեմերից բաղկացած այսպիսի կառուցուածքի օգտին են խօսում նաեւ *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի* («Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամք եւ գործք նոցին») գրառուած տեղեկութիւնները: Գրեթէ Ը. Ժ. դարերի բոլոր հայրապետերի
րից առաջ հեղինակաւոր մատենագիրը նշում է այն թեմը, որը նա առաջ
նորդել է մինչեւ Պարտաւում գահ բարձրանալն, եւ բացի թուարկուած վեց աթոռներից մէկ ուրիշը այնտեղ չի յիշատակւում: Սոյն գլխում բացակայում է նաեւ տեղեկութիւն առ այն, որ Աղուանից հայրապետերից որ
մինչ այդ զբաղեցրել է Գարդմանայ եպիսկոպոսաց աթոռը

Այս վեց եկեղեցական միաւորներից միայն Կապաղակայ եւ Հոշոյ եպիսկոպոսութիւններն են, որ տեղադրւում են Կուրի ձախ ափին՝
ում այսպէս կոչուած «Բուն աշխարհ Աղուանից»ում
եկեղեցու միւս թեմերը տեղադրւում են Արաքսի ու Կուրի միջագետքում, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Արցախ (Ամարասինը, Մեծիրանց կամ Մեծ Առանքինը եւ Մեծ Կողմանց կամ էլ՝ Մեծ Կուենիցը) եւ Ուտիք (Պարտաւինը) աշխարհներում:

Հարկաւոր է ընդգծել, որ 704ի Աղուանից եպիսկոպոսների ցանկը Զ.
դ կէսին գրանցուածների հետ համադրելիս, որը զետեղուած էր մի շարք անգամ յիշատակուող «Թուղթ Յովհաննիսի՝ Հայոց Կաթողի
կոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս»ում, տեսնում ենք Ը.
րասկզբին լուծարուած վիճակում միայն Բախաղատու (Բեհ) եւ Բաղասա
կանու թեմերը էին Կուրի ձախ

աշխարհագրական դիրքը՝ կարելի
ենթադրել, որ Շաքիոյ թեմին,
իսկ երկրորդը՝ Կապաղակայ:
ի հայրապետերը Ը. դարասկզբին
վերջնական հաստատումը տարածաշրջանում ձ
Քաղկեդոնի հա հանգանակը՝ բացառելու
իրենց եկեղեցական կանոնական իրա տարածքի հնարա
Կոստանդնուպոլսի կողմից դա տեղի ունեցա
Ապա արաբահպատակ ի հայրապետերը 704ին
ներից ձեռք բերեցին պայմանական
վեց թեմերից բաղկացած Աղուանից
ի աթոռի նկատմամբ իրենց չորսդար
րինում եկեղեցական ու կանոնական իրա
անական միջամտութ կաթողիկոսանիստ
ը Ասորական (հակաքաղկեդոնիկ) կեղեցու հետ
Մանազկերտի Ժողովի աշխատանքների արդ
անական միութ ն այս ժողովին մասնակցած
պոսների ցանկը հնարա է ընձեռում պնդել, որ արաբահպատակ
այոց հայրապետերի
Ը. դարասկզբին բաղկացած էր 31 թեմ
նախկին 28ի փոխար անոնական այդ
հիմնականում շարունակում էր ընդգրկել Սասան
387ին բաժին ընկած Մեծ Հայքի աշխարհները, որոնք
Ատրպատականի

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արսէն Շահինեան, « Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց Հայրապետերի Իրաւասութեան ւ Հովանու Ներքոյ Գտնուղ Տարածքները», *Հայագիտական Հանդէս, Հրր. ԼԸ*

Է. դարում Հայոց պետականութ որման մասին տե՛ս՝

Journal of the Society for Armenian Studies,

Արսէն Շահինեան, « Ինքնիշխանացումը *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*,

Διήγησις ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου μέηρι τοῦ νῦν...

Գրիգորի օրերից սկսած մինչեւ այժմ): Այն գրուած է եղել մօտ 700ին, անյայտ քաղկեդոնիկ մատենագրի կողմից, իսկ հայագիտութիւնում այսօր առաւել յայտնի է որպէս *Պատմութիւն Հայոց Հարցի Մասին* Հրաչ Բարթիկեան, «'Narratio de rebus Armeniae,' Յունարէն Թարգմանութեամբ Մեզ Հասած Մի Քաղկեդոնական Սկզբնաղբիւր», թարգ. Հ. Բարթիկեանի, *Մատենադարանի , Հրր. 6*,

«Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

«Պատմութիւն Սեբէոսի», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

Ինքնիշխանացումը

«Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 557:

554ի ժողովականը՝ «Ներսէս Բագրեւանդացի, Ուխտ Միաբանութեան Հայոց Աշխարհիս...», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

«Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 556:

Ինքնիշխանացումը

«Պատմութիւն Սեբէոսի», էջ 558, 563: Ն նիսկ Թէոդորոս Ռշտունու մահից տ 659ին Ներսէս կաթողիկոսը չհամարձակ եց վերադառնալ Դ Վաղարշապատից մի փոքր ար ող տաճարի հար , հիմնեց իրեն նոր նստավայր (Ալեքսան Յակոբեան, «Հայ

ւրները Հայաստանի ասին, Հտր. Ա. (Ե.

Դրանց մասին տե՛ս՝ Է. Դարերի Պարսկահպատակ», էջ Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց...»,

Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. ԺԱ. (Ժ. Դար), Պատմագրութիւն,*

Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց...», էջ 753

Նմանատիպ տեղեկութ ներ տե՛ս օրինակ իսլամական պատմագրութ ամբողջովին մեզ հասած ամենավաղ تاريخ خليفة بن خيّاط، حقّقه وقدّم له اكرم ضياء العمري، النّجف، ١٣٨٦–١٣٨٧ه / ١٩٦٧م The History of Khalifah ibn Khayyat, ed. by 1387 A.H. / 1967 A.D.),

Մինչ վերջերս հայագիտութ ած էր գրել թ Դասխուրանցին հեղինակել է միայն այս գրական ուշարձանի վերջին՝ *ւտրոր Պատմութեանս Աղուանից* , իսկ առաջին երկու գրքերը Է. դարի սերին հեղինակել է ծնունդով Աջափն Աղուանքից Մովսէս Կաղանկատուացին: Սակայն, ժամանակակից գիտական տեսակ *Պատմութիւն Աղուանից* երկը ամբողջովին է պատկանում Դասխուրանցու գրչին, միայն թ Է. դարերի պատմութ շարադրելիս, երեք համառ տ երկերի հետ մ

տ ստեղծագործութ
ած դարերում ապրած իր համերկրացիներից էին:
Աղուանից համայնքը՝ ոգ
Է. դարասկզբին, արդ կ անգամ փորձ կատարել էր թ
ինի կաթողիկոսների հովանա
բաժանման գնալու ճանապարհով

Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ
Սա Աղուանից գահեր նախկին իշխան Վարազ Տրդատի (681
Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

ն, էջ 368: Դրասխանակերտցին, նկարագրելով այս իրադարձութ
Աղուանքում, ամիրապետին, ում հետ Եղիան փոխանակ եց թղթերով, շփոթում է Ումարի (՛Ումառ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխա
նակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց»,
Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,

Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից...», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

ղելով Սեբէոսին, մենք շարադրեցինք 614ին շահինշահ
Խոսրով Բ. Փար 628) կողմից Տիզբոնում
«հաւատ զՀայոցն»ի հռչակման մասին, որ ուսմունք պարսկահպա
տակ բոլոր քրիստոն երի շրջանում (
Պարսկահպատակ», էջ
Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ
Կառավարման տարիներն են 699ից մինչ
Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,

Ժամանակակից պատմագրութ
705 ընկած ժամանակահատ ածով: Դասխուրանցու
«ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Եղիա Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից...»ը
Յե. երորդ ամին Տաճկաց եւ ի հայ թուականիս ՃԽՀ յամսեանն
Տաճկաց, այսինքն հիջրայի 85ը համապատասխանում է
արի 1 ժամանակա ածին, իսկ հայոց
148ը՝ Ք.Ծ. 700ի հայոց տոմարով չի
պքում համապատասխանել իրականութ ը, քանզի Եղիան,
Դրասխանակերտցու տ ալների համաձայն, կաթողիկոս օծ եց հիջրայի 85ին
Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ
այսինքն 704ին, իսկ մ ասների համաձայն՝ հայոց 152ին Յովհաննու Կաթողի
կոսի Դրասխանակերտցւոյ] շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր.*

ն ժամանակ պահպան
տեառն Եղիայի՝ Հայոց կաթողիկոսի առ Աղուանս ամբողջական տարբերակը
Յաղագս Եղիայի Հայոց Կ վերնագրով, որում կազմ
Եւ գրեցաւ դիրս այս վկայութեամբ երկոցունց կողմանց ի ՃԾԲ թուականութեան Հայոց եւ ՉԵ թուականութեան
, «Եղիա Արճիշեցի
Պատմաբանասիրական Քանի որ հիջրայի
րոտից ամիսը կասկածի տեղիք չեն թողնում, մենք առաջարկում

Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,

Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն», էջ

Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս անն Աղուանից...», էջ 266:
Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,
Անանիա Մոկացին հակիրճ հաստատում է այս կար
Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս անն Աղուանից...», էջ 266
Գէորգ Բ. Գառնեցի (877
Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,

Կանոնագիրք Հայոց, Ա.

«Յովհան Աւձնեցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», *Մատենագիրք Հայոց,*

Chronique de Michel le Syrien, en 4 tomes, ed. et trad. par J. Chabot, Paris, 1899

«Յովհան Աւձնեցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124:
օրակարգում ընդգրկ ած հարցն էր՝ հարթել
իսուս Քրիստոսի մարմնի
Chronique de Michel le Syrien
500): Նշենք, որ մինչ Մանազկերտի Ժողովը Ասորական
կեղեցին ընդունում էր իր իսկ հիմնադիր

որ ասորական կողմն էր պնդում՝ Զ. դարասկզբի եպիսկոպոս

Chronique de Michel le Syrien
«Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», *Մատենագիրք Հայոց,*
իրքով, Գիրք Բ.,

Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарског строя (Հայաստանը Յուստինիանոսի օրօք, քաղաքական վիճակը նախարարական համակարգի հիման վրացական բանասի

րութեան աշխատութիւններ, Գիրք ԺԱ., Սանկտ Պետերբուրգ, Տպ. Կայսերական

«Յովհան Աւձնեցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124:
Chronique de Michel le Syrien
Բագրեւանդացի, Ուխտ Միաբանութեան Հայոց Աշխարհիս...», էջ
«Ներսէս Բագրեւանդացի, Թուղթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունսն»,
տենագիրք Հայոց, Հտր. Լիբանան, Տպ. Մ

Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ
«Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», էջ 548
Կանոնագիրք Հայոց
Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ 93
Բանն այն է, որ Յովհաննէս Աւձնեցու մ տ Մանազկերտի Ժողովի այն ամենաազդեցիկ հայ եպիսկոպոսների թ ում է Թէոդորոս Բզնունեացը («Յովհան Աւձնեցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124), ում լ Ասորու ցուցակից Theorios Beznunis անունով եպիսկոպոսի հետ (*Chronique de Michel le Syrien*,
Մեր կողմից առաջ ող այսպիսի տեղադրումը պայմանա
Մանազկերտի Ժողովին հայազգի պատ
ած Սարգիս անունով եպիսկոպոսի Սանասունքից
Chronique de Michel le Syrien
Մեր կողմից առաջարկ ող այսպիսի տեղադրումը պայմանա
Մանազկերտի Ժողովին հայազգի պատ
շարքում (№22ի տակ) գրանց ած Գաբրիէլ անունով եպիսկոպոսի Արզանից

«Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից
Մատենագիրք Հայոց, Հտր.

«Ներսէս Բագրեւանդացի, Թուղթ մեղադրութեան առ», էջ

«Ստեփանոս Սիւնեցի, Վասն անապանութեան մարմնոյն...»,

Կանոնագիրք Հայոց,
Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ] շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք»,
«Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», էջ 547
Գիրք Թղթոց, Բ. Հրատ.,
նաշար Գալուստ Կիւլպ », Երուսաղէմ, Տպ. Ս Յակոբեանց, 1994,
Արմինիայի արտաքին սահմանների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական Նահանգի սահմաններն ու Վարչատարածքային Բաժանումը ըստ Արաբագիր Սկզբնաղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ*

Փոքր Հայքի հողերը, գտն ելով սեփական երկու մետրոպոլիտների (մ կի աթոռը Սեբաստիայում, մ
էին Կեսարիայի գերագ
տին (Ադօսկ, էջ 357 60), ապա անցան Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութ

Հայոց Միջագետքը՝ հիմնականում ասորիներով բնակեց
Ամիդ քաղաքներով 37ից իվեր Հռոմ
սակայն 363ին Սասան
Մծբինի հետ միասին զիջ եցին Իրանին (Թադ

րատ., 1991, էջ 343): Հռոմի իրա ւզանդիան կարողացա
Մծբինը վերադարձնել միայն Սասան ների հետ 591ի հաշտութ
՝ Ամիդ կենտրոնով:

The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni

The Armenian People from Ancient to Modern Times, vol. 1: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteen ed. by Richard G. Hovannisian, New York, St. Martin

այոց կաթողիկոս Յովհաննէս Գ.ի
հանդիպման մասին Դամասկոսում: Յովհաննէս Ե. պատմիչը մանրամասն
նախորդողը հրա ց ամիրապետի (խալիֆայի) կողմից արքունական քաղաք, որտեղ նրան ընդունեցին «բազում պատուով» (
Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ
մասին Ղեւոնդ եր ցը վկայում էր այս
ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմ փ (Մուհամմադ իբն Մար յաշխարհէս հայոց յեփ այրելոյն զնախարարս աշխարհիս
Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց...», էջ
ում, որ հենց վերո ալ հանդիպման ժամանակ է հայկական կողմին
ել Դամասկոսի քաղաքական կամքը առ այն, որ հարկա
ասորական համատեղ եկեղեցաժողով: Մեր տեսակ
ամրապնդել այն պատմական փաստով, որ դա անաբանական միասնութ
երտում ձեռք բեր եց հենց Հայ կեղեցու կողմից ընդուն
ուսմունքի հիման վրա

Chronique de Michel le Syrien

. 3 (appendice IV),
«Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից

Գիր պայմանի տեառն Եղիայի՝ Հայոց կաթողիկոսի առ Աղուանս
Եղիա Արճիշեցի»,
նացնում ենք այն Շաքիոյ
Յովհաննիսի՝ Հայոց Կաթողիկոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս
«Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... առ Տէր», էջ

Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի»,

Աշխարհացոյց», *Մատենագիրք Հայոց*, Հտր.

Տե՛ս այդ թեմերը՝ «Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... առ Տէր

THE TERRITORIAL JURISDICTION AND PROTECT THE ARMENIAN CATHOLI

ARSEN K. SHAHINYAN
a.shaginyan@spbu.ru

This study is a direct continuation of the article The Territorial Jurisdiction of the Armenian Patriarchs with Their Seat in Persian Armenia in the 5 *Haigazian Armenological Review* numerous historical sources of the 6 centuries in Grabar, Byzantine Greek, Classical Syriac, Arabic and Georgian, as well as the acts and e church councils convened in Greater Armenia (Mets Hayk) and neighboring Albania (Aghvank , which were made official by the Armenian catholicos Hovhananes III Odznetsi *Kanonagirk Hayo* , as well as archival under the jurisdiction and protectorate of the Armenian catholicoi

The author argues that prior to the consolidation of Arab domination in the region and the creation of the province of Armīnīya i c., the Armenian catholicoi (with their seat in Dvin) formally accepted the Chalcedonic Creed, to avoid likely violations of their church and canonical jurisdiction by Constantinople as had been the case between 594 and 610. However, as of 704 the Armenian catholicoi supported by the Caliphate, reclaimed their non Chalcedonic creed and gained further power in their patronage of the Albanian Catholicosate during the church council of Manazkert (726) a dogmatic unity between the Armenian and the Syrian Church was established. Based on the list of the participant bishops, the paper maps the area falling under the jurisdiction of the Catholicoi of Dvin and states that it basically covered the areas falling within the former Persian part of Greater Armenia, where the marzpanates of Armenia, Assyria and Atropatene were formed.

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԿԱՆԱՆՑ ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆԻՈՒՄ

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
manangrigoryan86@mail.ru

պահպանուած արձանագրութիւններն արժանահաւատ տեղեկութիւններ իրադարձութիւնների ընկերատնտեսական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան հետաքրքրական արձանագրութիւններում պահպանուած վկայութիւնները գործունէութեանը Շինարարական նուիրատուական բովանդակութեամբ արձանագրութիւնները նուիրատուական գործունէութեամբ հոգածութեամբ նշանակութեան շինութիւններին շինարարական հաստատութիւններին ուսումնասիրել

Սկզբնաղբիւրների արձանագրութիւններն մատենագիրների

եկեղեցաշինական իրականացրել Կատրանիդէն

մեծահարուստներից

Կատրանիդէին շինարարական աշխատանքները կառավարման

եկեղեցիներից զանգակատան կառուցողների մեծահարուստ

շինութիւնների

Վիմագրական
հնարաւորութիւն
նշանակութեանը
հաւանականութեամբ նախատեսուած հոգեւորականների
նշանակութիւն

մասնակցութեամբ
զանգակատուն
Ժամանակագրական
հաստատութիւնները
Եկեղեցաշինութեամբ
Կատրանիդէին
բարձրաշխարհիկ

այդուհանդերձ
իրականացրել
ազգականների
եկեղեցաշինութիւնը

հաւանականութեամբ Բագրատունեաց Հայաստանում
յատկանիշերով մասնաւորապէս

ուսումնասիրուող
ներկայացուցիչներ
մասնաւորապէս
փոփոխութիւն
հասարակութեանը
ներկայացուցիչների

այդուհանդերձ
եկեղեցաշինութեան
ուշադրութեան
աշխատանքների հովանաւորումը
իրականացուել ուսումնասիրուող
աշխատանքները
բարձրաշխարհիկ

մասնակցութեամբ

Աստուածածին
Ժամանակագրական
նուիրատուագրով

իրականացրել

խատանքները
ուշադրութեան

բարձրաշխարհիկ
հասարակութեան ներկայացուցիչներից

աշխատանքներին

Շինարարական արձանագրութիւններից
նուիրատուական բովանդակութեան

պայմանագրեր
Պայմանագրի
նուիրատուների

նուիրաբերման
նուիրատուութեան
արարողութիւններ
մերձաւորների
արարողութիւնների պատուիրման
Պայմանագրում իւրաքանչիւրը
պարտաւորութիւնները Պայմանագիրը
նուիրատուների

հաստատութիւնների նուիրատուութիւնների ուսումնասիրու
պատկերացում
սեփականութեան

նուիրատուութեան
ւորութիւնների

նուիրատուների
նուիրաբերուած փոփոխութիւն

Նուիրատուութիւններ հաստատութիւններին նուիրաբերուել

նուիրատուութիւնները
նուիրատուներից

Մամխաթունը

Հոգեւորեացնի

հնարաւորութիւն

հասարակութեան

նուիրատուութիւնները
այդուհանդերձ նուիրատուութի

նուիրատուութիւնները հետաքրքրական
նուիրագրերում
տեղադրութիւնը
նուիրատուութեան արարողութիւնների

Մամխաթունն արձանագրութեամբ

Աստուածածին
Նալպնդնոցում
Նուիրատուութիւնը

արարողութիւնների

Սառըճփողոցի

արհեստագործութեան
հաստատութիւններ
հաւանականութեամբ
արհեստագործութ

համասեփականատէր

Հոգեւորեացնի
համասեփականատէր
համասեփականատէր
Ծռազուկակում
Հետաքրքրական
Ծռազուկակում

մասեփականատէրն

Փողոցկտերում

հետաքրքական հաստատութիւններին
ուսումնասիրել
նուիրատուութեան Նուիրատուները

պահպանուած

Վիմագրական
նշանակութիւնը
հաստատութիւն նուիրաբերուել

արձանագրութիւններում
նուիրաբերման
վկայութիւններ նուիրատուները

արձանագրութեան

հողատարածքը

հաստատութիւնների նուիրատուութիւնների
նուիրատուութիւնները
արձանագրութիւնից

նուիրատուութեան սպասաւորներից
ժամերգութիւն

նուիրատուութիւնը
նուիրատուութեան

արարողութիւններ

նուիրատուութիւ Աստուածածին
արձանագրութեան չպահպանուած

նուիրատուութեամբ

փրատուութիւններին հաստատութիւններին
աստուածապաշտութեան

Հետաքրքրական Աստուածապաշ
նուիրատուութիւնն

Նուիրատուները
բարձրաշխարհիկ հասարակութեա
նուիրատուական գործունէութիւնն
սահմանափակում պատկերացնելու
եկեղեցանպաստ գործունէութեան
եկեղեցաշինութիւնը հաստատութիւնների
նուիրատուութիւնների

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

պատմագիտութեան ուսումնասիրութեան

Արձանագրութիւնք

Պատմագիտութեան

Նուիրատուութիւնները

արհեստագործութեան

արձանագրութիւնները

Արձանագրութեանց

Ժամանակագրութիւն

THE CHARITABLE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN NOBLEWOMEN OF ANI IN THE

MARIAM GRIGORYAN
manangrigoryan86@mail.ru

The inscriptions on the walls of the Armenian churches and monasteries of Ani of centuries tell us reliable facts not only about the political events of the time, but also about the noblewomen's activities. Having power, influential positions, great sums of money and the full right to dispose of it in their own way, they initiated fulfilled the construction and redecoration of religious and secular buildings. By means of their money and assistance the religious institutions acquired a great deal of real estate and movable property and the profits gained from them.

ՎԱՉՈՒՏ ԿՈՂՄՆԱԿԱԼ ՓՈԽԱՐՔԱ (ԺԳ. Դարասկիզբ)

ՏԻԳՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ
tigranhayazn@mail.ru

վերջատորութեան (Վիրքի նորանշանակ գահակալ Թամար թագուհին Վիրքի կազմի մ ոի բերդաքաղաքն ընդգրկող տարածքին տ , փաստացի՝ ւն: Սարգիս Մեծի մահից , նրա ստացած գահը ագ որդին՝ Զաքար Զաքարեանը: Նրա գլխա 15 տարիներին թուրք ներից ազատագրեց Բագրատունի թագա ռու, Կարսի, Ս ւնների տիրոյթները, ազատագրեց Արճ շը, իրեն ենթարկեց Սպերի հատ ածը, հարկատու դարձրեց Բայլագանի, Գանձակի, Երզնկայի ամիրայութ ւնների տարածքը: դարի առաջին ան Հայաստանի կառավարման բնագա առի բարենորոգման արդ Հայաստանի ազատագր ած տարածքների վրա Այրարատի, Գագի, Թմբկաբերդի, Կարսի, Վայոց Ձորի, Ս ւնիքի, Վերին կողմնակալութ փոխարքայութ

կողմնակալութ փոխարքայութ

փոխարքայութ

փոխարքայութ
բնակավայրով
բնակավայրով

փոխարքայութ

Այդ նոր կառ ցի առաջին կողմնակալ ների բանակի զ րավար Սարգսի որդի Վաչ Նրան Այրարատի կողմնակալութ տարածքից բացի սեփականութ ել է շուրջ 2500 կիլոմետր տարածք՝ Արագածոտն, Շիրակ, Նիգ գա

կատարել է ուշագրաւ շինարարական գործեր րական աշխատանքներ է կատարել նա Սանահինում, Մակարավանքում, Կեչառիսում, Հոռոմոսում: Մահացել է մինչ ովհաննավանքի Կաթողիկ

վստահութիւնը մեկնաբանելու
ովհաննավանքի շինարարական
արձանագրութիւնում

վերակացութե

ովհաննավանքի
արձանագրութիւններից
վարդապետերի *յիշխանութեան*
մնակալութեան
Սաղմոսավանքի
արձանագրութեան

Յովհաննավանքում
արձանագրութեան

համապատասխան

սեփականութեան
ժառանգական

Արագածոտնն

իջեւանատունը Մամախաթուն
ինարարութիւնը
Արագածոտնի
Սաղմոսավանքի Յովհաննավանքի

վերակառուցել
բերդաքաղաքը
Վաչուտեանների

տակութիւնները ժամանակներում
Մամախաթուն

Մամախաթուն

Հայաստանում
տիրապետութիւնը Վաչուտեանների
իշխանութիւնից
Կողմնակալութեան
աստիճանակարգում

տիրապետութիւնը
կողմնակալութիւն վերակացութիւն
վարդապետերի Յովհաննավանքի
արձանագրութեան սկզբնամասում

Ղաֆադարեանին եզրակացութիւն

իշխանութիւնն արձանագրութիւնում
կողմնակալութեան

Մամախաթուն շինարարական

Արձանագրութիւնից
իշխանութեան
կողմնակալութեան

կողմնակալութեան առեւտրականնե
վերահսկողութիւնը հարկադրման

արձակումների կազմակերպումը

Արագածոտնան
իշատակութիւններ

արձանագրութիւնը

զԾառզարդարին

Արձանագրութիւնից
Ծառզարդարի

իրականացրել
արձանագրութիւնը վերափորագրել
հիւսիսարեւմտեան
շարադրութեամբ
Ծառզարդարին

արձանագրութիւնը

Հայաստանում
Եղիազարեանը
տապանաքարերի
տապանաքարը Ղաֆադարեանը հրատարակելով
տապանագրերը
տապանաքար
Վաչուտեանների

գեղաքանդակ

տեղադրութիւնը
արձանագրութեան
ներկայացուցիչ
անականութեամբ
արձանագրութիւնը

Համազասպեան

անականութեամբ
րահրամանատարներից առաջընթացին

իշատակութիւն
րական լինելու իշատակութիւններ

իշատակարանում
հանգամանքը
զանգակատան
արձանագրութիւնում

Յովհաննավանքում

պատերազմող այտութիւնները

խիզախութեան անձնազոհութեան
համակարգում

Հայաստանից
հաստատումն կողմնակալութիւն

Մամախաթուն

շինարարութեանը

Համազասպեան

կողմնակալութիւն

շինարարական

արձանագրութիւնը

ժամանակաշրջանում
առաջնորդներ

Մակարավանքի

վարդապետին *յառաջնորդութեան* Արձանագրութիւնից

Մակարավանքին: Մենք տեսնում ենք երկու հանգամանք՝

1. այդ քայլով
շնորհակալութիւն
որապատկան
մեծահոգութեանն կողմնակալութեան
Մակարավանքի
2.

Մակարավանքի

տեղեկութիւններ
Մամախաթուն

Մամախաթունին
տարբերակներով
արձանագրութեան

Մամախաթուն

իշատակութիւն

արձանագրութեան

Շատարեանք
հանդամասից

արձանագրութեան

կողմնակալութեան
տեղեկութիւններ

հրամանակատարներ ծառայականներ
իշխանակարգ
գահակալել է մինչեւ 1235

հարաւակողմն

իրականացրել
արձանագրութեամբ
նշան գահակալութեան

աջորդութեան փաստը հաստատել է նաեւ Զաքարիա Քանա
քեռցին: Նա գրել է, որ Վաչէ Ա
նորա Քուրդ՝ հրամանաւ Շահանշահի

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խաչատուր Աբովեանի ան ՀՊՄՀ Գիտական

ողմնակալութեան

անձնումը Վաչէ Ա *Խաչատուր Աբովեանի*

Հայագիտական . նաեւ նոյնի՝ «Քուրդ Ա.

Վաչուտեան: Անձը եւ Գործը»,

«Այրարատեան Կողմնակալութիւն Փոխարքայութեան Հոգեւոր

. նաեւ նոյնի՝ «Սաղմոսավանքի

Գրացուցակի Գրուելու Ժամանակը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*

4. նաեւ նոյնի՝ «Վաչուտեան Իշխանական Տան Տոհմածառը»,

Երեւանի Համալսարանի 47. նաեւ նոյնի՝ «

Եկեղեցաշինական Գործունէութիւնը»

. նաեւ նոյնի՝ «Աստուածընկալի Վանքը»,

61. նաեւ նոյնի՝ «Սաղմոսավանք»,

Կարօ Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները*

ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ,

Ysu.am/files/03A_Manucharyan.pdf

Յովհաննավանքը

Զաքարիա Քանաքեռցի,

Շահխաթունեանց, *Սրտրագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի*

աւառացն Արարատայ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, 2014

Վանքը եւ Նրա Արձանագրութիւնները,

Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ Դար, կազմ.՝ Ա.Ս. Մաթեւոսեան

Յովհաննավանքում Մակարավանքում Սաղմոսավանքում

Աստուածընկալում

Յիշատակարաններ

Յովհաննավանքը 82, 90, 92. նաեւ

Վիմագրութեան, 6, Իջեւանի Շրջան, կազմ.՝ Սուրէն Ա. Աւագեան, Հռիփսիմէ Մ.

Ջանփոլադեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977,

Յովհաննավանքի

Յովհաննավանքը

իշատակարանում
իշատակարաններ
Յովհաննավանքի

Յովհաննավանքը

Յովհաննավանքը

Քանաքեռցի, էջ 182

ծանագրութիւնները

. Եղիազարեան,

եղագրութիւն Սիւնեաց

իշատակարաններ

Յովհաննավանքը

Լ Կարապետեան,

Կ.Կոստանեանց, .Պետերբուրգ, 1913,

ամ Պոռշեանք Հայոց
., Լիբանան, Անթիլիաս, 1963,

Քանաքեռցի, էջ 184:

VATCHE VATCHOUTIAN I

TIGRAN PETROSYANTS
tigranhayazn@mail.ru

In the first decade of 13th century, Zakare II and Ivane I, kings of Zakarian Armenia, completed state reform. It resulted in the establsihment of a number of vicegerencies. Ayrarat, the second largest and the most renowned region in the kingdom, was handed to Vatche Vatchoutian I, the son of the Zakarian's army . Alongside Ayrarat an area of (namely Nig, Aragatsotn and Anberd provinces) granted to him by right of ownership.

As a viceroyal of the area Vatche Vatchoutian I completely reconstructed the Anberd fortress, built the Church of Saghmosavank and its Hovhannavank, the Cathedral of St. Sarkis of Ushi, the Ayrarat help of his wife Mamakhatun the Cathedral and Tegher monastery. construction works in Sanahin, Makaravank, Kecharis, and Horo 1230s and was buried at the cathedral church in Hovhannavank.

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ՄԵՐՁԱԿԱՅ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒՄ (ԺԴ

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
a.musheghyan@gmail.com

Սրուանձտեանց

ն, եւ մերձակա

ութիւն ծաւալած հ ղ գործիչների հ
ցի, Յովհաննէս Ա Մանդակունի,

ցի, Գրիգորիս Ա Աղթամարցի եւ յք, որոնք նաեւ
յլուն բանաստեղծ երաժիշտներ էին:

ՎԱՆՔԵՐԻՆ ԿԻՑ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

ն, տաղասաց ու խ

Մեզ են հասել նրա ընդօրինակած ներից միքանիսը (ՄՄ ձեռ. 5328, 6851, 8366):
ժողովածուները
թիւնն է, որի հ

ր: Խլաթեցու պ
ութիւնից երաժշտական բաղադրիչով
տեւել են միայն արութեան «Գոչէր Պետրոս հայրապետին

ուսեալ ի Սուրբ Ուխտն Մեծոփայ՝ ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, առ ուր վարդապետին Յոհաննու՝ շինօղի սուրբ փաճարիս եւ վարժեալ եւ ուսեալ ամենայն երաժշտական արուեստ ուս
մանն ի վանքն քաջահմուտ է եղել մանրուման ար
խազագիտութ ան մէջ, Մեծոփավանքում
ժամակարգութիւն
Աղաւթամատոյց

: Նշանակալի է
ծիսական մատեանների՝ գլխաւորապես հայոց
յիշատակարանում՝

Քաջբերուեաց Աստուածածնին
զԱղօթամատոյցս
յաստուածաբան վարդապետացն
վարժապետացն
: Մեծոփեցու եւ նրա աշակերտների
ջանքերով նորովի խմբագրուել են Աւետարանում տեղադր

թեան նշաններն ու առոգանութեան խազերը, *Սաղմոսարան*
ը եւ այլ մատեաններ

Աստուածածին
Աստուածածինն

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ
Միջնադարեան հաստատութիւններում
ուսուցչապետերի ղեկավարութեամբ աշակերտները
ամենաբազմազան գաղտնիքներին
յիշատակարանները

Աստուածատուր
շնորհակալութեամբ
վարդապետին՝
սովորեցնելու համար Տասնամեակներ
Աստուածատուր
յիշատակարանում
վարդապետին
զժամամուրեն
զգրագրութիւն

երկիւղածութեամբ , որի արդիւնքում ձեռագրական ար
ներ էին ծնւում: «*Աստուածեղէն եւ երկնապարգեւ*
գանձ եւ լուսափայլ մարգարիտ» (Աւետարան, 1481 թ., Կտուց կղզի, գրիչ՝
, Աւետարան, 1483թ., Կտուց կղզի, գրիչ՝ Յոհաննէս
ուածախօս բուրաստան» (Աւետարան, 1483թ., Կտուց կղզի, գրիչ՝ Յոհա
լուսերանգ եւ վարդափթիթ եւ ծաղկաւէտ բուրաստան
թ., Արճէշ, գրիչ՝ Յովանէս *Աստուածային սուրբ կտակ*
Արճէշ, գրիչ՝ Յովանէս Արճիշեցի
մարգարտաշար
մատեաններին տրուած այսպիսի բնութագրումների
ենք հանդիպում յիշատակարանային գրառումներում: Նշանաւոր վարպետ
աշխատանքով ժառանգութիւն

Մանկասարենցը կենտրոն, Թովմա

Մեծոփեցու աշակերտ տարի՝ ընդօրինակել է 130ից աւել ձեռագիր՝ 32 Աւետարան, ինչպէս նաեւ՝ *մաւուրք, Ճաշոց, Սաղմոսարան*

Պատմագիր, գրիչ, մանրանկարիչ, երաժիշտ տեսաբան եւ խազագէտ Աղթամարի Ս. Խաչ վանք), որին տուել են *փիլիսոփայ եւ քարտուղար»*

արտագրել է բազմաթիւ մատեաններ՝ Աւետարաններ , *Յայսմաւուրք, Ճաշոց,*

գրել, նկարազարդել եւ կազմել է մի *Եւ նըւիրեցի զսա ընծայ եւ նըւէր ի նոյն գերահռչակ եւ յերկնանման փաճարիս՝ ի Սուրբ Խաչս Աղթամարայ, որ է դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, որպէս զի ուրախասցին սովաւ հանապազ մանկունք եւ սպասաւորք Սուրբ Խաչի փա ճարիս համեղաբան գանձիւքն եւ քաղցրեղանակ մեղեդւաքն եւ փառիւքն, որ գըծագրեալ կայ ի սմա ի փառս Տէրունականս եւ ի յիշատակս ամենայն սրբոց [...] ի զարդ ճոխութեան եւ ի փառս պարծանաց կաթուղիկէ եկեղե ցոյս Սուրբ Խաչիս Աղթամարայ*

Ճանաչուած խազագէտ է եղել Գրիգոր թ., Տարբերունիքի (Բերկրի) Եղեվանք անապատ), որն ըստ Յակոբ գրչի՝ բազում աշխատանք ր՝ «ի տուն տալ խազելոյն» Տարբերունիքի Արգելան մենաս տանում գրուած (գրիչ՝ Ղազար) ում յիշատակւում են միքանի այլ խազագէտներ՝ *«Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ սուրբ հայրք եւ եղբարք՝ զսուրա նուն երէց զԱզարիա, որ զՇարականոցս խազեցի եւ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի, եւ զՄկրտիչ կրաւնաւորն, եւ զծաղկող վարպետն զՄինաս կրաւնա ւորն, եւ զՅակոբ կրաւնաւորն, որք աշխատեցան ի փուն տալ խազին*

Թովմա Մեծոփեցու, Գրիգոր Խլաթեցու եւ Թովմա Մինասենցի կատա րած հետեւողական աշխատանքի շնորհիւ հաստատուել եւ շրջանառու թեան մէջ են դրուել երաժշտածիսական մատեանների ուրոյն՝ եան խմբագրութիւնները իլիկեան երաժիշտ տեսաբանների՝ Գրիգոր Խուլի, Գ որգ Սկեւռացու, Կոստանդի եւ այլոց խմբագրած ժողո վածուների հետ մէկտեղ, բացի բուն Հայաստանից, մեծ կիրառում են գտել նաեւ Կիլիկիայում: Մշակութային կապերի ամրապնդման գործում էական դեր են խաղացել երգիչ երաժիշտների, գրիչների ու ծաղկողների փոխա դարձ այցելութիւնները, համատեղ ջանքեր են գործադրուել մասնագի տացուած երգարուեստը մէկ հունով զարգացնելու ուղղութեամբ

կաթողիկոսը Փիլիպպոս Աղբակեցի Ամենայն Հայոց կաթողիկո ղած իր թղթում գրել է. *«Եւ եւս երկու ազնուական եւ գերադրական ի մաստութիւն կայ Հայոց ազգիս, նախ՝ գրչութեան արհեստն եւ երկրորդ՝ երաժշտութեան. ահա գրչութիւն յայտնի է ընդ ամենայն տեղիս. մանաւանդ որ բազում գրեանք առ ձեզ են, եւ երաժշտութիւն յայտնի է, զի ցրուեալ է*

ամենայն աշխարհս»՝ խորհրդանշաբար միտքն աւարտելով *այ՝ խազն ի Սսայ»* յայտնի ասացուածքով

ՓԻԼԻՍՈՓԱՆԵՐ

Ձեռագրական յիշատակութիւններ են վանքերում գործած երաժիշտների

Ազարիա փիլիսոփայ, Ս. Կարապետի կամ Գլակայ Իննակնեայ վանք,

Յովհաննէս, «զընտիրն ի բեմբականս եւ զանյաղթն յերաժշտականս եւ զանձանձրոյթն ի գրչութեան ան ոնջ, զգովելին յամենայն բարեձեւութիւն», թ., Աղթամարի Ս. Խաչ վանք

Խաչատուր փիլիսոփա Առաքելոց (Ս. Ղազարու) վանքի միաբան, ը փրկագնողներից մէկը, 1205

արդապետ եւ հինգ այլ փիլիսոփաներ՝ ուսիկ, Ռսփագէս, Աւետիս, Ստեփանոս եւ Ներսէս, Ս. Առաքելոց վանք, ովքեր նոյնպէս իրենց անմիջական մասնակցութիւնն են բերել Մշո գնման աշխատանքներին, 1205

Յովհաննէս փիլիսոփա յիշատակուած Մշո

Ստեփաննոս փիլիսոփա Համբրպետցի կապ... հոչակաւոր... հրեշտակացոյց մենաստանիս Ղազարու վանք կոչեց Ս. Առաքելոց վանք, 1312

Ստեփաննոս եւ Յովհաննէս, միաբան եղբայրներ Փութկու (Սարի) որգ վանքում (Մոկաց աշխարհի Մոկք Առանձնակ գաւառում)՝ «սրբասնեալ եւ անյաղթ», «նազելի փիլիսոփայք եւ վարպետ ծովու բոլորին», որ սովորեցնում էին «բազմաց՝ ի յերգս երաժշտական եւ ի բանս հոգեւորական», 1370, 1381, 1386 » անուանեալ Յովհաննէս վարդապետը

«երջանիկ եւ սրբասնունդ» քաղաք, «ընդ Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի

Վասպուրական

սրբասէր եւ պատուական» Աղթամարի վանք,

Ստոմ վարդապետ, որին կոչել են «իմաստասէր փիլիսոփ Աղթամարի Ս. Խաչ վանք, 1421

Մեծոփավանքի

Մեծոփավանքին,

Թոմա եւ Յովհաննէս փիլիսոփաներ, Ոստան քաղաքի Ս Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանք, 1418 եւ 1419թթ.,

Աստուածափրուր

փիլիսոփաներ

առաջնորդ Պատրկի վանքի (Ռշտունիք)

փիլիսոփաներ,

Սիմէոն վարդապետ Ռշտունցի, տաղերգու, 1427ից Ռշտունեաց Ս. Յակոբ վանքի առաջնորդ, միքանի տաղերի հեղինակ

Ծերուն փիլիսոփաներ, Մեծոփավանք, 1435

Տարբերունիքի

փիլիսոփաներ,

, տաղասաց, ԺԵ դ., Ոստանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քահանա գրել է «Հրաշալի

րեւի» Ծննդեան մեղեդին (ՄՄ, ձեռ. 519) եւ «Սիրով իրելի Որդին» Ծննդեան տաղը

Ոստան քաղաքի քահանա

«մեծ փիլիսոփայն Խաչատուր», Մատնեվանից Ս. Աստուածածնի ԺԱ խորանաց վանք, 1490թ.

Յովհաննէս քաջ փիլիսոփա Ուռնկարու Ս. Նշան վանք,

եւ քարտուղար

, 1492, 1493 եւ 1498

էր Յովհաննէս, «քաջ եւ արի եւ ընտրեալ»

Ստեփանոս Վարագեցի

Յովհաննէս Վարագեցի անյայտ), Վարագավանք,

Յովհաննէս Պուրըլկեցի վարդապետ, գանձասաց, Վասպուրականի Պուտլիկ վանք, ԺԵ

Արիստակէս (Ռսփակէս) Հիզանցի եւ Աւագ վարդապետ տաղասացներ, որոնց յիշատակում է Գրիգոր Խլաթեցին «Յիշատակարան արդապետացն» չափածո

Եղիա եպիսկոպոս (1542, 1550, 1562 տաղասացներ, Արգելանի վանք,

Աստուածատուր,

, որին յիշում է իր ծաղկած ձեռագրի յիշատակարանում

վարդապետին

Վարագավանք

, տաղերգու, ԺՉ դ., որ գրել է Աղթամարի Ս. Խաչ ած «Փառաց Անեղին աճար Տէրունի» տաղը

Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս փիլիսոփա Սուրբ Ուխտին Վարագայ, 1591

Կարապետ րաբունապետ փիլիսոփա կանուն Ջամալ), Վարագավանք, 1591

Բարսեղ վարդապետ Աւանեցի կամ Վարագեցի երաժիշտ, տաղասաց, որ քաջ տիրապետել է մանրուման արուեստին: Ուսանել է Վարագավանքում եւ յետոյ դասս անդել այնտեղ: Իր ձեռքով արտագրուած միքանի ձեռագրեր են պահպան

Մանրուամունք, Շա ընդօրինակել է նաեւ Ոսկեփորիկի մի մասը, որի յիշատակարանում միւս գրիչը՝ Աւետիս Մոկացին, նրան կոչում *զքաղցրաձայն երաժիշտն, զբանաւոր ծիծեռն*

Տէր Գրիգոր փիլիսոփա , Վասպուրականի Աւանց գիւղաքաղաք, «*ընդ հովանեաւ Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին*

էր Յովհաննէս Խիզանցի երաժիշտ,

Արիստակէս քաջ երաժիշտ, Ս. Յովհաննէսի վանք (Մուշ),

Գրիգոր եպիսկոպոս երաժիշտ, Եղրդուտի Ս. Յովհաննէսի վանքում եւ 1676 ի ընդօրինակման աշխատանք ներին. մատեանն ընծայ ւել է Եղրդուտի Ս. Ուխտին, «*ուր կան շատ սրբու թիւններ, Սուրբ Շիշ Իւղն, որ Քրիստոս յեր Խաչելութեանն օրհնեաց եւ Սուրբ Թադէոս բերեալ աստ եկն ի ծառն Եղրդի առ սպորուրովն Եղրդի՝ առ սպորուրովն լերինն Տաւրոսի: Աստուածաբեր Ս. Նշանն որ եբեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ զկախ թեկն մեծին Յովհաննու վանքս Շիշ Իւղոյ վանք եւս վերածայնի...*»: Միաբանների մէջ յիշատակւում է նաեւ Գրիգոր եպիկոպոսի ուսուցիչ *Մարտիրոս երաժիշտ* : Ընդհանրապէս, Ս. Յով

հաննէսի վանքը, ըստ վկայութիւնների, մեծ եւ կարեւոր դեր է ունեցել իր երաժշտական դպրոցով

, «յոյժ երաժիշտ», 1796թ.

ԵՐԱԺՇՏԱԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ.

րծկէի Վարդապետարան. Յակոբ Նեդրարենց

փիլիսոփաները ստեղծագործական մեծ ժառանգութիւն են թողել: Այդ են վկայում տուեալ ժամանակաշրջանից մեզ հասած

ներում սփռուած բազմաթիւ երգերը

Նետրարենցը , Արծկէի եպիս

երաժիշտ, գանձասաց եւ տաղասաց, յիշատակուել

ստացել է Տուրուբերան

քաղաքի վարդապետական դպրոցում: Լինելով գրչական արուեստի հմուտ գիտակ՝ Արծկէի Սքանչելագործ

ընդօրինակութեամբ՝ արտագրելով

վերջիններիս թւում են՝ Երուսաղէմի հաւաքածոյի

ձեռագրերը: Նետրարենցի

Սքանչելագործ

եծ Մարիամ Մագդաղենացին» (տաղ Յարութեան),

ացուեր» (Տաղ ի վերայ Աստուածածնայ), «Սքանչելի Սուրբ

ատուեալ» (տաղ ի Սքանչելագործ Ս. Նշանն Արծկէոյ»), «

րինութիւն Տեառն Աստուծոյ» (տաղ գարնան

ի մեր կատարած ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերոնշեալից բացի՝ Յակոբ Նետրարենցի հեղինակած տաղերի շարքին աներկբայօրէն պ տք է դասել եւս երկուսը

Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տ *Յորդորակ («Ա*

աճար Աստուծոյ» որին յաջորդում

Ձերգողս յիշեսցես, արժան առնես զիս մի ողորմոյ. զՅակոբ եպիս քաղաքէն Արծկոյ» գրառումը (թ. 257բ

Վարդանանց:

որի վերջում հեղինակը տալիս է իր անունը՝ «

Ունենք երկրորդ տաղի աւելի վաղ օրինակը՝

պիսկոպոսէ» վերտառութեամբ, որ տեղ է գտել 1490 Արճէշում գրուած

Յետագայ ձեռագրերից մէկում « Վարդան» եւ

տաղերն ունեն ղում՝ «Սուրբ Ոսկի քահանայի

, այսինքն՝ կատարում էին Գրիգոր Խլաթեցուն ընծայ
«Սուրբ Ոսկի, քահանայդ նազելի» տաղի ձայնեղանակով:

Առհասարակ, Յակոբ եպիսկոպոս Նետրարենցի տաղերը շատ սիր
ած են եղել, իսկ մեղեդիները, ըստ գրչական գրառումների՝
քաղցր եւ անոյշ, խիստ անոյշ եւ համեղ»:

աղէշի Խնդրակատար սփռաւածածին մրդոլու Վանքեր

Մեծ համբաւ ունէին
Աստուածածին

, Ներսէս Ամկեցին, Մոկացին (Բեղլու), Բարսեղ Բաղիշեցին
(Կարապելացի), Վարդան Բաղիշեցին այլք: Վանքերը յայտնի էին որպէս
նշանաւոր գրչակենտրոններ, որտեղ բազմաթիւ երաժշտաճիսական մատ
եաններ էին գրւում Այս բազմաշնորհ
երաժշտաբանաստեղծական
, որից երաժշտական եւած հազուագիւտ
նմուշներից է Ներսէս վարդապետ Մոկացուն (Մատաղ) վերագրուող
եառն Թաբօր» Պայծառակերպութեան տաղը

Նշեալ վանքերից յայտնի են նաեւ այլ երաժիշտներ

Յովհաննէս վարդապետ Բրգութենց Ոսկանցին (ծն. թ. անյայտ
ուսումը ստացել է նախ Վարագում, ապա Բաղէշում՝ աշակերտելով Ներսէս
րդ. Ամկեցուն, գրել է գանձեր եւ տաղեր՝ նուիր ւած Աղթամարի Ս. Խաչին
եւ Գետարգել Ս. Նշանին: Յովհաննէս վարդապետին բազմաթի
նուիրել իր աշակերտները՝ Ներսէս Բաղիշեցին («*Փիլիսոփայն քաջ
Զոր Գրիգորի նման լինի,/Նարեկավանից վանականի* »), եւ Սիմէոն Ապա
րանեցին («Գանձ, մեղեդի երգ սըրբասաց,/Զհոգեւորն պըտուղ շըրթանց,/
Գրով թողեալ աշակերտաց»

Կարապետ վարդապետ Բաղիշեցին (Փարխնդեցի, ծն. թ. անյայտ
1623) եղել է Բաղէշի Խնդրակատար Ս. Աստուածածին վանքի առաջնորդ:
Գանձերի եւ տաղերի հեղինակ է, այդ թւում՝ «Կենդանարար Որդիդ Միա
ծին» (գանձ Գրիգորի Աստուածաբանի, անուանական ձայրակապով)

րդ. Մանուկենց Մոխրաբերդցին (Բաղիշեցի,
Բաղէշի եպիսկոպոս, Խնդրակատար Ս. Աստուածածին վանք
տել է Կարապետ րդ. Բաղիշեցուն, գրել է «Անեղն Աստուած
(«Յիսուս Որդու ոյն»), «Անսկիզբն նճառ Աստուած», «Աստուած
նեզրաբար» եւ այլ տաղեր

րդ. Բաղիշեցին եղել է Ամրդոլու վանքի առաջնորդը.
ւսուցիչն ու հոգ րդ. Բաղիշեցու, որը նրան
անուանել է «*անյաղթ պուեփոսն եւ փիլիսոփոսն Հայոց*
անապատում նորոգուած Աստուածաշնչի յիշատակարան)

ընդօրինակած *Խորհրդատետր*
: Ըստ ձեռագրի ստացող

արգարէութեան
վերանորոգման աշխատանքներին՝ վարպետութեամբ
մատեանը: Այդ մասին վկայում է
յիշատակարանում՝

հրատարակած

յիշատակարանում
Տիգրանակերտցի

աստուածային
զընթերցողութիւն

զծաղկարարութիւն

, ինչպես օրինակ՝ «

Աստուածածնին՝

Վերափոխմանը՝

Խաչելութեանը՝

Ստեփանոսին՝

տակապետաց՝

Բաղիշեցի, Մշեցի, Քեղեցի,

աթողիկոս (1730 34), եղել է Մուշի Ս. Կարապետ (1708
րօնի Ս. Կարապետ վանք վանահայրը (1717
ճգնազգեաց, հեզ եւ բարեբարոյ, աղօթասէր եւ փօնակատար
է ներբողական եւ հոգեւոր միքանի տաղերի, որոնցից են՝ «Սուրբ Յարու
իրուած Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին), «Ի
ասեալ» («Տաղ երայ Աւետեաց Ս. Կուսին»), «Յե
եծի Տէրունեան» («Տաղ Սրբոց Յակոբեանցն
լոց»), «Յանգոյն օրն Եւայի» («Տաղ երայ Սուրբ Կուսին Աստ
ուածածնայ»), «Ամէնօրհնեալ նապական» («Տաղ երայ Սուրբ Կուսին
Աստուածածնայ») եւն

Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունեաց գաւառի հռչակաւոր մշակութային կենտրոններից էր Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը, որը նշանաւոր դարձա ոչ միայն մատենագրութեան ու գրչութեան, ճարտարա պետութեան ու մանրանկարչութեան, այլեւ երաժշտարուեստի ասպար զում ձեռք բերած իր ն աճումների եւ բազմահարուստ ժառանգութեան : Ականաւոր մշակութային գործիչներից են արդէն յիշատակուած *Թովմա Մինասենց* տեսաբան ու խազագէտ, մատենագիր, ձեռագրական արուեստի փայլուն գիտակ, *Զաքարիա Աղթամարցի* դդ.)՝ երաժիշտ , գրիչ, մանրանկարիչ, որ գրել եւ նկարազարդել է դարերում է ապրել եւ ստեղծագործել *Յովսէփ վարդապետ Աղ* ՝ բանաստեղծ, գրիչ, ծաղկող: Նա 1496 մարում նկարազարդել է Մատթէոս գրչի ընդօրինակած Արգելանի վանքում (Բերկրի) արտագրել մի Շարականոց՝ «Խլկցի» ընտիր օրինակից գրել ու ծաղկել է մի ողովածոյ, որը բովանդակում է Մանրուամունք՝ «*սպուգեալ յերկուց աւր նակաց ի Սըսցեցն եւ ի Մինասենց փէր Թումի աւրինակէն* Աղթամարում ընդօրինակել ու նկարազարդել է երեք , միւս երկուսը՝ 1512 Լիմում գրել է մի նուիրել Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցուն՝ «վկայութեամբ Գրիգորիս կաթողի կոսին» (Աղթամարցի) դ. վերջին գրուած 5398) գրիչ, ծաղկող եւ ստացող : Նշանաւոր վարպետը մանրանկարչութեան արուեստ է դասա ւանդել Գրիգորիս Աղթամարցուն եւ Զաքարիա Գնունեցուն, ովքեր իրենց նել բանաստեղծութիւններ՝ Գրիգորիս Աղթամարցին «Գով արակայ» (ծայրակապ՝ «Գրիգորիսե Յովսէփին է») իսկ Զաքարիա Գնունեցին՝ «Զաւրք հանալով» («ծայրակապ՝ «Զաքարիա նըւաստէ վարդապետին է») սկզբնատողերով: Յովսէփ ն նաեւ մի շարք բանաստեղծութիւնների հեղինակ է

Վասպուրական աշխարհի ականաւոր գործիչներից է բանաստեղծ, ե րաժիշտ եւ մանրանկարիչ րի կաթողիկոս (1512 Գրիգոր վարդապետ Արծիշեցուն: Տէրունական եւ «Առ Յիսուս Փրկիչ»՝ րախտէն», «Գան Խաչելութեանը՝ «Ի Ս. Եկեղեցի»՝ տոն Թեբայեցի»՝ «Աստուածանկար : Մեծ թիւ են կազմում Ս. Աստուածածնին ձ նուած երգերը՝ «Արեգականափայլ

երաժշտաբանաստեղծական

ժառանգութիւնից երաժշտական

, որը տուեալ տարածաշրջանից ու դարաշրջանից

Գրիգորիս Աղթամարցին

տիրապետել է նաեւ գրչութեան արուեստին , եղել վարպետ մանրա

նկարիչ՝ աշակերտելով Յակոբ Ջուղայեցուն եւ Յովսէփ վարդապետ Աղթա

: Նրա նկարազարդած մատեաններից են

, «Պատմութիւն Աղէքսանդրի» երկու ձեռագրերը

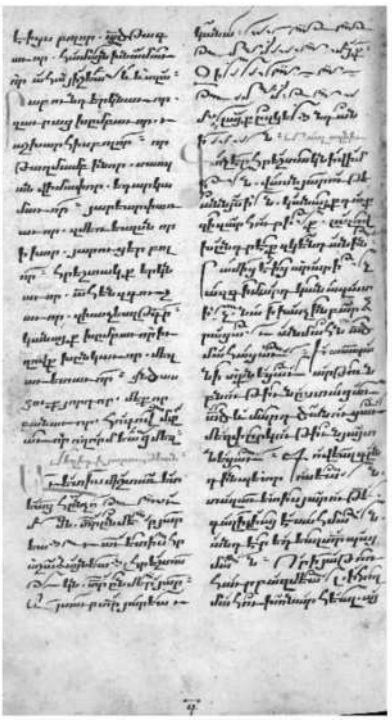

Գրիգոր Խլաթեցու ինքնագիրը

մկրտութիւնը, ծաղկող՝ Աղթամարցի (ՄՄ

Գրիգորիս եւ Յովսէփ Աղթամարցիներին է

դ.)՝ գրիչ, մանրանկարիչ եւ տաղասաց: Ուսուցիչներին

յիշում է իր գրած եւ ծաղկած

զշնորհազարդ

Աղթամարցին

1613, Շարակնոց, 1576 թ., Լիմ,

: Զաքարիա Գնունեցին գրել է

եւ աշխարհիկ մի շարք տաղեր՝ Ս. Աստուածածնին ն

«Ամէնօրհնեալ Սրբուհի», ինչպէս նաեւ «Զաւրք

«Ի Քէն Տէր այցեմ, Հայր ըթական», «Առաջին

Աղթամարի վանքում է գործել *Ներսէս երաժիշտը*, «ի թուին ՌՃՂ» (1741), «այր յոյժ հռետոր, եւս տեղեակ արտաքին փիլիսոփայական արհեստին. մանաւանդ երաժշտական արհեստին այնպէս տեղեակ էր երաժշտականին մինչ տարածեալ էր համբաւ գիտութեան որ ընդ ամենայն աշխարհս հայոց. էր հիանալի եւ զարմանալի գրէթէ հրեշտակաց եղանակ ունէր»: Ներսէս երաժիշտը մեծ ճանաչում ունէր անգամ Երուսաղէմում, ուր ուխտի էր գնացել: Ս. Յակոբ տաճարում նա հիացրել էր ներկաներին եկեղեցական եղանակների քաջիմացութեամբ եւ զմայլելի երգեցողութեամբ. «Իսկ մեծ պատուիրագն Յովակիմ յայնժամ զժամ աղօթից յետս դարձոյց, զ*Տէր զի բազում* սկսեաց. եւ ապա կոչեաց զտիրացու Ներսէս ի դաս: Եւ իբրեւ եբաց զբերանն գովելի ինչեցուց զձայնն ամենաբաղձալի ի լսելիս ամենայն ժողովրդոց: Ապա գրոհ տուեալ ամենայն ազգաց գալ եւ լսել զեղանակն անլսելի [...]: Անդ էր հիացում եւ զարմացումն, զի լսանէին զձայն քաղցր եւ անուշ որ ոչ էին լուեալ: Ե մատուցանէին զփառս այնպիսի շնորհաց Տուողին»

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

գերագնահատել

փիլիսոփաները: Այս անխոնջ մշակների ջանքերով գրչակենտրոններում ընդօրինակուել եւ խազագրուել են երաժշտածիսական մատեաններ, հաստատուել երաժշտական աւանդոյթներ: Այս առումով ակնառու է Վան Վասպուրականի եւ մերձակա շրջանների վանքերում իրենց խոնարհ եւ ազնիւ աշխատանքը կատարող գրիչների, երաժիշտ տեսաբանների, խազագէտների, շարականագիրների ու տաղերգուների, ինչպէս նաեւ վանքերին կից բարձրագոյն դպրոցներում կրթութիւն ստացած եւ հայ մասնագիտացուած երգարուեստի զարգացմանը նպաստ բերած մեծահամբաւ երաժիշտների վաստակը, որոնք իրենց հանճարեղ նախնիների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, Ոսկեդարեան միւս հեղինակների եւ Գրիգոր Նարեկացու երաժշտարուեստի արժանի ետնորդներն են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գ. Վ. Սրուանձտեանց,

Ս. Ղազար, 1870,

Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. № 7823,
՝ ձեռագրական

, «Սարգիս Խաչենց»
Տե՛ս Ա. Մուշեղեան, «Գրիգոր Խլաթեցու ռաժշտաբանաստեղծական
Բանբեր Մատենադարանի

(կենսագրական նոր նիւթերով), , Էլեկտրաշարժ տպարան Մայր
Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1914,

Աշխատութիւններ

Մեծոփեցու այս ինքնագիր յիշատակարանը, որ անթուակիր է,
նախագաղափար օրինակից եւ 5212 ձեռագրում (Ժողովածոյ, 1458
., Խնդրակատար Ս Աստուածածնի անապատ, գրիչ՝ Յոհաննէս
Խաչիկեանն այն հրատարակել է առանձին՝ տեղադրելով 1446ի թո
վայրը՝ Մեծոփավանք (
իշափակարաններ
, Հայկական ՍՍՌ

Թովմա Մեծոփեցու խմբագրած ժողովածուների մասին տե՛ս՝ Գ.
Հ. Վարդան Հացունի,

Մատենադարանի 98. նաեւ՝ Ա. Մաթեւոսեան,
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին,

, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս.

ուսումնասիրութիւն

իշատակարաններ

A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum
Oxford University Press, 1913, 088 (49), Fol. 307.
Ներսէս Ակինեան *Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ*
Մխիթարեան Տպարան, 1920, էջ 123

Աշխատութիւններ

րք. Ծովական, «Յովհաննէս ահանայ Մանկասարենց
ունիս 1979, էջ 108
անրանկարիչ Թումա Մինասենց»
29: Յօդուածում զետեղուած է նաեւ Մինասենցի
ձեռագրերի ամբողջական ցանկը, էջ 127
. *Դարի Հայերէն*, Գ., էջ 185, 191, 268
, Երեւան, Պետական

. *Դարի Հայերէն*, Ա.,

իմա՝ մեղեդիները խազերով տուն առ տուն նշանագրել (նոյն տեղում):
. № 3481, թ. 355ա
իշատակարաններ,
, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների
Խազագրութեան

Ձեռագրական աղբիւրներում երաժիշտ փիլիսոփաների մասին մեծաւ մասամբ սոսկ հպանցիկ տեղեկութիւններ են պահպանուել: Հաշ
վկայութիւնների սղութիւնը, ներառել ենք մինչ նշուած դարաշրջաններն ապրած
նձանց եւս: Ցանկում նշւում են երաժիշտների անունները,
ութեան վայրը, թուականը (եթ անյայտ է՝ ժամանակաշրջանը): Ցանկն, անշուշտ, ամբողջական չէ եւ ենթակա
ենք հետեւեալ աղբիւրներից *Յիշատակարաններ*
Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
իշատակարաններ, ԺԳ Ա. Ս. Մաթեւոսեան,
Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
իշատակարաններ , Հայկական ՍՍՌ Գ
իշատակարաններ

Համազասպ Ոսկեան
Վիեննա, Մխիթարեան
, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1953

ձեռագրացուցակներից

Ս. Ղազար, 1901, էջ 468

եռագրաց Սրբոց Յակոբեանց,
պս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց,
իշատակարաններ, ԺԴ
Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեւոսեան, Ա. Ղազարոսեան,

այերէն (1950 թ. հրատ.) Ա. Մաթեւոսեան,
«Մոկաց Սարի Ս. Գ
Բանբեր Մատենադարանի

Կ. Պոլիս, 1900, № 1194

Կաթողիկոսները». նաեւ՝

. № 4695, Ճաշոց, Աղթամար, 1421 թ., գրիչ՝ Թումայ, թ. 465բ

Լալայեան, «Վասպուրական.

, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթութիւններով
ահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, Ելեքտրաշարժ տպարան
Աղանեանցի, 1912, սիւն. ԻԷ:

, Երեւան, Պետական

, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան,

ԺԵ. Դարի Հայերէն
Գանձարան, 1490 թ., Արճէշ, գրիչ՝ Յովանէս Արճիշեցի, թ. 1բ

Խիզանցի. նաեւ՝

ՄՄ, ձեռ. № 7725, 1595 թ., Հիզան, գրիչ՝ Գրիգորիս, թ. 25ա:
Վասպուրական, Ա. մաս
րչագիրներու Քիւրտեան Ուիչիդա, Կանզաս,
Մատենադարանի
Աւետարան, 1597 թ., Վասպուրական, Աւանց գիւղաքաղաք, թ. 302բ

նկերութեան, 1915, տպարան «Էսպերանտո», Թիֆլիս, սիւն. 719:

Կաթողիկոսները»,

աթուղիկոսաց (Աղթամարայ)
Էջմիածին, Էլեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ, 1916, էջ 64

Դրանց մի մասը յայտնի, իսկ առաւելագոյն մասը՝ անանուն հեղինակների

Նրա մասին տե՛ս
Երեւան, Պետական , 1946, էջ 509
Հանրագիտարան

Մատենագրական երազօրութիւններ
տպարան, 1988, էջ 119
124: Յիշատակարանային այս հատուածը
հեղինակը քաղել է 1501 Զաքարիա գրչի ընդօրինակած Մաշտոցից, որը

und L. Gjandschezian *Alphabetischer Hauptkatalog der Königlichen Universitätsbibliothek zu Tübingen* M. Handschriften. XIII. Verzei armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek. Tübingen, Druck von Max Schmersow Vorm. Zahn & Baendel, Kirchhain N.

Պողարեան, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 89:

Ծովական, «Յակոբ
գոստոս, 1982, էջ 135:

6495, գրիչ՝ Յովհաննէս Արճիշեցի,

6426, ԺԷ դ., տեղի՝ անյայտ, գրիչ՝ Խաչատուր, թ. 121բ եւ 319ա:

. Մուշեղեան, «Մի արդապետ Մոկացու
րաժշտաբանաստեղծական *Բանբեր Մատենադարանի*

Հայր Ներսէս Ակինեան

349), թ. 191ա. տե՛ս՝
Մատենադարանին

հրատարակութիւններ

(1706) ժողովածուները իսամատեանների
Մատենագիտութիւն

Կոստանդնուպօլիս

Ուսումնասիրութիւն

Կոստանդնուպոլիս, Ներսէսեան, 1914, գլ. 2873: Աբրահամ
Խոշաբեցու մասին տե
ատենագիտութիւն, Ե

Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ

արմամշակութային
Մաթեւոսեան, մասնակից հեղինակներ՝ Լ. Թումանեան, Ա. Ասրեան, Մայր Աթոռ
Ս. Էջմիածին, 2013:

Վասպուրականի անրանկարչութիւնը, , Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ
Թումանեան, «Աղթամարի
Ձաքարիա Աղթամարցու

10956, 158 եւ 3534:

. № 6326, գրիչ՝ Թումայ:

Մատենադարանին
. *Դ, Շարակնոց*

Նորից Գրիգորիս

Հ. Յակոբեան, Յովսէփ Աղթամարցի *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան,*

Մխիթարեան տպարան, 1958,
պիսկոպոս Գեւոնեաց
Մխիթարեան տպարան, 1910, էջ 43:

Կ. Կոստանեանց, *Գրիգորիս Աղթամարցին*
Յաւելուած Աղէքսանդրի

ւսումնասիրութիւն
, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ.,

Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու

Գրիգորիս Աղթամարցու
, 1868, Կ. Պոլիս, թ. 5բ. տե՛ս՝
Մատենադարանին
Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1924, սիւն. 1097
եռագրաց Սրբոց Յակոբեանց,

Յիշատակարանները հրատարակուած են՝ Գ.

., Նիւ Եորք, 1942/3, սիւն. 123

24. նաեւ՝ Ակինեան, ԾԱ: Յովսէփեանը ձեռագրի «յուսուցելն» ուղղել է «յուսուցանելն»: Ակինեանը տպագրել է նոյն ձեւով:

շակներ. Ներսէս Աղթամարցի *Արծուի Վասպուրական* պաշտօնաթերթ Ամերիկայի Վասպուրական իութեան, 1942, № 11, էջ 8

The Forgotten Patriarchate: Historical Note on the Catholicosate of Aghtamar" http://britishorthodox.org/glastonburyreview/issue

ARMENIAN MUSIC CULTURE IN THE MONASTERIES OF VASPURAKAN AND NEARBY REGIONS (14

ASTGHIK MUSHEGHYAN
eghyan@gmail.com

monasteries along with adjacent monastic schools role in the development of Armenian music . Noteworthy among educational centres located near Lake Van in the provinces of Van Vaspurakan, Taron one overestimate the significance of the musician . As a result of their efforts, liturgical books and other valuable manuscripts were copied, and important musical traditions wer notation scholars and authors of sacred chants had a great impact on Armenian music. Among others, one can mention outstanding musicians like Grigor Tatevatsi, Grigor Khlatetsi, Tovma Metsopetsi, Hakob Netrarents, Grigoris Aghtamartsi, and others, who contributed immensely to the development of Armenian professional sacred chanting thus becoming the worthy descendants of the musical art of their brilliant ancestors from St. Mesrop Mashtots to St. Grigor Narekatsi

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀՅԴ ԿԱՌՈՅՑԻ ԵՐԿԻՐ ԶԻՆԱՄԹԵՐՔ ՓՈԽԱԴՐԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

ժԹ. Դարավերջ Ի. Դարասկիզբ

ԱՐՄԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ
armenani@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ների սկզբներին Երեւանի ահանգում ձեւաւոր
կառոյցներից ամ Ալեքսանդրապոլինն էր:
գաղտնիքը թաքնուած էր այդ աւանդապաշտ ոստանում տիրող հայրենա
կան մթնոլորտի ու արհեստաւորական քաղաքին բնորոշ
ման բացակայութեան մէջ: Իր աշխարհագրական նպաս
տաւոր դիրքի եւ ղակայուած ռուսական պետական զինապա
Ալեքսանդրապոլն առանձնայատուկ նշանակու
թիւն ստացաւ սկզբի ազատագրական պայքա
րում՝ Երկիր անցնող զինատար ու մարտական խմբերի
աշնակցութեան

ալեքսանդրապոլցի

կարգավիճակ Ալեքսանդրապոլի
մտաւորականներից արհեստաւորներից

ազատամարտի պատմութեան
կառոյցը դարձաւ Երկրի ազատագրութեան գործի կազ
մակերպման համար զէնքի կուտակման եւ առաքման յենակէտ:
Գրիգորի (Դուրգարեան), Վռամ Նալչաջեանի,
նի (Ստեփանեան), սոգիւթլեցի (Սառնաղբիւր) քահանայ
Մեսրոպ Բադո տանուտէր Տան Ներսիսեանի, ղոնախղռանցի
(Շիրակ) Մատիկի եւ ջանքերով ստեղծուեցին զինամթերքի պատրաստ
ման ու վերանորոգման ար զինապահեստներ, ձեւաւորուե
իր անցան տասնեակ մարտական ու զինատար խմբեր:
Յատկապէս մեծ յաջողութիւնների հասան ալեքսանդրապոլցի դաշ
զինամթերքի «հայթայթման
ընկերները յանդգնութիւնը ու անձնազոհութիւնը հասցրել էին անասելի

յիշում է ՀՅԴ գործիչ Սարգիս Օհանջանեանը (Ֆարհատ)
ցերեկով սայլակը քշում էին պետական զէնքերի մթերանոցը, իրենց ուսե րով շալակում էին փամփուշտներով յի արկղերը, դարտում սայլակի մէջ եւ համարձակ քշում փանում ՀՅ Դաշնակցութ

ԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Նամթերքի հայթայթման առաջին լուրջ քայլերը կատարուեցին երին, երբ Երկրի աճող կարիքները բաւարարելու Գրիգորը, Նալչաջեանը եւ Աթրենց Տիգրանը ցարական ոստիկանութեան վերահսկողութեան պայմաններում սկսեցին զէնք գնել մասնաւոր անձանցից ու գինետների մշտա խորդ դարձած ռուս զինուորներից: ինամթերքի հայթայթման այս եղանակն իրեն չարդարացրեց: Նախ՝ անհ կերպ միանգամից զինամթերք ձեռք բերելը եւ՝ ատրճանակներն ու հրացաննե րը գնում էին բաւականին թանկ գնո օգտագործուած ու շատ յաճախ քանի անգամ արդէն նորոգուած վիճակում: Իրեն չարդարացրեց նաեւ պետական հիմնարկութիւնները հսկող ռուս զինուորներից զէնք խլելու երկու յաջողուած դէպքից յետոյ ոստիկանութիւնն կրկնա պատկեց ուժերը մատնութեամբ բացայայտուելու մշտական վտանգ: Օրինակ, 1891 ետրուարի սկզբներին, իր յոյն հարեւան Ա. Աբրամովի մատնութեան եւ սեփական պանդոկում կատարուած խուզար հետեւանքով Ղարիբեանը՝ մթերքի հայթայթման անզուգա կան վարպետ ն, կանգնեց անհերքելի ամբաստանու ի առջեւ: Մարտի 6ին « րեց «Բերդանկա» եւ «Սն տիպի հրացանների օգտագործման համար 357 փամփուշտներով պարկ ու անհասցէ նամակներ:

պայմաններում թւում է, թէ Վաղ ն պատժից խուսա փելու որեւէ հնարաւորութիւն չպիտի ունենար: Սակայն ՀՅԴ Ալեքսանդ րապոլի կառոյցի անդամների ձեռնարկած պատասխան քայլերը, շրջեցին դատաքննութեան ընթացքը՝ ամբաստանեալին վերածելով զրպարտու թեան զոհի, իսկ ամբաստանողին՝ կեղծ մատնութիւն կատարած յանցա

7 Սեպտեմբեր 1892ին Վաղոյի դէմ յարուցուած քրէական գո կարճուեց, կիրառուող հետապնդման միջ ցները չեղարկուեցին քանի օր անց զէնքի գնումները վերսկսուեցին ցով ազատագրական շարժման յարաճուն կարիքները բաւարարելն այլեւս անհնար էր: «*Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտա*

Անհրաժեշտ էր զէնքի հայթայթման մէկ այլ ճա

վերջերին հասունացաւ Ալեքսանդրապոլի պետական զինապա հեստները թալանելու գաղափարը: Ծրագիրը մշակեցին

ռոյցի անդամներից ուսուցիչներ Մալոյեանը, Թադեւոս Խզմալեանը, ներ
կարարներ Գաբրիէլ Ժամհարեանը, Ալեքսանդր Քուպալեանը եւ ոս
որգ Հալաճեանը: Որոշուեց քաղաքի «պոլիգոններ թաղամասի զինա
պահեստներից մէկից մեծ քանակութեամբ փամփուշտ հանել:
տարելու էին Վաղ ն, Նալչաջեանը, ղոնախղոռանցի Մար
մբի անվտանգութիւնն
ապահովելու էին Արամայիս Ազնաւուրեանը, Աթրենց Տիգրանը եւ Քոռ Ե
զինանոցի պահակազօրի երեք զինուորների ընկերակցութեամբ:
Ծրագրի իրագործման համար ՀՅԴ տեղի կառոյցը յատկացրեց անհրա
եւ երկու քառաձի բեռնասայլ
Գործնական աշխատանքների ոգին...
մի պարզ ու համեստ մարդ, ով զարմանա
նապահ էր, գիտէր իր մտածումներն իր մէջ պահել Հետեւողական աշ
խատանքի շնորհիւ նրան յաջողուել էր պարզել ր զօրամասը, ո
պահեստն է հսկում
տանքներին ենք պարտրա
լեքսանդրապոլի զօրքի մէջ ծա յող զինուորներ
հարկաւոր աջակ թիւնը չխնայեցին մեզ, այլ գործօն դեր սրանձ
մթերք դուրս բերելու դժուարին գործի մէջ,
վտանգի ենթար լով իրենց կեանքն ու պաշտօնները
Զինապահեստի երկօրեայ «մաքրազարդումը» տեղի ունեցաւ 1894 Օ
գոստոսին: Ռուս զինուորների միջոցով պահեստից դուրս բերուեց եւ
Մարտիկի ու Վարոսի բեռնասայլերով Ղոնախղոռան տեղափոխուեց 300
հրացան եւ 200 արկղ (60 000 հատ) փամփուշտ:
տասխանատու պահ պահեստի մեղրամոմով կնքուած դռները բացելն էր
Փականքների միջով անց լի երկու ծայրերը մեղրամոմով կնքում ու
ամրացնում էր դռան փեղկին: Այդ մոմը սուր դա կով կամաց պոկում էին,
ապա թելերի ծայրերը պոկում էին մո կանքները բաց անում նա
ներով ու յետոյ նոյն ձեւով թ լին փակցնում մոմը ու նախապէս
քով էլ կնքում բացած դռնե

Համիդեան ջարդերի օրերին, երբ Երկիր զինամթերք փոխադրելու
ձաւ հրատապ , որոշուեց գործողութիւնը կրկնել: Քաղաքի
ռուսական զօրակայանի հայ զինուորների ու սպաների մէջ համակիրներ
գտնելուց յետոյ 1896 ն, Մարտիկը, վարժապետ Թա
դեւոսը, Ազնաւուրեանը, վերջին Ալեքսանդրապո
լում էր) ու ներկարար Գաբրիէլը մէկ շաբաթուայ ըն քում տարբեր զի
նապահեստներից Դահարլի, Ղոնախղոռան ու Բայանդուր գիւղեր տե
«Բերդանկա» տիպի հրացանի 5 բեռնասայլ փամ
Զինամթերքի այդ հսկայ պաշարը պահեստաւո

րելու համար տեղի ՀՅԴ կոմիտէի որոշմամբ կառուցուեց երկու զինապա
հեստ: Դրանցից առաջինը Դահարլի գիւղում՝ վարժապետ Մարտիրոսի
տան նկուղում, իսկ երկրորդը՝ Ալեքսանդրապոլից ոչ
(դարբին) Գէորգի Չախմախեանի խանութի տակ: Շինարարութեան
թաքցնելու նպատակով Գրիգորը, Վռամը, Գաբրիէլն ու
ն փորուած հողը լցրեցին հարեւանութեամբ հոսող գետակը, իսկ
ներքնայարկի պատերն ու յատակն ամրացրեցին ցեմենտի շաղախով

Գործը այնքան լաւ էր կազ կերպուած, որ զինուո

Մինչդեռ յաջողութեան
իրական պատճառներից մէկը տեղի ուժային մարմինների որդեգրած
կրաւորական վերաբեր գործունէութեան նկատմամբ:

Ալեքսանդրապոլում եւ պետական ուժային կառոյցների միջեւ
գաղտնի կապեր հաստատելու աշխատանքները սկսուել էին
ների սկզբներին եւ դրական արդիւնք տուեցին, որովհետեւ հայերը մեծ
թիւ էին կազմում համակարգում: Լինելով պետական առայողներ՝ ազգու
թեամբ հայ ոստիկանները մեծ համակրանք ունէին ՀՅԴ գործի նկատ
մամբ: Օրինակ սանդրապոլի գաւառային կոմիսար Շահնազարեանը
յանձնարարել էր իր հայ ենթականերին չխոչընդոտել
հայթայթելու փորձերին եւ գաղտնի տեղեակ պահել նրանց Երեւանից
եկող կարգադրութիւնների ու սպասուելիք խուզարկութիւնների մասին

Մի տեսակ լոռ, խորը հա քի վրայ հիմնուած դաշնա
կնքուել պետական՝ հայ պաշտօնէութեան եւ կազմա
գոյն հողն ու յարմարութիւններն էր ստեղծում կուսակ
աշխատանքների համար

Սասունի ինքնապաշտպանութեան նախօրէին, երբ զինամթեր
տական խմբերի փոխադրումը Երկիր կրկին դարձաւ հրատապ,
պոլի ՀՅԴ կառոյցը վերագործարկեց տեղի պետական զի
նապահեստները դատարկելու աւանդոյթը:

Մտերիմ կապեր հաստատելով զինապահեստը հսկող զօրամասի
սպաներից մէ ն համոզեց նրան 20 000 ռուբլու դիմաց ա
ջակցել պահեստներն աննկատ թալանելու գործին: Նրան յաջողուեց գոր
ներքաշել նաեւ զօրամասում ծառայող հայերից 5
լիներին, ովքեր *ծարաւի էին «Երկիր» գնա*

Արկածախնդիր այս ծրագրի հիմնական գործող դէմքերը երկուսն էին՝
ն (Յարութիւն): Վերջինս չպիտի իմանար, թէ ու՞մ
հետ եւ ինչպէ՞ս է Վա ն մտնելու պահեստ, իսկ Վաղ ն չպիտի իմանար,
թէ ու՞մ հետ, ինչպէ՞ս եւ որտե՞ղ է ն պատրաստւում պահել
զինամթերքի այդ հսկայական պաշարը:

ւթիւնը կատարուեց երեք փուլերով.

Զինապահեստի «մարքրազարդում ն միայն իրեն
կու ընկերների ու զօրամասի հայազգի զինուորների միջոցով:
Հետքերի վերացումն ու գողօնի փոխադրումը Կարս կազմակերպեց
կերներով եւ չորս բեռնասայլով: Պահեստից հանուած զինա
երկուական բեռնասայլերով (օրական երկու անգամ)
ուեց Կարսի Ղըզըլ չախ գիւղ: Բեռնասայլերի հեռանալուց յետոյ զինա
պահեստի պատերի տակ յայտնուած ոչխարների հ տը վերացրեց հետքերը:
ի ընդունումն ու պահեստաւորումը կազմակերպեց
ցի Յակոբ Չիլինգարեանը: յի հեռանալուց յետոյ Ղըզըլչախ
ախ հասած Յակոբի խումբը (Լեւոն, Աշիկ, մշեցի
Սարօ, Ազնաւուրեան) զի մթերքը բաժանեց մասերի եւ տեղաւորեց ՀՅԴ
տեղի զինապահեստներում

Աշխատանքի նման բաժանման շնորհիւ գիւմրեցիները չիմացան, թէ Կարսի մարզի ո՞ր գիւղում ի՞նչ քանակութեամբ զէնք պա
կարսեցիներն էլ մտածեցին, թէ զէնքը գողացուել է Տուլայից ժամանած զինուորական գնացքից

Յաջորդ մէկ ամսուայ ընթացքում գործողութիւնների այս շարքը կրկնուեց 13 ա գամ: Վաղոյի խմբին յաջողուեց Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից դուրս բերել «Բերդանկա» տիպի հրացանի 437
389 հատ), «Փիպոտի» տիպի հրացանի 30 (30000 կատ) եւ «Սմիթ եւ Վիսսոն» տեսակի ատրճանակի 46 արկղ փամփուշտ (66
Ինչպէս նաեւ 30 115 հատ տարբեր տեսակի փամփուշտներ իրենց հրապատիճներով *Մոռցած էր միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր*
րով, եւ գարեջրի դատարկ շիշ

Սակայն զինամթերքի այս հսկայական պաշարի դուրսբերումն աննկատ չմնաց: Բուշկով ազգանունով մի ռուս զինուոր
երեկոյեան ժամը 9ին, Ալեքսանդրապոլի բերդ վերադառնալիս նկատում է
եւ անոնց քով ծեան վրայ ծեռքի սայլակներ եւ կուտ
մը գետնի վրայ Նա իր տեսածի մասին անմիջապէս տեղեկացնում է պահակազօրի ենթասպայ Շամախեանցին: Սակայն վերջինս իր վերա
դաս Շերեմետեւին այդ մասին զեկուցում է միայն մէկ շաբաթ անց՝
արի 13ին: Անմիջապէս սկսուած հետաքննութ ում է, որ գողու
թիւնը կատարուել է ՝ շարքային Մար
գարեանցի հերթապահութեան ժամանակ (գողութեան փաստի բացա
յայտման պահին վերջինս արդէն անհետացել էր):
զինապահեստի թալանման եւս մէկ դէպք տեղի է ունեցել
ին: Պահակազօրի վրացի զինուորներից մէկը՝ Քութաշ
երեկոյեան Ալեքսանդրապոլի բերդի
մօտ նկատել էր կասկածելի բեռն ր փոխադրող 8 մարդկանց: Սրանցից

ը աշխատանքն աւարտելուց յետոյ հեռացել էին դաշտով, իսկ երեքը վե
րադարձել էին բերդ: Քութաշ իլիի եւ միւս զինուորների ջանքերով բերդ
վերադարձածներից երկուսը՝ Գրիգոր Ղազարեանը եւ Յարութիւն Մելիք
եանը, ձերբակալ ել էին: Ժամը 8ին Քութաշ իլին զեկուցել էր հայ
ենթասպայ Բաղրամեանին, սակայն վերջինս գործին ընթա
նթասպայ Շամախեանցի դէմ ն քրէական գործ
յարուցելուց միքանի օր անց 22ուկները ունուարի դէպքի
մեանի կասկածելի վարքի ու երկու հայ զինուորների
ձերբակալութեան մասին հասան ռուսական հրամանատարութեանը:
ունուարին գնդապետ Սմիրնիտսկու հրամանով Ալեքսանդրապոլի
բերդի թիւ 131 զինապահեստը բացուեց: Քննութեամբ պարզուեց, որ
գողութիւնը կատարուել է պահեստի պատուհանից՝
՝ շարքային Շահբազեանի հերթապահութեան ժամանակ
Ձեռք բերուած ապացոյցների հիման վր ռազմական դատարանը
1904ին ենթասպաներ Մարտիրոս Բաղրամեանին եւ Նիկողայոս
Շամախեանցին դատապարտեց համապատասխանաբար 6 եւ 5 տար
ուայ ազատազրկման: Ռազմական ատեանի
Ղազարեանը Շահբազեանը դատա
տուեց 6 տարուայ տաժանակիր աշխատանքի
Ալեքսանդրապոլն անմիջապէս շրջապատուեց զօրքերով: Թիֆլիսից
ժամանեց Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետի օգնական
Ալեքսանդր Ֆրեզէն: Սկսուեցին խուզարկութիւններն ու
ձերբակալութիւնները: իայն Կարս քաղաքում ձերբակալուեց 400 մարդ,
աքսորուեց 50
Սակայն այս միջոցառումներն ուշացած էին: Յանցագործութեան իրա
կան կազմակերպիչներն ու իրագործողները վաղուց լքել էին Ալեքսանդ
րապոլը: Գործի անմիջական ախածեռնող Վաղ
) «Որսկան» խմբի կազմում զոհուել էր Զարդանիսի
իսկ ռուս սպան, պաշտօնի փոփոխութիւն կատա
րելով փոխադրուել էր Ռուսաստանի ներքին նահանգ
Անհետացել էին նաեւ մասնակցած հայ զինուորներ Սու
ը: Ամիսներ անց Սալմաստ ժամանած Ռ
մանի (Նիկողայոս Տէր Յովհաննիսեան) խմբում ծանօթացել էր ցարական
բանակի ախալքալաքցի երկու զին որների հետ, որոնց մասին
յին..., որ ատոնք Վաղոյի մարդիկ էին եւ Գիւմրիի հերոսները
ապոլի ՀՅԴ կառոյցի միւս անդամները, չնայած ռուսա
իշխանութիւնների ձեռնարկած բոլոր միջոցառումներին, չէին կորցրել տե
ղի զինապահեստների հաշ ին երկրի կարիքները հոգալու յոյսը: Ռազ
մական դատարանի վճիռն արձակելուց երկու ամիս ա

սանդրապոլցիները մշակել էին նոյն զինապահեստներից հրացան
եծ քանակ հանելու նոր՝ առաւել յանդուգն ծրագիր, որին աջակցելու
դիմաց պահակազօրի ռուս զինուոր Ս. Գրիգորենկոյին խ
5000ական ռուբլի դուրս բերուած իւրաքանչ ւր արկղի համար:
րագիրը չիրագործուեց: Ընդունելով գայթակղիչ առաջարկը, բայց եւ
խենալով յետագայ բարդութիւններից՝ Գրիգորենկ
տեղեակ էր պահել հրամանատարութեանը: Սեպտեմբերի 18
նակներով ու դաշոյններով զինուած դաշնակցականներ Աւետիս Թերզ
կեանը, Տիգրան Ղարիբեանը, Ար
եանցը եւ Մարտիրոս Եղանեանցը մտնելով զի
թակարդում: Կարճատեւ փոխհրաձգութիւնից յետոյ թեւից հրազէնային
վնասուածք ստացած Սանոյեանցը կեանի ու Եղանեանցի հետ
ձերբակալուեցին, իսկ Թերզեանցին ու Ղարիբեանին աջողուեց փախչել:
Իշխանութիւնները օգտագործեցին Ալեքսանդրապոլու
շարունակուող խուզարկութիննե
ձերբակալութիւններին
ցագործութեան կազմակերպիչ
դատարանում զինապահեստ

Չբացայայտուեց
պատահաբար

յայտնաբերուածն
փամփուշտներ
բանջարանոցների
յանցագործութեանն
Յեղափոխականների իշխանութիւնների
Ալեքսանդրապոլում
մաքրազարդման գործողութիւններին պարբերաբար
դաշնակցական Ազնաւուրեանը
համաքաղաքացուն հետապնդումից
պատուախնդրութեամբ Ազնաւուրեանի՝
ալեքսանդրապոլցիները խանդավառութեամբ
անվերապահօրէն
պարտականութիւններ խուզարկութիւն
ենթարկուեցին

այդ պարզ ու խորապէս արի ժողովուրդից ոչ մ

տասարդ հայրենասէրներին չմատնեց, այլ վտանգի պահին արտակարգ
զոհաբերութեամբ տնից տուն փախցնելով՝ փրկեց երիտասարդներին իշ

ների վրէժխնդրութիւնից: Յետագայում՝ յիշում է Ազնաւուրեա
նը, երբ կրքերը հանդարտուեցին սրճարաններում յաճախ կարելի էր լսել
նմանօրինակ պատմութիւններ. *Աղբէր ջան մէջքիս կաշին զոլ*
Ա.Հ.), հըմը մէ խօսքըմ չկրցան բերնէս հանեն»

ՋԷՆՔԻ ՓՈԽԱԴՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

զինամթերքի ձե բերումից առաւել կարեւոր էր դրանք ան
վտանգ երկիր փոխադրելը: Զինատար խմբերի միջոցով այդ խնդիրը լու
ծելու առաջին քայլերը ձեռնարկուեցին 1891 : Սահմանամերձ գիւղե
րում Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը ստեղծեց զինամթերքի կուտակման
գործով զբաղուող յատուկ խմբեր, ապա սոգիւթլեցի քահանայ
րոպ Բադոյեանի, տանուտէր Տան Ներսիսեանի, մաստարեցի Յարու
լոյեանի եւ ղոնախղռանցի Մարտիկի գլխաւորութեամբ ձեւա
զէնք փոխադրողների ընդարձակ ցանց *Զէնքը իբր առեւտրական ապ*
րանք սահմանէն կանցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր

Կարս անցած Հրայրը (Արմ Ղազարեան) մշակեց զինա
խադրման առաւել անվտանգ եռաստիճան համակարգ
ա/ ալեքսանդրապոլցի եւ կարսեցի դաշնակցականների կողմ
հեստաւորւում է Կարսի
բ/ գիւղացիների անուան տակ թուրքական Բաս
սահմանն անցած խմբերը գիշերով զինամթերքը տեղափոխում եւ պա
հեստաւորում են Արեւմտեան Հայաստանի հայկական գիւղերում,
թուրքական սահմանն անզէն հատած խմբերը Բաս
մ են եւ անցնում Երկրի խորքերը

Յաջորդ չորս տարիների ընթացքում այս եղանակով Ալեքսանդրապոլ
Կարս ճանապարհով Բաս ն փոխադրուեց մեծ քանակութեամբ զինա
մթերք: Ալեքսանդրապոլի «Քար» կառոյցը կազմակերպեց 1895
անցնող Աղբիւր Սերոբի (Սերոբ Վարդանեան) եւ Հրայր
րին յատկացուելիք զինամթերքի փոխադրումը: Ազնաւուրեանը,
Գրիգորը, Նալչաջեանն ու ղոնախղռանցի Մարտիկը Կարս
ճանապարհով Բաշ գիւղ տե
ղափոխեցին ու Սիմոնի (գաւառապետ) անասնագոմում պա
տաւորեցին 33 հրացան (6 «Մոսին» 27 «Բերդանկա») եւ մօտ 13
արուցելու համար զինամթերքով արկղերը
եցին բեռնասայլի ատակին, իսկ դրանց վրայ շարուեցին Ձիթողց
րծարանի գարեջրի արկղերն ու մանր
լով զինամթերքը հասցուեց Դոլբանդլու: Ճանապարհի երկրորդ
ածը՝ Դոլբանդլուից մինչեւ Շատիան, փոխադրումն իրակա

ուեց ձիերով, իսկ վերջին 35 կմ հատուածը մինչեւ Բաշ գիւղ՝ շալակած

Ծրագրի իրագործման առաջին վեց ամսում այս եղանակով Ալեքսանդրապոլից Կարսի հմանամերձ գիւղեր փոխադրուեց 100

Նոյն ժամանակում բիթլիսցի Մուշեղի (Մուշեղ Մուշեղեան) ջանքերով կարգա որուեց նաեւ Ալեքսանդրապոլից Կաղզուանի գիւղեր զէնքի փոխադրման գործը

՝ Ալեքսանդրապոլից Կարսի Մարզի սահմանամերձ գիւղեր զի մթերքի փոխադրման գործի գլուխ կանգնեցին կիլիկեցի Ժիրայր ի Կարապետ Միճեան) ու սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմեան)։

1901 Ալեքսանդրապոլում յեղափոխական լայն գործունէու լած Վահան Փափազեանի (Կոմս) առաջինը յայտնուեց Ժիրայ եւորուող առեւտրականի քօղի տակ *երբեմն փալա նած ձիով, իսկ աւելի աճախ մալականի (ռուս աղանդաւորական*

քանի օր մնում էր Ալեքսանդրապոլ, լցնում բեռնասայլի գաղտնարանները զինամթերքով, դրանց վրայ դարսում էժան ապրանք ր եւ հեռանում։ յայտնւում էր գեղջուկի կերպարով *գիւղական սայլի նստած... չուբուխը փիլիսոփայօրէն ծխելով*

Ժիրայրին փոխարինած սեբաստացի Մուրադը նախընտրում էր զինա 4 փալանած ձիերով. *Փալաններից գարիի ցօղերի մեծ մասը դուրս էր հանում, նրանց փոխարէն հրացաններ դասաւորում, նորից կարում եւ ապա էժա գին իրերով բեռնաւոր ած վերադառ*

Երբեմն էլ յայտնուելով իբրեւ համեստ մշակ՝ շալակած զէնք էր փոխադրում գարու պարկերով

Չնայած մասնակի յաջողութիւններին, զինատար խմբերի միջոցով զէն քի մեծ քանակ Երկիր փոխադրելու եղանակը հիմնականում իրեն չարդա րացրեց։ Սահմանն անցած խմբերի մեծ մասը բախուելով թուրք ուժերի հետ, մարդկային զգալի կորուստն որեւէ կերպ չա ցելով Երկրի կարիքներին՝ վերադարձաւ, իսկ զէնքը ոչնչացուեց կամ յայտնուեց քրդերի ձեռքը

Թորգոմի (երկրորդ անգամ), Խանի, Նեւրուզի, Դումանի, Երկաթի, Թոխմախի, Միհրանի, Փոխիկի, Զուլումաթի եւ այլոց խմբերի անյաջողու թիւններից յետոյ դէպի Երկիր զէնքի փոխադրման խնդիրը դարձաւ օր հասական։ Բացի այն, որ կոտորւում էր երիտասարդութիւնը, զինատար խմբերի անյաջողութիւնները ծանր անդրադարձ էին ունենում նաեւ շրջա կայ հայկական գիւղերի բնակչութեան վրայ, որոնք, վրէժխնդիր թուրքերի կողմից ենթարկուելով բռնութիւնների, խուսափում էին զինա

րագրել է այն ցաւը, որն ապրում էր խմբերի ձախողման մասին իմացած ալեքսան *կիր խմբերի մեկ*

քան ծանր էին ժողովրդական խաւերի հա

փխրութեամբ էին ճամ մով էին սպասում նրանց ապահով
րին. բայց մի քանի օր վերջ, երբ կռիւների եւ ձախողանքի սեւ
կը գար, քաղա ամայանար գերեզմա

Ստեղծուած իրավիճակում 1904 ետրուարին գումար ընդհանուր ժողովում զինամթերքի փոխադրման նոր եղանակներ մշակե լու խնդիր դրուեց: Սակայն, աշուի առնելով նախորդ 10 տարիների փոր եց միայն աւելացնել զինակիր խմբերի թիւը եւ ստեղծել ձիաւոր սանդրապոլում գումարուած ՀՅԴ շրջանային ժողովը խնդիրը քննարկեց առաւել խորութեամբ: Յստակեց ուեցին զինամթերքի փոխադրման չորս հիմնական եղանակ

ղովրդի միջոցով՝ հանգրուանէ հանգրուան, 2. օգարների միջոցով՝ վճա
րանքների միջոցով, 4. ֆեդայական խմբերով

Առաւել ընդունելի միջոց դարձաւ շալակով զինամթերքի փոխադրումը: Թէեւ փոխադրման այս եղանակն անհամեմատ թանկ արժէր, սակայն աւելի յուսալի էր եւ պահանջում էր համե ատաբար քիչ զոհեր: Ա ն զինամթերքի փոխադրման գործում սկսեց ա րառել քրդերին օգտագործելու փորձը Ինչ խօսք, զէնքի փոխադրման այս եղանակը եւս լիարժէք չէր. յաճախ քրդերն իրենց յանձն տանում էին իրենց աշիրէթները կամ ոստիկանատներում մատնում պատ րատուներին: Բայց մեծմասամբ քրդերի համար եռնտու էր բարեկա մանալ հայերի հետ, որովհետեւ վերջիններիս պայքարն ուղղուած էր թուրքական կառավարութեան դէմ:

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄՆ ՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒՄԸ ԵՐԿԻՐ

շրջանում Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը մեծ գործ կատարեց եւ մարտական խմբերի կազմաւորման եւ երկիր անցնելու գոր

Կամաւորական շարժումն ալեքսանդրապոլցիների շրջանում սկսուել երի վերջերին: Նպատակ ունենալով թուրքական պատերազմին յաջորդած դիւանագիտա ցրած տարածքները՝ Բեռլինի եհաժողովից անմի ջապէս յետոյ, ռուսական իշխանութիւնները որդեգրեցին ռուսահայերից կազմուած կամաւորական խմբերով Օսմանեան այսրութեան արեւելեան նահանգները մշտապէս լարուածութեան մէջ պահելու ռազմավարութիւն

Ցարական արքունիքի այս քաղաքականութիւնն համընկաւ հայ ժողո վրդի օսմանեան լծից ազատագր ելու ձգտումներին: Արեւելահայութեան մէջ ծայր առաւ կամաւորական մի շարժում, որին անդամագրուեց ժամանակի հայրենասէր երիտասարդութեան մի ստուար մասը:

Շարժմանն առաւել կազմակերպուած բնոյթ տալու համար 1880 րին՝ Կարապետ Իսահակեանի, աշուղ Ջիւանու (Սերոբ Լեւոնեան),

Նազարէթ Փահլեւանեանցի, եգոր Օհանեանցի եւ աշուղ Ջամալիի (Մկրտիչ Տալեան) գլխաւորութեամբ Ալեքսանդրապոլում ստեղծուեց կա մաւորականների ցուցակագրման յանձնա քանի օրերի ընթաց քում յանձնաժողովը կազմաւորեց ու պատերազմից յետոյ քաղաքում մնա ւրքական հրացաններով զինեց 64 կամաւորներից բաղկացած ա դրապոլցիների առաջին ջոկատը: «Զօրահանդէս ից ու երդման ա րարողութիւնից յետոյ ջոկատը եռօրեայ զօրավարժութիւններ անցկացրեց Անիում, ապա Կողք գիւղի մօտ անցաւ ռուս կան սահմանը: Երկու օր անց նոյն ճանապարհով Երկիր անցաւ ալեք սանդրապոլցիների վաթսուն հոգանոց երկրորդ ջոկատը: Ըստ բանասէր Վահան Բաստամեանի՝ մինչեւ ոկտեմբերի վերջ մեծ ու փոքր խմբերով Ալեքսանդրապոլց սպանութիւնից յետոյ մարտական խմբերի առա քումը Երկիր պաշտօնապէս արգելուեց: Գահ բարձրացած Ալեքսանդր Գ), իր արտաքին քաղաքականութեան օրակարգը դարձնելով Հե ռաւոր Արեւելքի խնդիրները՝ հրաժարուեց հակաթուրքական նութիւնից: Սակայն, 90ականների սկզբներին մարտական խմբերի կազմակերպուած անցումը Երկիր վերսկսուեց: Նոր շարժման նախակա րապետը դարձաւ Ս. Կուկունեանի արշաւանքը:

Իր մարտական ջոկատը համալրելու համար Կուկունեանը 1890 սին ժամանեց Ալեքսանդրապոլ. *ու ամսուան ընթացքին կրցան խում նի, պիբոլի, վինչեսթր ըր ձեի արագաձիգ հրա*

մբին զինուորագրուեցին ալեքսանդրապոլցիներ Սարդար Աւետիս Մելիք Բզնունին, Նիկողայոս մաչեանը, Բարսեղ Քեաման անդ Բաբերդցեանը (Ջալլաթ), Նիկոլայ հաննիսեանը, Մկրտիչ Մարտիրոսեան Մուղդուսեանը, Ա. Ազնաւուրեանը, մ ցի Գաբրիէլ Բոյաջեանը, իլխիաբցի Մարտիրոս Գալստեանը, հոռոմցի րատ Մխիթարեանը եւ եպտեմբերին խումբն անցաւ սահմանը դարասկիզբ նոյն ճանապարհով Երկիր անցան Աղբիւր Սե րադ Վարդանեան), Միհ րան Բաբերդցեանի, Յարութիւն Սիրունեանի, Արմ Աբրոյի (Մկրտիչ Սահակեան), Թորգոմ Թիրաքեանի ( ), Նեւրուզի (Յովհաննէս Նեւրուզեան) եւ այլոց խմբե րը: Դրանց մի զգալի մասը համալրուեց ալեքսանդրապոլցիներով: Օրի մարտական խմբեր կազմաւորելու համար Ալեքսանդրապոլ նեցին Հրայրն ու Աղբիւր Սերոբը անը, որ միացել էր նակուել տասնապետ, իր անցման պատմութիւնը նկա րագրելիս 33 հոգանոց խմբի կազմում իշում է ալեքսանդրապոլցիներ

Գրիգորին, երկաթագործներ Նալչաջեանին, Եգոր Վիրապեանին, դերձակ Գրիշ Գ օլեցեանին, թամբագործ Գրիշա Լոեցեանին, ձիթհան ն եւ այլոց, իսկ *Հրայրի խմբի անդամները... մեծ մա սամբ մշեցիներ էին*

գոստոսի վերջին ռուս կան սահմանն անցած խումբը ջողութիւնների չհասաւ: Համիդեան ջարդերի այդ դժնդակ օրերին հայկական գիւղերը, վախենալով իշխանութիւնների վրէժխնդրութիւնից, աժարուեցին ֆիդայական խմբերն ընդունելուց: Բաս նում իր մնալն անիմաստ համարելով՝ խմբի մի մասը զէն անձնեց Գոմաձորի ՀՅԴ ետ վերադարձաւ

Յաջորդ տարի նրանք անդամակցեցին Ջալլաթի բին: Ջալլաթն ա լեքսանդրապոլցի ժամագործ էր, ով 1890 թողնելով իր ա ամբողջովին նուիրուել էր յեղափոխութեան գործին եւ մեծ ներդրում ՀՅԴ դիրքերի ամրապնդման: Կարինի կենտ րոնական կոմիտ ն նրան էր վստահել Համիդի հրահանգով այստեղ հա յերի կոտորածը կազմակերպած Շաքիր փաշային ահաբեկելու գործը ոց մարտական խումբ կազմելու համար Ջալլաթը 1896 ցաւ Ալեքսանդրապոլ: Տեղի ենտրոնական կոմիտ ն, հակառակ ռուսա կան իշխանութիւնների արուցած խոչընդոտներին, երկու ամսում մեծ քանակ զինամթերք ու փոխադրամիջոցն ր կենտրոնացրեց սահմանագլ եց խմբապետի մեղքով:

Օժտուած լինելով հռետորական մեծ ձիրքով՝ Ջալլաթը *իբրեւ մարտիկ* Կազմակերպական բնոյթի խնդիրները լուծելու փոխարէն նա արբեցողութեանն էր տրուել Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ու Սա սրճարաններում եւ չորս ամիս կորցնե ետոյ միայն դուրս եկաւ արշա ի, իսկ երբ սահմանին թուրքերը կրակ բացեցին խմբի ուղղութեամբ՝ շուռ տուեց ձիու գլուխն ու փախաւ

Ջալլաթի խմբի անդամները 1897 ուլիսին մասնակցեցին Խանասորի՝ Ռազմերթին միանալ ցանկացող ալեքսանդրապոլցիների մեծ էր, սակայն ենտրոնական կոմիտ ն երաշխաւորեց *քաշ կեանքին վարժ մարտիկնե*

Նալչաջեանին, Գրիգորին, Ազնաւուրեանին, Վիրաբեանին եւ *փերը անկեղծ յուզումով լալիս էին ու դժգո*
որ իրենց հնարաւորութիւն չի տր ում սուրբ ու նուիրա

Ալեքսանդրապոլցի դաշնակցականները մեծ թիւ կազմեցին նաե խմբերում: 1903 ամռանը Երկիր անցած «Մրրիկ» խմբի կազմում նայայտնին Աթրենց Տիգրանն էր (Տիգրան Ստեփան *րով գինուել, ձի էր գնել եւ միացել... խմբին: Աննման մարդ էր ու*

նրա սեղանը միշտ բաց էր իր յեղափոխական ըն
ռաջ, մանաւանդ դրսից ե շրջանում աշխատող ընկեր

րանը Կարսում մասնակցել
գործողութիւնների եւ համարւում էր խմբի լաւագոյն հրաձիգներից մէկը:

Թորգոմի «Որսկան» խմբի կազմում 1904 Յուլիսին Երկիր անցաւ նաեւ
կան զինանոցների «ահ ու սարսափ»
ը մեծ ցաւ պատճառեց յեղափոխական ընկերներին: Ալեք
ապոլի «Քար» կառոյցը նրան արգելել էր մարտական խմբերին
միանալ՝ պահանջելով շարունակել զէնքի ձեռքբերման աշխատանքը, սա
կայն սպառիչ պատասխան էր ստացել. *Հերիք, ախպէր, ինչքան ուրիշ*
ներին զէնք տամ ու դրկեմ մեռնելու: Հիմի էլ սըր

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

1. Երբ զինամթերքի ձեռքբերման նախնական եղանակը՝ գնումը մաս
որ անձանցից այլեւս չբա արարեց ազատագրական շարժման կարիք
սանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցը հակուեց տեղի պետական զինա
պահեստները թալանելու գաղափարին: 1894
հեստների պարբերաբար կրկնուող «մաքրազարդում ն ազատագրական
շարժմանն ապահովեց քանակութեամբ զէնք զինամթերքով:
վերջ հայթայթուած զինամթերքը հիմնականում
պահեստաւորւում էր Ալեքսանդրապոլի գաւառի Դահարլի, Ղոնախղոան
ու Բայանդուր գ սկզբից՝ զէնքի փոխադրման
ՀՅԴ նոր մարտա ն պատճառով, ձեռք բերուած զինամթերքի
ողջ պաշարը կենտրոնացւում էր Կարսի արզի սահմանամերձ հայկա
կան գիւղերի զինապահեստներում, ապա փոխա
Օականներին զէնքի փոխադրումը Երկիր կատարւ
կանում զինատար խմբերի միջոցով: Զինամթերքի փոխադրման այս
եղանակի արդիւնաւէտութիւնը խիստ ցածր էր, որովհետեւ խմբերի մեծ
մասը բախուելով թուրք քրդական ուժերի հետ վերադառնում էին՝
չաջակցելով Երկրի կարիքներին: ն որդեգրեց հայ եւ
շալակաւորների միջոցով փոքր խմբաքանակներով զէնքի
փոխադրման առաւել ապահով մարտավարութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

կուղ, ներքնայար

համարուել է զինամթերքի հայթայթման անզուգական վարպետ: Ալեքսանդրա
պոլի բոլոր ժամանակների ՀՅԴ գործիչների մէջ նա ամ նաառեղծուածայինն է:

14 տարի անընդմէջ շրջանցելով ցարական պատժիչ մեքենան զբաղուեց

զէնքի հայթայթմամբ, կազմակերպեց ու իրագործեց Ալեքսանդրապոլի պետա
կան զինապահեստների «մաքրազար : Լայն հասարակութեան շրջանում
շատ համեստ, ազնիւ եւ նուիրուած մի
եէր... մի խան «Պադ » անունով ուր իջեւանում էին... ճամ
րից զատ եւ մեր ընկերները, որոնց... անհրաժեշտ էր լինում ծածկել ոստիկա

ասարական

Սարգիս Օհանջանեան, «Իմ Յիշատակարանը», *Հայրենիք Ամսագիր*

Ե. Հայրապետեան, Արամայիս Ազնաւուրեանի

Զաւեշտական այս պատմութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գէորգ Խուդինեան, «Դաշնակցական Ընդյատակի Լեգենդը: Մ գրաւ վաւերագիր
Յեղափոխական Գործունէութեան
Համահայկական Հանդ
Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները, Հրր. Ա.
Հորիզոն տպարան, 1952, էջ 216:
Արամայիս Ազնաւուրեանի

Սիմոն Զաւարեան, (Մահուան Եօթանասունամեակին Առթիւ)
Հրաչ Տասնապետեան, Պէյրութ, ամազգայինի Վահէ Սէթեան Տպ.,
Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան *Հայրենիք Ամսագրի*

Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւուրեանի
Իմ Յուշերը, Հրր. Ա.
Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնաւուրեանի

Հայ Յեղափոխականի
Կարսի Հնոցին Մէջ

«Կովկասեան Սուրհանդակ», *ք Ազգային Շաբաթաթերթ*
265, Զ. տարի, Օգոստոսի 6, էջ 4. նաեւ՝ «Կով *Հայրենիք Ազգային*
(288), 6րդ տարի, Յունուարի 14, էջ 2:
Հայ Յեղափոխականի
«Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ 4:
«Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ
«Կովկասեան Սուրհանդակ», էջ 4:
(143), XIV տարի, էջ 29:

Կ. Յակոբեան, «Թորգոմի «Որսկան»
զատամարտի
մագիր Ամենայն Հայոց աթողիկոսութեան Մայր
, ԿԹ տարի, Ս. Էջմիածին, 2013,

Դէպքը տեղի է ունենում հետեւեալ կերպ. հերթական ա
խուզարկութիւնից վերադարձող զօրաջոկատի սպան անգործութիւնից սկսում է կրակել թռչունների երամի ուղղութեամբ, ապա հրամայում է զինուորին դաշտում գտնել որսը: Վերջինս էլ պատահաբար ոտքով խփւում է թաղուած արկղին: Խուզարկ դաշտում յայտնա
հրացանի 24 նմանատիպ արկղ (
, 1904, թիւ 275, 2 տարի, տեմբերի 15, էջ 3):
Արամայիս Ազնաւուրեանի
Հայ Յեղափոխականի
Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան

«Արամայիս Ազնաւուրեանի»
Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան

րգան Հ. Յ. Դաշնակցութեան

, Երեւան, 1991, էջ 182:

Ազատագրական Պ

, Թիֆլիս, 1907, էջ 22:

րատ., 2002, էջ 161:

Յեղափոխական Ա Ազատագրական

Ըստ Շաթիրեանի « *քսանդրապոլցի Սարդարը, որ փախած էր Սիբիրից նրից փորձուածն էր եւ հա կրելին: Կուկունեանը նրան մեծ արժ պալիս եւ նրա խորհրդով էր շարժ ում: Տեղական կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր, որ նա փախել էր Սիբիրից, բայց չէր համարձակում մօտենալ*

Ս. Կուկունեանի արշաւանքի մասին մանրամասն տե՛ս
Սարգիս Կուկունեան
Սերոբի եւ Հրայրի հանդիպումը Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կառոյցի ղեկավար
կազմի հետ տեղի է ունե սրճարանում, ապա ընդլայնուած
կազմով շարունակուել Վաղոյի ճաշարանում

Հայրապետեան, «Արամայիս Ազնա

Ջալլաթը հեռացաւ յեղափոխական գործերից, ամուսնացաւ եւ զբաղուեց օղու
ետեան, «Արամայիս Ազնա
ինքնապաշտպանութիւնը շարունակուեց
Բրիտանիայի հիւպատոս Ուիլ ամսի միջնորդութեամբ Սաադ
պարտաւորուեց զէնքը մաց բոլոր ցանկացողներին թոյլատրել
ելու Պարսկաստան: Երբ 1500 վանեցիներ փորձեցին հատել
պարսկական սահմանը՝ Ս. Բար ուղիմէոսի վանքի մօտ շրջապատուեցին
կանոնաւոր զօրքերի եւ քրդերի կողմից ու գլխովին ջա
պատժիչ արշաւան ՝ պայքարը շարունակելու վճռականու
ամբարձում Երամեան *Յուշարձան Վան*
Արամ Գասապեան,
«Արամայիս Ազնաւուրեանի

HE ACTIVITIES OF THE ALEXANDRAPOL ARF BRANCH IN AMMUNITION ACQUISITION AND TRANSPORTATION TO WESTERN ARMENIA

ARMEN HAYRAPETYAN

The most active of all AFR structures formed in Yerevan Governorate at the beginning of the 1890s was the "Kar" (Stone) committee in Alexandrapol. During the first 15 years of its existence, the committee became the focal point for the acquisition, accumulation, and delivery of weapons for the organization of Western Ar

The paper highlights the diverse tricks and strategies used to acquire and transport illegal weaponry to Western Armenia. notes that further to these efforts branch was instrumental in recruiting volunteers to replenish the militant to Western Armenia.

ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԱՐԴԱԼՈՎ
ԺԻՐԱՅՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
արկածներու ննութիւն

jerejianyeghia@hotmail.com

ԱՂԲԻՒՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
բռնատիրութեան ազատագրական

հրատարակուած

վկայութիւններով

Յեղափոխական

Կենսագրութիւնը
վկայութիւններով

գործունէութեան կախաղանումին

սկզբնաղբիւրներու
կենսագրութիւնը սահմաններուն

թափառական

յուշամատեանի
տարակութիւններուն

գործունէութիւններուն
ՍԴՀնչակեան
Կուսակցութեան հրատարակութիւններէն

պատմագրութեան ներկայացնողներ
կարեւորներէն գործակիցներէն

կենսագրութեան

անդրադարձներ

նամակագրական

փաստաթուղթեր
գործունէութեան
հրապարակային
ամանակակից

իշխանութեան պաշտօնաթերթը արտատպելով
շարունակական
դատավարութեան
տեղեկատուական
կախաղանումին
կերպարատրելու գեղարուեստական
Նազարբէկեան
սահմանադրու

ղափռխականը թատրերգութիւնը ընդունելութիւն

հանդիսատեսին
Լիբանանահայ
ներկայացուցած եոզղատցիներուն
առասպելական կարողութիւնները
համապարփակ
կենսագրութիւնը

հակասութիւնն

դժուարութիւններ գործունէութեան
յաղթահարման
կենսագրութիւնը

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵՆԷՆ
նահատակութենէն գործունէութեան
անդրադարձող հեղինակներուն

իրականութիւն

անհրաժեշտութիւն

գնահատումով

Կոստանեանին
բացակայութիւնը Արեւմտահայաստանէն

ճշմարտութիւն

Կոստանդնուպոլիս

Ռուսաստանում

կազմակերպութիւններ

Անդրկովկասի
յեղափոխականներու գաղափարական
ազդեցութիւնը
յեղափոխականները
գաղափարական ազդեցութիւնը
բացատրութիւն

ուսումնասիրութեան
նկարագրային
աշխատելաոճը՝

Անդրկովկասի
փոխականներու

ազատագրական
կատարեցինք

ազատագրական

այցելութիւններով
տեղեկութիւններ

տպատրութիւնը

կենսագիրներներուն

վերակրկնուելով

ճշմարտութեան հանրագիտարանային

գաղտնապահ Արեւմտահայաստա

առաքելութեան

հրապարակային Նամակագրութիւն

անհրաժեշտութեան

օգտագործելու

փոխութիւնները

հեղինակներու

ծածկանուններուն

ընդհանրացած

պատմութեան մոռացութեան

ծածկանուններ

ծածկանուններ

բացայայտուած

Ենիտիւնիայեան ապստամբական

շարժումներուն պատմութիւնը

Շամքէշիշեանի

անփոխարինելի

պատեհութեամբ՝

պատրաստելու

յանձնարարակ

ծանօթացնելու

բացայայտելու

գործունէութեան

գործունէութիւնը

տպաւորութիւնը
զարգացումները
պատերազմին
բացայայտումով

ժամանակամիջոցին
իւրայատկութենէն
ածականներու
պաճուճանքին
ճշմարտութեան
ճշմարտութեա
կենսագիրներու ուշադրութենէն
աստիճանական մեկնաբանութեամբ
գործունէութեան

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ճակատներուն
յաղթանակներ արձանագրեն
ռազմաճակատի պատերազմական
բնականաբար
տարածքներուն

ազատագրութիւնը

մարգարէական

գործունէութեան

թուականներուն

պսպամբութեան *Ռուսաստանէն*
խմբապետութիւնով
ծածկանուններէն

ազատութեան

կազմակերպելով
ապստամբութիւնը

ֆետայեական հարցումներուն
գործունէութեան

տարբերութիւն
ցեղախումբերու
մեծամասնութիւնը
գուգիջանցիները
ցեղախումբերու

երկրորդական
Պատմութեան
րապետական իշխանութիւններուն ապստամբութիւն
ապստամբութիւն
պատերազմին

ընդունակութեան

յարաբերութիւնները իշխանութեան
ռազմաճակատ
անակնկալօրէն
դիմադրութիւն

ծայրամասային

գլխաւորաբար աշխարհագրական

պատերազմին իշխանութիւնը
պատերազմական
պատերազմին մասնակցութիւն
համախմբուած

պատասխանէ
պատերազմական պատերազմին

հրամանատարներով
Կառավարութիւնը

պատերազմին
յարաբերաբար

պաշտպանութեան
գործողութիւններ
ցեղապետերուն

խորամանկութիւն

արեւմտահայե

դաշնակիցները

յանձնարարութիւնները *բարեխղճութեամբ*
յանձնարարութիւնը

գործողութիւններու
յայտարարուած պատերազմական
պատկերացնել

հանդիպումներուն

յարաբերութիւնը

յեղափոխականներ

միաժամանակ համարձակութիւնը
ազատութեան
համարձակութեան
մարտավարութիւնը
գործնականացման
հնարաւորութիւ
գործակցութիւնը

ապստամբներուն
պատուիրակութեան

հարցադրումներ
պատասխանները

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԷՆ
սահմանագիծէն

դաշնակցական

իննիսունական

Հնչակեանութիւնն

ազատագրական

ապստամբութեան
ուղեւորութեան

անուանակցումը

հանգամանքէն

ենթադրութեան

Հնչականութեան

հասարակական
մտաւորականի

յեղափոխականները

յեղափոխական գաղափարախօսութիւնը նարոտնիկութիւնն
հետեւորդները մտաւորականներ

գիւղացիութեան

բարձրացնելու
գիտակցութիւն Նարոտնիկները
ընկերվարութիւն

սոցիալիստական

նարոտնիկները
ապստամբութիւն ահաբեկչութիւն

աշխատանքներու
ընթերցումներ քննարկումներ յեղափոխական
գրականութեան

նպատակներուն
Անդրկովկասի

անգործնական

Անդրկովկասի նարոտնիկական
մանրամասնութիւն

պատերազմին
գաղթականութեան

պատճառներով
նարոտնիկներուն նմանողութեամբ նարոտնիկները

թաղամասերուն

Կենտրոնականը

նախաձեռութեամբ՝

գիւղացութեան

Թոխմախեան

նարոտնիկներու
հոգեհարազատ

նարոտնիկներուն
նարոտնիկներուն
ընդհանրական
ժամանակաշրջանէն

աշակերտներուն
Մօտաւորապէս
պաշտպանելու ըմբոստացման
աշխատանքին շարժումներուն

պահանջքներու Բնականաբար
պայմաններէն այդուհանդերձ
արոտնիկութենէն

ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ
ԳՏՆՈՒԵԼՈՒՆ

յատկանշական

ստորագրութիւնը

քննարկումներ բարեսիրական կրթասիրական
միութիւններու՝ Արարատեանի Դպրոցասիրաց
հոգատարութիւնը

տեսակցութիւններ ազգայիններու
նպատակներէն
իրականութիւն
մարմնամարզու

զինավարժական

կենսագիրներէն

հանդիպումներ
Աչըգպաշեանի
Յեղափոխական
հանդիպումներ
պանդուխտներու

պատերազմէն
Արեւմտահայաստանի
ազատագրական կազմակերպութիւններ
կազմակերպութիւններուն առաջնեկներէն

Հայրենեցացին
Բնականաբար

կերպութիւններու
Յեղափոխական գաղափարները

բարձրացնելով
ժամանակաշրջանին Արեւմտահայաստանի

Դատավարութեան
կազմակերպութեան
Կերեկցեանին
պատասխանէ պատահական

կեղծանուններ
յեղափոխականը ժամանակաշրջանը
համապատասխանէ

Հրատարակչական

պարհորդութիւն *Տեղագրութիւն*
ազգագրական
տեղագրական հետաքրքրական տեղեկութիւններ

Հոկտեմբերին
ճանապարհորդութիւնը

Զգուշաւորութիւն
շրջագայութեան
ընկերակիցներուն

յատկանիշերը

ճամփորդութեան
աշակերտական
ատրճանակով գաղտնապահ

պատուութեան ռազմախաղերէ
պատմութիւնը սովորութիւններն
իրավիճակներու

ճարպիկութիւն

ճանապարհորդութեան

Ընկերակիցին յատկանիշերը
նկարագրային

նկարագրուած

կաշառքներուն

բարեկամութիւնը
պարտաւորեցնող

ազատագրական
բռնատիրութեան

դիւանագիտութեան բառապաշարին

Քիւրտիստանի քրիստոնեաներ

ցեղախումբերը հովանաւորութեամբ
աւազակախումբերու վայրագութիւններ

հրատարակուին
պատմութեան ազգագրութեան սովորութիւններուն
ազգակցական
նկարագրային
հետաքրքրական *ուշադրութեան*

առաքինութիւն

երիտասարդները *զարդարանքին*

արհամարհանքին

Առանձնաբար ազատագրական

աւազակախումբերուն պաշտպանելու
անխուսափելի ստիպողութեան
թշնամութիւնը՝

բարեկամական

Ալեքսանտրէթ
գործունէութեան

հանգրուանները
կարծութիւններ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

յեղափոխականներուն
գաղափարներէն ժամանակամիջոցին
Արեւմտահայաստան՝

հնարաւորութիւն
թրքահայութեան ազատագրական

յարաբերութիւններ

րոտնիկներուն
Յամենայնդէպս
վարկածներուն
կենսագրութեան
հիմնաւորման։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յեղափոխականը

Յեղափոխականը

Հայրենակցական

Հայրենակցական

Հայրենակցական

Հայրենակցական

Համասեբաստահայ

Հայրենակցական

Պատմագրութեան

Քառասնամեակին

Ազատագրութեան

Ինքնակենսագրութիւն

Բանտարկուածները

Avedis Nazarbek (translated by L. M. Elton), *Through The Storm*, N. Y., Longmans Green & Co., 1899

Haiganouche Grkacharian, *Hadjn, Si On T'oublie*
Համայնապարկեր

Հանրագիրարան

գնահատութեամբ

համաձայնագիրով

ինքնավարութիւնը

կառավարութեանց միջամտութիւններ

ապստամբութեան

Հայրենակցական

մարտավարութեան
համաձայնագիրով

հրամանատարութիւնը

վերադասաւորուի
С. О. Кишмишев, *Война Въ Турецкой Арменіи 1*

Военная Типографія

օրինականութեան
տրամադրութեան
վերահսկողութեան

Յեղափոխականի

Ինքնակենսագրութիւնը

Հանրագիտարան

Հանրագիտարանի

Կազմակերպութիւնը

REREADING JIRAYR'S BIOGRAPHY (EXAMINING A NUMBER OF HYPOTHES

jerejianyeghia@hotmail.com

Jirayr (Mardiros Boyadjian, Hadjin 1856 hanged in Yozgad)
Armenian National Liberation struggle against the Hamidian repressions
Not surprisingly, many details of his biography are missing or lack any supporting evidence. The reason for this uncertainty lies in the way Jirayr acted during his struggles and travels in Western Armenia and Cilicia. He was very careful in identifying himself. In fact, Jirayr maintained a very low profile, used several nicknames to mislead his persecutors, usually disguised himself as an ordinary peasant, avoided writing letters, and abstained from mentioning his whereabouts.

The author notes a basic mistake that has been repeatedly mentioned in Jirayr's biography, namely the claim that for 14 uninterrupted years, between
e was in the Caucasus, cooperated with the Russian revolutionaries, was influenced by
, etc. Through several pieces of evidence the author counter argues that Jirayr lived most of the said years in the Ottoman Empire, cooperating with the Dersim Kuzidjan tribe leader, and was active in Armenia Minor between 1890 and 1894. Nonetheless, the author does not rule out the likelihood that Jirayr could have paid short visits to Tbilissi, where he could have met Narodnikis and been influenced b

ԹՌԻՉՔԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ՝ ԱՒԵԼԻ օհրապի Ստեղծագործութիւնը

ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
spyurksd1948@gmail.com

գրականութիւնը

գաղափարները

աշխատատար յանձնառութիւն
կենդանութեան

ամբողջութեամբ
հրապարակախ

գրապատմական

Ալբերտ Շարուրեանի, Ստեփան Շահպազի, Մինաս Հիւսեանի, Ստեփան Թուփչեանի, Գրիգոր Յակոբեանի եւ այլոց արժէքաւոր աշխատութիւնները:

ճանաչողութեան անխուսափելիօրէն
ենթակայական
տեսադաշտից
գրողն ու ընթերցողը
պատմութեան
իրադարձութիւններն
առաջադրութիւնը

անհրաժեշտութիւնը

անդունդներու
բարձրութիւնները
գրականութեան

փգեղութիւնները
ղեցկութիւնները՝

դարպասները։

փիլիսոփայական

Գրականութեան
յանդգնութիւնն

միախառնուած
տեսողութեամբ

ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ

քննադատական

գործունէութիւնն

հարկադրուած

գործունէութեան
ժառանգութիւնն

գրականութեան
արձակագիրը

ղարուեստական

Շիրվանզադէն

յուշագրականում
ստեղծագործական

տառապանքի

բանաստեղծութիւնը

կաշկանդուած
գրականութեան

դերակատարութիւն

ուղղութիւնների
փոփոխութիւններ
պատմութեան համաբնագրում:
խոստովանենք

ժանրակազմութեան յատկանիշներից
իմաստաւորումը հիմնաւորումները

իշխանութեան հանգրուաններին տեսաբանական
զարմանահրաշ ստեղծագործու
պատահարները

կուսակիցներուն

արտայայտուել

միրճիպաշեանի

ութսունականների

ութսունականները

Արփիարեանը

գնահատողների
տպաւորութեամբ՝

Գրականագէտ

գնահատականի

նպատակային

գրականութեան պատմաբանը
գնահատականը

ստեղծագործող
գրականութեան *պատմուածքներ*

արձանագրուած

հիասթափութիւնների գրականագէտների
իրապաշտական յատկանիշները

նատուրալիզմի առանձնայատ
հոգեբանութիւնների զգայութիւնների

անբաւարարուածու

գործակիցներէն կենսագիրներէն

ժողովածուներում՝

ՆՈՐԱՎԷՊԵՐԻ ԳՈՅՆՉԳՈՅՆ

աշխարհատեսութեան
հարստացնում
հարստացուցիչ

, անգամ սիրոյ մէջ մարմնականի
երջանկութեան
նախադուռ: Նա հաւատում էր կնոջ հրայրքների զօրութեանը
փետրուարեան

արուեստագէտին

դիւցազներգութիւն

գրականութիւնը ընթերցողական

ստեղծագործական

արուեստագէտ

ընկալչութեան

արուեստագէտի՝ գրական նիւթին տառապանքով
կամ թեթեւութեամբ տիրապետելու
տարբերութիւն նուաճումների՝

հագրգռութիւնների

յորձանքներին
տարածքները՝
անպաշտպան

նորավիպագրի՝
խասիրութիւնը:

բազմապիսութիւն
վարպետութեան

գեղարուեստական մարմնաւորումն

Ռոմանտիկական

արձակագրին
Սերաֆիթայից

արժանապատիւ

պարտադրուած
ներկայութիւնը

նորավէպերում միջնորդաւորուած

պատմութիւնը

ճակատագրով

դարպասները
տեսողութեան

արտայայտութիւն:

գործողութեան

եզրայանգումներում համահաւասար

գործողութիւնների

նատուրալիստ

ռոմանտիկական
հարցադրումը

բծախնդրութեամբ ներկայացնում
ռոմանտիկական

պատահականօրէն

վերջաւորութիւնը

ներկայութիւններ
նախատիպերը

անպաշտպան

հերոսուհիները

յամառութեան
յանդգնութեան

պատկերացումների

հետեւանքները։
նորավէպերում

թշուառութեան

դասարաններում

հակուածութիւնը

նախասիրութիւն

պատմուածքում:

կամարդուհին՝

ամենակարեւորը՝

ներաշխարհին

թշուառութեան համապատկերը

գեղարուեստական

գեղարուեստա

ամբարտաւանութեան *կեղծաւորութեան* *այլանդակօրէն*

սումնասիրութիւնը

տեսողութիւնը

զուգահեռների

զսպուածութեան

զսպուածութեան

հոգեբանական

հարցապնդումի

համարձակութիւն

հարստանալու
տպաւորութեամբ՝

հարստացման

առանձնանում

ճակատագրերի

հոգեբանական ներգործութեան
հոգածութեան

յաղթահարում
գերմարդկային
հոգեբանական
վերադարձած

առանձնութեանը
անբացատրելի

գահավիժումը

պատմութեանը

առճակատումի բանականութեան
փոթորիկները

տառապանքը
ներաշխարհում
յորձանուտում:

նախադասութեանը

տառապանքի յաղթահարումը
ներաշխարհում

անհրաժեշտութիւնը:
միջօրէականներում

Հին Աստուածներ

հոգեհարազա
ենթագիտակից

յանդգնութիւնը։
դարպասների
խաղարկումով

հանդիպադրումով։ ուրուագծումով
առանձնանում

փպաւորութիւնը

իրականութեան
իրականութեան

խորհրդապաշտ
գեղագիտական տիպաբանական ընդհանրութիւնն
կառուցողական
իրականութեան

պատճառների
Արձանագրում

տեսադաշտում

հոգեւորականների հոգեբանութիւն
տառապանքների
խառնիճաղան

երիտասարդի

դիպողութիւններ
նկարագրերով տրամագծօրէն

տրամաբանա
ողբերգականը տրամաբանականը

ճակատագրին շարունակաբար

Պատմուածքն

հիւանդութիւնը
պայմանադրական

հեռանկարայնութիւնը
ինքնասպանութեամբ՝ չկարողանալով

ձախորդութիւններին բազմապատկում
տառապանքը:
Սահմոկեցուցիչ

նպատակասիրտ

փասնըհինգին

Գալէմքեարեանը

կերուհիներուս

զուգադիպութեամբ՝
նախաձեռնութեամբ:

հրապարակին

ՀԱՅԵԼԱՊԱՏ ՊԱՏՈՒՀԱՆՆԵՐԻՑ

ուղղութիւնների

ազդեցութիւններ շահագրգռութիւններ
անվերջանալի
գեղարուեստական

միջնորդաւորուած
վիպապաշտութեան տիրոյթներում
չգիտակցուած բանաստեղծութեան

իրապաշտական

գեղարուեստական

արձակագրին

իրապաշտութեան

նատուրալիզմի համակարգին

վիպապաշտութիւնը
ազդեցութիւններով պայմանաւորուած
նատուրալիստ
գեղարուեստական ճանաչողութեան գրականութեան
ենթագիտակցութեան
րապաշտութիւնը հասկացութիւն

նորավիպագրի

անարխիստին

աշխատաւորի

հասարակութիւն
վիպապաշտութիւն իրապաշտութիւն
թարգմանական
պայմանական բնապաշտութիւն
բնանմանութիւն ֆրանսիական
ազդեցութեան
յայտարարելով

գեղարուեստական
մանրակերտը՝
ընդհանրացման
տեսողութիւնը հոգեբանական
սրուածութիւնը օրինաչափութիւնների

վիպապաշտա հայեցակէտից՝

տպաւորապաշտ

ութսունականների
Վստահաբար

նատուրալիզմի

ենթակայական

վիպապաշտութեան

աստուածային

փիլիսոփայութեան

քակրթութիւնը
նորութիւնները

գեղագիտութեան
պատմութեան յաջորդականութեան

առաջադիմութեան

նատուրալիզմը

նատուրալիստ
գրականագիտութեան

յաղթահարուած
ընդդիմութեամբ

գրականագէտ
մտայնութիւնը
նատուրալիստ
գրականագէտը

րապաշտութեան
արտայայտուել
ազդեցութիւնը

ստեղծագործական

նատուրալիզմին։
նկարագրական
փափկանկատութեամբ

նատուրալիզմին

իրապաշտական ներծծուածութիւնն
Նատուրալիզմ ստեղծագործու

բնութիւններէն

նորավիպագիրին

Նախադասութիւնը
սոցիոլոգիական
տեսաբանները։

թելադրութեան՝ գաղափարախօսական կարծրատիպերին։
Բարեբախտաբար
Փափազեանը պաշտպանութեան
ընդհանրական
րականութեան
սումնասիրութեան
թիւրքահայերի

հեգնաբանութիւն

արտայայտուած առանձնացնում
Փափազեանին
հրատարակումից
գրականագէտ
տարբերակման

դրսեւորումների արեւելահայերից՝
Յովհաննիսեան արեւմտահայերից՝
Սրմաքէշխանլեան
ճանաչողական

ուղղութիւնների
արուեստաբան
իրապաշտութեան

զօհրապագէտ
իրապաշտութեան

նատուրալիզմը
Արփիարեանը

բնապաշտութեան երկընտրանքի
զանազանութեան
ճանաչողութեան յստակութեան
պաշտպանում գեղագիտական

գաղափարները
պարզութեանը *յստակութիւնն*

պարզաստութեան

Արփիարեանէն

ճշմարտութիւնը
պարզաստած

իրապաշտութիւնից տարանջատել

վերաբնակեցման կառուցուածքային
նախահիմքերը

aturalisme dans
ittérature et dans l' աշխատութեան
հիմնադրոյթներին՝ մասնաւորելով

իւրայատկութիւնների
մեկնութիւնների

քննադատական
որոշակիութիւնը

նատուրալիզմը
համահարթեցման արդիւնաւորութեան
գրականութիւնը

որոնումներին՝ հանգստութեամբ

Տէմիրճիպաշեանի՝
վարագոյրները։
Ամենաառաջինը գրականութեան
բնութագրման
գնահատականն
սկզբունքներին

Տէմիրճիպաշեանի
այնուամենայնիւ
ստեղծագործական
միրճիպաշեանը

ժամանակակից գրականագիտութեան

արձակագիրն

հոգեբանութեան

պատշաճութիւնը *խղճմտութեամբ* Տէմիրճիպաշեանի

համակարգում
գրականագիտական

հանրակրթական
համալսարանական

Ճենտերէճեան

հասունացման ճանապարհին պատանեկան

գրականութեան
ազդեցութեան

գրականութեան
ռոմանտիզմից
իրապաշտութիւն
տարանջատումի
բնութագրման

ֆրանսիական

աշակերտների

բարոյախօսելու։

ներկայացուցչին՝
անկիւնադարձային
առանձնայատուկ
ֆրանսիական տրամաբանութեան
խորատեսութեամբ

ազատականութեան

երկսայրաբանութեան
դատողութիւնների

մտայնութեան
շահագրգռութիւնների

Անբարոյական

առանձնանում

նչութիւններին:
ստեղծագործական
տպաւորութեան

անբարոյական
հասարակութիւնը
մերկապարանոց

ժառանգական

խոստովանութիւն
ազգականութեան
միաժամանակ

Եզրակացնենք պատահակա՞ն
հակուածութեան
ստեղծագործական յարաբերութեան

Պատահակա՞ն հատակութիւնից

վերտառութիւնը՝

ենթավերնագիրը
հրապարակագրական

Ազատամարտ

խորաթափանց

Հրապարակագիր

աշխարհըմբռնումը գեղագիտականի
ւորականութիւնը

առաւելութիւնն
անգիտանային

գիտակցութեան

վարպետութեան

ստեղծագործական

դարպասները

գեղագիտական

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գեղարուեստական

Բանաստեղծական

Ցեղասպանութիւնից

ստեղծագործութիւնը

երկխօսութիւնների
իւրայատկութեան

հակագեղարուեստական

Գեղարուեստական

կարելիութիւնները

ամանակակիցների

փեղծագործութիւնը

դերակատարութիւնից
գործողութիւնների

գեղարուեստական

պաշտպանութեան

առաջնայնութեան

արհամարհանքին

իւրայատկութիւնը

պատկերակառոյց

Համակերպութեան

բանաստեղծական

նախասիրութիւնը՝

բանաստեղծական

երիտասարդութեան

գեղարուեստական

կատարելութիւններով

Ստեղծագործութեան

Գեղարուեստական

Եւ Սրբեղծագործութեան

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Տպարան, 1996,

ատմնասիրութիւններ

անախսօսութիւններ

գայթակղութիւնները

Տէմիրճիպաշեանի

հարցադրումները

Տէմիրճիպաշեանը

խղճամտութեամբ

բնապաշտութիւնն

Տէմիրճիպաշեանն

գրախօսականում

ազդեցութիւնների

ախասիրութիւնների

իրապաշտութեան

ութսունականների

Երկսայրաբանութիւն

երաշխաւորութեան

Edouard Joachim Copp

իւրայատկութիւնը

անհրաժեշտութեան
յայտարարութեան *հրապարակագրութիւնը*

համակարգուածութիւնը

անյաղթահարելիութեան

OF THE FLIGHT: "UP AND FURTHER UP"
(Zohrab's Literature)

SOUREN TANIELIAN
spyurksd1948@gmail.com

The paper is an attempt to reintroduce the literature of the best Western Armenian author and short story writer, Krikor Zohrab, with a different interpretation. The author argues that Zohrab's literature comes close to Europan natu literature, though literary critics have tried to avoid observing such a feature in his

Using the theoretical and the historico comparative method, the author tries to substantiate his argument by drawing parallels between past and contem Armenian and European literature and authors like Serpouhi Dusap, Nar Dos, Guy de Maupassant and, particularly, Emile Zola.

The author focuses on and interprets the rich heritage of Zohrab's literature and essays and highlights the conflicting issues of realism and naturalism, which have been developed in the assessment of Armenian literature critiques, like those of Yeghia Demirdjibashian, Arpiar Arpiarian, Vertanes Papazian and others who have expressed diverse views on Zohrab's literary legacy. The discourse is intertwines with the rich and diverse Armenian literary criticism baggage of Hagop Oshagan, Vahan Tekeyan, Sdepan Shahbaz, Minas Husian, Haig Jamgotchian, Albert Sharurian, Sdepat Topchian

N ARMENIAN MALE DEPORTEE'S VISION OF WOMEN YERVANT ODIAN'S MEMO

HERVÉ GEORGELIN
hgeorgelin@gmail.com

Odian's narrative about his own ordeal as an exile to the Syrian deserts in Constantinople after the Great War. He reported in a journalistic form, hence in a quick and accumulative way, about the various ill treatments he witnessed and sometimes experienced on his deportation road but also some of his remembered inner thoughts and some of his feelings. For various reasons, he remained most of the time a relatively privileged deportee and could observe his fellow Armenian deportees, men and women.

His text is a valuable testimony, from inside, about the destruction of Ottoman Armenians. Its recent publication as a volume in independent Armenia is no random event. Whatever its documentary worth may be, this is also a complex text despite or maybe because of the acknowledged casualness of style. Its lexity is at best illustrated by the many, more or less intentional, self critical elements it contains and some slight contradictions in his appraisal of the situation. These concern especially his status as a man, a Constantinopolitan, and even as an Armenian. In the following paragraphs rendered perception of women in his autobiographical text, and more generally about the gender articulation within the Ottoman Armenian population during his deportation, for the fundamental arrangement between masculinity and feminity was both enacted also endangered by the genocidal deporta-

LITERATURE AND HISTO

I use here a literary, autobiographical text as a source for thoughts pertaining to social sciences. My main focus is how a famous man perceived the condition of women (and more generally the gender issue) during those crucial years for Ottoman Armenians and how he, explicitly or implicitly, rendered this in his text. Relations between literature and social sciences have been under scrutiny lately. The all too clear cut divisions between works of fiction and texts produced after scientific procedures are worth questioning. Social sciences and history may silence whole areas of human experience if they igno works as traces and expressions of subjective individual elaborations of collective cultural phenomena. over autobiographical writings have a special status within literature. Autobiography does pretend to special links with

Odian formulates, in the epilogue of *The Accursed Years*
ographical pact that Philippe Lejeune has theorized.
autobiography, Odian's text invites to a referential pact: "*[Such texts] pretend to deliver information about a 'reality' outside of the text, and to sustain a test . Their aim is not the mere likelihood but the resemblance to the*

introducing subjectivity in the realm of historians. Their objects are not only figures, dates, and great names but also emotional persons, individuals with their own plans, feelings, thoughts, behaviors

Gender is a subtle and omnipresent dimension of human existence.
ten regulated by non articulated habits and conventions that naturalize the issue, conferring on gendered social articulations the obviousness of biological sexual differences. Scrutinizing an autobiographical text
n memoires of Odian, enables
norms the author used to evaluate the situations he describes and to take into account the dissonances between what he saw and what he expected to see. The author is himself a gendered instance and
dered social grammar of his time in this critical era. Odian is discreet but not neutral. Some people and some cases interested him more than others. As a successful Western Armenian writer, he offered us, as far as we can decipher his writings from his point of view, a then socially acceptable way to take position in gender articulation. His personal status of
ristic value, since he often had to deal with the question. Thus
an intimate view in the anthropological history of the late Ottoman Empire,
the history of gender articulation, as far as norms and norm transgressions were concerned.

ODIAN'S SOCIAL AND NARRATIVE STANCE

ne the relevance of Odian's remarks especially about women he encountered, related with or simply observed on his deportation road, one has to bear in mind precisely how Odian was located in late Ottoman society and how he defined himself in his text. Before concentrating on Odian proper, some traits of the plural Ottoman society are to be
is still taboo among most Armenians (Greeks would stand in no contrast)
he former proximity between Ottoman Armenians and their Muslim
oundings, their integration at most levels of society and certainly not only as rural producers exploited by Kurdish tribesmen or Turkish pashas,
most acclaimed and officially revered architects (the Balian family)
jor statesmen (Krikor Odian, Noradounghian), men of letters (Güllü Agop's paternity of the first Turkish theater plays, Vartan Paşa's authorship of the first novel in Turkish, *Akabi Hikayesi*, However, this proximity could not but have

deep consequences on a general anthrop what is to be expected from an adult male and an adult female. Photographs of Armenian urban notables, of Ottoman Armenian peasants and even, cruelly enough, of Armenian deportees is the case of Ottoman Christian Orthodo as a quick look at the photographs of Elia Kazan's extended family on Ottoman soil that are included in his autobiography amply prove bewilder contemporary Westerners, have they an Armenian background or not, by the obvious familiarity they display with the Muslim neighbors.

My own observations of family life within an Aleppo Armenian family convinced me of the anthropological continuum in many and possibly most moral, social, cultural and political representations among most Aleppo inhabitants, despite the emphatically marked boundaries between groups. these boundaries must be elaborate and constantly emphasized, given the perception of proximity as a threat to the perpetuation of one's group, considered the core of humanity. Religion, certainly causing certain differences, is loaded with an overwhelming meaning that everyday life stealthily but steadily contests for who wants to perceive that ppositions, potential conflicts are certainly present but Near Eastern plural society does or did function implying the sharing of a minimal possibly rather large These similarities, this uncomfortable closeness e to time acknowledged even by Armenian nationalists if they can t control their words thought impossible, the word for any outheavily negative fluent in Armenian times when the group on its own, away from unwelcome foreign eyes , such language is used.

Ayşe Saraçgil's book on masculinity in the late Ottoman Empire and early Turkish Republic is legitimately surprising for the reader familiar with the h tory of Western Armenians and/or the remnants of the Anatolian Armenian society to be found mostly in Syria and Lebanon. Although explicit Quranic references are not relevant in the Armenian context, tacit social common sense at a more explicit level a highly ideologized conception of human nature may function the same compelling way in order to justify practices similar to those of Muslim neighbors. Ottoman Christian masculinity may have had more standards than usually acknowledged. I would extend Bernard Heyberger's conceptions about a common culture on the Arab Lands to the inhabitants of the Ottoman heartlands. Putting the emphasis on the religious fragmentation only prevents from understanding the very possibility of such societies, at least until the abolition of the legal status of the in the Ottoman case starting from the 1839 Gülhane Edict and ending in 1908 with the restoration of the Constitution.

In this framework of references, I place Odian's status as a male deportee, fortunately enough a belated one. The fact that he was no
contradicts the Ottoman common social syntax. An accomplished adult male has to have his own family. His older age provides him
status in this society. remarks about the beauty of a Greek adolescent while he hardly mentions anything comparable about women.
stance towards Armenian women, or rather that of his fellow Armenian males
onsider them as their national belonging to be protected from the outside world as soon as possible, reflects on the shift in the meaning of gender rela-
female status took place everywhere in the region since
motherhood made women crucial to the construction of

Odian was a member of an influential and highly educated Ottoman Armenian family. His father was an Ottoman would experience at an early age life in foreign countries. His family's library and cultural standards made him a perfect speaker of French and a fine connoisseur of Armenian written culture. He, according to his own avowal, never mastered written Ottoman Turkish, while, of course, fluently speaking that language.
a journalist at one of the most read Armenian language newspaper of Constan-

lectual élite of his community, particularly targeted from April 1915 onward. The newspaper had, at that time, some connections with the
Revolutionary Federation, a party allied to the Committee Union and Progress from 1908 onward. The ARF is especially renowned for its nationalist orientations, despite its proclaimed socialist color. However
dependent and no revolutionary newspaper. Moreover, despite the fact that
personality openly involved in politics, he alread
a past as an Armenian exile (between 1896 and 1908) under Abdülhamit. For some Armenians even, he never clear enough political stances,
repressive Ottoman regime, he was all too involved in satirical criticism.

Odian was arrested in late August 1915 (old style) after a period of hiding in the capital city. The possibility of going undercover and being deported with some delay was a major privilege largely
sional connections. This increased his chances of survival and
chances to write his text and bear testimony. After his arrest he was deported at first by train from Haydar Paşa Station to Ereğli and then by carriage and
had to walk until his last destinations Zor and even further El Boussera in the Syrian Desert. The text Odian wrote on his return to the Ottoman capital at the end of 1918 offers us a panorama of what an inside observer could perceive of the genocida a slight but necessary distance from the main events. This distance was a for writing this

been deported with the first groups from Constantinople on April , 1915, most probably he would not have survi The reader has most of the time the impression that Odian arrived slightly after the main scenes of violence took place. The simultaneity with his fellow Armenians' fate was reestablished only in Der Zor in 1917, where he himself came close to death exhaustion and ill treatment. His manifold distance maintained towards most of the deportees was of ambivalent nature.

Odian painstakingly insisted on his status as political exile from Constantinople, in order to maintain a distinction between himself and the mass of deportees from the provinces, at least before entering Syria. There was certainly snobbism in this behavior as a Constantinopolitan, a quality he identifies on many occasions in his text with higher civilization There were ma divides among Ottoman subjects: to be or not to be from Constantinople was certainly an important one. It was able to abolish ethno religious barriers and erect some within supposedly homogeneous . But Odian's almost childish insistence also illustrates that this status fostered the hope that the exile would not end the same way as most deportations led inescapably towards some form of death. Perhaps a new decision about his personal case was still and he could go back to Constantinople. Odian never mentioned anterm perspective in his narrative. His acquaintance with foreign a recurrent theme in the text him to envisage anything different from a return to his home city. The declaration of independence of Caucasian Armenia is no exception, Odian and his unfortunate companions certainly were happy about that late development, after most menians had already died.

Odian's distance from other deportees was established too by his status as a renowned intellectual among Armenians. Wherever he to go, he could rely on the sympathy of fellow Armenians. As a satirical writer and a renowned rnalist, he was esteemed by many people, especially among the élite and youth. He could benefit from respect and spontaneous help

His political dedication was not such that he would be immediately associated with a political party and thus rejected by sympathizers of the other. But on the other hand, Odian could not expect anonymous, which could turn dangerous. His former position though, as a journalist at aroused suspicion on the part of local Ottoman agents on the deportation He could also be easily denounced by the many Armenians ready to collaborate with Ottoman officials in their destructive task.

ARTICULATING GENDER

Gender is a major theme in Odian's text, whether as the focus of some ut the virtue of women, a favorite topic from the beginning to the

end of the text that the author developed in many contexts about women of religious backgrounds, or as an implicit, possibly silenced, category of narration. hen Odian write category is mostly taken for granted, as if men's life and behavior were not determined by their gender but were of general, universal interest. In late Ottoman society, distinct spheres were assigned to the two main groups: men and women. Even if these spheres were being partially questioned and changing in the 19
because of collective concern about the education of women, who were supposed to become mothers of good Armenian youth, segregation, in different degrees, between genders was a major for all human groups in the Otto-
But still, the war itself and the genocidal deportation of the Otnians disturbed the social arrangement between men and women in the Empire. With Odian's narrative, one can argue that the two categories are deeply jeopardized in that crucial time. Not only the physical integrity of the group threatened ropological system of meanings and values was crushed by daily life in those extreme situations.

Odian himself had also a slightly ambivalent status, as far as his own gender or at least the gender of his autobiographical narrative instance d. As an Armenian , who belonged to a famous Ottoman Armenian family, it should have been his to marry and have children once an adult, which he never did. His status excluded him from men's
normality, at least from the classical masculine fulfillment pattern. He aware of that and even tried to conceal his bachelorhood in order to gain some credit with an Ottoman official. His being alone could be an unexpected asset though, because he to care for other people on
would be more mobile and able to escape if need be.

His profession and his social life inserted him in
vironment, where the presence of women was exceptional. This was a usual Ottoman pattern where politics, trade, army and, though to a lesser degree, formal education were exclusively masculine domains even at the beginning of century. This is also an environment that Odian was prompt in recreating when possible e benefited from a period of relative calm like in Hama, in Der Zor, or in Sultaniye. The point is that for man, the chance of socializing with women was then minimal. As a matter of fact, the women who appear to be the closest to him in this text his mother and their maid in Constantinople. His situation was therefore similar to that of higher Armenian cle not allowed to marry
their ecclesiastical regulations. Some Armenian Archbishops he met during his exile were deported with their mother or sister, at least at the beginning of their ordeal. Odian's mother managed to visit him when he was imprisoned in the old city, tambul, before being deported to the Syrian

Although they were no equal partners in ordinary life, Armenian women quite a few times take

In the first pages of his narrative, Odian describes the end of normal times in embattled Constantinople under the aegis of the CUP. The capital city he reminded his readers of was mostly his all male professional milieu: Krikor , Aram Andonian, Hrand Samouel, Teotig, Puzant Qetchian, Dr. Torkomian, his colleague, Nerses Tchaqerian and his boss at just to name a few are recurrent figures in his text. On the other hand, in his narrative there are no women whom he considers or addresses as equal , while a careful reader can establish a long list of males evoked with sympathy, respect and even deference. This list of personal likings would cross ethno religious barriers: Arabs, Turks, Greeks, et al. are evoked, even if as a minority, the main group of reference being Armenians. The brutalized life in the Ottoman Empire was of concern first to all young men. At the beginning of the text, young males of any ethno religious group are afraid eing drafted on the street and stay at home. The anguish is shared by all Ottoman subjects in the same age category.
for the Armenians in Constantinople was that bachelors who originally had come from the provinces were to immediately leave the capital. Gender and marital status made a difference in survival chances.
maintain that people in the capital city were not concerned by the genocide.)

The harshness of the treatment imposed on Ottoman Armenians was soon to deprive targeted men of some characteristics of their male status. Some family heads were reduced to crying in the open, which was
norm in the Ottoman domains.

There is in the whole text no trace of deep personal, special interest towards any feminine figure on the part of Odian. thics, a clear dislike
personal matters, and the format in which the piece was published
serial in a widely read newspaper, may have prevented Odian from
considered indecent, though one can hardly imagine that the three and a half years of his ordeal were moments of closeness, desire of being close sexual desire. One of the few mentions that resemble some special en Odian and a woman is that relating to Dirouhi Djighilian
visited him in the prison in Aleppo he was detained, while no one else would dare to pay him a visit. she acquires in the text the dimension of national, though discreet, and nothing emphasizes her woman- the contrary, Odian felt no restrain
of some men's face , even if by doing so he mean
the contrast between the good looking face of an Ottoman officer and the latter's terrible schemes. e this narrative coolness towards women, which

may have been motivated by deep psychological reasons or simply social conventions, Odian often evoked the situation of women, most of them Armenians , on his odyssey through Ottoman territory.

would be difficult to find in Odian's book traces of an aware change of relation between genders. Since his main partners of social, intel- affectionate interactions are men, one can hardly infer text what Victoria Rowe describes and analyses gence of Armenian women as active partners in Armenian script culture and also in the very ideological life of the group had been exclusively dominated by male voices until the emergence of nationalism provided some women with the opportunity the arena of public exchange of thoughts. Odian seems to have remained indifferent to "*debates about women's place i* ", prior to his deportation. Rowe's evocation of literary salons and other spaces of intellectual contacts between men and women does not fit with Odian's text, underlining his such experiences or the irrelevance of for him when writing, back in Istanbul about his deportation, emphasizes his lack of interest. He writes about deported and other women, consider them from an external point of view no hints either to previous intellectual companionship private affection with women in Constantinople in times many remarks about women on his deportation road do not herald any voluntary change in his own or in his community's stance towards women udes his long talk with the young Armenian lady on the train back to Constantinople, shortly gives way to doubts about the legitimate means of survival Armenian women had classical negative judgmental sentences that uncompromisingly posit Armenian women as pure and purely national beings or exclude them from the community of Armenian in the last analysis

One would search in vain in Odian's text lines about the dedication of women to the collective survival such as those written by Zabel Yessayian: *One must recognize the simple dedication of educated women, most of whom abandoned a life of well being and pleasure, and who did not hesitate to st months and years in forsaken corners of the world, deprived of everything, sharing the misery of their charges and doing all of this with patience and cheerful simplicity."*

GENDERED DESTRUCTION OF THE OTTOMAN ARMEN

The fate of Ottoman Armenians was a gendered issue. The Ottoman elimination of the Armenians strikingly efficient the distinction between

men and women instrumental in destroying the group. Male and female Armenians were indeed likely to live or die in a different manner du

Men were, most of the time, slaughtered right away. The conscription was established after the Young Turks' revolution in 1908, ironically enough a step towards legal equality between Muslim and non Muslim Ottoman subjects, helped weaken Armenian families. Deprived of males, that is of their main source of income, but also of their representatives the outside world, women and children were unlikely to pose any significant resistance to the state even though it was murderous towards its own "nationals". menian grandees: schoolmasters, priests, main traders, everyone who could have had some authority the group, were usually murdered before deportation started. However, it would be a mistake to see the treatment of Ottoman process identical to the Shoah. The Ottoman Empire was not as rigorous as the Third Reich would be a few decades . Odian reported male caravan of deportees from Cæsaria which he singled out as a unique case. Even if common patterns are noticeable, it is always possible to find occurrences that

Odian's conclusive remark on the topic made on his way back to C tinople in late 1918, was: "*Where were the young men? Where had they remained? They had been either martyred in the or massacred in* During the whole narrative, Odian regularly underlines the feminine demographic surplus at his different stopovers on his deportation road. Armenian survivors, if adult, were likely to be women. It was a striking fact he remarked very early on his deportation road. n his way to the Syrian lands s soon as Eskişehir, where he saw his first camp of deportees, he noticed that: *the majority [of the deportees] were women, children and old people* Armenian women, like women of other ethno religious groups in the Ottoman context, were not supposed to live isolated. One consider that survival took place in an abnormal context, where individuals were likely to be from relatives and acquaintances

ISOLATED WOMEN

Women were all of a sudden responsible for the remaining members of the l children and elderly people depended on them. fter their depar- hey were compelled to manage the few assets taken with them, and then beg, or work, if offered the possibility, in order to survive ideal in Ottoman society, in which women would stay at home and take care

of domestic chores. On the other hand, as subordinate beings, Armenian women could from time to time escape the custody of their Muslim masters, if the opportunity was offered. Nobody really cared about them.

uring the genocidal deportation, Armenian women could no more rely on the solidarity of their group nor on that of their

dangering the whole group, an individual, woman or not, would be expelled from a collective tent and abandoned to her fate, which would mean inescapable death. Odian's text resembles Andonian's short stories in

. But, unlike the latter, the former did not focus on each scene he evoked. He wrote a longer journalistic report accumulating many quick scenes which Andonian did not intend to do. In Sebil, Odian saw a young woman agonizing in a dirty hole dug in the mud close to the tents. Sacrificing the ill young woman could save the other five persons the tent, while keeping her in the group without medicine would endanger the whole party

tion. Odian, who first had a attitude towards what he was witness-

", simply ran away when he was informed of the necessary calculation of the woman's brother law, making an apology: "

give me for what I told you before.

In general, no special treatment was be expected by the weak from the targeted group nor from the perpetrators. Odian repeatedly testifies that Ottoman official completely lacked mercy towards elderly people, even elderly Armenian women. About his deportation road from Aleppo to Der

aravan was going forth very slowly; there were old women and men, like children, who could not walk. We walked hardly an hour was necessary to gather the late ones. The deportation could simply not be

military reasons. It was perpetrated at no risk because it targeted inoffensive people. No one would intervene on behalf of Armenian women deprived of male protector Armenian women's food would consist

herbs and tree leaves, if were to be found. Witnessing the il

defenseless, Odian, the rather sociable and accommodating Constantin-

clearly aware that the procedure had no other purpose but the destruction of the displaced people: "*Why were they pushing these pitiable*

Zor, towards inhospitable deserts? Simply in order to exterminate them completely.

strong hopes for an individual or collective survival

was common knowledge that the official deportation, , had no other aim but the complete annihilation of the whole group. This was coldly and repeatedly asserted by local officials to Odian but also a well known truth among Ottoman civilians of all creeds. People belonging to all population groups in Sebil

close to Aleppo) who were for children to be bought or adopted would

use this as an argument in order to convince destitute Armenian women to
their children so that the latter would have a chance to survive.

Death was not the only way to destroy Armenian women. As social and
political beings, they had to disappear but their abilities and repro-
ductive potential could be gained by the Armenian women
were welcomed and absorbed into Muslim households.

the logics of the . There was no concept of
in the late Ottoman Empire. Armenian girls and women were coveted by
Muslim males: this could take the form of rapes, forced marriages, acceptance
of the concubine status or marriages. The presence of women in Arab house-
holds is a major given during his t Odian estimated that some
2,000 to 3,000 Armenian children, mostly girls, were among Arab families
. Odian even thought that these children were hap-
pier than those remaining with their parents on the deportation track.
were also many young women been included as concubines in Arab
compelled to work as a street cleaner
Marrying a local Muslim man had been the only way to survive
the great massacres in De Zor. These Armenian women would curse their new
husbands when Armenian deportees up working on the streets. Odian
provides his readers with details of disgusting situation emphasizing the moral
distance between his former situation ceived as normalcy
what he witness during his years of deportation. Teenage girls, closer to 10
than 20, were potential sexual and possibly marital partners for mature Muslim
There seemed to be no hope of milder tone towards the targeted
group thanks to those adoptions forced marriages, for even
haters and reinforce the murderous attitude of

Compulsory conversion to Islam, as Odian experienced it in Hama in 1916,
serious issue for family heads, men or women,
While Odian and other bachelors worried about the
compulsory circumcision, fathers had more serious sorrows, for potential non
ould not be easily turned down. Conversion was forced on
Armenians by the Ottoman Turkish authorities, though no one would take the
procedure seriously. New names were never checked nor used by the author-
ities. The Muslim greeting formula, , was never used to gr
converts of Armenian origin. According to Odian, local Arabs would
Muslims compelling other people to convert to Islam and regard the
process as sinful. Odian indulged in describing the long lasting resistance to
conversion on the part of Armenian women deported from Samsun on the
were even ready to be deported to the desert rather than
renegades. Sticking to their faith seemed to be the last bastion of their

integrity, shedding light on how they define ves in normal times: " *murdered our husbands, they killed our children, they kidnapped our daughters, let them murder us too.*" Once again, Odian turned women into discreet heroic figures, though they surrendered to the pressure of the surviving group n Hama, in order to survive that abnormal time, hoping to be able to reverse the procedure as soon as some normalcy return

ARMENIAN WOMEN

Generally speaking, conscription and genocidal massacres provided non Armenian women in Ottoman society with new tasks, new roles and with an autonomy they hardly experienced in usual times. Historians gained earlier awareness of this phenomenon in Western societies at war, were no reasons why Ottoman women would not experience similar change Armenian women were isolated in the embattled Ottoman domains. Since vigorous men had been drafted, women had to earn money on their own. For this reason, they the opportunity to get closer to the deportees. For instance, they were likely to look for renters that would bring them some cash. When Armenians were allowed to stay in cities on their deportation road southward, these women would benefit from the sudden nians. Such details of the deportation make the very different from the . There are phases of lesser murderous intensity, term pieces of everyday life can be restored, which was hardly the case in Hitler's Europe.

Armenian women thus gained some power the Armenian deportees. They were able to grant the deportees special favors in price, in housing and to help in other matters but they also could withdraw their support and possibly denounce them to the authorities under any pretext. Non Armenian Ottoman women gained a superior status to Armenian men. lated women in a village also defend themselves against intruders, even in the absence of men. Deportation was partly reversing the hierarchy menian) males and (Muslim) females, while the ethno religious divide was and maintained over the years, as probably never before in the previous decades, especially in advanced urban centers, where a rather liberal Ottoman made living side side more comfor

Muslims than in the inner provinces. No doubt this radicalization of inter group relations was resented by deportees from Constantinople or Smyrna. A small scene illustrates this. In Der Zor, Arab women would make fun of Armenian deportees, especially Odian who, with his urban air, had to sweep the streets and was mocked by locals as " ". He was compelled by Arab women to clean the floor of the court of their private houses. Getting such

imax of Odian's destitution takes place in the desert away from El Boussera, when an attempt to escape his place, he was robbed by Arab Bedouins and ended *as naked as a newborn* dity turned dramatic when he approached Bedouins. He even entered an Arab tent, covering his genitals with a handkerchief that covering his head. On that occasion, he was considered as outright insane, which saved his life although his apparition had terrified a group

Though seldom, Odian mentions that some local women could also be discreet benefactors, ensuring some contacts and even the transfer of small sums of money between deportees having to stay at different places. Women took advantage o their lower status to accomplish such illegal actions.

mentions Western people and women in his narrative. After the abolition of the Capitulations, numerous French and British nationals lost their higher positions in the Ottoman Empire. After the declaration of war, they were *personæ non grat* . The most powerful and potentially helpful women were the Westerners remaining in the Ottoman Empire at war. Odian evoked German and other Protestant missionaries as willing to help Armenian survivors. Armenian women, possibly hidden, married to Westerne play an important role. Odian suspected that the wife of Gustav Scandinavian officer serving the German Army in the Ottoman Empire who employed him as an interpreter, was an Armenian, and that this marriage influenced in a favorab 's feelings towards Odian's group in general and towards his own person in particular.

In Aleppo, Odian met Reverend Krouzian, working together with a German lady, Frau Keuys (Odian did not remember her name correctly), runhanage with the special permission of Cemal aşa, who was a personal acquaintance of hers. Odian estimated some one hundred orphans taken care of. The connections between the Germans and the Muslim Ottoman élite were crucial to such When Odian had to move from Aleppo to Sultaniye, he received some money from an American lady, at least this much he surmised, alleviate his sufferings on the road would have had to walk otherwise. Odian writes her name was Mrs. Kushma though his memory and the Armenian spelling make it difficult to identify people with certainty he point is that Western women, if , could help Ottoman Armenians as a group or at least in individual cases.

LATE OTTOMAN ARMENIAN SEXUAL ETHICS

The sexuality of surviving women was a major concern for Odian and most probably for his readers- in the aftermath of the conflict. Women of the rehabilitation of the Armenian group and the constitution of an Armenian state on territories still part of the defeated Ottoman Empire

would have to perform a major role. The demographic weakness of the Ottoman Armenian group achieved by the Ottoman state was
ment against the building of an Armenian state in internationa

a human disaster to be compensated for. The demographic argument was included by liberal President Wilson in his Fourteen Points as one of the main justifications for changing boundaries. Armenian women's reproductive potenence central for Armenian readers in 1918 1919. That this potential remained in the Armenian group or was regained was crucial for the demographic perpetuation of the group and its political future. Odian's tone and ideas in this matter do not necessarily of politicians of that time. People were simply deprived of any claim to individuality. Women's bodies were considered the property of the Armenian group, an asset not to liquidate. From time to time profession as a journalist enabled him to consider individual cases and to introduce the subjectivity of other Armenians in his narrative.

Prostitution was a normal phenomenon in Ottoman society too. Odian is about the issue. It is mentioned very early in the narra
aware that Turkish women of " " were imprisoned at the same place as he was closely associated with garrisons, as in most countries of the world. Odian adopted judgmental tones when writing about such topics but as he happened to be in charge of providing women to work at a brothel in Der Zor, he managed to perform his task. He pretended not to be able to do the work himself but he knew someone, a *women of that kind*", showing that an adult Ottoman male, even the most unlikely one as he liked to himself, could relate way or another. His text does not mention the group to which these women belonged, although it is easy to make a reasonable guess under such circumstances.

The surviving group, as soon as it could reorganize a semblance of nor- , established processes of control s morals. This is exemplified after the periods of intense massacres by the painstaking diligence of the Head of the Public Workshop working for the Ottoman army,
Armenian women at night, in order to protect them from possible assailants but also any temptation. Women's uncontrolled sexuality could have threatened national existence in such circum-

Odian may have echoed the prejudice of middle class Armenians in Constantinople. Some of his comments on the voluntary marriages to prominent in order to survi the kidnappings followed by forced marriages in Muslim households in the Turkish or Arab lands, or on the compelled

prostitution have a derogatory tinge, expressing his disapproval and even disgust. From time to time though, especially when Odian individuals, one can perceive more nuanced tones. This is the case in Der Zor, when he focuses on an Armenian lady married to he described as "an Arab gypsy".

Later in his text, another case functions as an echo this first one. A longer conversation with a young "*lady from Bandirma*" (on the Marmara Sea) "*nice looking and educated*" on the train back to Constantinople offered him the mellow his tone. She was accompanying Armenian women a group of Turkish policemen who were drinking a lot in low spirits in those days of defeat. Despite the setting, sympathy emerges as longer quotes of the young lady are inserted in the text.

complacent know all from Constantinople, was about to lecture her on her But the young woman was not ready to accept any negative judgment on her behavior. She even countered the respected author, very bravely, adopting almost biblical tones: "*Am I the only one, did she reply, to live this life? All the Armenian women deported to Konya, whose husbands are lost, massacred or dead, are reduced to the same situation. Either they went to a brothel) or took a lover ( ) to remain alive. How did you wan us to live in another way?* Odian as a mature man would never have experienced such dilemmas. He was too intelligent not to be aware of that, after being lectured himself. Odian did not give up immediately: "*But now that you are free, and do not have to fear further exile, you can save your life from his* But the young lady also had no illusion as far as the possibilities of getting back to her former group, Armenians, were concerned: "*now. [...] After three years of such a life, who is going to pay attention to me? [...] I don't dare now to go back to my place. [...] I would feel shame looking in my relatives' and friends' face*

The dialog on the train is emblematic what happened to many other Armenian women. Odian's text is replete with such cases, though expanded on. Their marriage or carnal connections to Muslim men did mean a demographic loss for the Armenian group, endangering its perpetuation demographically and culturally. The young Armenian lady spoken was excellent. Her defection, forced as it might have been, to the other group was a loss in many ways. Such thoughts were not exclusively Ottoman Armenian but can be traced in many other groups, since females' education and status had already become a political issue in the rise of various national-

The sudden activation of Muslim men's right to possess or marry non Muslim women, if they abandon any ambition to pass on their own religious affiliation to their children, was a soft annihilation of a non Muslim group, with- and delayed in time, impeding the birth of descendants within Muslim group. Odian, quoting the young woman at large, implied some

But he puts an end to doubts, reestabli
in his final sentence on the topic: "*And how many of them were there still who were in the brothels of Aleppo, Damascus, Konya and who did not want to enjoy their new freedom and go back to their places, because they had rotte*
մոլութեան մէջ one may wonder exactly
Odian's intention was, back in Constantinople, openly mentioning this aspect of survival to his readers.

The dialog would not have taken place as easily in a normal situation: that is between a seductive young woman and a mature man, especially on such a topic. Armenian women defecting to the Muslim group were no
garded as related to their former fellow Armenians. The trip on the train exemplifies the break of former norms. There would be no way back to the Ottoman Armenian normalcy for most people, though the idea is not welcome especially in Syria Lebanon, where Armenians survived
reparation were possible. Only Constantinople was still a possibility
mediate aftermath of the Great War, but even this possibility disappeared for most of the politically and culturally involved in 1922.

the gender question constitute a major dimension of Odian's text, *Accursed Years (1914* On the author's road to what should have been death, he had several chances (both personal assets and simply good luck) that enabled him to survive and bear testimony after his return to Constantinople at the end of 1918. From both a literary and a political point of view, it is not always certain that Odian perceived that the demographic destruction of Ottoman Armenians and the moral destitution of the surv
meant the end of a whole world. There are pages or a narrative rhythm, only partly due to the serial form ould call shallow, especially when Odian reestablished some social life for a while. The fate of
vanishes from his text. Odian wrote an informed report from inside the world of Armenian deportees. He could not but notice that women, unlike
milieu in Constantinople, had gained a centrality in Ottoman Armenian history because of their demographic advantage among sur-
ing about women he encountered on his road
Zor and back to Constantinople without establishing any special relationship with one of them, at least according to his narrative.
men had most of the time murdered and most of them would
not contribute to the reconstruction of some form of Armenian continuity. I
focus on Armenian
deals, feats, adaptations, temptations and sufferings during those years

place in the Western Armenian anthropological Surviving Armenian women in Syria or Lebanon France or the US did not bring up a generation of Western Armenians eager to ascription to both

Has the sense of collective mutual belonging among Western Archanged by the numerous marriages, forced or not, to Muslim n't widows and orphans

ment of Armenian males' domination

The Accursed Years)

language daily, 1918 1919. Edition consulted: text serial-

language daily, from Thursday, February 24, 2005 to Tuesday, December 13, 2005. All quotations are from this edition as well as all translations into English are mine, if no other is mentioned.

Anidzial Dariner 1914 1919, (Antsnagan Hlshadagner)

1919 (Personal memories)], Yerevan, Naïri Press, 2004.

The plethoric production about "gender" in the Anglo Saxon but also the French speaking spheres always reasserts the centrality of "gender" as a main anthropological

"Le genre comme principe omniprésent d'intelligence du monde social" and f. (Christine Guionnet, Erik Neveu, *Féminins/Masculins. Sociologie du Genre* Armand Colin, 2004, p. 6).

Marie Schaeffer, « rités pour quelles fictions

Il se pourrait d'ailleurs fort bien que les thèses à propos du snobisme social exposées par le narrateur de la Recherche soient vraies et que les thèses de Margaret Mead concernant la sexualité à Samoa soient fausses.

Le Pacte Autobiographique, Éditions du Seuil, Paris, 1

Katherine Leary, Minneapolis

University of Minnesota Press, 1989.

Historical anthropology takes as centre of historical analysis concrete people with their actions and thoughts, feelings and sufferings. [...] Historical anthropology stresses the partaking of all human beings in history. (Richard Van Dülmen, *rische Anthropologie*, Cologne, Böhlau, 2000, p. 5).

Raymond Kévorkian and Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la* , Paris, Éditions d'Art et d'Histoire, 1992.

The Role of the Balian Family in Ottoman Architecture

Çigir Bookstore, 1990.

http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayin1/2

, London, Andre Deutsch, 1998.

Hervé Georgelin (2007), "Illiteracy, Ill literacy and Literacy among Western Armenians: En Route from the Near East to the West, from the 1950s until Today",

Journal of Turkish Studies, Thematic Issue N° 6, No. literate Knowledge, URL: http://www.ejts.org/document1313.html

Il Maschio Camaleonte, Strutture Patriarcali nell'Impero Ottomano e nella Turchia Moderna, Milan, Bruno Mondadori, 2001.

Bernard Heyberger (ed.), *Chrétiens du Monde Arabe, Un Archipel en Terre d'Islam* Paris, Autrement, 2003, pp. 19

La maturità du un uomo è [...] definitivamente associata al suo diventare capo di una famiglia che elimina qualsiasi ambiguità riguardo la sua identità sessuale

l'anziano possiede maggiore sapere ed esperienza, gli uomini anziani godono di uno status particolarmente prestigioso [...]

nell'età adolescenziale i maschi sono considerati, al parti delle feminine, desiderabili; potenziali oggetti dell'appetito sessuale del maschio

the notion of the Armenian woman as mother of the nation posited that women's roles as mothers had a political component by raising children to be Armenian patriotic members of the nation. *A History of Armenian Women's* , London, Cambridge Scholars Press Ltd. 2003, p. 13

phenomena occurred in the Greek Orthodox, Bulgarian, Turkish, and Arab spheres ut complete synchrony.

M. Manoukyan, "Odian Yervant Khachig", *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան* Soviet Armenian Encyclopædia), Volume 12, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian Socialist Soviet Republic, 1986, pp. 578

Installment 101: Odian is questioned about his abilities. He is partly lying about his competence in French but not about Turkish: " *And what about Turkish? Do you know how to write and read? No. I only speak and understand it. But I don't know the very difficult words.*

n preferred to remain on the margins of public life without clarifying his posi-

Hay Giank Yev Kraganutiun (Armenian Life and Liter-

secondary section, 1 Hampartsoumian, 2003, p. 206).

Dates given by Odian are following the Julian calendar, which was 13 days late compared to the Gregorian calendar, which was in use in Western countries at the begin-

century and has since been adopted by most countries in the world.

lment 39: Odian refers to the mass arrest of April 11, 1915 in Constantinople, which sounds ironic given the almost sacredness of April 24 for most Armenians, meeting on his deportation road the former head of the psychiatric section of the

ital, Dr. Boghossian, who had survived until then but was beyond all recognition. It may happen that Odian indicates dates in his text using both calendars.

To my knowledge, Aram Andonian is the author of one of the rare narratives about of this very first deported group. It remained a fragmentary text:

On the Road to Exile), which Andonian serialized in the Armenian

April 1920, in Paris, as

we are political exiles"; installment 31: "*But we are not deportees, we are exiles and we'll stay here.*

Installment 26: one of the guards escorting exiles from Constantinople would all of a iendlier and socialize with Odian and his companions in their special compartment. Constantinopolitan Aziz Bey is compared to his unsociable, rough Macedonian colleague. Installment 36: "*On this mountainous road, I met a deportee who had no belongings with him, was walking alone. He was a cleanly clad person and resembled a Cosmopolitan.*

Installment 164: There was great enthusiasm among surviving deportees in Sultaniye. But no one uttered the wish to go to Caucasia. The independence of the remote re- ic took them by surprise because no one knew about the developments in that

Installment 148: At the train station in Haçkir, in the Taurus Mountains, Armenian workers at the train station wanted to do something for him: "*When they understood was and that I was to be sent under police surveillance to Konya, they offered*

Installment 68: In Hama, he was clearly identified by locals as the nephew of Krikor *[who] was a significant person; he was the one who together wi drafted the Ottoman Constitution.*" This identification inspired in Odian some complacent optimism but to no avail, for he was locked ( ) in jail with criminals, thieves, and deserters who were filthy and stinking.

132 & 133: In Aleppo, he was immediately jailed because of spies after German officer's protection became insufficient. Installment 134: The police officer, Cemil Bey, found out the identity of this suspicious, educated Armenian. lating presentation of that topic: see Ay *Il maschio camaleonte. Strutture patriarcali nell'impero ottomano e nella Turchia moderna* Mondadori, 2001). The book may convince readers that Ottoman men, whatever their ascription, did share a common social and anthropological grammar, as far as their perception of gender was concerned.

The lasting duration of gender relations is remarkable. Such fundamental anthropological arrangements do not change quickly, neither in the former Ottoman sphere Cf. Henri Corbin, « *Hommes et Masculinités de 1789 à nos jours. Contributions à l'histoire du genre et de la sexualité en France*

For insights into the reshaping process of the Armenian women's social sphere, see

One of the most honest texts on the moral decay of the crushed Ottoman Armenian population is Aram Andonian's, (During Those Black Days), Boston, renik, 1919, published as *En Ces Sombres Jours* (translated by H. Georgelin), Geneva, Mētis Presses, 2007. Interestingly enough Oshagan finds it relevant to compare Andonian's short stories with Odian's deportation memories: "*In 1915... [he went un- r, where from his production with Aram Andonian's* 'In Those Dark Days' *constitute an achievement seldom performed in world literature.*

abadger Arevmedahay Kraganutian A Panorama of the Western Armenian Litera- Volume, Antelias, Armenian Catholicossate of The Great House of Cilicia,

I knew by experience that being family head always made a better impression than being a bachelor, and therefore I did not hesitate to lie.

ew bachelors, who had no tent, no family, nothing, we fled away each time we heard the whistle [of the deportation train]." [in order not to be deported further than Tarsus].

Installment 160: On his way back to Constantinople, Odian had to remain in Sult where some 5 to 6,000 Armenian deportees, mostly women and children, were staying too. His everyday life would bring him close to Avramidis, a Greek Orthodox from Constantinople who was a journalist too. Gender, social class and cultural standards ought people together and could bridge, to an extent, the ethno

Women did not play a major role in this passage of the narrative though they were numerically predominant in the vicinity.

The Bishop of Ikonion/Konya, Karekin Khachadourian, had been deported with his elderly mother and his sister, when Odian encountered him close to Tarsus, in Cilicia. Installments 17 and 19.

Young men: Armenians, Greeks, Jews and Turks would stay locked in

These were generally provincial bachelors: older, young, adolescent, workers and shop owners who all of a sudden were arrested in their shops or on the street and put in prison with no interrogation,and then they were sent to be slain."

Installment 32: Odian described Faik Bey, Kaymakam of Ereğli, as "
young man, fervent member of the İttihat, and Armenian
Ayntabli Mustafa Bey, *external manners [that] did not reflect the monster inside; quite the contrary, one could consider him a handsome*
" Installment 141: In Aleppo, at the jail, a 17
from Alexandria, Anton[is] Savva[s], appeared to Odian to be a "chic teenager".
tallment 152: a man's pretty Persian face, etc.

Le Rôle de la Femme Arménienne Pendant la Guerre
Études Arméniennes (Tome II, 1922), pp. 134 35, quoted by Rowe, p. 225.
Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens* Odile Jacob, 2006, is the only survey aiming to be exhaustive. The gender aspect is not central in the author's

The arrival at Hama from Cæsaria of an all male caravan,still alive, Of course, this must have been the result of a mistake or of a misunderstanding. They were about 25 30, small traders for the most part; some were aftsmen and dentists. The wives of some of them had stayed in Cæsaria and had converted there to Islam as they too now did in Hama."

Installment 26. Odian did not perceive the nature of what he was seeing though. The made a rather lively, almost picturesque impression on him. Compared to what he would experience later, the aspect of deportees was still acceptable.
Installment 150: Women could escape more easily; less attention was paid to them.

n the same installment 83, Odian says that he even had as fellow deportee an eighty

Arab, Turkish and Jewish women were coming from Aleppo and touring the tents: 'Satilik çocuk var mi?'
going to die anyway, save at least this child!

[These were] Armenian women, generally from Bursa or Kharpert, all of them young, choice, beautiful.
Installment 116: In Der Zor, Odian encountered an Armenian teenage girl: "
14 years old at most, with silk like blond hair, delicate features, a white soft skin. [...] [She was married] to a forty old Arab, who in a moment of anger had given her such a stroke with his fist that she fell on the floor losing consciousness. One week later her eyes had stopped seeing. " The Muslim man is described as close to a ped-

Installment 160: In May 1918, while in Sultaniye, Odian encountered the local
, Hüsni effendi, who had kidnapped and adopted a 12
one or two years had turned hostile to the Armenians.
Installment 61: Converting and having daughters to marry opened the way to mixed

five days, the five thousand Armenian deportees who were in Hama were Islamized that way.
Installment 45: In Osmaniye, an older Muslim woman owning a house was afraid of hosting Armenian deportees and would first try to chase them away: "
get out of my house!" She calmed down when offered a silver

The women next door, already alarmed by the sound of her voice, had come around us and were addressing us with threatening words.
Installment 81: "*...if we refused [to take care of their garbage], [the women] would*

Installment 97: An Arab woman helped Odian and other deportees to communicate between El Boussera and De
Installment 101: Gustav Edwal, a Swedish officer, serving in the German army, probably married to an Armenian woman.

For more information and focus on similar situations, cf. Hilmar Kaiser, Luther and
At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915 , Princeton & London, Gomidas Institute Books, 2002.

Installment 108: The brothels were considered as temptations for Armenian women by Odian and other males in charge.
Installment 117: The Armenian woman is relatively happy to be the wife of an Arab gypsy (whatever that meant for Odian). She acknowledges the affection he felt for her.

Judge not, that ye be not judged.

Anastassia Falierou, "Controverses Autour de l'émancipation de la Femme Orthodoxe Ottomane: Le Cas de la Revue *Histoire Tardive des Grecs Orthodoxes d'Anatolie, Aperçus*, Athens, École française d'Athènes, (to be published).

The remaining Christian groups in the former imperial capital were closed to outsiders until the 1970s. Marrying a Christian of another denomination was not a choice and was not welcome. There are not many testimonies openly addressing the stiffness of these victimized groups, as if criticism were to be silenced. See the radical writer: (Athens: Pataki, 2005), edition used: *Ein Leben zwischen Istanbul, Wien und Athen* and Evangelos Alexandridis, *Als Bürger unerwünscht*

Vahé Tachjian, "Une Reconstruction Nationale: [la] Réinsertion des Filles et des Femmes Arméniennes Après 1918", *Trames d'Arménie. Tapis et Broderies sur les* , Marseille, Images en Manœuvres, 2007, pp. 107

Oshagan, p. 430: "*This was an unheard of, terrible, unimaginable thing that was being committed. Odian was not able to conceive the extent of the catastrophe, and he continued still not to understand what the name of that thing palpitating in people's* " Oshagan's judgment (as harsh as usual) harmonizes, to a certain degree, with Odian's acknowledged own incredulity at the beginning of 1915: " *though, we could not conceive the magnitude of the evil.*" (Installment 12) For Oshagan, Odian never got rid of his naivety. His position on getting back to Constantinople, where a semblance of normalcy had been preserved, prevented him from correctly assessing the situation.

ՀԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՀԱՅԵԱՑՔԸ ԿԻՆԵՐՈՒՆ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵ

ՀԵՐՎԷ ԺՈՐԺԸԼԷՆ
hgeorgelin@gmail.com

Հայ երգիծագիր Երուանդ Օտեան, իր գրչակիցներէն շատերուն նման ենթարկուեցաւ աքսորի՝ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներուն: Աքսորէն վերադարձին, սրատես Օտեան թուղթին դրաւ իր ականատեսի վկայութիւնները, որոշ գեղարուեստականութեամբ, «Անիծեալ Տարիներ (1914 1919)» վերնագրով

Յօդուածին հեղինակը կը ջանայ առանձնացնել Օտեանի հայեացքը՝ տեղահանութեան եւ աքսորի, կոտորածի ու ճգնաժամային այդ օրերուն հայ կնոջ կերպարին շուրջ: Գաղթական հայ կնոջ կենցաղը, մտածումները, վարուելակերպը, փորձութիւնները, վճռական դերակատարութիւնը՝ անապատի տարինե լուսարձակի տակ կ'առնուին այստեղ:

Յիրաւի, վճռական էր հայ կնոջ դերը Եղեռնի տարիներուն
մանաւանդ որ հայ այրը աւելի ենթարկուած էր ոչնչացումի, եւ հայ կնոջ կը մնար ընտանիքի գոյատեւումն ու նոր սերունդի յառաջացումը:

Հեղինակը կը հարցադրէ Օտեանի (իբրեւ պոլսեցի բարձրախաւ ընտանիքի զաւակ) հայեացքին վերատեսումը հայ կնոջ՝ իտես նոր իրավիճակին: Հուսկ, հեղինակը կը հարցադրէ եթէ Եղեռնի տարիներուն նոր ու առաւել վճռական դերեր ստանձնած հայ կինը պահպանեց իր դերն ու տեղը յետեղեռնեան եւ Սփիւռքի հայ

ԱԶԱԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՆՄԱՐ ՔԵՐԻՑ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

rubensahakyan58@gmail.com

Հայաստանում
պետականութ

պայմաններում՝

շխարհամարտի

նապաշտպանութ

ցեղասպանութ

ազատագրական

Միաժամանակ

տեղացիներին

պետականութ

ներկայացուցիչ

տարբերութիւն

Համբարձումեանը

ուսումնասիրել

Վասպուրականցի Մարտիրոսեանը

Անդամակցելով Համբարձումեանը

Ժամանակակիցների Համբարձումեանը

պատասխանում

կուսակցական

ազատագրական

Համբարձումեանը խստապահանջ իւրաքանչիւրի

միաժամանակ

մասնակցութիւն
իշխանութիւնները

կուսակցութեան անձնարարութեամբ
տեղեկութիւնների
պատրաստելու
խատանքներին

վերադառնում

թաթարական Համբարձումեա
վերադառնում

պայթուցիկների
Պայթուցիկների

Ստեփանեանին

պաշտպանութիւնը
արդարացնում պարտականութիւնները

Համբարձումեանին Կենտրոնական

Զանգեզուրում
Լեռնահայաստանի
մասնակցութիւն նախնդիրների

Համբարձումեանը
ոստիկանութեան Կառավարութիւնը

Համբարձումեանն

ղատնտեսութեան

գիւղատնտեսի մասնագիտութիւնը

Պարսկաստանում

Հայաստանում

պապենական

արեւելահայերից

վերադառնում

նախաձեռնութեամբ

ստորաբաժանումներ՝

ստորաբաժանումները

մասնակցութիւն

Համբարձումեանը

հրամանատարն

գործողութիւններից

հրամանատարն

Համբարձումեանը

Համբարձումեանին

ուրախութիւնը

հրամանատարութիւնը

իշխանութեան
միաժամանակ
ամբողջութեամբ

աստիճանաբար

Վասպուրականի

Համբարձումեանը Վասպուրական

ներկայացուցիչ՝
Համբարձումեանը
Բնակավայրերի մեծամասնութիւնը

անդութիւնները
Համբարձումեանը

վերականգնման աշխատանքներին
տեղացիներին
կենտրոնացրեց
գիւղատնտեսական

վերականգնելու
վերանորոգում
արհեստանոցների
Համբարձումեանը ուսումնասիրու

Համբարձումեանի

ձկնորսութեան

պահեստատուրէր

Բարեգործական

Յարութիւնեանին

Միաժամանակ

Համբարձումեանը

փոխգնդապետ

Վերականգնողական աշխատանքները

իրականացնել

Փափազեանը

ժողովրդական *Կազմակերպչական*

պատրաստական

Ռուսաստանում ինքնակալութիւնը

Ժամանակաւոր Կառավարութեանը

իշխանափոխութիւնը

Համբարձումեանը

իշխանութիւնը

Ռուսաստանում ծայրամասերում

Փետրուարեան յեղափոխութիւնից

Համբարձումեանը

արձագանգեց

ամենաեռանդուն ամենամաքուր

բնաւորութեամբ

աստիճանաւորէն

Ժամանակակիցներից իրապարակա
Համբարձումեանին

Համբարձումեանը

փականութիւն

հասարակայնութեան
փոփոխութիւնը
Համառուսաստանեան
Համբարձումեանը

յարաբերութիւններ
արհաւիրքներն *րագութիւնները*
բարեկամութիւնը

յարձակումները
Ժամանակաւոր Կառավարութեան
իրադրութիւնը Ռուսաստանում
Համբարձումեանը
Վասպուրականի պաշտպանութեան
կազմակերպուեց աշխարհազօրային
կարգուկանոնը
պարտականութիւններ կազմաւորուեց
կոմիսարիատը՝
նախագահութեամբ
Դաշնակցութիւն կուսակցութեան
կառավարութիւն

պատասխանատու

հրամանագրով կառավարութիւնը

Կենտրոնական
Անդրկովկասը նախապատրաստում սահմանադիր
տրութիւններին առաջարկուող
Համբարձումեանին
նպատակայարմար Համբարձումեանին
արձագանգում պատրաստակա
Վասպուրականի
Համբարձումեանը

պատասխանատու
պարտականութիւնը

անվերադարձ

տեղացիներից

կառավարութեան
ռազմաճակատից աւստրիական
տեղափոխուել զմաքաղաքական
իրադրութիւնը պատճառներից

Պարսկաստան
գործակցութեան
կազմակերպել

իրականացնեն Անդրկովկասը
Պարսկաստանի
ֆրանսիական

բրիտանական հետախուզական
Հոկտեմբերեան
ռազմաճակատը

ռազմաճակատում

Միաժամանակ
րաբաժանումների

իշխանութիւնն

իշխանութիւնը

համապատասխան

Վասպուրականում

իշխանութեան
Համբարձումեան արաբերութիւն

Հայրապետեան՝

առողջապահական

պարենաւորման
Մաքսապետեան գիւղատնտեսական

հեռագրական

Իշխանութիւնը
արուարձանները

իշխանութիւնն
ղեկավարութիւնը
մօտիկութիւնը խմբաւորումների յարձակումների

հարկադրուած
սեփականացում

նշանակութիւն
փոխադրական
իշխանութիւնների թոյլտուութիւնը տարեկանները
Կազմակերպւում ոստիկանութիւն
յանձնարարւում կարգուկանոնը ոստիկանները

տասարդութիւնից

ճանապարհով
Խնամատարութեան
աղքատներին ընտանիքներին
Համառուսաստան
Բաժանմունքը

կարիքաւորներին

Վասպուրականի Համբարձումեանը

զինծառայողները

Նորակոչիկներին հրամանատարա
ենթասպաների
դասընթացներ

թնդանօթներով
մոտորանաւակներ Իշխանութեան
հրամաններից ռազմավարական
արտահանման
բացակայութիւնը իշխանութիւններին

Մխիթարեանը

իշխանութեան

«Обл[астой] Комиссаръ Ванской обл[асти] Военнаго управления] Тур[ецкой] Арм[ении] и пр[очих] обл[астей] Тур[ции] зан[имаемых] по пр[аву] войны»

հանդիսանալով թղթադրամների

փոխանակագիր
փաստաթուղթ կոմիսարիատը պարտաւորւում

մակագրութիւնը՝

զանգուածների

անդրկովկասեան կոմիսարիատի

պայմաններում Վասպուրականի

հնարաւորութիւն

բրիտանական հրամանատարութիւնը

իշխանութիւնը նախայարձակ

գլխաւորութեամբ

Գործողութիւնն

ազատագրելու

գործողութիւններ

կառավարությունը

նախաձեռնում

մասնագիտութեամբ

ուժգնութեամբ
կենտրոնացրել յարձակումներ
պաշտպանական
հնարաւորութիւն

Այնուամենայնիւ

հակառակորդի

Պարսկաստան

իրականացնում

Վասպուրական
Պարսկաստանի

իշխանութիւններին

րականցիների

Պարսկաստանում անգլիացիների
Ատրպատականեան Ադրբեջանական
հրամանատարն

գործողութիւններ
իրադրութիւնը
ասորապարսկական յարաբերութիւնները
Համբարձումեանի

ժամանակաւոր

հակառակորդը

բանակցութիւնների

հայրենակիցների

փոփոխական

խորհրդակցութիւն վասպուրականցիների
Համբարձումեանը Մասնակիցները

Համբարձումեանը
քսապետեանը
բրիտանական
ներկայացուցիչ
կտրականապէս

բաժանումները

հանդիսանում
իրադարձութիւնները

բրիտանական հրամանատարու

Պարսկաստանում
Ատրպատականեան
օժանդակութիւն բրիտանացիների

բնակավայրերի

իրականացնել

Համբարձումեանն օգնականների

պարտականութիւնների

բնակչութեանը

պատճառաբանում

մապատասխանում իրականութեանը

Համբարձումեանը
մերձակայքում

համազգեստով

տախուզական

բարձումեանին

Թովմասեանը

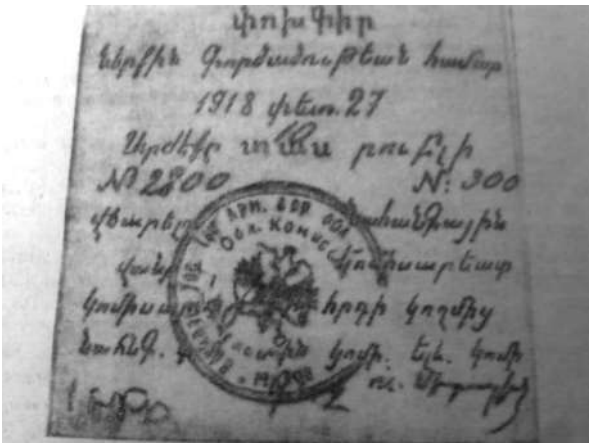

ճակատագիրը

պարտէզներից

Վասպուրականի

հարազատօրէն

Պարսկաստանի

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

մաթեմատիկական

Շրջանապետութեան

А. Закарян, “Армения и Армянский ублицистике Сергея Городецкого”

Պատմաբանասիրական

ծանօթագրութիւնները՝

Համբարձումեանի

ստորաբաժանում

Մարտավարական

Կառավարութեան

Պատմաբանասիրական

զինուորականութիւն

յեղափոխութիւնից

Վասպուրականում

Համբարձումեանը
թնդանօթածգութեան

անձնաւորութեան

համապատասխան

մարտավարութիւն

GOSDANTIN HAMPARTSOU
AN ARMENIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT

RUBEN SAHAKIAN
rubensahakyan58@gmail.com

Gosdantin Hampartsoumian (1882 1918) is a renowned figure in the national liberation movement, having dedicated his life to the liberation of Western Armenia. Born in Shushi, Hampartsoumian attended the local school. After joining the Armenian Revolutionary Federation, he was assigned to act in Northern Persia relocated to the Southern Caucasus. In collaboration with one of the ARF founders, Christapor Mikayelian, he planned the assassination attempt on Sultan AbdulHamid II and also participated in the Armenian Tatar skirmishes in 1905 of the Zangezur Armenians. He was arrested in 1909 and after his release left for Belgium, where he studied agriculture for three years. In autumn 1914 he joined the Armenian voluntary forces and on May 7, 1915 was recruited in the Van district of In 1916 Hampartsoumian was the plenipotentiary representative of the Union of the Pan Russian Cities Caucasus Section in Van, and he had a significant input on the rehabilitation of the Van District residential areas. After the 1917 February revolut was appointed commissioner of the Van Region and after the departure of the Russian forces headed the Van Armenian authority as of January 18, 1918. Hampartsoumian headed the retreat of the Vasburagan population to Persia followingthe attack of the Kurdish forces on March 2. He was killed in action on July 24, 1918

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻՆԵՐԻ ԳԵՂԱՋԱՐԴՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

որհրդիմաստ արբերակներ ուգահեռներ արգադրոշմներ

sardarapatasatryan@gmail.com

Մասնագիտական

Ազգագրութեան

համակողմանի ուսումնասիրել
սիւնիքարցախեան

գործառոյթներին ընդհանրութիւններն
տկութիւնները
գեղարուեստական մետաղամշակութեան
պամաազգագրական

ՊԱՏՄԱԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
տղամարդկանց

գործուածքներից
վանդականախշ
գործուածքներ
Վասպուրականի տղամարդկանց

մետաքսաթելից
նշանուածները ամուսնացածները

մետաքսաթելից ժապաւէնաձեւ

ամուսնանալու
Հարսանեկան ծիսակատարութեան
հասարակական
փոփոխութիւն

երիտասարդներն
ամուսնութեան

բարեմաղթելով

ծիսակարգային
գործառոյթների

գործառոյթներից
գեղազարդումը
առարկայօրէն

դասակարգման
Տղամարդկանց արծաթապատ
Զարդատախտակները
պատրաստուած գեղազարդուած
եղանակներով Զարդանախշերը
ժանեկանախշով
ժանեկանախշի հատիկանախշի

պարզութեամբ

թռչնագլուխներով
զարդատախտակներից
զարդակոճակներից

զարդակոճակով մետաղադրամով
զարդակոճակների
զարդակոճակները
մետաղադրամներով զարդակոճակներով
NN 664/4, 664/5 զարդակոճակները՝ , 685/11, 685/12
, 739/19, 739/22
1027/5, 1027/10, 743/11, 1030/4, 1166/4, 1166/9)

Ճարմանդները

Առանձնայատուկ ուշադրութեան սիւնիքարցախեան
ճարմանդները ընդհանրութիւններով
գեղարուեստական ոճապատկերային
անդրադառնալ
հանգամանալից
Տղամարդկանց ճարմանդները
Տղամարդկանց ճարմանդները
զարդատախտակին

ամբողջութիւն՝
գեղագիտական
Առանձնայատուկ ուշադրութեան
արծաթագործական
միաժամանակ
(NN 2465/8, 2677/2, 4260/7),
կենդանանախշ արձանագրութիւններով
պատկերակիր
ճարմանդամասերով
ճարմանդամասերը

զարդատախտակների
ղազարդմանը (NN 791, 2030/5, 2130/15, 4027,
4260/4, 4260/8, 4875/1, 4875/14, 4877/6, 7408)

Կենդանանախշ

Կենդանանախշ ճարմանդամասերով
NN 793, 2414/2, 2509/11, 4877/8,
ճարմանդամասին
ընձառիւծների ճարմանդամա

ճարմանդամասը

ուսումնասիրողների՝
ազգակցական

տեմիստական
Պատկերակիր ճարմանդամասերո

շրջանակներում
: NN 790, 3199/1 ճարմանդամասերին

(N 3199/1), տարբերակում՝
պատրաստւում

ճարմանդամասին

տարբերակները

Պատկերաւոր

տեսարանների

խորհրդաբանութիւնը

տապանաքարերի
խորհրդանշում
տկերացումները

բացառութիւնը
ճարմանդամասին

ճարմանդամասին

աւետարանիչներից
խորհրդանիշը

ճարմանդամասին
ճարմանդամասի

վարդապետական

հոգեւորականն

ճարմանդամասին

հոգեւորականի

գործածութիւն

նշանակութեա

զգեստաւորման

պաշտպանելու

արձանագրութիւններով թուագրումներով

ճարմանդամասին՝ արձանագրութիւն

1932, N 5895/1 ճարմանդամասին՝

ճարմանդամասին՝ արձանագրութիւն

ճարմանդամասին արձանագրութիւնեւ

ճարմանդամասին

ընդհանրութիւններով

գաղափարական բովանդակային

ժամանակաշրջանի

պատկերացումների Միաժամանակ

իմաստաբանական բովանդակային

շարունակականութեանը յաղթահարելուն

պաշտպանելուն

Ճարմանդները
ուսումնասիրութեան

զարդարուեստագիտական
ծաղկաթերթերի

խորհրդանիշո
զարդատախտակները հանդիսանում
շարունակութիւնը թռչնագլուխներով

զինանշանների զարդատախտակի

ուղղանկիւնաձեւ
զարդատախտակին

ծաղկապտղային
գաղափարանշան

թռչնագլուխների

Ճարմանդների թռչնագլուխներով
զարդատախտակները
թռչնագլուխների ծաղկապատկեր
սեւադանախշման
ճարմանդներին զարդատախտակ
տարբերութիւն
թռչնագլուխների
ծաղկապատկերի
թռչնագլուխներով՝
ծաղկապտղային գաղափարանշանի համադրութիւն Ճարմանդների
ուսումնասիրու
ուսումնասիրութեան հաւաքածուում
ամենատարածուածներից

ԹՌՉՆԱԳԼՈՒԽ ՃԱՐՄԱՆԴՆԵՐ

ուսումնասիրութեան հանդիպեցինք
անձնագրերում ճարմանդներն
զարդատախտակները՝
վերջաւորութեամբ
ջաւորութեամբ
685/10, 739/13, 743/11, 1028/6, 1030/4, 2421/8

թռչնագլուխները ճարմանդների զարդատախտակների
ընդհանրացուած

թռչնագլուխներ բուսանախշեր
ծաղկանախշեր՝

թռչնագլուխների ընդհանրացուել
Մասնագիտական գրականութեան ճարմանդներն
Երկրագործական
Պաշտամունքի ստուարաճաւալ
պաշտամունքի
Պատմութեան

ճակատազարդ
շերեփուկներով
Տրամագծօրէն արտայայտում

վերլուծութեան զարդարուեստի
խորհրդանշաններն գաղափարային բովանդակութիւնը՝

վարսանդապտղային
անդրադառնալով պատամունքին

զարդարուեստագիտական վերլուծութեան
պաշտամունքի
աշխատանքում
արտայայտում
զարդանախշի վերլուծութեան
պատրաստուած
սիւնիքարցախեան ճարմանդների
դիտարկումներ

աշխատութեան ներկայացնում սիւնիքարցախեան

մենկնաբանութեամբ՝
խորհրդանշում

պտղաբերութեան առհաւատչեաներ
խորհրդանշում
հեթանոսական նշանակութիւն քրիստոնէական
պաշտպանական

պաշտամունքի
փաստարկներին այնուամենայնիւ
օրինակներում
թռչնագլուխներ
կենտրոնական

սիւնիքարցախեան
թիւրըմբռնումների
Մխիթարեանը Վասպուրականի
ճարմանդները պատկերագրական
ճարմանդներին

ճարմանդամասերից կենտրոնականի ուղղանկիւնածեւ

թռչնագլուխներով
ոճապատկերային իւրօրինակութեամբ

կենտրոնական վերնամասերի
ճարմանդամասի
իրապաշտօրէն

զարդանախշման
Թռչնագլուխների

մինչքրիստոնէական
համադրութիւն
անդրադառնում Վասպուրականի

գեղազարդուած կենացծառային
զարդամոտիւներով՝ ցանցահիւսազարդման
յիշատակուած

կենտրոնական համադրութիւնն
Մխիթարեանի թռչնագլուխնե
ճարմանդամասեր թռչնագլուխների
օրինակներում
թռչնագլուխների վերնամասերում ցանցահիւսազարդ

գեղազարդման
փոփոխութիւններ ոճապատկերային

Սիւնիքարցախեան ընդհանրական

միջնադարեան

գործածութեան

ճրագամաններ

մանրազարդումը

յարափեւութեան
նապարկերների թռչնապարկեր

կիսաթանկարժէք

Ճարմանդներ

գիտնականների տեսակէտերից այնուամենայնիւ
ճարմանդները

ճարմանդներից առաւելագոյնս
թռչնագլուխներ
թռչնագլուխները
իրապաշտօրէն
արտայայտուած
սեւադանախշերը
կատարելապէս ներդաշնակւում թռչնագլուխներին
միաժամանակ
թռչնագլուխները

ճարմանդներին
թռչնագլուխները
իրապաշտօրէն

սեւադանախշերը՝

թռչնազոյգերը

ճարմանդամասերին
թռչնագլուխներն

ճարմանդամասերի

բովանդակային
հանդիսանում
ճարմանդները թռչնագլուխները

սեւադանախշման

ճարմանդներով
տարբերութիւն

հաւաքածուում

NN 664/1, 664/9, 665/9, 744/12, 744/19, 744/22, 744/30, 831/1, ճարմանդների
թռչնագլուխները

սեւադանախշման
ճարմանդամասե
թռչնազոյգերը

ճարմանդների
շարունակուելով
հիմնամասերին
ճարմանդամասերին
թիւրըմբռնման

ընդհանրացուած ***ճարմանդներով***

, 670/4, 670/6, 670/10, 685/5, 685/7, 685/13, 743/1, 743/5

Ճարմանդների ընդհանրական
ընդհանրացումն
համեմատական
հաստատապէս

թռչնագլուխներ

ճարմանդների

հատուածները

տախտակների

պատրաստուած ճարմանդների

Ճարմանդների

զարդակոճակները արդատախտակների
թռչնագլուխներով
ծաղկանախշի թռչնագլուխների

ճարմանդների տարբերակները
պարզութեամբ խորհրդիմաստ
ժողովրդական պատկերացումների աշխարհընկալման
համակարգուած Պատահական

ԱՐԾՈՒԱԳՕՏԻՆԵՐ

Աշխարհընկալման պատկերացումներն մասնաւորապէս

ներկայացուած 2823/1, 4877/14): զարդարուեստաբանական հանգամանալից անդրադառնանք սիւնիքարցախեան ոճապատկերային պատրաստման ճարմանդամասերին զարդատախտակ զարդակոճակներ ճարմանդների գեղարուեստական գաղափարական բովանդակային մեկնաբանուել

իւրաքանչիւրը ճարմանդամասի

մասնաւորապէս զարդարուեստում իւրաքանչիւրը ճարմանդամասերի ընդհանրացնելու վերարտադրման

առաւելագոյնս ներկայացնելով շարունակականութեան

կենտրոնական

նկարագրուած

թռչնազոյգերը

թռչնազոյգերն

665/6, 667/8, 667/10, 667/15, 670/4, 670/12, 670/20 739/3, 743/6, 743/21, 744/10, 744/21 թռչնագլուխները

իրապաշտօրէն

ընդհանրացուած սիւնիքարցախեան ճարմանդներին թռչնագլուխներ

կենտրոնական

սեւադանախշման

ճարմանդամասերին

զարդատախտակներն հաւասարաթեւ

ժողովրդական քրիստոնէական

պատկերացումների

սիւնիքարցախեան հարսանեկան

տաբանական վերլուծութեանը

հաւաքածուում

ճարմանդների կենտրոնական գեղարուեստական

մաստաբանական

ճարմանդներինը

զարդայօրինուածքը

գաղափարներն խորհրդանիշերը

բովանդակային իմաստաբանական

վերարտադրութեան՝

պատրաստուող

բովանդակային ճարմանդներն

ՉԱՐԴԱՏԱԽՏԱԿՆԵՐԸ

ընդհանրացումը

ճարմանդներին թռչնագլուխներով

զարդատախտակների

հանգամանալից վերլուծութեան
ճարմանդների
զարդատախտակներից թռչնագլուխները
առաւելագոյնս
զարդատախտակներն

թռչնագլուխներով գեղազարդուած բուսանախշերով
բովանդակութեամբ վերընձիւղուող
թռչնագլուխներին
Իմաստաբանօրէ թռչնազոյգերը

արդատախտակների հատուածները
բնականաբար
զարդատախտակների

զարդատախտակների ճարմանդների
թռչնազոյգերի

սեւադանախշերը
յիշատակուած
կրծքազարդերը
ճարմանդների զարդատախտակների
սեւադապատման եղանակներով

NN 743/30, 831/7, 1027/8
ճարմանդամասերը
ուսումնասիրութե
բուսանախշերի թռչնանախշերի համադրութիւնը

յիշատակուած

ՅԱՐԳԱԴՐՈՇՄՆԵՐԸ

անդրադառնալ դրոշմակնիքներին
յարգադրոշմներին
պատմամշակութային
պատրաստող պատրաստման
տղամարդկանց
ճարմանդները զարդատախտակները

ճարմանդների
զարդատախտակները ուսումնասիրած

պատրաստող սկզբնատառերով
սկզբնատառեր

փորձապալատի սկզբնատառեր

յարգորոշմանը

համաձուլուածքի
Յարգորոշման ընդհանրացուած

յարգադրոշման
դրամապալատը արծաթագործ
վարպետներին յանձնարարուեց արծաթագործական արտադրանքը
յարգորոշելուց յարգադրոշմելուց

կանոնակարգը իրականացում յարգադրոշմումը
պատրաստուած

սկզբնատառեր
Тифлиский монетный двор (դրամապալատ
պատրաստուած

սկզբնատառերը
դրամապալատը

փորձապալատը պարտականութիւնների
յարգադրոշմել արտադրանքը
անդրկովկասեան հաստատուեց

յանձնարարուեց

Անդրկովկասում

փորձապալատի աշխատանքային
օգտագործում յարգադրոշմներն դրոշմակնիքները

կենտրոնական

Յարգորոշողի՝ սկզբնատառերը

փորձապալատ
կանոնադրութեան
փորձապալատը
փորձապալատը
կանոնակարգի
Անդրկովկասի (Закавказское

որձապալատն
արգադրոշմները
կենտրոնական

1432, 2030/5, 2414/2, 4325, 4875/10,
4877/8, 6466, 6624/1, 6894/7, 6894/8,
արծաթագործական
արտադրանքի
բացառութիւնը

զարդատախտակներին

կենտրոնական

Ուշադրութեան

կանոնակարգի Ռուսաստանում

սկզբնատառեր արգադրոշմներ NN 739/23,
զարդատախտակները
), 2463/14, 3199/1 (

փորձապալատի

լեքսանդրովիչ (Иосиф Александрович

սկզբնատառեր

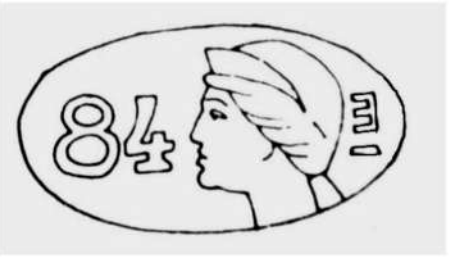

տարբերանշանն տարբերանշանը

արգադրոշմներ

1028/6, 1166/5, 1533/1

արգադրոշմներ

արգադրոշմման զարդատախտակներին

տարբերանշանով

սկզբնատառերո

զարդատախտակներով

արգադրոշմներն

զարդատախտակներին

Զարդատախտակներից

հաստատութիւն

NN685/1, 1028/2, 1030/13,

ճարմանդամասեր

եռանկիւնաձեւ

փորձապալատի

ուսումնասիրություն
զարդատախտակներով
ճարմանդներով

ճարմանդներով
ճարմանդներով

տարբերակներ
ճարմանդների զարդատախտակների

աշխատանքային
կատարելագործ
հարստանալով Խորհրդանշելով
շարունակականութ ճարմանդներն
գեղազարդման բովանդակային
ժամանակաշրջանի
գեղագիտական
պատրաստող արծաթագործների
շրջանակներում

զարդատախտակներով
ճարմանդներով
ճարմանդներով
թռչնագլուխների պատկերներով
ճարմանդներով ճարմանդամասերով

ճարմանդներով
պատկերազարդ ճարմանդամասերով
տղամարդկանց
ուսումնասիրելով դրոշմակնիքներն
արգադրոշմները
պատմամշակութային
տեղայնացումը

համակողմանի
պատմազգագրական թանգարանային
թանգարանային
ժամանակաշրջանի
մետաղամշակութ
պատրաստող

ճարմանդամասերի գեղազարդումը
ժողովրդական
համակողմանի
ճարմանդամասերի
զարդատախտակների գեղազարդումը
ներկայացնում թռչնանախշերի

ժողովրդական

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

23, 30, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 46, 50, 51,
54, 56, 57, 59, 60, 63

Ուսումնասիրութիւն

բազմազանութիւններով

ճարմանդամասերին

ճարմանդամասերին
զարդատախտակներից զարդակոճակներից

Զարդահամալիրների Առանձնայատկութիւնները

ерминология. Справочник Научные редакторы: И. В. Дубов, И. И. Шангина,

մեթոտաբանութիւնը հասկացութիւնները

«И. А. А.Б. 1895».

Պատմաբանասիրական

պատկերաքանդակի

խորհրդաբանական

Ուշմիջնադարեան
Տապանաքարային Պատկերաքանդակի Պատճառաբանական
Պատկերագրական Իմաստաբանական
Մատենադարանի

խորհրդաբանութիւն

Պատկերագրութիւնը Իմաստաբանութիւնը

rmchurch.info/harcpatasxan/%D5%B8%D6%80%D5%B8%D5%9E%D5%B6%D

%D5%A1%D5%BE%D5%A5%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D5
%B9%D5%B6%D5%A5%D6%80%D5%AB
%D5%AD%D5%B8%D6%80%D5%B0%D6%80%D5%A4%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D

հոգեւորականները
համապատասխան
վարդապետական

վարդապետական *Հանրագիտարան*
Հանրագիտարան

վարդապետական
եպիսկոպոսական
Վարդապետական

վարդապետութիւնը

Եպիսկոպոսական

Հանրագիտարան

Հանրագիտարան

Հետազոտութիւնների

Աշխատութիւններ

NN 664/3, 664/4, 664/5, 664/10, 664/11 (
ճարմանդամասերին զարդատախտակները
ճարմանդամասերին
զարդատախտակները
ճարմանդամասերին զարդատախտակները

), 665/10, 667/3, 667/4, 667/9, 667/11 (
ճարմանդամասերին զարդատախտակները

), 670/11, 671/13 (
զարդատախտակները
ճարմանդամասերին զարդատախտակ
), 685/11, 685/12, 689/3 (

զարդակոճակներ՝

ճարմանդամասերին

), 739/11, 739/12, 739/15, 739/16, 739/19, 739/24 (
ճարմանդամասերին
դատախտակները զարդակոճակներ՝
), 1027/5, 1027/10, 1027/11, 1027/12, 1027/17 (
ճարմանդամասերին
դատախտակները մետաղադրամներ

գորտապատկերներ

զարդատախտակներ կենտրոնականները

կենտրոնականները

վերջաւորութեամբ

Աշխատութիւններ

Երկրագործական

Զարդահամալիրի Գեղարուեստական
Ոճապատկերային Առանձնայատկութիւնները

զարդակոճակների զարդատախտակների
Զարդատախտակները

զարդատախտակները

զարդատախտակներն

զարդատախտակների

Զարդատախտակների

զարդատախտակները

ժայռապատկերներում

պատկերացումներում

դասաւորութեամբ

կառուցուածքներում

խորանազարդերի

յօրինուածքներում

մանրամասներով

Նուիրատուութիւնների

Э. Г. Аствацатурян,

Лосьева, Н. Г. Платонова,
ерритории СССР]

արծաթագործութիւնը

Лосьева, Платонова, Ульяанова

արծաթագործների

Лосьева, Платонова, Ульяанова

սկզբնատառերով

տարբերանշաններն

Лосьева, Платонова,

роизводства на Кавказе, в
в. Дагестан и Закавказие. Часть 1

GENERAL OVERVIEW OF THE SILVER BELTS OF

sardarapatasatryan@gmail.com

Traditonal costume is divided into two main categories: female and male. In this century belts, which constitute a basic element of the traditional costume, have been highlighted in the broader context of the costume. on the collection of the Sardarapat Ethnographic Museum, the author focuses on the late
The paper assesses these belts from both the artistic and ethnographic perspectives. s that these reflect the artistic taste and socio religious perception prevailing in the region

SCANDINAVIAN WOMEN MISSIONARIES AS P OF THE ARMENOPHILE MOVEMENT

SVANTE LUNDGREN
svante.lundgren@ctr.lu.se

The Hamidian massacres in the 1890s were widely reported America and Europe, solidarity with the suffering Armenians. Among Christians many were prompted to care for the thousands of Armenian orphans in "the country of blood and tears". A dozen Scandinavian women were sent to Armenia to work as missionaries, and some m dedicated decades of their lives to helping Armenian women and

The massacres left many dead; the estimates vary between 80,000 and More men than women and children were killed, which resulted in many women becoming widows and many children becoming fatherless or even orphans. It was especially the plight of these women and children which triggered a strong response among Americans and Europeans.

WESTERN PUBLIC REACTION TO THE MASSACRES

The massacres attracted great attention in the Western world. At this time knowledge about Arabs, Turks, Armenians and other Oriental peoples was limited among Europeans and Americans. Missionaries and travelers, however, had reported about their experiences in Ottoman Turkey, so those who read books and newspapers had some knowledge at the time of the massacres as news began to spread. This was especially the case among people active in the church. They generally viewed Armenians positively as people of the first Christian nation in the world. Among the general public, however, there was a widespread Armenophobia; Armenians were viewed as a cold, calculating and dishonest business people, lining their pockets at the expense of the Turks.

When the massacres became known, it was the pro Armenians who bilized and raised their voices. A European appeal in support of the Armenians was signed by many well known individuals. The famous French socialist Jean Jaurès (1859 1914) gave several inflammatory speeches in the National Assembly, while Georges Clemen 1929), "The Tiger", made appeals for the Armenians and wrote a strong preface to a book with testimonies about the massacres Additionally, the British statesman William Gladstone (1809 98) called the sultan a great assassin, and Eduard Bernst 1932), a leading German Social democrat, gave a speech in Berlin about the sufferings of the Armenians. This speech was published as a book

in both German and Danish. Among the Scandinavian intellectuals who expressed their disgust over the massacres were the Norwegian writer rnson, the Danish literary critic Georg Brandes and an 8 old Kaj Munk, future Protestant pastor and anti

Not only did politicians and other public figures react to the plight of Armenian women and children; ordinary people organized help to those affected by the massacres. They pressed their governments to react and formed organizations to collect money to send to those who were destitute and in need of support. Armenophile organizations were established in many European countries, like Switzerland, France and Belgium. In Switzerland one million francs and more signatures for a petition than any time before we collected. In 1900 the magazine was founded in France.

Armenian organizations were established in Great Britain. Already in 1880 money was collected to help Armenians in need after the Russian war. The following year the Quakers established an Armenian Mission, which for many years delivered help to Ottoman Armenians. James Bryce, a Liberal politician who eventually became famous as the publisher of which was a collection of eyewitness testimonies of the rmenian genocide gathered by the young historian Arnold Toynbee, established the Anglo Armenian association in 1893. In 1895 the Scottish Armenian Association was founded, and in the following year the International Association of Friends of Armenia was, with the bishop of Rochester as president. One of the most important pro Armenian organizations was Friends of Armenia, founded in 1896. Its first president was Lady Frederick Cavendish (Lucy Cavendish), an important and well known supporter of women's education. From 1900 the organization published a quarterly *Friend of Armenia*. Later, during and after the genocide, the British Armenia Committee was the most powerful pro Armenian voice in Britain. These organizations raised their voice in support of Armenians and collected money to support them. Armenians living in Great Britain had their own organizations, and in 1920 a British Armenian Chamber of Commerce was established. It is noteworthy that whereas in other countries mainly men and women from the church were in charge of pro Armenian organizations, this was not the case in Britain. There were many active Christians engaged for the Armenian cause in Britain, but among the leading figures Liberal politicians dominated.

In the USA reaction to the Armenian massacres was stronger than in Europe. Because many American missionaries worked among the Armenians of Turkey, the American public received reports about the massacres. During *New York Times* published no less than 145 articles about th Armenian atrocities. On September 10, 1895, the word "Holocaust" was,

probably for the first time ever, used about a human rights violation when the *New York Times* ran a headline on its first page titled "Another Armenian

The Americans did not remain indifferent to these reports, and thus what Peter Balakian has called "the first international human rights movement in American history" was born. Prior to this campaign American commitment to needy people in other countries had been sporadic. Greek struggle for freedom in the 1820s and the Irish famine in the 1840s generated limited responses. The Russian famine in 1841 gained more attention and action; however, it was domestic support for the Armenians which made a lasting impact on the history of American humanitarianism. The reasons for this were not only the missionary movement, but also the fact that the USA had a free press, a strong civil society, and liberal intellectuals with influence in the public debate. In the words of Ann Marie Wilson, "a little known Ottoman minority" was transformed "into an international

Already in the summer of 1893, i.e., before the Armenian massacres, the organization Friends of Armenia was founded. In November 1894 a big public

as held in Boston, and when reports about the massacres reached America, they created many local initiatives to help Armenians in need. In many places all around the USA money was collected and sent to Armenia. The National Armenian Relief Committee was established, and its board included some of the most powerful men in the country. This movement brought together Christians and Jews, Democrats and Republicans, conservatives and liberals. Veterans from the abolitionist movement and the leading champions of women's rights held central positions in the work. Among them was one of the country's most well known and respected women, Julia Ward Howe, writer of the lyrics to the *Battle Hymn of the*

and sometimes called "America's Queen Victoria".

rmenian movement in the USA was also able to engage Clara Barton for its cause. She has been called the "Florence Nightingale of America" and was the founder and longtime leader of the Red Cross in the USA. In 1896 she travelled to Turkey and coordinated f

which journeyed to different parts of the country to help the Armenians who had survived the massacres. This help reached people in uttermost need, and the American rescue workers delivered food, treated patients and fixed

nes. Barton commented on this effort in the following way: "Never has America had more cause to be justly proud and grateful than when its sons and daughters in foreign lands perform deeds of worth like

There were, however, several controversies. The Sultan did not at first want to allow the rescue teams to enter the country, but changed his mind after Barton convinced him that the Red Cross acted strictly out of

humanitarian and not political or religious concern. This led to complaints
an donors that the Red Cross helped Muslims, perhaps even
Barton is now a national icon in the USA, and there are dozens of schools and streets and even a crater on Venus named after her.

As the American public reacted strongly to the plight of the Armenians, the pressure grew on politicians to do something. In December 1895 the issue was debated in the US Congress. The first proposal stated that the USA should use diplomatic means and "force of arms if necessary" to put an end
ties. The proposal also mentioned the possibility of creating an independent Armenia. This was too much for the Senate Foreign Relations Committee, so its chairman, Shelby Moore Commons, presented a more guarded proposal. It stated that the USA could not intervene in the internal affairs of a European state, but it also declared that the USA had an obligation to humanity, especially in such extreme cases as this one, to act. This watered down Cullom resolution was passed by both the Senate and the House.

esident Grover Cleveland, however, ignored the resolution out of fear that it could irritate the Turks and make it impossible for the American Red Cross teams to work in the country. This pattern has since been repeated many times with American presidents avoiding the topic of the Armenian genocide so as not to endanger American interests in Turkey. Nowadays, these interests are not humanitarian but commercial and military.

ring and after the genocide, American commitment to help Armenians grew into a veritable mass movement. The American Committee for Armenian and Syrian Relief was founded in 1915 by James Barton, leader of the missionary organization ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions), and Cleveland H. Dodge, businessman and philanthropist. It later changed its name to Near East Relief (NER). Until 1930 it collected more than 110 million dollars to help masses of Armenian orphans in Turkey,
rmenia, Lebanon and other countries. At its peak in 1921 NER was feeding 300,000 persons daily. The initial aim was to help Armenians return to their homes in Cilicia, today's southern Turkey, and rebuild an Armenian society. When the Kemalist troops drove away the French from Cilicia in 1921, the Armenians fled to Syria and Lebanon. The work of NER now aimed to help these Armenian refugees adapt to a new life in another country.

NER was a secular organization, but many of its field workers were
ho earlier had worked in the region as missionaries. Impressive work for the benefit of, above all, orphans was possible because of a unique mobilization of the American public. Around the USA churches, synagogues, schools, clubs, and thousands of individuals collected money for "the starving
The American historian Keith David Watenpaugh has stated

that the campaign of NER was "unprecedented in size and relied heavily on emerging advertising and marketing techniques for its success."

AND LOHMANN

Armenian narrative dominated in many European countries; however, Germany was an exception. German politicians, academics and intellectuals refused to condemn what happened in the Ottoman Empire, an important German ally. This position was justified with a general cultural relativistic rationale Turkey is an Asian country, and we shall not apply our standards to its doings or out of geopolitical considerations. To condemn the Armenian massacres would be to support British expansionis

Turkish discourse prevailed in German society, a development that suited the German government.

There was, however, one group which was enthusiastically pro evangelical Christians. At the end of the 19 and beginning of the 20 century the Armenians had a strong defender in the German Protestant pastor Johannes Lepsius (1858 1926). In the middle of the 1880s he worked in the German church in Jerusalem, where his interest in Oriental Christianity was awakened. After having returned to Germany, he started a rug factory which produced Oriental modeled carpets. In 1895 he founded the organization Deutsche Orient Mission, which would evolve into an important agent for economic help and political support to the Armenians, although ally it aimed at doing missionary work among Muslims.

As reports about the Armenian massacres reached Germany, within the Protestant church a spontaneous movement to help the Armenians began to take shape. The help was primarily channeled through the Amer which was well established in the Ottoman Empire. Lepsius decided to go and see for himself. Disguised as a rug producer and with the Persian student James Greenfield as interpreter, he travelled in spring 1896 to the region where massacres had taken place. The Turkish authorities did not allow him to visit Eastern Turkey, so the journey was restricted to Cilicia. a result of this journey he published the book *Armenien und Europa* according to its subtitle, was an indictmen Ottoman government, but also of the Christian powers which did not intervene to save the Armenians. The book was also published in English

Lepsius wanted primarily to visit the town of Zeitun, where the Armenians had been able to put up a successful resistance against Ottoman troops. He did not succeed in visiting this town, however, so he instead visited other places. He brought with him money collected in Germany and used it to support orphans. On May 12, 1896, 50 children were taken into the American

orphanage in Talas near Kayseri and were paid for by German money. On July 29, Lepsius took financial responsibility for 50 children in the Am orphanage in Urfa (today's Sanliurfa), and in October he took responsibility for a further 50 children in Urfa.

These actions were only the beginning for Lepsius when it came to his support efforts. Lepsius and his co workers decided to build a n stations in the areas where there had been massacres. At home they not only collected money, but also recruited volunteers to these stations. Due to the fact that the American and British missions were active in the provinces of Erezerum, Bitlis, Van and Diyarbakir, and the Swiss mission was active in the province Sivas, the Germans decided to focus their efforts in the provinces Harput and Aleppo. In the province of Aleppo the town of Urfa became a center for the German endeavor. One of the persons who worked for the German mission in Urfa was the Danish teacher Karen Jeppe.

Later, during the genocide, Lepsius would rise to become one of the most high profile defenders of the Armenians. He visited one of the architects of the genocide, Talaat Pasha, Minister of the Interior. Their discussion is preserved in Franz Werfel's famous novel, *The Forty Days of Musa Dagh* Lepsius' documentation of the massacres was published in 1916 but was banned by the German censorship. During the rest of his life Lep through different organizations for the Armenian cause.

Another important friend of the Armenians at this time was Ernst Lohmann (1860 1936). Like Lepsius Lohmann was a pastor in the German Protestant church and like Lepsius he reacted strongly to the reports about the massacres in the 1890s. In his agony over the sufferings of the Armenians and the indifference of the world he wrote a pamphlet which made a great impact. People started contacting Lohmann and sending money to him. Thus humanitarian effort started. On July 2, 1896, the Deutsche Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient was founded. committee in Frankfurt led by Lohmann and another in Berlin led by Lepsius. The work grew fast and the organization had many local chapters, published booklets and arranged lectures.

The organization could not absorb two such strong personalities; thus Lepsius and Lohmann soon parted. There was no real conflict; however, both men found that it was better that the two committees work separately. Hülfsbund (later linguistically modernized to Hilfsbund) was a major humanitarian actor which oversaw orphanages, schools, hospitals and factories. In 1913 work was done by 45 Europeans and 200 locals, mostly Armenians, in many parts of the Ottoman Empire where Armenians were

Lohmann was important for the Armenophile activity in Scandinavia. He visited Stockholm and Copenhagen in 1898 and one of his pamphlets was translated into Danish. Lohmann also founded the Bible school, Bibelha Malche, where, among others, Alma Johansson studied before leaving for the missionary field in Armenia.

Unlike Lepsius, Lohmann kept a low profile during the genocide. After the war the work of Hilfsbund continued, but under different conditions. The menian genocide scholar Ashot Hayruni has stated that the Orient of Lepsius and the Hilfsbund of Lohmann belong to "the most important witnesses of Christian love that the world has seen". Their work shows that century was not only a century of violations and human suffering, but also a century of "endless humanity and love".

The work of Hilfsbund still continues, now under the name Christlicher Hilfsbund im Orient. It still works among Armenians in several countries, as well as with other Christians in the Middle East.

ÅGE MEYER BENEDICTSE

In Sweden and Norway a lasting commitment to the Armenian cause can be found only among Christians. This is not the case in Denmark. Already in 1896 24 persons, among them four bishops and some of the country's leading politicians, established a committee for the Armenians. The commitment to the Armenians was then channeled through a secular n, De Danske Armeniervenner (DA). The founder of DA, Åge Meyer Benedictsen, was a fascinating person. He has been characterized by rnlund as a linguist and adventurer, a "cosmopolitan, patriotic, consistently anti imperialistic Dane with Jewish and Icelandic origins."

Benedictsen was born in Copenhagen in 1866 to a Jewish father and Icelandic mother. He studied Slavic languages in Copenhagen, Leipzig, Warsaw and Moscow; however, he did not limit himself to the Slavic languages but had an interest in many different peoples and cultures. Instead of working as a linguist Benedcitsen committed himself to ethnological and historical research. He made extensive study tours to Turkey, Persia, India, Iceland and the West Indies, among other destinations. He made translations from Russian, Bulgarian, Finnish and other languages and was a prolific writer and translator. He also toured Denmark giving lectures about his adventures during his many journeys around the world.

Benedictsen's interest in different cultures was not only a scholarly interest. He had empathy for oppressed people and spoke up for the freedom of the Polish, Lithuanian and Finnish people. Nevertheless, one cause stood above others for him, the Armenian cause. He was committed to it aft having seen the plight of the Armenians with his own eyes. This commitment

lasted until his death in 1927. In 1902 he founded DA, which was a secular organization but included many dedicated Christians as active members. DA cooperated with Johannes Lepsius in Germany. Bj rnlund has characterized DA as "the first modern relief and development agency in Denmark".

It was Benedictsen who recruited Karen Jeppe to work for the Armenians. Jeppe was born in 1876 in the small village of Gylling where her fathe was a teacher, encouraged her to study. She moved to Copenhagen, where she was first a student and then a teacher at the Ordrup School. One day in 1902 the headmaster of the school read an article to the students and the teachers, an article about the plight of the Armenians written by Benedictsen. A few days later the whole school went to listen to a lecture by Benedictsen, who ended his talk with a plea for help for the suffering Armenians. This incident changed the life of Karen Jeppe and brought her to Armenia. She expresses it in this way: "I saw before me crowds of orphans, who needed many things, but first and foremost love. This vision did not leave me."

The next year Jeppe traveled at the expense of DA to Urfa, where Deutsche Orient worked extensively. There she worked successfully as a teacher and was characterized by a colleague as "the tender mother of She stayed during the genocide, supported thousands of Armenian deportees who passed by Urfa, and managed to hide some rmenians and thus save their lives. In 1917 she returned to Denmark, but after the war she once again worked among Armenians, this time in Aleppo. As a commissioner for the League of Nations she worked to liberate Armenian women and children who were held in Muslim homes. She died in 1935 and was buried at the Armenian cemetery in Aleppo.

Karen Jeppe has often been called a missionary. She had a personal faith but was not a missionary. She was sent out to be an aid worker and carried out work for the Deutsche Orient Mission, which despite its name, was not a missionary organization.

ske Armeniervenner worked with both information and fundraising. It supported Jeppe's work in Urfa and later Aleppo, and informed the Danish public about the plight of the Armenians. This was done through *Armeniervennen* and through many widespread pamphlets. DA survived the death of Benedictsen, but languished in the 1940s. After the genocide the situation of the Armenians changed as did the conditions for the work of Armenophile organizations. There were no longer any Armenians in ey, Eastern Armenia was a Soviet republic, and in the diaspora the situation of the Armenians gradually stabilized and improved. Armenians in Syria, Lebanon, Greece and other countries were helped by aid for many decades, however, as time went on these Armenians managed without outside help. For instance, the Lebanese orphanage Bird's Nest, for

decades supported by Danish Christians, was handed over to the Armenian Apostolic Church in 1970. After the death of Jeppe and with the improved r the next generation of Armenians in Syria and Lebanon, interest in the "martyred people" decreased in Denmark. Among Christians, however, this interest has been preserved. The organization Industrimissionen i lp was founded in 1922 and is still active, now under the name Dansk Armeniermission. It supports Armenians in Armenia, Greece and Lebanon. Armenians in Denmark founded Dansk Forening in 2005. It works for closer relations between Danes and Armenians different projects in Armenia.

Mastering several languages, Benedictsen was also active on the international Armenophile scene. He was one of the founders of the Ligue Internationelle Philarménienne in Paris in 1920. This Armenophile organization with headquarters in Geneva tried to influence the peace conference after the war to create a "national home" (Armenians "in the name of right, justice and humanity". These efforts were in vain because the great powers abandoned the Armenians and their cause. According to Benedictsen, the Western powers betrayed the Armenians in three ways in the peace agreement in Lausanne, which "violated the honor of Europe": by giving the Armenian territory without any conditions to Turkey, manding a cent in compensation to the Armenian refugees, and by allowing the "Turkish perpetrators" to cleanse the country of remaining Christians, who had lived there long before the Turks arrived.

In 1894 an organization that later would become a most important agent in the Armenophile world was founded in Stockholm. Kvinnliga Missions Arbetare (KMA, Women Missionary Workers) was an organization for women and led by women. Its founder was the schoolteacher Fredda Hammar, and members were recruited from the YWCA. During its first year KMA had 115 members. The next year membership doubled and the subsequent years saw continued growth in membership. KMA even had a youth and children's branch. The organization published many pamphlets that were distributed via 400 book stations throughout the country. In 1904 it started to publish a magazine, called *När och Fjärran* (Near and Far Away).

As its name indicates, KMA was a missionary organization for women that worked in different parts of the world. The organization supported existing missionary work as well as sending workers to the mission field. The first two workers were sent to China and India in 1896. In some fields KMA did not work for long, whereas the work lasted for decades in others. This is true for,

among other places, China, India and North Africa, as well as the domestic work among Sami people in the north of Sweden.

Like the YWCA KMA was an ecumenical organization, and soon it was also established in the neighboring countries. Fredda Hammar had from the beginning a vision that KMA would be more than a Swedish organization. In 1900 KMA was established in Denmark and two years later in Norway. In Finland the work was done as the mission of the YWCA, not under KMA's name. Among the leaders of the organization were several women from the upper class. In Denmark the Countess Sigrid Kurck was a central figure while in Sweden the royal house was represented on KMA's board. T
however, formed by ordinary women, who collected money and spread information in hundreds of local churches and women's clubs.

KMA can, in one way, be seen as a Protestant order of nuns. To be sent out as a missionary was at least in princi a lifelong commitment. Like the deaconesses of the time, KMA's missionaries were expected to stay unmarried, and in the list of missionaries one can often see the remark "left

At its 75 years jubilee in 1969 the Swedish KMA had about 2000 members
time workers at its office in Stockholm. The circulation of
was 3000. Slowly, however, the work languished, and in 2004 KMA ceased to exist. Besides KMA there was also organized work in Sweden for the Armenians in the 1920s through Förbundet för kristet samhällsliv (FKS), led by the famous preacher and writer Natanael Beskow. FKS founded a Swedish Committee for Armenia, which supported Jeppe's work among
enians in Syria. Beskow published some pamphlets about the condition of the Armenians; however, the work of the committee ceased at the end of the

TO "THE COUNTRY OF BLOOD AND TEARS"

Armenia eventually became an important mission field for KMA, a work for which KMA is most well known. Of all Swedish KMA workers, Alma Johansson is by far the most renowned, even if she has been forgotten in her own country. This has fortunately changed in recent years.

KMA cooperated from the very beginning with missionary organizations in Germany. It is not surprising as the relations between Sweden and Germany at this time were close, and educated people in Scandinavia normally spoke German as their first foreign language. In 1898 Lohmann visited both
kholm and Copenhagen. As a result of this visit the Swedish KMA decided to "support the charitable work, which has started among this people which have had to put up with a good deal." The first move was to take financial responsibility for five children at the orphanage in Marash (today's

Kahramanmarash). "We also started to pray for the Lord to send a worker

This prayer was soon answered. Alma Johansson, a teenager who was reading about the many Armenian orphans, wanted to get involved. While A was initially a little dubious about Alma because of her young age, in 1902 she became KMA's missionary among Armenians. After spending some time at the Missionshaus Malche in Germany, Alma was sent out as a missionary to Mezereh (today's Elazi ing to her own statement, she had read so much about the work among the Armenians that she had no romantic dreams concerning it. Upon arrival she did not find Mezereh nor the surrounding area attractive, and she also contracted malaria early in her . However, working among the children in the orphanage brought her great joy. Despite long, hard workdays she found it meaningful to take up the responsibility for "50 of the smallest in the boys home and to be a mother to When I later in life looked back at these years, I felt that I had been carried in a wonderful way, even through the difficult moments."

In this way a long and faithful lifework serving Armenian women and children started. During the genocide Johansson was working in Mush. After having seen almost all of the Armenians being deported, she returned home to Sweden in late 1915. Before that she gave her eyewitness report in Constantinople, and her report was included in the so
After having spent the war years in Sweden, she returned to Turkey in 1920, working at Armenian orphanages in Constantinople. In 1924 she moved to Thessaloniki, Greece, where she worked with Armenian refugees for two

Johansson was the only Swed worker who was active for a long time among Armenians. In 1930 the young Beatrice Jönsson was also sent to the work in Thessaloniki. Johansson has written about what then happened: "How happy I was! I had great hope for her and thought she would be
help especially in the work among the youth. But after one and a half year she had to return, as her mother had become seriously ill. So I was alone once

The Norwegian KMA held its first public meeting on February 14, 1902. out the newly founded organization was given, and two guests from the Danish KMA talked about the suffering of the Armenians.
idea of doing something for the Armenians was present from the very beginning. Another meeting in Oslo two years later proved to be of greater importance when the public talk touched upon the plight of the Armenians. Both the Swedish and the Danish KMA worked among Armenians, and the leader of the Norwegian branch, Maria Anker, wanted Norway to join them by sending out a nurse. Bodil Biørn, a young nurse, was present at the meeting

and felt that her calling was to work among this troubled people.
half year later she was sent out to Mezereh, where she worked with Alma Johansson. During the genocide both Scandinavian women worked in Mush. When Johansson returned to Sweden, Biørn stayed in Turkey, first in Mush and then in Haruni. She returned to Norway in 1917. After the war she spent several years working among Armenians in Constantinople, Leninakan (today's Gyumri)

Bodil Biørn is the most famous, but not the only, Norwegian KMA
who was in contact with Armenians. In the 1930s Alette Andreassen worked for three years among Armenians in Aleppo. From 1946 the Norwegian KMA supported the work of the Danish branch in the Bird's Nest orphanage in

An interesting figure was Thora Wedel Jarlsberg, who like Biørn was a nurse and deaconess and had earlier been a missionary in Sumatra. She also worked in Turkey, mainly in the region of Diyarbakir. S
however, work among Armenians, but among Kurds. In 1915 she was together with her German colleague Eva Elvers working at a hospital at the front near Erzerum. When they tried to save some Armenian boys from deportation, the two nurses were expelled from the country.

The Norwegian KMA's work came to an end in 1982.

The Danish KMA was the branch with the most extensive work among Armenians. The inspiration to start a Danish branch came from two directions: Fredda Hammar encouraged her Danish friends to start their own branch, and after Ernst Lohmann's visit to Copenhagen some Danes had decided to support the work of the Hilfsbund. A committee had been established for this, but it merged with KMA. The historical account of the Danish KMA stated that love for the Armenians was the driving force for the establishment of the organization.

KMA was first met with suspicion, but soon the doors opened for these dedicated women. It is interesting that it was the movement Indre Mission, considered to be very conservative, which welcomed the women, about whom other factions in the church were skeptical. In 1902 KMA bought a building in Copenhagen in which a missionary school was started. 72 women were educated there between 1902 and 1912. Of these, eleven be
missionaries and three were sent out by the Danish Missionary Society (DMS). From 1912 the school was operated by KMA and DMS together.

For the Danish KMA Armenia was not only an important cause, but also its first field of action. The organization immediately took the financial responsibility for 20 Armenian orphans. At the end of 1900 the number had grown to 45. The next year KMA's first missionary, Christa Hammer, was sent out to Mezereh. It was Hammer with whom Alma Johansson had a severe

lict, although the Danish KMA claimed that she "won the trust of her missionary colleagues". Hammer died in the field on November 15, 1903.

Shortly after Hammer's arrival an orphanage called Emaus, which was supported by the Danish KMA, was established in Mezereh. Soon another worker arrived, the nurse Christiane Black. However she soon had to return to Denmark for health reasons. The work in the orphanage then came under the leadership of an experienced woman, the widow Wilhelmine Grünhagen. Soon other Danes joined her. 1904 saw the arrival of Jensine Ørtz, who, however, soon moved from Mezereh to Malatia. Hansine Marcher and Jenny Jensen came to Mezereh; however, they did not work at Emaus but at the German orphanage. The daughter of Wilhelmin Grünhagen, Sigrid, also joined the work. Maria Jacobsen arrived in 1907 worked at the American hospital in neighboring Harput. Karin Marie Petersen, who later became the director of Emaus, came in 1909.

There was, thus, a good number of Danish missionaries in the Ottoman Empire. However not all of them were there during the genocide. Grünhagen and Ørtz for instance, were in Denmark. Marcher was commanded by the Hülfsbund to return home. Jensen, however, stayed until November 1917, and nd Petersen were present throughout the whole war. After the Americans left in 1917, Jacobsen and Petersen were in charge of 3500 Armenian orphans. After the war ended the American workers returned and the Danes were able to return home. Soon after that Jacobsen traveled to the USA, where she met with partners, gave interviews, and spoke about her experiences in churches and at fundraising events.

After the war most of the Danish KMA workers returned to continue their work among Armenians. One of them was Maria Jacobsen, who moved to Lebanon. There she started an orphanage, and in 1928 the Danish KMA bought this Bird's Nest ( ) orphanage in Byblos from the Near East Relief. Jacobsen was its director until her death in 1960. Many other Danes d her, among them her sister Anna.

The Danish KMA's work came to an end in 1981.

KMA was an internationalist movement. It worked in many fields and cooperated with organizations in many countries, especially in Germany but also in Britain and the USA. Many from KMA participated in the yearly meetings for evangelical Christians in Keswick in northern England. KMA also had a fruitful cooperation with institutions at home, where many future missionaries trained at hospitals and kindergartens.

MOBILIZATION

workers and many other female missionaries, Christian faith was the crucial factor for their commitment. They felt they had a calling from

God to work in a distant country, in this case among Armenian women and children. They were, at the same time, strong women, and through their work they made a contribution to women's rights.

The Protestant missionary movement was born and grew fast in the 19 century, and from the very beginning there were women in the movement. They made a significant contribution by spreading information and collecting money at home, and as missionaries in different fields. The missionary work consisted of traditional spreading of the gospel message, but also in establishing schools, orphanages and hospitals. This work needed women as doctors, midwives and nurses, but also as teachers for girls. In the work among Armenians women played an important part as directors of orphanages, thus functioning as substitutes for mothers. Among the Western missionaries in the Ottoman Empire there were twice as many women as

The strong female mobilization in the missionary movement enlarged the limits of what was considered possible for women and created strong female role models. In Norway and Denmark there are clear connections between women in the missionary movement and the general women's movement, even though the feminist commitment of the missionary women at times was

The Norwegian historian Inger Marie Okkenhaug has expressed the importance of KMA for women's rights in this way: "Beneath the respectable façade KMA championed a radical women's rights agenda, which included women in the non Christian world."

It is, however, a fact that traditional missionary organizations, like the Danish Missionary Society (founded in 1821) and the Norwegian Missionary Society (founded in 1842), at this time were patriarchal institutions led by men. What makes KMA so different is that it was an organization which not only sent out women but was completely led by wom

For those active in KMA and for women in other missionary organizations, the foundation for women's liberation was the Christian faith. There has been much patriarchy in the history of the Church, but that was seen as depending not on the message as such, but on patriarchal interpretations of it. The emancipatory power in Christianity became particularly clear through encounters with other religions and cultures. In a letter to Fredda Hammar, Alma Johansson once made the following reflections based on her experience

> What have we as women from Christian countries to thank the Lord for? Well, we do not understand it fully before we stand here among these poor women. The Lord has not only redeemed us from our sins, but he has also, for the
> regained the position for which she was originally predestined.

There were certainly elements of Orientalism and Eurocentrism in the the passive, suppressed women of the Orient missionaries transmitted. It is, however, a fact that the work of the missionaries resulted in a substantial improvement of the life of the Armenians, especially Armenian women, when it came to education and social position. When American missionaries started their work in Harput in the 1850s, their estimate was that only one percent of the Armenians were literate. When the Americans told them that they should go to school, the reaction was: "Why? Am I going to be a priest?" The idea that women should also learn how to read and write was first met with skepticism and ridicule. The attitude soon changed, however, and the schools for girls were filled with motivated pupils. Soon institutions for higher education were established in order to educate, among others, teachers for the schools for girls. Crosby H Wheeler in Harput stated in 1888, that the biggest change during his three decades as a missionary was the support of the local population for female Watenpaugh has seen the fact that after the war Near East Relief invested so much in female education as a significant residue "of the Progressive agenda of NER."

It is noteworthy that women at this time had prominent positions not only within the missionary movement but also in other humanitarian organizations. Clara Barton was, as we have noted, leader of the American Red Cross. The female contribution to humanitarian work was significant also among Armenians. The writers Zabel Yesayan and Saténik Ohandjanian were active in the Armenian Red Cross and their colleague Archakouhi Téotik in an nian charitable organization. These three women led a delegation to investigate the situation of the Armenians after the Adana massacre in 1909, a fact which Watenpaugh sees as a sign of the tendency to view humanitarian work as belonging in the female domain. A majority of the survivors who benefited from these humanitarian efforts were women and children.

Feminist arguments were also used in the effort to raise awareness about and money for the Armenians on the home front. Anne Marie Wilson has ished three messages widely used by the pro Armenian movement in the USA. The Armenians were seen as persecuted for their faith, they were depicted as similar to American Protestants, and Armenian women were framed as being uniquely victimized by an Islamic social order. In all reports about the massacres, the fact that Armenian women and girls were violated, abducted and forced to convert was emphasized. This contributed to the Armenian activism of the American women's movement.

Bjørnlund writes that Western missionaries traditionally have been viewed as either lackeys of imperialism or as nearly saints. The American and European missionaries in the Ottoman Empire were met with much suspicion by the Turks. During the century the great powers played a political game in relation to the crumbling Ottoman Empire. The powers had their own imperialistic interests, and even though the missionaries from these countries had other motives, the work they did could be used by their home countries to increase their influence.

There is, however, reason to remember that the most extensive missionary work in Turkey belonged to the American ABCFM, and US policy was at this time still dominated by isolationism. The time when US governm intervened in the internal affairs of other countries still lay ahead. The Nordic missionaries also came from countries without imperialist interest. On the other hand, the Nordic missionaries worked for or in cooperation with German organizations, so it is possible to argue that they contributed to the advancement of German interests in the country.

Armenians and Assyrians have accused the missionaries of having divided their people. The fact is that the Nordic missionaries were pious perso not only wanted to help those who suffered but also "save their souls". As a result of American missionary work an Armenian evangelical church was founded in 1846. At the beginning of the 20 century it had local congregations in most places with a significant number of Armenians. The women missionaries from Scandinavia also contributed to this work, particularly by conducting Bible studies and meetings for women.

The traditional church of the Armenians, the Armenian Apostolic Church, ifferent ways to the Protestant missionaries. At times it was happy for the work the missionaries did in schools and hospitals for the benefit of all Armenians. At other times however, it was openly hostile and harbored suspicions that the aim of the work of the Protestant missionaries was to seduce and convert its own members. In the summer of 2016 I met His Holiness Aram I, Catholicos of the Great House of Cilicia. He said the Protestant women missionaries were "angels sent by God to the Armenian . It was good to hear; at the beginning of the work of these women the attitude toward them was very different.

What was the attitude of these women toward the Armenian Apostolic Church? Without doubt these women viewed the Armenian Church and all ncient Oriental churches with suspicion. The attitude was that these churches were characterized by dead ceremonialism, where empty rituals were performed without a real knowledge of the Bible or a personal relation to Jesus Christ. Christa Hammer wrote in a letter to Denmark that "only

darkness reigns" in both the Armenian Apostolic and the Armenian Catholic

The countess Sigrid Kurck described the spiritual state of the Armenians in the following way:

> Their church, the Gregorian, was petrified and stagnant; the Christians, left without education and in all corners under pressure from Islam, were little enlightened and led a languishing spiritual life.

With time however, the attitude changed. As Bjørnlund has put it: the encounter with reality "had a tendency to create pragmatism and a more nuanced perception of many things". Increasingly the missionaries appreciated the position that the ancient church had among Armenians. The aim was no longer to make people Protestants, but to work for real fa a genuine relation to God among the members of the old churches. A motive for this was the expectation that after having been spiritually renewed, the old churches would be able to reach out to Muslims. This was something which the missionaries did not even try to do as it was banned by Islamic law. If a Muslim showed interest in the Christian faith, the person was not turned away, but all such cases were dealt with in secret.

Still today some Armenians and Assyrians are ambivalent in their attitude toward the missionaries. They admit that the missionaries did good work in the fields of education and health care, but accuse them of having divided the people and weakened the traditional churches. One result of the missionary work was division, but it is possible to argue that a reason for that was the failures of the traditional churches. Had they created good schools and institutions for higher learning, there would have been no need for the schools of the Protestant mission. The level of education w missionaries offered good schools and one result of this was that some Armenians and Assyrians joined the Protestant churches.

The attitude to the Armenians and their traditional church gradually changed, as we have seen. In the beginning, the missionaries were critical and considered Armenians to be Christian only in name. As they became more acquainted with the Armenians, this attitude was replaced by an unconditional love for the "martyr people", especially after the genocide. While the initial aim of the missionary work had been to transform Armenians into good Christians, in light of the events efforts to fight for the surviva the Armenian people and Armenian identity became equally important.

Many of the Nordic missionaries who worked among Armenians came to love them deeply. Bodil Biørn talked about her love for the country and its people and considered Armenia to be her second homeland. An example of the changed attitude toward the Armenian Apostolic Church is Alma Johansson's statement about the Armenians killed in Mush that they were now

"in their home with God". Very few of them were Protestants, but for here was no doubt that they were Christian martyrs who had reached their heavenly home. The Finnish theologian Serafim Seppälä has made an important point concerning this: "The final for the depth of one's faith is death, and precisely in the face of death the faith of Armenians has proven to be strong."

The missionaries have also been accused of having contributed to Armenian nationalism and subsequently, though indirectly, to the conflict with the Ottoman regime which led to genocide. There is some truth in this. The education which the missionaries offered was a project of enlightenment. The students were given not only new knowledge but also values and ideas. Among these were the importance of good personal care, of a good education, of respect for science, and a general, liberal, progressive worldview. The 19 century was also the era of nationalism and Armenian and Assyrian students in Anatolia learned that the natural way of governance was state. In this way the missionaries contributed to nationalism, even though they opposed the Armenian nationalists, at least the more radical

Alma Johansson, Bodil Biørn, Maria Jacobsen and the other Nordic missionaries were not the agents of Western imperialism. They were not responsible for the divisions among the Armenian people or for the fact tha Armenian nationalism grew to the point where it was perceived as a threat by many Turks. But were they heroes? Or even saints? Or angels?

Many descriptions of their lifework have a hagiographical touch. Aram I is not the only one to see them as angels sent by God. I have met people in several countries who knew some of these women and who have great admiration and respect for them. When we look at the lifework of these women, we can see some admirable features.

. To travel to the Ottoman Empire in the early 20 century involved many risks and a long separation from loved ones. It was not possible to talk with one's friends every other night on Skype, or to fly home in a few hours during vacations. To become a missionary involved great acrifices. Nobody made them without strong convictions and a sense of

. These Nordic women had extremely traumatic experiences during the genocide. They witnessed high numbers of close friends being killed, something which left a lasting mark on them. Nobody used the word then, but it is evident that they suffered from post stress. Nobody would have been surprised or would have blamed them had they decided to stay in their peaceful homeland after such an experience.

stead, they returned to the region after the war because they felt they still could positively contribute to Armenian women and orphans.

substitute mothers. The orphans they cared for called them

The grandson of Alma Johansson's sister has told me that when his family went to see their great aunt in Stockholm they asked her whether she had children. Alma Johansson answered: "I have thousands of children, but they are all grown up now, and they live all around the world."

ish historian Maria Småberg has emphasized the element of "mothering", which was expressed not only in Johansson being a substitute mother but also in her creating transnational networks between Armenian and Swedish mothers.

There are, therefore, reasons for the praises which many Armenians especially have sung for the Nordic women missionaries and for others who saved lives during the dark years of the Ottoman Armenians and during the

Genocide decades. At the same time it is evident that t

no saints, they exhibited flaws like other humans. Johansson had a harrowing conflict with a colleague. Biørn abandoned her child to travel to Soviet Armenia. Jacobsen could be judgmental at times. Janne Carlsson's characterization of Johansson is, in my opinion, valid also for the others: "A picture develops of a woman with the faults and shortcomings of ordinary mortals, but with a life vision that nothing could move."

That might be the most important lesson. You have to be a saint to

ke an important humanitarian contribution. Sometimes faith, hope and love, commitment and perseverance

---

In this article, the Nordic, or Scandinavian, countries mean Sweden, Norway and

Copenhagen, Kristeligt Dagblads Forlag, 2013, p. 78) writes that the death toll most

y was not less than 100,000. In a later book (

vindekamp under det , Copenhagen, Kristeligt Dagblads Forlag, 2015, p. 121) he states that close to 300,000 were killed. Yves

The Armenians. The History of a Genocide, Translated from the French by Rouben C. Cholakian, 2 Delmar, New York, Caravan Books, 1990, p. 106) estimates that more than 200,000 were killed, whereas Peter Balakian's (

Burning Tigris. The Armenian Genocide and America'

HarperCollins Publisher, 2003, p. xv) estimate is approximately 200,000.

Three of them are collected in Jean Jaures *auver les Arméniens* Établissement de l'édition, notes et postface par Vincent Duclert, Paris, Éditions Mille et Une Nuits, 2006.

Les Massacres d'Arménie. Témoignages des Préface de G. Clemenceau, Paris, Édition du Mercure de France, 1896, pp. 5

In a speech in October 1896 (Michael Partridge, , London and New York, Routledge, 2003, p. 235). An Armenian survivor (S.S. Yenovkian ..." The rest as before. I have added the word "survivor". *Martyred Armenia. A of the Recent Horrible Massacres of the Christian Armenians in Turkey. With a Full Explanation of Their Remote and Immediate Causes, Seen Through the Apathy of the Powers and a Plea for Help*, Cleveland, The Britton Ptg. Co., 1896, pp. 13, 47) called the sultan "the greatest tyrant of the Nineteenth Century, the Nero of the Turkish Empire" and "that most brutal tyrant, that

Eduard Bernstein, *rmenischen Volkes und die Pflichten Europas* Berlin, Dr. John Edelheim Verlag, 1902; Eduard Bernstein, *Det Armeniske Folks* , København, Jul. Gjellerups Boghandel, 1902.

Margareth Lavinia Anderson, "'Down in Turkey, Far Away': Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany", 79:1, March 2007, p. 84f.

Britain and the Armenian Question 1915 London & Sydney, Croom Helm, New York, St. Martin's Press, 1984, pp. 44

Ann Marie Wilson, "In the umanity: The United States and the Armenian assacres of the 1890s", Jun. 2009), p. 31, see pp. 27 31. Wilson emphasizes the heterogeneity of the movement. Some acted out of a liberal discourse of human rights, whereas others acted to save "innocent Christians" from "fanatic Muslims".

70; Wilson, pp. 35f.

A Story of the Red Cross, New York, Airmont, 1968, p. 72.

74; Wilson, pp. 39f.

Keith David Watenpaugh, *Bread from Stones. The Middle East and the Making of* , Oakland, California, University of California Press, 2015,

96. Balakian has told the story (*Black Dog of Fate. A Memoir* New York, Broadway Books, 1998, p. 166) how in the 1970s he, young and ignorant menian history, talked to an old Afro American man about his Armenian roots. The man related how, when he as a child left food on the plate, he was rebuked by his mother with the words: "Remember the starving Armenians." This was a famous

Watenpaugh, p. 84.

"Was it wise for the Armenian cause in Germany to become so closely associated with the particular vision of Bible Christians and their narratives of martyrdom

rather than with more universal discourses, such as the

Atanas Damianov, *Die Arbeit der "Deutschen Orient Mission" unter den Muslimen in Bulgarien nach den Quellen im Dr. Johannes*
London, LIT Verlag, 2003, pp. 25f.
Johannes Lepsius, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die Grossmächte und ein Aufruf an das hristliche Deutschland*, 3. Vermehrte Auflage, Verlag der Akademischen Buchhandlung W. Faber & Co., 1897.
L'Arménie et l'Europe. Un acte d'
, Lausanne, Payot, 1896; J. Lepsius, *Armenia and Europe.*
, London, Hodder and Stoughton, 1897.
rmenische Hilfswerk von Johannes Lepsius. Umfang und Bedeutung" in Rolf Hosfeld (Hrsg.), *eutsche Ausnahme. Der Völkermord an den Armeniern, Humanitarismus und Menschenrechte* Göttingen, Wallstein Verlag, 2013, pp. 175f.
Letters from the Scenes of the Recent Massacres
, London, James Nisbet & Co., 1897, p. 247.

ierzig Tage des Musa Dagh, Köln, Anaconda, 2016, pp. 148
Andreas Baumann, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbundes für Christliches Liebeswerk im Orient", in Martin Krispel (Hrsg.), *Ernst Lohmann 1860 Pionier, Gründer, Evangelist*, Berlin, Pro BUSINESS, 2011, pp. 52f.
Baumann, pp. 57f.

During the genocide some persons, radical writers and Social democratic politicians, expressed solidarity with the Armenians, but this did not last. After the e individuals showed no interest in the Armenians.
Benedictsen called himself "an eccentric comet" (Bj

Berichte aus Urfa. Teil 2: aus dem Jahren 1907
reformierte Kirchgemeinde, 2015, p.

Forlaget Vandkunsten, 2010, pp. 63

Inga Nalbandian, "Åge Meyer Benedictsen", in *Åge Meyer Benedictsen. De ndertrykte Nationers Tolk. Udvalgte Artiklar og Mindeord I*, Udgivet av Fru Katri Meyer Benedictsen i Samarbejde med H jskoleforstander Jens Marinus Jensen, Copenhagen, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1934, p. 137.

"Appel a la Conférence de la Paix. (Octobre 1922)"
Tome III (1923), p. 82. It is interesting that the expression used here, home", is the same as in the Balfour declaration of 1917.
Åge Meyer Benedictsen, "Folket i

år. Jubileumsskrift *1944. Kvinnliga Missions Arbetare*, Stockholm, KMA:s förlag, 1944, pp. 11

rtos, 2012, pp. 322
Alma Johansson, "I
Sigrid Kurck, "Martyrfolket och dess
örsvinna." Minnesskrift 1894 1934. Kvinnliga Missions Arbetare Stockholm, KMA:s förlag, 1934, p. 38.
Johansson, pp. 63f. This short description of the first years in the field is somewhat touched up. In reality these years were extremely difficult for Johansson, because of a severe conflict with the Danish KMA worker, Christa Hammer, a conflict which lasted until Hammer's de
James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman 1916. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount* Uncensored Edition, edited with an introduction by Ara Sarafian, Princeton London, Gomidas Institute, 2 edition 2005, pp. 124
The first ever biography of Johansson was published in 2014: Janne Carlsson, , Skellefteå, Artos, 2014.

Henny Dons, "K.M.A. i den
jennom 50 år 1902 , Oslo, K.M.A., 1854, p. 6.
Inger Marie Okkenhaug, *ilantrop. Bodil Biørn og*
nd, Portal forlag, 2016, p. 19.
biography of Biørn was published in 2016: Okkenhaug,

, pp. 51f.; Okkenhaug,

Kvindelige Missions Arbejdere, 1950, p. 117.

Line Nyhagen Predelli, "Missionary eminism in Norway, 1906
NORA: Nordic Journal of Women's Studies

Quoted from Carlsson, p. 70.

Barbara J. Merguerian, "'Missions in Eden': Shaping an Educational and Social Program for the Armenians in Eastern Turkey (1855 1895)", in Heleen Murre *New Faith in Ancient Lands. Western Missions in the Middle East in nd Early Twentieth Century* Boston, Brill, 2006, p. 246.

Merguerian, p. 256.

Watenpaugh, p. 116.

This ambivalence could be found among priests in the same location. In Mush Bodil Biørn was accused by some priests of seducing Armenians, whereas other priests gave her permission to evangelize during her visits to different villages (Okkenhaug, , pp. 60f.). Alma Johansson wrote in a letter from Mush that the Armenian population is "so hostile toward us" (Quoted from Carlsson, p. 116)

Quoted from Bockelund,

Kurck, "Martyrfolket", p. 36.

An example of this ambivalent attitude when it comes to Assyrians is Anahit Khosroeva, "Assyrians in the Ottoman Empire and the Official Turkish Policy of their Extermination, 1890s 1918", in George N. Shirinian (ed.), *Genocide in the Ottoman Empire. Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913*

Berghahn Books, 2017, p. 113.

Inger Marie Okkenhaug, "Women on a Mission" Scandinavian Welfare and the Armenians in the Ottoman Empire, 1905 1917", in Nefissa Naguib & Inger Marie *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*

Boston, Brill, 2008, p. 69.

Serafim Seppälä, , Helsinki, Kirjapaja, 2007, p. 89.

The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of Ottoman Armenians Oxford University Press, 2005, p. 43.

For an interesting analysis of the importance of the American Protestant mission for Assyrian nationalism, see Adam H. Becker, *Revival and Awakening. American Evangelical Missionaries in Iran and the Origins of Assyrian Nationalism*

Chicago and London, University of Chicago Press, 2015.

In the Bird's Nest the children used the Danish word "Mamma" for Maria Jacbosen, and "Moster" (Aunt) for her sister Anna. One of the girls at the orphanage, Anna Stamboulian, has emphasized that Maria Jacobsen was primarily an administrator ve the time to be a real mother for the children. "She was the " (Nefissa Naguib, "A Nation of Widows and Orphans. Armenian Memories of Relief in Jerusalem", in Nefissa Naguib & Inger Marie Okkenhaug (eds.): *Welfare and Relief in the Mi* Boston, Brill, 2008, p. 49).

Elizabeth Melikian, who spent her childhood years in the Bird's Nest and whom I interviewed in Copenhagen on September 4, 2016, has the same impression.
Maria Småberg, "Mission and Cosmopolitan Mothering. Saving Armenian Mothers and Orphans, 1902 *Social Sciences and Missions*

ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՀԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՍՎԱՆԹԷ ԼՈՒՆՏԿԵՐՆ
svante.lundgren@ctr.lu.se

վայրագութիւնները

կազմակերպուեցան հանգանակութիւններ
առաքելութիւններ

Ուսումնասիրութիւնը

միսիոնարուհիները

ՇԱՄԱԽՈՒ
ԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐ

ամառօտ Ակնարկ՝ Կազմաւորումից

ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

հասարակական
անհրաժեշտաբար

Աւետարանական

Կաթողիկոսութեան շրջանակներում
գործունէութիւնը աւետարանականութիւ
քարոզչութիւնը
մասնաւորապէս՝
ընկերակցութեամբ

մարդկութեան մարգարէների

քարոզիչներին

աւետարանականների գործունէութեան
ժամանակաշրջանը Համբարձումեանի

ղեցականներից

Համբարձումեանը

աւետարանական
ուսումնարանի
վերադառնում ւետարանական
կրօնադաւանական
լուսաւորական Աւետարանական գաղափարակիրներն
բարեկարգութեան ջատագովները
լուսաւորութիւնն աշխարհաբարի

գաղափարների աստիճանաբար
աւետարանականութիւն
գերդաստանը աւետարանականութեան
ուսումնասիրող
հոգեւորականների անգործութեան

պաշտօնեաների
սպասաւորների
պաշտօնավարութեան
թելադրութեանց
պահանջմանց

դիմակայութիւնը
բողոքականների
Կոստանդնուպոլսեցի

Բողոքականութիւնն
քարոզչութիւնը
բանադրական
հաղորդութիւնից միաժամանակ
քահանաներին բողոքականներին
խորհուրդների
Կաթողիկոսական
հրապարակումից

մտադրուեցին
կառավարչապետ
աւետարանական

Շահնազարեանցը *առաւելութիւնն նախորդներից*
Ղուկասեանցը *հալածանքներից*

բողոքականաց

աւետարանականների գործունէութիւնը
իշխանութիւնները նպատակադրուեցին

շակերտութեան վարդապետութեանը
բողոքականութիւն
հոգեւորականութեան
նահանգապետի կարգադրութեամբ
Պիատիգորսկ
միջոցառումներով

բողոքականների
կառավարչապետ
Կոնսիստորիայի
բողոքականներին

բողոքականների
կառավարութեան հրովարտակով
աւետարանականները պաշտօնապէս Աւետարանական
իրաւասութեան
կարգավիճակ աւետարանական

միաբանութիւնից
գործունէութեան պայմաններում
Աւետարանական քարոզչութիւնն աշխուժացնելու
Աւետարանականների
տեղեկացմամբ՝
կառավարիչների

ընթերցողների
աւետարանական

լայեանցներին
Համբարձումեան

ւատացեալներ աւետարանական

հասարակական
աւետարանականները
գլխաւորութեամբ
գերմանական

տարակարծութիւնների աւետարանական
մասնաւորապէս Համբարձումեանի Թառայեանների

Աւետարանականների պառակտողական

աւետարանականները

բողոքականներին

հոգեւորականներին

աւետարանական

Հասարակութեան աւետարանական բարձրացնելու

Ճշմարտասիրաց

ժամանակահատուածում աւետարանականների

միաժամանակ

տարանական

հոգեւորական

ժամանակահատուածում

րանականների

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ

աշխատանքների կազմակերպմանը

ուսումնարանի

Ուսումնարանը

քերականութիւն կրօնաբարոյական

գեղագրութիւն թուաբանութիւն գեղագրութիւն

աշակերտներից

Աշակերտների Ուսումնարանի

բարերարների ուշադրութեան

Օժանդակողների

իշխանութիւնները Համբարձումեանի

ուսումնարանների

հաշուետուութիւնը

այսրկովկասեան ուսումնարանների տնօրինութեանը ներկայացրած

ուսումնարանների

Համբարձումեանին

ուսումնարանների

կառավարութիւնը

բնագաւառում

Աւետարանական

Աւետարանական
մրցակցութիւնը

հոգեւորականութեան
Համբարձումեանի
աշակերտութեան
վարդապետութեանը

Համբարձումեանի

պաշտօնական յանդիմանութեան Այսուհանդերձ
Շահնազարեանցի հոգեւորականութեան

կարգադրութեամբ

դասաւանդում
Աւետարանականների ուսումնարանը

Ուսումնարանում գերմանական
Ղարախանեանը
Համբարձումեանը
գրադարանից
գրադարանին
ուսումնարանների
Համբարձումեանի աշակերտների
առաջադիմութեան
աւետարանականների
Շիրվանզադէն

Շիրվանզադէն

ուսումնարանը
սակակիցներից *բողոքականների*
բարձրահասակ

բողոքականներից

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ

առաքելականները

Շվէյցարիայում
գիմնազիայում դասաւանդած Համբարձումեանը
ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՅ
արհեստաւորների կազմակերպելու

աւետարանական աստիճանաբար

Մատրասայում

բազմավաստակ

ժամասացութիւն

թղթակցութիւնում *Բողոքականներն*
Մադրասայում

մեծամասնութիւնը
աւետարանական
առաքելականների
ուրախութիւններին տխրութիւններին
աւետարանականներին
բնականաբար
միասնականութեան
մահմեդական շրջապատուած

Պառակտողական դրսեւորումների քննադատաբար
աւետարանականների Համբարձումեան

Թառայեաններ

ծայրայեղութեան
կրօնասիրութեան չափազանցութիւն
բողոքականները
մասնաւորներից

ուրախանալով
ժողովարանում
խօսակցութեան
համարձակւում

բողոքականների
աւետարանականները վերակառուցել

լուսաւորչականք աւետարանականք
թշնամութիւններ մեղադրական գրպատութիւններ
աւետարանական երիտասարդներս
լուսաւորչական երիտասարդներին
պարտաւորութիւններում հրապարակաւ
պարտաստակամութիւնը աւետարանական

տարանականների
քուէարկութեամբ
գաբարձութիւն նախագահութեամբ

աւետարանականների

երկրաշարժից
լիութերականների

արտագաղթել
աւետարանական ընտանիքների
շարունակուեց

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ
աւետարանական

աւետարանականներ տեղափոխուեցին
աւետարանական կազմաւորուեց
հասարակական

գործունէութեան
աւետարանականների

երիտասարդներ
ւորականութիւն
տարբերութիւն

բողոքականների

քարոզչութեան
նախաձեռնութեամբ
աւետարանականների
Ուսումնարանի հոգաբարձութիւնը

տեղափոխուել
տարբերութիւն աւետարանական

րանականները աւետարանականների
մտածողութիւնը յարաբերութիւններ
համոզմունքներից
նախաձեռնութեամբ
կազմակերպում
ընթերցարաններ
դաստիարակութեան
քննադատելով
ընկերութիւններ
երիտասարդի
գործունէութեան

հնազանդութիւնից
աւետարանական
բարձրացնելու
տարանական երիտասարդները
Ճշմարտասիրաց

տարանական գործունէութեան շրջանակներն
տարբերութիւն
աւետարանական մկրտականները

երկշաբաթաթերթ
աւետարանականները
ծիսակատարութիւնները
Յատկանշական աւետարանականների
բարեգործութիւնը մասնակցութիւնն
համահայկական ձեռնարկներին
հանգանակուել
լուսաւորչական
թղթակցութիւնում *աւետարանական*
բազմութեամբ

Արեւմտահայերին աւետարանականները

ողորմածութեան

գրնուողներից

թղթակցութիւնում
աւետարանականներ

դաստիարակութեան
գործունէութիւնն

փախստականները հանգրուանեցին
աւետարանական

կոտորածների Կոտորածներից
տարանական մկրտականները Թառայեաններ տեղափոխուեցին

ատկանշական
առաջադիմական

ՃԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ուսումնասիրութիւն

Քողոքականութիւն

Պատմամշակութային

անօթութիւններով

аленdарь на 1852 г.

Նախախորհրդային

իրաւասութիւններով։

Աւետարանչական

татистическихъ аселении Закавказскаго
осемейныхъ списковъ 1886 г. Бакинской

Ժամանակագրութիւնը

Մանրամասներով
С. П. Зелинский,

Բողոքականութիւնը Հոգեւորականութիւնը

Պարսկաստանում

Յարանուանութեանց

Համբարձումեանց

THE HISTORY OF THE ARMENIAN EVANGELICAL COMMUNITIES OF SHAMAKHA AND BAKU (FROM THEIR INCEPTION TILL 1918)

GEVORG STEPANYAN

The Armenians of the Caucasus were introduced to Evangelism during of the 19th century, first by Swiss and later by Swedish missionaries. The missionaries were confronted by the local Armenian Orthodox church authorities but were, nonetheless, able to establish a foothold through educational projects and t of the Moscow Lutheran Church authorities. Eventually, Evangelism spread among the Armenians of Shamakha and Baku.

The Armenian Evangelical Church in both cities played an important enlightening role in the field of education, charity and liberal thinking. They owned schools, a public library, a charitable organization and an Armenian periodical,

The article focuses on the evolution of these two communities, their relationship with the Armenian Orthodox Church and the local non Lutheran church as well as its community engagement activities in the late

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karineal@mail.ru

Ցեղասպանութեան քաղաքականութեան շարունակութիւնը
եղեռնագործների

հայաթափումը
ապաստանած արեւմտահայու
հնարաւորութեան
վերաշինութեանը

պարտութիւնը
ամաշխարհայինի անվտանգութիւնն

գաղթականների

մարմիններում հասարակական
կազմակերպութիւններում անագիտական
պաշտպանութեամբ

Հայաստանից Տաճկահայաստանից
իշխանութիւնների

Թուրքահայաստանի
Թուրքահայաս

անկախութիւն պաշտպանելու կենսագործման

Թուրքահայաստանից ժողովրդական
կազմակերպումը Թուրքահայաստանի
անվտանգութիւնն
Տաճկահայաստանի ժողովրդական
կառավարութիւն
մոկրատական

եղափոխութիւնից
Արեւմտահայերի
բռնագաղթած
վերադարձնելու Թուրքահայաստանի
վերաշինութեան
պահպանութեան
անհանգստացնող
առավարութեան
ազգայնացման

մշտնջենական ճանապարհին

անագիտութիւնը ժխտողականութեան

ամաշխարհայինի

եղասպանութեան քաղաքականութիւնը՝
ռազմավարութեամբ անագիտական
նպատակները
ռազմավարութե ուսումնասիրութիւնն
նշանակութիւն

իրականացման
ժամանակակից քաղաքականութեան
ժխտողականութեան
պատմագիտական
հասարակական ժամանակաշրջանում
իրադարձութիւնները
կարծրատիպերի դատողութիւնները մեկնաբանելու
պատմութեան

ՉԻՆԱԴԱՐԻ
ամաշխարհայինի ցեղասպանների
ժխտողականութեան
գաղթականութեան
պատերազմով
ժխտողականութեան
հոկտեմբերեան
համաշխարհային յեղափոխութեան

խաղաղութեան

տեղափոխելով գաղափարական
եղասպանութիւնն իրականացրած
պատերազմով
Ռուսաստանից Անդրկովկասի
կոմիսարիատի այտարարութիւնից
հրամանատարութիւնն
Անդրկովկասի կոմիսարիատի
զինադադարի

Զինադադարի պայմաններով

հրամանատարութիւնն

զինադադարի
գործողութիւնների
սահմանագծում *իշխանութիւնը*

մտավախութիւնը՝
արձակումներից

ստիպողական

բռնութիւնների
վերապահելով զինադադարի պայմաններում
քաղաքակրթութեան պահպանութեան
օգտագործելով գործողութիւններին

զինադադարը

Մամախաթունը
անկազմակերպ
խուճապահար
գործողութիւնները

վնասազերծելու
վայրագութիւնների փաստաթղթերով
նդրկովկասեան

մարդասիրութեան քաղաքակրթութեան
միաժամանակ հրամանատար

բարբարոսութիւնների ազգաբնակչութեան
բռնութիւնների
քաղաքակրթութեան

կազմակերպուող
ազգայնացուած զօրամիաւորումն

հրամանատար

փաստարկների սնանկութիւնը զինադադարի
անհեթեթութիւնը

գործողութիւնները պատերազմից
յայտարարուած պատերազմով շարունակելով
քաղաքականութիւնը
հրամանատարութեան
Ռուսաստանից Անդրկովկասի
Չյայտարարուած շարունակուող
բանակցութիւններում ամաշխարհայինում

հակահարուած
Վարպետօրէն մարդասիրական
սկզբունքներից պատուիրակներին
հաճոյախօսելով
դիւանագէտները Ռուսաստանին
կառավարութիւնների համաձայնութիւնը
հանդիսանալու եղբայրութիւնը

քաղաքացիական
իշխանութիւններին վերադարձնում
Կայսրութեանը
պարտաւորւում

քաղաքացիական հիմնարկները՝
ստորագրման
պաշտպանելու

պարտատուում Ռուսաստանում
ռուսահայերից
թուրքահպատակ
կենտրոնացում
Անդրկովկասում վարժութիւնների

հակառակորդների

նաւատորմիղը

անագիտութեան
ժխտողականութեան
նախապատրաստելով արեւելահայոց ցեղասպանութիւնը

նպատակներին Անդրկովկասը
պայմանագրի

կենտրոնական

քաղաքականութան

Շահումեանին
աշնակցութեան ներկայացուցիչներ
բանակցութիւնների
գործողութիւնների

իրականացնել

Ալեքսանդրապոլում
վերադառնալով Միաժամանակ

անջատուելուն Անդրկովկասի իշխանութիւններին
անդրկովկասեան պատուիրակութեան
չմասնակցելով
անկախութեան
Անդրկովկասի կառավարութեան
կուսակցութիւնների ներկայացուցիչնե
նահանգական
Ալեքսանդրապոլի
Ալեքսանդրապոլում խորհրդակցութեանը
այմանագրի ընդունման անհրաժեշտութիւնը՝
համարելով այն չարիքներից փոքրագոյնը

ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼՈՎ
ռազմավարութեան
պատերազմելը առաջխաղացման պայմաններում
բանակցութիւնները
աջողութիւններով անագիտական

Անդրկովկասի իշխանութիւններին
բանակցութիւններ նդրկովկասեան կառավարութեան

առաջարկները

բանակցութիւնների

առաջխաղացումը
մուսուլմանական

գործողութիւններով
անդրադառնալով
միաժամանակ բանակցութիւնների
ազդեցութեանը

գործելակերպը
պատմութիւնը

Ալեքսանդրապոլի
պարագաներուն *գործելակերպը*
միաժամանակ *պարտադրելու*
անագիտական բանակցութիւններ
Անդրկովկասի խաղաղարար
բանակցութիւններ
Տրապիզոնում

Կոմիսարիատը

պայմանագիրը նշանակութիւնից

հրամանատար Լեբեդինսկուն
Մարդասիրութեան
քաղաքակրթութեան
առաջխաղացման պայմաններում Անդրկովկասեան

անդրկովկասեան անագիտական բանակցութիւններ

հոգեբանական Անդրկովկասի խաղաղարար

կառավարութիւնը՝ նդրկովկասեան կառավարութիւնից

գազանութիւններից

Անդրկովկասի
համաձայնութեան
Անդրկովկասի
նշանակութիւն իշխանութիւննե

կառավարութեան Անդրկովկասի կառավարութան
բանակցութիւններ անցանկալիութիւ
Անդրկովկասը

նակցութիւններ
կառավարութեան

ռազմածովային
ղեկավարութեամբ Բանակցութիւններում
հանդիպումներում խորհրդակցութիւններում

նպատակներին
շողոքորթութեամբ

անդրկովկասեան

վերադարձած
ժողովուրդների ներկայացուցիչների գործընկերների
բարեկամաբար վստահութեամբ
կառավարութեան
Անդրկովկասի բարեկամութեան
ցանկութիւններ

հրապարակայնութիւն
ժողովուրդները

բարօրութեան
Անդրկովկասի ժողովուրդները ազգակցական
Անդրկովկասի
ժողովուրդները
երկրորդներից

ռազմավարութեան
հակառակորդին
ամենակարեւոր
իրակութիւնից

առաջարկութիւնները

խորհրդաժողովի
իրակութիւնից
Անդրկովկասի

խորհրդաժողովի աշխատանքները
նախագահելու

բանակցութիւնները ռազմաճակատում
բարոյահոգեբա

Անդրկովկասի բարիդրացիական
ւպատոսական առեւտրական
պայմանագրեր պայմանագիրը
Անդրկովկասն
անագիտական

Անդրկովկասի կառավարութիւնը հրապարակայնօ
անկախութիւնը սկզբունքներին
համապատասխան

Առաջարկելով Անդրկովկասի իրակութեանը անվերապահօրէն

ռաջխաղացումը պաշտօնական
հանրապետութեան
պաշտօնական
յաւակնութիւններից
կառավարութիւնն

յայտարարութեամբ

Պայմանագրի անդառնալիութեան

բանկցութիւնների
շարունակելով գործողութիւնները բարոյահոգեբանական

Անդրկովկասն

պատկանելիութեան
Անդրկովկասի անկախութեան

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

բանակցութիւնների

անկախութեան
յայտարարութիւն
առաջարկելով Անդրկովկասի

Անդրկովկասի անկախութեան
Անդրկովկասի խաղաղարար

Անդրկովկասում
կառավարութիւն պատասխանատու
Անդրկովկասը
արաբերութիւնների
կառավարութիւնն բանակցութիւններ

Անդրկովկասի իշխանութեան ներկայացնում
Անդրկովկասի խաղաղարար
խորհրդաժողով
Անդրկովկասի պետականութեան կարգավիճակի

յայտարարելու բանակցութիւնների
պաշտօնապէս
Անդրկովկասի անկախութեան
Պայմանագիրը Անդրկովկասը Ռուսաստանից

Անդրկովկասի անկախութիւնը
Անդրկովկասը

օրինականութիւնը
Անդրկովկասն

Անդրկովկասի խաղաղարար

յայտարարութիւնը
բանակցութիւնների
Անդրկովկասի անկախութեան

Անդրկովկասի իշխանութիւնների յայտարարութեան
հանգամանքով Անդրկովկասի

հակասութիւններ արտութիւններ

վերադառնալու

վերջնականապէս

պատճառաբանում անհրաժեշտու
պաշտպանութեան

Կոստանդնուպոլսին
Անդրկովկասն
Ռուսաստանից
ազդեցութեան
անվտանգութիւնը Ռուսաստանից
խորհրդաժողովում անագիտական

Անդրկովկասը

Անդրկովկասի

բանակցութիւնները խոհրդաժողովի

Անդրկովկասի

Հայաստանում

սահմաններում

միջամտութիւն

Անդրկովկասի

փոխանակութիւն

փախստականներին Հայաստանում

մուսուլմանների Բնականաբար Քաջազնունին

Թրքահայաստանը

Անդրկովկասէն

առարկութեան պաշտօնապէս

տաճկահայերը ռազմաքաղաքական

պաշտօնական

Հայաստանում

ցեղասպանութ

բացայայտօրէն ցեղասպանութեան

Թուրքահայաստանի ինքնավարութեանը Տրապիզոնում

ինքնավարութեան

շրջանակներում

քննարկումներում

պաշտօնական

Թուրքահայաստան ինքնավարութեան

Տրապիզոնում

միաժամանակ Անդրկովկասի

ինքնավարութեան

առաջարկներով հակասութիւններ
Անդրկովկասի ժողովուրդների
պառակութիւն
ինքնավարութեան

ողորմածութեանը

սահատութիւն

Անդրկովկասի կառավարութեան
կուսակցութիւնների

Ալեքսանդրապոլի
լեքսանդրապոլում խորհրդակցութեան
խաղաղութեան Խաղաղութեան

Ալեքսանդրապոլից

կողմնակիցները
առաջխաղացումը Անդրկովկասի
ճակատագրական

դադարեցնենք
Տաճկաստանի առաջխաղացումից
աստիճացումներին

անհրաժեշտութիւն Տաճկաստանի

ամրութիւնները
այնուամենայնի
դադարեցնելը ինքնասպանութեան
նշանակութիւն տատանումները
խմբակցութիւնների

անվստահութիւն
Վճռականապէս

պահովութեան

Ալեքսանդրապոլ արեւմտահայերից

միջամտութեան

պահանջներին

պահովութեան
ւսուլմաններին
առաջխաղացման

Մինչ խորհրդակցութեան մասնակիցները քննարկում էին Թուրքիայի հետ հաշտութեան եւ պատերազմի, Անդրկովկասի անկախութեան մասին բանաձեւերի նախագծերը Անդրկովկասեան Ս յմի Թիֆլիսում արտա հերթ նիստ հրա իրելու պատճառով խորհրդակցութիւնն
ընդհատում է իր աշխատանքները: Նոյն օրն իսկ Անդրկովկասի Ս արտահերթ նիստով հռչակում է Անդրկովկասն անկախ, ընդունում Բրես
այմանագիրը եւ պատ նոր բանակցութիւնների համար
Անդրկովկասի անկախութեան
ժխտողականութեան
արեւելահայոց ցեղասպանութեան իրականացմանը
Անդրկովկասի իշխանութիւններն
անխուսափելի Ալեքսանդրապոլի
Ալեքսանդրապոլի անագիտական

ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԻՑ
Անդրկովկասի
ժխտողականութեան

ազգայնացմանը
անկախութեան
ժողովրդական կառավարութեան
անագիտութիւնը

պետականութեան

վերականգնման
անկախութեան անկախութիւնից
բանկացութիւններում
անկախութեան
ռազմավարութեամբ խորհրդաժողով
հանրապետութիւնների
խորհրդաժողով

Ալեքսանդրապոլ

ապահովութեան տեղափոխման

ներկայացուցիչներ Քաջազնունին

պահանջներից

Անդրկովկասի
շարունակելով
անագիտական Անդրկովկասի իշխանութիւննե
Տրապիզոնում

փոխհատուցում անդրկովկասեան

շարժառիթներում

մուսուլմանների
հասարակութեանը
անագիտական

անագիտական
երիտթուրքերի կուսակցութիւնում

նախազգուշացումով
մուսուլմանների բռնութիւնները

Պարսկաստան տեղափոխելու
անգլիացիներից

Ալեքսանդրապոլ

անագիտական սպառնալիքին

Ալեքսանդրապոլ

Սպառնալիքին բարեկամական
գործողութիւնը
շարժակազմերի

խժդժութիւնների
պատասխանատու կարգապահութեան

տեղափոխումը Պարսկաստան
արիւնահեղութիւնից երածութիւններից
աստիացնելով կառավարութիւնը

դիմադրութեան

փոխադրութիւնը

ներկայացուցիչ համաձայնութեան

անագիտական

իշխանութեան

հրամանատարութեան

նդրկովկասեան հանրապետութեան
անդրկովկասեան

աննկարագրելի

բնակչութեանը
դիմադրական կարողութիւնները

առաջացնելով

Ալեքսանդրապոլը

ստորագրելով՝

յարձակումներից

ռազմաճակատի

հրամանատար

պատասխանը

կառավարութեան

սպորագրելուց

համաձայնութեան

Անդրկովկասի
Անդրկովկասեան

ացկամութիւնը

պատասխանատ

աջակցութեամբ

մտավախութիւն

երաշխիքների

հետեւանքներով

վերադառնան

պատերազմում

Անդրկովկասից

ժխտողականութեան

պատերազմով

հետեւանքներով

ժողովուրդների

հանդիսանալով արտութունների

ՈՐՍԱՑՈՂՆԵՐԸ

ժխտողականութեան

միաժամանակ

արաբերութիւն

անագիտական

արհեստական

անագիտական

հրամանատար

ռազմաքաղաքական

Անդրկովկասից

դաշնակիցների
կառավարութիւնը համաձայնութեան
կառավարութեան

Հանրապետութեան
անորոշութեան

պահպանմամբ

անդրկովկասեան ռազմաքաղաքական
միջամտութեան

Պատահական ընդունելութեան

խորհրդակցութիւնում Քաջազնունին

կառավարութեանը
համապատասխան

պատասխանատ համաձայնութեան
կառավարութեան
տարածքները՝ ամբողջութեամբ
ընդհանրապէս միաժամանակ
յայտարարութիւններով
անորոշութեան յայտարարելով
Անդրկովկասի տիրապետութիւնը

խորհրդարանի
մասնակցութեամբ պաշտօնական խորհրդակցութեան

հայրենիքները *ճանապարհները*
տիրապետութեան

անագիտական սարդոստայնում

քաղաքացիական

կառավարութեանը

պետութիւնները

հանրապետութիւնների

տարածքներից

սանձազերծելու

ընդհանրապէս

ներկայացմամբ

իշխանութիւնը

շրջանակներում

հանգամանքներով

ցեղասպանութեան

Հայաստանում

յարձակողապաշտ

իրականացրած

գաղթականութ

մուսուլմանների

բարբարոսութ

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

պատասխանատ
անագիտական
ռազմավարութ իրականացրին
ապաստանած

սկզբունքներից

պայմաններում
ռազմավարութ
անագիտական

պատերազմելով

մեղադրանքներ
ժողովուրդների հասարակական
դիմադրական

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յեղափոխութիւնից
կառավարութիւնը

նախագահութեամբ

արեւմտահայութիւնը

բանակցութիւնները

քաղաքացիական

բանակցութիւնների

օժանդակութեամբ

սահմանաւորման

իշխանութիւնները
ներկայացուցիչները

որիորդակցութիւններ

արաբերութիւնները

Հանրապետութեան

Հանրապետութեան

խորհրդաժողովում
առճակատումների անհամաձայնութիւնների
անձնարարականներ
անդրկովկասեան բանակցութիւնները

հակառակորդների

Միհրան Խաչատրեանի Յուշերը Զօրավար Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասի Գործունէութեան Մասին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. 36,* Պէյրութ, 2016, էջ 527

Ժխտողականութեան
Ռազմակալումների

պատճառաբանութեամբ

առաջխաղացումը

քաղաքականութեան

ազմաքաղաքական արաբերութիւնները

TURKISH DENIALISM IN

KASRINE ALEXANIAN

The paper focuses on the denialist policies the Turkish state adopted between , when, due to the Bolshevik revolution, the war between the Ottoman Empire and tsarist Russia stopped, Russia withdrew from WWI and signed the Brest Treaty. This in turn led to the departure of Russian soldiers from the Turkish front and the return of the Russian occupied Western Armenian territory to

The author argues that this change of course was a golden opportunity for the d with their plans of Armenian extermination. In fact, they continued their genocidal plans with new methods by enforcing their terms on the peace negotiations with the Caucasian authorities and at the same time advancing their armies and occupying further lands on the Armenian frontier, proclaiming that their aim was to save the local Turkish population from Armenian atrocities.The author concludes that the Turkish denialist policy enabled the Turkish state to negotiate using war tactics, flattering, threaten its opponents while using nice words, devise diplomatic scenarios, claim to be the defendant of peace and human rights norms, blame the Armenians for massacres never committed, play the Caucasian nations' against each other thus dividing them and weakening their resistance, etc.

ԹՈՒՄԱՆ ԱՅՏՆՈՒԹ
ԱՆԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

ԵՒԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
mnacakanyaneva@mail.ru

1910ականների առաջին կ սերի տասնամ
շրջանը հայ ժողովրդի կ անքում նշանա
ան ճիգերով՝ ինչպ
Աննախընթաց աշխու
ւնն աշխատում է օգտագործել ամ ն առիթ՝ հանրային
ւն արթնացնելու համար հին ու նոր հոգ
մամբ: Առանձին աշխուժութ
՝ ոչ միայն բուն ստ ղծագործական, այլ

ում պարբերական մամուլում, գործնական քննարկումնե
տեղի ունենում

Պոլսում գրական ասուլի րեկոյթներ, ցերեկո
տարբեր տեսակի ւններ են կազմակեր
համաշխարհային գրական մեծութ
ան, Րաֆֆի, Ծերենց, Շեքսպիր, Սերվանտ
պ են դառնում ող հեղինակների մեծա
սները, որոնք կազմակերպ մեծ մասամբ
ն կողմից՝ նախագահ
նախաձեռնութ
լայն արձագանգ
որական շրջաններում:
անն առհասարակ կար
էս ազգային մշակոյթի այքի ընկնող արժէքները ժողովրդին
րձնելու լաւագո , միայն զգուշացնում էր
որի ու անարժանի, գեղեցկի ու տգեղի, լա փխուր շփոթութ
«Յոբելեանների յօդուածում, նա նկատում է՝
հանդիսութիւնները «ազգային բնաւորութիւն» չպէտք է
կրեն. դրանք պէտք է կատարուեն միայն հանրային ճանաչման արժանա
ցած իրական մեծութիւնների արժանաւորներին պէտք է
յարգանքի տուրք մատուցել ըստ «պատշաճաւորութեան վայելչութեան»
գիտակցութեամ
հանդիսաւորութեամբ
գործունէութեան

Այնուամենայնիւ, 1919ի Փետրուար Մարտին համաժողովրդական մեծ խանդավառութեամբ նշւում է Թումանեանի ծննդեան 50ամեակը: Այդ խանդավառութիւնը անսպասելի էր թերեւս միայն իր՝ յոբելեարի համար: *Ակամայից ընկայ յոբելեանի մէջ* գրում է նա իր բարեկամ Յակոբ Սա

որից էնքան շատ էի վախենում: Եւ ահա երկու շաբաթուայ մի ցուցակ են դրել գրպանումս, թէ ամէն օր որտեղ եմ լինելու: Այժմ ես էլ մի տեսակ թամաշաւոր եմ դարձել եւ զարմանում եմ երկու բանի վրայ, մէկ՝ թէ ինչքան կենսունակ է մեր ժողովուրդը եւ բնաւ յուսահատուել չգիտի, մէկ էլ՝ թէ ինչքան զօրեղ է ժողովուրդների մէջ համերաշխութեան ու եղ բայրութեան զգացմունքը: Հենց նոր մօտս էր մի պատգամաւորութիւն հայերից, ռուսներից, վրացիներից, թուրքերից ու հրեաներից եւ յատկա պէս նրա համար, որ ես եղբայրութիւն ու համերաշխութիւն եմ սիրել

Պատահական չէ, որ բանաստեղծն իրեն ուղղուած մեծարանքի այդ ցոյցերը բացատրում էր վերջին երկու հանգամանքով: Թումանեանին, իհարկէ, չի կարելի հանդիմանել կեղծ համեստութեան համար. նա լաւ էր ճանաչում ինքն իրեն եւ իր համար ի վերուստ սահմանուած առաքելու թեան խորհուրդը, բայց գիտէր նաեւ, որ դեռ չի կարողացել լիովին հա տուցել այն պարտքը, որ իբրեւ ստեղծագործող ունէր իր ժող խարհի հանդէպ: Դրա համար էլ յոբելեանական այդ խանդավառութիւնը զարմանքով ու ներողամիտ ժպիտով էր ընդունում:

Յիշել եւ մեծարել որեւէ գործչի, ինչպէս ասում էր Թումանեանը, նշա նակում է նրանով բարձրանալ ու մեծարուել: Այս հաւաքական գիտակցու թեամբ էլ բանաստեղծի յոբելեանը վերածւում է համաժողովրդական ինք

աննախադէպ . ի տարբերութիւն մնացած յոբել եանների, կազմակերպւում էր ինքնաբերաբար, ներքին մղումով, առանց հրահանգների, յատուկ որոշումների ու միջամտութիւնների: Յոբելեանա կան տարատեսակ հաւաքներ էին կազմակերպում աշակերտներն ու ու սուցիչները, ուսանողներն ու դասախօսները, գրողներն ու գիտնականնե րը, հասարակական ու քաղաքական գործիչները, քաղաքաբնակ ու գիւ ղաբնակ շարքային ընթերցողները, համակիրներն ու երկրպագուները:

ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է ուսումնասիրողը,

վորական յոբելեան էր, այլ ժողովրդի ինքնաճանաչման եւ ինքնահաս տպման մի իրողութիւն, որի կարիքն այնքան զգում էր 1919 թուականի

Միջոցառումները յաջորդում էին միմեանց, Փետրուարից մինչեւ գրեթէ Ապրիլի վերջը մամուլը, գրական հասարակական հանդէս ները հեղեղուած էին Թումանեանի յոբելեանին նուիրուած միջոցառում ների, ցերեկոյթների ու երեկոյթների նիւթերով, շնորհաւորական հեռագ րերով ու նամակներով, մեծ կամ փոքր ծաւալի բազմաթիւ նիւթերով, ո րոնք յագեցած էին մեծարման շնչով ու տրամադրութեամ

Հայ գրականագիտութեան մէջ Թումանեանին նուիրուել են բազմաթիւ արժէքաւոր ուսումնասիրություններ, յօդուածներ, սակայն 100ամեայ հե

ռաւորութիւնից աւելորդ չէ մէկ անգամ եւս անդրադառնալ նրա 50ամեայ յոբելեանին, մասնաւորապէս նրա ստեղծագործութեան ու մարդկային
րը նորովի ու իւրովի ներկայացնող հրապարակումներին: Յօդ
ուածների քանակը եւ ծաւալը սահմանափակում են դրանց առանձին
ռանձին եւ հանգամանօրէն անդրադառնալու հնարաւորութիւնը մէկ յօդ
ուածի սահմաններում: Ուստի փորձել ենք առանձնացնել յոբելեանական բազմաբնոյթ ելոյթների հիմնական դրոյթները, որոնք բնութագրում են յո
բելեարին՝ իբրեւ բանաստեղծի, մարդու, հասարակական գործչի եզակի
ութիւնն ու անկրկնելիութիւնը:

Յոբելեանական հրապարակումները, տարաբնոյթ լինելով հանդերձ, ունեն ընդհանրութիւններ: Ա՝ դրանց հիմնական մասը գրուած է մարդկա
յին ջերմ սիրով, անկեղծ պոռթկումներով ու խոստովանութիւններով, գնահատման անխախտ համոզմունքով, ժամանակի փորձութիւնն անցած տեսակէտներով ունեն բովանդակային նուրբ աղերսներ, որոնք թոյլ են տալիս դրանք բաժանել երեք խմբի՝ ա) գնահատանքի ու մեծարման արտայայտութիւններ, բ) Թումանեանի բանաստեղծական աշխարհի վեր
լուծութեան, քննութեան նոր փորձեր, գ) չափածոյ ձօներգեր եւ ուղերձներ:

Յոբելեանի առիթով Թումանեանին բանաստեղծութիւններ են նուի
րում Ալեքսանդր Կուլեբեակինը , Արմէնուհի Տիգրանեանը , Ազատ Վշտու
, Արսէն Ղլտճեանը , Վասիլի Զոտան
Ազնաւուրեանը , Յարութիւն Թումանեանը
պատմական առումով առաւել կարեւորւում են մամուլի հրապարա
կումները: Գնահատանքի ու մեծարման շեշտադրումով աչքի են ընկնում
Ժողովրդի Ձայն
յլ պարբերականներում տպագրուած յօդուածները: Հեղինակներից իւրաքանչիւրը (Դաւիթ Անա
նուն, Ստեփան Զօրեան, Յարութիւն Սուրխաթեան, Մաթեւոս Դարբին
եան, Ալեքսանդր Պապովեան, Գարեգին Լեւոնեան, Սմբատ Տէր Աւետիս
Ման, Սերգէյ Գորոդեցկի, Աւետիս Ահարոնեան, Վահան Խո
) իր նկատած նրբերանգով ամբողջացնում է բանաստեղծի դիմա
Մեծագոյն ակնածանքով ու սիրով է շնչում «Ժողովրդի
օնը» անստորագիր գրութիւնը՝ տպագրուած 1919ի
Թւում է՝ հեղինակը յատուկ խորհրդով է անստորագիր թողել իր գրութիւ
ը՝ յուշելու համար, թէ դա ամբողջութեամբ հայ ժողովրդի հաւաքական սիրոյ եւ մեծարման խոստովանութիւնն է. չէ՞ որ բոլորը՝ ծեր ու մանուկ, տղայ ու աղջիկ, գիւղացի ու քաղաքացի, սնուել ու մեծացել, վայելել ու հա
րստացել են Թումանեանի հոգեւոր գանձերով: Նրա ստեղծագործութի
նը, ինչպէս հաւաստում է գրութեան հեղինակը, հայ ժողովրդի «
սքանչելի ու խորհրդաւոր մատեանն է, որ դեռ երկար ժամանակ հոգեկան սնունդի, գերագոյն վայելքի ու դաստիարակութեան վսեմ աղբիւր պէտք է
»: Ակնյայտ է Թումանեան հայ ժողովուրդ անտրոհելի միասնութիւնը:
անաստեղծը հանճարեղ խորաթափանցութեամբ է զգացել, վերապրել ու

կենդանագրել հարազատ ժողովրդի ապրումներն ու խոհերը, յոյզերն ու ձգտումները, տառապանքը: Իրապէս, «*Յ. Թումանեանը, իր ժողովրդի մտքի, խօսքի ու բանաստեղծական ձեւի մեծ վարպետը մի ինքնարժէք մեծութիւն, մի բնական, անգնահատելի գանձ է մեր գրականութեան համար... Նրա ստեղծագործութիւնը ամենափայլուն օրինակն ու մեր ժողովրդի ստեղծագործական մեծ ու անսպառ կարողութեան*
մտքերը ուղղակի հաստատումն են, որ ժողովրդի բանաստեղծը անմահանում է իր ժողովրդի հետ:

ուածը հաւաստելու է գալիս «Նոր Սերնդի Բարեկամը» գրութեան հեղինակ Վաղարշակ Նորենցը («Նորերից» ստորագրութեամբ), որ Թումանեանի հանդէպ համաժողովրդական սիրոյ աղտնիքը այսպէս է մեկ

ի դէմս իր համբաւի,
ժպտերես, խրախուսական, մեծ է իր անժխտելի կաղանդի մէջ, իր անունով, դիրքով, բայց հասարակ է մարդկային առօրեայով, սովորական

Եւ սրանք են այն արժանիքները, որ սալոնից դուրս մատչելի են ոչ միայն մտաւորականին կամ ինտելիգենտին ու նամանաւանդ երեխաներին

Գրութեան հեղինակն ընդգծում է բանաստեղծի առաքելութիւններից եւս մէկը՝ մատաղ սերնդի «հոգեկան բարձրացմանը», գեղագիտական դաստիարակութեանը ուղղուած անմնացորդ նուիրումն ու ծաւալած գոր

Փոքրիկ մանուկն առաջին անգամ էսթետիկապէս սն է Թումանեանով եւ նրանով էլ մեծանում. եթէ մէկը բախտ է ունեցել մօտիկից ծանօթանալու նրա անձի հետ, նա անշուշտ, գիտակցում է այն համայնապատկերի չափութիւնը, որ կայ այդ մեծ բանաստեղծի անձնաւորութեան ու ստեղծագործութեան պարզութեան մէջ: Նրա կէսդարեայ գոյութիւնը եւ երեսունեայ գրական գործունէութիւնը պատուաստումն է նոր սերնդի աճման ու հոգեկան բարձրացման

Այս տեսակէտը նորութիւն չէր, վաղուց հաստատուած իրողութիւն էր հայ իրականութեան մէջ: Թումանեանի մանկական ստեղծագործութիւնները մասնակի բացառութիւններով բարձր են գնահատուել քննադատութեան կողմից: Բազմաթիւ գրախօսութիւններ, յօդուածներ մասնակիօրէն կամ ժամանակի ընդհանուր համապատկերում պարզաբանել են Թումանեանի մանկագրութեանը բնորոշ առանձնայատկութիւնները, նախանշել դրանց անփոխարինելի դերը երեխաների դաստիարակութեան համակարգի ձեւաւորման գործում:

Լեւոնեանը՝ «Բանաստեղծը» փոքրիկ յօդուածում մարգարէական կանխագուշակութեամբ ընդգծում է բանաստեղծի բացառիկութիւնը, որ հարիւրամեայ հեռաւորութիւնից կարող է արձանագրուել իբրեւ հաւաստի

Անձեռագործ արձան է կանգնեցնում իր համար հանճարեղ բանաստեղծը եւ ոչ մի քար, ոչ մի հարուած, մրրիկ կամ յորձանք չեն կարող հասնել, չեն կարող վնասել այդ հոյակապ կոթողին, մտքի գեղեցկի եւ

վսեմի հոյակապ շէնքին յատկապէս ընդգծում է, որ Թու
մանեանն իր հոգու եւ մտքի թռիչքները, տաղանդը մշտապէս նուիրաբե
րել է հայրենիքին:

Արձակ բանաստեղծութիւն է յիշեցնում *Ժողովրդի Ձայն*
րում (39) տպագրուած «Մեր Յովհաննէս Թումանեանին» նիւթը, որի հե
ղինակը՝ «Հայեազն» ստորագրութեամբ, մեծարում է բանաստեղծին՝ կի
րառելով փոխաբերութիւնների, մակդիրների ու համեմատութիւնների
շքեղ համալիր: «Փառք քեզ» սկսուածքով միքանի պարբերութիւններում
դասական ներբողների ոճով ընդգծում է բանաստեղծ
կան գործիչ Թումանեանի մեծութիւնը:

ում տպագրում
Թումանեանին
ստեղծագործու

մրածելակերպով աշխարհահայեացքով
հասարակական

Արձանագրում

պաշտօնական քննադատութիւնը
պաշտօնական քննադատութիւնը
սրբագործումը
բանաստեղծին՝
քննադատութիւնը : Այս բնութագիրը աւելի քան խօս
քննադատական ամենատարբեր ուղղութիւնների եւ մեթոդների բովով
անցած բանաստեղծի գրական ուղին իրականում հարթ չի եղել. յաճախ է
Թումանեանը ստիպուած եղել պայքարելով կամ գիտակցուած լռութեամբ
յաղթահարել իր բնականոն գրական յառաջընթացը խոչընդոտող շատ
մշտապէս պահելով իր դիմագիծն ու մարդկային տեսակը:
Սակայն հայ ժողովուրդը ներքին մի մտահայեցութեամբ եւ
ներըմբռնումով կարողացել է ճանաչել ճշմարիտ բանաստեղծին, որի
ստեղծագործութիւնների իւրաքանչիւր տողը հայ մարդու հոգու ճիչն է,
սրտի զարկը, թաքուն վիշտը, դառը ժպիտը, նաեւ կենսունակութեան վառ
արտայայտութիւնը:

ստեղծագործութեան

յօդուածագիրը

դիտարկումներ

սրաբանութիւնները բանաստեղծութիւն
անգիտակցաբար

Այսպիսով՝ յիշեալ յօդուածները հաստատում են, որ 50ամեա
րդէն վաստակել էր ժողովրդի ամենասիրելի ու հարազատ
բանաստեղծը լինելու պատիւը:

Յոյզերով զեղումնառատ այս գրութիւնների կողքին, անշուշտ, առաւել
կարեւորւում են այն հրապարակումները, որոնցում փորձեր են արւում
վերլուծելու եւ արժեւորելու բանաստեղծի երեսնամեայ գեղարո
վաստակը: Վերլուծութեան մեթոդաբանութեան տեսակէտից յօդուածները
կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբում Թումանեանի երկերը
մեկնաբանւում ու արժեւորւում են դասական գեղագիտութեան, երկրոր
դում՝ հասարակական քաղաքական կացութեան չափանիշներով: Նկատի
լով յօդուածի սահմանափակ ծաւալը՝ առաջին երկրորդ խմբից
առանձնացրել ենք միայն մեր կարծիքով ամենաբնորոշները:

Զօրեանը իր յօդուածը սկսում է հռետորական հարցադրումով «Ո՞վ է
Յովի. Թումանեանը»: Հարցը պատահական չէ. ժամանակի մամուլը,
մտաւորականներից շատերը, ինչ անհասկանալի օտարամոլութեամբ,
խուսափում են սեփական ազգի քանքարաւորներին գնահատելուց: Զօր
եանը միանգամայն վստահ յայտարարում է. « . *Թումանեանը մեզ ներ*
կայանում է իբրեւ համազգային բանաստեղծ: . Թումանեանը հայ գրակա
նութեան համար նոյնն է, ինչ որ Պուշկինը ռուս գրականութեան համար

Յօդուածագիրը հետաքրքիր եւ տիպիկ աղերսներով զուգադրում է եր
կու մեծութիւններին: Երկուսին միաւորողը անմնացորդ սէրն է դէպի հա
րազատ ժողովուրդը: Երկուսն էլ «*յայտնաբերում են ցեղային նկարագիրը,*
ոգին, աշխարհահայեացքը, ինչ որ նրանց դարձնում է իւրայինների հա
մար սիրելի ու հարազատ, օտարների համար՝ նորագիւտ ու գրաւիչ, իսկ
նրանց գործերը՝ համազգային, հեփեւաբար եւ համամարդկային
եանը եւս ընդգծում է Թումանեանի ստեղծագործութեան ամենակարեւոր
յատկանիշը՝ ժողովրդայնութիւնը, որ միաւորում է Թումանեա
կինին: Հայ բանաստեղծների մէջ դժուար է գտնել մէկին, որ իր երկերով
այնքան հարազատ լինի ժողովրդին, որքան Թումանեանը. «
գիւղացուց սկսած մինչեւ նրբաճաշակ մտաւորականը հաւասարապէս
հասկանում են Թումանեանին եւ զմայլում նրանով: Սա մի բացառիկ երե
ւոյթ է, որ ինքնին ապացուցում է բանաստեղծի մեծութիւնը, մի երեւոյթ, որ
ցոյց է տալիս, թէ բանաստեղծն իր ժողովրդի մսից ու արիւնից է, այնքան
հարազատ, որ եթէ մի օր աշխարհի բոլոր առանձին ժողովուրդների բա
նաստեղծութեան ցուցահանդէս լինի, հայ ժողովուրդը ուրիշ ոչ ոքի
րող ուղարկել, բացի Թումանեանից, իբր իւրօրինակ զտարիւն հայ բա
նաստեղծի, այնպէս, ինչպէս Ռուսաստանը ներկայացնողը կարող է լինել

միմիայն Պուշկինը : Զօրեանը իր ասելիքն ամփոփում է սեղմ բանաձե
Թումանեանը համազգային բանաստեղծ է: Թումանեանը հայոց
յիշեցնել, որ ինքը՝ Թումանեանը՝ յայտնի դրամբեա
նիզմի դէմ գրած յօդուածներից մէկում որոշակի ընդհանրութիւն էր տես
նում իր եւ ռուս բանաստեղծի գրական ճակատագրերի միջեւ
անդրադարձել
րականութեան

արժանիքներից

Գրականագիտական տեսանկիւնից որոշակի հետաքրքրո
կայացնում նաեւ Պապովեանի «Յաւերժի Տենչը» յօդուածը: Հեղինակը Թումանեանի ստեղծագործութեան մէջ կեանքի ու մահուան, մասնաւորի եւ հանուրի, չարի եւ բարու, անհունի ու յաւերժի, տիեզերական ներդաշ նակութեան եւ այլ հարցերի մասին փիլիսոփայական երկար խորհրդա ծութիւններից յետոյ ընդգծում է ասելիքի հիմնահանգոյցը.

ները բանաստեղծին չեն մղում «*յարատեւ հաշտութեան, անվրդով սիրոյ եւ խաղաղ լաւատեսութեան*» երանաւէտ եզերքը, «*մանաւանդ որ նրա պանթէիզմն էլ ոչ բուդդայական նիրւանա է, որ հրաժարւում է այն ամէ*
չ մարդկային է, եւ ոչ էլ Սպինոզայի «միահանուրը»
պենհաուերի, մի «քաղաքավարի աթէիզմ» է : Նրա սէրը անհուն է, նուի րումը՝ անսահման, սակայն նոյնքան մեծ է «դարդը», որ կարող է խոստո վանել միայն Աստծուն: «*Հայաստանի բացառիկ կեանքը թեւահարում է*
անհունի ճախրանքը եւ նա, շփոթուած յաւերժի շէմքին, բերում է Աստծուն իր վիշտը՝ հայի վիշտը, որի խաւար ծովի մէջ լող է տալիս պոէ տի փառապագին անհունութիւն որոնող ոգին : Պապովեանի դիտար կումների մէջ կենտրոնականն ու հեռանկարայինն այն է, որ նա բանաս տեղծի փիլիսոփայական խոհերը չի կտրում իրական հողից, զգում է, որ դրանց հիմքը մարդկային կեանքի անկատարութեան գիտակցումն է, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի օրհասական վիճակը: Յօդուածի աւար տին, բերելով «Հայրենիքիս Հետ» բանաստեղծութեան վերջին տունը, եզրակացնում է. «*Մեր հայրենիքի հետ կապուած յոյսերի իրագործումը լոյսի յաղթանակ է. նրա ազատագրումը խաղաղութեան, եղբայրութեան եւ համամարդկային սիրոյ նուաճումն է... Պոէ՛տ, շարունակի՛ր անդադրում տենչանքներդ. յոյսի, լոյսի հայրենիքդ պիտի փրկուի, դու պիտի նուաճես*

«Յովհաննէս Թումանեան» վերնագրով ստուարածաւալ ուսումնասիրութիւն է տպագրում Պիատիգորսկի հանդէսում, որի հեղինակ Եփրեմ Տէր Մարտիրոսեանը փորձում է տալ բանաստեղծի ստեղծագործութեան ամփոփ բնութագիրը, որտեղ կան դիտարկումներ, որոնք որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում:

Տէր Մարտիրոսեանն ընդգծում է բանաստեղծի դիւցազներ գական մտածողութիւնը, ուստի թեթեւօրէն անցնելով նրա քնարերգու թեան վրայից՝ հանգամանօրէն անդրադառնում է պոէմներին, որովհետեւ, ինչպէս բացատրում է նա, «*Թումանեանը, բառիս ընդարձակ իմաստով, հիմնադիրն է ազգային պոէմի, որի բովանդակութիւնը ժողովրդի կեանքն* : Ուշադրութեան արժանի մեկնաբանութիւններ կան առանձին պոէմ ների վերաբերեալ: Օրինակ՝ «Մար » եւ «Անուշ» պոէմներում յօդուածագի րը յատուկ ընդգծում է հայ կնոջ իրաւազուրկ, ողբերգական կացութիւնը: Բոլոր հերոսներն էլ ակամայ դառնում են «ադաթի», ժամանակի ընթաց քում սրբագործուած սովորութիւնների գերին եւ զոհը: ««Լոռեցի Սաքօն» պոէմում մատաղ սերնդի դաստիարակութեան հիմունքներն են հանդէս համոզուած նկատում է Տէր Մարտիրոսեանը: Եթէ նկատի ու նենանք, թէ ժամանակին որքան բանավէճեր են ծաւալուել Սաքոյի խելա գարութեան հոգեբանական հիմնաւորուածութեան շուրջ, ապա այս բնու թագիրը կարելի է համարել պոէմի հեղինակային մտայղացման նոր մեկ նաբանութիւն: «Սասունցի Դաւիթ» պոէմն արժեւորում է բանահիւսական նիւթի մշակման թումանեանական մեթոդի տեսանկիւնից: Փոքրաճաւալ ի եզրակացութիւնն այն է, որ բնօրինակի գեղարուեստական մշակումներից ամենայաջողուածը Թումանեանինն է, «*որը առհասարակ գիտէ վարպետօրէն օգտուել ժողովրդական բանահիւսութեան գոհարնե րից՝ միաժամանակ հաւատարիմ մնալով նրա արտայայտութեան հիմնա պահանջներին* : Այսպիսի գնահատումները յատկապէս կարեւոր ւում են, եթէ նկատի ենք ունենում յայտնի դրամբեանիզմի պարբերական յարձակումները, նաեւ որոշ քննադատների՝ պոէմի հեղինակային մշակ ման վերաբերեալ բացասական կարծիքները:

Տէր Մարտիրոսեանը անդրադառնում է նաեւ բանաստեղծի հայրենա սիրական երգերին, որոնք, ինչպէս եզրակացնում է նա, խոր մարդա րութեան արմատներ ունեն եւ զերծ են մարդատեացութիւնից:

Տէր Մարտիրոսեանը բաւական հանգամանօրէն անդրադառնում է եւ Թումանեանի մանկական ստեղծագործութիւններին: Ըստ յօդուածագրի՝ նն ունի մանկան ներաշխարհը թափանցելու, նրա հոգեբանու թիւնն ըմբռնելու, նրա սրտի հետ խօսելու բացառիկ կարողութիւն: Դա է պատճառը, որ դպրոցներում պահանջուած են Թումանեանի ստեղծագոր ծութիւնները, յատկապէս պատկերազարդ գրքոյկները:
րադառնում է դրանցից երկուսին. «Մի Կաթիլ Մեղր» ցոյց տալով կեան ու մարդկային յարաբերութիւնների դատարկ ու ողորմելի պատկերը՝ Թումանեանը երեխաներին օրինակ է բերում «Հսկայի» չքնաղ զրոյցը, որ սովորեցնում է գնահատել իրական արժէքները եւ հասկանալ, որ մարդու մեծութիւնը պայմանաւորւում է մարդասիրութեամբ եւ մեծահոգութեամբ:

Տէր Մարտիրոսեանի ուսումնասիրութեան մէջ նշանակալից է նաեւ Թումանեանի պոէմների լեզուին տուած գնահատականը.

ճկուն է, հարուստ, ճոխ եւ մատչելի: Տարիների ընթացքում նա յամառ աշխատանք է թափել իր արտայայտութեան արտաքին ձեւերի վրայ եւ յաջողել է կատարելութեան հասնել... Մեր գրականութեան մէջ սրեղծուել է մի դպրոց, որ յիրաւի Թումանեան կարելի է անուանել: Վ. Միրաքեանը իր Լալվարի որսով , Գ. Մեսեանը իր պոէմով, մանկական ամսագիր շուրջ խմբուած Աթ. Խնկոյեան, Յ. Աղաբաբ եւ այլ սկսնակ ուժեր յիշեալ դպրոցի աշակերտներ կարող են համարուել թէ՛ իրենց դիպաշարերով եւ թէ՛ արտայայտութեան ձեւերով

Ծաւալուն յօդուածի վերջում հեղինակը եզրակացնում է. «*կը գան ու սերունդներ կ'երթան, կեանքի առօրեայ մանր մունր հոգսերին արձագանգող շատ հրապարակախօս գրողներ մոռացութեան կը մատնուին: Իսկ Թումանեանը՝ որպէս մաքուր արուեստի հաւատարիմ ու փաղանդաւոր արտայայտիչ, յա երժօրէն կ'ապրի հայ գրականութեան մէջ*

Յօբելեանական յօդուածների երկրորդ խումբը աւելի հարուստ է այնպիսի հարցադրումներով, որոնք բանավէճերի առիթ են տուել ինչպէս իր ժամանակին, այնպէս էլ յետագայ մինչեւ մեր օրերը:

Յարգանքի Խօսք Յովհ. Թումանեանին յօդուածում Անանուն Պառնասի զարդ է անուանում բանաստեղծին՝ նրա կարեւորագոյն ստեղծագործական նուաճումը համարելով հայի կերպարի կերտումը, այն հայի, որն էութեամբ ու հոգեկան աշխարհով հարազատ է ամէնքին:

պարզաբանում է իր միտքը քննադատը, *գերազանցապէս ժողովրդական բանաստեղծ է, ժողովրդի խորքից ելած եւ իբրեւ զանգուածային ընդերքի պտուղ՝ նա խօսքի գոհար է*

Անանունը Թումանեանին նուիրուած Անցեալի Մեծարանքը զարգացնում էր այն հիմնական միտքը, թէ Թումանեանը «հայկական առանձնայատկութեան բանաստեղծ» է, որ մեծարել է «ժողովրդի այսպէս ասած ջահել հասակը»՝ նահապետական գիւղը: Յօդուածի շուրջ ալուած բանավէճի ընթացքում Անանունը շարունակ պնդում էր իր այն տեսակէտը, թէ՝ *Մենք Թումանեանին նրա հերոսների համար չենք դատապարտել, այլ ասել ենք, որ նա մեծարում է անցեալը. մի բան, որ իրողութիւն է: Չէ՞ որ նկարագրած կեանքն այսօր անհետանում է: Թումանեանում է իր երգած աշխարհը: Եթէ այնտեղ նրա հասկացողութեամբ անհրաւութիւններ կան, ապա դրա համար վշտանում է* Անանունին հետաքրքրողը ոչ այնքան Թումանեանի ստեղծագործութեան գեղարուեստական արժէքն էր, որի վերաբերմամբ նա որեւէ վերապահութիւն չուներ, որքան այդ առիթով գրական քննադատութեան մէջ մարքսիստական պատմաընկերաբանական մեթոդի հաստատման ձգտումը:

Նկատելի է՝ բանավէճը ծաւալում էր տարբեր աշխարհայեացքների, գեղագիտական սկզբունքների բախման շուրջ՝ ըստ էութեան շրջանցելով Թումանեանի ստեղծագործութեան իրական արժէքի խնդիրը: Բանաճին հենց այս կողմից խառնւում է Յակոբ Օշականը՝ անդրադառնալով Ա

նանունի յոդուածին: Օշականն անհասականալի է համարում Թումանեա
նի ստեղծագործութեան՝ Անանունի վերլուծութեան մեթոդը. «
սահայերը հանդուրժեն գրական այս վարկպարազի շեղումը, ես չեմ
կայն բացատրել դիւցազներգութիւնն ու ընկերաբանութիւնը ի
րար ձուլելու այս անիմաստ եռանդը

Գրախօսը հենց սկզբից, որպէս վերլուծութեան կանխադրոյթ, անվե
րապահ հաւաստում է, որ Թումանեանը մեր ամենամեծ բանաստեղծն է
«դիւցազներգութեան սեռին մէջ». «*Յովհաննէս Թումանեան*
ազգիւր մարդերու խումբին, որոնք ժողովուրդներու պատմու
թեան այս ու այն կէտերուն վրայ կը բուսնին յանկարծ, առանց իրենք զի
րենք աւետարանելու: Իրենց երեւումը ճակատագրական բան մը ունի իր
մէջ... Ամէն ազգ ունի: Ու անոնք սերունդներուն շիրիմն
րենց փառքը կ'արձանացնեն ու անոնք միջակութիւններուն, հասարակու
թիւններուն ճանճրոյթը կը վռնտեն պատմութենէն

Այս խոր գիտակցութեամբ էլ քննադատն իր խօսքն ուղղում է Անանու
Երբե՛ք, պ. Դ. Անանուն, այդ սքանչելի բանաստեղծը վերլուծելու
ղ չունին ձեր այնքան ճարտարօրէն տեղատրած պատկերա
ցումները «Գիւղի կեանքից» : Զուգահեռներ տանելով Լաֆոնթէնի հետ՝
Օշականը մօտենում է թումանեանական հերոսների գեղարուեստական
կենսագործունէութեան իրական ակունքներին: հերոսները չեն մնում
գիւղի նեղ սահմաններում *Անոնք խորքին մէջ յաւիտենական հոգիներ*
են, ցեղին քմայքն ու երեւակայութիւնը կը խտրանայ անոնց մէջ

Տարիներ անց յոբելեանական յոդուածում Անանունը կարծես երկրորդ
տեղում է թողնում գնահատման նախկին ելակէտը եւ առաւելապէս ընդ
գծում բանաստեղծի ժողովրդայնութիւնը, որ յետագայում պիտի դառնար
գեղարուեստի արժէքայնութեան չափանիշներից մէկը:

Սուրխաթեանը Յովհաննէս Թումանեանի Տեղը Մեր Գրականութեան
յոդուածում վիճարկում է Տէրեանի՝ դեռեւս 1914ին արտայայտած
տեսակէտը՝ նկատելով, որ *բանաստեղծը իր լրիւ կերպարա*
քով կանգնած է հայ նորագոյն գրականութեան զարգացման գլխաւոր ճա
նապարհի վրայ, գլխաւոր հունի գլխին : Սուրխաթեանն,
իհարկէ, ճիշտ չի մեկնաբանել Տէրեանի ունիկումի տեսութիւնը
նեւին էլ չէր նշանակում, թէ Թումանեանը առհասարակ մեկուսացուած է
գրականութեան զարգացման միասնական ընթացքից. նա ինքն էր երեք
տարի առաջ, արդէն ճշգրտել իր տեղը նոր շրջանի հայոց բանաստեղծու
թեան զարգացման հետեւողական շղթայում : Տէրեանի բնորոշումը նշա
նակում էր միայն, որ Թումանեանով աւարտւում է արեւելահայոց բանա
տեղծութեան մի ամբողջական շրջափուլ, որ դասական ամբողջականու
թեան է հասնում նրա ստեղծագործութեան լաւագոյն էջերում: Այս իմաս
տով էլ նա մնում է եզակի եւ անկրկնելի, այսինքն՝
նագիտութեան մէջ դա արդէն վաւերացուած իրողութիւն է, ինչպէս գրում

ճանաչուած թումանեանագէտը.

կը պահպանի

սկզբունքներով

եզակիութեան

Յոբելեանական յօդուածում եւս Սուրխաթեանը, ինչպէս իր մարքսիստ գաղափարակից Անանունը, զարգացնում է այն միտքը, թէ Թումանեանը *մնացել է հաւատարիմ իր իդէալականացրած, իր սիրած աշխարհում, ա ւելի եւս ուժգին համակուելով հայրենի երկրի կարօտով*

Այս տեսակէտը նորութիւն չէր Սուրխաթեանի քննադատական ելոյթ ներում եւ ունէր իր որոշակի աշխարհայեացքային հիմքը, որ ձեւաւորուել էր արուեստի ընկերային համարժէքի վերաբերեալ մարքսիստական ուս մունքի շրջանակներում: Նա շատ լաւ տեսնում եւ ընդունում էր թումանեա նական արուեստի մեծութիւնն ու անկրկնելիութիւնը, որ երեւում է բաւա կան դիպուկ այն բնորոշումից, թէ «*Թումանեանի դէմքը, որպէս բանաս եղարուեստական րողի, լրիւ է: Նա, այսպէս ասած, արդէն հայ կական Պառնասումն է* : Բայց երբ փորձում է իմաստաւորել եւ ար ժեւորել նրա ստեղծա ործութիւնն ըստ էութեան եւ ամբողջութեան մէջ, բացւում է նրա մօտեցման երկրորդ երեսը: «

հարց է դնում նա եւ պատասխանում: *, ունենք, բայց ոչ այնպիսի բաներ, որոնք նորութիւն լինէին բանաստեղծի համար: Նա ունի երկու պարտաւորութիւն: Առաջին շարունակել պրպտումներն ու գիւ տերը ժողովրդական հոգեկան գաղտնարանն եւ ամփոփել ն ցիկ ձեւերի մէջ: Երկրորդ աւարտել հայդուկային շարժման պատկերա փալով մեր կեանքի մի մեծ շրջանը կազմող այդ շարժման անձնա գրի դոնկիխոտութեան նկարագիրը բառիս ընդարձակ եւ լրջամիտ*

Երկու խնդիրներն էլ, որ դնում էր քննադատը բանաստեղծի առջ նաեւ Թումանեանի նուիրական բաղձանքն էր աւարտին հասցնել «Հա զարան Բլբուլ» եւ «Հին Կռիւը» պոէմները: Բայց ահա երկրորդի դէպքում մարքսիստ քննադատի «սպասելիքը» բոլորովին տարբեր էր բանաստեղ ծի մտայղացումից. նա հայդուկային շարժումը գեղարուեստի լեզուով պի

ւերժացնէր ոչ իբրեւ «դոնկիխոտութիւն», այլ որպէս հայրենիքի փրկութեան սրբազան կռիւ:

Այնուամենայնիւ, անկախ իր որդեգրած գաղափարական կաղապար ներից, մարքսիստ քննադատը տեղի է տալիս բանաստեղծի իրական մե ծութեան առջեւ՝ այդ մեծութիւնը տեսնելով ու գնահատելով յատկապէս պոէմների, առասպելների ու հեքիաթների մէջ, որտեղ, ինչպէս համոզ ուած է քննադատը. «*հրապուրիչ պարզութեամբ մերկանում է հայ ժողովր*

դի հոգեկան աշխարհն ու կենսափիլիսոփայութիւնը՝ միաժամանակ բա ցայայտելով բանաստեղծի փաղանդի ուժն ու թափը»: Սուրխաթեանը բարձր է գնահատում Թումանեանի ստեղծագործութեան թեմատիկ ղափարական հարստութիւնը, որ անչափ կարեւոր է համարում մանուկ սերնդի դաստիարակման գործում:

«Մայիսի Մէկը Եւ Յովհաննէս Թումանեանը» յօդուածում Ս. ստորագ րութեամբ հեղինակը, որ հաւանաբար հանդէսի խմբագիր Սուրէն Երզնկ , նոր ձեւաւորուող պրոլետարական գաղափարախօսութեան դի տակէտից իւրօրինակ մեկնաբանութիւն է տալիս Թումանեանի ողջ ստեղ ծագործութեանը. «*Յովհաննէս Թումանեանը բանուորութեան երգիչը չէ: Նա չի երգել կոլեկտիւ աշխատանքի քաղցրութիւնը, բանուորի ստեղծա գործող բազուկը, մեքենայի յուզիչ աղմուկը... բայց նա չի թունաւորել նոյն պէս մեր սրտերը «ազգասիրական» մուրիներով, մարդատեաց թոյնով: Թումանեանը... երգել է անհատի ազատութիւնը, կռուել է յատուկ յամառութեամբ եւ շիտակութեամբ Անդրկովկասի համերաշխու թեան, վրացու րքի եղբայրութեան համար, որի կարեւորութեան նա միշտ էլ խորապէս հաւատացել է: Բանուոր դասակարգը չի՛ մոռանայ երբեք ազատ սարերի ու ձորերի փաղանդաւոր երգչին, եղբայրութեան վեհ գաղափարի այդ համոզուած ու ազնիւ մարտիկին* : Այս մեկնաբա նութիւնը լաւագոյն օրինակ կարող է լինել, թէ ինչպէս քննադատը գեղար ուեստական ստեղծագործութեան իրական արժէքը պայմանաւորող գա ղափարներն ու մտքերը կարող է յարմարեցնել ժամանակի պահանջնե րին կամ սեփական կանխադրոյթին մեծ գեղագէտի հաւատարմութիւնը իր բարձր իդէալներին ներկայացնելով այնպէս, թէ նա «կ տարին յատուկ յամառութեամբ ու շիտակութեամբ»:

Թումանեանի յոբելեանական յօդուածների մէջ խորութեամբ ու ծաւա լով առանձնանում է Վ. Խորէնիի «Գիւղական Աշխարհի Երգիչը» յօդուա ծը: Ուշագրաւ է, որ հեղինակը, քննադատական միակողմանիութիւնից խուսափելու համար, փորձում է կիրառել համադրական մեթոդը: «*կան երկերի քննադատութիւնը օբեկտիւ ու իրական լինելու համար* յօդուածի սկզբում գրում է նա, *պէտք է ոչ միայն ենթակայիկ (սուբեկտիւ) կամ այսպէս կոչուած՝ պսիխո ենեւրիկ, այլեւ սոցիալ ենեւրիկ մեթոդով կատարուի: Միմիայն այսպիսի քննադատութիւնը կարող է նել եւ ամբողջական ու ճիշտ պատկեր տալ ստեղծա ործողի ու նրա ործութեան մասին* Այս դիտակէտից էլ Խորէնին Թումանեա նի ստեղծագործութիւնը բնութագրում է իբրեւ «Գիւղական աշխատաւորա կան աշխարհի բանաստեղծութիւն», իսկ բանաստեղծին՝ հայ աշխատա ւոր գիւղացիութեան կեանքի, բնական եւ ընկերա հոգեկան միջավայրի, նրա ապրումների ու իդէալների երգիչ, որ լի է անհատական յոյզերով, վշտերով, տենչանքներով եւ փիլիսոփայական խոհերով:

Իր միտքը հիմնաւորելու համար Խորէնին անդրադառնում է եւ հոգեկան այն միջավայրին, որտեղ ձեւաւորուել է բանաստեղծի աշխարհայեցութիւնը: «*Նա այնպէս է դիպում, սիրում ու պատկերացնում* բացատրում է քննադատը, *այնպէս է հասկանում ու սիրում մարդուն, այնպէս է սիրում կինն ու կեանքը, որպէս մտքով ինտելիգենտը, հոգով ու բնութեամբ գիւղացին* : Հեղինակը առանձին անդրադառնում է Թումանեանի՝ իր բնորոշմամբ «սոցիալ աշխատաւորական» թեմայով գրուած ստեղծագործութիւններին: Իբրեւ ցայտուն օրինակ բերում է «Հառաչանք» պոէմը, որ, ինչպէս իր վերլուծութիւններով աշխատում է ցոյց տալ քննադատը, աշխատաւոր գիւղացիութեան ընկերային ծանր կեանքի տխուր հառաչանքների պարզ արտայայտութիւնն է, որտեղ բանաստեղծը ծերուկ գիւղացու միջոցով բացում է քաղաքական եւ ընկերային նոր յարաբերութիւնների պատճառով կեանքի ողբերգական կողմերի իրական պատկերները: Դիպաշարի վերապատմումի, վերլուծութիւնների ամբողջ ընթացքում բացայայտ կամ քօղարկուած երեւում է քննադատի «սոցիալ գենետիկ» հայեցակերպը, որ բանաստեղծի մտքերը իմաստաւորում է քաղաքական նոր իրականութեան տեսանկիւնից: Օրինակ՝ այն հատուածը, որտեղ ծերունին բողոքում է իրենց հոգսաշատ կեանքից, մեկնաբանում է այսպէս. «*Ահա ձեզ պրոլետար գիւղացիութեան տնտեսական կատարեալ ու տխուր պատկերը*

ծերունու խօսքերը, թէ ինքը չի հասկանում՝ «ո վ է մեղաւոր», բացատրում

Ծայր դեմոկրատական եւ նոյնիսկ յեղափոխական մտքերը նա արտայայտում է դրանից յետոյ, կասկած չեն թողնում, որ նման կարերն ու բարքերը յեղափոխականացնում են ան ամ ութսունամեայ ծերունուն եւ ըմբոստացնում նման անիրաւ ու անարդար կարգ

Խորէնին ընդգծում է Թումանեանի՝ չքաւոր գիւղացու ընկերային ծանր թիւնը նկարագրելու վարպետութիւնը: Օրինակ է բերում «Չոբան Չատու» պատմութիւնը, որ, ինչպէս մեկնաբանում է քննադատը, արտացոլում է ժամանակի վարքն ու բարքը, ընդգծում ազատասէր եւ արդարամիտ գիւղացու ընդվզումը ստի ու կեղծիքի դէմ, նրա պատուախնդրութիւնը՝ ապացուցելով, սակայն, թէ որքան անպաշտպան ու իրաւազուրկ են Չատին ու նրա նմանները: «*Երբեք մեր բանաստեղծութեան մէջ սոցիալ աշխատաւորական մոտիւները աւելի ուժեղ ու աւելի որոշ չեն հնչուել,* գրում է Խորէնին *Հայ աշխատաւոր գիւղացին սոցիալական հասարակութեան այնպիսի պարզ ու յստակ գիտակցութիւն է երեւան բերում այս պոէմի մէջ, որ անգամ հայ քաղաքական կուսակցական մամուլը չէ դրսեւորել... Մարդկանց ազատութեան ու սոցիալական հաւասարութեան եւ արդարութեան ու ճշմարտութեան աւելի գեղեցիկ ու գեղարուեստական պատկերացումն, քան «Հառաչանքն» է, մեր գրականութիւնը չունի*

Խորէնին, իհարկէ, բարձր է գնահատում մարդկային բարոյական ու բնական այն արժէքները, որ տեսնում ու կենդանացնում է Թումանեանն

երում: Բայց նա միշտ առաջին պլան է մղում այն միտքը, թէ բա
նաստեղծի ստեղծա ործութիւնը յատուկ արժէք է ներկայացնում նաեւ նոր
աղափարախօսութեան չափանիշներով:

Քննադատի դիտարկմամբ «Սասունցի Դաւիթ» պոէմը եւս «արդի
ղացիութեան վիճակն է պատկերացնում», այսինքն՝ «նախապէս ազնուա
նախարարական» վէպը Թումանեանի մշակմամբ դարձել է «էապէս
ժողովրդական» եւ ցոյց է *իղացիութեան կացութիւնը միջնադարից դէսը շատ քիչ է փոխուել*»: Յիշում է այն
ը, երբ Դաւիթը, քննադատի բնութա *իր աւատական նա
խարարական քմահաճոյքուր մարզանքների ու որսի ժամանակ կոխկոտել*
իղացու արտը, ապա բերում է արտատէր պառաւի յանդիմանական
ուղղուած Դաւթին, եւ եզրակացնում. « *եղեցիկ ու աւելի
պարզ հազիւ թէ հնար լինել արտայայտել ու պատկերաւորել կիսաճորտա
կան վիճակում ապրող եւ իր աշխատանքի արդիւնքից զուրկ աշխատաւոր*

Թումանեանի բազմալար քնարի երկրորդ գլխաւոր լարը համարելով
հայրենասիրականը՝ Խորէնին նկատում է, որ Թումանեանի հայրենասի
րութիւնը մի բնական զգացմունք է դէպի հայրենի, հարազատ բնութիւնը,
Եթէ կ'ուզէք դա հայրենասիրութիւն չէ բացատրում է քննա
*այլ հայրենական բնասիրութիւն կամ բնապաշտութիւն ու ժողովր
դասիրութիւն է: Այդպիսի հայրենասիրութիւնից հեռու է նախ ամէն տեսակ
նեղ ազգայնականութիւնը եւ ապա՝ դա անբաժան է իրական ժողովրդա
սիրութիւնից ու իսկական մարդասիրութիւնից* : Մատնացոյց անելով
«Նախերգանք»ում դրսեւորուած հայրենասիրութեան նրբերանգները՝
նկատում է, որ բանաստեղծի հոգու անյատակ վիշտն ու հայրենիքի խո
րունկ ցաւերը խառնւում են «*մի հոգեպարար, մի հաշտարար վսեմ հա
մազգացումի մէջ... որի համակիր ներապրումի մէջ ի մի են ձուլւում ան
հատական ծանրաթախիծ ես ն իր ապրումներով եւ հարուածուած կամ
«զարկուած ու զրկուած» հայրենիքը իր «հազարաւոր ցաւերով»*

Իհարկէ, Խորէնին այստեղ նոյնպէս չի մոռանում իր կանխադիր «սոց
գենետիկ» մեթոդի տրամաբանութիւնը, որի համաձայն՝ այդպիսին
կարող է լինել միայն «*աշխատաւոր ու այդ իսկ պատճառով խաղաղասէր
ժողովրդի իսկական հայրենասիրութիւնը*»: Դա ժամանակի պարտադիր
հարկն էր քննադատի որդեգրած նոր գաղափարախօսութեանը: Էականն
ու մնայունը այն բանական ներդրումն է, որ ժամանակին կատարել են նա
եւ իր գաղափարակից քննադատները նոր ձեւաւորուող թումանեանագի

Թումանեանի յոբելեանական յօդուածների մէջ իր ուրոյն տեղն ունի
Վալերի Բրիւսովի՝ *Հայաստանի Պոեզիան* ժողովածուի առաջաբանում
Թումանեանին նուիրուած հատուածը, որը բանաստեղծի ծննդեան 50ամ
եակի առթիւ յայտնւում է ում: Անշուշտ, նախաձեռնողի՝ Սալլում

եանի նպատակը մէկն էր. մէկ անգամ եւս ընդգծել, թէ հայ ժողովրդի բա
նաստեղծը ինչպիսի՛ գնահատանքի է արժանացել ռուս անուանի բանաս
տեղծի կողմից: Թումանեանի ստեղծագործական նկարագրի մասին
Բրիւսովն անում է կարճ, պատկերաւոր, հարեւանցի թուացող դիտար
կումներ, որոնք հեռուն գնացող խորքային կռահումներ են պ
իրենց մէջ: Ամփոփելով իր միտքը Թումանեանի մասին՝ Բրիւսովը գրում

Ամբողջութեամբ վերցրած՝ Թումանեանի պոեզիան ինքը Հայաստանն է՝ հին ու նոր, որը յարութիւն է առնում եւ տպաւորւում բանաստեղծութիւն ների մէջ մեծ վարպետի ձեռքով

Ուշագրաւ է նաեւ Գորոդեցկու «Իմաստուն եւ նուրբ» յօդուածը՝ տպագ

Закавказское թերթում: Ռուս մտաւորականի՝ Թումանեանին գնահատելու նոր փորձը գրեթէ նոյնանում է բրիւսովեան բնութագրի հետ: Թումանեանի ստեղծագործութիւնը եւ անձը դիտարկելով իբրեւ մէկ ներ դաշնակ ամբողջութիւն՝ Գորոդեցկին գրում է. «*Հասկանալ Յովհաննէս Թումանեանին նշանակում է հասկանալ Հայաստանը՝ խաղաղ երկրային կեանքի նրա վաղեմի գաղափարներով, բնութեան ու մարդկանց համա գործակցութեան մէջ հովուերգական կեանքի նրա ծգտումով, հակառակ պատմութեան ողբերգական ընթացքի... Նրա ստեղծագործութիւնները յուշարձանն են Հայաստանի պատմական փառապանքների եւ ուխտը՝ նրա հարուստ ապագայի* Գորոդեցկին, որ տարիների մտերմու
թեամբ կապուած էր հետ, բանիմաց դիտարկումներով բա
մարդկային հազուագիւտ ներաշխարհի ու ստեղծագործու
նրբերանգներ: Թերթի նոյն համարում տպագրւում են նաեւ Լեւան Կիպիանու եւ Վարդգէս Ահարոնեանի յօդուածները: Առաջինում հեղինակը Թումանեանին համարում է երկու՝ հայ եւ վրաց ժողովուրդների մշակութային անտրոհելի կապի կարեւոր շղթան: Իսկ երկրորդ՝ «Հայրենի Լեռների Երգիչը» յօդուածում Ահարոնեանը զարգացնում է այն միտքը, թէ Թումանեանը այն եզակի անհատներից էր, որ ամէն ինչում՝ թէ՛ ստեղծա գործելիս, թէ՛ կեանքում առհասարակ, դնում են իրենց շունչն ու հոգին՝ դառնալով սեփական ժողովրդի անցեալը, ներկան եւ ապագան ամբող ջացնող մի կոթող:

Ի, հմ. 10ում (Հոկտեմբեր) տպագրուած յօդուածը՝ Տիգ
րան Նազարեանի ստորագրութեամբ, կարծես իւրօրինակ ամփոփումը լինի յոբելեանական բազմաթիւ հանդիսութիւնների ու հրապարակումնե

գրում է Նազարեանը,

հասարակութիւնը՝
ինքնաբերաբար

ներկայացուցիչ
բանաստեղծներին
կուսակցութիւնների *կապանքներից ազատագրուած*

հրատարակիչներին

ընդհանրապէս *ստեղծագործական*

վայելողներին՝

անից առաջ դ ս ոչ մի հայ գրող իր ժամանակակիցների, հայ այլազգի անմիջական շրջապատի, ս հարազատ ժողովրդի կողմից այնպ ակնածանքով մեծարանքի չէր արժանացել՝ իբր ալ քաղաքացի, ինչպ

Չափազանցութ ւն չի լինի, եթ ասենք, որ Թումանեանի ծննդեան 50ամեակի տ նակատարութիւնները մշակոյթի պատմու թեան մէջ մնացին եզակի եւ անկրկնելի:

պատասխանատ
իրականացրած
բանաստեղծին
անքի գնով արեց ժողովրդի ու նրա ազգային

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նրա գործուն մասնակցութեամբ են իրականացուել Շիրվանզադէի, Յովհաննէս Յովհաննիսեանի, Լէոյի յոբելեանական հանդիսութիւնները:

Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով,
, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ
, Թիֆլիս, 30 Դեկտեմբեր 1909: «Պատշաճաւորութիւն
բառերը վերցուած են «Ի՞նչ Ենք Ուզում Ասել» անստորագիր առաջնորդողից, տրուում է «Յոբելեանների յօդուածի մէջ առաջ քաշուած հարցը: Հնարաւոր է, որ առաջնորդողը գրած լինի Թումանեանը, սակայն այժմ բանասիրական փաստարկներով հաստատել անկարելի է: Տե՛ս նաեւ՝
Երկերի Լիակատար Ժողովածու
Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ
Լեւոն Հախվերդեան, *Թումանեանի Կեանքը*

Եղիշէ Չարեցնի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Թումանեանի Ֆոնդ (ԹՖ), 2658
, Թիֆլիս, 20 Փետրուար

ԹԹ (Թումանեանի թանգարան) ԳԳ (գլխաւոր գոյքամատեան), 1082

ի նոյն համարում տպագր ում է Թումանեանի կենսագրականը:

, 20 Փետրուար 1919:

Թումանեան մանկա րական ուղին սկսուել է 1890ին, երբ Ղազարոս Աղայ եանի խորհրդով «Արեւ Եւ Լուսին» առասպելը տպա

րում: Իհարկէ, յայտնի է, որ դեռեւս 1886ին Թումանեանը նշանաւոր «Շունն Ու Կատուն», որը, սակայն, տպա րուել է աւելի ուշ (1892):

րութեան ասպարէզում Թումանեանի րիչը առաւել բազմաբեղուն է դառնում 1905ից, երբ սկսում է աշխատակցել մանկական ամսա

1907ին, մասնակցում է րքի ստեղծման աշխա տանքներին: Մանկական րականութիւնը հարստանում է սքանչելի ու բանաստեղծութիւններով, փոխադրութիւններով ու թար մանութիւններով, ժողո վրդական բանահիւսութեան աննման մշակումներով: Պատահական չէ 1908ին նուիի Մարիամ Թումանեանի ձեռնարկը՝ «Մանկական Գրադարան» մա տենաշարի հրատարակութիւնը, ինչը որոշակիօրէն հաստատում է՝ բանաստեղ ծի մանկական երկերը սիրուած ու սպասուած էին եւ բացառիկ տեղ ունէին ման

րականութեան մէջ:

, 20 Փետրուար 1919:

Հանդէսի այն համարը, որտեղ յօդուածի սկիզբն է, չի պահպանուել:

, Նոր Նախիջեւան, 26 Մայիս 1919, էջ 247:

, 20 Փետրուար 1919

Այդ մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Եւա Մնացականեան, «Թումանեանը Եւ Բանավէճերը Բանահիւսական Թեմաների Գրական Մշակումների Շուրջ» *կազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԸ.,*

Վահան Տէրեան, Երեւան, «Հայաստան»

, 20 Փետրուար 1919

Ե. Տէր Մարտիրոսեան, Յովի. Թումանեան *Գրական Ժողովածու*

, Պիատիգորսկ, 1919, էջ 35:

, 20 Փետրուար 1919:

եղարուեստական դասախօսութեան

Դասախօսութիւնը

իդէալականացնում

բարեխղճութեամբ

Անանունի «Անցեալի Մեծարանքը» Յօդուածը՝ *Բանբեր Հայագիտութեան*, , Բաքու, 28 Ապրիլ 1913:

Հայ Գրականութիւն, հմ. 4, 1/14 Նոյեմբեր, Զմիւռնիա, . Քեշիշեան, 1912, էջ

ալմանախում Թումանեանին նուիրուած յօդուածները առիթ էին դարձել նաեւ, որ պոլսահայ մտաւորականութիւնը նորովի հայեացք նետի բանաստեղծի արուեստին: Նոյն 1912ին Պոլսի Օշականի միտքը այլ ձեւակերպումներով զարգացնում է Գ. Գապպենճեանը՝ Թումանեանին համարե լով հանճարեղ բանաստեղծ. «*Կան հանճարներ որոնք մշտարեւ ու փեւական են ճիշտ այն աղբիւրներուն պէս, որոնք շարունակ կը հոսին առանց կանգ առնելու, առանց դադրելու իրենց սովորական ընթացքէն, եթէ նոյնիսկ մը ցաւալիօրէն ցամքեցնէ ամէն ինչ* , հմ. 1, Պոլիս, 1912, էջ 8):

օրաթերթում (հմ. 916, 917, 918, 921, 922, 923) շարունակաբար տպագրում է Ռ. Դարբինեանի ընդարձակ գրախօսականը՝ ալմանախին: Յօդուածի վերջին՝ 6րդ մասում, Դարբինեանը համառօտակի անդրադառնում է Թումանեանին նուիրուած յօդուածներից մէկին միայն՝ Պօղոս Մակինցեանի «Դիմագծեր»ին՝ բացարձակ լռութեան մատնելով Անանունի «Անցեալի Մեծարանքը»: Դա պատահական չէր. դաշնակցական գա ղափարախօսին մարքսիստ քննադատի յօդուածը չէր կարող բաւարարել ո՛չ գե

ղարուեստական բնագրի վերլուծութեան մեթոդի, ո՛չ աշխարհայեացքային ելա
կէտի առումով: Դարբինեանը բնորոշ քաղուածքներ է անում Մակինցեանի յօդ
ուածից եւ լռելեայն համաձայնելով քննադատի բնութագրումներին՝ եզրափա

Որպէս գեղարուեստական փաղանդ Յովհ. Թումանեան անւրարակոյս մեր մեծագոյն ազգային բանաստեղծն է. եւ կ'արժէր որ թրքահայ ընթերցողն ալ մտերմանար անոր՝ այնպէս, ինչպէս ռուսահայ ընթերցողը

1914ի գարնանը Տէրեանը հանդէս է գալիս Հայ Գրականութեան Գալիք Օրը
զեկուցմամբ, որտեղ անդրադառնում է նաեւ Թումանեանին:

գեղարուեստագէտի

գեղարուեստական

Երկերի Ժողովածու, Հտր. 3

, 20 Փետրուար 1919:

Այդ մասին Թումանեանն ասել է 1916 Դեկտեմբերի 30ին Գրողների Ընկերու
թեան երեկոյթում, Սուրխաթեանի
ասախօսութիւնից յետոյ՝ խօսքն ուղղելով սկսնակ գրողներին.

բանաստեղծութիւնների
բանաստեղծութեան

բանաստեղծութիւնների
բանաստեղծութիւնը
Յովհաննիսեանից

Երկերի Ժողովածու

«Սովետական Գրող»

Թումանեանը եւ Հայ Գրականութեան Աւանդոյթները

Հրատ., 1994, էջ 404

, 20 Փետրուար 1919:

, ամսագիր, Թիֆլիս, Հմր. 1, 1919, էջ 25:

, 20 Փետրուար 1919:

, 20 Փետրուար 1919:

Փետրուարի 1919ում

հանդիսութիւնները հասարակութեան

վրաց կառավարութեան ներկայացուցիչներ Ժորդանիայի

ոկտեմբեր 1919, էջ 68:

TOUMANYAN'S LITERARY WORKS ON HIS 50

mnacakanyaneva@mail.ru

March of 1919, Touma birthday was celebrated wi
pannational enthusiasm. Though the poet was against such a celebration, it turned into a real national holiday. On the occasion various diverse articles were written evaluating the writer's literary works.

e paper draws a panoramic picture of the articles written and analyzes their content, focusing on the aspects which were more highlighted and appreciated, the impact his literature had on Armenian literature and poetry in particular, as well as
ts which touched upon his personality and character, and assesses how
an was in his literary career.

ՈՎՀԱՆՆ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆ ՈՒԹԻՆԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ
hmartirosian76@gmail.com

Հանրապետութեան պատմութիւնը
իրադարձութիւններով

մտածելակերպի անձնաւորութիւն
քաղաքականութեամբ
հանրապետութիւնը
ադրբեջանցիների թակարդներից
ծառայութիւնները
ժամանակահատուածում Քաջազնունուն

պատահական

խորհրդարան
իրականութեան
ուսակցութեան

տրամադրուած
հարեւաններից

գաղթականներ
համաճարակներից Այնուամենայնի Քաջազնունուն
ընկերատնտեսական

շրջափակումը
հեղինակութեան
քաղաքականութիւնից
արտայայտում արմատական

խմբակցութիւնները

քաղաքականութիւնը
քաղաքականութիւն

ընկերատնտեսական

շրջափակումը՝

գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն

հաստատութիւն շտապողականութիւն

Համաձայնական
անհրաժեշտութեան

ուսումնասիրութեան հանգամանօրէն
պատմագրութեան ուսումնասիրուած
պատուիրակութեան գործունէութիւնը
մասնաւորապէս՝ Պատուիրակու

Համաշխարհային Պատերազմից

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ
ՀԵՌԱՑՈՒՄԸ

Քաջազնունուն

պայմանագրեր պարտաւորութիւններ գործողութիւններ

առաքելութեան

Քաջազնունուն արտասահման
արմատական

քաղաքականութիւնը Քաջազնունին
սակցութեանը

արտասահման

Քաջազնունուն

բացակայութեան բացակայութիւնը
Դաշնակցութեան ազդեցութեան

Գերազանցօրէն յեղափոխական
վայրկեաններում կուսակցութեան
հասկացողութեան

Քաջազնունին կարողութիւնը

Յովհաննիսեանը
յեղափոխական գործունէութեան կարգուկանոնի

թելադրանքին արտայայտուելով
դաշնակցականների պահպանողականութեան
մասնաւորապէս
Քաջազնունին յեղափոխական ժառանգութիւնը
կուսակցութիւնը
բուրժուազիայի

հանդարտեցում ներկուսակցական շրջանակներում
դաշնակցական խմբակցութեան
խորհրդակցութիւնների
պահպանողական

Քաջազնունին

համապատասխան
կառավարութեանը ճանապարհորդութեան
պատասխանը
բարդութիւնների

պատուիրակութեան
համոզմունքների դաշնակցական՝
Քաջազնունին

վերադառնում
Ընդհանրապէս պատուիրակութեան ուղեւորութեան
պատմագրութեան
Քաջազնունին

արտասահման

Հանրապետութեան կառավարութիւնը

ուղեւորութիւնն

Հայաստանում
կառավարութիւնը
գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն

պատուիրակութիւնը

Մելիքխանեանը
արտաաահման Պետրոսեանը
պատուիրակութեան
Իրականութիւնն Քաջազնունին

դիւանագիտական ներկայացուցիչն

բրիտանական
առաքելութեան
թոյլտուութեան
նախարարութեանը Միաժամանակ Քաջազնունուն

վերադառնան
Քաջազնունին նպատակայարմար
խորհրդարանում

խորհրդարանի
յեղափախականներ
խորհրդակցութիւն Տեղեկանալով
խորհրդարանի հասարակայնութեան
սպառնալիքների
խորհրդակցութեան
Քաջազնունին խորհրդարանի

խորհրդարան
պատգամաւորներ բացականչութիւններով
խորհրդարանի աշխատանքը՝
խորհրդարանի
փոխնախագահ
անձնաւորութիւններ
պատգամաւորների միջամտութիւնից

հանդարտւում հասարակութիւնը
խորհրդարան փետրուարեան
խորհրդարանը

դադարեցնելու խորհրդարանի
կառավարութեանը
Յովհաննիսեանը
կենտրոնացուած
գործունէութեանը
յեղափոխական
Քաջազնունին

ներկայացնում հրաժարականը
քուէարկութեամբ հրաժարականի
հանգստանալու
Քաջազնունին

Խաւտիսեանին

կառավարութիւնը պատուիրակութեան
անդրադարձաւ
պատուիրակութեան
Ահարոնեանից

պետութիւնների
վերապահելով
յանձնարարուեց
նախարարներին
պարենամթերքների
կառավարութիւնը արձակուրդում

առաքելութեանը
Քաջազնունին
տնտեսութեան վիճակագրութեան

պատուիրակութեան
հաշուետուութիւնը Քաջազնունին մանրամասնութեամբ
ուղեւորութեան ժամանակագրութիւնը

պատկերացում
Քաջազնունու՝ արտասահման գործունէութեան
պատուիրակութիւնը

բեռնաւորուած արտասահմանից
Քաջազնունին

հանդիպումներ կառավարութեան

Միաժամանակ
պատուիրակութեան կառավարութեան

Քաջազնունուն դժուարութեամբ
նախատեսուած
առաքելութեան նախատեսուած
պատուիրակութեան
Քաջազնունին
փոխարինաբար
Սիարոնեանին *կառավարութիւնը*

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԵՐ
ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ
Համաշխարհային յաղթանակած
տէրութիւնները
խաղաղութեան
ամածայնական
պատուիրակութիւնը

աշխատանքներին
Պատուիրակութիւնը
Պատուիրակութեան
պատուիրակութեան
փոխյարաբերութիւններ
խաղաղութեան

փոխզիջումներ
ուիրակութիւնների տարակարծութիւնը

կառավարութեան նախատեսուած

կառավարութեան վեհաժողովում
ներկայացրած
սանճաքներով Այնուամենայնիւ
յարաբերութիւնները
կառավարութիւնը անկախութեան

կառավարութիւն
պատուիրակութիւնների

Քաջազնունին արտասահմանում
Քաջազնունին
պատուիրակութեան աշխատանքներին

Միաժամանակ Քաջազնունին բանակցութիւններ
կազմակերպութիւնների ֆինանսական
բանակցութիւնները

ամերիկացիներից

Քաջազնունին կառավարութեան
պայմանագիր
Ներկայացուցիչների

կառավարութեանը կառավարութիւնը
Ներկայացուցիչներ
հաւաստագրեր՝
պայմանագիրը պարտաւորւում
մատակարարել

մատակարարուող

մատակարարումը ժամանակաւորապէս

Մինիստրների պարտաւորւում
ժամանակամիջոցում խորհրդարանին

կառավարութեան
ներկայացուցիչներից
վերանորոգուեն
պայմանաւորուած

կանխավճարուելու
Մուրհակներին
յիշատակուած պայմաններով կառավարութիւնը
տրամադրութեան
փոխառութեան պարտաւորութիւններ

Քաջազնունին Խատիսեանին
Պայմանագիրը

Պայմանագրի
Քաջազնունու՝

արժողութեամբ

ժամանակագրութիւնից
պատուիրակութեան կառավարութեան

ռավարութիւնից
եռնարկութիւններին պայմանագիրը

պայմանագրի
ժամանակամիջոցի
ժամանակամիջոցը պայմանաւորուող
բանակցութիւնները

մատնանշուած ժամանակամիջոցում համաձայնութեան

խորհրդարանի

քուէարկութեան
խորհրդարանի
փոխառութեան
պայմանագիրը
իրականանում ուսումնասիրութիւնները

տարածաշրջանի

Քարտաշեանին պատասխանելով

պայմանագիրը

պայմանագիրը
դժուարութեան Քաջազնունուն
փոխառութիւն
դրամագլուխը

ապահովութեան
հաւանականութեամբ

մխիթարական
պատուիրակութիւնը
Քաջազնունին հանդիպումներ
գործարարների ընկերութիւնների
Քաջազնունուն
ընկերութիւնների

ֆինանսական
գործարքներով
արտասահմանում պատուիրակութիւն
Խատիսեանին
Քաջազնունին

պարենաւորման *Տարաբախտա*

փոխառութեան *ֆինանսական*
պաշտօնապէս
դժբախտութիւն *Քաջազնունին*

Քաջազնունին
վերադառնում պատրաստուելով
Խատիսեանին

պատուիրակութիւնների
պատուիրակութիւն
պատուիրակութիւնը
առաքելութիւնները առաքելութեան
նախագահութեամբ
Քաջազնունուն
առաքելութեան
հանրապետութիւնն
ատուիրակութիւնը պատճառաբանութեամբ
առաքելութիւն
պատուիրակութեան
պատուիրակութիւն գլխատրութեամբ
ներկայացնելու Պատուիրակութիւնը
պատուիրակութիւնը
պատուիրակութիւնը ղեկավարութեամբ

Փաստրմաճեանը
ներկայացուցիչ Միաժամանակ Քաջազնունին պատուիրակու
Բագրատունուն՝
Բագրատունին աննպատակայարմար
խորհրդականի
պատուիրակութիւնը
պատուիրակութիւն
նպատակայարմար
պատուիրակութեան Բագրատունին
առաջարկութիւնը
բարձրաստիճան
կառավարութեանը

սպառազինելու պատուիրակութիւն
ղեկավարները Բագրատունուն
ներկայացուցիչ
պատուիրակութեան
Բագրատունու առաքելութեան
Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ

հանգամանքներից՝

պատուիրակութիւնը

ՔԱՐՈԶՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ
Պատուիրակութեան
Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ
պատուիրակութիւնը
պատուիրակութիւնը
Քաջազնունին
Փաստրմաճեանը Ուաշինկթընում
յարաբերութիւնների ենթակոմիտէի
Քաջազնունին ներկայացնում
կառավարութեանը
Փաստրմաճեանը համապատասխան ենթակոմիտէին՝
Միաժամանակ
Քաջազնունին Փաստրմաճեանը ներկայացնում
ամերիկացիները

խաղաղութիւն Քաջազնունին
Փաստրմաճեանը
Նպաստամատոյցի
Հայաստանից
յատկացուելիք

Հանրապետութիւնը բնակչութեանը

կամաւորական
կառավարութիւնը
Միաժամանակ պատուիրակութիւնը

պատուիրակութիւնը հանդիպումներ
ծերակուտականներ
փոխնախագահ
պատուիրակութիւնը բարձրաստիճան
պաշտօնեաների վերադառնում

Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ
պատուիրակութիւնը

պատուիրակութիւնները համերաշխօրէն խաղաղութեամբ

Քաջազնունին
ամերիկահայութեանը
պատուիրակութիւնների ղեկավարները շնորհակալութիւն
ամերիկահայերին արժանացրին
ընդունելութեան մեկնաբանութիւններ
պատուիրակութիւնների յարաբերութիւնների
Մասնաւորապէս

ամերիկաբնակ հայրենակիցներուն

համերաշխաբար
բազմաչարչար

յայտարարութիւնը
Քաջազնունին
յանձնաժողովի

պատմագրութեան Հանրապետութիւն

Քաջազնունին տեղեկութիւններ
ազգաբնակչութեան
տնտեսութեան
րապետութեան

հանրագիտարանային
տեղեկութիւնների հաւաստիութեամբ՝
Քաջազնունին
կառավարութեանը *Հանրապետութիւնն*
դեմոկրատիայի
կառավարութեան *ժամանակաւոր*
Հանրապետութեան
կառավարութիւնը
հնարաւորութեան

Հանրապետութեանը *հնարաւորութիւն*
փոխառութիւն *նպատակներով*

կազմակերպելու

քաղաքացիական

Հանրապետութեան *Թիւրքահայաստանի*
խաղաղութեան
վստահութեամբ
բարեկամական

Յարգանքներով

բանակցութիւնները

կառավարութեան
փոխատուութեան Խատիսեանին
Քաջազնունին *կառավարութիւնը*
կառավարութեանը
«West Rariton» *բեռնաւորուած*
նախատեսուած

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ
ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Բագրատունին Բոնապարտեանի
ուղեկցութեամբ
պատուիրակութիւնները
հանդիպումներ
Յատկանշական

պատուիրակութիւնների
հանդիպմանը
Քաջազնունին Փաստրմաճեանը
Բագրատունին
Միաժամանակ հանդիպումներից

կարգադրութեամբ
ամերիկահայութեան հանգանակութեան
կազմակերպման կազմակերպած հանգանակութեանը
ռամկավարները մասնաճիւղերը
կազմակերպում հանգանակութիւն
Քաջազնունին Փաստրմաճեանը
Բագրատունին հանգանակութիւնը
իրականացնելու
պատուիրակութիւնների
փոխյարաբերութիւններին անդրադառնում
Քաջազնունին
Խատիսեանին տպաւորութիւնների Քաջազնունին

հանրապետութեան պաշտպաններ՝ Քաջազնունին
Բագրատունին
պաշտպաններն
Բոնապարտեանը երկպառակութիւնը
արտայայտում համակիրները
հանրապետութեան
կառավարութեան սանձազերծած
բանսարկութիւնները
բարեկամների իշխանութեան
բարձրաստիճան
գնահատականներ կառավարութեան
Քաջազնունին *ամերիկացիների*
ընդունակութեան

անվճռականութիւն

հանրապետութեան նուիրատուութիւնները
Դաշնակցութիւն
կառավարութեան Կենտրոնական
Քաջազնունին պատուիրակութեան

հանգանակութեան աշխատանքներին
Քաջազնունին շրջագայութիւնը
պատուիրակութեան
ընդունելութեան

բարձրաստիճան պաշտօնեաների Քաջազնունին

նախատեսուած հանգանակութիւնը ոգեւորութեամբ

պատուիրակութեան

հանգանակութեան քարոզչութեան աշխատանքները Քաջազնունին

Փաստրմաճեանի ուղեկցութեամբ Քաջազնունին

վերադառնում հանգանակութեան

աշխատանքները

արդիւնքներով Քաջազնունուն

ոգեւորութեամբ Օհանջանեանին

Քաջազնունին ոգեւորութեամբ

Մասնաւորապէս

Հանրապետութեան

կառավարութեան

քաղաքականութեան

ամենաաբսուրդ հասկացողութիւններ

անպեղեակութիւնն հակադաշնակցական

հակահանրապետական պրոպագանդը

վերապահումների

Հանրապետութիւնը կենսունակութիւնը

տոկունութիւնը պետութիւնները

յարաբերութիւններ

հաստատեցին Հանրապետութիւնը

Հանրապետութեան ներկայացուցիչների

թիւրիմացութիւններ

փարատուեցին

Հանրապետութեան

գիտակցութիւն

հանրապետութիւնն Առանձնապէս

Կալիֆորնիայի

Հետաքրքրական

հանգանակութեան
Օհանջանեանը Քաջազնունուն՝
իրականութիւնն
հանգանակութեամբ

Քաջազնունին
հանգանակութեան
հանգանակուած

Քաջազնունին Փաստրմաճեանը
պատգամաւորական Միաժամանակ
Քաջազնունին բանակցութիւնները
ընկերութիւնների

օժանդակութեան բանակցութիւններ
առեւտրական «Equipement Company»
բանակցութիւնների Քաջազնունին
Խատիսեանին՝
մօտաւորապէս
կառավարութեան
Քաջազնունին

Փաստրմաճեանից
երաժշտական

վերադարձնելու
Քաջազնունին
վերադառնում
կառավարութիւնը
Օհանջանեանին
Քաջազնունին
հնարաւորութիւնը
առեւտրական
Անգլիացիների
Քաջազնունին

Քաջազնունին

Ալեքսանդրապոլում
ճամփորդութիւնից

ներկայացնելով
արտասահման
նշանակութիւն

Միաժամանակ Քաջազնունին

Քաջազնունուն պայմանագիր
Հայաստանին

առաքելութեան պատճառներից
կուսակցական Հանրապետականները
առաջարկներին
իշխանութեան արաբերութիւններն
իշխանութիւնը
իրաւասութեան

Միաժամանակ առաքելութեան
արտասահման րակութիւնների
անհամաձայնութիւնը
անվստահութիւնը Սովամահութեան
նշանակութիւն
կազմակերպման
Քաջազնունին

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կուսակցութիւնները
ՀՅԴաշնակցութեան

Հանրապետութեան
պատասխանատու

Հանրապետութեան
Կառավարութեան

Յեղափոխականի

Հանրապետութիւնը
Հրատարակչութիւն

Հանրապետութիւն

Յարաբերութիւնները
Կազմաւորումների
Հանրապետութեան
Հանրապետութեան

Հանրապետութեան Յարաբերութիւնները

Սարդարապատից

Октябрина Баликян, Письмо О.М. Качазнуни А.И.

Հանրապետության

թարգմանության

RAISING AND ECONOMIC

hmartirosian76@gmail.com

The first Prime Minister of the Republic of Armenia, Hovhannes Kajaznuni, was a politician, and with his restrained, moderate and pragmatic polic the nascent Armenian Republic out of chaos. That is why his services were of an undeniable importance to the formation of the Republic of Armenia. socioeconomic situation, the terrible winter in 1918 and the blockade caused by it negatively affected Kajaznuni's position and reputation. This became an excuse to remove him from Chief Executive and send him to Europe and North America to seek economic aid for Armenia. In Europe and the United States, among state politicians and Armenian communities, Kajaznuni passionately campaigned for the recognition of the Armenian Cause and the Republic of Armenia. Nevertheless, failed to sign a serious agreement with the United States for a loan to Armenia. The delegation of the Republic of Armenia left the United States without tangible results, but petitions had a positive impact on speeding up the process of sending aid from the USA to the starving Armenian p . The main reasons for mission's failure were in the United States mistrust between the two Armenian delegations

ՄԻՀՐԱՆ ԽԱՅԵԱՆ՝ ԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆԵՐԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Խայեանը Ամերիկեան մեր այն հայրենատենչ երիտասարդներից էր, որոնք համակ գաղափար դարձած միշտ ձգտել, միշտ փենչացել են գալ Հ աշխատելու նրա վերաշինութեան ու նրա

Հաճընի ինքնապաշտպանութեան ութամսեայ դիւցազնամարտի յայտ դրուագներէն է ֆրանսական օդանաւի մը երեւումը պաշտպանական րուն վրայ, որ պահ մը կը վերանորոգ զինեալ օգնութեան գրեթէ Հոկտեմբեր 1920ի րջնական անկումէն առաջ: Անկէ ծնունդ առած է

Արթիկօ եղբայրներ

տորդութեան ուրիշ երեւոյթ մըն ալ, Հաճընէն շատ հեռու, կապ ուած է հաճընցիներու պատմութեան հետ:

քանի մը ամիս առաջ, հայրենի երկինքին տակ եղերական անկումով իր մահկանացուն կը կնքէր Արժանթինի ու Հայաստանի օդանաւորդութեան ռահվիրաներէն՝ ան Խայեանը:

Հաճընի ծնունդ այս եղերաբախտ օդաչուին մեզի յայտնի միակ ակ նարկութիւնը ուսումնասիրողներու կողմէ կը գտնենք Հայաստանի

առաջին Հանրապետութեան օդուժին նուիրուած լրագրական յօդուածի մը մէջ: Արդարեւ, Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նա խարարութեան այժմու խօսնակ, պատմաբան Արծրուն Յովհաննիսեան Հոկտեմբեր 1920 ժամանակաշրջանի օդուժի վիճակին առնչու թեամբ անցողակի յիշած է, թէ «*կեղի է ունեցել նաեւ վթար, որի ժամա նակ հաւանաբար զոհուել է նաեւ օդաչու Խայէեանը (կարող է լինել նաեւ*

«Հաւանաբար» մակբայը օգտագործուելու պատճառը մեզի անյայտ է: Սակայն, հետաքրքրական է դիտել տալ, որ սփիւռքեան սակաւաթիւ հրա պարակումներուն մէջ եւս անորոշութիւն տիրած է Խայեանի շուրջ, թէեւ ո՛չ մահուան պարագաներուն, այլ՝ ծննդեան ու մահուան թուականներուն մասին: Արդարեւ, 1936ին Պուենոս Այրէսի ամսաթերթը լոյս ընծայած է Խայեանի անստորագիր կենսագրութիւն մը եւ օդանաւորդի տարազով լուսանկարը՝ «Միհրան Խայեան (1894 1919)» մակագրու : Հաւանական է, որ կենսագրութիւնը հաճընցի հրապարակագիր ու բանաստեղծ Հարգանի (Արամ Գ. Տումանե 1971) գրիչէն ելած : Լուսանկարին ու մակագրութեան առընթեր, յօդուածը յապաւումնե րով ընդգրկուած է Յ. Պ. Պօղոսեանի *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը*

Մահուան պարագաներուն ու թուականներէն անդին, տեղին կը նկա տենք ձեռնարկել այս վաղամեռիկ օդաչուի կենսագրութեան վերականգ նումին՝ մեզի ցարդ հասանելի տուեալներու օգտագործումով, առաջին հանրապետութեան բանակաշինութեան եւ ռազմական գործունէութեան չգրուած էջ մը լրացնելու նպատակով:

Ապրիլ 1909ի Ատանայի եղեռնին յաջորդած էր դէպի Հիւսիսային ու ն Ամերիկա գաղթականական հոսանք մը, որ գլխաւորաբար կը բաղկանար կիլիկեցիներէ: 1909 10ին Պուենոս Այրէս կը հասնէին առա ջին երկու հաճընցիները, իսկ 1914ին անոնց թիւը 85ի կը հասնէր քաղաքի հաճընցիները կը հիմնէին «Հաճընն» ընկերութիւնը, որ յետագա անուանուէր Հաճընի Հայրենակցական Ընդհանուր Միութիւն:

Այդ նորեկներուն շարքին էր Միհրան Խայեանը, որուն կենսագրու թեան սկզբնական տուեալներէն քիչ բան յայտնի է: Ծննդեան վերոյիշեալ 1894 թուականը կասկածելի պէտք է նկատել: Ըստ Խայեանի հայրենա կից Բարսեղ Էօրէճեանի, ան 26 տարեկան էր 1918ին, իսկ Արժանթինի օդանաւորդութեան մասնագէտ Անթոնիօ Պիետմայի կենսագրական հա կիրճ տեղեկութիւնները 5 Նոյեմբեր 1892 թուականը կու տան, ինչ որ պաշտօնական արձանագրութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ նահայ լրագրող Կարապետ Հասասեան թուականը տուած է իբրեւ 5 Նոյեմբեր 1894 , հաւանաբար փորձելով համադրել Պիետմայի յիշած օրն ու ամիսը եւ Հարգանի կենսագրական ակնարկին ընկերացած լուսա

նկարին մակագրութեան տարեթիւը: Հարգան յիշած է նաեւ, թէ ապագայ օդանաւորդը Տէօվլէթ աղա Խայեանի որդին էր, Արժանթին ժամանած 1913ին, եղբօր՝ Գրիգորի հետ

Արժանթին ժամանող հաճընցիներուն մեծ մասը աշխատանքի անցած էր իբրեւ մսագործ, կօշկակար կամ աւելածու: Սակայն, երիտասարդ Միհ րանը բոլորովին տարբեր ճանապարհով մը պիտի ընթանար: Ան « *նախիրում է մեքենագիտութիւնը եւ աւարտելուց յետոյ ծառայում է որպէս երկաթուղային մեխանիկ* : Երկաթուղիի պետական ընկերութեան ար հեստանոցին մէջ, Խայեան փարակուայցի ծանօթ օդաչու Սիլվիո Փեթի 1916) մեքենագէտը եղած է, որու միջնորդութեան շնորհիւ՝ ժի նախարարութեան օդանաւերու նորոգութեան բաժինը մ

Օդանաւորդութիւնը տակաւին սաղմնայ մը ունէր Արժանթի նի մէջ: Արժանթինեան օդային ակումբը (Aeroclub Argentino) հիմնուած էր 1908ին, իսկ ֆրանսացի օդաչու Անրի Պրեժին կատարած էր օդանաւա առաջին թռիչքը Փետրուար 1910ին: Ռազմական օդանաւորդութեան ցին բացումը տեղի կ'ունենար Սեպտեմբեր 1912ին: 1913ին Լա Փլա թա քաղաքին մօտ Պերիսօ աւանին մէջ կը բացուէր օդանաւորդութեան դպրոց մը, որ նախընթացը պիտի հանդիսանար 1916ին նախագահական հրամանագրով բացուելիք նաւային օդանաւորդութեան դպրոցին:

Ծագումով սպանացի եւ 1901ին արժանթինեան հպատակութիւն ստա ցած Խոաքին Օյթապէնը (1881 14ին Պերիսոյի մէջ դասըն թացքներու հետեւած էր: Ան իր փորձերը կ'ընէր «Ֆարման» մակնիշի մի ակ տրամադրելի օդանաւով: 25 Մայիս 1914ին օդանաւը ինկած է «Խե ներալ Պելկրանօ» զրահանաւուն վրայ ու ջախջախուած, սակայն Օյթա պէն հրաշքով ազատած է առանց որեւէ վնաս կրելու: Երկու ապագայ օդաչուներ՝ ատաղձագործ Կիժերմօ Քովասը եւ մեքենագէտ Խայեանը, օդանաւը վերանորոգած են Պերիսոյի մօտ գտնուող Էնսենատայի արհես տանոցին մէջ:

1914ին Խայեան արդէն դասերու հետեւած էր Պերիսոյի նաւային օդա նաւորդութեան դպրոցին մէջ՝ իտալացի ճարտարագէտ Անթոնիօ Պորել լոյի հետ, ու առանձին թռիչքներ կը կատարէր, երբ նոյն տարուան Սեպ տեմբերին Օյթապէն կը ստանձնէր դպրոցին տնօրէնութիւնը՝ օդաչուի քննութիւնը յաջողութեամբ անցընելէ ետք: Նոր տնօրէնը, սակայն Հոկտեմբեր 1915ին օդանաւային հերթական արկածի մը զոհ դարձած է

Օյթապէնի մահէն ետք, երկու տարուան համբերատար աշխատանքով, Խայեան վերաշինած է անոր օգտագործած «Ֆարման» 50 HP օդանաւը, որով շարունակած է իր փորձերը Արժանթինեան մամուլը պարբերա բար տեղեկագրած է անոնց մասին, որուն կ'արձագանգէր հեռա տոր Նիւ Եորքի մէջ Յուլիս 1916ին. «*Պուենոս Այրէսի մէջ, Պր. Մ. Եայեան [sic], օդանաւորդութեան փորձեր կատարած է: Այդ փորձերու յաջողա կութեան մասին վկայած է տեղւոյն*

Ուսումնառութեան ընթացքին, Խայեան երկու անգամ ենթարկուած է արկածի ու անվնաս ելած է: Թէեւ գրուած է, որ քննութիւն յանձնած ու վկայուած է 1917ին , սակայն փաստացի տեղեկութիւնը այն է, որ ան օ դաչուի թիւ 138 վկայականը ստացած է 5 Փետրուար 1918ին երկու օր ետք, օրաթերթը կը տեղեկացնէր, թէ Խոսէ Փենաչի եւ Միհրան Խայեան՝ 1915ին մահացած Օյթապէնի երբեմնի աշակերտ ներ, յաջողութեամբ քննութիւն անցուցած էին Պերիսոյի օդանաւորդու թեան դպրոցին մէջ: Քննութիւններուն վերահսկած էր Արժանթինեան Օ դային Ակումբի ներկայացուցիչ Ռամոն Հեռանը: Լրատուու ցնէր, թէ Խայեան արժանթինեան քաղաքացի դարձած էր 27 Հոկտեմբեր Հաճընցի նորաւարտ օդաչուն Հայկական Բարեգործական Ընդ հանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի անդամ էր: Ըստ այնմ, 4 Մարտ 1918 թուակիր նամակով, ատենապետ Մ. Կ. Մեծատուր ան եւ ատենադպիր Հայկ Գ. Մոսկոֆեան Լա Փլաթա ապրող Խայեանին

> Անհուն հրճուանքով եւ սրտի անկեղծ գոհունակութեամբ կը շնորհաւորենք Ձեր ստացած յաջողութիւնը տեղական օդաչուներու դպրոցին մէջ, որը պսակած կը տեսնէք անշուշտ այն վկայականով զոր ձեռք ձգած էք ամենա
>
> Մասնաժողովս մասնաւորապէս կը յայտնէ իր շնորհաւորութիւնները եւ անկեղ ծօրէն կը մաղթէ աւելի մեծ յաջողութիւններ որով պարծանք մը պիտի ըլլաք տեղւոյս հայ գաղութին եւ փառքը հայ ազգին

10 Մարտ 1918ի նիստին, վարչութիւնը կ'արձանագրէր, որ « *եան անդամներէն պ. Մ. Խայեան կառավարական օդաչուի դպրոցէն վկայական սպացած ըլլալուն առթիւ Մասնաժողովոյ կողմանէ շնորհաւո րութեան նամակ մը գրուեցաւ*

Խայեան հրաժարած չէր իր ժողովուրդին ծառայելու երազէն: Ըստ Էօրէճեանի, 1914ին ան փորձած էր Կովկաս երթալ իբրեւ կամ ձախողած էր իր մտադրութեան մէջ : 1916ին կամաւորներու 23 հոգինոց երկրորդ խումբ մը, Երուանդ Մալխասեանի (1912ին ՀՅԴաշնակցութեան Պուենոս Այրէսի կոմիտէի հիմնադիրներէն) գլխաւորութեամբ, մեկնած էր ֆրանսական զօրքերուն միանալու, եւ թիւրիմացաբար գրուած է աւ թէ Խայեանը այդ խումբին մաս կը կազմէր

1918ին կամաւորական շարժումը վերսկսած էր՝ այս անգամ Հայկա կան Լեգէոնին սատարելու նպատակով: Խայեանի մահախօսականին մէջ, Աւագեան կը գրէր. «*Դպրոցն աւարտելուց անմիջապէս յետոյ աշխա տում է Հայաստան գալ եւ իր ծառայութիւնը մատուցել հայրենի ժողովր դին: Բայց արգենտինեան իշխանութիւնը չի համաձայնւում զրկել Խայ եանի նման ընդունակ ու խիզախ օդաչուից: Վերջապէս հայրենիքին հաս նելու կարօտը յաղթում է, եւ Խայեանին յաջողւում է անցնել Ատլանտեանը եւ հասնել Պարիզ*

Արդարեւ, 3 Յուլիս 1918ի նիստին, ՀԲԸՄի վարչութիւնը կ'արձանագրէր. Բարեգործականի անդամներէն պ. Մ. Խայեան որ կառավարական դպրոցէն օդաչուի վկայական ստացած էր, հիմա որոշած է իբր հայ կամաւոր մեկնիլ Ֆրանսա եւ ատկից Կիպրոս. ուստի իւր մեկնումին առթիւ վարչութիւնը որոշեց քել իրեն եւ միւս կամաւորներ ընկերներուն, յուլիս 9 գիշեր ժա մը 7ին. այս ընկերական եւ ընտանեկան հաւաքոյթը սարքելու համար որոշ ուեցաւ իւրաքանչիւր անդամի հաւանութիւնը առնել: Բոլոր անունները բաժ նուեցան վարչութեան անդամներու մէջ, եւ մէյ մէկ թուղթ ստորագրել տալո յուլիս 7 կիրակի ժամը 2ին ժողովին պիտի ներկայացուի: Եթէ մեծամասնու թիւնը կը փափաքի այդ հաւաքոյթ խնճոյքը պիտի տրուի

Չորս օր ետք, նոր ժողով մը կը տեղեկագրէր, թէ «... *Մասնաժողովոյ կողմանէ ներկայացուած թերթերը անդամներու կողմանէ առանց բացա ռութեան ընդունուած եւ սփորագրուած ըլլալուն, որոշուեցաւ խնճոյքը*

Ինչպէս նախատեսուած էր, Խայեանի եւ իր 22 ընկերներուն մեկնումին առիթով երեկոյթը տեղի ունեցած է 9 Յուլիսին: Այս առթիւ, ՀԲԸՄի նորընտիր ատենապետ Յովհաննէս Պարգեւեան իր թղթակցութեան մէջ գրած է՝ *Խայեան վերջերս փայլուն կերպով իր ուսման ընթացքն աւարտած եւ իբր օդաչու վկայական ստացած էր պետական դպրոցէն: Իր մասին նոյն իսկ տեղական թերթեր շատ գովեստով խօսած էին, իրեն հա մար արդէն իսկ պատրաստ էր շահաւէտ գործ եւ ապահով ապագայ, սա կայն ինք նախընտրեց իր հայրենիքին ազատագրութեան ծառայել եւ որոշեց կամաւոր արձանագրուիլ եւ երթալ երթան բոլոր անոնք, որ արդարութեան դափին նուիրուած են*

Ձեռնարկին ներկայ եղած է 150 հոգի, ներառեալ՝ Խայեանի արժան թինցի դասընկերը (հաւանաբար՝ վերոյիշեալ Խոսէ Փենաչին) եւ այլ ժանթինցիներ: Պարգեւեան ժողովը բացած է, ողջերթ մաղթելով եւ հայ կական դրօշի ժապաւէնով մետալ մը յանձնած Խայեանին, որուն դասըն *յիշեց հայոց փառապանքը թուրքին ձեռքէն, եւ անոր արժանիքները թուելով ազատութիւն մաղթեց*»: Կամաւորներուն նուէր տրուած է տոպ րու մէջ հայկական դրօշի գոյներով կապուած շաքարեղէններ: Խայ եան շաքարեղէն բաժնած է ներկաներուն, գոյացնելով 200 փեսօ, եւ իր տոպրակը աճուրդի , որմէ գոյացած է 50 փեսօ: Այս ձեռնարկին 12 հոգի ՀԲԸՄի անդամ արձանագրուած է, որոնց շարքին՝ Խայեանի եղբայ հօրեղբօրորդին՝ Պաղտասար, եւ իրենց տիկինները թաճեան եղբայրները Խայեանին ոսկիէ փոքրիկ օդանաւ մը նուիրած են

Յաջորդ օր, խուռներամ բազմութիւն մը ողջերթի գացած է նաւահան գիստը՝ հայկական, ֆրանսական եւ արժանթինեան դրօշակներով: Նուա գախումբ մը վարձուած էր, քարափը խօսուած են ճառեր ու եղած են մե ներգեր: Խայեան օդաչուի տարազով լուսանկար մը յանձնած է ՀԲԸՄի

մասնաճիւղին: Ըստ թղթակցութեան, Ապրիլին եւ Յունիսին 24 կամաւոր եւս մեկնած էր, թիւը բարձրացնելով 62ի

30 Յուլիսին տեղի ունեցած է «Հաճըն» ընկերութեան եռամսեայ հանուր ժողովը: Ամիսներ ետք լոյս տեսած թղթակցութիւն մը տեղեկացուցած է, թէ հայրենակիցներ Համբարձում Տէր Սահակեան, Լեւոն Շգըր տըմեան եւ Միհրան Գայեան (sic) կամաւոր արձանագրուած ու մեկնած էին Պուենոս Այրէսէն: Թղթակիցը՝ Մկրտիչ Պելլորեան, կ'աւելցնէր հետեւեալը Խայեանի մասին. «*Մեկնող երեք կամաւորներէն վերջինը ծանօթ ըլլալու է շատերուն: Արժանթինայի սաւառնական դպրոցէն, 3 տքնաջան աշխատութենէ յետոյ, դուրս եկած է շատ յաջող, հանդիսացած է իր ընկերներու մէջէն առաջին եւ սրացած է մրցանակ եւ վկայական*

ն գրած է, թէ «*նիւթական միջոցների պակասութեան պատճառով, նա Պարիզից այլեւս ճանապարհը շարունակել չի կարող եւ մտնում է Ֆրանսիայի հայկական լեգ* : Խայեան մեկնած է Ատանա, ուր պաշտօնավարած է իբրեւ Կիլիկիոյ զինուորական հրամանատար՝ զօրավար Էտուար Պրեմոնի անձնական վարորդ, ֆրանսական սպայի աստի

: Որեւէ յիշատակութիւն չկայ, թէ Հաճըն վերադարձած ըլլայ:

Բայց անոր վերջնական նպատակակէտը ո՛չ թէ իր ծննդավայր Կիլիկիան էր, այլ նորանկախ Հայաստանը, ուր հայկական բանակի օդուժի կորիզը ստեղծուած էր 15 Օգոստոս 1918ին ռուսական հրամանատարութենէն ժառանգուած Կովկասեան 2րդ կամ 3րդ օդային ջոկատի հիմամբ: Առաջին հրամանատարը ռուս տեղակալ (Վոյպովը եղած է, որ 1919ի սկզբնաւորութեան փոխարինուած է Արթուր Ղուլեան

: Սակայն, պահեստամասերու բացակայութիւնը ջոկատը շարժութեան մատնած է: «Նիւփորթ» եւ «Մորան Սոլնիէ Լ» մակնիշի երկու օդանաւ ջախջախուած էր՝ պահեստանոցի տանիքը հովէն փրցուած ըլլալով: Երրորդ՝ «Վուազէն III» օդանաւը մասնակցած էր հայ վրացական պատերազմին (Դեկտեմբեր 1918), բայց նոյնպէս գործածութենէ դուրս Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ վառօդի պահեստի պայթիւնի ժամանակ: Հետեւաբար, օդային ջոկատը փաստօրէն դադրած էր գոյութիւն ունենալէ

28 Փետրուար 1919ին, հանրապետութեան ռազմական նախարար Յովհաննէս Հախվերդեան զեկուցագիր մը ներկայացուցած է նախարարաց խորհուրդին: Հոն կը նշուէր, թէ գործող միակ օդանաւի կողքին (ըստ երեւոյթին՝ «Վուազէն III»ը), ջախջախուած երկու օդանաւերէն մասեր օգտագործելով կարելի էր նոր մը կազմել: Կը յիշուէր գործիքներուն հինցած ու մաշած ըլլալը: Ջոկատին մաս կը կազմէին 5 օդաչուներ, 1 դիտորդ

ոգինոց օգնական անձնակազմը (մեքենագէտներ, շարժիչի պատասխանատուներ եւ օժանդակներ, վարորդներ եւ օժանդակներ, վարպետներ): Ըստ ֆրանսացի հարիւրապետ Անթուան Փուատըպարի, օդային ջոկատը անհրաժեշտ էր սահմանի պահպանումին համար: Հախվերդեան առաջարկած է ջոկատը լուծարել, խնդրելով արտօնել, որ սպա

ներ եւ զինուորներ Ֆրանսա ղրկուին ուսանելու, իսկ այնտեղէն բերուին օդանաւեր եւ սարքաւորումներ

Օդային ջոկատի վերակազմութիւնը սկսած է Կարսի ազատագրումէն ետք՝ Մարտ 1919ին: Կարգաւորուած են արդէն գոյութիւն ունեցող թռիչ քադաշտն ու ամբարները, ստեղծուած անհրաժեշտ արհեստանոցներ, ո րոնք պիտի ծառայէին նոր օդանաւերու սարքաւորումին համար: 1919ի վերջերուն «Վուազէն», «Մորան Սոլնիէ» եւ «Նիւպորթ» ութը օդանաւեր կազմուեցան, թէեւ տակաւին թռչելու ի վիճակի չէին

Մինչ այդ, խորհրդապահական աշխատանք կը տարուէր արտասահ ման ապրող հայ օդանաւորդներ գտնելու եւ Հայաստան փոխադրելու: Այսպէս պէտք է հասկնալ Հոկտեմբեր 1919ին Ամերիկայի Հայ Ազգային Միութեան հետեւեալ լակոնական յայտարարութիւնը ամերիկահայ մա

«ՍԱՒԱՌՆՈՐԴՆԵՐ Կ'ՈՒԶՈՒՒՆ
Միութիւնս՝ իրեն եղած դիմումի մը համաձայն, անմիջական պէտք ունի մէկէ աւելի փորձ հայ սաւառնորդներու: Տրամադրելի եղողներ թող հաճին իսկոյն հաղորդել մեզի իրենց փորձառութիւնը, տարիքը եւ Միացեալ Նահանգներէ դուրս երթալու պարագային իրենց պայմանները»

Հնարաւոր է, որ դիմումը 9 Հոկտեմբերին Նիւ Եորք ժամանած ՀՀ վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունիի գլխաւորած պատուիրակութենէն

Ըստ երեւոյթին, փնտռտուքը միայն Հիւսիսային Ամերիկայով սահմա նափակուած չէր: Ըստ ՀՅԴաշնակցութեան Կարսի Կեդրոնական Կոմի տէի անդամ Ա. Աւագեանի *Խայեան իր քաղաքական համոզմո ներով պատկանում էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան: Նա վերին աստիճանի մա քուր էր, ընկերասէր եւ անձնուէր: Հոգով բանաստեղծ էր, միշտ փոգորում էր ապագայի գեղեցիկ հեռանկարներով ու խօսելիս դիմացինին ներշնչում էր յոյս ու հաւատ դէպի մեր մեծ ապագան*

Նի խօսքերով, Կիլիկիոյ մէջ ծառայելէ ետք, Խայեան, « *Հանրապետութեան առինքնող իրականութենէն խանդավառ, ծամբայ կ'ելլէ ուղղակի դէպի Հայաստան, ի սպաս դնելու իր բարձր իմացակա նութիւնը, երիտասարդ բազուկն ու անզուգական հայրենասիրութիւնը՝ վե րածնող հայրենիքին* : Այս մեկնումը, որքան ինքնաբուխ, ունեցած է իր սատարողները. ըստ Աւագեանի հաղորդումին, «*դաշնակցական ըն կերները մօտիկից ծանօթանալով Խայեանի ձգտումների եւ արժանաւո րութիւնների հետ, նրան ուղարկում են Պոլիս, որտեղից անմիջապէս գա յիս է Երեւան եւ ապա Կարս եւ մտնում է Կարսի սաւառնակային զօրամա սը կապիտանի աստիճանով* : Մեկնումը ստուգապէս թուագրելի չէ, բայց, հետեւելով Յովհաննիսեանի նշումին, թէ «*1920 թ. գարնան երկրնե րից էին ժամանում նաեւ աւիացիայի ոլորտի գարնան մասնագէտներ*

կ'ենթադրենք, որ տեղի ունեցած է 1920ի սկիզբներուն, Խայեանը դար

Հայաստան մեկնող առաջին Հաճընցին

Մինչ այդ, Ղուլեան Ռիլսկի գործուղուած էր Ֆրանսա, ուր Մարսէյի մէջ գնած էր երկու «Սալմսոն» 2 A2 օդանաւեր՝ ռմբակոծումի եւ հետախուզու թեան նպատակով, որոնց արագութիւնը կը հասնէր ժամական 200 քի ոմեթրի, ինչ որ նշանակալից էր այդ ժամանակի համար : Այս մակնիշի օդանաւերը 1918ին ֆրանսական եւ ամերիկեան զինուորական ուժերու կողմէ հիմնական գործածութեան մէջ էին: Օդանաւերը Պաթումէն Հայաս տան ուղարկուած են 16 Յունիս 1920ին՝ Ղուլեան Ռիլսկիի ուղեկցու զ չէ այս գնումին կապը Դեկտեմբեր 1919ին լոյս տեսած տեղեկատուութեան, թէ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար օդանաւ մը նուիրած էր հանրապետութեան

Ժողովուրդի Ձայնը օրաթերթի հրատարակած թղթակցու թեան, 1890ականներէն Ճիպութի (ֆրանսական Սոմալիա) հաստատուած բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան (1874 1931) Մայիս 1920ին այցելած էր Ա ղեքսանդրիա, ուր տեղւոյն համայնքը երեկոյթ մը սարքած էր անոր ի պա տիւ: Լրատուութիւնը կը յայտնէր, թէ «...*Պ. Որբերեան Երեւան անցնելու համար ճամբայ ելած է եւ իրեն հետ կը տանի Եթովպահայութեան կողմէ հայրենիքին նուիրուած երեք սաւառնակներ* : Թէեւ յայտնի է, որ Որբեր եան Հայաստան հասած չէ, այս առաքելութեան մասին յաւելեալ տեղեկու թիւններ կը պակսին: է, որ եգիպտահայ երկօրեայի տե ղեկագրութիւնը այդ երեկոյթին մասին օդանաւ

Հայաստան գնած էր որոշ քանակութեամբ օդանաւեր Անգլիայէն, ո րոնք 1920ի սկզբնաւորութեան Պաթում կանգնած էին, սակայն Հայաս տան չփոխադրուեցան : Ասիկա հետեւանք էր անգլիական երկդիմի քա ղաքականութեան, ուր արտաքին գործոց նախարարութեան հայանպաստ նքին կը հակադրուէր Ուինսթըն Չըրչիլի գլխաւորած պատե րազմական նախարարութեան խիստ վերապահ կեցուածքը Հայաստանի

1920ի այդ օրերուն, մինչ օդանաւերու մասին լրատուութիւններն ու խօ սակցութիւնները իրարու կը յաջորդէին, պոլսաբնակ Հօրիօն (Յարութիւն Արսլանեան, 1 1953) հայ օդանաւորդներուն նուիրուած սիամանթոյա շունչ բանաստեղծութիւն մը կը հրատարակէր.

Դէպի շանթե՛րն, ամպերու մրրկմութիւնն որոնել...
Ու հրպիլ կոյս երկինքներու, երգերու...
Եւ լուսայորդ ըսփինքներէն արփիին
Ըմպել հիւթերն արարչագործ բարքերուն...

վեր...: Մայթերէն ու գեղեցիկ մարգերէն
Արցունքներով գեղեցիկ ժըպիտներով կը հեծեծինք թըռիչքիդ...:
Ու զերդ հողն՝ որ կու տայ ուժ սաղարթագեղ ծառերուն,
Մենք բոցն ահա՛ կ արծարծենք ազնըւագեղ ճիգերուդ:

Դէպի վե՛ր. ու միջոցին մէջ արգանդին հըրավառ,
Նըպատակին խորտակուած ժայռերուն վրայ՝ վեհօրէն
Եռագոյնին մըխէ՛ ծողն
Ու խօլարշաւ՝ բացասպանէ բացատրան,
Հերկէ եթերն հրկիզող կըռինչներով գործիքիդ...:

Ու արշաւէ եւ արշաւէ՛, հոգ չէ որ
Թըռիչքներուդ կորսըւին հետքերն անդորր ու զըւարթ.
Ալիքներն ալ չենք գիտեր շարժումներուդ գեղեցիկ,
եւ եւ ինք լոկ յոյսերով, երազներով բոցերով
Մեր հաւատքին ու մըտքին...:

Ահա դափնին, զոյգ աղջիկները չքնաղ
Հայուհիները հպարտ վերադարձիդ սպասող
Պիտի հիւսեն քեզ համար.
ալ, վերելք մը եւըս հուժկու
Եւ հոյագեղ պատուանդանիդ վրայ լուռ եւ ծընրադիր,
աղօթելով համբուրէ
Սփուերը սուրբ մեռեալներուն մեր անմահ...

1936ին Խայեանի մասին գրուած հետեւեալ տողերը բանաստեղծական թռիչքը եւ հրապարակախօսական զգացումը խառնած են իրականութեան հետ հեռաւոր աղերս ունեցող տուեալներու.

Հանրապետական Հայաստանի ամենէն փայլուն եւ երջանիկ օրերուն, 1919 թուականին, մեծ կարօտով եւ խանդով հասնելով իր երազներու եւ պաշտամունքի ոխտավայր Հայաստան Աշխարհ, գրկաբաց եւ ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանայ հայրենի հանրապետական կառավարութեան կողմէ եւ հայկական բանակի զինուորական բարձրաստիճան սպայի պաշտօնով, անմիջապէս ու մեծ եռանդով կը նուիրուի իր սիրած եւ երազած գործին, հայկական բանակի զինուորական սաւառնակներու բաժնի ստեղծման եւ կազմակերպութեան

Արդարեւ, այս տողերէն կը հասկցուի, որ Խայեան նախաձեռնած է այդ բաժնի ստեղծումին ու կազմակերպումին, ինչ որ, ինչպէս վերը տեսանք, ճիշտ չէ: Այս շփոթը պիտի յարատեւէր յետագայ տասնամեակներուն ու հասնէր մինչեւ մեր օրերը:

Աւագեան, որ Կարսի մէջ իր կուսակցական դիրքով հաւանաբար Խայեանի մօտ եղած էր, գրած է անձնական ծանօթութենէ բխած ու աւելի
գով տողեր, եթէ բացառենք «արգենտինեան ճոխ եւ հարուստ» միջոցներուն ակնարկութիւնը, զոր Խայեանի անձնական փորձառութիւնը կը բաւէր հերքելու.

Արգենտինեան ճոխ ու հարուստ միջոցներից յետոյ, մեր խղճուկ սաւառնակային պայմանները նրա մէջ նոր խանդ ու եռանդ են մտցնում: Իբր տիճանի ջերմ հայրենասէր եւ զգայուն սիրտ ունեցող մարդ, նա աշխատում էր

անպայման բարձրացնել Հայաստանի սաւառնակային գործը: Եթէ Հայաստա
նում չկային կարգին ու սարքին ապպարատներ, սակայն նա աշխատում էր
ստեղծել այն, եթէ ոչ լայն չափով, գոնէ բարոյական ազդեցութեան համար, որը
թշնամուն զգալ պէտք է տար մեր ուժի գերազանցութեան նշանակութիւնը, իսկ
հայ ժողովրդին ներշնչէր ինքնավստահութիւն: Եւ ի նց այս մօտիւներն էին, որ
նա առիթը բաց չէր թողնում իր կեանքի գնով թռիչքներ կատարելու

Այդ առիթներէն մէկուն ընթացքին էր, որ *առտու մը, սակայն, աւա՜ղ, Կարսի մէջ, պետական սաւառնակով թռիչք կատարած պահուն, յանկարծ կը խանգարուի սաւառնակի շարժիչը (...) եւ Միհրանի անշունչ դիակը կը գտնուի ջախջախուած սաւառնակի կտորներուն տակ* : Եթէ մինչեւ հի
մա, ինչպէս սոյն ուսումնասիրութեան սկիզբը ըսինք, Խայեանի մահուան թուականը կը համարուէր 1919 թուականը , ժամանակակից մամուլի քննութիւնը այժմ թոյլ կու տայ սրբագրել այս թիւրիմացութիւնը:

Արդարեւ, Աւագեան գրած է, թէ 22 Յուլիս 1920ին, «*փորձնական թռիչք կատարելիս վայր ընկաւ օդաչու Մ. Խայեան եւ անմիջապէս վ*
(...) Խայեանի մահը խորը վիշտ պատճառեց նրան ճանաչող Կարսի հա սարակութեանն ու նրա լծակից սպաներին եւ զինուորներին
բնականաբար, առաջին հերթին յաջորդ օրը լոյս կը տեսնէր Կարսի
գիւղացիական օրաթերթ» *Աշխատաւորի Ձայն*
Կօօպերատիւ Միութեան հրատարակութիւն» էր: Երկու օր
ետք, կարգը հասած է Երեւանի թերթերուն: Դաշնակցական
*Հայաստանի Ձայն*ը հրատարակած են Հայաստանի Հեռագ
րական Գործակալութեան (ՀՀԳ) 22 Յուլիս թուակիր հեռագրալուրը: Ամե
նայն հաւանականութեամբ, լուրերը լատինատառ կը հաղորդուէին, որուն
հետեւանքով, Խայեանի անունը (թերեւս Hayian տառադարձուած) սխալ
Այսօր Կարսում վայր ընկաւ մեր սաւառնակը. օդաչու պորու չիկ Հացեան ջարդուեց եւ ուշքի չգալով վախճանուեց
Հայաստանի Ձայնը գործածած է՝ «Հայեակ» (sic!) մա
: Միեւնոյն սխալագրութիւնը պատահած է 25 Յուլիսին, երբ
Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Երեւանի պաշտօնաթերթ
ը եւ Թիֆլիսի դաշնակցական պաշտօնաթերթ *Նոր Աշխատաւոր*
նոյն հեռագրալուրին հետեւելով կը գրէին.

sic] Ղարսում վայր է ընկել մեր սաւառնակը, օդում թռչած միջոցին, օդա
չու պարուչիկ Հայեանը ջարդուած է եւ ուշաթափ եղած, ու քիչ վերջ վախճան

Ղարսից հեռագրում են, որ օդաչու պարուչիկ Հացեանը թռիչք կատարելիս ըն
կաւ սաւառնակից, եւ գիտակցութեան չգալով վախճանուե

Ասիկա կը թուի ըլլալ այն պարագաներէն, երբ գումարուող պատահա
կանութիւնները հաւաքական անփութութեան կերպարանքը կը ստանան: Ճակատագրի հեգնանքով, իր հայրենիքին ծառայութեան կեանքը տուած

Խայեանի մահուան բօթը սխալ անունով արձանագրուած է արեւելահայ (բացառութեամբ՝ Կարսի տեղական օրաթերթին), մինչ նոյն քան զարմանալիօրէն, դէպքին հետ միայն միջնորդաւորուած առնչութիւն ունեցած արեւմտահայ մամուլի պարագան տարբեր եղած է: Արդարեւ, դէպքէն տասը օր ետք, Պոլսոյ դաշնակցական օրաթերթը՝ *Ճակատամարտ* ը, ՀՀԳն վկայակոչելով, լուրը կը հաղորդէր ճիշ անունով, թէեւ այս անգամ սխալ թուագրումով.

Ըստ երեւոյթին, աղբիւր հանդիսացած է ֆրանսահայ շաբաթաթերթի (որ այդ ժամանակ դաշնակցական թեքում ստացած էր) լրատուութեան գրեթէ երեք շաբաթ ետք. «

, որ պէտք է խիստ վերապահութեամբ մերձենալ 1936ին ի մէջ լոյս տեսած հետեւեալ տողերուն, յատկապէս այն պնդումին, թէ ամբողջ հայ մամուլը եղերաբախտ օդանաւորդին պատկերը սուգի երիզով հրատարակած է ու անոր յիշատակին սիւնակներ նուի

> Մեծ հերոսի մահուան բօթը կայծակի արագութեամբ կը հասնի ամեն կողմ, ցնցելով հանուր հայութեան հոգին եւ փղձկեցնելով բոլոր հայորդիներու սիրտը: Հայաստանի եւ արտասահմանի ամբողջ հայ մամուլը՝ սեւերով շրջանակեց իր պատկերը եւ ամբողջ սիւնակներ նուիրեց իր յիշատակին, ողբալով անկորուստը հայ ազգին եւ ներբողելով անմահ փառքը Հայաստանի երիտասարդ եւ խոստմնալից սպային, որ ծաղիկ հասակի մէջ Հայաստանի հողին վրայ զոհաբերուող առաջին հայ սաւառնորդը հանդիսացաւ

Արդարեւ, բացի Կարսի *Աշխատաւորի Ձայնի* հասկնալի պարագայէն, կարելի է ըսել, թէ Խայեանի մահը աննշան լրատուութեան արժանացած է արեւելահայ թէ արեւմտահայ վերոյիշեալ վեց թերթերուն մէջ: Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, ո՛չ ը լուրին կամ Խայեանին անդրադարձած են (ի 1920ի հաւաքածոն մեզի հասանելի չէ): Մամուլի մեր քննութիւնը բնականաբար մասնակի է, եւ անհաւանական չէ, որ այլ թերթեր եւս նոյն համառօտ ձեւով լուրին տեղ տուած ըլլան, քանի որ այդ ժամանակ (յատկապէս՝ հայ իրականութեան մէջ) օդանաւերու աշխարհին հետ կապուած լրատուութիւնը տարաշխարհիկ իրադարձութիւն կը նկատուէր: Սակայն, կարելի է հիմնաւոր կերպով բացառել Խայեանի մահը համազգային սուգի առարկայ եղած ըլլալու իրողութիւնը:

1922ին Թէոդիկ իր հռչակաւոր տարեցոյցին մէջ, «Մարդիրք» խորագրուած յօդուածի մը ներքեւ անոր հետ կապ չունեցող երկու

լուսանկարի տեղ տուած էր: Անոնցմէ մէկը «† Սաւառնորդ Միհրան Խայեան» մակագրութիւնը կը կրէր, եւ հետաքրքրական է, որ ան լոյս տեսած է առանց բացատրութեան : Խայեանի անունը այլապէս բացակայ է տարեցոյցի այդ թէ յաջորդ հատորներէն:

Խայեանի մահը անուղղակի կապ ունեցած է այն բանակցութիւններուն հետ, զորս Հայ Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան Եգիպտոսի շրջանակը Ապրիլ Օգոստոս 1920ին վարած է տեղւոյն անգլիական զինուորական իշխանութեանց հետ՝ օդանաւեր ձեռք բերելու համար: *Վուրդի Ձայնը* կը հաղորդէր, որ կուսակցութիւնը 50 օդանաւ պիտի նուիրէր Հայաստանին, որոնցմէ տասը *արդէն գնուած են եւ պիտի ղրկուին անմիջապէս աւելի մօտ եղող հայաբնակ շրջան մը, ուր ինքնապաշտպանութեան կռիւ կը մղուի*»: Խօսքը, ի հարկէ, Կիլիկիոյ մասին էր: Լրատուաւելցնէր, թէ այս աշխատանքին համար, ան «*օգտուած է[ր] Հայութեան հերոսական ճիգերը մեծապէս գնահատող բարձրաստիճան օտար անձնաւորութեան մը բարեացակամութենէն*ը, սակայն, երեք օր ետք կը գրէր, որ կուսակցութիւնը «*աւելի սաւառնակներու գնումը յաջողցուցած էր անգլիական կառավարու*» եւ այս յաջողութիւնը մեծ մասով պարտական էր Պօղոս Նուպարին, որ դիմումներ ըրած էր Անգլիոյ
կան նախարարութիւններուն : Հետաքրքրական է նշել, որ ամիս մը ետք, կուսակցական առաջին պաշտօնական զեկոյցը Եգիպտոսի մէջ տակաւին գաղտնապահօրէն կը նշէր, թէ գործարքը կարելի եղած էր «*յատկանի համակիր հզօր Տէրութեան մը անգնահատելի բարեացակամու*: Այլեւս խօսք պիտի չըլլար Կիլիկիա ղրկուելիք օդանաւերու մասին, ինչ որ հաւանաբար արդէն ձախողութեան մատնուած էր:

Այդ բանակցութիւններուն հետեւանքով, կուսակցութիւնը գնած էր 20 օդանաւ, այսպէս կոչուած «Ռամկավար Օդային Տորմիղ»ը, իւրաքանչիւրի դիմաց 100 եգիպտական ոսկի վճարելով՝ 1000 2000 ոսկիի բուն միջին արժէքին փոխարէն: Տարբեր նուիրատուներու կողմէ հայթայթուած գումարէն վճարուած էր Հոկտեմբեր ր 1920ին: Երկու տարի լոյս տեսած հաշուետուութիւնը կը հաղորդէր, թէ օդանաւերու գնումին ժամանակ, կուսակցութիւնը դիմած էր Մ Նահանգներ եւ Զմիւռնիա, որպէսզի օդանաւորդներ մարզելու աշխատանք տարուէր: Այդ օրերուն, Յովհաննէս խան Մասեհեան յայտնած էր՝ ակնարկելով Խ

Ընդամէնը հինգ սաւառնորդ ունէինք հոն, որոնց մէկը մեռաւ (...) հիմա միայն չորս կը մնան, ուրեմն ովքե՞ր պիտի վարեն ձեր խրկելիք սա

Թէեւ յայտարարուած է, թէ խորհրդայնացումը կանխած էր այս ծրագրին իրականացումը, բրիտանական փաստաթուղթերու մանրամասն քննութիւնը Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի կողմէ ցոյց կու տայ, որ օդանաւերու գնումը իրականութեան մէջ ձախողած էր միջգերատեսչական պայքարի

պատճառով. «*Օգոստոս 1920ին, պայմանները այնքան վճռականօրէն փոխուած էին Կովկասի մէջ, որ ործոց նախարարութիւնը հարցը չէր ուզեր հետապնդել: RAFի (Արքայական օդո դանաւերը երբեք պիտի չյայտնուէին Հայաստանի երկինքին վրայ*

1922ին 10 «Արմսթրոնկ Ուիթուորթ» եւ 10 S.E. մակնիշով օդանաւերը կը մնային Մուասքէր Ապուքիրի մարզարանը, իսկ մեքենաները՝ Ապպա

ստ 1922ի հաշուետուութեան, «*կուսակցութիւնը շատոնց աշխատե ցաւ սաւառնակները վերադարձնել կամ ծախել եւ անոնց փոխարժէքը Հայաստանի պէտքերուն յատկացնել, այս մասին նուիրատուներու համա ձայնութիւնը ստանալէ վերջ, բայց չի յաջողեցաւ, վասն զի ասանկ ծեռ նարկ մը հազարաւոր դժուարութիւններով շրջապատուած է*

նաւերուն կամ անոնց դիմաց վճարուած գումարին (որուն ստացագրերուն հայերէն թարգմանութիւնն ալ տպուած է) ճակատագիրը անյայտ մնացած

Յստակ չէ, թէ ի՞նչ էր Հայաստանի օդային ուժերուն իրավիճակը ան կախ հանրապետութեան գոյութեան վերջին ամիսներուն: Ըստ Յովհան նիսեանի, 1920 Մայիսէն մինչեւ Կարսի անկումի նախօրեակին «

պտրուպակների

: Իսկ այնուհետեւ հրատարակ

ուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, ան նշած է, թէ հայկական ռազմական օդանաւերու քանակը մինչեւ 12ի հասած է, որոնք «

պատերազմում

», բայց Կարսի անկումի օրերուն երկու օդանաւ կար, որոնցմէ միայն մէկը կը գործէր, ըստ Կարսի օդանաւային ջոկատի զինուոր Արամ Ռաֆա

կայն, բացառուած չէ, որ այդ օդանաւերը Ալեքսանդրապոլ գտնուէին կամ օգտագործուէին հաղորդակցութիւններու համար

Խայեանի մահուան լուրը Պուենոս Այրէս հասած է Սեպտեմբեր 1920ի ընթացքին: Հոկտեմբերի սկիզբը, ՀԲԸՄի վարչական ժողովին նիստը կ'արձանագրէր.

> երութեանս անդամ Պ. Միհրան Խայեան որ 1918ին կամաւոր մեկնած էր
> ց ալ անցած էր Հայաստան իբր «Ավիատոր», վերջերս լրագ
> րերու մէջ հասած լուրերուն համեմատ արկածով մը օդանաւէն իյնալով մեռած
> ըլլալը հաստատուեցաւ: Ուստի եղբայրը Պ. Գրիգոր եւ հօրեղբօրորդին
> Պաղտասար Խայեաններուն մէկ մէկ ցաւակցական նամակներ գրուեցան

Նոյն օրը գրուած ցաւակցական նամակներէն առաջինը կու տանք

> «Մեծապատիւ Տէր Գ. Խայեան եւ համեստափայլ Տիկին Ռ. Խայեան
> Յարգելի ընկեր եւ ընկերուհի
> Սրտի անհուն կսկիծով իմացանք դառնաղէտ եւ արկածալի մահը Ձեր սիրելի եղբօր եւ մեր անձնուէր ընկեր Պրն. Միհրան Խայեանի:

Այո՛, դառն եւ անտանելի է ընկերոջ անակնկալ կորուստը, սակայն հայրենիքի հարազատ զաւակը, զոհաբերութեան դաշտին մէջ կատարեց իր պարտականու թիւնը[.] ուրեմն անմահ պիտի մնայ անոր Ս[ուրբ] Յիշատակը վերածնող հայրենի քի պատմութեան էջերուն եւ նոյնպէս բոլոր Բարեգործականի ընկերներու սրտին

Ուստի մասնաճիւղիս ամբողջ անդամներու թէ վարչութեան կողմանէ մեր ցա ւակցութիւնը կը յայտնենք: Ընդունեցէք ընկերական, թախծալից ցաւակցութեան արտայայտութիւնը:

Ի դիմաց Տեղ. Մասնաժողով[ի]
Կ. Յ. Յովհաննէսեան Յ. Յ. Պարգեւեան»

Խայեանի մահը ժամանակի ընթացքին, ինչպէս վերը տեսանք, չափա զանցուած, ինչպէս նաեւ այլափոխուած տեղեկութիւններու տեղի պիտի տար: Այդպիսի պարագայ մը կը ներկայացնէ Եղիշէ Չարենցի մտե րէն Աշոտ Փալանջեանի՝ բանաստեղծին նուիրուած յուշերուն հետեւեալ

աշնակցականները ամերիկացիներից

Դաշնակցականների

Անշուշտ, հեգնախառն այս տողերուն մէջ յիշուած «երիտասարդ օդա չու»ն միայն Խայեանը կրնար ըլլալ, թէեւ քիչ հաւանական կը նկատենք, որ ան Պալքաններէն հասած ըլլար Հայաստան, փոխանակ Պոլսոյ ճանա պարհով, ինչպէս գրած էր Աւագեան մահուան ժամանակ: Բայց որեւէ փաստ չկայ, թէ անոր վարած օդանաւը անկախ Հայաստանին տրամադ րուած էր Միացեալ Նահանգներու կողմէ:

Հարգան, որ Արժանթին հաստատուած էր Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, կ'ընծայէր սիամանթոյական ոճով բանաստեղծութիւն մը, ձօն ուած՝ «Կարսի էջ ինկած Հաճընցի սաւառնորդ Միհրան Խայեանի անմոռաց յիշատակին» , զոր պիտի ընդգրկէր իր հատորին մէջ չորս

Արեւէն պեղուած հրեղէն կոթողի մը պէս,
Թարմ հողակոյտիդ վրայ հրաշափառօրէն կանգնած,
Եւ արիւնաներկ արեւ մը իբրեւ դափնի կրող զոյգ թեւերէն վար՝
Յուդթի լանջքին մերկութիւնը ծիածաններու մէջ սքօղելէն,
Իր վարդավառ շրթներով չորս հորիզոններու այսպէս պատգամեց.
«Այսօր սիրտս՝ իբրեւ վառուող անմահ դափնի՝ ընծայ անո՛ր,
Որ իր սիրտը Ազատութեան իբրեւ դափնի ընծայեց։
Այսօր սիրտս՝ արփիածին փիւնիկի ճաճանչեղէն թեւեր առած՝
Թո՛ղ հերոսի լուսեղէն փառքն երգէ անո՛ր,
Որ փառքի առաւօտ մը,
Սաւառնակի մը պողպատէ թեւերով՝
Հայրենի երկինքներու գեղեցկութեան մէջ,
Վերածնութեան երգի մը պէս սաւառնեցաւ։
որ Ցեղին սիրտէն պոկուած ողջոյնի մը պէս,
Դէպի արեւ իր արշաւին մէջ,
Հայաստանի հողին վրայ եւ Հայաստանի Եռագոյնին ծալքերուն տակ,
Իբրեւ Հայաստանի զինուոր ինկող առաջին սաւառնորդն հանդիսացաւ,

Իմ մայրական սիրտս կարօտ՝ հրաշափոխուած Եռագոյնի՝
Իբրեւ պատրանք եմ
Հողի՛ն մէջ իսկ իր հողերէն մասունքը՝
Գուրգուրանքով յաւերժապէս գգուելու...»

Իսկ 1936ին, տեղական հայրենասիրութեամբ տոգորուած իր կենսագրական տողերը «հաճընցի մեծ հերոսի յիշատակին» պիտի եզրափակէր այն յորդորով, թէ *«ապագայ սերունդին կ'իյնայ յաւերժացն շատրակը, կանգնեցնելով մարմարէ փառաւոր կոթող մը, հայրենի այն հողին վրայ, ուր ան ինկաւ պէմուրազ*

Անշուշտ, այդ թուականին նման յորդորներ երազներու շարքին կը պատկանէին։ Սակայն, 1966ի պետական հարուածէն ծնած Արժանթինի զինուորական կառավարութիւնը, եթէ ոչ մարմարեայ, գէթ թղթեայ կոթող մը պիտի կանգնեցնէր՝ յաւերժացնելով Խայեանի յիշատակը, որուն առաջին փուլը պիտի զուգադիպէր, պատահականօրէն, անոր մահուան 50րդ տարելիցին։ Արդարեւ, նախագահ Զօր. Խուան Քարլոս Օնկանիա (1966 70) 21 Յունուար 1970ին կը վաւերացնէր ու կը հրապարակէր թիւ 18.559 պետական օրէնքը։ Օրէնքին առաջին յօդուածը կը հաստատէր «Արժանթինեան օդանաւորդութեան ռահվիրայ» (“Precursor de la aeronáutica argentina”) տիտղոսը՝ ի պատիւ բազմաթիւ անձերու, որոնք 1907էն զինուորական ու ոչ զինուորական ասպարէզով իրենց ներդրումը ունեցած էին երկրի օդանաւորդութեան զարգացումին մէջ։ Երկրորդ ու երրորդ յօդուածները կը հաստատէին «երախտաւոր»ի եւ «բարեգործ»ի տիտղոսները։ Երեք յօդուածներուն մէջ յիշուող ու մեծարուող անձերը թոշակ մը կը ստանային, որ ժառանգական չէր՝ ոչ զինուորականներու պարագային։

Երկու տարի ետք, օրէնքին բարեփոխումը տեղի ունեցաւ Օնկանիայի յաջորդներէն Զօր. Ալեխանտրօ Լանուսէի (1971 73) կողմէ: 18 Յունուար 1972ին հրապարակուած թիւ 19.422 պետական օրէնքին երրորդ յօդուա ծին չորրորդ ենթաբաժինը կը յիշէ այն անձնակազմը, որ «

նպաստեց ամրագրելու եւ թափ տալու նորաստեղծ ազգային օդանաւոր դութեան՝ որպէս աշակերտ, օդաչու կամ օդապարիկի վարիչ, կամ արհես տագիտական անձնակազմ իր գործունէութեամբ, եւ օդային գործողու թիւններուն կարելիութիւն տուաւ՝ ուղղակի մասնակցելով անոնց գործա աւերուն պատրաստութեան, պահպանումին կամ նորոգման

Այստեղ է, որ «Արժանթինի օդանաւորդութեան բարեգործներ»ու ցանկին մէջ յիշուած է Միհրան Խայեանը հետեւեալ ձեւով.

"D. Miram Jaiam. Piloto Aviador N° 138: 5 de febrero de 1918. Falleció en accidente de aviación en la 1ª Guerra Mundial"

Միհրան Խայեան: Օդաչու թիւ

Օդային արկածով մահացած է Ա. Աշխարհամարտին»):

Այս տեղեկութիւնը, ըստ երեւոյթին, կ'ամփոփէ արժանթինեան պետա կան տոմարներուն ունեցած տուեալները: Արդարեւ, Ա. Պիետմա, որ հա յն արխիւային աղբիւրներէն օգտուած է, Խայեանի վախճա նին մասին ընդամէնը գրած է. «*Դաշնակիցներու օդուժին կամաւոր ար ձանագրուելով, Եւրոպա փոխադրուած է, անոր միանալէ քիչ եղք մա հացու արկածի մը զոհ դառնալով* : Պէտք է ենթադրել, որ Խայեան տե ղեկացուցած էր իր կամաւոր արձանագրուիլը ֆրանսական բանակին (որուն մաս կը կազմէր Հայկական Լեգէոնը), որուն միացած է անյայտ աղբիւրի մը տեղեկութիւնը արկածահար մահուան մասին՝ առանց ման րամասնելու ժամանակն ու վայրը:

Արժանթինեան ժողովրդավարութեան կարճատեւ վերականգնումին է պետական նոր հարուած մը 1976ին: Զինուորական նոր վարչակարգը վարած է եռանդամ մը, եւ արիւնալի եօթնամ եակը բնորոշուած է տասնեակ հազարաւոր քաղաքական զոհերով: Այդ ժամանակաշրջանին, ինչպէս պատահած է նման առիթներու, արժանթի նահայ համայնքը ջանացած է օրինաւոր քաղաքացիի իր կերպարը ան սասան պահել՝ անհրաժեշտ յարաբերութիւններ մշակելով օրուան վարչա կարգին հետ: Այս ծիրին մէջ, խունթայի անդամներէն ծովակալ Արմանտօ Լամպրուշչինի 14 Դեկտեմբեր 1979ին հայ համայնքին կողմէ մեծարանքի ճաշկերոյթի մը արժանացած է Պուենոս Այրէսի Մխիթարեան Վարժարա նին մէջ: Մխիթարեան միաբանութեան վենետիկեան պարբերաթերթ ին մէջ լոյս տեսած բաւական մանրամասնեալ թղթակցութիւն մը մէջբերած է Լամպրուշչինիի ճառէն բնորոշ հատուածներ: Ան ի միջի այլոց ողջունած է «հերոսի մը յիշատակը», որ «թէեւ օտար մըն էր մեզի համար», բայց դադրած էր օտար ըլլալէ, «*երբ հեգեւեցաւ պաշտօնապէս մեր մաս նագիտական հաստատութիւններէն մէկուն*»: Բանախօսը կ'ակնարկէր

Միհրան Խայեանին՝ «*ստեղծողը Հայաստանի Անկախ Հանրապետու թեան Օդուժին*», աւելցնելով, որ «*անոր հերոսական մահուան 60րդ յիշա տակի երէկ կատարեց Հայ Համայնքը*»: Չինուորականը այնուհետեւ Խայեանի օրինակով կ'անդրադառնար Արժանթինի դերին իբրեւ աւետեաց երկիր՝ աշխարհի տարբեր անկիւններէ գաղթական, փախստական ու հալածուած մարդոց համար : Նկատի ունենալով, որ արժանթինեան աղբիւրներուն անյայտ մնացած են Խայեանի մահուան պարագաներն ու Հայաստանի մէջ կարճատեւ գործունէութիւնը, պէտք է ենթադրել, որ Լամպրուշչինի այդ տեղեկութիւնները ստացած է համայնքային աղբիւրէ մը: Այդ աղբիւրը, ամենայն հաւանականութեամբ, օգտուած է Հասասեանի դեռեւս անտիպ ու քանի մը շաբաթ ետք լոյս տեսած յօդուածէն, սպա ներէնով առաջինը՝ Խայեանի մասին, հոգ չէ թէ կարգ մը թիւրիմացու թիւններով, որոնք կը բխէին Հարգանի 1936ի յօդուածէն:

Դեկտեմբեր 1979ի յիշեալ ոգեկոչումէն առաջ տեղի ունեցած է ուրիշ ո գեկոչում մը, որուն մասին կ'իմանանք վերոյիշեալ թղթակցութեան քին տպուած գրութենէ մը. «*Հայաստանի Հանրապետութեան Օդուժի հիմնադիր եւ հրամանատար՝ Հաճընցի Միհրան Խալ[յ]եանի մահուան 60րդ տարեդարձը, եւ Հաճընցի անմահ հերոսներուն յիշատակը մեծ հան դիսութեամբ եւ շուքով կատարուեցաւ 15 Հոկտեմբեր 1979ին, Պուենոս*

միայն ամփոփուած են Խայեանի կեանքին մանրամասնութիւնները, Հասասեանի վերոյիշեալ յօդուածէն քաղ ուած ըլլալու են նաեւ: Զարմանալիօրէն, ո՛չ ութեամբ եւ շուքով» կատարուած այդ ձեռնարկը եւ ո՛չ ալ Լամպրուշչինիի յիշած ոգեկոչումը (ընդհանրապէս, Լամպրուշչինիի հետ հանդիպումը, որ կարեւոր էր հա մայնքի տեսակէտէն, լրատուութեան արժանացած չէ) տեղ գտած են

օրաթերթի Հոկտեմբեր Դեկտեմբեր 1979ի թիւերուն մէջ Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան պաշտօնաթերթը՝

լռութեամբ անցած է անոնց վրայէն:

Մահուան հարիւրամեակի նախօրեակին, Հայաստանի օդուժի առա ջին զոհ՝ 28ամեայ Միհրան Խայեանի անունն ու կերպարը արժանի են թէկուզ եւ համեստ տեղ մը գտնելու անոր տարեգրութեան մէջ, ինչպէս որ արդէն գտած են արժանթինեան օդանաւորդութեան պատմութեան մէջ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անհասկնալի պատճառներով, Կարս տպուած մահախօսականը յիշած է Ատա նան իբրեւ ծննդավայր (Ա. Աւագեան, «Միհրան Խայեան», *Աշխատաւորի Ձայն*, 23 Յուլիս 1920, էջ 1):

Արծրուն Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Օդուժը», 5 Հոկտեմբեր 2011 (www.hayzinvor.am/6353.html

* * *, «Միհրան Խայեան (Կենսագրութիւն)», Նոյեմբեր 1936, էջ 4 (այսուհետեւ՝ «Միհրան Խայեան»): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Աւետիս Հաճեանին՝ այս յօդուածը տրամադրելուն համար:

Հմմտ.՝ Carlos Luis Hassassian, "El omandante Mihran Jaian", , էջ 2: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Եդուարդ Գոզանլեանին՝ այս յօդուածը տրամադրելուն համար: Հարգան առաջին խմբագիրը եղած է՝ հիմնադրութենէն (1933) մինչեւ 1940 (*Պատմագիրք, 1921* Հրատ. Հաճնոյ Հայր. Ընդհ. Միութեան Կեդր. Վարչութեան, Պուենոս Այրէս, Տպ. «Արարատ», 1974, էջ 193. հմմտ.՝ Վարդան *ային Կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի Մէջ Սկիզբէն Մինչեւ 1950*, Անթիլիաս, Տպ. ՄՏԿՀԿ, 2005, էջ 203 կանը տե՛ս՝ «Արամ Տումանեան (Մահուան 40ին առթիւ)», Հոկտեմբեր 1971, էջ 312:

Յ. Պ. Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Հայկական Գիւղերը,* Հաճընի Հայրենակցական Վերաշի նաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւն, 1942, էջ 831:

Պօղոսեան, էջ 794

Բարսեղ Մ. Էօրէճեան, «Խապրիկներ Պուենոս Հոկտեմբեր 1918, էջ 2:

Crónica Histórica de la Aeronáutica Argentina, segundo, Buenos Aires, Círculo de Aeronáutica, 1969,

Hassassian, "El Perfil Heroico", Բացառուած չէ, որ ծննդեան 1894 թուականը շինծու եղած ըլլայ, թրքական զինուորական ծառայութենէն խո

«Միհրան Խայեան (կենսագրութիւն)», էջ 4: Սակայն, Էօրէճեանի կողմէ կազմուած՝ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ Պուենոս Այրէս ժամանած հաճընցիներու ցանկին մէջ, Միհրան Խայեան («Գայեան») 6րդ տեղը, իսկ Գրիգոր Խայեան՝ 32րդ տեղը կը գրաւէ, եղբօր՝ Պաղտասար Խայ («Հաճընցիներ, որ նախքան Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը ժամանած Օգոստոս 1965, էջ 207), ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ միաժամանակ չեն հասած:

Պօղոսեան, էջ 831. Hassassian, "El Perfil",

Génesis de la Aviación Argentina 1910 1915. Su Historia y sus Buenos Aires: Arte Gráficas Congreso, 1971,

Հեղինակը Խայեանը յիշած է Hiram Miram Jaian կերպով. բնականաբար՝ Miramը Միհրանի աղաւաղուած ձեւն է. տարակուսելի կը մնայ Hiramի աղբիւրը՝ Հրա՞նդ:

«Ազգային Լուրեր», 22 Յուլիս 1916, էջ 790: Շատ հաւանաբար, լուրը կ'արձագանգէր ամերիկեան թերթի մը հրապարակումին: «Եայեան» տառադարձութիւնը սպաներէն Jaian ձեւի կռահումն էր

«Միհրան Խայեան», էջ 4. հմմտ.՝ Պօղոսեան, էջ 831:

Էօրէճեան, էջ 2. նաեւ՝ Biedma, էջ 262: Հմմտ.՝ Hassassian, "El

7 Փետրուար 1918 (լրատուութեան վերատպումը տե՛ս՝ Nélida Toufeksian, “Mihran Jaian, Voluntario Armenio que dio la Vida por un
Յունիս 1998, էջ 38):
ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի նամակներու տոմար, 4 Մարտ 1918:
ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 10 Մարտ

Ս. Թոփչեան, «Ընկ. Յարութիւն Թահթաճեանի Կեանքն Ու Գործունէութիւնը»,
2 Յունիս 1934, էջ 1: Հմմտ.՝ Narciso Binayan Carmona,
y el Futuro: Los Armenios en la Argentina,
ըսուած է, սակայն, թէ յայտնի չէ այս խումբին

ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 3 Յուլիս 1918:
ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 7 Յուլիս 1918:
Յ. Յ. Պ. [Յովհաննէս Յ. Պարգեւեան], «Հ.Բ.Ը.Միութիւնը Հարաւային
7 Նոյեմբեր 1918, էջ 718:
Անդ: Նոյեմբեր 1938ին, Գրիգոր եւ Մարիա Խայեան ու Պաղտասար եւ Ռոզա Խայեան ամոլները ստացած են արծաթ մետալներ՝ մասնաճիւղի 20ամեայ անդամ ըլլալու առիթով («Վեթերանութեան Մետալ Ստացողներ»,
Հոկտեմբեր 1939, էջ 124):

Յ. Յ. Պ., էջ 718. նաեւ՝ «Հայ կեանք», 29 Նոյեմբեր 1918:
Այս տառադարձութեան առնչութեամբ, կ՛արժէ ել, թէ 1942ին հրատարակ ուած Պուենոս Այրէսի հաճընցիներու մարդահամարին մէջ, Գրիգոր եւ Պաղտա սար Խայեաններու մականունը «Գայեան» ձեւով գրուած է (Պօղոսեան
Մ. Պ., «Նամակ Պուենոս Այրէսէն», 1 Նոյեմբեր 1918, էջ 3:

«Միհրան Խայեան», էջ 4. հմմտ.՝ Պօղոսեան, էջ 831
Զուգադիպութեամբ, Օգոստոս 1918ին Հայաստանի գերմանական դեսպանա տան դիւանագիտական թղթատարը բերող օդանաւ մը առաջին անգամ էջք կը կատարէր Երեւանի մէջ (Jacques Kayaloff, *The Battle of Sardarabad*
Paris, Brill, 1973, էջ 51):
Արծրուն Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Զինուած Ուժերի Սպառազինութիւնը», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր,*
Մ. Լ. Կարապետեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Բանակի Կազ
Հայկական Բանակ,
Ռիլսկի կը համարուի Չինաստանի 1911ի յեղափոխութեան առաջնորդ Սուն Եաթ Սէնի առաջին խորհրդականը օդանաւորդութեան գծով եւ Խորհրդային Հայաստանի առաջին օդային ջոկատի հրամանատարը (Լեւոն Ազրոյեան,
17 Նոյեմբեր 2014
(armenpress.am/arm/news/784143):
Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 177:

րապետեան, էջ 8. նաեւ՝ Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 177:

«Հայ Գաղթականութիւն», *Կոչնակ Հայաստանի,* 23 Հոկտեմբեր 1919, էջ 1380:
«Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը»,

«Կօօպերացիայի Տնտեսական Տարութիւն *Աշխատաւորի ձայն,* 7 Յուլիս 1920, էջ 1:

«Միհրան Խայեան», էջ 4 5: Այս տողերէն ընդամէնը հետեւեալը մնացած է *(...) Հայաստանի Հանրապետութեան առինքնող իրականութենէն խանդավառ, ճամբայ կ'ելլէ ուղղակի դէպի Հայաստան, ի սպաս դնելու իր մասնագիտութիւնը վերածնող հայրենիքին»* (Պօղոսեան, էջ 832):

Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178:
Պօղոսեան, էջ 832:

Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178: Ըստ Ժաք Քայալովի, 1920ին դաշնակիցներէն ընդամէնը երեք օդանաւեր ստացուած են, որոնցմէ երկուքը տուած էին ֆրանսացիները՝ Սելանիկէն (Kayaloff, էջ 51):
«Սաւառնակ Հայաստանի Հանրապետութեան Համար»,
տեմբեր 1919, էջ 1:
«Ազգային Կեանք», 10 Յուլիս 1920, էջ 931:
համապատասխան թիւը չենք տեսած:
«Ազգային Քրոնիկ», 14 Մայիս 1920, էջ 3:
Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան», էջ 178:
Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, volume III: From London to st 1920, Los Angeles, Berkeley, and London, University of California Press, 1996,
Հօրիօն, «Հայ Սաւառնորդին», 4 Սեպտեմբեր 1920, էջ 537: Ամիս մը առաջ, Բաբգէն Եպս. Կիւլէսէրեան «Օդանաւ» խորագրուած գրաբար բանաս տեղծութիւն մը կը հրատարակէր, ուր թէեւ կը յիշուէր, որ «Տուտս իւր յերիս գոյնս ներկեալ դրօշուց տատանի / Յաջ եւ յահեակ, որպէս ուղղչին կամիցին կամք ողջադատ», աւելի անդին յայտնի կը դառնար, թէ այդ «երեք գոյները» կապուած էին ամերիկեան եւ ո՛չ հայկական դրօշակին հետ. «Երկոքին պարմանիք լաւք, կապուտաչուիք, համարձակք / Սիրուն տիպարք ԵԱՆՔԻ ազգին, վարուք հանդարտք, խոհականք / (...) Եօթնամսեայ վարժութեամբք ի հրահանգս դեգերեալ (...)» (Բաբգէն եպիսկոպոս, «Օդանաւ. Թռիչք Եւ Վերացմունք (Բանաստեղծութիւն)», *Կոչնակ Հայաստանի,* 6 Օգոստոս 1920, էջ 1015):
հրան Խայեան», էջ 5. Հմմտ.՝ Hassassian, "El Perfil",

«Միհրան Խայեան», էջ 5. նաեւ՝ Պօղոսեան
Առանց հիմնաւորելու պատճառները, Հասասեան մահը թուագրած է 7 Դեկտեմբեր 1919 (Hassassian, "El Perfil", էջ 2): Տե՛ս նաեւ
"Noventa Aniversario de la Unión de Residentes Armenios de Hadjín",
: Հեղինակը 1919 թուականը վերստին յիշած է Խայեանի առնչութեամբ՝ ՀՅԴաշնակցութեան Արժանթին ներկայութեան առաջին տարիներուն նուիրուած յօդուածի մը մէջ (idem, "Los Primeros Años del Tashnagtsutiún en Sudamérica", *Արմենիա, Բացառիկ,* Նոյեմբեր 1990, էջ 8):

«Դժբախտ Պատահար», 24 Յուլիս 1920, էջ 4:
Հայաստանի Ձայն, 24 Յուլիս 1920, էջ 2:
«Սաւառնակ Վայր Ընկած», 5 Յուլիս 1920, էջ 3:
«Օդաչու Հացեանը», *Նոր Աշխատաւոր*, 25 Յուլիս 1920, էջ 3:

«Միհրան Խայեան», էջ 5:
ԺՀ. տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 347: Խայեանի անունը բացակայ է տարեցոյցի յետագայ հատորներէն:
«Հայ Ռամկավար Օդային Տորմիղ Հայաստանի Համար», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 2/15 Օգոստոս 1920, էջ 3: Քանի մը օր ետք, թերթը կը ճշտէր, թէ տասը օդա նաւերը, ինչպէս կռահելի էր, Կիլիկիա պիտի ղրկուէին («Ռամկավար Օդային միջոց Եւ Պ. Պօղոս Նուպարի Դիմումները», *Ժողովուրդի Ձայնը*, Օգոստոս 1920, էջ 3):
«Ռամկավար Օդային Տորմիղ», *Արեւելեան Մամուլ*, 18 Օգոստոս 1920, էջ 2: Ե գիպտահայ բարերար Հապիպ պէյ Գառնուկ 35,000 ֆրանքի Պօղոս Նուպարի՝ օդանաւի մը յատկացուելու համար: 30 Մայիսին, անկախութեան Բ. տարեդարձին առիթով տեղի ունեցած դաշտահանդէսին խոստացած էր օդանաւ մը նուիրել Հայաստանին («Եգիպտահայ Բարերար Մը», 9 Յունիս 1920, էջ 3):
«Ռամկավար Օդային Տորմիղը Հայաստանի Համար. Պաշտօնական Ջեկոյց», 17 Սեպտեմբեր 1920, էջ 1:
«Ռամկավար Օդային Տորմիղը», 1 Սեպտեմբեր 1922, էջ 1:

«Ռամկավար Օդային Տորմիղը», էջ 1:
Հմմտ.՝ Յակոբ Վարդիվառեան, *Մեծ Երազի Ճամբուն Ուղեւորները Եւ Պատմութիւն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան*, Ճըրզի, «Մայրենի» Հրատարակչատուն, 2018, էջ 287
Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան»:
Յովհաննիսեան, «Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան Քինուած», էջ 178
9. նաեւ՝ Կարապետեան, էջ 9:
նոս Այրէսի մասնաճիւղի արձանագրութեան տետր, 7 Հոկտեմբեր 1920: Թէ՛ Պաղտասար եւ թէ՛ Գրիգոր Խայեան մասնակցած էին ՍԴՀնչակեան Կուսակցութեան եւ ՀՅԴաշնակցութեան կողմէ հանրապետութեան Բ. տարե դարձին առթիւ Պուենոս Այրէս կատարուած ու Հայաստանի բանակին ի նպաստ ութեան («Պուենոս Այրէսի Գաղութէն»,

ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի նամակներու տոմար, 7 Հոկտեմբեր 1920: Գրիգոր Խայեան մահացած է 1971ին («Պր. Գրիգոր Խայեան», Ապրիլ 1971, էջ 107): Հետաքրքրական է նշել, որ 1940ականներու վերջերուն Վենեզուելա ժամանած ու տասնամեակներով քարիւղի Shell ընկերութեան մէջ աշխատած Միհրան Խայեան 5 Մարտ 1975ին նամակ մը գրած է Երեւան՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի փոխնախագահ Պար

գեւ Մարտիրոսեանին, յիշելով օդաչու Միհրան Խայեանը ո
բայրս որուն անունը կը կրեմ» (ՀԱԱ, ֆոնտ 875, ցուցակ 6, գործ 543):

Հարգան, «Հայաստանի Զինուորին», 10 Դեկտեմբեր 1932, էջ 2:
Հայրենի Արշալոյս, Պուենոս Այրէս, 1936, էջ 58: Բանաստեղծութեան արտատպումին համար, տե՛ս՝ նոյն, «Հայաստանի Զինուորին», Նոյեմբեր 1936, էջ 5: 1980ին լոյս տեսած է սպաներէն անստորագիր արձակ թարգմանութիւն մը, որ Կ. Հասասեանի գործն էր (Harkan, "Al Solda 12 Յունուար 1980, էջ 2):
«Միհրան Խայեան», էջ 5:
Anales de Legislación Argentina, A, Buenos Aires, La Ley, 1972,
Շնորհակալ ենք Տիէկօ Տոլապճեանին՝ օրէնքին բնագիրը պարունակող այս աղբիւրը հայթայթելու համար:

«Արժանթինի Ծովային Հրամանատար Արմանտոյ Լամպրուսչինի Մխիթարեան Վարժարանի Մէջ», Ապրիլ 1980, էջ 38:
«Միհրան Խաեանի Մահուան 60րդ Տարեդարձը», Ապրիլ 1980, էջ 39:

MIHRAN KHAYAN: A PIONEER OF THE ARMENIAN AIR

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

Aviator Mihran Khayan (1892 1920) has remained a shadowy and elusive figure in the history of Armenian aviation, particularly his role in the fledging air force of first Republic of Armenia. Born in Hajin (Cilicia), he migrated in 1913 to Argentina, where he found a job at the workshop of the state railway. He became the mechanic of Paraguayan aviator Silvio Petirossi (1887 1916), who intervened to have him ente Navy's aircraft maintenance section. Khayan started flying in 1914 at the Berisso aerodrome of naval aviation, near La Plata (60 kilometers from Buenos Aires), and would obtain his pilot's certificate in February 1918. Five months later, he joined t groups of volunteers departing from Buenos Aires to enter the Armenian Legion. After spending 1919 in Cilicia as driver for General Edouard Brémond, the French administrator, in late 1919 or early 1920 Khayan departed for the Republic of the small air force was being reorganized. He actively contributed to its activities until his death on June 24, 1920, when his airplane crashed near Kars and he became the first victim of Armenian aviation. In 1970, Argentinean law 18559 replaced in 1972 recognized Khayan among the pioneers of Argentinean aviation.

The article attempts for the first time to reconstruct a biographical outline of Khayan, using available sources in Armenian and Spanish.

ISSOLUTION OF THE ARMENIAN UESTION RISIS OF THE LEAGUE OF NATIONS

PÉTER PÁL KRÁNITZ
kranitz_peti@hotmail.com

INTRODUCTION

The consequences of the Balkan ars, the enormous human and material of the Ottoman Empire stunned the Ottoman government, driving the Ittihadist leadership to a final and radical solution to the "minority problem" that threatened integrity of the

Eastern Question was dissolved into the Armenian

the nationalist political leadership n to prepare for the maintains Vahakn Dadrian. The Young Turk understanding of a solution to the Armenian Question *Ermeni Sorunu*, the "Armenian the prevailing militaristic doctrine "aimed at destroying autonomous components of the Ottoman Empire" justifying and promoting ethnic annihilation, was realized and culminated in the Armenian Genocide.

The "Armenian Problem", however, was abstracted from raw Ottoman litics by the linguistic realm of the international public sphere. The Armenian Question was a well integrated theme of late 19 century political discourse on the Eastern Question and global power structures throughout Europe and beyond.

umerous attempts have been made to define the Armenian Question from the late 19 century up until the most recent times. As early as 1887 a synthesis was committed to paper by Gustave Rolin Jaequemyns, former Belgian Minister of the Interior, first president of the Belgian Institute of International Law, suggesting that the Armenian Question brought forward the rightful claim of Armenians "to replace inequality by equality, and conditional protection by reciprocal independence." He further argued that Armenian Question "claims the attention and active sympathy of the Great Powers" because "of a topographical, ethnographical, historical, and statistical nature." This positivist approach has prevailed over the centuries; the Armenian Question has been predominantly defined as a matter of foreign affairs and international relations, a set of questions on the autonomy and independence of Armenia. Some add that since e WWI the Armenian Question has become an existential question on the mere survival of the Armenian community in Turkey, and since the 1980s many use it with regard to Armenian terrorism.

Few have, however, looked at the Armenian Question from a linguistic as a discourse, a conception of political language on power Thus, I henceforth venture upon defining the Armenian Question as

a colonial discourse on statehood and authority in Armenia. I introduce the , the order of discourse set by the speech community of the First Assembly of the League of Nations, the ideological struggle to claim universal authority and responsibility for the League of Nations to maintain global peace (the peace treaties) and the colonial dominance of the Allies (through mandates). Another hypothesis of this paper is that a direct causal relation between the ideological thematization of the Assembly's agenda and the geographical and ethnic limitation of the League's humanitarian measures: over the decade subsequent to WWI only Russians and Armenians,, former citizens of two states that, after the Great War, challenged the authority of the League and forced the Allies to revise the peace treaties, had been recognized by the League of Nations as refugees. And finally, I argue that the inability of the first Assembly Armenian Question resulted in the first crisis of the League of Nations caused a paradigm order of discourse on global authority and responsibility, Armenian Question was reduced to a humanitarian discourse on refugees and

To do so, I turn to the methodology of Critical Discourse Analysis (CDA), a field of applied linguistics to study means of control and power, introduced by British linguist Norman Fairclough. He defined discourse as "the conception of language", or "language as social practice determined by social structures." He further introduced his concept on the *order of discourse* way in which actual discourses are determined by underlying social and linguistic conventions, constantly social institutions, power relations, contributing to both social continuity and change. Wodak and Gilbert Weiss defined discourse simply as "text in context", suggesting that analyzing the implicit context of written or spoken words is just as significant for CDA as the explicit text itself. Martin Reisigl and Wodak saw discourse as a "complex bundle of simultaneous and sequential interrelated linguistic acts that manifest themselves within and across the social fields of action as thematically interrelated semiotic, oral or written tokens, very often as 'texts', that belong to specific semiotic types, i.e.

the exercise of power, domination techniques, government, mass (mis)information and propaganda, democratic institutions, etc. interactions; thus, they are first and foremost communicative actions. They are never individual; political communities are therefore *speech communities* maintains Márton Szabó. Speech communities are groups of people unified by community standards like characteristics of language use (vocabulary, linguistic norms, etc.), knowledge, often locality or even b

the mini speech community of a jury, a community of judges who possess the same knowledge, values held to be right, specific norms of communicative

According to Wodak "[p]olitical groups need their own language and portray themselves via this language; they define their territory by means of their language; they signal their ideology through certain slogans and stereotypes; their ideological structure is joined together in a certain way and so is their argumentation."

nalyzing a discourse requires a close look at the

(an enquiry into the composition of the speech community) and the context of the texts at hand. The Discourse Historical Approach, a sociophilosophical approach to CDA devised by Wodak and Reisigl, pays special attention to the historical social context of a discourse, in order to "integrate much available knowledge about the historical sources and the background of the social and political fields in which discursive 'events' a embedded. Further, it analyses the historical dimension of discursive actions by exploring the ways in which particular genres of discourse are subject to diachronic change."

Fairclough laid the foundations of CDA in some key standpoints of inquiry "interpret the features which are actually present in a text", such as vocabulary, grammatical and textual structures, and suggested questions for researchers to raise: What classification schemes are drawn upon? Are there words which are ideologically contested? Is there
Are there euphemistic expressions? What values do words have? What metaphors are used? Are *nominalizations* used? Are sentences active or passive? What modes are used? Are there ways in which one partici controls the turns of other? These are but a few points of inquiry that the paper puts forth.

device, a term coined by Teun van Dijk with the aim of better understanding contextual knowledge management in discourse productions, is a key term in this study. He maintained that when studying the context of discourses, one should examine certain
speech community. He defines knowledge as "shared beliefs satisfying the specific (epistemic) criteria of an (epistemic) community", that play a crucial role in the identification processes of that community. He argues that in each community's life there are certain historical moments that are established as beliefs and shared knowledge, in public discourses, for
in storytelling, or for that matter, songs. device is therefore the mutual representation of knowledge by the participants of the discourse in order to establish relevant information, knowledge and common sense, thus shaping group identity. He differentiates between several "K (hypothetical strategies for knowledge setting), such as personal,

interpersonal, group, institutional or organizational, national and cultural knowledge. Institutional knowledge, in light of van Dijk's typology, is "social knowledge shared by the members of an institution or organization, and in general satisfies the strategic criteria of group knowledge and discourse", while cultural knowledge, as the highest degree of established knowledge, is

I knowledge shared by the members of the same "culture" [...] on the (possibly combined) basis of language, religion, history, habits, origin or

His understandings of shared knowledge are not unparalleled in identity and memory studies. The the *cultural memory*, introduced by Jan and Aleida Assmann, demonstrates how shared memories (or knowledge) shape national identities as an "interplay of present and past in socio

Setting the patterns of shared knowledge and memory historical events, persons or places (or as in Fairclough's vocabulary, common sense) as key elements of cultural identification is crucial in this process. Yet another approach to this phenomenon was introduced by Pierre Nora in the concept of , in light of which, spaces or sites, people or events, texts or institutions, etc. of the collective cultural memory of a community are the "embodiment of memory in certain sites where a sense of historical continuity persists" and historical consciousness crystallizes.

Dwelling on one of the key hypotheses of this paper *League of Nations* I turn to the thesis of Tom R. Burns and Marcus Carson on social order and disorder, namely that "[i]nstitutional crisis evokes discourses [...] formulated in terms of the conceptions, values, and principles of the prevailing institutional paradigm", communicated through, what we shall call, . They define institution as "a complex of relationships, roles, and norms, which constitute and regulate recurring interaction processes among participants in socially defined settings or domains. Any institution organizing people in such relationships may be conceptualized as an authoritative complex of rules or a rule regime." an institution defines a particular social order, outlining legitimate actors, participants, positions and relationships within its framework; therefore, it consists of a system of authority and power. Institutions organize and regulate ctions in particular domains, developing contexts, settings and times for "constituting the institutional domain or sphere." They set norms of behavior, a complex of potential normative equilibria (or what is essential in light of this paper's scope, "core values, norms and beliefs that are referred to in normative discourses, the giving and asking of accounts, the criticism and exoneration of actions and outcomes in the institutional domain." A crisis may arise when key components of t institution and its paradigms are challenged; internal or external critics may

propose "alternatives that break with the prevailing arrangements and their particular norms, social relationships, cognitive categories and

They classified discourses likely to appear in crisis situations, when a failure or instability emerges and is found to be "neither understandable nor controllable within the established paradigmatic framework", identifying four types of such discourses. The first typ *discourse of normality* when a problem is understood and believed to be solvable, and willingness to solve it according to established paradigms exists among the actors and participants of the discourse. The second type is *uncertainty and discover* , characterized by a consensus about institutional authority (on who defines problems and solutions and how to proceed), but such discourses refer to uncertainty and ignorance, engaging in corresponding discourses, with a strong sense of a lack of necessary, immediate knowledge. The third type is that of *oppositional normative discourses* that emerge as problem situations in the course of which intense conflicts are challenging existing components of established paradigms, for instance, particula beliefs, authority and responsibility. Such discourses, while maintaining on the one hand "relative certainty about the facts of the issue and about the capability of being able to control the problem", on the other, lack solidarity fic issues and problems. The fourth type is that of *transformative discourses*, characterized by conditions of social disintegration with ignorant and contesting actors questioning or fundamentally arguing the "content or form of established knowl

These are the fundamental theoretical and methodological premises for this paper, whose sources focus on the minutes of the First Assembly of the League of Nations.

COLONIAL DISCOURSES AND TWO OPPOSING NARRATIONS ON THE ARMENIAN QUESTION

Colonialism is a rather abstract, yet determinative conception of modern international political thought; its literature could fill whole libraries. The *colonial discourse* was defined by Peter Hulme as "an ensemble of based practices unified by their common deployment in the management of colonial relationships," but it was Edward Said who elaborated it in his opus titled . He defined orientalism as a world view founded upon racial and civilizational distinctions, a pattern "for dominating, restructuring, and having authority over the with a language of its own, a "discourse with supporting institutions, vocabulary, scholarship, imagery, doctrines, even colonial bureaucracies and colonial style" demarcating the "superiority" of the

and its nations from the "inferiority" of the , the peoples of . Participants of colonial discourse "borrowed classical reotypes condensed in the word 'barbarian'" and succeeded in cementing a sense of and inferiority of the population of the colonies in European and public opinion. On the temporality of colonialism Mark Mazower noted that the internationalism of European powers and international law was fundamentally colonial from the early 19 century up until the establishment of the United Nations, as it intended to legitimate the hegemony of the "civilized" colonial powers over the colonized c" and "uncivilized" peoples.

As a dominant rhetorical glue of the complex of 19 century political thinking, colonial discourse prevailed among liberals and conservatives, Christians and Muslims, French and Austrians alike.

century literature of the Armenian Question, as a case study, may shed some light on the core motives and logic of orientalism and colonial

On the eve of the Great War the Armenian Question emerged into the spotlight of global colonial thinking, of public and political discourses from Moscow to Washington. Whether a state was in alliance or in conflict with the Ottoman Empire, through channels of mass communication and on public fora, it attempted to legitimize on the one hand, or, on the othe the "civilizational mission" of the "Turkish race" over Armenians. Both factions applied arguments, terms, rhetoric and discursive strategies quintessential to the language of orientalism, complying with the definition of Hulme on colonial discourses. As contesting alliances took shape and the Great War became imminent, two opposing narratives of the Armenian Question emerged in the linguistic realm of colonial discourse.

The narration prevailing in the Entente countries depicted the Armenia as "the oldest Christian race" that bears "occidental civilizational and cultural values", a race that is "most apt for civilization" on a land where, since the "barbaric occupation" of Turks and Kurds, there exists "intellectual differences of the races". Some believed that the inferiority of the Turkish race was predestined by their Islamic faith, as it "is directly opposed to any hopeful progress towards a high civilization." James Bryce also claimed that the backwardness of the Turks was not a result of any "natural stupidity of the Turkish race" but of their religious dogma. ular idea that the oppression of Armenians in the Ottoman Empire was, in fact, orchestrated by none other than the German court. The most picturesque description of an "Occidental" Armenian race was probably phrased by French theologist Émile Doumergue in 1916: "[a]s for the race, the Turks and Armenians form a

perfect contrast. The Turk is Turanian, militarist, brutal, refractory to science, arts and commerce. The Armenians are Aryans, like us, pacifists".

On the other hand, the narration that dominated the public and political discourse on the Armenian Question in Germany and Austria
forth a rather contradictory view; the "inferior race" was that of the Armenians, often called "the Jews of the Orient" in both states; they were unworthy of sel governance, while the Turkish people were depicted as a "noble" and "civilized race", which had earned the right to rule over
As Stefan Ihrig noted, Armenians had often been regarded in Germany as ruthless merchants, usurers, thieves, fraudsters, and terrorists who had thus brought their own extermination upon themselves, justifying the genocide as a "national and historical necessity."
proverb of "one Armenian is worse than ten Jews" was often used by publicists and politicians alike, while anti Armenian sentiments resulted in the dehumanization of Jews and Armenians in popular literature. Just like anti Semitism during WWII, anti Armenianism served as an agent for justifying genocide during e WWI in the Axis countries. The Bulgarian ambassador to the League of Nations, Ivan Madjarov, later regarded the Armenian refugees that sought refuge in Bulgaria as people "consisting of foreign elements, unable to assimilate into the indigenous population, unproductive and equally undesirable, especially in the present conditions of the economic life of the
justifying his government's measures to deport Armenian refugees to Soviet Russia.

A booklet published in 1916 in Budapest titled *The Truth about the Revolutionary Movement of the Armenians* claimed that there was a significant disaccord between the "truth" and what "the enemy and 'neutral'
the former referring to the press in Entente countries, the latter to
reported on the fate of Armenians in the Ottoman Empire. It claimed that the "enemy press" reported false accusations when it condemned the High Porte of attempting to "exterminate its Christian population." It went on justifying the "fairly gentle retributive measures" against the "rebellious acts" the Armenians had committed.

These two opposing were, in fact, manifestations of two sides of the same coin a colonial world divided into two, prepared to sacrifice millions of lives on the altar of colonial dominance in a war to end a

After the Great War and the triumph of the Allies, between 1918 and 1920, the discourse on post war peace and global power structures in Europe saw the culmination of the Armenian Question publicists, leading political and public figures in the UK, Belgium, France, Switzerland, etc. would time and again call on the Peace Conference to establish a "National Home" for the Armenian people, on the Armenian government to "reclaim its right" for

In September 1918, First Baron Moyne, Walt Guinness, a Conservative member of the House of Commons in London later served as Secretary of State for the Colonies expressed his hopes that UK "combined influence in deciding Allied peace conditions may secure (1) that national freedom shall at last be guaranteed to the Armenians as some reward for their constancy." Armenian organizations incessantly stressed the need for the Allies to act decisively with regards to the Armenian state. In May 1919 the Constantinople based organization "Azkanever" published an open letter appealing "to the Great Allied Powers" to help consolidate the Armenian Republic: "Oh You, great defenders of justice and liberty, you, supporters of the righteous and the oppressed [...] the great day has arrived! s Justice rises on her throne bringing us to our knees, we ceaselessly ask: 'Justice to the righteous, the oppressed and the martyrs!'" constitution of the International Philarmenian League laid down as one of its key principles "the formation, despite all the obstacles, of the Armenian Republic [...] appealing to the interests of the civilized world".

In January 1920 the Secretariat General of the Paris Peace Conference issued a notification to the Armenian Delegation stating that "The of the Armenian State will be recognized as a de facto and eventually, on August 10, 1920, representatives of Italy, France, the United Kingdom, Japan and the Ottoman Empire signed the Treaty of Sèvres, establishing and recognizing Armenia "as a free and independent State." Defining the exact borders and constitutional conditions of the Republic was, however, postponed, and the realization of "subsequent agreements" with neighboring states was recommended by the confere Although the Armenian Question was thus far from resolved, in the summer of 1920 it seemed ever so close to a final solution.

REGIME AND THE TEMPL

"Before the League, it was held both in theory and practice that every e sole and sovereign judge of its own acts, owing no allegiance to any higher authority, entitled to resent criticism or even questioning by other States. Such conceptions have disappeared for ever: it is not doubted, and can never again be doubted, that the community of nations has the moral and legal right to discuss and judge the international conduct of each of its wrote Francis Paul Walters, former deputy Secretary the League of Nations in 1950. His book titled *A History of the L* was the first, and for a long time, the only overview on the heritage of the League, and saw many reprints under the auspices of the Royal Institute of International Affairs. The belief in a moral high ground, the recognition of 's universal authority without any noteworthy criticism, and

sublime literary pictures of supranational providence and greatness dominate the special literature on the League of Nations even today.

Although in her 2015 book, *The Guardians* Susan Pedersen a
that the governance of the mandates was in some cases more oppressive and even crueler than the colonial rule in Africa and the Middle East, she also maintained that the League was "an agent of geopolitical transformation" and democratization of mandated territories. She saw the Assembly as the parliament of the world, "a place where small states could speak up: its ethos was democratic and its Wilsonian sympathies were acute" an international institution that was set to "defend nothing less than 'civilization' itself".
the other hand, some argue that the establishment of the mandate system was nothing more than a compromise between the Allies to evade yet another confrontation over colonial dominance.

This article does not venture to make a judgement on the democratic and humane nature of the League; however, it is dedicated to unearthing the racist rhetoric of the colonial discourse that prevailed in the Assembly, Council and Secretariat of the League of Nations.

Over the decade that followed WWI it was the victorious states and their allies that held the key positions in the institutions of the League of Nations and its speech communities via their representatives its Council had four permanent and four, later six or nine, non members that did not include representatives of Austria, Hungary, Bulgaria or Turkey; the vast majority of judges at the Permanent Court of International Justice were from Western Europe and the American continent; etc. and thus preserved the norms and strategies of orientalism, the global geopolitical structures of the , entailing a colonial discourse that legitimized the peace treaties and the "civilizational mission" (domination) of the
the colonies and mandates.

ris Peace Conference committed the Covenant of the League to paper in April 1919. Its 22 paragraph stated that "[t]o those colonies and territories [...] which are inhabited by peoples not yet able to stand by themselves under the strenuous conditions of the modern world, there should be applied the principle that the well being and development of such peoples form a sacred trust of civilisation and that securities for the performance of this trust should be embodied in this Covenant." The mandate system was thus proclaimed to be a trust, and the League of Nations as a body of trustees that held the right of ownership over the properties of entire nations that were denounced as unable to "stand by themselves", a trust that was even sacred ("sacred trust") in the name of civilization, development and the being" of the population of the colonies.

On account of the characteristics of its interaction frames and set of rules, and in light of the definition put forth by Tom R. Burns, Marcus Carson and Alan Durant, the Assembly of the League of Nations will henceforth be regarded here as a social institution and a mini speech community. It was the first diplomatic forum that enjoyed significant mass media coverage throughout the northern hemisphere and claimed the interest of the public globally. The mass information flow was soon institutionalized in the framework of the Information Section of the League of Nations' Secretariat, which published hundreds of propagandistic booklets (on various matters that varied form the Sino Japanese conflict, minority rights, international economic relations and e calendar reform to disarmament) in a number of languages (Japanese, German, Hungarian, Polish, French, English, etc.).

y adopted a resolution on its desire for the League to "stimulate among the people that new spirit which the war produced and which the League of Nations is trying to spread throughout the world. [...] I can conceive no more effective method of forming this new spirit than by influencing the minds of peoples through the Press and molding future generations in schools" the very definition of propaganda.

However, it was the First Assembly, held in November and December 1920, that gave a platform to the mos sided and biased discussions, as it was constituted solely of representatives of the Allies and their confederates it was here that the membership of Austria and Bulgaria was put to the vote. Its president, Belgian liberal politician Paul Hymans called the Assembly the "Temple of Right" and the "Palace of Peace", thus making sacred the institution. He set the most important objectives of the Assembly as maintaining "Peace" and "Justice", and these two notions evolved to be the key concepts and arguments of prevailing discourses at the Assembly. Representatives of member states would reiterate these phrases over and over as the alpha and omega of political action, the ends justifying the means, whether it was a matter of disarmament or budgetary issues. They argued for peace even when urging war or armed intervention the notion of "humanitarian intervention" was fully fledged by this time. Moreover, even the simplest administrative issues were grounded in arguments for Peace, the ideological rhetori when the question of establishing a Labor Office was raised, one of the representatives argued that "there can be no permanent peace in the world until there is industrial peace".
of the Third Committee of the Council on the establishment of the International Court of Justice argued that the tribunal body was essential "so that peace and justice may shed their light over the world."

On the grounds of Norman Faircoulgh's theoretical set of classification schemes one may identify the Assembly's "focus of ideological struggle",

in the two notions of Peace and Justice. Whenever Peace was in the core of an argument, it had a direct and outright association with the peace treaties of 1919, while Justice was most commonly associated with the management of the "new world order" administering the colonial (and mandate) system and maintaining the redrawn political map of Eurasia and Africa. Secretary General of the League of Nations, Sir Eric Drummond,

licitly stated that "we established the League in order to" maintain the peace created by the treaties. Representatives of the Allies and members of the Assembly set universal values on the grounds of these motivations, as French ambassador René Viviani did: "[t]he League of Nations is the guardian of Right against Force. Therefore the League of Nations must unite all nations towards the universal goal." President of the Swiss Confederation, Giuseppe Motta, explicitly stressed the need for the League to expand its authority in the interests of the victors and against the vanquished: "The Treaties of Peace would, in part, be impossible to execute if the League of Nations did not exist. Its material sanctions are perhaps at present and may for a long time ye
of doubtful power, but it already possesses the penetrating moral force which we call international consciousness. Coercion will be within its sphere of action, but it will rule all by moral force. [...] The more universal the League of Nations becomes, the more its authority and impartiality will be guaranteed. The victors will not forever be able to dispense with the collaboration of the vanquished, which responds to a vital necessity."
was the order of discourse at the First Assembly of the League of Nations, a
a poetic diction of Peace and Justice
solid grounds to a revived colonial discourse, racism, and the claim of superiority and universal authority, an Allied based system in the international real

Reading the minutes of the First Assembly, one may identify countless examples of intentional or unintentional community forming and identity shaping discursive strategies hidden in sentence structures and pronouns such as in the following declamation of Hymans, an excellent example of nominative claims: "we share one hope and one purpose Peace. And there is no one who desires it more than we do; we upon whom a glorious destiny laid the duty of fighting for the right and liberty of the world.

The usage of plural first person pronouns and indicative mood leaves no room for doubt that the statement stands for the whole community, while their goal, Peace with a capital 'P', a proper noun maintaining the treaties of Versailles, Trianon and Saint Germain, was cemented as the only hope, the only purpose, the single normative and legitimate value (a glorious destiny) to be shared.

Shared paradigms of knowledge and the ("a strategic criteria of group knowledge and discourse" id bare at the meetings of the Assembly strongly evoking the speech community's shared frameworks of a general knowledge of the world (assigning to this paper the context of the history of ideas. Representatives would time and again apply the K that the peace treaties profoundly changed "the structure of human society", and the dawn of a new age had arisen according to Motta "[e]ven the most superficial observer knows that".
force of knowledge setting may be detected among the arguments for a "humanitarian" intervention in the Polish Soviet war on the side of Poland: "We are with Poland in her laudable desire to protect her own borders, all the more so because we know that Poland, in protecting her borders, is protecting the borders of Civili yet another nominative claim recontextualizing the geopolitical reality of the new world order, redrawing the border of Civilization on the Eastern border of the Polish Republic. Moreover, paradigms of knowledge set at the Assembly were considered by many to be indisputable for instance the Jam Sahib, Maharajah of Nawanagar, who remarked the Assembly was not less than "the best and most cultured Parliament that has ever met".

strictly thematized and was politically biased. The Council and the Secretariat chose the sets of questions, matters and goals that the different institutions of the League could even raise or discuss), outlining the themes of politically correct speech. Not long before the opening ceremony of the First Assembly, Drummond published his report on the work of the Council defining the "political duties of the League", dividing them into two groups: "(A) Special Obligations arising out of the Treaty of Versailles", such as the status of Danzig (Gdansk) or the Saar Basin, and "(B) the General Duties of the League in the interests of Peace At the top of list (B), as the greatest priority of the League of Nations was "The Protection of Armenia." The list went on with the protection of minorities in the Ottoman Empire, Poland, Austria and Bulgaria, the "reciprocal emigration" of minorities in Greece and Bulgaria, the dispute between Poland and Lithuania, Sweden and Finland, and so on. The humanitarian duties of the League were compacted into three points: battling typhus in Poland, relief for Central Europe and the repatriation of prisoners of war. The Secretary General attached the revised provisional agenda of the First Assembly to his report the two showed an uncanny resemblance in their thematization.

Not only the "political duties" of the League, but also its humanitarian endeavors were thematized and geographically limited. Battling supporting minority rights, managing migration all these commitments,

without a single exception, were limited to the (former) territories of Germany, Austria Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire. It would be futile to look for the protection of minorities in the UK and the crown colonies or in France and her overseas territories among the commitments of the League of Nations in the 1920s. At the 1923 minority protection conference of International Federation of League of Nations Societie proposition of the Hungarian delegation was swiftly rejected by the British and the French representatives, arguing that it would grant "rights to the colonies that disarrange the bases of old states", referring to British India and s" in the United States.

The ideological thematization and geographical limitation of the League's agenda was repeatedly highlighted by Persian representative Zoka at the First Assembly. On the sidelines of a debate on the establishment of a mission to rescue abducted Christian women and children in Muslim households in Turkey, he (unsuccessfully) insisted on taking measures in favor of Persian women stranded in Russia who "suffered equally" to those abducted in Asia Minor. Later he warned his fellow members of the Assembly that if "the League only speaks of Armenia, people will think it is only concerned with Armenia." Addressing the League's commitment to battle typhus, he had found it troubling that the scope of the Asse measures was limited to one country. He highlighted that "not only Poland, however, is in danger of being sacrificed to this terrible disease. The danger exists in Asia also." Fridtjof Nansen was another advocate of an unbiased and universal humanitarianism. He stressed that "in the cause of humanity it is of the greatest importance that their very great ability in various respects should be used for the benefit of the whole world [...] if we exclude non Members it is quite clear that our work will not be able to succeed fully."

An interlocking discourse with the League's duties "in the interests of Peace and Justice" was the one on its , yet another ideological construct where colonial discourse crystallized, classifying "us" and the "others". If a state refused to recognize the universal authority of the League or acknowledge the mere reason for its existence, the acclaimed it the enemy of Peace and civilization, applying the classic racist stereotypes and other rhetorical techniques of colonial discourse. Analyzing the minutes of the First Assembly, two groups of enemies (of civilization, thus the League of Nations) may be identified: the "Turks" and the Bolsheviks. Mustafa Kemal and the "Kemalists" in particular, and the "Turkish race" in general were openly insulted and even dehumanized; time and again they were referred to as uncivilized and barbaric by the diplomats assembling in Geneva. The representative of the United Kingdom, George Barnes, described them as "inhuman Turks", dehumanizing the whole Turkish

Swedish representative Karl Hjalmar Branting depicted Kemal as follows: "What does Mustapha Kemal care about the opinion of the League of Nations, or the opinion of the civilized world, or the fact that before tribunal of humane people his actions will be condemned? To all these considerations he is perfectly indifferent. [...] he is the leader of a disorganized band of brigands who are utterly insensible to all the motives to which the League of Nations most naturally appeals, and to which they look in the first instance." In his speech he set the "bands of brigands" against the civilized world, humanity, and what is most important with regards to the scope of this paper of Nations, the Genevan apprehensions of Peace and Justice.

Although the so called "War of Liberation" led by Kemal in the early 1920s may rightfully meet with sharp and strong condemnation in light of humanitarian considerations, the fundamental motives of criticism expressed by the representatives of the Allies at the Assembly may be identified as political motivations based on the global power struggle and the normative universal authority and colonial dominance of over the barbaric and inferior . Kemal represented a military/political movement that openly questioned and challenged the authority of the League, posing a substantive threat to the order of the peace

The other group categorized as the enemy was the Bolsheviks. They went even further than the "Kemalists" when it came to challenging standards of international relations in the interwar period and questioning the legitimacy of the peace treaties. The Allied diplomats would repeatedly de Bolsheviks and attribute to them inferior civilizational values. Barnes would simply regard them as the "brutal Bolsheviks", while president of the Council, former prime minister of France, Léon V. A. Bourgeois, argued that the Allies bore no responsibility for Russia because the Soviets "denied the universality of the authority of the League of Nations." The French diplomat thereby explicitly stated that the League of Nations enjoyed universal and supranational authority should a political group or state fail to recognize this authority, it called down its own exclusion from the civilized world and the international community.

It is one of the main hypotheses of this paper that there is a direct causal relation between the dominant normativ setting of the League on the one hand, and the conception of enemies and the thematization of the League's humanitarian policies on the an excellent example of this phenomenon was the refugee affairs o the League of Nations in the decade subsequent to WWI. I argue that the support of Russian and Armenian refugees was a martyrological

representation of the League's discursive legitimation of the Treaty of Sèvres and justification of the Allied intervent There were only two ethnic groups throughout the decade that the international community (the "international consciousness" as Motta put it) officially recognized as refugees and provided with rudimentary refugee rights Armenians fleeing former territories of the Ottoman Empire and Russians forced to leave the former territories of the Russian Empire. Although occasionally the Assembly and the Council addressed the question of supporting other refugee communities, such as Greek, Bulgarian, Central European and different ethnic groups formerly subjected to the Ottoman Empire (Kurds, Chaldean Assyrians, Syrians), their refugee status was not formally recognized (by providing special identity certificates, so

refugees, whose legal protection was debated but not realized by the Assembly, fit the above mentioned phenomenon of geographical limitation and thematization of the League's humanitarian agenda: the question of Greek and Bulgarian refugees arose from the provisions of the Treaty of Neuilly, the Kurdish and Syrian refugees were victims of the "inhumane Turks", just like Armenians, while the category of "Central European" refugees was limited to the so called red emigration, henians and Montenegrins.

In 1927 when the question of extending the rights of Russian and Armenian refugees to other groups of forced migrants was raised, the Council argued that the "mere fact that certain classes of persons are without the protection of any national Government is not sufficient to make them refugees; for on that theory all classes of persons without nationality and persons of doubtful nationality would have to be included" and, thus, refused

Russian refugees fled famine, epidemic, war and persecution while the Armenian refugees were the last survivors of the Armenian Genocide. It is not my intention to relativize their suffering, but it should be pointed out that members of the First Assembly of the League of Nations excl refugee groups that were forced to leave their homes thousands of Jewish, Turkish, Macedonian, Serbian, Polish, and other groups of asylum seekers as well as 220,000 Bulgarian, up to half a million Hungarian and close to a million Greek forced migrants.

Therefore, the ideological thematization and geographical limitation of the League's humanitarianism contributed to the ethnic exclusiveness of early international refugee affairs, the very foundation of which, I further argue, ed from the first crisis of the League of Nations and the dissolution of the Armenian Question.

THE ARMENIAN QUESTION AND THE CRISIS OF THE LEAGUE OF NATION

The Armenian Question (a question of self determination, statehood and authority in Western Armenia) was one of the most frequently addressed matters at the First Assembly, among the primal interests of the League's

setting, a discourse of its own, on account of which post

discourse crystalized itself in the speech community of the

President Hymans admitted that on "the Armenian question alone I have received telegrams from all corners of the globe." Long and passionate quarrels took place at the Assembly engaging the most prominent diplomats of the Allies, e.g. Henri La Fontaine, Hymans, Barnes, Viviani, Nansen, etc. South African representative Lord Robert Cecil labeled the Armenian Question "the most interesting debate we have had".

The Armenian Genocide was unanimously recognized (in a pre terminological context) by the Assembly that the Allies should advocate the protection of the Armenian Republic on moral grounds. Barnes, the first to address the Armenian Question at the seventh plenary meeting pinned down his and his government's attitude towards Armenia by stressing that "Armenia is perhaps the most tragic of all countries. After long tortures her people are now in danger of further terror" and "extinction."

representative Miroslaw Spalaikovitch also expressed his government's

r the Armenian people and reminded the Assembly that the "cold blooded murder and methodical extermination of people by the army of Kemal" was "still continuing". Swedish representative Branting also expressed similar argumentation to justify measures on behalf of Armenia, by acknowledging the fact of the "extermination of the Armenian people [...] in a systematic manner." Lord Cecil also referred to Armenians as a "nation [that] is actually in process of extermination." Another commonly used

s "the Armenian massacre" often used by, for example, Sir Arthur Balfour and Nansen in a context implying that it related to the systematic and planned annihilation of the entire Armenian population of Turkey, similar to the definition of genocide coined by Raphael Lemkin.

The Turkish war of independence was considered to be a threat not only to e peace in Armenia and the Middle East, but a threat to all the treaties, to Peace and Justice in general, a threat to the values and norms of the League

Nations. Thus, members of the Assembly drew up three possible strategies for the protection of the Armenian state: admission as a member state to the League, the creation of an Armenian Mandate, and international military

Article 10 of the Covenant of the League obligated every member to "preserve as against external aggression the territorial integrity and existing political independence of all Members of the League".

Armenia have been admitted, it would have enjoyed the protection of member states such as France, the United Kingdom, Italy, Romania, Greece, etc. The state of affairs in Armenia was enquired into by the Fifth Committee of the Council. Its conclusions were summed up in a report stressing that the Armenian Republic lacked a stable government and definite borders; hence, it recommended the refusal of Armenia's admission to the League. The matter was debated at the 26 plenary meeting of the Assembly, one day after Austria and the same day as Bulgaria, states that were successors to Central Powers, were admitted to the League. Rapporteur to the committee, Nansen, offered his excuses at the meeting "although we much desired to be able to recommend the admission of Armenia into the League, we did not see our do so," adding that a membership would probably not have been "to the benefit of Armenia", as it would have made the creation of an Armenian Mandate impossible. He further expressed his desire for Armenia to be admitted as a member state as soon as possib

Canadian representative, Newton Wesley Rowell, another rapporteur of the Fifth Committee, moved the "Resolution relating to Armenia" expressing his and the Assembly's hope that Armenia and the "Armenian race" would be Following the motion, the vote was held rejected Armenia's membership, eight supported it.

After the ballot Lord Cecil explained why he had decided not to support Armenia's membership. He believed that it was "very doubtful if all the Members of the League intended to fulfill that obligation [i.e. intervention] if Armenia was admitted". He doubted that member states would comply with the Covenant, hence questioning the actual extent of the authority assigned to the League of Nations. I of not being able to exercise the universal authority of the League that deterred the Allies from recognizing Armenia as a member of the community of civilized states. This, however, conflicted with the norms and values of the goals set forth by the Treaty of Sèvres.

Another proposed solution to the Armenian Question was assigning a mandate over Armenia to one of the Great Powers, one that could have protected its territorial integrity against external aggression. Allies, however, was ready to take up this responsibility. After all the European powers had declined, Secretary General Drummond called upon US president Woodrow Wilson to accept Armenia's mandate in April 1920, but the US Senate rejected the president's (favoring) proposal in May.

General of the League of Nations, the Council and its Fifth Committee, however, considered a mandate as the only sustainable solution to the Armenian Question Sir Drummond explicitly stated in his r League was obliged to establish "an Armenian Republic upon a safe and

independent basis" by means of assigning a mandate. A mandated Armenia, however, would not have been independent the Armenian Question, a question about statehood and authority, was thus transformed by the leadership of the League into a question about the possible in Armenia not more than three months after the Treaty of Sèvres recognized an independent Armenian Republic.

The matter was discussed at t plenary meeting of the Assembly in November 1920, following a motion submitted by Lord Cecil, calling on his fellow members of the Assembly to "take into immediate consideration the situation in Armenia and present for the consideration of the Assem proposals for averting the danger which now threatens the remnant of the Armenian race, and also for establishing a permanent settlement of that country." An amendment to the motion was proposed by Henri La Fontaine, representative of Belgium, to "nominate a Committee of six Members to consider what steps, if any, could be taken to put an end to the hostilities between Armenia and the Kemalists." The motion was followed by an hours long debate on the Armenian Question. Spalaikovitch, representative of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, suggested that the Assembly should address "the Parliaments of the Principal Powers of the world" via telegrams to "see them all act together" for Armenia. Viviani of France, however, stressed that no telegrams would solve the problem at hand he saw the sole solution in an Armenian Mandate. He called upon all the representatives of two member states to explicitly state, there and then, whether their government was ready to take responsibility for Armenia. After no one volunteered, he requested to move a motion stating that "[t]he Assembly, operate with the Council in order to put an end in the shortest time possible to the horrors of the Armenian tragedy, requests the Council to with the Governments with a view to entrusting a Power with the task of taking the necessary measures to stop the hostilities between Armenia and the Kemalists." The resolution was then adopted, but the prospects for a mandate soon faded and the question was removed from the forthcoming agenda of the Assembly.

The third and last proposed solution to the Armenian Question at the First Assembly was a joint military intervention in Armenia. As early as November 22, 1920, Swedish representative Branting pointed out that no country would volunteer to oversee the Armenian Mandate. He argued that all the Allies were exhausted by war and lacked necessary resources; therefo regarded it as the duty of all member states "to provide it [the future mandatory state] with the necessary financial assistance, and to provide it probably with the necessary aid in men and munitions."

maintained that the sole solution was a mandate, he introduced the idea of an Allied military presence in Armenia.

It was another Scandinavian who first put forth the proposal of a joint army and military intervention in Armenia Nansen, who came to the conclusion that the only effective solution to the Armenian Question was the establishment and deployment of an "expedition," an international army of 000 men at an expense of perhaps twenty million pounds". his proposal was first rejected, it was later reinforced by Romanian representative Take Ionescu, arguing for an International Expeditionary Force of 40,000 men "with the duty of establishing order and peace in Armenia" declaring his government ready to "assist in this work, both in material and men, and her money." turn, Lord Cecil argued that such a mission would better be sent to Ukraine to protect persecuted Jews, not Armenians. President of the Assembly Hymans suggested discussing the matter of Ukraine another time and acknowledged the Romanian proposal as an irable "humanitarian and generous proposal"; however, he recommended that it should also be discussed at a later time since the Assembly's First Session was about to be closed the following day, and "therefore there will be no time for them [the Assembly] question." In conclusion, he congratulated the Romanian Government for the minded" proposal, which was eventually taken off the agenda

The protection of Armenia was the first among the "General Duties of the League in the interests of Peace and Justice", a core value set by the Assembly's normative discourses, one of the most important "conceptions, values, and principles of the prevailing institutional paradigm." It was at the top of the Assembly's agenda, a humanitarian mission of the League to guard peace in the Middle East and maintain the Treaty of Sèvres. Failing to fulfill these goals would challenge the frameworks through which representatives of the Allies judged the world; it threatened the with defeat. Th Armenian Question and the inability of the Allies to solve it (challenging the established paradigms and even the authority of the League) thus evoked a discourse at the very first Assembly of the League of Nations.

During the debate on military intervention, Canadian representative Charles Doherty pointed out that "the one more precious thing than peace in this world is justice, and justice is the only foundation upon which peace can securely rest. This wrong [the Turkish war of independence and t prosecution of Armenians], and wrongs of this kind, appeal to humanity for redress, and, left unredressed, they carry within themselves a constant threat He reminded all his fellow members of the Assembly that the Armenian Question was an existential question for the Allies, for a war in

Turkey might spread to other parts of the former Axis and challenge all the treaties and the authority of the League.

Nansen expressed similar concerns when he admitted that the Armenian Question exposed "a risk for the League to take up a question which it cannot solve, but as far as I can see it is a much greater risk to do absolutely nothing, and to say it is such a difficult and dangerous question that we dare not touch referring to the dangers of an imminent identity crisis at the Assembly. Should the League fail in resolving the Armenian Question, French representative Viviani feared it "shall merely incur the ridicule thus posing a threat of severe prestige loss for the Allies. When came to the Armenian Question, Barnes felt uncertain whether he should even address the matter. "I come to one matter in regard to which I had some doubts in my own mind as to whether I should say a single word, and that is the matter of Armenia"

Lord Cecil reaffirmed that the League, which "exists to maintain peace cannot stand, is not in a position to stand, indifferent to the outbreak of a new and terrible war," and that he would "regard with horror any decision of this Assembly which should definitely set aside action in this grave emergency and declare that a Society which had been brought into existence in order to preserve peace was powerless in the face of a great emergency of this He deemed the Armenian Question an emergency, but not as grave as the horror of the League of Nations being indifferent to the outbreak of a new war. He explicitly stated that the alliance assembled in Geneva simply could not abandon its duty, its very reason for existence, and fail to maintain in other words, the peace treaties.

THE DISSOLUTION OF THE ARMENIAN QUESTION INTO A HUMANITARIAN DISCOURSE ON REFUGEES AND MINORITIES

An institutional crisis discourse occurred at the First Assembly of the League of Nations culminating in an *oppositional normative discourse* League's responsibility for Armenia. To overcome the conflict that arose from the miscarriage of the League's rule regime and the crisis of authority and responsibility, representatives of the Allies and members of t caused a shift in existing institutional paradigms and began dissolving the Armenian Question, relativizing and denying the Allies' responsibility for Armenia and the Armenian people.

After the evident failure of the Council, of which the UK wa state, to establish the Armenian Mandate, British representative Barnes argued that the Council "has gone up to the limits of its powers" by showing its "fellow feeling with the Armenians in their trouble", when, "on behalf of" Armenia it attempted to find a mandatory power. He relativized the

responsibility of the League of Nations by declaring that it was not for "lack of will, but for lack of means" arguing that there was no way the League could have fulfilled its commitment to protect the Armenian Republic.

French representative Viviani came up with a groundbreaking new approach to relativize the duties and responsibility of the League when he weighed the relevance of the Armenian Question against the authority assigned to the Council. He argued that the establishment of a committee to study the Armenian Question would have inevitably thrown the League into "anarchy", for it would have usurped the rights and authority of the Council. He said that "however grave this Armenian question may be, this proposal [on reestablishing the Armenian committee] is still graver. [...] The Council is our Permanent Committee, and if any other Committee be established besides you destroy the Council's authority, and gradually rob it of its

ly the most illuminative example of relativizing the responsibility of the League was phrased by Swedish representative Branting, who drew up a picturesque metaphor:

> It is a tragic situation. We stand like people on the shore looking at the wreck holding on to their ship which is about to be finally foundered. We give them words of encouragement, we express our horror at their position and our sympathy with their misfortunes, but so far we have not been fortunate enough to find a method of gi them effective aid.

Applying such a metaphor in a political statement of a legislative body in the course of a decision making debate serves the sole purpose of abstracting the narrator from the narration, in this case, himself and the Assembly from the Armenian Question and the responsibility of the League of Nations for the Armenians experiencing a humanitarian catastrophe, famine, war, genocide. The nominative ("We"), the Assembly, is but a spectator, without any influence on the outcome of the unfolding tragedy. He argues that a method of providing effective aid to the survivors is not a matter of willingness or authority, but is subject to fortune, on which the Assembly evidently has no influence either. On account of the existing and inalterable situation (they are on the shore, while the others are on a wreck), the only deed in their power is to express sympathy.

As the institutional paradigm of peacekeeping, the conception of the League as the Guardian of civilization, Peace and Justice could n maintained, a paradigm shift, a reevaluation of recurring interaction processes and the normative equilibria, core values and norms had occurred in the organizing subcomplexes of problem solving and policy paradigms of

the speech community of the Assembly. Although members of the Assembly relativized their responsibility in order to avoid reaching the stage of *and transformative discourse* (a potential outcome that Viviani feared would throw the League into "anarchy"), taking the Armenian Question off the agenda was not possible (Lord Cecil would have regarded it "with horror"); therefore, they simply deconstructed the Armenian Question discourse on Armenian civilization (the "Occidental values" and Christianity of enian race") and the question of statehood and autonomy in Western Armenia , and dissolved it into a humanitarian question of supporting the survivors of the Armenian Genocide: refugees, internally displaced persons, orphans and abducted women and childre

Henceforth the League of Nations established a "Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees", "Commission of Enquiry with Regard to the Deportation of Women and Children in Turkey and Adjacent Countries the Constantinople Office of the High Commission for refugees, and introduced the system of identity certificates for Russian and Armenian refugees as well as creating "a revolving fund to provide for the cost of the transportation and settlement of The Seventh Assembly of the League of Nations decided in 1927 "that a sum of 15,000 francs be allowed" for the relief work of the High Commissioner for Refugees, Nansen. At its following session the Assembly approved "the provisions in the budget for the refugee Service in addition to the supplementary credit of 7.500 Swiss francs for the service for establishing Armenian refugees in Syria."

The League of Nations failed, however, to guarantee the Treaty of Sèvres, which eventually culminated in signing the Treaty of Lausanne in 1923, recognizing the Turkish Republic and excluding the Armenian Republic from the international community of independent states.
who, on numerous occasions, submitted his resignation on account of falling short of finding a solution to the Armenian Question reminded his fellow members of the Assembly in 1927 of the obligation that the League had failed

> eak of obligations, I do not mean merely the repeated resolutions of the Assembly urging the establishment of a National Home for the Armenian people; I mean, too, the separate and solemn pledges which were given by the Governments of Western Europe to the Armenian nation during the course of the world war. Do they remember that in the war two hundred thousand Armenian volunteers were killed fighting for the Western Powers? Do they remember that the Armenian nation was almost destroyed? Do they remember t all the Armenian property was taken and confiscated and that the League has not been able to help them to get it back? If they had got it back, the problem of the refugees would not have existed.

By that time, however, the Armenian Question ha solved into the humanitarian discourse on refugees and minorities.

The Armenian Question, a colonial discourse on statehood and authority in Armenia, manifested itself through two opposing narrations
alliances of the global power structure in the late 19
the one prevailing in the Entente states claimed that the Christian "Armenian race" was superior to the Muslim and "barbaric Turks", as it held higher ("Occidental") civilizational values; while the one that prevailed in the Axis depicted them as an unproductive and undesirable population, "the Jews of the Orient," ruthless merchants, usurers, thieves, fraudsters, and terrorists, who had thus brought their own annihilation upon themselves, justifying Armenian Genocide as a "national and historical necessity."

speech community of the Assembly in 1920 consisted solely of representatives of the Allies revived the colonial discourse of the , setting the order of the prevailing political discourses the claim of superiority and universal authority, an Allied based system in the international realm to manage the colonial and mandate system and maintain the peace treaties. Members of the Assembly would time and again proclaim themselves the guardians of Civilization, Peace and Justice throughout the whole globe as its president phrased it: "we upon whom a glorious destiny laid the duty of fighting for the right and liberty of the world." By setting the agenda of the Assembly, the President, the Secretary General and the Council recontextualized the geopolitical reality of the new "world order", redrawing the border of Western Civilization on the Eastern he Polish Republic and Armenia. The ideologically thematized and geographically limited humanitarian agenda of the had ideological themes and was geographically limited, addressed matters such as minority protection or health care strictly with regard to the former territories of the Axis Poland, Bulgaria, Austria Hungary and the Ottoman - refusing to cope with human rights abuses in the colonies.

identified by the Assembly the Bolsheviks and the Kemalists", the two major political/military groups on the borders of Western Civilization that questioned and challenged the universal authority of the League. The two groups dehumanized by members of the Assembly applying classic racist stereotypes. The thematization and limitation of the League's humanitarian measures reflected this distinction of the civilized "us" and the barbaric "them", and resulted in the ethnic limitation of its refugee protection policies over the decade after

two ethnic groups that the League of Nations recognized as refugees, the Armenians and the Russians.

Armenian Genocide was unanimously recognized by members of the Assembly in a pre representatives would time and again speak against the "systematic extermination" of the Armenians in Turkey– moral grounds for and Allied intervention on behalf of the Armenian Republic. The Assembly, however, had proven to be unable to solve the Armenian Question, thus, unable to ts proclaimed function as the of Peace and Justice, which resulted in a discourse at the very irst Assembly of the League of Nations. To overcome the "anarchy" that threatened the League on account– of the challenge its authority faced, representatives of the Allies relativized their responsibility for Armenia and dissolved the Armenian Question into a discourse on humanitarian support for refugees and minorities.

Vahakn N. Dadrian, "The Dissolution of the Eastern Question into the Armenian *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus,* Berghahn Books, 1995, pp. 192

James J. Reid, "Total War, the Annihilation Ethic, and the Armenian Genocide, 1870 *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. by Richard Hovannisian, London, Macmillan, 1992, pp. 21

Armenia, the Armenians and the Treaties

Revue de Droit International et de Législation Comparée (Brussles), and revised by the Author), London, John Heywood, 1, Paternoster Buildings, E.C., 1891, pp. 2,

One Armenian historian defined the Armenian Question as "the integrity of problems concerning the political history of the Armenian people: the liberation of Armenia from foreign rule, the restoration of Armenian independent statehood in the land, the policy implemented by Ottoman Empire authorities to exterminate and uproot the Armenians by means of perpetrating mass massacres and deportation at the end of the 19 century and the beginning of the 20 and, as a result, the constraint imposed by the European Powers on the Ottoman Government to effect Armenian reforms, the Armenian liberation movement, the international recognition of the Genocide." (Arman Kirakosyan, *Haykakan Hartse' ev Hayeri Tseghaspanutyune': Patmairavakan Yerralezu* Question and the Genocide of Armenians: Legal Trilingual Material), Erevan, Noravanq, 2006, p. 72.

Anahide Ter Minassian, *La Question Arménienne*,

p. 9. All translations are my own.

eyhan Bayraktar, "The Grammar of Denial: State, Society, and Turkish *International Journal of Middle East Studies* 47, no. 4 (2015), p. 803.

More precisely, CDA is a field of critical linguistics, with its sociophilosophical aid by the Frankfurt School and was, thus, inspired especially by Jürgen Habermas and Michel Foucault.

Fairclough claimed that traditional methods for analyzing texts (such as sociolinguistics, pragmatics, cognitive psychology, etc.) are not sufficient for understanding discourse, as all three elements of it text, interaction and social carefully analyzed. He further maintained that a critical language study is not yet another approach to language study, but "an alternative orientation" to it, implying "different demarcation of language study into approaches and branches, different relationships between them, and different orientations within each of them." (Norman Fairclough, *Language and Power*, New York, Longman,

Ruth Wodak and Gilbert Weiss, "Analyzing European Union Discourses: Theories and Applications," *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, ed. by Ruth Wodak and Paul Chilton, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2005, p. 127.

Martin Reisigl and Ruth Wodak, *Discourse and Discrimination: Rhetorics of* New York, Routledge, 2001, p. 36.

Diszkurzív Politikatudomány: Bevezetés a Politika Interpretatív Szemléletébe és Kutatásába (Discursive Political Science: An Introduction to the Interpretative Approach and Research of Politics), Budapest, Osiris, 2016, p. 21.

Peter L. Patrick, "The Speech Community," *Handbook of Language Variation and* , ed. by J. K. Chambers, Natalie Schilling Estes and Peter Trudgill, Oxford, Blackwell, 2004, pp. 573

Meaning in the Media: Discourse, Controversy and Debate New York, Cambridge University Press, 2010, p. 134.

Ruth Wodak, "The Power of Political Jargon

Power and Ideology: Studies in Political Discourse ed. by Ruth Wodak, Amsterdam Philadelphia, John Benjamins, 1989, pp. 137

Reisigl and Wodak, pp. 31

Teun A. van Dijk, "Contextual Knowledge Management in Discourse Production: A CDA Perspective," *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*

Das Kulturelle Gedachtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identitat Fruhen Hochkulturen, München, C.H. Beck, 1992.

Astrid Erll, "Cultural Memory Studies: An Introduction,"

An International and Interdisciplinary Handbook, ed. by Astrid Erll and Ansgar New York, de Gruyter, 2008, p. 2.

Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," , 26, no. 1 (1989), pp. 7

Tom R. Burns and Marcus Carson, "Social Order and Disorder: Institutions, Policy Paradigms and Discourses: An Interdisciplinary Approach," *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*

Burns and Carson, pp. 293

Colonial Encounters. Europe and the Native Caribbean, 1492
New York, Methuen, 1986, p. 2.

London, Pantheon, 1978, p. 3.

Amar Acheraiou, *Rethinking Postcolonialism. Colonialist Discourse in Modern teratures and the Legacy of Classical Writers*, New York, Palgrave Macmillan,

Governing the World: The History of an Idea, New York, Penguin

Duncan Bell maintains that was such common sense in the 19 century that it was a characteristic of each faction of political ideologies: socialists, communists, liberals and conservatives from India through the Middle East to Europe. (Duncan Bell, "Empire and Imperialism," *mbridge History of the Century Political Thought*, ed. by Gareth Stedman Jones and Gregory Claeys, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, p. 867.

Armenia and the Armenians, London, The author, 1916, p. 8.

La Question Arménienne a la Lumière des Documents
Maritime et Coloniale, 1913, pp. 5, 23.
Felicia Rudolphina Scatcherd, *Armenia: How She is Helping the Cause of the Allies*
London, East and West, 1915. James Bryce also claimed that in terms of education and civilization Armenians in Sivas "were on a level with the corresponding commercial and professional classes in Western Europe." (*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Documents presented to Viscount Grey of etary of State for Foreign Affairs, ed. by James Bryce, London, Hodder and Stoughton, 1916, p. 282).

, New York, Robert Carter & Bros., 1877, p. 348.
James Bryce, "The Future of Asiatic Turkey,"
928. For more information see: Oded Steinberg, "James Bryce and the Origins of the Armenian Question," *Journal of Levantine Studies* 5, no. 2 (2015), p. 13

La Suppression des Arméniens. Méthode Allemande
Librairie Académique, 1916.
Émile Doumergue, *L'Arménie, les Massacres et la Question d'Orient*

For more information see: Péter Pál Kránitz, "The Armenian Genocide in Interwar Hungarian Political Discourse," *Journal of Levantine Studi* 5, no. 2 (2015), pp. 71

Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to
, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2016, p. 163.
Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V me Commission de la VI ssemblée de la Société des Nations. Le 17 Septembre 1925.
[Central State Archives, Sophia, Bulgaria], Fond 176, 10/459, pp. 98

rmények Forradalmi Mozgalmáról a Császári
Ottoman Kormánynak az llamellenes Mozgalmáról Beszerzett Eredeti

Hivatalos Adatai Nyomán" (The Truth about the Revolutionary Movement of the Armenians in light of the official data acquired by the imperial Ottoman government on the rebellious movement of Armenians), Budapest, Rényi Károly Könyvkereskedése és Kiaóvállalata, 1916, p. 40.

Frédéric Macler, „Introduction," Bonnard, Genéve, Sociéte Générale D'Imprimerie, 1926, p. VI.

Impressions of Armenia, London, Spottiswoode,

Témoignages Inédits sur les Atrocités Turques Commises en Arménie: ´cit de l'épopée Armé Karahissar, Recueillis par la Soci niennes, ed. by Azkanever de Constantinople, Paris, Imp. Dubreuil, rebeau et C., 1920, p. 5.

Ligue Internationale Philarménienne. Constitution, Siège Genève Imprimerie A. Boinnard, 1920, pp. 5

La République Arménienne. [S.n.], Paris: Délégation de la République Arménienne Pour la Conférence de la Paix, 1920, p. 26.

Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres, August 10, 1920. [With Maps.] Presented to Parliament by Command of His Majesty, London, His Majesty's Stationery Office, 1920, p. 9. Treaty Series No. 11 (1920).

Francis Paul Walter, *A History of the League of Nations* Royal Institute of International Affairs, 1952, pp. 1

It is a deeply rooted notion in the Hungarian literature that "the League of Nations e first attempt in the history of humankind to establish an organization with a universal will to preserve world peace." (*"»A Népszövetség Halála«: Dokumentumok etióp Konfliktus Történetéből (1935* ["The Death of the League of ments on the history of the Italian Ethiopian conflict (1935 by Balázs Szélinger, Szeged, University of Szeged, JATE Történész Diákkör, 2000.

The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire New York,Oxford University Press, 2015, pp. 4

Antony Anghie, "Nationalism, Development and the Postcolonial State: The Legacies of the League of Nations," *Texas International Law Journal* 41 (2006), pp. 447

, "Civilization and the Mandate System under the League of Nations as Origins of Trusteeship," *Max Planck Yearbook of United Nations Law*

The Covenant of the League of Nations (https://history.state.gov/historicaldocuments/ frus1919Parisv13/ch10subch1) last accessed: 25.04.2019.

For a fragmentary list of these publications (some 400 titles) visit: http://worldcat.org/identities/lccn no93000427/ . Last accessed: 25.04.2019.

Résolution de la Sixième Assemblée. Collaboration de la Presse a l'Organisation de Genève, le 10 Octobre 1925. C. 611. M. 196. 1925 (https://biblio archive.unog.ch/Dateien/CouncilMSD/C 1925_FR.pdf . Last accessed:

Provisional Verbatim Record, 31 Plenary Meeting, Saturday 18
P.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920 (Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Jana Paderewskiego [Central Archives of Modern Records in Warsaw, Jana Paderewskiego Archives, hereinafter: AAN AJP], File 873, p. 284).
Provisional Verbatim Record, 7 Meeting, Monday 19 Nov. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, File 874, p. 63.
Provisional Verbatim Record, 13 Meeting Saturday 18 Dec. 1920, at 4 P.M., First of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 873, p. 151.

Report by the Secretary General to the First Assembly of the League on the work of the Council. London 1920. AAN AJP, Folder 872, pp. 55
Provisional Verbatim R Meeting, Saturday 7 Dec. 1920, at 10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 874, p. 171.
Provisional Verbatim Record, 1 Meeting, Monday 15 Nov. 1920, at 11 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 873, p. 4.
Provisional Verbatim Record, 31 Plenary Meeting, p. 283.
Teun A. van Dijk, pp. 77
Provisional Verbatim Record, 1
nal Verbatim Record, 13
Provisional Verbatim Record, 15
Although the theory of agenda setting is usually applied to mass media, the ability of the press "to influence which issues, persons and topics are perceiv
important of the day" is an ability shared by legislators and policy makers, defining problems and thus setting the political agenda (Maxwell
Cuadernos de Información
20 (2007), p. 44; David Dery, Agenda Setting and Problem Definition,
21, no 1. (2000), pp. 37
Report by the Secretary
Other than general administrative matters such as the election of the president option of the rules of procedure the agenda put forth the admission of Armenia, Georgia, Ukraine, the Baltic states, Finland, etc. to the League of Nations; the question of mandates; the preparations required to enable the Economic Weapon of the League to be used in case of necessity; and the reduction of Armaments (Revised Provisional Agenda for the First Session of the Assembly. 20/48/3/1. AAN AJP, Folder 872, pp. 19
Report of Béla Póka , director of the Hungarian Association of Foreign Affairs [Magyar Külügyi Társaság] to Prime Minister István Bethlen. 24 March 1923, 684/923, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Central Archives of the National Archives of Hungary, hereinafter: MNL OL], Fond K28, File 18, 1923

Provisional Verbatim Record, 15
Provisional Verbatim Record, 24 Plenary Meeting, Wednesday 15
A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP,

Provisional Verbatim Record, 15

Provisional Verbatim Record, 16 Plenary Meeting, Tuesday 8 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 873,

l Verbatim Record, 7

Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil concerning Armenia. Provisional Verbatim Record, 9 Plenary Meeting (Salle de la Reformation), Monday 22 1920, at 10:30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 874, p. 93.

Provisional Verbatim Record, 13

Provisional Verbatim Record, 13

A "cognitive framework which structures normative judgment and prescription," , "The Dominant Normative Paradigm and Political Science," 25, no. 1 (1973), p. 2).

On the "connection between procedures of legitimization of political authority and martyr figurations" see: Baldassare Scolari, "State Martyrs: Aestheti Performativity of a Contemporary Political Discourse," *Journal of Religion in Europe*

The first arrangement framing specific rights for refugees was that of the Arrangement of 30 June 1928 relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees. It acknowledged the necessity of the High Commissariat for refugees appointing representatives to "the greatest possible number of countries" to further refugee policies and services provided for Russian and Armenian r certifying their civil status (based on "documents issued or action taken in the refugees' country of origin"), family position, signature, copies and translations of different documents "drawn up in their own language," or testifying to t "regularity, validity, and conformity with the previous law of their country of origin", and their university or academic standings. It further contracting states provide refugees with the right to education and permission to in the country permanently. Thus, the first (recommended) international "refugee rights" were framed on the grounds of fundamental civil rights (family status, education, etc.) and in the spirit of practicality (certifying university degrees, tc.). However, the arrangement was signed only by a handful of governments, by 1930 not more than eleven states, and proposed only recommendations, guidelines (League of Nations, Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, 30 June 1928, League of Nations Treaty Series, Vol. LXXXIX, No. 2005, available at: http://www.refworld.org/docid/3dd8cde56.html [accessed 14 September 2016]. For more information see: James C. Hathaway, *The Rights of Refugees Under* dge, Cambridge University Press, 2005, pp. 84

The definition of refugees was as follows: " : Any person of Russian origin who does not enjoy or who no longer enjoys the protection of the Government of the Union of Socialist Soviet Republics and who has not acquired another nationality. Any person of Armenian origin formerly a subject of the Ottoman Empire

who does not enjoy or who no longer enjoys the protection of the Government of the Turkish Republic and who has not acquired another nationality" (League of Nations, Arrangement Relating to the Issue of Identify Certificates to Russian and Armenian Refugees, 12 May 1926, League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004, Find at: http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html [last

Ruthenians, Montenegrins, "Refugees in Central Europe without protection, especially former Hungarians who number: 10,000 in Austria, France and

Extension to Other Categories of Refugees of the Measures Taken to sist Russian and Armenian Refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting sixth session of the council, held on September 15, 1927. MNL OL, Fond 1. Original reference number: C.L.159.1927.VIII.

Extension to Other Categories of Refugees of the Measures Taken to Assist Russian.

Provisional Verbatim Record, 10 Plenary Meeting, Saturday 23
10.30 A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder

Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, pp. 98
Provisional Verbatim Record, 7
Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, pp. 90
Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, p. 100.

Marc Segesser and Myriam Gessler, "Raphael Lemkin and the International Debate on the Punishment of War Crimes (1919 *Journal of Genocide* 7, no. 4 (2005), pp. 453

Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres, August 10, 1920.

Provisional Verbatim Record, 26 Plenary Meeting, Thursday 16
A.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 873,

Provisional Verbatim Record, 26

For more information see: Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York, HarperCollins, 2003, pp. 358

He stressed that a mandatory state would therefore assure Armenia the "evacuation of the territories assigned to it under the Treaty, secure to the Republic free access to the sea, and provide for the defence of Armenian territory until it could be d by other means." (Report by the Secretary

Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, pp.

Provisional Verbatim Record, 29 Plenary Meeting, Fr
P.M., First Assembly of the League of Nations, Geneva 1920. AAN AJP, Folder 873,

For more information see: Péter Pál Kránitz, "(Un)protecting the Armenian Republic at the First Assembly of the League of Nations," *Hasarakagitut'yun: Taregirk'*,

Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, pp. 96

Provisional Verbatim Record, 7

Provisional Verbatim Record, 31 Plenary Meeting, p. 264.

Discussion of the Proposition of Lord Robert Cecil, p. 94.

It was led by Nansen and further consisted of M. G. Carle, C. E. Dupuis, Pio Lo Savio and Vidkun Quisling, future fascist leader of Norway (Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen,

Fond 1168, 1/362, pp. 1

It was led by Karen Jeppe, W. A. Kennedy and Emma Cushman and provided evidence in 1921 of an ongoing cultural genocide. It reported on the forcible assimilation of thousands of women and children: "These children, for a period of time extending from one week to three months, will deny strenuously that they are Christians. Some, indeed, will go so far as to believe the Christians as infidels, and declare that they are loyal Moslems, while at the same time their history is sufficiently doubtful to keep them under observation, and sooner or later proof will be forthcoming that they are, indeed, Christians." (Letter from Miss E. D. Chusman. Stamboul, July 16th, 1921. Work of the Commission of Enquiry with Regard to the Deportation of Women and Children in Turkey and Adjacent Countries,

[National Archives of Armenia, hereinafter:

Fond 430, 1/1231. p. 11752)

Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for Refugees; Constantinople Office. 25th October 1923

430, 1/1259, pp. 574 575. For more information see: Kránitz Péter Pál, "Survivors, Asylum Seeking and Repatriation: The Case of Armenian Refugees in

Patmut'yun yev Hasarakagitut'yun: Taregirk',

an, Assyrian, Assyro Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL, Fond K 78, 43/XIII

Letter from the Secretary General to the Hungarian Foreign Ministry. Geneva, November 6, 1927. MNL OL, Fond K 78, 43/XIII 7. Original referen

At the closing ceremony of the First Assembly in December 1920, its president, Hymans, regretfully acknowledged that the "sorrowful apparition of Armenia rose up before us" and no means was found to protect it against extern

Provisional Verbatim Record, 31 Plenary Meeting, pp. 269

League of Nations. Extract from the Minutes of the Twentieth Meeting of the Eighth Ordinary Session of the Assembly (September 26, 1927). Speech by Dr. Nansen. MNL OL, Fond K 7 7. Original reference number: C.L.150.1927.IV. Annex.

kranitz_peti@hotmail.com

պետականութեան
գաղութատիրական տրամախօսութիւն

համաշխարհային

քաղաքակրթական

Ցեղասպանութիւնը անհրաժեշտութիւն

վերակենդանացուցին գաղութատիրական
համաշխարհային

Համաձայնականներու
գաղափարախօսութիւնը
սահմանափակեց համաշխարհային
փոքրամասնութեանց
առողջապահութեան

համաշխարհային
զինուորաքաղաքական

Ցեղասպանութիւնը
ներկայացուցիչները
արտայայտուեցան
Հանրապետութեան

հաստատութենական

ներկայացուցիչները պատասխանատուութիւնները
փոքրամասնութիւններու
տրամախօսութիւն

ՄՇԱԿՈՒԹԱՓՈԽՄԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐ ՖՐԵԶՆՈՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՍԵՐՆԴԻ ՀԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ականներ

hasmiktk@yahoo.com

պահպանման Պանդխտութեան
գաղթականութ

անհրաժեշտութ
անխուսափելի մշակութափոխում

արտայայտւում մշակութափոխումը

անդրադառնում պահպանման

ընդհանրապես Նահանգներում գաղթականութեան
մշակութափոխման
» (Armenian American արտայայտութիւնը
գաղթականները
հայկականութիւնը
գաղափարներով
այնուամենայնիւ
աստիճանաբար
ամերիկացինե
կենցաղավարութեամբ՝

ընկերատնտեսական

յօդուածագիրներ Կալիֆորնիայում հաստատուած

Կալիֆորնիայի
ուսումնասիրութեան

Ընդհանրապէս
զբաղուողները
յարաբերութեան ...

առանձնացնում

ներկայացնում հասարակութեան

.
հասարակութիւնից
Նահանգներում

անհանդուրժողական վերաբերմունքի
հաստատուելու
տասնամեակներ
հասարական կազմակերպութիւննե
միութիւններում մշակութափոխման

խստականութիւնը
մշակութափոխման իւրայատկութիւնները

ԽԱՌՆԱՄՈՒԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Ընդհանրապէս խառնամուսնութիւնների
պատկերացում
փոխյարաբերութեան փոխընկալման
տարբերութիւն
խառնամուսնութիւնների
ամուսնութիւնների
օտարազգիների ֆրեզնոյաբնակ
ամուսնութիւններից

տղամարդկանց
տղամարդկանց
տղամարդկանց

աստիճանաբար
սովորոյթներն
անպատուաբեր

ւսումնասիրութ Կալիֆորնիայում խառնամուսնութիւնների

խառնամուսնութիւնների

պայմանաւորուած հանգամանքով
Համաշխարհայինը Կալիֆորնիայում
ներգաղթողների
երիտասարդները: . վիճակագրութեան

երիտասարդներ
տղամարդկանց համամասնութիւնը
նութիւններում փոփոխութիւններ

Խառնամուսնութիւնների վիճակագրական
հետազօտողների
խառնամուսնութիւնների
ամուսնութիւնների
եզրակացնելու ժամանակահատուածում
խառնամուսնութիւնների
խառնամուսնութիւնների
ուսումնասիրող՝
ամուսնութիւններից
թուականներին
խառնամուսնութիւններից տղամարդկանց մասնակցութեամբ
վիճակագրութեան
ացուցիչներին: արդիւնքներով՝

ամուսնացածների

խառնամուսնութիւնները

	Ամուսնութիւնների		
			.
			.
			.
			.
			.
			.
			.
			.

մուսնութիւնների
գագաթնակէտին Համաշխարհային
ուսումնասիրութիւնը
խառնամուսնութիւնն
կրկնապատկուել տասնամեակի

խառնամուսնութիւն
խառնամուսնութիւնների
պայմանաւորուած
խտրականութեամբ:
Կալիֆորնիայից
խտրականութեան
խառնամուսնութ

տղամարդկանց զինուորականներ
Կալիֆորնիայից
զինուորականների
պայմանաւորուած խառնամուսնութիւններում

խառնամուսնութեան տղամարդկանց
Խառնամուսնութիւններում մշակութափոխման դրսեւորումներ
պայմանաւորուած դաւանաբանական հանգամանքնե
խառնամուսնութիւնները
աւետարանական

տարբերութիւնների
հետեւորդների

խառնամուսնութեան աւետարանական
մօտաւորապէս
խառնամուսնութիւնների
լեզուամշակութային
հնարաւորութիւնը այնուամենայնիւ
ինքնըստինքեան
հասարակութիւնում
տասնամեակներ ինքնահաստատման
ֆրեզնոյաբնակ չարձանագրել
խառնամուսնութիւնների

դատապարտում *եղասպանութիւնն ու վերապրած հայերը, խիստ բացասաբար էին վերա խառնամուսնութիւններին՝ իրաւացիօրէն դրանք համա լով մեծագոյն վտանգ մայրենի լեզուի, մշակոյթի պահպանման, ընդհանրապէս իրենց՝ որպէս ազգամշակութային հանրութեան գոյութեան համար*

նամուսնութիւնների պահպանողական
տղամարդկանց
խառնամուսնութիւններին.

խառնամուսնութիւնները
ընտանիքների
Բոլոր դէպքերում, ընդունող հասարակութիւնը այս կամ այն կերպ հա յութեանը պարտադրում էր կեցութեան ու մշակոյթի իր օրէնքներն ու օրի նաչափութիւնները: Իսկ դա իր հերթին ձեւաւորում էր այդ երկրում ա պաստանած հայութեան՝ ազգային էթնիկ աւանդական նկարագրից հե ինչ յատկանիշներ արձանագրում մշակութափոխման նոր որակներ:

ԱՆՈՒԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ
Մշակութափոխման անուանափոխութիւնը:
ընդհանրական ներգաղթողների
հասարակութեանը
տեղացիներից

անուանափոխութեան
դպրոցահասակ
հոգեբանական
տարբերութիւն
երիտասարդների պահպանման

պաշտպանուելու վերաբերմունքից:
հայատեացութեան
վերաբերմունքը աշակերտների

անուանումների աւանդոյթների
հակաամերիկեան: ...
պատրանիներին

մեծահասակների
խոչընդոտները
փաստաբաններ
ազգանունները

հողատարածք
սահմանափակող
անուանափոխութեան
հրատարակուած ներկայացնում
ազգանուններ՝
նորածիններին
նորածիններին
նուանափոխութիւ

թարգմանութեամբ նմանութեամբ՝
ձայնաւորները

Թագաւորեանը՝
Այդուհանդերձ անուանափոխութիւնը
խառնամուսնութիւնից վերաբերմունքի

ժառանգութիւն տարբերակւում

ազգանունների ընդհանրապէս պահպանման

Ցեղասպանութիւ
Կալիֆորնիայի պարբերաբար
ազգանունները
պարբերական

ազգայնամոլութիւն
ազգասիրութեան արժանապատուութեան

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ
Այնուամենայնիւ
փոփոխութեան

ընկերամշակութային
հարկադրուած սահմանափակել
դրսեւորումները
Կալիֆորնիայի կենտրոնացած

առաջացումով սահմանամերձ

հաստատուած ընտանիքների

գիւղատնտեսութեան բնագաւառում յաջողութիւնների
հողատարածքներ
Խաղողագործութիւնը
ամուսիններին

պատրանիներն

գործարաններու պտղաթթուներու

վերադառնում
այգեգործութեան աշխատանքներում
պատանեկան ուրախութիւնները

աստիճանաբար

նդախախտութիւն երիտասարդի
պատկառանքը

դպրոցահասակների
հնազանդուելը պատանիներն

դաստիարակում

օտարազգիների

ընտանիքներում:

երիտասարդին

աստիճանաբար

ազդեցութիւնները

նախապատուութիւնը

պատրաստման

կերակուրներից

պատանիներին

օգտագործելու

վիճակագրութեան

Մշակութափոխման գործընթացից

մեծահասակները

հայեացքներում

Հայաստանից

անգիտութեան

քաղաքակրթութիւ

Մշակութափոխ

գաղթականութ

Նահանգներում

ինքնապահպանու

ենթագիտակցական

պարտադրում

կենցաղավարութ

անխուսափելի

չարձանագրել

.

վայրիվերումներով

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մշակութափոխում եզրոյթը, գործածում ենք «մշակոյթների փոխազդեցութիւն, մշակութային իւրայատկութիւնների, տարրերի փոխանցում» իմաստով: Շակութափոխումը գերակայ մշակոյթի բաղադրիչները որդեգրելու եւ միեւնոյն ժամանակ սեփական մշակոյթի արժէքները պահպանելու գործընթացն է:

wo Lands: Armenians in America 1890 to World War I

Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press,

.

. Հայտօսթեան, «Ինքնութեան Կերտման Հիմնական Գործօնները Սփիւռքի Մշակութային Եւ Քաղաքական Ենթահողին Վրայ», *այկական Ինքնութեան րդ Դարում Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ.

Ֆրեզնոյում հայերի հանդէպ խտրականութեան հիմքում ընկած էր

): Դա ԱՄՆ անկլօսաքսոն ժողովուրդների մէջ

քաղաքականութեան

քաղաքացիական

Բնիկապաշտութեան ամենաէական դրսեւորումը գաղթականների քաղաքացիութեան հարցն էր, իսկ արդէն 1921 24ին՝ ներգաղթի սահմանափակման օրէնքների ընդունումը: Սակայն Ֆրեզնոյում բացի երկրի կառավարութեան օրէնքներից՝ գործում էին նաեւ նահանգային օրէնքներ՝ ուղղուած «

կանների, այդ թւում՝ հայերի դէմ (Յասմիկ Եսայեան, «Հայերի Իրաւական Կարգավիճակը Ֆրեզնոյի Շրջանում (1880 . *Վէմ Համահայկական* տարի, թիւ 4(56), Հոկտեմբեր Դեկտեմբեր, 2016):

Էդուարդ Մելքոնեան, «Խառնամուսնութիւնները Եւ Ազգային Ինքնութիւնն Արեւմուտքի Երկրների Հայ Համայնքներում. Հայեացք Երեւանից», *Հայ Ինքնութեան Որակների Պահպանումը Խառնամուսնութիւններում Գիտագործնական Համագումարների Ժողովածու*, Երեւան, «Բաւիղ» Հրատ.

The Armenian Colony of Fresno: A Socio Psychological Study of Prejudice", Unpublished Ph. D. dissertation, Department of Sociol

H. Nelson, "Intermarriage Among Fresno Armenians",

Intermarriage and Assimilation, New York, LFB Scholarly Publishing

Մելքոնեան, էջ, 24:

Այս մասին մանրամասն տե՛ս Settlement Geography of Armenians in
The Armenian Review, Autumn, 1972, № 4
, 27 Ապրիլ 1907, էջ 3:
, Ֆրեզնօ, 25 Օգոստոս 1916, էջ 3:
Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան
Երեւան, «Մուղնի» Հրատ.

, 15 Օգոստոս 1913,
, 16 Փետրուար 1907,

, 16 Փետրուար 1907,

EXPRESSIONS OF ACCULTURATION IN THE FRES AMONG FIRST AND SECOND GENERATION AR

HASMIK YESAYAN
hasmiktk@yahoo.com

Acculturation has accompanied Armenians their Diasporic life. Armenians living in a foreign milieu were not always able to stand strong and resist the diverse demands of public and family life like exogamy, changes of first names, and compromises in the mother tongue and national traditions as well as in everyday

The paper highlights how acculturation expressed i the first and second
sin the 1930s, when Fresno became a socio
Armenian migrants in the USA

PROCESSES OF INTEGRATION IN ARMENIAN MUSIC

SVETLANA SARKISYAN
svetlana.sarkisyan@mail.ru

Contemporary Armenian music is defined by a particular qualitative index which is characterized by the smoothing out of external localized symbols. The principal difference between new musical culture and the previous which was formed under the aegis of Aram Khachaturyan rearrangement of the symbols which represent culture where the dilemma 'ethnography or generalization' is resolved in favour of the latter. The move towards the abstract and the polysemic and the growing transcendentalism of musical thinking which began in the 60s underwent various modifications as a result of the problems raised by one stylistic formation or another. That these modifications occurred so naturally in many ways reflects th stylistic evolution of worldwide culture in the last decades.

But there are also other causes which are specifically linked to the development of Armenian musical culture in the second half of the 20 century. The gradual development of professionalism, in the European sense, which for a long time had been d by objective historical factors in the century, on the one hand led to inhibition and hence to the amassing of spiritual energy and, on the other hand, led to musical culture outside Armenia. This was the situation at the turn of the century and in the first decades of the 20 century. It was not until the 1930s that the conditions for the permanent functioning of national culture were h the creation of a symphony orchestra, a choir school and an : only then did it become possible to speak of the formation of a national school of composition.

One important detail should be noted: the names in Armenian re had already made themselves known even before the school was formed. The include the father of operatic music, Tigran Chukhadjyan (1837 98), who was popular throughout the Near East; Armen Tigranyan (1879 1950), the creator of a new type of classical Armenian opera; 1935), academic, folklorist and innovator in the use of choral polyphony, who took the unique Armenian song and made it famous outside his homeland, particularly in Berlin and Paris; Alexander Spendiarov (1871 the founder of the national symphonic school, whose work was linked first with Russia and the Ukraine and only later with Armenia; and finally Aram Khachaturyan (1903 78), whose individuality had brought forth its first shoots by the 1930s, once again, however, outside Armenia.

The task of this study is not to follow the historical path of professional

creation. However, it is important to emphasize the energy and single mindedness of the developing process, as a result of which by the middle of ntury Armenian music had already acquired uniquely original characteristics and become a pattern of that cultural synthesis which is so characteristic of the 20 century. Representing a progressive direction in music in the then Soviet Union, Armenian music now possessed all the qualities of an authentic and integral culture, capable of self

A wide range of questions present themselves before the researcher of contemporary Armenian music. A portion of them deal international musical problems. The other portion development, including the national interpretation of common artistic and aesthetic tendencies. In th we will concentrate on several significant aspects of new Armenian music, even though a brief examination of these is more likely to pose more problems than to solve them.

One of the features of culture's 'portrait' and not just musical culture the end of the 20 century is that its is in line with the phenomenon of synthesis which has prevailed from the very beginning of the century. The possibilities of synthesis are very well known in various 'neo styles' such as neoclassicism, neofolklorism and so on, and also in music with such diverse stylistic forms as collage, music for tape, theatrical mixtures (M. Druskin's expression) and instrumental . Even music so stylistically 'sterile' in its original manifestation, which as affiliated with orthodox dodecaphony, was not lacking in the characteristics of synthetic

In spite of the sequential occurrences of synthesis and integration there is an essential difference between them which is dictated by the problems of different historical cultural periods. The emergence of the process of synthesis is linked with the innovative strivings of the early 20 which tradition in any capacity was never excluded. A study of specific examples will clarify this.

In the first decades of the 20 musical direction degree or other absorbed an element from the past and synthesized it with an element from the present. These 'dockings' were most noticeable in neoclassicism and neofolklorism. In a number of cases particularly that of Stravinsky (1882 neoclassicism proclaimed the stylistic eclectic as the compositional norm. It is true that the author does not use precisely that but all the examples of 'recomposition' ((the Octet), mixing (the *ymphony of Psalms* modelling (the Mass), etc. in his works testify to the diversity of the principles of synthesis. The phenomenon of synthesis was especially popular in American professional culture, first in the work of Charles Ives (1874

whose thinking might be described as constructive synthetic, and later in that of George Gershwin (1898 1937) and John Cage (1912
personalities who were nevertheless brought together by the common aesthetic 'precepts' of North American culture.

synthesis implies the confrontation of elements from various systems (historical, stylistic, linguistic and so on) which reinforces their individual nature. Synthesis always arises as a product of the author's analytical work (particularly true in the 20 and therefore, according to the evidence of scholars, if it occurs spontaneously then it is a sign of changing

This last observation is true not only of the evolution of artistic styles but also of the dynamics of culture as a whole.

Ithough integration is in a sense derived from synthesis, it is based on a different logic. The individual components which are integrated into the whole already qualify as dialectic links. In the first place, these components are mobile in function: there in uniting they give rise to a newly
partitioned (syncretic) whole. In the second place, the components are polysemic in the semantic respect: they may become the vehicles of different traditions and sometimes different cultures. This is why the 'language of tradition' has a primarily informative function in the phenomenon of synthesis; it briefly 'announces' the chosen tradition (or traditions). In integration the communicative function predominates, i.e. integration adapts
ptual medium which exists inside every tradition to new, regional situations. Therefore, in contradistinction to synthesis, the purpose of integration is to achieve a higher level of transformation of cultural heritage and a more active change in the meaning of current traditions within the framework of the concept of new thinking. Thus, as a result of integration, artistic creation stood face to face with the problem of universality, absorbing the cumulative experience of past and present.

Developing this idea, one might conclude that integration provided a way out of the crisis in which worldwide musical creation found itself because integration allowed us to determine the standing of new culture in relation to old and, moreover, within the general evolution of culture. At the end of
century integration s regarded as a method of
for every national culture and thus for the heritage of world culture as a whole. This fact, which in no way leads to a standardiz solution, can be equally applied to a particular generation of composers or to

Today more than ever before, composers all over the world face the problem of communicating with tradition. In this interpretation 'tradition' is understood as the vast field of cumulative human experience, in which the interweaving of hereditary links is at times so tight that only research is able

to determine the source and then only partially. The creator or composer does not search for a genesis or source in the literal sense of the word inclines rather to the results of evolution, i.e. those achievements which form the concrete phenomena of tradition. Therefore the contemporary composer regards communication with tradition as the comprehension of cultural values, the selection of phenomena with which he feels an affinity, and their by means of his own artistic system.

The problems raised by these processes in the last third of the century may be observed in examples of work taken from various compositional schools and from individual composers. We turn again to A proposes a variation of integration. Armenian music (naturally not all of it, but the area which interests us) endowed integration with the significance of an original creative platform, allowing it to correlate present experience with folk music and sacred vocal tradition, and also with the national classics of the 20 century. The mechanism of this correlation is exceedingly complex we are not talking about quoted insertions, or about the transfer of stylistic clichés, or even about the eclectic u stylistic characteristics as was the case with former processes of synthesis. Instead, we are talking about what the eclectic of the compositional norm might be in certain circumstances (such as in neoclassicism). This correlation a different level of functioning of the integrating elements and a different level of generalization and links.

Two factors must be noted here. The first is the phenomenon of diffusion which is observed during integration. Due to the interaction of eleme different origins, the integrated whole represents a new potential with other constituent discrete values. The second factor is the actual selection of those elements which will take part in the integration. In this case the term 'element' may be understood not just as a material characteristic but also as an abstract ideal, for example a structural principle or a principle of development. Therefore, in referring to the functioning of integrating one should also consider the functioning of integrating principles which are naturally more significant in culturological terms.

Over the last decades processes of integration have manifested themselves in all possible aspects of Armenian music from the semantic to the ning these in more detail should note one peculiarity which is common to various aspects: the search for conformities which generalize a specific historical experience in national culture. It would be very wrong to deny that such a generalization exists in the music of years gone by. However, the level of universalism of one conformity or now essentially risen also a testament to the greater abstractionism of musical thinking. Thus, each conformity which may be linked with genre or

with modal or rhythmic elements, or with the principles of thematic or compositional development acquires new functions in a new context. This could be put in a different way: the context reveals the potential resources of refrangible conformities. Thus, integration manifests itself in the imparting of to a concrete element or principle on one hand and, on the other, in the finding of *contextual links*

The process of integration brings to the fore the problem of specific unity. It is no accident that many examples of contemporary Armenian music are perceived as homogeneous in the stylistic respect, in spite of the fact that theoretically they are often easily classified as polystylistic.
observed in passing that this trait is not only characteristic of Armenian music, which again confirms the comm ity of the worldwide musical

For a detailed picture of the processes of integration one may examine both the characteristics of selected historical periods and the personality of particular composers who historical traditions with all their characteristic symbols. For instance, the evolution of two that of Komitas and that of Khachaturyan which were already of sal significance during the composers' lifetime, may be analysed independently. The question of cultural inheritance flared up with renewed vigour in the last decades of the century, showing that the ideas of Komitas and Khachaturyan are far from being exhausted with regard both to their contemporary adaptation and, in the final analysis, that process of integration in which we are currently interested.

But one can choose to follow yet another path as indeed I will in this case whereby problems are classified in relation to various aspects of the music, from the semantic to the linguistic. Of course it is scarcely possible to comprehend all the various aspects; indeed there is no need to do so, since the study of the phenomenon itself is more important than the various spheres in which it occurred. Having limited ourselves to an examination of the processes of integration within the framework of one national culture, we are nevertheless aware that this is a somewhat theoretical view: just as it is al to imagine that anyone of any nationality is isolated from general civilization in this day and age, so it is difficult to imagine 'emancipated' Armenian artist in the second half of the 20

In the present era culture and reality are not correlated on the level of the understood 'reflection of everyday life by culture' (but often conversely, when culture is already a living reality. In other words, culture itself forms reality. Moreover, reality is able to reflect culture by 'transforming itself' through creative work. The philosophical interpretation of contemporary culture as creative reality has entered the

arena of various historico artistic layers in culture. It is important to note that layers in no way create a harmonic equilibrium: on the contrary, they are often in conflict or opposition. In such circumstances the mission of art is to search for order, for a logical determinant in the demolished ruins of aesthetic integrity. Is it possible that integration is a variation of regulation? This assumption is theoretical because integration is not harmony. Every composer searches for harmony even though he has his own understanding of the aesthetic essence of balance and the ensemble of dia

THE SEMANTIC ASPECT

The foundations of the new imagery, which could be described as a *method of free association* in what was a transitional period for Armenian music In the first half of the century a concr expression of form personified the stability and rather monosemantic psychological direction (often determined by social cliché) which was characteristic of music from that period. From the early 1960s, and particularly in the 1970s rete expression of form increasingly relaxed, giving way to polysemy, conventionality and symbolism. This destabilization and transformation of form developed further, creating the prerequisites for constant inconstancy.

This process did not always flow smoothly or logically: after all, destabilization can also imply figurative cuts, intentional illogicality, and paradoxical changes of meaning. The characteristics of just this sort of destabilization appear in the case of contemporary polystylistic in music for the . However, in both cases monostylistic and polystylistic the form is distinguished by its dynamism. An extensive range of nuances and variations are available in both cases, even when a traditional formal model is used.

This latter observation may be addressed to chamber vocal works which are orientated towards mediaeval musical poetic or purely poetic works. The principle of static contemplation of an object or the deliberate maintenance of a single state which is inherent in mediaeval art is often observed in these compositions. In addition, the nature of this static contemplation possesses characteristics of internal dialectics of destabilization, common in ma Eastern cultures. These characteristics are generated first and foremost by the specific multi dimensional perception found in the professional art of the East. Here various stages of a single state or various sections of a single form may coexist simultaneously. Such simultaneousness sometimes defines that hidden dynamic or impulsiveness of the internal life of form which distinguishes the art of the East from that of the West, irrespective of historical period.

This new imagery was the direct consequence of the extended world outlook of Armenian composers who, in Carpentier's words, were seeking to 'transform reality' through their work. By introducing the metaphorical symbolism of the richest sacred and secular culture of mediaeval times into tual environment of the present day, by renewing their sound through the use of folk instruments and stylized sound, and thus preserving the genetic inclination towards reflection and heightened psychology, Armenian composers established a *principle of mul dimensional thinking* which was new in national music.

The method of free association, reflecting the different possibilities of knowledge, was directed towards the comparison and semantic rapprochement of spheres which earlier had been distan Rapprochement could occur in variants which in essence were extraordinarily diverse example the simultaneous combination of descriptive imagery with generalized abstract imagery. It is as though the concrete and the generalized were realized simultaneously in a single space. The situation which arose was completely unexpected and unpredictable in its musical development since its components possessed different degrees of meaning and significance. In music linked to a literary text this circumstance may be explained in a more or less logical fashion but in absolute, non programmatic and instrumental music the interpretation of the idea of sound objectives is rather broad.

The symphonies of Avet Terteryan (1929 1994) may be taken as an example: in principle the composer uses identical material and compositional methods in every symphony from the Third to the Eighth; nevertheless, the meaning functions of outwardly analogous devices are very different. These devices might include the rhythmic improvisation of the percussion imitation of folk players, the micro intervallic nature of the melody, and glissandi within small intervals in the part, all of which deliberately emphasize the untempered nature of folk material. Or the protracted notes i the woodwind which often fulfil the structural role drone). Or the multi layered polyphonic structure based on the ostinato rotation of short moti known example is the canon of French horns from the Third symphony which is repeated in many of Terteryan's later works). The alteration in the function of these devices occurs firstly as a result of changes in their contextual situation and secondly because of the 'reaction' of context on individualized timbral and thematic str

At the same time, free association did not always entail the use of concrete formal structures. In Armenian music the trend towards abstraction of formal expression followed the path common to all cultures: a change in the semantics of musical text developed under the influence of new philosophical musical concepts and as a result of the general increase in the

philosophical nature of music. This does not necessarily mean that every progressive composer's work was remarkable for its sole novelty of concept. Even on the much wider scale of the worldwide development of 20 music, only a few composers can claim to have composed works which have no precedents, analogies or prototypes of philosophical concept in musical

etical thinking on this theme reveals the essence of the so 'new philosophical concept'. Its true nature is revealed to be a which entails successive links with various philosophical, ritual, and artistic theories and traditions. Thanks to the author's individual say 'integrated' views, they are illuminated in a new way. The presence of conventional logic in the philosophy of new music, including that of Armenia, does not affect the innovation of the linguistic aspect of composition. However, it is a different matter when the choice of the initial concept is determined by the character of the internal organization of the conventional links themselves. For this reason, when speaking of the 'new concept', we to the peculiarity of the organization.

This process does not always occur in a conscious or purely rational manner. The unconscious and the irrational exert an equally intense influence. The polarity of the rational and intuitive categories of thinking, hich stand on equal terms in the content of conventional links, imparts an extraordinary sense of scale to contemporary musical thinking. In terms of conventional integrating logic the 'semantic philosophy' of new music is realized in a complex system of semantics and meanings. In Armenian music the positive effect of this movement manifests itself primarily in the success of the collective artistic experience, although the value of a particular composer's individual experience is sometimes no less importan from the point of view of traditional musicology.

THE GENRE ASPECT

The genre aspect closely borders on the semantic, since content is also important here. Strictly speaking, the history of musical genre is the history of transformation of content on a global scale, and in this respect Ar music is no exception. T genre aspect does not interest us in itself, but from the point of view of the processes of integration, the most significant example for analysis is the sphere of musical

From the end of the 1960s one may observe a tendency towards the synthetic unification of different theatrical forms which are modified by the composer in his own individual fashion in Armenian music. Theatrical forms both traditional European a were combined with characteristic elements from the of ancient times and from contemporary dramatic

David of Sasun (1976) by Edgar Hovhanesyan (1930
and Avet Terteryan's ballet *The Monologues of Richard III* (1979) may serve as examples of this trend in synthesis. The literary and theatrical source for the first of these was the national epic 'David of Sasun' which dates from the century. The second composition is based on motifs from are's famous tragedy, in whose dramaturgical interpretation the composer freely combined conceptual elements from 20 century symbolist , ancient Armenian century (its structure has been researched in detail by Armenian theatrical historians, particularly Gevorg), and traditional dramatic in an original musical

It is no accident that Hovhanesyan and Terteryan should have composed such works. On one hand, they are linked with their previous Hovhanesyan's ballet and Terteryan's opera . On the other hand, they prepared the way for the theatrical works of the 1980s: Terteryan's opera (based on ideas from Heinrich von Kleist's novella *rdbeben in Chile*) and Hovhannesyan's (based on the tale by Alexander Pushkin). In subsequent compositions concert choral forms are used as genre elements: for example, traditional operatic arias and ensembles; choreographic numbers; pan several devices characteristic of cinematic music, particularly cinematic 'stills' and the horizontal and vertical montage of highly individual sound areas (in Terteryan's work this is also emphasized by stereo acoustic factors and by the g of natural and mechanical sound). In addition, the characteristic cinematic 'split screen' technique is introduced, although this technique, which is used as a consistently developing dramaturgical device, is more characteristic of Hovhanesyan's

The genre aspect of the processes of integration led to a number of poly genre phenomena which extended not only into the theatrical sphere but also into the sphere of Armenian instrumental music. Thus, the typical symbols of the concerto genre often play a very active role in symphonies, compositions for different orchestral groups and in string quartets. This interest in the concerto genre led to the increased function of individual instruments, separated groups of instruments, or the orchestra as a whole as a solo or virtuosic resource. The interpretation of the typical rules of the concerto varies in each case. The composer may interpret the whole cycle or a separated part of it:

through the preservation of the classical canons of concerto

in such a way that the correlation of the various sections produces a confrontation of virtuosic thematic material and texture;

by consistently applying the principles of dialogue disposition to both

individual instruments and orchestral groups throughout the composition.

Examples of the use of these methods in work, other than concertos include: the Fourth Symphony by Grigor Hakhinyan (1926 Terteryan's Third Symphony; the Third Symphony by Edgar Hovhanesyan; the Symphony for soprano and orchestra by Martun Israelyan (born in 1938); Levon Astvatsatryan's (1922 for solo trumpet, orchestra and for chamber ensemble by Vahram Babayan (born in 1948); Ashot Zohrabyan's (born in 1945) *Offering to Metsarents* r string quartet and chamber orchestra; and string quartets including the Fourth Quartet by Edgar Hovhanesyan the Second and Third Quartets by Levon Chaushyan the Fourth Quartet by Arzas Voskanyan (born in 1946) and by Isabella Arazova (born in 1936).

Another trend in inter genre integration is the penetration of the symbols of the solo sonata into the concert forms, which leads to the domination of instrumental monologue and devices more typical of chamber music. Wh the trend towards monologue and chamber writing is examined more closely one can detect the unique reflection of 'monism' now popular in minimalism and conceptualism the view that the world is made up of a single common substance and may be seen in one dimension and the compulsory concentration of consciousness on the phenomenon of personality and the element of confession. As a result of this trend one may observe the use of mainly moderate and slow tempi which are not traditionally typical of nstrumental concertos, a calm tone which excludes contrasts, and animation of concert 'game'. Although it would be inaccurate to talk about a complete absence of contrasts, the essence of these contrasts has changed. They are not used to animate the movement but as a comparison of the various moods dictated by the immanent conformities of the musical development. It is no accident that the majority of compositions of this sort are written in the form of a single movement.

The Cello Concerto by Ruben Sarkis the Cello and Violin Concertos by Martun Israelyan Eduard Hayrapetyan's (born in 1949) Sixth Concerto for violin and chamber orchestra which resembles a large sonata Tigran Mansuryan's (born in 1939) Concerto for violin and string orche Second String Quartet (in memory of E. Khaghagortyan), and Third Concerto for cello and chamber orchestra are amongst those concertos based on the monologue technique of the instrumental sonata. In general, Mansuryan made wide use of the monologue technique: it may be observed in "I recite" in ancient Armenian) for 15 instruments.

THE STYLISTIC ASPECT

The stylistic aspect is the most developed in terms of method and diversity.

It is natural that this should be the case as the stylistic aspect absorbs that total integration which characterizes the music of the late 20
unique character of music the present moment lies not so much in its interweaving of artistic aesthetic and stylistic norms as in the versatility of that interweaving and interaction. As a result, the stylistic evaluation of a contemporary composition often excludes its monosemantic interpretation. The composition is evaluated by the presence of so called primary and secondary stylistic symbols. The 'primary' symbols are the characteristic stylistic symbols of the composition which carry the fundamental stylistic material. 'Secondary' symbols fulfil a background role; they are found at some distance from the primary symbols, which in itself isolates their nction. Now and then these secondary symbols bring pressure to bear on the behaviour of the primary symbols. In terms of research, a detailed structural analysis of these or other symbols does not always lead to the for answers since a particular stylistic symbol will acquire a new significance in the context of the work as a whole, where it is subordinate to any unexpected aesthetic philosophical problems.

Thus the integrating nature of contemporary musical styles is based on the more complex and n equivalent functioning of phenomena of various origins. One is linked with thought others are linked with the selection of others assimilate concepts of preceding eras or proclaim the supremacy of 'crude' information taken from the music of the past (by means of collage or quotations).

In the interweaving of styles seen in present day Armenian music there is an obvious tendency towards the free treatment of elements from late European romanticism and early expressionism ening sphere of artistic contact with ancient authentic traditions acquires a special significance. The ideas behind this wide scale movement which can be described as 'culturological' in that composers' interest in individual traditions gradually focused the need for research into certain cultural layers appear well defined.

The rich heritage of the mediaeval Armenian masters sacred, folk and especially ritual music served as a stimulus for the revival of the national traditions of antiquity. The individual nature of the methods of communication with the past, which remain active to this day, is a significant characteristic of this revival tendency. In other words the Armenian composer carries out analytical work unseen, selecting the necessary characteristics of genre and style from ancient music and poetry and painstakingly differentiating various historical periods. Thus, the periods from the 5 century, the 10 century and the 16 century are independently isolated in Armenian cultur Specific differences in the genres of ancient monodic music, such as the

and other stylistic forms, also undergo typological differentiation: the is an extensive, multi sectioned vocal composition based on ornamented syllabic chant, whose principle exponent was Grigor a leading philosopher, poet, and musician of the 10

Incidentally, the masterpieces of Narekatsi attracted the attention of Armenian composers for several decades. It is widely known that Edgar Hovhanesyan used the in his First Symphony (1957), taking a constructive approach to the melodic ich was significant for future compositional practice. New perspectives were opening up. The music of Sergei Aghajanyan (born in 1929) was original in its technique, as might be *Polymonodies I and II* re written in the 70s, and *dies III and IV* from the 80s. Here various sections of Narekatsi's are polyphonically superimposed, merging into the monochromatic timbre of the string orchestra. This interesting work by Aghajanyan preserves the classical unity of both the whole and its component parts the only testament to the melodic and structural perfection of Narekatsi's It corroborates the sacral idea 'pars pro toto' in this case the integrity of each section of . One might also note that the princ artistic creation 'pars pro toto' is characteristic of many Eastern peoples and is prevalent in poetry, the art of book miniatures and particularly in architecture, as well as in music.

Communication with ancient national traditions led to interest intersection with regard to the formation of new modes in contemporary music. The anhemitonic modes of Israelyan and Ashot Zohrabyan, which are genealogically related to the mode tunes of Armenian sacred music, are examples of this kind of intersection The melodic structures of late monody and of Orthodox chant seen in the works of Avet Terteryan, Zohrabyan and Stepan Rostomyan (born in 1956) served as prototypes for chromatic modes with semitone, microtonal and glissando movement. I should like to against seeing this process as one of restoration. Rather, it is about new constructive formations which are created either consciously or intuitively but are historically significant in either case: these constructions represent yet another attempt to comprehend the secrets of the past.

LINGUISTIC CONFORMIT

The positive meaning of the links between new Armenian music and national traditions of the past cannot be restricted to just one particular area **linguistic conformities**. Each of these linguistic conformities may be individually subjected to independent study. They include: the dynamics of tonal development; the constant functions of modes in adjacent sacred genres (this exceeds the limits of the purely 'linguistic', coming closer in meani

the traditional 'musical language'); the reflection of poetic accentuation or quantitative rhythmic in musical development and syllabic and improvisational structures. These and other conformities are prevalent in both the vocal and instrumental work of contemporary Armenian composers.

The language of form represents a special aspect of linguistic conformity. It is understood as the functional, as opposed to the structural, development of form and the revealing of one of the fundamental principles of

the principle of the link. We may recall that, according to Webern, the link is the most concise correlation between parts. Consequently principle of the link is the realization of these correlations. Therefore ight conclude that the object of analysis of the language of form is not strictly the form itself but its concept.

In this respect medieval music preserved the positive characteristics of a series of ideas which reveal a similarity with several of the formal principles nd in new music, principally that of the second half of the 20 Based on the logical and legal procedures of ancient Armenian music compositions of Avet Terteryan, Ashot Zohrabyan, Levon Astvatsatryan, Martun Israelyan and Eduard Hayrapetyan demonstrate the most interesting reworking of the concept of form. As a rule, these authors incline towards movement compositions which allow them to renounce the canons of the traditional European cycle and to propose a new canon a slowly developin structure based on the gradual revelation of the potential of internal tension. It must be emphasized that the new concepts of form stimulated the realization of unique spiritual aspects Armenian music. Consequently, the resulting compositions were far from unifying their concept. The construction of 'spiritual space' is unpredictable. Only certain general logical conformities are preserved since the internal nature of sacred and musical material is revealed in a different way each time, even by the sa

In attempting to evaluate the processes described above it is probably appropriate to observe the all embracing comprehension of the laws of national thinking and the revelation of its typical ontological, historical cultural, psychological, artistic and genre stylistic features. Thanks to this comprehension the energy of folklore traditions is seen in a completely different light, and the methods of interpreting the laws of folklore in professional composition are significantly refined. It is true that here, more than in any other sphere, continuity with previous compositional practice is observed. It is natural that the *dialogue between 'folklore and composer'* infinite in its historical perspective. The Armenian author also uses the experience of other national schools in the study of folklore; this enables to sense local national problems more strongly and to emphasize the unique character of his own cultural heritage.

It would be appropriate to mention several of those composers whose aural experience and artistic potential furthered both the revival of contemporary musical practice as a whole and the new function of folklore in contemporary musical life. They include Edgar Hovhanesyan and Yervand , the authors of numerous
(Yerkanyan is the author of polyphonic arrangements of mediaeval monodies for the early music vocal instrumental ensemble 'Tagharan'), and Arzas Voskanyan, who turned to folklore relating to everyday life in the towns his inspiration. Geghuni Chitchyan , Stepan Babatorosyan , Anahit Palyan and Vard Manukyan realized the general change in sm in their choral music; Gagik Hovunts (born in 1930) Boyamyan, Vagharshak Zakaryan, Artem Kazaryan, Yury Galstyan instrumental music. Thanks to the comprehension of these standard symbols the potential of Armenia's national classical he first and foremost the legacy of Komitas and Khachaturyan was also interpreted in a different way: they are perceived by grateful descendants as symbols of the integration of Eastern and general European culture even though their chief merit lie belonging to the truly Armenian tradition.

The interpretation of tradition in the context of contemporary processes of integration testifies to the dynamic changes which occurred in the evolution of century Armenian music. Even today this path is being developed and improved and at times renounces the former variations of integration. Yet this path is itself important, imparting an artistically rich, multi faceted character to Armenian music and striving again in Carpentier's words rare illumination of treasures which melt away in reality'.

For example, the preservation of the symbols of genre in the classicist origins of Schoenberg (Concerto for piano and orchestra), Webern (the Symphony, and Variations for piano), and Stravinsky here are many more.

Only Webern is an exception: even the correlation of different kinds of musical information present in his work for example canonic forms of mediaeval polyphony and the intonational or intervallic characteristics of dodecaphony through integration and not synthesis. This also demonstrates Webern's gift of

It is significant that Cage preserved his partiality for the method of synthesis to the end of his life: its culmination was marked by his serial operatic excerpts over three centuries of history.

For example, Hans Mersmann studied the question of synthesis on the stylistic experience of Mozart and Beethoven. See H. Mersmann, *Kultur geschichte der Musik in Einzeldarstellung*

We are using the term 'linguistic' and not the traditionally accepted 'language or idiomatic' as the latter is more metaphorical and is often understood as 'meaning', as well as 'symbol'.

tending towards uniformity

This reflection does not exclude the active transformation of reality, regarding which one might recall the colourful statement of the writer Alejo Carpentier: 'The world of the miraculous only becomes absolutely real when it arises from the unexpected transformation of reality, from the heightened comprehension of reality, from the unusual illumination of treasures which melt away in reality'.

Although we have used one of the definitions from André Breton's
1924, we are in no way appealing specifically to surrealist imagery.

This is discussed in more detail in S. Stylistic Syntheses in the
Works of Armenian Composers' in
Moscow, 1990, pp. 109

This will be discussed in more detail in Chapter 6 "The Lessons of the Second

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵ

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
svetlana.sarkisyan@mail.ru

դարի վերջի մշակոյթի առանձնայատկութիւններից մէկը՝
տում է դեռեւս դարասկզբին տարածում գտած համադրական երեւոյթների շարքին: Ի տարբերութիւն համադրութեան, ումը պայմանաւորուած է նոր մտածողութեան հայեցակարգի շրջանակում մշակութային ժառանգութեան առաւել բարձր մակարդակի հասնելով եւ աւանդոյթների վերաիմաստաւորմամ

Վերջին տասնամեակների հայ երաժշտութեան մէջ գործընթացներն ի յայտ են եկել տարբեր՝ իմաստաբանական, լեզուական օրինաչափութիւնների ոլորտներում: Հեղինակը փորձում է ուսումնասիրել այդ տարբեր ոլորտները դիմելով առաջատար հայ

տ Տէրտէրեան, Էդգար Յովհաննիսեան, Մարտուն Իսրայէլեան, Լեւոն Աստուածատրեան, Աշոտ Զ հրաբեան, Էդուարդ Հայրապետեան եւ այլք: Առանձնայատուկ նշանակութիւն է դրւում այն տեսակէտին, որ գործընթացների շնորհիւ հայ ները հաստատեցին ազգային երաժշտութեան համար համակարգային մտածողութեան նոր սկզբունք: Այն որոշ չափով պայմանաւորուած էր Հին Արեւելքի ստեղծագործութեանը բնորոշ գեղարուեստական աշխարհի բազմաչափ ընկալման հետ: Հայ արդի արուեստի հոգեւոր մթնոլորտը հարստացրել են շակոյթի եկեղեցական եւ աշխարհիկ խորհրդանշութեամբ:

ՈՐԳԻ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՇՌՈՅԹԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԳՐԻ ՋՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐՈՒՄ

nazeliseyranyan

խորհրդապատկերը համաշխարհային
բազմամակարդակ
աստիճանակարգու
աշխարհարարում

Շարժումներից

Մաթեւոսեանը
դիտարկմանը
միջնադարեան ***արհեստաւորներն***
պատկերացնում

պատմութիւննե

Տղամարդկանց

Գործողութեան
նմանադրման բանահիւսութիւն
Անհրաժեշտաբար

Անգլամերիկեան հեղինակ Հենրի Ճէյմսը կեանքը համարում է ասեղնագործ նախշերով հիւսկէն մակերեւոյթ, մի կտաւ, որի վրայ նա խապէս որոշակի նախշ չկայ: Հերթական անգամ կեանքի կտաւ որեւէ թէլ ընտրելով՝ նոր մէկը նոր թէլով նոր նախշ է ներհիւսում կտաւին: Իր նախշը: Այդպէս էլ՝ գեղարուեստական արարումը: Ասել է թէ՝ կեանքի եւ գեղարուեստական երկի արարման համեմատելին գործուածքն է: Աշխարհը կարծես կտաւ է, որի վրայ ամէն մէկս, ապրելով իր կեանքը, հիւսում է իր նախշը, եւ այդ նախշերի ամբողջութիւնը աշխարհի «գորգն» է: Ամերիկացի գրաքննադատ Ճ. Հիլիս Միլլըր Կրտսերի տարկմամբ՝ Ճէյմսի վէպերի նախաբաններում յաճախադէպ են նրբաթելերի, գծերի, բանուածքների, հիւսկէն կամ ասեղնագործ մակերեւոյթների գեղարուեստական պատկերները: Նրա կարծիքով՝ շատ դժուար է վէպ գրել սկսելը (հինելը), բայց վերջակէտ դնելը (կտրելը) աւելի դժուար է: Ինչպէ՞ս սահմանների մէջ դնել դէպքերի զարգացման բնականոն շարժընթացով պայմանաւորուած ծաւալումն ու ճիւղաւորումը, բնական շրջանակ գծել, կամայական սահման դնել, բայց այդ շրջանակի ներսում ամբողջականութեան, կապակցուածութեան, անընդհատականութեան եւ բնական աւտուածութեան պատրանք ստեղծել: Վէպ գործուածքի սահմաններում զսպուած կեանքը եռում է, անսպառ փոխյարաբերութիւնները ծաւալւում են բոլոր ուղղութիւններով եւ անցնում հորիզոնից անդին: Գեղարուեստական երկը անվերջը վերջաւորի մէջ տեղաւորելու ջանքն է, որում առկայ ձեւաերտումները, ըստ Ճէյմսի, թէ՛ կերպարներն են, թէ՛ յարաբերութիւնները, թէ՛ պատկերները, որոնք կազմում են գեղարուեստական երկի նախշանկարը: Նրա իսկ կողմից տարբերակուող ծաղկի պատկերը կենսանման, իրական պատմութիւնն է տուեալ գործի մէջ: Եւ այդպէս ձեւակերտումներն ու ղիկները յօրինում են գեղարուեստական երկի ընդհանուր նախշը, որը նման է գորգի կրկնուող նախշի

Արարչագործութիւն գեղարուեստական համեմատելին պատմուածքում

ստեղծագործութեան

համընդգրկուն

բացայայտման

անյաջողութեամբ

չբացայայտուած

գաղտնագիրը

ստեղծագործութեան

միաժամանակ կերտուածքում

արարչագործութեան

ստեղծագործութեան՝
անհնարինութիւնը
ղարուեստական գաղտնագիտական

Նախշանկարը
տեսողութիւնից
բացակայութեան
աստուածուհու
անպայմանօրէն
ինքնանոյնականութիւնն յայտնակերպում
կերպարանքով

բացակայութիւն

խորհրդապատկերը՝ ստեղծագործական
բացայայտման
գեղարուեստական պատկերաւորման

մարմնաւորելով գեղարուեստական
անհնարինութեան խորհրդածելով
երեւակայութեան

նախշանկարը ճաճանչներով՝
լուսաւորութեան

երեւակայութեան

երեւակայական
գրականագէտ
գեղակերտման

գեղարուեստակ
անկանխատեսելի հանգուցալուծումներով
գաղտնագիրը գեղագիտական

Անթառամները պատմուածքում՝

թոռնադստեր՝ ճակատագրերի

ճակատագիրը
նախշանկարի
ժամանակային
կենսապատումը
պատմութեան

ժամանակային

շարունակուելու

Անթառամներ

գաղտնագրելո պատմութիւնը
գեղարուեստական ստեղծագործութեան փոխակերպելու
յաղթահարելու յաւերժացնելու

համընդգրկուն

դժուարութեամբ
գեղարուեստական
դիպաշարային
կենսականօրէն ճշմարտութիւն

տարբերակային

Արդի աստղաբնագիտութեան վարկածներից մէկի համաձայն՝ տիե
զերքը տարբեր գնդաձեւ լիապատկեր
, որի իւրաքանչիւր նախշ հատոյթը տեղեկոյթ է պարունա
կում ամբողջի մասին, եւ դա տարածաժամանակային նրբօրէն տար
չափումների՝ անցեալի, ներկայի ու ապագայի միաժամանակեայ զուգա
հեռ գոյութեան համակարգ է, ուր տեղեկոյթը գոյում է անխաթար, բոլոր
մեռած ու ծնուելիք հոգիների ու աստղերի մասին տեղեկոյթը: Այդ աստ
ղերից շատերը մեզ թուում են պարզապէս. իրենք չկան, եւ մենք տեսնում
նք իրենց երբեւէ արձակած լոյսը: Այդ լիապատկերը տիեզերքի ինքնա
պատումն է, ինքնավկայութիւնը, յիշողութիւնը, տիեզերքի լեզուն: Եւ գո

յութիւնը: Յովհաննէս Թումանեանի հանճարեղ ձեւակերպումով՝ ըստ էու
թեան՝ տիեզերքի բնագիրը, որի ընթերցողն էր ինքը՝ մարդը եւ բանաս

Կարդում եմ քո վեհ ազդումներն անվերջ, կարդում եմ պայ
Դու մի անյայտ Բանաստեղծ ես, չըրեսնուած մինչ
Առանց խօսքի երգ ես թափում հայեացքներով լուսաւոր:/Ես էլ, ա
սենք, զարմանալի Ընթերցող եմ բախտաւոր, Որ կարդում եմ էդ երգերը
էսքան հեշտ ու

Տիեզերքի համեմատելին այս դէպքում գիրքն է դառնում, եւ այդու՝ տի
եզերքը Արարչի գրած գիրքն է: Թումանեանը բանաստեղծ
րաբերութիւնը դիտարկում է աստիճանակարգային ամենաբարձր չա
փումով: Ֆրանսացի փիլիսոփայ, գրականութեան տեսաբան Ժաք Դերի
) նոյնպէս յիշատակում է բնութեան կամ աշխարհի գրքի
գեղարուեստական պատկերը, խօսում Աստծոյ դժուարընթեռնելի, սա
կայն մեկնելի ձեռագրի մասին, մէջբերում գերմանացի փիլիսոփայ, հո
գեբան Կարլ Եասպերսի ( ) բնորոշումը, ըստ որի աշխարհը հա
յլի, այլ աշխարհի ձեռագիր, որը համընդհանուր ընթերցման
համար անմատչելի է, մեզ վիճակուած չէ այն ընթերցել ամբողջապէս:
Դերիդան անդրադառնում է նաեւ ֆրանսացի բանաստեղծ Էդմոն Ժա
) բնորոշմանը՝ ըստ որի խօսքը այգին է, իսկ գիրը՝ անա
պատը, ուր իւրաքանչիւր աւազահատիկ այգու մասին պատմող նշան է
Եւ ուրեմն, Աստծոյ նախասկզբնական անաղարտ բնագիրը խօսքն է, իսկ
գրուածը՝ դրա արձանագրում արձագանգը: Գերմանացի փի
լիսոփայ եւ ընկերաբան Եուրգէն Հաբերմասը (ծն.), քննելով այս
խնդիրը, եզրակացնում է. « *րքերի գոյութեան պարտաւոր լոկ*
նախասկզբնական բնագրի կորուստն է: Գիրքը, որը գրուել է Աստծոյ
կողմից, երբեք գոյութիւն չի ունեցել, եղել են հետքեր, ակնարկներ,
նշաններ, բայց նոյնիսկ դրանք ջնջուել են : Ըստ Հաբերմասի՝ գիրը՝
բնագիրը, ապահովում է արտաբերուած անցողիկ բառի յաւերժութիւնը:
Եւ այսու՝ բզկտուած մեծ բնագրի, կորած գրքի վերականգնումն է համաշ
խարհային մշակոյթը, ցրիւ եկած խճանկարը դրուագ առ դրուագ
հաւաքելու եւ կառուցակազմելու անդուլ ու ապարդիւն ջանք:

բնագիր, աշխարհ

զուգահեռները ինքնայատուկ գեղագիտական լուծումներ են ստանում
արդի բանաստեղծ Ռազմիկ Դաւոյեանի «Ձայները» քերթուածում՝
պատկերագծելով գոյութեան շրջապտոյտը, անվերջ հոլովոյթը,
երեւութականութիւնն ու պատրանքը. «*Ձայները գուցէ չե՞ն մեռնում*
բնաւ.....Գուցէ աշխարհ են գալիս վերստին,/ Ապրում են դարձեալ,
կորչում են դարձեալ՝/ Կեանք փալով այս նոր խաբկանքին, ստին

Ձայնը մարդու ինքնութիւնն է, առանձնականը, խօսքը՝ գոյութիւնը,
յայտնակերպումը: Իւրաքանչիւրս ձայնելով՝ ինքնէանալով, խօսելով՝

գոյելով, մեր ձայն ինքնութեամբ, մեր խօսք ով մեր պատմութիւնը պատմելով, աշխարհի ծաղկավառ գորգին մի նախշ ենք աւելացնում։

....Երբ մենք բոլորս ձայնել ենք արդէն
Տիեզերական խաղաղութեան մէջ
Եւ էլ ոչ մէկս չկանք,
Եւ ողջ աշխարհը դարձել է ահա
Աւեր ձայների ծաղկավառ մի գորգ

Թէեւ ձայները չեն
Բայց նրանց կեանքն էլ ակնթարթ է լոկ

Բանաստեղծութիւնը ժամանակային
փոխներթափանցման համաժամանակեայ

զուգադիպութեամբ

պատմութեան
միաժամանակ
ւիտենականութեան
գեղարուեստական յայտնակերպումը
իրականութեան

խորհրդապատկերի
բացայայտմանը
խնդրադրումների

հանդարտօրէն
եզրակացութեան
աւազահատիկ
ազատութեան
հասկացոյթների կատարելապէս
երեւակայութեան
գեղագիտական պահանջմունքն

անհրաժեշտութեան՝

մտայնութիւնը

հասունանալու

սերնդագործելու

հերթագայութեամբ

զարմանահրաշ

հրաժարուելով

Երջանկութիւնը

դժբախտութիւնը

զարդանկարին

նախշանկարը

ստեղծագործութիւն

հաստատման

հանգուցալուծմամբ

շարունակաբար

պատմութեան

պատմութիւնը

պատմութիւնն

պատմութիւնը՝

անտեղիտալիօրէն

միաժամանակ

միաժամանակ

տարբերակային

խորհրդապատկերը

մանրամասնութիւն
քննաբանմամբ
միջսերնդային արաբերումների

թատերախաղ
գեղարուեստական

վերարտադրուող պատմութիւնը
անհնարինութեան խորհրդանշական

պատմութիւնը
խորհրդապատկե

յայտնաբերելիս
մանրամասները

պարտառուրած
արտապատկերում
տրամաբանութիւնը

պատմութիւնները

զգացողութիւնը
պատմութիւններն

գեղարուեստական պատկերաւորման համակարգում

դիպաշարային նախշանկարն

իմաստաւորուող
պատմութիւններից ճակատագրերից
նախշանկարը
պատճառահետեւանքային հանգրուանում
յայտնակերպուել կենսագրութիւնը Տրամաբանական

մտապատկեր

բացայայտումների հնարաւորութիւն

հաղորդագրութիւն՝
այլաբանութեամբ
աշխարհատեսութեան
հակոտնեաների
նապատկերային
բնականաբար

ծիսակարգային
պատկերազարդ
խորհրդանշական այլաբանական
աշխարհաստեղծման
մակագրութիւնները
միաժամանակ
մակագրութիւնը

մակագրութիւնը՝ ապաշխարութեան

Աստուածաշունչին
առանձնայատուկ

գեղարուեստական

գունանախշային

հաղորդագրութիւն
փոխկապակցուած

զարդանախշը յաւերժութեան

իմաստաւորուել
արարողութեամբ

պատմութեանը աշխարհատեսութեանը կարգաբերած պատկերագծած
նախշազարդած համակարգին
գլխավերեւում՝

մտածողութիւնը
բարեկեցութիւն պատկերաշարին

պատկերամտածողութեան

ղարուեստական յատկանշական

պատմութիւնն պատմութիւնը

պատկերամտածողական հերթագայութիւնը

պատմութեան

պատմութիւնը

հոգեկցութիւնը՝

պատմութիւնը
պարտախանում

պատմութիւնը՝
պատմութիւնը
սահմաններում

փոխատեղումից զարդանախշի տրամաբանութիւնը
պատմութիւնն

հոգեբանական

Ճակատագրերի զուգահեռներում
տարբերակներ

իւրաքանչիւրը

պատմութեան
շարունակութիւնը

պատմութեան
պատումներում պատմութեան

պարբերաբար

հասունութեան

պատմութեան

խորհրդապատկերը
ազգակցութիւն

զոհաբերութեան

խորհրդապատկերը աշխատեցնում
հոգեբանական բացայայտելու
պատմութեան
ղարուեստական իմաստաւորումը
ամբողջականութեան աշխարհակարգի
խորհրդանիշն
քականութեան տեսլապատկերը
տարագրութեան գեղարուեստական
պատմութեան
դիպաշարային նախշանկարում գեղագիտութեան
կազմաւորման
կառուցակազմ

գաղթականները

հայրենադարձները՝ պատերազմից

պատմուածքում պատմուածքում
նախշազարդում

գեղարուեստական
բնորոշումների

Յատկանշական
գեղարուեստական
ժողովրդական

մաքրազտուած

կազմակերտուած
նախամաշտոցեան լեզուավիճակը
աշխարհաբարն տարբերակներով՝
արեւելահայերէնով արեւմտահայերէնով

տարբերակներ
պայծառանում

րինաչափօրէն
պատմուածքում
իրականութեան կարգակառոյցը
մտահոգութիւն անգուցալուծումը

սահմաններում գեղարուեստա
դիպաշարային

Պատմութիւնը գեղարուեստական

ինքնայայտնակերպման՝

սեմիոսֆերայի

պատմութիւնը
խորհրդանիշեր
Շարժանկարի
կառուցակազմում

ասեղնագործո Փարաջանովը՝
պատմութիւնը
գեղագիտութեան քննաբանուած
իրողութիւնները
տարածութեան
տեսողութեան

մագաղաթեայ

մանուածքների
եկեղեցականների
այտնակերպուող

քրոնոտոպային
տարածաժամանակային
միջնադարեան

իրավիճակների կրկնութիւնների՝

պատմութիւններ պատմութիւններ
կազմակերտուող պատմութիւններ
նախշանկարը

պարածութիւն

զարդանախշերի *գաղտնագրուած*

շարժանկարային

վերակերտելու վերականգնելու

ՕԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

https://hy.glosbe.com/la/hy/textum

Хиллис Миллер, “Узор
еория. Антология , «Գորգի Նախշը»՝ Ի.Վ. Կաբանովա,
Ժամանակակից Գրականութեան Տեսութիւն, Անթոլոգիա
https://fil.wikireading.ru/84171

Biblioteca virtual universal,
http://www.biblioteca.org.ar/libros/167495.pdf

եղարուեստական

www.rsso.su/archive/Lomonosov_2013/2295/2606_94bc.doc
https://granish.org/narine

Paul McFadden, Kostas Skenderis Holography for Cosmology,"

Բանասրեղծութիւններ

Յովհաննէս Թումանեան, , Երեւան, «Հայաստան», 1969, էջ 42:
Քերաբանութեան
http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/postmodernizm/derrida_zh_o_grammat
исьмо и различие (
https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/derrpism/03.php

Իմաստասիրական
http://sbiblio.com/biblio/archive/habermas_fil/06.aspx

Բանասրեղծութիւններ *արգմանութիւններ*

http://www.platonizm.ru/content/porfiriy

http://armeniancarpets.am/hy/page/armenian

http://armeniancarpets.am/hy/page/armenian

“Фундаментальные

http://armeniangc.com/2017/03/fundamentalnye

հերթագայութիւնը

т Эйзенштейна до Тарковского

http://kinoashkharh.am/2014/07/7557

THE AESTHETIC RHYTHM OF THE CARPET IN PAR

LUSINE SEYRANYAN
nazeliseyranyan@yahoo.com

The article discusses the symbol of the carpet by observation of Armenian and world literary samples in the sphere of interdisciplinary connections. The issue is illustrated by the juxtaposition of parallels of carpet

family biography,

reminiscence, language

with the focus on the largest measure world

f both semiotic and unique color and pictorial solutions, certain remarkable truths about human , worldview, age psychology, and inter generation communication are being revealed.

ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՃԱՄՓԱԲԱԺԱՆԻՆ

Դիտարկումներ

ՌԱՖԱՅԷԼԵԱՆ
karine.rafaelyan@mail.ru

քնարերգութեան անկախութեան
սահմանազատուել
ստեղծագործողը հասարակարգային
պարտադրանքներին թելադրանքով

իրադարձութեան
ստեղծագործութիւններում
արհեստական
ուսումնասիրութ
անդրադառնալ մահկանացուներիս
ստեղծագործեցին
ետխորհրդային հասարակարգերի

ահմանազատեցինք բանաստեղծների ստեղծագործական
դիտարկումների
ետխորհրդային
գաղափարական սահմանափակումներից
զերբազատուած բանաստեղծներին

ցեղասպանութեան անդրադարձներում

բանաստեղծական

ստեղծագործողի
միախառնումից
արտայայտուել

բանաստեղծական իրականութեան
խաչաձեւումների
ստեղծագործութիւնը

գեղարուեստականացումն
բանաստեղծութիւնների հանդերձանքով
արտայայտչաձեւերի բանաստեղծական
արտացոլքերում
նախապայման

համեմատութիւնների փոխաբերութիւնների

իրողութիւնների գեղարուեստական
գնահատումները
նախահաստատ

բանաստեղծութիւնը
նաստեղծութեան տրամադրութեան
անաստեղծական
հայրենասիրական

հրապարակների
անհրաժեշտութիւն
բանաստեղծութեան հայրենասիրութեան
ներկայացուած տրամադրութեան

հայրենասիրութիւն պատգամաբերն նահատակների

Ողբասացութեանը

անդրժելիօրէն հաւատարմագրուած

Մղձաւանջային անխուսափելի վկայութիւններն

բանաստեղծութիւններ

նկարագրութիւններն

Բանաստեղծի

ուրախութիւնների անդրադարձումները

բանաստեղծութիւնները

բանաստեղծական
հանդերձանքով
պատկերաշարը

բանաստեղծին

անպաշտպան

անդրադարձումները բանաստեղծին
միջնադարեան տաղերգուներին

եօթտասնամեայ տարեգրութեամբ
տողատակերից պատանեկան աշխուժութեան
կենսասիրութեան պոռթկումները
հետաքրքրութիւնների
ընթերցողների բանաստեղծութիւնը
սահմանափակում

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ
Մարտիրոսեանի քնարերգութեան

ժամանակների

բանաստեղծութեան Մարտիրոսեանի
սատանաները
ողորմածութիւնը

Մարտիրոսեանի քնարերգութիւնն
այտչամջոցները
մոռացութեան
խորհդանիշեր
բանաստեղծութեան
բովանդակութիւնն
Մարտիրոսեանի
արտայայտչամիջոց

Բանաստեղծութիւնը չնիւթականացնելու
խոստովանութիւն
բանաստեղծութիւնը
բանաստեղծաշարը յիշողութիւնների
բանաստեղծին

ներկայութիւնը

Մարտիրոսեանի
պայմանական
բանաստեղծում
զրուցակիցների

յիշատակուած այտչամիջոցների առատութեամբ
բանաստեղծաշարը

իւրաքանչիւրին Մարտիրոսեանը
առաքելութիւնը

Անդրաշխարհի հաղորդակցութիւնները սահմանափակում
Մարտիրոսեանը
վերապրեցնում
բանաստեղծութիւնը

Մարտիրոսեանի բանաստեղծութեան
տրամադրութիւնը անդրադառնում

դատողութեան Մարտիրոսեանի

Բնապատկերն
փոխակերպումները գեղագրութիւն

Մարտիրոսեանի բանաստեղծութիւնը շարունակականութեան

այսուհանդերձ
նիւթականացնի
րունակականութիւնը

ժամանակների
ճանապարհորդութ
ժամանակացոյցով իրավիճակներով

այնուամենայինի

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

բանաստեղծութեան

իրականութիւնն
խառնաշփոթի

զգայութիւնների
պարտադրուած
հարուածներից

սատարածութեան

սահմանումները

հովանաւորեալի հովանաւորողի

անբացատրելի

փորձութիւնների

հայրենակիցների
պատճառներն

Հասարակական անդրադարձները

վայրիվերումների
անկախութեան ժամանակաշրջան
Պատերազմական թատերաբեմի
բախտախնդիրների
գնահատական
սահմանազատուած

հակամարտողների
համատարած երածութեամբ ամայութեամբ
մտազննումները
աշխարհաքաղաքական այդուհանդերձ
հայաստանեան
ինքնասպանութիւնների
պայմաններում
խայտառակութիւն

ինքնասպանութիւն

իրականութիւնն առաւելագոյնս մաքսաւորների

բառապաշարը
բանաստեղծութեան գաղափարական
ներդաշնակօրէն

գիտակցումով համակերպումի
զգացողութիւնների փիլիսոփայօրէն
բանաստեղծութիւն

աստուածային իրողութիւնների
զուարճաբանի ինքնաձաղկողի
վարպետութիւնը

սառնասրտութեամբ
անհանգստութիւնը
բանաստեղծութեան
ճակատագրական
քաղաքականացուած սահմանագծերում
եզրակացութեան

բանակցութիւնները

արտայայտութիւնից

հետաքրքրասէր

անխուսափելի

քրքրասիութեամբ

Փիլիսոփայելու

թագաւորների

բանաստեղծների

արտայայտուած

բանաստեղծութեա

Աշուն է: Բանտարկ ալների համար սիրային

բաժանման բանաստեղծութի

ագոյն ժամանակը:

կարդացի մեր կարճատ

բաժանման, հեռա որ աշնան մասին,

երբ ծառերը սովորականից շուտ տեր

անկարծ խորացա

արցունքները գետի պ

անկարծ նկատեցի, որ բարձր, ձայնը

գլուխները գցած, առանց ամաչելու լալիս են նա
գոյնզգոյն լաչակա որ մարդասպանները, գողերը,
ազակները... Սովորական կանայք, որոնց, արդ
ք՝ որտեղ կարելի է հան
Աշուն է: Առանց ամաչելու: Բարձր: Ձայնը գլուխը գցած
ագոյն ժամանակը

բանաստեղծութիւնը

բանաստեղծութիւնը
հաւասարապէս անձնաւորուած

Բանաստեղծը բարձրաճաշակ
հաղորդակցւում
ամենագողտրիկ
բառակապակցութեան
ամենակենցաղային
աններդաշնակութեան անյարիրութեան զգացողութիւնը

վերաբերմունքն

համերաշխութ

ընթերցողներիս
մարտահրաւէր
երեւակայութեանն

արտայայտչամիջոցը գեղարուեստական
Պատահական
հոգեկեցութեան
բանաստեղծութեան

Պատկերներն ինքնանպատակ
Բանաստեղծութիւնը

խորութիւնները

մռայլախորհուրդ
անկեղծութեամբ

իրականութիւնը

բառակապակցութիւնները

անխորհրդավարժ չանուանալքուել
ճպռաճաղանջ

սատանապտուկ լուսաճեմութեան
խոսքիմասային
լեզուաբանական

բանաստեղծութիւն
Աստուածաշունչ
աշխարհընդգրկումը
սարուխանական
մարմարակերտ
բանաստեղծութեան

քնարերգուների
այդուհանդերձ
բովանդակությ
ստեղծագործաբար՝
բանաստեղծութ

ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ
Թամրազեանի բանաստեղծութիւնները
տպագրուեցին
հիւանդութիւնը անխուսափելի գիտակցութիւնը բնականաբար
պայմանաւորել բանաստեղծութիւնների

բանաստեղծութիւններում

Թամրազեանի բանաստեղծութեամբ
օրինաչափութիւն
սափելիութիւն անխուսափելիի

խորհուրդները Թամրազեանի
դատապարտողի

Թամրազեանը

իրողութիւնները

տպաւորութիւնների
Թամրազեանի
ուսումնասիրում

հիւանդութիւնը

Թամրազեանի բանաստեղծական

բազմախորհուրդ իմաստաբանութիւններ
անսահմանութիւն խորհրդանշան

տարանջատուող

մտածումներում
նոյնականացող

Ներանձնական գերիշխանութիւնը
պարտադրանքին Բանաստեղծը

Թամրազեանն

Ներանձնական

ողբերգութիւնից

խորհրդածումներին

Թամրազեանի բանաստեղծութեան
գաղափարական այդուհանդերձ

արաձեւութիւն յուշաշխարհներ

բնաստեղծական
հնչիւնախաղը ներանձնական
մտածողողութիւնը բանաստեղծութիւնն
բովանդակութեան երկսայրիութեան

Թամրազեանն բանաստեղծութիւններով
մահկանացուների

Թամրազեանը բանաստեղծում
բովանդակութիւն
ժամանակակից
բանաստեղծութեամբ Թամրազեանն
պահպանողականութեանը
հրամայականին

վարպետութեան
այնուամենայնիւ
բովանդակութիւնն պարտադրում

անցուդարձերից

շեփորումներով

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Սիրերգութեան
Համբարձումեանի բանաստեղծութե
քնարերգութեան բազմաշերտերում
բնորոշումներով

Բանաստեղծի վերաբերմունքն

մահկանացուի բանաստեղծական

Համբարձումեանն
բանաստեղծականացնում
չհասկացուածութեան վիրաւորանքների համապատկերում

Համբարձումեանի քնարերգութեան անդրադարձում
առեղծուածային միաժամանակ գաղտնազերծուած
Զարմանալիօրէն
մաերգութիւնը Անբացատրելի զգացողութեամբ
բանաստեղծական
փիլիսոփայօրէն
անդրադառնում
ստեղծագործող վերլուծութեանը

Հայրենասիրութիւնն

ազատամարտիկներ
Բաղդասարեան

սահմանափակւում
արդարանքով
պատկերաշարը
Համբարձումեանը
բանաստեղծական ամենագունեղ կախարդական
հեքիաթներին հեքիաթայնութիւնը

արհեստականութեան զգացողութիւն Բանաստեղծական

Համբարձումեանի բանաստեղծութեան
ներդաշնակութեան
հասկացութիւններ

բանաստեղծութիւններում քաղաքացիական
դրսեւորումներ հայրենասիրական փիլիսոփայական

Համբարձումեանի

ետխորհրդային
բովանդակութեան

ժամանակներում
գաղափարական կաղապարուածութիւնը
իրականութեան համապատկերը
առանձնայատկութիւններ
մելամաղձութեան

խորհդանշական
բովանդակութիւն
ստեղծագործութեան
բանաստեղծութեան

այլաբանութիւնն

Գրիգորեանին վերաբերմունքի
կիրառութիւնը անդրադառնալիս
բանաստեղծացումն

տրամադրութեան
ներանձնական

խորհրդանշական
պարտադրանքի

վրիժառութեան

բանաստեղծները

Յարութիւնեան

գրականագիտութեան թարգմանութիւնների միաժամանակ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

բանաստեղծութիւն

http://granish.org/hovhannes

http://www.cultural.am/hy/gradaran/grakanutyun/yerbeq

http://www.cultural.am/hy/gradaran/grakanutyun/yerbeq
http://www.cultural.am/hy/gradaran/grakanutyun/yerbeq

ARMENIAN POETRY AT THE SOVIET/INDEPENDENCE CROSSROADS

KARINE RAFAELYAN
karine.rafaelyan@mail.ru

The paper highlights the main themes and moods of Armenian poetry and poets at crossroads of the Soviet and independence era of the Republic of Armenia.

The author focuses mainly on Ludwig Duryan, Armen Martirosyan, Hovhannes Grigoryan, Hrachya Sarukhan, Hrachya Tamrazyan, and Artak Hambardzumyan, who were inspired by the past and current history of Armenia, diverse geopolitical events, topics related to nature, love, pain, death, various aspects of human existence, everyday life concerns and the challenges of looking for a brighter future yet being disappointed.

ԻԳՆԱ ՍԱՐԲԱՍԼԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՀՈՐԻԶՈՆՆԵՐ

ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
spyurkka@gmail.com

եղասպանութիւնը
տարագրութիւնը

ջնականապէս
խարհամարտի

ետպատերազմեան սթանպուլահայ

Գալուստեանի

Հատտէճեանի
Մարթայեանի *նորափրարազները*

նորարարութեան սկզբունքներին
ժամանակակից

քերթողութիւնը *իսթանպուլահայ*

խոստովանում
շխարհամարտից
բանաստեղծութեան
քերթողագիրքը

ժողովածուներին քերթուածները
ստեղծագործական
կենսագրութիւնը
Տասնամեակների

բծախնդրութեամբ
Յուշամատեան
ներկայացնում պատմականը

համաշխարհային

ստեղծագործութիւնը
նաստեղծական համապատկերում քնարերգական
քերթողագրքի
գրականագէտ
ընդունելութիւն պատճառներից
սերնդակիցների զգայնութիւնից

քնարերգակին

անմահութեան
շեշտադրումներով

հաւատարմութիւնը
ժողովածուներում
առանձնանում
քերթողագրքի

բանաստեղծների
հոգեկցութիւնը

տրամադրութիւնը

անցողիկութեան տեւականութեան

յաջողութիւններից սպասումներից

պատահական բանաստեղծութիւնների

խորհրդանիշին՝

ստեղծագործական

արուեստագէտին

յանձնառութիւնը այնուամենայնիւ

ամբողջութեան

քնարականութիւնը

հովուերգութիւնը խաղարկումներով

բանաստեղծութեան

տարատեսակ

կողմնորոշուելու ենթիմաստների

յուսալքութեան խոստովանում

Միաժամանակ քնարականութիւնը

ստեղծագործական

ժողովածուների համեմատական

գրականագէտ

պարբաստուած

պաշտպանութեան

ճակատագիրը Գրականագէտը միաժամանակ

արտայայտութիւնը

փիլիսոփայական
կենսափորձից

սիրերգութիւնը առանձնացնում
գերակշռութիւն
բանաստեղծական
միակողմանիութեան

Վերադառնալով

քնարերգութիւն
Բանաստեղծը

տարուբերուող
պատմողականութեան

գրականութեան
տեսաբանական առարկայական
դարպասներին

Գալուստեանի ստեղծագործութիւններում
խոհրդանիշների

առանձնանում
յարաբերակցութեան դատողութիւնները
Կենսագրական քերթուածներում

բանաստեղծութիւններ

կադրութիւններ
հակապատկերը

բանաստեղծութիւններ գերիրապաշտութեան

վերաբերմունքն
անաստեղծութիւն
ճակատագիրը
հակադրութիւնը
անբովանդակայինը

ժամանակավրէպը՝
մտաւորական

պատկերներով
արտայայտչականութեան տրամադրութիւնը
խտրականութիւն
քերթողագրքի
անհամատեղելի

գրականութեան
գնահատականը
խրախուսիական
դիմագծութիւն
հոգեխառնութիւն *բանաստեղծու*
զգայնութիւններով
պարմութեան *ուղեւորութիւններով*
մարդասիրական
պապաշրութեամբ *յայտարարութեամբ* *մելամաղձոտութեամբ*
ժամանակակից

թաղամասերը

քերթուածներում՝ պարոնեանական

մեկնաբանողը

նաւամատոյցները

Ազատութեան
միջօրէականներ

ստեղծագործու
Հրօսապտոյտ քերթողագիրքը
Սարըասլանին բանաստեղծութիւնը
Ժառանգորդական
մասնաւորապէս

բանաստեղծների առարկայական
խորհրդանշապաշտութիւն հոգեկցութիւնը

ղորդականութեան փիլիսոփայական
վերարտադրող եռամիասնութեան
ատահականօրէն
բանաստեղծութիւններից
տարբերակներով
նաստեղծական

ծաղրանմանու
ժանրատեսակին

երկխօսութեան
բանաստեղծների մտածողութեան

խրախունիական
բանաստեղծութիւնից
յայտարարելով

համամարդկային
ամբողջացնում

Պատկանեանից

բանաստեղծներ

Պարտիզակից

աշխարհասփիւռ

յաւերժութեան
քերթողագրքի
բանաստեղծութեամբ պատմութեան
ընդհանրական դատողութիւնների յաւերժութեան
խորհուրդները՝
Հատտէճեանի տեսողութեամբ՝
բանաստեղծութիւնն բանաստեղծութեան
բանաստեղծներուն
սրեղծագործական
վայրկեաններէն
Բանաստեղծութեան
յաւերժութեան
նքնաբնութագրումով
յաւերժութեան
պարտադրելու յանձնառութիւնը
Դժգոհութեան

Ենթաշերտերը

յարաբերութեան
խորհրդանշանների խաղարկումներին
ստուածաշնչեան
մեկնութիւնները շրջանակներից
համամարդկային
ընդհանրականից դատողութիւններով

պատուիրաններ մարդկութեանը

շարունակելով՝

յարաբերութեանը

առարկայացնել

հպատակութեան
որհրդանշաններ
Կէտադրութեան

չիրականացած
Ընդհանրացումը իրականութեան
բնութագրական
իւրայատկութիւններին

ապաստանեցանք

բանաստեղծութիւններում հետաքրքրական
կառուցողական երկխօսութիւն
բացայայտւում
տողութիւններում հարցադրումներում
Տրամադրութիւնը Հազարամեակներու

երկուութիւնների հակադրութիւնների
նախասիրութեանը ափսոսանքով
յարաբերութիւնը

հազարամեակներ

Միաժամանակ
ազգահաւաքի անհնարինութեան

տառապանքի շարունակական
ողբերգութեան
հասկացութիւնը

գնահատութիւնը
բանաստեղծութիւնը
արժէքաբանական
կողմնորոշումը հատուածներում

արձանագրում
տագնապներից

անգիտանալով յանձնառութիւնը՝
անհրաժեշտութիւնը

որոնումներում
ճակատագրական իրադարձութիւնը
խորհրդանշանների
թելադրականութեան

անմոռանալին՝
յարաբերութիւնների

Բանաստեղծութեան

ողբերգութիւնը *Ողբերգութիւնը*
տարածութիւնն
միաժամանակ
պարբերութեանը
բարոյաբանութիւնը

ընդհանրացնելու

բանաստեղծելու

ինքնախոստովանանք
բանաստեղծութեան
Բանաստեղծները

ընթերցողներիս պատուհանների

յայտնաբերումը երաշխաւորուած

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Համայնապատկեր Հանրապետական

նդրադարձումներ
Յետպատերազմեան

Նորատարազները

եղարուեստական

գրախանութներու

բախտաւորներուն
րատարակչատան

հրատարակութեանը

նախասիրութիւնների տարբերութիւնները

նդրադարձումներ

պատկերակառուցումը

բանաստեղծութեան

բանաստեղծութիւնները

Բանաստեղծութեան

բանաստեղծութիւններ

յարաբերութիւնները

իրադարձութիւնների

բանաստեղծութիւններում

զգացողութիւններ

ցեղասպանութեան

THE POETIC HORIZON OF IGNA SARIASLAN

KNARIG APRAHAMIAN
spyurkka@gmail.com

Igna Sariaslan's poetry is remarkable in both modern Istanbul Armenian and contemporary Armenian literature.

Karasempag Serov (With Quadrupled Love,
(Color of Love, 1998) and (To the Horizon, 2016),
Sariaslan draws, on the one hand, on the poetic traditions of classical Armenian poetry, and on the other comes closer to the innovative Armenian poetry school of Istanbul known as "Subjective Symbolism", mostly developed by Zahrad and Zareh Khrakhouni

However, unlike that of the above mentioned poets, Sariaslan's poetry is underpinned by lyrical tones, which run alongside other moods of love, and universal
a unique feature of Sariaslan's poetry.

ԵՂԱՆԱԿԻՉԻ ՄԱՍԻՆ

ժամանակներում

անդրադարձել

ուսումնասիրութ

կերպարանափոխ
նախահիմքերի անհրաժեշտութեան

սահմանականի ստորադասականի

անորոշութեան
սահմանականի *ստորադասական*

ազդեցութեամբ

յօդաւորութեան

ենթադրութեան

սահմանականի

ժամանակային

ստուգաբանութիւնը

սահմանականի

սահմանափակ

կապակցութիւնից

վերապահումների

դիտողութիւնները միաժամանակ

սահմանականի

սահմանականի

բարբառներում

հնչիւնափոխութեամբ

բարբառներում

բարբառներում

հնչիւնափոխութիւնը

դիտողութիւնների

ենթադրութեան

սահմանականի

օրինակներում

սահմանականի

բարբառներում

վերաբերական

սահմանական

անդրադարձել

սահմանական

ուշադրութեան Մարգարեանի

Պատմաբանասիրական

Մարգարեանն

Մարգարեանը
հանգամանքին
գործողութիւնների կամայնութիւն ցանկականութիւն
անհրաժեշտականութիւն
կարելիականութիւն Եղանակայնութիւն

Սահմանականի

գործողութիւնների որոշակիացնում
ամենավերջին
ուսումնասիրութիւնը

սահմանականի

Հաստատապէս

կազմութեամբ

հնչիւնափոխութեամբ

համաբանութեամբ հաստատականի
բարբառներում ներդաշնակեցման
այտութիւններ

գործածութիւնից
գործածութիւնները *փարաճքներում*
տարաճքներից
կիրառութիւններն սահմանական

ժառանգներից

տարածքներում

սահմանական

սահմանական

երականութիւն

աշխատութեան *ստորադասականի*

ստորադասականը *արադրութեամբ*

ստորադասականի *ստորադասական*

ժամանակների

Ստորադասականի

ստորադասականի

սահմանականը *ստորադասականի*

երկարութեան

ստորադասականով

սահմանական

սահմանափակ

նախահիմքերին
կենտրոններին
գաղթեալները
աշխարհագրօրէն
քաղաքականօրէն *հաղորդակցութեան*
տարածքներում
սահմանականի պայմանականի
Պայմանականի համահայկական
տարածքներից

սահմանականի բարբառներում

դրսեւորումներով
բարբառներում սահմանականի
ստորադասականի տարբերակումը
Վերաբերմունքային
վերաբերմունքային

աշխատութեան

նախամասնիկով

սահմանական պայմանականի

սահմանականի

արտասանական

ծագումնաբանական
սահմանականի

պայմանականի
տարածքներում
պայմանականի
սահմանափակ
բարբառներում
համահայկական
ստորադասականի

տարածքներում
համահայկական
պայմանականի

բարբառներում
հեքիաթներում
պատմողական
պատմողական
տարածքներում
ժամանակներում
շարժառիթներով
համայնքներով

բարբառներում

բարբառներում
բարբառներում

պատասխանը

վերաբերականը
հաստատման

տարածքներում

սահմանականի

ō

ñև

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

վերաբերականի

Այսուամենայնի
ուսումնասիրութ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մտաւորականութեան

KAGHTUHI HANANIAN

and foreign linguists
, Manuk Abeghyan, Grigor Ghapantsyan, Aarart Gharibyan, A. Marvalyan, Alexander Margaryan,
of the Armenian modal suffix
The paper critically analyses the various views expressed notes that the hypothesis comes closest to approval is that suggested by Aytinyan regarding the origination of the functioning xes as a modal suffix of the indicative only for the Western regions. Likewise, the author accepts (with some unctioning as a modal in the Western regions which has accepted an all Armenian extension of the form of conditional inclination, has different etymological basi

ԱՄԱՆԱԿԱԿ ԳՐԱԿԱՆ ԵԼԱՀԱՅԵՐ ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

yuriavetisyan@ysu.am

մեծամասնութ

առանձնացնել

ուսումնասիրութ քերականագիտութ

տեղաշարժերի

անձնարարականներ
նպատակային ուսումնասիրութ
քերականագիտութ
անդրադարձել

անհրաժեշտութ
քննարկումների
հանգամանքը զարգացումներն

ձեռնարկներում

ուսումնասիրութ
ուսումնասիրութ

ներկայացնում

համապատասխանաբար

անգործածական

առարկայական
կազմութիւններ
անգործածական
տարբերակներով
պարբերաբար ուսումնասիրութիւնը
ուսումնասիրութիւնները

բայակազմական

մեթոդաբանութիւնը
ներկայացնելու
նոնութիւնները
յատկութիւնները

գիտականութիւնը
ուսումնասիրման մեթոդաբանական
Աղաջանեանը
ներկայացնելու առանձնացնում

զուգաձեւութիւնները ներկայացնելու

դրսեւորումները
անկանոնութիւններ

անկանոնութիւնները
տարբերականեր
նկարագրութեան

անկանոնութեան դրսեւորումները՝
առանձնացնելով
համակատար
տարարմատու

հնչիւնափոխութիւն՝

հրամայականի

ենթադրական հարկադրական
հրամայականի

հանգամանքը
անկանոնութեան դրսեւորումներով

տարարմատութիւն

ձեւակերպումներ
արադրութեան
արադրութեան

անկանոնութեան դրսեւորումներ
հրամայականում առկայութիւնը՝

զուգաձեւութիւննե

Հանրակրթական

քերականութեան նկարագրութեամբ

մեթոդաբանութեանը
Ուսումնասիրութեան գործնականում
ձեռնարկներում դասագրքերում
աշխատութիւններում
անկանոնութիւննե առանձնաբար
ձեռնարկներում

տեղաշարժերը

արեւելահայեր
տեղաշարժերը՝ ուսումնասիրութեան
ներկայացման առաջարկելով միաժամանակ
հանրակրթական մասնագիտական

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԱՆՈՒՄՆԵՐԻ

հասկացութիւնները

հրամայականի

փոխարինելով

հանգամանքը

զուգաձեւութիւններ

անկանոնութիւն
արմատական արգելականում՝
զուգաձեւութիւն

տրամաբութեամբ
արեւելահայեր յատկանիշներ

աճախականութիւն
համեմատութեամբ՝
գործածութեան
ձեռնարկներում աշխատանքներում

անկանոնները երկրորդաբար

Տրամաբանօրէն քերականօրէն
անկանոնութիւն

տարատեսակ

հաւասարարժէք իրողութիւններ տրամաբանական
պատճառաբանուած

համակարգում՝
իւրաքանչիւրը
իւրայատկութիւններով

տարբերակումը
ներկայացնելու

ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
անկանոնութիւնները
բայածեւերում
վաղակատարը արակատարը
հրամայականի
ցառութիւններով Ենթակայական
սահմանափակ

զուգաձեւութիւններ
կազմութիւնները՝

բայածեւերում անկանոնութիւն
համակատարի
համակատարի նշանակութիւն

համակատարով
գրականութեան
նկարագրութիւնը
ներկայացման
համակարգային նկարագրութիւնը

անկանոնութիւնները
առանձնայատկութիւնների

անկանոնութիւն
կազմութեամբ սոսկաձանցով

քերականական

կազմութեամբ
ժամանակաձեւում

արմատական

ժամանակաձեւի բացառութեամբ հրամայականի

արմատական

անկանոնութիւն հրամայականում
անկանոնութիւն՝

արեւելահայեր
առանձնացնում
անկանոնութիւնների դրսեւորումները

համապատասխա

փոփոխութեամբ՝

զուգահեռաբար արմատական

տարբերակներն
անկանոնութիւնը
հրամայականում

հրամայականը՝
անկանոնութեան դրսեւորումներից

վերաբերականի

զուգաձեւութիւնը՝

անկանոնութիւնը

համակատարի

անկանոնութիւն ենթակայական

սահմանական
ժամանակները

սահմանականի

տարբերակները գործածութիւնից
աստիճանաբար

ուսումնասիրութիւններում

Բառարանները
արձանագրում գործածութեան

ժամանակակից
բացատրական բառարաններում

ձեռնարկներում

ժամանակային

անդրադառնալ
բաղադրական անկանոնութեամբ

վերադարձած
անդրադարձած անդրադարձի՛ր

փոփոխութիւններ
տարբերակներին
աստիճանաբար

գործածութիւնից

համապատասխան

աշխատանքներում
առանձնաբար՝

արադրութեամբ
Համեմատաբար
աշխատանքներում
կազմութիւնները՝

հրամայականի
տարբերակները աշխատանքներում
անգործածական կազմութիւններ՝

անգործածական
առանձնաբար գործածութեան

արադրութեան նկարագրութիւնը
տարբերութիւն

ասագրքերում

անգործածական

ներկայացնելով
համապատասխան

համապատասխանաբար՝

անդրադառնալ
բաղադրական անկանոնութեամբ

անկանոնութիւններ
վերադարձած **անդրադարձած**
կազմութիւններ

արադրութիւններում բաղադրիչներից
արադրութիւններում

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

նագիրամաթեմատիկական

համեմատութեան

մեթոդաբանական
ուսումնասիրութեանը

հրատարակութեան

բնութագրումների

անհամաձայնութիւններ

տարբերություններով

աշխատանքներում

**AND TUTORING OF THE
CURRENT EASTERN ARME**

yuriavetisyan@ysu.am

How they are taught

gives a better chance of scientifically and systematically describing and successfully teaching the irregularities.

ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

armenag@gmail.com

արմատական
արտասանական նմանութիւններ
նմանութիւնները

ընդհանրապէս
նմանաձայնութիւնը

տարբերութիւնը

բաղադրիչներու
տարբերութիւնը

ապաստանարան

տարածութիւն

քանակութիւն

արեւմտահայերէնի
զանազանենք

դատողութեամբ գործածութեան
յաճախականութիւնը
կիրարկութեանց

ազատագրուիլ

տարբերութեամբ աշխարհաբարը

կացութիւններէ

մտահոգութենէ

մասնաւորաբար

գրականութիւնը

փորձութեանց

պոռնկութեան

Աշխարհաբարը

աշխարհաբարեան զանազանութիւնը

այսուհանդերձ

հեզասահօրէն

ազգայնական

հաստատութիւն

պարտաւորութիւններ

Ազգայնական

համապատասխանէ

Ազգայնամոլը ազգայնականն

համապատաս

բարօրութեան

անշահախնդիր

Այլասերութիւն այլասիրութիւն **Այլասերութիւն** ստուգաբանօրէն

դաւաճանութիւն

յատկութիւններէ ապականութիւն

Այլասիրութիւն հասկացութիւն

անշահախնդիր պատրաստակա
եսասիրութիւն
այլասեռութիւն
սեռափոխութիւն
նախորդներուն

հետեւանքները

զգայարանները պատճառները
գործածութիւն ցրտահարութիւն
զգայազերծում

կացութիւնները
պարտաւորութիւններու

վիճաբանութեանց

անհրաժեշտաբար
պարտամուրհակները

Այսուհանդերձ

պատասխանեց

կիրարկութիւնները

կարգադրութիւն

ընդհանրապէս առարկայանիշ

բառակապակցութիւններ անընդմիջաբար
անմիջնորդաբար

ածականական կիրարկութեանց

արտայայտութիւն

կարգադրութիւն

ժամանակային հասկացութիւն

պատասխանն

պատասխանել
բարիկամեցողութեան

յայտնաբերուիր

թուաբանութեան

քանակութիւնը

Աքսորականները
նամանիքներուն

բնաջնջուեցան

տարածութիւն

քառահատորը

տարբերութիւն

սովորականէն

յաճախականութիւն

գայթակղեցնել

վերապահութիւն

սովորականէն

յատկանիշերը

պատճառականը

պատճառական

կանոնակարգումը

շարունակուած

անօրինական

հասկացութիւն

աննախընթաց

յանցագործութիւն

Անօրինական

կիրարկութեամբ

Աշխարհաբարի

անարդարամիտ

անկողմնապահ

ցուցադրութիւն անզարգացածութեան

ժամանակաւոր
դիմագրաւումէն

օժանդակութեան

օժանդակութեան
համապատասխան

մասնակցութեան միջամտութեան

Հաւասարապէս
փոխաբերաբար՝

բառարաններուն

արեւելահայերէնի
արեւմտահայերէնին
տարբերակին՝
տարբերակները
փոխաբերական

զանազանութիւնը
արտայայտելու
հաւասարապէս

ժամանակագրական

ընդհանրապէս նրբութիւններէ
առանձնայատկութիւնը
նախադրութիւն
ածականական

ընդհանրապէս ճանօթութեան

բարեկամութիւն

անորոշութեան

հասկացութիւնը

ափսոսանքով

առողջապահակ
հասկացութիւն անհատական

սրտանօթային անբաւարարութիւնը ստամոքսային
տաղտուկները
մասնաւորաբար
Առողջապահական ընդհանրական

հաւաքականութեան առողջութեան պահպանումի կանխազգուշա
միջոցառումներու համապատաս
նախարարութիւնը **առողջապահութեան**
նախարարութիւն նախարարութիւն
նախարարութեան նախաձեռնութիւնները
առողջութեան պահպանումն Առողջապահու
հիւանդանոցային
արտադրութիւնն համաճարակներու կանխազգուշական
պատուաստումները **Առողջապահական**
կանխարգելիչ միջոցառումները անհատական
զգեստաւորումը
սննդառութիւնը համաճարակներու
պատուաստները տարրալուծարանային
ատամնաբուժին
այցելութիւնները
ստուգաբանութիւնը

սովորութիւններ

վարժութիւններ սովորութիւններ

եղանակաւորող

պատասխանը ընդհանրապէս

նախադասութիւնը
պատասխանը

Նախադասութիւնը արտասանողը

նախադասութեան

ներկայութիւնը

բովանդակութեան

շեշտադրութեան՝ արեւելահայերէնի ընդհանրապէս
փոխադրողներ
արեւմտահայերէնին

արեւելահայերէնը հետեւողականօրէն
արեւմտահայերէնը
նախադասութեան

եղերականութիւնը
կէտադրութեամբ

հաւասարապէս

այսուհանդերձ

գործողութեան

ամուսնացանք հակադրութիւն
Ընդհանրապէս
կիրարկութիւնը

հաւաքոյթներուն

կիրարկութիւնը

առարկաներու յատկանիշերու

սովորականէն
համեստութիւն
ծառայասիրութիւն աշխատասիրութիւն

ապահովական
միջոցառումներ
ընդհակառակը

Բազմապատկութիւն բազմապատիկութիւն
գործողութիւններէն
բազմապատկելու
գործողութիւնը (multiplication):
Բազմապատիկութիւն
բազմապատիկ
այլազանութիւն

սպառողական բազմապատիկութիւն զինատեսակնե
բազմապատիկութիւն

խճճուածութիւն խառնակութիւն (complication).

հոգեբանական
կարողութեան անվստահութիւն
մտավախութիւն ստորակայութեան
(complexe d'infériorité): **գերակայութեան**
(complexe de supériorité)
գերազանցութեան
ամենակարող

պարագաներուն
Փոխաբերաբար տրամադրութիւնը
հակառակորդին դիմադրականութիւնը

փոփոխութիւնը

կազմակերպութեան
Յանձնաժողովս

պատրաստմամբ

պակցութիւնները

տրամաբանութեամբ

ձախողութիւնը

լեռնագնացութեան

պատահաբար

ձախողութիւնը

տրամաբանական

տարբերութիւններ

անակնկալօրէն

փոխաբերական

ուրախութենէն Փոխաբերաբար՝

վախճանական

փոխաբերաբար

փորձառութիւն

փոխաբերաբար՝

անվերջանալի

հետաքրքրողը

փաստաթուղթերը

մոխրացուցինք

Նպատակակէտը

Փոխաբերաբար

Փոխաբերաբար՝

ժողովասրահին

մատենագրական

ուղղագրութեամբ

սկզբնապատճառ

տենագրական

Ուղղագրական շարունակուած

ուղղագրութեամբ

կողմնորոշումով

մատենագրութեան

անդրադառնայ

Մալխասեանց հաւասարապէս

բացատրական քառահատորը

բառարանագրութիւնը

Սաքապետոյեան *Արեւմտահայերէն արեւելահայերէն*
հաւասարապէս
արեւմտահայե

ընդհանրացած

բառարաններու
հոմանշութեան

ներգործական
առաւելութիւնը յարաբերաբար

արդիւնքներով
արտադրութեան
ծանրութեամբ
անձնասիրութիւնը պատուասիրութիւնը

առաւելութեան

հասկացութեանց

ազատութիւնը
հասկացութեան

օրինակներուն

ներգործական
Իւրաքանչիւրը
երեւակայութիւնները

գերազանցում
Մալխասեանինն
ներգործական
վճռականութեան
ներգործական

պատմութեան

փորձարկութիւն

հիմնաւորուած փաստարկուած
աշխատութիւն
պատրաստութիւն
խօսակցութեան

ծանօթութիւններ

պայմանաւորող

(facteur, factor).

ժամանակներէ

բառարանները
արեւելահայերէնի
տասնամեակներուն

յարաբերաբար ժամանակամիջոցի
վերաշխուժացող վերազարթնող

ընդհանրապէս

ընդունակութիւն

աշխատունակ

փոխաբերական

նմանութիւնները

բնախօսական

հակազդեցութիւն տպաւորութիւնը

յայտնաբերելու փոխաբերաբար՝

պայծառանալով

Խանզատեան

բառակազմութեան

գրաբանական
գրականութեան
գրականութեամբ
գրականութեան

արտայայտուած

հաղորդակցութիւն
ղորդակցութեան

երկաթագրերուն

Գրաբանական յատկութիւնները
գրաբանական յատկութիւններն

ձայնաւորներով օժտուածութիւնը
ձանաւորազուրկ

արտասանուող՝

բնախօսական
առարկաներն

(regarder, to look):

փորձարկումներու ընդհանրապէս գիտաշխատանոցային

պատճառահետեւանքային
ուսումնասիրել bserver, to observe):

Փոխաբերական

գործողութեան

հանգամանքը

աշխատութիւն

համապատասխանէ

փոխաբերական

անհամեմատելի

թուականներուն զանազանութիւնը

հաւասարապէս

բարդութեանց արմատական տարբերակներ

կիրարկութիւններու

յետադրութիւն աշխարհաբարի

ժամանակային

Ներկայացումէն

պարագայական

պաշտօններով

Պատմութեան

պատմութեան
իրականութիւնը
արեւմտահայերէնը տարբերութիւն

ներթափանցումներ

յետադրութիւն կիրարկութիւնը
Ներկայացումէն
կիրարկութիւնը
յետադրութիւնը

աշակերտներուն արեւմտահայու

յետադրութիւն
ներթափանցումներ

կանոնակարգումի մակարդակին
արեւելահայերէնն
արեւմտահայն արեւմտահայերէնը

կավարժական

Արեւմտահայուն դերակատարութիւն
արեւելահայերէնն
Արեւելահայերէնը
ներկայացումից
կիրարկութիւնն փոխադրութեանց
արեւմտահայերէնի

արեւելահայերէնը յետադրութիւնը
ընդհանրապէս

հաւասարապէս

տարբերակներ
ձայնաւորներով

նախաքրիստոնէական հաւասարապէս

հասկացութեան
զանազանութեամբ
իրականութեան
արեւելահայերէնի

հաւասարապէս

յատկացուցած

սահմանափակումը
թելադրանքին
բառարանները

երախտագիտութիւն
մարդկութեան

երախտագործ

Երախտագիտութիւն
համապատասխան գնահատանքը
երախտագէտ
անգիտացողը

ընդհանրապէս

Իսահակեանի
երկատողերով

տպաւորութիւններու

մտահոգութեան
հակակրանքի

անդրադառնալ

զգայարաններու միջնորդութեամբ

այսուհանդերձ
զգայարաններու միջնորդութիւնը

աշխարհաբարները

բառարանները
Մալխասեանց

արտաքսուեցաւ արեւելահայերէնէն

հոմանշութեան
արեւմտահայերուս

կրաւորականն

տրամաբանօրէն

արտայայտութիւն
մեկնաբանենք անհեթեթութիւնը

գեղարուեստական
փոխաբերութիւն բանաստեղծական

Այսուհանդերձ արեւմտահայո

գեղարուեստական

Կարապետեանի
բառարաններուն

դիւրազգածութիւն Արեւելահայերէն

րազգածութին **խաւարազգած**

Մալխասեանի բառարանագիրներու

բառարանները

դիւրազգացութիւն **դիւրազգացականութիւն**

հասկացութիւն

հասկացութիւնը

կիրարկութիւնը

արեւմտահայերէնի

ընդօրինակուեցան

բառարաններէ

անդրադառնան

ջականութեամբ

հետազօտութեան

բացակայութիւնը

բացակայութիւնը

բացակայութիւնը

Համապատաս

ազատազրկել

հայրենազրկել **ականազերծել** **վարակազերծել**

բարեկամական յարաբերութիւնը
ազգայիններու
կազմակերպութիւնը
նպատակներու բարեսիրական

ձեռներէցներու դրամագլուխով
ճամբորդական
շինարարական առեւտրական

(société. society):
զանազանումը

սահմանափակ հասկացութիւն

բարեկամական (amical, amicable
յարաբերութիւն

պարտաւորութիւնը՝

հասարակական
արեւելահայերը
ամուսնալուծումը
ազատութիւնը
գործունէութեան
ծառայութեանց

հասկացութեան
կերաբանութիւն ընկերաբանական

թեթեւաբարոյ հասկացութիւն
պայմանաւորեր

հետեւանքները
Թեթեւաբարո

եղանակաւորող
դատողութիւնը
հաւանականութեան տարբերութեա
հաւանականութիւն

հաւանականութիւն
վատթարանայ

Մալխասեանցի
արտայայտում

արեւմտահայերէնի
տարբերակները

սահմանական
օրինակներուն

բառարանագրութեան
արեւելահայերէնի

ռապաշարները ներթափանցումի
արեւելահայերէնէ արեւմտահայերէն

արտասանուի
կարտասանուի

յարաբերակցութիւն հասկացութեան

յարաբերական

կիրարկութեամբ՝
նախադասութեան երկրորդական

անդրադառնաք

քաղաքացիական
անդրադառնալը
նախադասութիւնը
փոխարինուած յարաբերական
միջնորդութեամբ

օրինակներուն նախադասութիւններ
յարաբերեալները

վերապահութիւնը

կանոնաւորաբար

հանդիպեցանք
բացատրութիւններ

յարաբերութեան

առարկայանիշ

յատկանշային կիրարկութիւն

կարգավիճակ

գիտակցական

ապահովական

կարգավիճակ

իրաւասութիւնը հանգամանքը հեղինակութիւնը
պատգամաւորի

կարգավիճակովդ

կարգավիճակով

ամուսնութեան

ճառագայթներէն
գործունէութեան

խորհրդարանը

հաստատութեան

գործունէութեան

հաստատութեանց

անասուններու յառաջացուցած
ընդարձակումով՝
կիրարկութիւններ
գրականութեան

կիրարկութիւններուն այսուհանդերձ
հասկացութիւնները
բանաստեղծութեան

կապակցութեան
փոխաբերական
նախընտրութիւն
Համապատասխան

Կազմակերպական կազմակերպչական
կազմակերպութեան
գործունէութեանը կարգադրութիւններ աշխատանքներ
ձեռնութիւններ կազմակերպական
կարգապահութիւն կազմակերպական դժուարութիւններ
կազմակերպական բծախնդրութիւն կազմակերպական
կազմակերպչական
կազմակերպող կազմակերպիչին
կազմակերպչական
պատրաստեց
կազմակերպողա

բառարանագիրներէն
կազմակերպչական
կազմակերպողին Մալխասեանին
Խաչատուրեան
կազմակերպական
կազմակերպչական
մակերպական

յարաբերաբար
արուեստագէտի
իւրայատկութիւններու ամբողջութեամբ

պատմուածքնե

մասնաւորաբար

Տասնամեակներ

կերպարանքը

յարաբերութիւնները

Օրինակներէս

քերականական

ուշադրութիւնը

միաժամանակ

հանդիպումին՝

կտակակատար

արմատներուն

աշխարհաբարեան

ընդհանրապէս

պաշտօնական նախընտրաբար

ներկայութեան

Կտակակատար կտակարարին

գործադրութիւնը

ժամանակային

սահմանափակում

յաճախականութեամբ

կիրարկութիւններ

նուիրականացած ընդարձակումներ

ուղղախօսութեան

մոռացութեան

վերաշխուժանան

կիրարկութեանց

կիրարկութիւն

բառարանագիրները Խաչատուրեան

արեւմտահայը

բառարանագիրները տարբերութիւն արեւմտահայերուն

ընդօրինակելով

արեւելահայերուն միաժամանակ
միաժամանակ

կիրարկութիւնը խօսուածքներուն

արտասանուած արտասանութիւնը

անհեթեթութիւն

բաւականաչափ

ընդհանրապէս տարբերութիւնը
համապատասխանէ
Սոսկածանցաւոր

ներգործականութեան
յատկութիւններով

կրաւորականը՝

տարբերակներով

աշխարհաբարեան

համապատասխանէ

քերականութիւն

ընդհանրապէս

զգեստաւորուիլ

ներկայացումի

պատճառական

համապատասխանէ **զգեստաւորել**

պատճառական

կրաւորակերպ

կրաւորականի

Տեսականօրէն

Գանթարճեան

կատարելապէս տարբերութիւնը

կրաւորականը

Աշխարհաբարի բառարաններէն

Խաչատուրեան

արեւելահայերէնէն

կիրարկութեանց

միաժամանակ

կրաւորականն

կրաւոարական

արեւմտահայերէնը

կրաւորականը

բնախօսական ընդունակութենէ

Հանապազորդ գործածութիւնը

կիրարկութեանց

Հանապազորդ **հանապազորդ**
հանապազորդ հանապազորդեան
Հանապազօր

տարբերութեամբ **հանապազօրեա**
հանապազորդ սահմանափա

հանապազորդ
հանապազորդեան **հանապազօրեայ**

արեւմտահայը
հաւասարապէս
ժամանակային հասկացութիւնները

ժամանակային
ժամանակային
սահմանումներէն
հանգրուանով

Կոտորածները հանգրուաններով

Հանգրուանին
հանգրուանով
Հանգրուանին՝
պատմութիւնը *զոհողութիւններու*
հանգրուաններ

դափավարութիւնը

Պատկերացնենք գիտաերեւակայական

նշանակութիւն

ճամբորդութիւնը

հանգրուաններէ՝

ուղեւորութեան

ուղեւորութեան

հանգրուաններու

ժամանակային

հիւանդութեան

հետեւողութեամբ

փոփոխութիւնները

կիսալուսնային

պատմականօրէն

զուգադրութիւն

բառարաններէն

արեւելահայերը

յատկացուցած

արեւմտահայուն արեւելահայուն

Հասկացողութիւն հասկացութիւն Հասկացողութիւն

ընդունակութիւնը կարողութիւնն (comprehension),

պատկերացումը

թուաբանութեան հասկացողութիւնը կարողութենէս

Հասկացութիւն յարաբերաբար
արեւելահայերէնի
Մալխասեանի քառահատորին

յատկանիշերու
Հասկացութիւնը
ընդհանրապէս
դերանունները
յետադրութիւնները ձայնարկութիւնները
հասկացութիւն տարբերակուած
Հասկացութեան
յատկանիշերու ամբողջութեան բանականութիւնը

գիտակցութեան

հաւասարապէս

եզրաբանական
հասկացութիւն
հասկացողութիւն
հասկացութիւնը հասկացողութիւնը
պատկերներու

հասկացութիւնը
բացատրութիւնները

հասկացողութենէն
կարողութենէն
հասկացութիւնը ճանաչողական

ներգործական

պարտաւորութեան
պատճառուած

վերադարձնելով

բանտարկութեամբ
ապաշխարութեան վերջնանպատակը

ստուգաբանօրէն

պարտաւորութենէ
արժանաւորին երախտաւորին

տարբերակներէն

աշխարհաբարեան

վերջաբաղադրիչ

փոփոխութիւնը

բանականութենէ

աշխարհաբար

տրամաբանական
Մալխասեանի հաւանութիւնը

բերուածներուն

արտաայտութիւնն
պատուանդան

Աշխարհաբարի
ատասխանեն

Աշխարհաբարը

հասկացութիւնը

Աշխարհաբարը՝
փոխաբերական

դատողութեան նախընտրութեան
պատճառաբանութիւ
արդարացումը

փոխաբերական աշխարհաբարի

համապատասխանող

կիրարկութիւն

բառակապակցութիւնը

շարահիւսօրէն

աշխարհաբարի
արեւելահայերէնը

փոխաբերական

հաւասարապէս
արեւելահայերէնէ փոխադրութեանց

րեւմտահայերէն

կիրարկութիւնները

բարբառներուն

հոմանշութիւնը

այսուհանդերձ

հասկացութեանց ինքնաշարժին

հասկացութեանց
աւանդութիւննե
սովորութիւնները գաղափարները տեսակէտները
գեղարուեստական
հեղինակութիւնը
ժամանակավրէպ

ուսումնասիրեն՝

արուեստական

նախընտրուին

դարաշրջաններուն
կենդանիներու (paléontologue).

հրեշտակապետի

վերացականութիւն

գեղարուեստական

ընդունելութիւնը

տպաւորութեան գիտակցութեան

հասկացութիւն

հասկացութիւն պատգամները

հետեւորդներուն

Գործնականօրէն

ներգործութիւն **ժողովրդականութիւն**

յարաբերաբար

հրապարակագրութեան

բառարաններուն

Արեւմտահայը ընդհանրապէս

արտասանական

իւրաքանչիւրին

արտասանենք արտաբերենք

գործողութիւնը

կիրարկութիւնը

փարածութեան

գոյականակերտ

յատկութեամբ

գոյականներուն համապատասխանող

խուզարկութիւն տակնուվրայութիւն

Աշխարհաբարի

սեփականութիւնը
հացահատիկի

հրացանաձգութեան՝

պատերազմին

Հրատարակել հրապարակել Հրատարակել

հրատարակենք

Հրապարակել

սեփականութիւնը

յայտարարութեամբ

ձայնասփիւռով

Հրատարակութիւն հրատարակչութիւն

հրատարակութիւն

Հրատարակչութիւն հրատարակութեան հաստատութենակ

կազմակերպուած հաստատութիւն

սարքաւորումով հրատարակութիւններով

հրատարակչատուն

ընդունելութիւն

տօնակատարութեան

անուանակոչութեան

հրաւիրատոմս

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

բառայօդուածները

քերականութեամբ

imp. A. Der Agopian,
հրատարակութիւնը

ցաւակցագրերուն

համապատասխանէ

յատկութիւններով

Լեզուաբանութեան

armenag@gmail.com

The author highlights a number of words Western Armenian and examines their misuse, particularly in Western Armenian. In certain cases the author refers to their usage in contemporary Eastern Armenian, and, basing his comments Western and Eastern Armenian dictionaries, underlines the nuances in their and makes suggestions about the way these words should be used.

 on commonly used words hich have similar or very close pronunciation but different spellings

 rs the words which start with any letter of the Armenian alphabet

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ ԹՈՒՐՔ ՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹ

melanumyan@gmail.com

հրատարակութիւնները

տասնամեակում

» (Ermeni Açilimi),

գիտութեան, թէ՛ հասարակական-քաղաքական հռետորաբանութեան եւ թէ՛ մշակոյթի մէջ»[2]:

Նշեալ տասնամեակում թուրքական պաշտօնական պատմագրութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտման թեմաներով «գիտական» աշխատութիւնների պատրաստումն ու հրատարակումը յատկապէս աշխուժացրել էր Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի նախօրէին: Յիշեցնենք, որ 2009-2014՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմէթ Դաւութօղլուն շրջանառութեան մէջ էր դրել «Արդար Յիշողութեան» (“Adil Hafiza”) մասին դրոյթը, որն իրականում նպատակ ունէր Հայոց Ցեղասպանութեան մեծ ողբերգութիւնը հաւասարեցնել Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին զոհուած թուրքերի ցաւի հետ:

Մեծ Եղեռնի 100ամեայ տարելիցին ընդառաջ՝ թուրքական կողմն աշխուժ քայլեր ձեռնարկեց նաեւ գիտական ոլորտում: Ինչպէս եւ կանխատեսելի էր, գիտական ասպարէզում այս հարցում պարտաւորութիւնների հիմնական բեռն ստանձնեց թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան եւ Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտման մշտական խօսափող Թուրքական Պատմագիտական Ընկերութիւնը (ԹՊԸ, Türk Tarih Kurumu): Այդ աշխատանքների շրջանակներում, 2011 Նոյեմբերին թուրքական «Դեղիշիմ» հրատարակչութիւնը լոյս ընծայեց հայ-թուրքական յարաբերութիւններին նուիրուած 24 հատորանոց հանրագիտարան՝ Սաքարիայի Համալսարանի դասախօս եւ ԹՊԸի Հայկական Բաժնի պատասխանատու, դոկտոր, պրոֆեսոր Էնիս Շահինի խմբագրութեամբ, որում ընդգրկուեցին նաեւ հայ, ադրբեջանցի, ֆրանսիացի, անգլիացի, ռուս եւ ամերիկացի հեղինակների 361 «գիտական» ուսումնասիրութիւններ: Թուրքական *Սաբահ* օրաթերթի փոխանցմամբ՝ 17,000 էջից եւ 80,000 փաստաթղթից բաղկացած սոյն հանրագիտարանը պատրաստել է հինգ տարում[3]:

Ինչպէս միշտ, նշեալ տասնամեակում եւս Հայոց Ցեղասպանութիւնը ժխտելու գործում ներգրաւուած են եղել Թուրքիայի ոչ միայն պատմաբաններ, այլեւ քաղաքական գործիչներ ու լրագրողներ, ովքեր չեն բաւարարուել հրապարակախօսական յօդուածներով, այլ այդ թեմայով հեղինակել են նաեւ «գիտական» ուսումնասիրութիւններ: Այսպէս, օրինակ, դարձեալ 2011ին Թուրքիայում լոյս է ընծայուել թուրք քաղաքական գործիչ Ուլուչ Գիւրքանի *Ermeni Sorununu Anlamak* (Հասկանալ Հայկական Հարցը) գիրքը, որում հեղինակը, ժխտելով Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը, կրկնում է թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան այն հիմնական թեզը, թէ կատարուել է «միայն տեղահանութիւն»: Գիւրքանը նաեւ հիմնուելով Դաւութօղլուի յօրինած վերոյիշեալ դրոյթի վրայ՝ պնդում է, թէ «բոլորն են ցաւ ապրել այդ ժամանակաշրջանում»[4]: Հեղինակը անդրադարձել է նաեւ երիտթուրքերի 1919-1921ի դատավարութիւններին նուիրուած թեմայի՝ 2015 Մարտին Ստամբուլում հրատարակուած *Ermeni Katilami Suçlamasi. Yargilama ve Karar. Malta (1919-1921)* (Հայկական

կոտորածի մեղադրանքը. Դատավարութիւն եւ դատավճիռ: Մալթա 1919-1921)[5] գրքով: Հարկ է նշել, որ սոյն գրքի հեղինակը, որպէս Անկարայից ընտրուած պատգամաւոր, 1991-2002՝ պաշտօնավարելէ նաեւ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (ԹԱՄԺ), որոշ ժամանակ եղել ԹԱՄԺի փոխնախագահը: Լինելով քաղաքական գործիչ եւ լրագրող, այլ ոչ թէ պատմաբան՝ Գիւրքանը յիշեալ գիրքը գրել է՝ առաւելապէս ելնելով քաղաքական շահերից եւ դրդապատճառներից: Դրանով է պայմանաւորուած նաեւ այն հանգամանքը, որ այս գիրքը գիտական առումով, յամենայնդէպս՝ երիտթուրքերի դատավարութիւնների խնդրի տեսանկիւնից, որեւէ նորոյթ չի պարունակում, այլ միայն կրկնում է թուրքական պաշտօնական պատմագրութեան հիմնական թեզերը հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների դատական գործերի վերաբերեալ:

Հակահայկական թեմաներով գրքերի հրատարակումը Թուրքիայում, ինչպէս եւ կանխատեսւում էր, աշխուժացաւ յատկապէս Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի նախօրեակին: 2014ին «Նոր Թուրքիա» ռազմավարական ուսումնասիրութիւնների կենտրոնը (Yeni Türkiye Stratejik Araştirma Merkezi) հրատարակեց Հայոց Ցեղասպանութեան փաստի ժխտմանն ուղղուած եւ 4000 էջից ու հինգ հատորից բաղկացած ուսումնասիրութիւնների շարք, որ կրում էր "Ermeni Meselesi Özel Sayisi" (-Հայկական հարցին նուիրուած յատուկ համար) վերնագիրը[6]:

2015ին Թուրքիայում 15 հոգու համահեղինակութեամբ լոյս տեսաւ *Yüzüncü Yilinda Ermeni Meselesi "İddialar-Yalanlar-Gerçekler"* (Հայկական Հարցը 100րդ տարելիցին. պնդումներ, ստեր, ճշմարտութիւններ) վերնագրով յօդուածների ժողովածուն, որը շարունակելով թուրքական ժխտողականութեան հիմնական թեզերը՝ Հայկական Հարցին եւ հայ-թուրքական յարաբերութիւններին էր անդրադառնում պատմական, քաղաքական եւ ընկերաբանական դիտանկիւններից[7]:

Պատմակեղծարարութիւնն այս երկրում շարունակուեց նաեւ յետագայ տարիներին: 2017ին թուրքական «Փալէթ» Հրատարակչութիւնը Ֆերուդուն Աթայի խմբագրութեամբ տպագրեց միքանի թուրք "պատմաբաններ"ի գրչին պատկանող յօդուածների ժողովածու: *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi* (1915ով կաշկանդուած պատմութիւնը. Հայկական Հարցը)[8] վերնագիրը կրող սոյն գրքի առաջաբանում խմբագիր Աթան գրում է. «Առաջին Աշխարհամարտի ժամանակ, երբ օսմանեան պետութիւնը կենացմահու պայքար էր մղում, հայերի մի մասը, պետութեան թշնամիների հետ համագործակցելով, անդառնալի գործողութիւններ է ձեռնարկել եւ կոտորածներ իրականացրել անպաշտպան մարդկանց դէմ: Սոյն գրքում խիստ արժէքաւոր յօդուածների հեղինակ ուսումնասիրողները, սկզբնական շրջանից մինչ օրս թուրք-հայկական յարաբերութիւններին անդրադառնալով, նպատակադրուել են իրենց նպաստն ունենալ այս ոլորտում արուած ուսումնասիրութիւնների մէջ»[9]:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ ԻՐԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ԳՐՔԵՐ ՏՊԱԳՐԱԾ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Չնայած նշեալ տասնամեակում Հայոց Ցեղասպանութեան ու Հայկական Հարցի վերաբերեալ Թուրքիայում շարունակուող պատմակեղծարարութեանը՝ որոշ հրատարակչութիւնների կողմից տպագրուել են նաեւ պատմական փաստերը չաղաւաղած գրքեր: Այս առումով յիշատակման են արժանի յատկապէս «Բելգէ», «Փենջերէ», «Իլեթիշիմ» հրատարակչութիւնները:

Հայութեանը յատկապէս յայտնի են «Բելգէ» Հրատարակչութիւնն ու վերջինիս տնօրէն Ռագըփ Զարաքօլուն, քանզի սոյն հրատարակչութիւնն առաջիններից էր Թուրքիայում, որ առաջին անգամ 1993ին համարձակուեց այդօրինակ գրքեր լոյս ընծայել: 2013 Փետրուարին հերթական անգամ Հայաստան այցելած Զարաքօլուն, ինձ հետ զրոյցում ներկայացնելով վերջին շրջանում իր հրատարակչատան կատարած աշխատանքները եւ, յատկապէս, Հայոց Ցեղասպանութեան ու Հայկական Հարցին առնչուող խնդիրների վերաբերեալ հրատարակած գրքերը, մասնաւորապէս նշեց. «Ամենավերջին գիրքը, որ հրատարակել ենք հայկական թեմատիկայով, - Թեսա Հոֆմանի կողմից կազմուած՝ 1912-22ի Անատոլիայի հայերի, յոյների եւ ասորիների զտման մասին համապարփակ աշխատութիւնն է: Թեսա Հոֆմանը ժողովել է Բեռլինում կայացած մի գիտաժողովի զեկուցումները: Այս գիրքը շատ ուշագրաւ է, քանզի ներկայացնում է երեւոյթի առաւել ընդգրկուն կողմերը: Սոյն աշխատութիւնը հրատարակել ենք Սիւզան-Զենգինի յիշատակին, որովհետեւ վերջինս, ինձ նման՝ անարդար կերպով բանտարկուել է եւ ազատուելուց յետոյ մահացել՝ առողջական խնդիրների հետեւանքով»[10]:

Ինչպէս երեւում է նաեւ հարցազրոյցից, Զարաքօլուի ղեկավարութեամբ գործող «Բելգէ» Հրատարակչութիւնն այս տարիների ընթացքում լոյս է ընծայել ոչ միայն թուրք, այլ նաեւ հայ եւ այլազգի գիտնականների գրքեր՝ դրանք թարգմանաբար ներկայացնելով թուրք ընթերցողների լայն զանգուածներին: Այսպէս, նոյն՝ 2013ին «Բելգէ»ն տպագրել է նաեւ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան Եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի գիտաշխատող, դոկտոր, պրոֆեսոր Վերժինէ Սվազլեանի *Հայոց Ցեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ* ստուարածաւալ եւ խիստ արժէքաւոր աշխատութեան թուրքերէն թարգմանութիւնը[11]:

Սակայն 2016 Յուլիսին Թուրքիայում կատարուած ռազմական յեղաշրջման փորձից եւ յայտարարուած արտակարգ դրութիւնից յետոյ երկրում սաստկացած ճնշումներից չկարողացաւ խոյս տալ նաեւ այս հրատարակչատունը. այդ տարուայ Օգոստոսին Զարաքօլուի տունը խուզարկութ-

եան ենթարկուեց, իսկ 2017 Մայիսին ոստիկանութիւնը ներխուժեց «Բել-գէ» Հրատարակչութիւն եւ շուրջ 2000 գիրք առգրաւեց[12]:

Նոյն տասնամեակում Թուրքիայում Մեծ Եղեռնի եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ «Փենջերէ» Հրատարակչութեան կողմից լոյս ընծայուած գրքերի շարքում յիշատակման է արժանի յատկապէս Արշալոյս (Աւրորա) Մարտիկանեանի «Յօշոտուած Հայաստան» փաստագրական յուշագրութեան հրատարակումը, որ թուրքերէն է թարգմանել հայաստանաբնակ պոլսահայ մտաւորական Տիրան Լոքմագէօզեանը[13], իսկ «Իլեթիշիմ» Հրատարակչատունն առաւելապէս տպագրել է Հայոց Ցեղասպանութեան մասին բազմաթիւ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ կատարած թուրք պատմաբան Թանէր Աքչամի միքանի գրքերը[14]:

Տասնամեակում այս առումով կարեւոր աշխատանք է կատարել նաեւ Ստամբուլում գործող «Արաս» հայկական հրատարակչատունը[15]:

ՀՐԱՆՏ ՏԻՆՔԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

2007 Յունուարի 19ին *Ակօս* շաբաթաթերթի խմբագրատան առջեւ սպանուած պոլսահայ մտաւորական, *Ակօս*ի գլխաւոր խմբագիր Հրանտ Տինքի անունը կրող միջազգային հիմնադրամը ստեղծուել է նոյն տարուայ Յունիսին, Տինք ընտանիքի ջանքերով: Այս հիմնադրամում աշխատում են ոչ միայն հայեր, այլեւ այլազգիներ, այդ թւում՝ թուրքեր: Հիմնադրամը, այլ ձեռնարկների հետ մէկտեղ, հանդէս է գալիս նաեւ գիտական ու հրատարակչական գործունէութեամբ: Այսպէս՝ 2011ին Հրանտ Տինք Հիմնադրամը ձեռնարկել է «Լռութեան Ձայնը» կամ «Անատոլիայի Հայերի Բանաւոր Պատմութեան» նախագիծը, որի շրջանակներում հրատարակում է Թուրքիայի հայերի վերաբերեալ բանաւոր պատմութեան միջոցով կատարուած ուսումնասիրութիւններ: 2011ին տպագրուել է *Sessizliğin Sesi 1 - Türkiye Ermenileri Konuşuyor Derleyen* (Լռութեան Ձայնը-I. Խօսում են Թուրքիայի հայերը) ուսումնասիրութիւնը[16]: 2012ին հիմնադրամը լոյս է ընծայել *Sessizliğin Sesi 2 - Diyarbakirli Ermeniler Konuşuyor, Derleyen* (Լռութեան ձայնը-II. Խօսում են դիարբեքիրցի հայերը) գիրքը[17], որում ներկայացուում են - Դիարբեքիրում ապրող 8 կին եւ նոյնքան տղամարդ հայերի պատմութիւնները: Իրականում գիրքը կազմողները հանդիպել են 81 դիարբեքիրցի հայերի հետ, որոնցից 22ն ապրում են Ստամբուլում, 16ը՝ Դիարբեքիրում, 9ը՝ Լիբանանում, 9ը՝ Նիւ Եորքում, 4ը՝ Լոս Անճելըսում, 7ը՝ Մոնրէալում, 4ը՝ Թորոնթոյում, 4ը՝ Երեւանում եւ 3ը՝ Նիւ Ճըրզիում: Bianet.org լրատուական կայքի փոխանցմամբ՝ այս գրքերի շնորհանդէսի ժամանակ ուսումնասիրութեան մասնակից Էմինէ Քոլիվարը իր ելոյթում յայտնել է, որ գրքի առաջին հատորում ներկայացուած են եղել Թուրքիայում ապրող հայերը, իսկ սոյն հատորում՝ միայն Դիարբեքիրի հայերի պատմութիւնները: Նա նաեւ յաւելել է, որ այս գիրքը Դիարբեքիրի հայերին նուիրելու գա-

ղափարը ծնուել էր Սուրբ Կիրակոս եկեղեցու բացմանը Դիարբեքիրի հայերի հոծ մասնակցութեան շնորհիւ: Շնորհանդէսին ելոյթ է ունեցել նաեւ գիրքը կազմող Ֆերդա Բալանջարը, ով նշել է, թէ այն անձինք, որոնց պատմութիւններն ընդգրկուել են գրքում՝ Դիարբեքիրի եւ մերձակայ շրջանների իսլամացած հայ ընտանիքների զաւակներ են, ովքեր մեծացել են որպէս մահմեդական եւ միայն յետագայում են տեղեկացել իրենց հայկական ծագման մասին[18]:

2013ին հիմնադրամը թուրքերէն թարգմանեց ու հրատարակեց նաեւ *Kiliç Artiklari. Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmiş Ermenileri* (Սրից փրկուածները. Թուրքիայի ծպտեալ եւ իսլամացուած հայերը) գիրքը, որ պատրաստել էին լրագրող ու ընկերաբան Լորենս Ռիթէրը եւ լուսանկարիչ Մաքս Սվասլիեանը[19]: Գրքի հեղինակները Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ կոտորածից մի կերպ փրկուած հայերի սերունդներին ուսումնասիրելու նպատակով բազմաթիւ հանդիպումներ էին ունեցել Արեւմտեան Հայաստանում, Ստամբուլում եւ Եւրոպայի որոշ երկրներում: Նոյն տարում Տինք Հիմնադրամը տպագրեց նաեւ *Diyarbakir Tebliğleri: Diyarbakir ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi* («Դիարբեքիրեան ծանուցումներ. Դիարբեքիրի եւ շրջակայքի հասարակական եւ տնտեսական պատմութեանը նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը»[20]) եւ *Mardin Tebliğleri, Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi* (Մարդինեան ծանուցումներ. Մարդինի եւ շրջակայքի հասարակական եւ տնտեսական պատմութեանը նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը»[21]) վերնագրերով յօդուածների ժողովածուները, որոնք բազմակողմանիօրէն ներկայացնում են տուեալ բնակավայրերը: Երկու ժողովածուներում էլ ընդգրկուել էին այդ թեմաներով նոյն հիմնադրամի կողմից կազմակերպուած գիտաժողովներին մասնակից թուրք եւ արտասահմանցի հետազօտողների զեկուցումները:

2014ին հիմնադրամը, շարունակելով «Անատոլիայի Հայերի Բանաւոր Պատմութիւն» նախագիծը, հրատարակեց *Sessizlğin sesi-III. Ankarali Ermeniler Konuşuyor* (Լռութեան ձայնը-III. Խօսում են անկարացի հայերը)[22] գիրքը, որի հեղինակները հարցազրոյցներ էին ունեցել Թուրքիայի մայրաքաղաքում ապրող 10 հայերի հետ: 2015ին նոյն նախագծի շրջանակներում տպագրուեց նաեւ *Sessizlğin sesi-IV. İzmitli Ermeniler Konuşuyor* (Լռութեան ձայնը-IV: Խօսում են իզմիթցի հայերը) ուսումնասիրութիւնը[23], որը ներկայացնում է 1915ին Օսմանեան Կայսրութեան կազմում գտնուած Իզմիթ (Նիկոմիդիա) սանջակի (մարզի) Իզմիթ, Պահչեճիկ (Պարտիզակ), Ատափազար, Քարամիւրսէլ, Կէյվէ բնակավայրերում ապրած հայերի սերունդներին: Գրքում ընդգրկուած են Բալանջարի ինը հարցազրոյցները, ֆրանսահայ պատմաբան Ռեմոն Գէորգեանի «Հայոց Ցեղասպանութիւնը» գրքի «Իզմիթի Սանջակում Կատարուած Տեղահանութիւնը» բաժինը, ինչպէս նաեւ Արաս Էրկիւնէշի հեղինակած վերջաբանը: Այս ուսումնասիրութ-

եան շրջանակներում արուել է 30 հարցազրոյց: Հարցազրոյց տուած անձանցից 5 հոգու ընտանիքները ծագումով Պարտիզակից են, իսկ միւս 4 հոգունը՝ Քարամիւրսէլից, Արմաշից, Ադափազարից եւ Իզմիթից: 2015ին հիմնադրամը լոյս ընծայեց նաեւ դեռեւս 2013ին Ստամբուլում իր կողմից կազմակերպուած՝ իսլամացուած հայութեան թեմայով գիտաժողովի զեկուցման նիւթերը[24]:

Հիմնադրամն ուսումնասիրութիւններ է կատարում նաեւ բռնագրաւուած հայկական գոյքի թեմայով, որի շրջանակներում 2016ին հրատարակուեց Կայսերիում (Կեսարիա) հայկական ու յունական լքեալ գոյքին նուիրուած մի գիրք: Այն կրում էր *Ermeni ve Rum Kültür Varliklariyla Kayseri* (-Հայկական եւ յունական մշակութային ժառանգութեամբ Կայսերին)[25] վերնագիրը: Շարունակելով Կեսարիայում հայկականութեան թեման՝ 2018ին դարձեալ «Լռութեան Ձայնը» կամ «Անատոլիայի Հայերի Բանաւոր Պատմութիւն» նախագծի շրջանակներում Տինք Հիմնադրամը տպագրեց *Sessizliğin Sesi-V. Kayserili Ermeniler Konuşuyor* (Լռութեան ձայնը-V. Խօսում են կեսարացի հայերը) ուսումնասիրութիւնը[26]: Հիմնադրամի կայքէջում հրապարակուած տեղեկութեան համաձայն՝ գրքում ներկայացուած են 28 հոգու հետ կատարուած հարցազրոյցներ: Բացի այդ՝ գրքում տեղ են գտել նաեւ Հրանտ Տինք Հիմնադրամի պատմութեան ծրագրին մասնակցած պատմաբան Մեհմէդ Փոլաթէլի առաջաբանը եւ գիրքը կազմողի՝ դոկտոր Իճլալ Այշէ Քիւչիւքքըրջայի վերջաբանը: Ըստ գրքի՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ եւս Կեսարիայում դեռ շարունակել են հայեր ապրել: Այսպէս՝ 1927ի մարդահամարի տուեալներով՝ այստեղ պաշտօնապէս գրանցուած են եղել 1978 հայեր: Այդ թիւը 1932ին իջել է 1600ի, 1960ին՝ 800ի, իսկ ներկայում այստեղ գրեթէ այլեւս չկան հայեր: Յատկապէս 1950ականներին Ստամբուլ արտագաղթած կեսարացի հայերի մեծ մասը հաստատուել է Կ.Պոլսի Սամաթիա թաղամասում[27]:

ԻՍԼԱՄԱՑՈՒԱԾ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹԸ՝ ԹՈՒՐՔ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ

Ինչպէս նկատելի է նաեւ Հրանտ Տինք Հիմնադրամի գիտական գործունէութիւնից, տասնամեակում թուրք ուսումնասիրողների ուշադրութեան կենտրոնում շարունակել են գտնուել իսլամացուած եւ ծպտեալ հայերին առնչուող հարցեր: Յիշեցնենք, որ նախկինում *թապու* եղած այս թեման սկսեց աւելի աշխուժօրէն քննարկուել յատկապէս Տինքի մահից յետոյ, երբ նրա թաղման արարողութեան օրը հազարաւոր մարդիկ դուրս եկան Ստամբուլի փողոցներ եւ յայտարարեցին իրենց ծագման մասին: Ինքը՝ Տինքը եւս էական դեր էր խաղացել այս *տաբուն* կոտրելու հարցում՝ *Ակօս*ի էջերում հրատարակելով նման հայերի պատմութիւններ: Այդ հայերի շարքում առանձնայատուկ տեղ են գրաւում իսլամացուած հայ կանայք, որոնք հարկադրուած են եղել ամուսնանալ թուրքերի կամ քրդերի հետ:

2012ին Թուրքիայում Համիթ Փեքէրի հեղինակութեամբ տպագրուեց նման հայ կանանցից մէկին նուիրուած մի գեղարուեստական վէպ, որը կրում էր *Ermeni Kizi Kürt Anasi* (Հայու աղջիկ, քրդի մայր) վերնագիրը[28]: Ն-մանատիպ թեմայով է գրուած Բիննազ Օնէրի՝ 2012ին լոյս տեսած *Geride Kalanlar* (Հետեւում մնացորդները) վէպը[29], որում ներկայացուած է Ուրֆայի Քայալըք գիւղի հայութիւնը: Այստեղի հայերին թուրքական իշխանութիւն-ները մահուան երթի են հանում 1915 Օգոստոսին: Հայ որոշ ընտանիքներ ստիպուած թողնում են իրենց 16 աղջիկներին: Յետագայում այդ մանկա-հասակ աղջիկներին ստիպում են ամուսնանալ իրենցից տարիքով շատ մեծ տղամարդկանց հետ եւ բռնի իսլամացնում նրանց:

Տասնամեակում այդ թեմաներով Թուրքիայում տպագրուել են նաեւ այնպիսի հեղինակների գործեր, ովքեր ներկայացրել են իրենց իսկ մայ-րերի կամ մեծ մայրերի պատմութիւնները: Այդ հեղինակներից մէկն էր - Թուրքիայում Ժամանակակից Լրագրողների Միութեան նախկին նախա-գահ Ահմէթ Աբաքայը, ում հեղինակութեամբ *Hoşana'nin Son Sözü* (Հոշանա-յի վերջին խօսքը)[30] վերնագրով 2013ին լոյս տեսած գրքում արտացոլուած են 82 տարեկան հասակում մահացած իր հայ մօր ապրումները, ով մահ-ուանից միայն րոպէներ առաջ է համարձակուել ընտանիքի առաջ բացել իր ծագման գաղտնիքը: Իդէպ՝ այս գրքի հրատարակումից յետոյ Աբաքա-յը ենթարկուել է ազգականների խիստ քննադատութեանը, ովքեր նրան նախատել են նման գիրք լոյս ընծայելու համար[31]:

Որոշ թուրք գրողներ անդրադարձել են նաեւ իսլամացուած հայ մա-նուկների ճակատագրին: Այսպէս՝ 2014ին Թուրքիայում հրատարակուել է ծագումով սասունցի Ադնան Արսլանի *Ceviz Ağaci* (Ընկուզենին)[32] վերնագ-րով վէպը, որում ներկայացւում է արեւմտահայութեան, յատկապէս հայ կանանց ու երեխաների ապրած դրաման: Թուրքական լրատուամիջոցնե-րի հետ զրոյցում իր վէպի մասին մանրամասներ ներկայացրած հեղինա-կը յայտնել է, թէ իրեն ոգեշնչել էր 96 տարեկան հայ Սուլէյմանը, որն իր հետ բնակուել էր նոյն հայկական գիւղում: Պաթմանի Սասուն գաւառին ենթակայ Թեքելէր գիւղում ծնուած Արսլանը նաեւ նշել էր, որ սոյն գրքի միջոցով ցանկանում էր ապագայ սերունդներին փոխանցել հայերի բնա-կավայրերի, նրանց կենցաղի եւ ապրած մեծ դրամայի մասին տեղեկութ-իւններ: Հեղինակը նաեւ ընդգծել էր, թէ վէպը գրել էր՝ հիմնուելով իրա-կան փաստերի եւ իրադարձութիւնների վրայ[33]:

Նոյն՝ 2014ին Թուրքիայում հրատարակուել են նաեւ թուրք հեղինակ Ա-լի Բայրամի *Arsine. Tehcirde Bir Ermeni Kizi* (Արսինէ: Աքսորի մէջ մի հայ աղ-ջիկ)[34] վէպը, որում եւս ներկայացուած է հարկադրաբար կրօնափոխ եղած մի հայ կնոջ պատմութիւնը: Կարճ ժամանակ անց սոյն վէպը յայտնուեց ամենաընթերցուած գրքերի հորիզոնականում եւ անգամ Նորէլեան Մրցանակի ներկայացուեց: Գրքում դէպքերը զարգանում են 1915ին Սամ-սունի Քաւաք գաւառում, որտեղ Ռաֆայէլ Թէյէլ ընտանիքը ստիպուած է

լինում բռնել գաղթի ճամփան: Վէպը պատմում է ընտանիքի դստեր՝ Արսինէի դժուարին կեանքի մասին:

Նոյն տարուայ մէջ հրատարակուել է նաեւ հայկական ծագում ունեցող Աբդուլլահ Գազէլի *Akbez. Son Kale* (Աքբէզ. վերջին բերդը)[35] գիրքը, որում ներկայացուում է հեղինակի ծննդավայր Հաթայ (Ալեքսանդրէթ) նահանգի Աքբէզ գիւղից հայութեան տեղահանութեան թեման: Հեղինակն ուսումնասիրել ու ներկայացրել է նաեւ Հայոց Ցեղասպանութիւնից առաջ՝ 1900ականների սկզբին կատարուած դէպքերը, զրուցել գիւղի այժմու բնակիչների հետ: Գազէլն իր հայ ազգականների հետքերով գնալիս հասել է մինչեւ Պէյրութ եւ գրքում ներկայացրել նաեւ իր հանդիպումը նրանց հետ:

2015ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Օմէր Աքընի *Tosbit Dağı* (Թոսբիթ լեռը)[36] վէպը, որը նուիրուած է այժմեան Թուրքիայի Քոճաէլի նահանգում գտնուող Արմաշի (ներկայիս՝ Աքմեշէ) հայերին: Վէպում հեղինակն անդրադառնում է Արմաշում ծնուած ու մեծացած հայերի պատմութեանն ու մշակութային ժառանգութեանը[37]:

Թուրքիայում իսլամացուած հայութեան թեմային առնչուող գրքեր հրատարակուել են նաեւ 2016ին: Այդ տարի երկրում գործող Իսմայիլ Բեշիքչի Հիմնադրամը լոյս է ընծայել Միւսլիւմ Իւզիւլմէզի *Ergani Tarihinin Sakli Sayfasi Ermeniler* (Էրգանիի պատմութեան թաքնուած էջը՝ հայեր)[38] վերնագրով ուսումնասիրութիւնը: Արմատներով էրգանիցի պատմաբանը աշխատութեան մէջ անդրադառնում է Հայոց Ցեղասպանութիւնից առաջ եւ յետոյ Դիարբեքիրի Էրգանի գաւառի եւ շրջակայ բնակավայրերի հայերի կեանքին:

2017ին եւս թուրքական գեղարուեստական գրականութեան մէջ պահպանուել է հետաքրքրութիւնը իսլամացուած հայ կանանց ու երեխաների թեմայի նկատմամբ: Այդ տարի Ստամբուլում տպագրուել է հայկական ծագում ունեցող լրագրող Նուէր Լազօղլուի *Kalbim Turkuaz* (Սրտիս Փիրուզը)[39] վէպը, որը նուիրուած է Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ թուրք աղաներից մէկի կողմից որդեգրուած մի հայ աղջկայ՝ Փիրուզի պատմութեանը: Իրական դէպքերի հիման վրայ ստեղծուած գրքի գլխաւոր հերոսուհին Մեծ Եղեռնի տարիներին Խարբերդ էր բերուել Կիրասուն նահանգից, 6 տարեկան հասակում:

Այդ տարի հրատարակուել է նաեւ հայկական արմատներ ունեցող Հալիլ Էրհանի *Karadeniz'den Bir Ermeni Yetimi-Baybahanli Nubar* (Սեւ ծովից մի հայ որբ՝ Պայբահանցի Նուպարը)[40] վերնագրով գիրքը, որում հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի Հանրապետութեան՝ Սեւ Ծովի ափամերձ հատուածում գտնուող Իւնիէ շրջանի իսլամացուած հայերից իր հարազատ պապի պատմութիւնը:

Նմանատիպ թեմայով նոյն՝ 2017ին Թուրքիայում Մուրաթ Աթաշի հեղինակութեամբ լոյս է տեսել *Armine. Çorak Dağin Sürgünü* (Արմինէ: Չորաք լեռան աքսորը)[41] վէպը, որը հրատարակել է «Արաս» Հրատարակչատու-

նը: Իրական դէպքերի վրայ հիմնուած սոյն ստեղծագործութիւնն անդրադառնում է Ցեղասպանութեան տարիներին Սեբաստիայի գիւղերից մէկի հայ բնակչութեան կրած տառապանքների թեմային:

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՅՈՒՆԱՑ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԻ ԹԵՄԱՆ՝ ԹՈՒՐՔ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻԶԱԿԷՏՈՒՄ

Տասնամեակում թուրք հետազօտողների ուշադրութեան կենտրոնում է եղել նաեւ հայոց եւ յունաց լքեալ գոյքերի բռնագրաւման թեման: Այսպէս՝ 2010ին «Բելգէ»ն լոյս ընծայեց թուրք գիտնական Նեւզաթ Օնարանի *Emvâl-i Metrûke Olayi. Osmanli'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi* (Օսմանեան եւ հանրապետական շրջանին լքեալ գոյքի դէպքը. հայկական եւ յունական ունեցուածքի թուրքացումը)[42] հաստափոր գիրքը: Հեղինակը շուրջ 600 էջի մէջ ներկայացնում է հայերի եւ յոյների ցեղասպանութիւնների ընթացքում թուրքական իշխանութիւնների կողմից հայկական եւ յունական ունեցուածքի կողոպուտը, լքեալ գոյքը սեփականացնելու նպատակով անօրինական կերպով ընդունուած ու կիրառուած օրէնքները, ինչպէս նաեւ՝ Թուրքիայի Հանրապետութեան տարիներին պետական մակարդակով շարունակուած թալանը: Գրքի վերջում ներկայացուած են նաեւ լքեալ գոյքի վերաբերեալ ընդունուած մի շարք որոշումներ եւ օրէնքներ:

2012ին «Իլեթիշիմ»ը տպագրեց թուրք ցեղասպանագէտներ Աքչամի եւ Ումիթ Քուրթի համատեղ գիրքը, որը կրում է *Kanunlarin Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarinda Soykirimin İzini Sürmek* (Օրէնքների ոգին. հետեւել Ցեղասպանութեան հետքին՝ «Լքեալ գոյքի» մասին օրէնքներում)[43]: Գրքում մէջ բերուած են Տինքի հետեւեալ խօսքերը. «…եթէ հարց բարձրացուի, թէ ում միջեւ է բաժանուել հայերից մնացած գոյքը, եւ "ում ինչ է պատահել", դա շատ մեծ ցնցում կը յարուցի: Քանզի կ'արժեզրկուի երկրին յարմարեցուած մի ողջ պատմութիւն: Հասարակութեան մէջ կը տարածուի այն գաղափարը, որ եթէ այդ պատմութիւնը սխալ էր ներկայացուել, ուրեմն այլ բաներ էլ են սխալ պատմուել: Թուրքիայում կը գրանցուի մի էական փոփոխութիւն»[44]:

Աքչամը,այդ գրքի մասին ինձ տուած հարցազրոյցում մեկնաբանելով հայերի գոյքը կողոպտելու շարժառիթները, մասնաւորապէս նշել էր. «Ես նկատել եմ, որ թէեւ երիտթուրքերը հայերի բնաջնջման մասին որոշումեն ընդունել ոչ թէ տնտեսական, այլ առաւելապէս գաղափարական-քաղաքական դրդապատճառներով, այնուամենայնիւ օգտուել են իրենց բոլոր հնարաւորութիւններից՝ տնտեսական առումով եւս շահած դուրս գալու նպատակով եւ ձգտելա ռաւելագոյն օգուտ քաղել հայերից մնացած հարստութիւնից: Բացի այդ՝ տնտեսական շահի շնորհիւ նրանք տեղական մակարդակով էլ են աջակցութիւն ստացել»[45]:

Նոյն տարում Հրանտ Տինք Հիմնադրամի կողմից հրատարակուել է նաեւ *2012 Beyannamesi. İstanbul Ermeni Vakiflarinin El Konan Mülkleri* (2012իյայտարարութիւնը. Ստամբուլի հայկական հիմնադրամների բռնագրաւուած ունեցուածքը)[46] խորագրով ուսումնասիրութիւնը: Սոյն գիրքը, որի առաջաբանի հեղինակն է դոկտոր, պրոֆ. Հիւսէյին Հաթեմին, կազմուել է Փոլաթէլի, Նորա Միլդանօղլուի, Օզգիւր Լեման Էրէնի եւ Մեհմէթ Աթըլգանի կողմից: Այս խումբը 2 տարի շարունակ ուսումնասիրել է արխիւները, հին քարտէզներ, պետական ցուցակներ: Հեղինակներն օգտուել են նաեւ Տինքի անձնական արխիւից: Գրքի համար աղբիւր են ծառայել նաեւ հանգուցեալ փաստաբան Տիրան Բաքարի թղթապանակները[47]:

2013ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Օնարանի մէկ այլ ուսումնասիրութիւն, որը կրում էր *Osmanli'da Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi (1914-1919). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-I* (Հայկական եւ յունական ունեցուածքի թուրքացումը օսմանեան պետութիւնում (1914-1919 թթ.). լքեալ գոյքի լուծարումը-I) վերնագիրը[48]: Նոյն թուականին հրատարակուեց նաեւ այդ ուսումնասիրութեան միւս հատորը՝ *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi (1920-1930). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II* («Հայկական եւ յունական ունեցուածքի թուրքացումը հանրապետութիւնում (1920-1930). լքեալ գոյքի լուծարումը-*II*»)[49]: Հեղինակն այս գրքերում ուսումնասիրել է Թուրքիայի կառավարութեան օսմանեան ու հանրապետական արխիւները՝ ծանօթանալով տնտեսական քաղաքականութեան օրէնքներին եւ որոշումներին ու դրանց վերաբերեալ Թուրքիայի մեջլիսում տեղի ունեցած քննարկումներին: Ընթերցողին, որպէս ուղղակի փաստեր, ներկայացուում են ինչպէս օսմանեան մեջլիսում, այնպէս էլ հանրապետական խորհրդարանում այդ թեմայով կայացած քննարկումների մասին փաստաթղթեր: Երկհատորեակը լոյս ընծայած հրատարակչութեան պաշտօնական կայքէջում հրապարակուած տեղեկութեան համաձայն՝ Օնարանի գրքում շեշտւում է, որ 1920ականների Թուրքիայի նորաստեղծ Հանրապետութեան «ազգային քաղաքականութիւնը» հիմնուել է Միութիւն Եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան տնտեսական քաղաքականութեան վրայ եւ, հետեւաբար, հանդիսանում է այդ քաղաքականութեան շարունակութիւնը: Միաժամանակ աշխատութեան մէջ վերլուծութեան է ենթարկւում, թէ ինչպէս է հայոց եւ յունաց գոյքը իւրացուել թուրքական պետութեան նախաձեռնութեամբ ու վերածուել թուրք-իսլամական դրամագխլի[50]:

ՋԵՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԹՈՌԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նշեալ տասը տարիներին Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ Թուրքիայում հրատարակուած ուսումնասիրութիւնների շարքում հարկ է առանձնացնել Հայոց Ցեղասպանութեան գլխաւոր պատասխանատուներից մէկի՝ Ջեմալ փաշայի թոռան՝ Հասան Ջեմալի հեղինակութեամբ 2012ին լոյս տեսած *1915: Ermeni Soykiriml* (1915. Հայոց

Ցեղասպանութիւն)[51] վերտառութեամբ գիրքը, որը հիմնականում ընդգրկում է այս թեմայով նրա գրչին պատկանող յօդուածները: Մասնագիտութեամբ լրագրող Հասան Ջեմալը եղել է Տինքի ընկերը, իսկ Երեւան այցելել է Տինքի մահից յետոյ: Գրքի շապիկին զետեղուած է Հասան Ջեմալի այն լուսանկարը, որում նա ծնկի է եկել Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանի մօտ ու մի փունջ վարդ է դնում Մեծ Եղեռնի զոհերին յիշատակին: Ֆրանսիական *Le Monde* հեղինակաւոր պարբերականի ստամբուլեան թղթակից Գիյոմ Պերիէն, անդրադառնալով գրքին, մասնաւորապէս գրում է. «Ցեղասպանի թոռան պատմութիւնը մեկնարկում է 2006ին: Ձմեռային մի ցուրտ առաւօտ նա ջիփով ուղեւորւում է Ստամբուլի գերագոյն դատարան: Հասան Ջեմալը եւ 4 սիւնակագիրներ եւս դատւում են «թուրքական ինքնութեանը վիրաւորանք հասցնելու» համար եւ հոծ բազմութեան կողմից արժանանում «հայրենիքի դաւաճան» պիտակին (…) Կամաց-կամաց-Հասան Ջեմալը գտնում է իր ուղին: «Հրանտ Տինքն ինձ օգնեց հասկանալ անցեալի տառապանքների իմաստը: Կարեւոր է առերեսումը դրանց հետ»: Ինչպէս որ նա դա անելու էր՝ այցելելով իր պապին սպանած հայ վրիժառուին, որն ապրում էր Հայաստանում: «Օգտագործե՞լ «ցեղասպանութիւն» բառը, թէ՞ ոչ»: Բազմաթիւ թուրք մտաւորականներ կանգնած են այս երկընտրանքի առաջ: Այս բառը չասուած է մնում շատերի կողմից, իսկ այնպիսի մեղմասացութիւններ, ինչպիսիք են՝ «ողբերգութիւնը» կամ «աղէտը», ընդունելի են ոմանց կողմից: Սակայն Լոս Անճելըսում, ուր նա բանավէճի էր հրաւիրուել ամերիկացի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի թոռան հետ, մարդ, որը դարձաւ կոտորածների մասին յայտնած առաջին անձանցից մէկը, Հասան Ջեմալը բնական կերպով օգտագործում է «ցեղասպանութիւն» բառը իրեն չվստահող հայ ունկնդիրների առաջ: Ներկայում այդ բառը վերնագրուած է գրքի կազմին՝ առանց չակերտների»[52]: - Կարճ ժամանակ անց այս գիրքը *բեսթսելլըր* դարձաւ Թուրքիայում, սակայն դրա հեղինակը ոչ-միանշանակ ընդունուեց Հայաստանում եւ Սփիւռքում, որն, ըստ իս լիովին բնական է, երբ նկատի ենք առնում նրա մեծիոր ինքնութիւնը :

ԹԱՆԷՐ ԱՔՉԱՄԻ ՀԵՏԱՁՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թէեւ վերջին տասնամեակներին Թուրքիայում եւ իր սահմաններից դուրս բնակուող բաւականին մեծ թուով թուրք մտաւորականներ[53] են անդրադարձել Հայոց Ցեղասպանութեանը եւ Հայկական Հարցին առնչուող այլ թեմաների[54], սակայն, կարծում եմ, որ հարկ է առանձնայատուկ անդրադառնալ թուրք յայտնի ցեղասպանագէտ, ԱՄՆի Քլարք Համալսարանի պրոֆեսոր Թանէր Աքչամի միքանի աշխատութիւններին, քանի որ նրա բոլոր ուսումնասիրութիւններն առանձնանում են օսմանեան բազմաթիւ կարեւոր փաստաթղթերի առատութեամբ եւ գիտական մանրազնին վերլուծութեամբ:

Այսպէս՝ 2008ին Թուրքիայում լոյս տեսաւ Աքչամի եւ միջազգային ճանաչում ունեցող ցեղասպանագէտ Վահագն Տատրեանի համատեղ կազմած գիրքը, որ կրում էր *“Tehcir ve Taktil” Divan-i Harb-i Örfî Zabitlari. İttihad ve Terakki’nin Yargilanmasi 1919-1922* (Տեղահանութիւն եւ կոտորածներ. ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրութիւնները: Միութիւն Եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան դատավարութիւնը 1919-1922 թթ.[55]) վերնագիրը: Իդէպ՝ սոյն արժէքաւոր եւ ստուարածաւալ աշխատութիւնը, ունենալով մեծ պահանջարկ, նոյն հրատարակչութեան կողմից վերահրատարակուել է նաեւ 2010ին: Այս գրքում, որում ներառուած են նաեւ մեծ թուով օսմանեան փաստաթղթեր, ոչ միայն ներկայացուած է երիտթուրքերի 1919-20ի դատաքննութիւնների ամբողջական արձանագրութիւնների՝ արաբատառ օսմաներէնից լատինատառի տառադարձուած տարբերակը, այլեւ դրանց ընթերցումը դիւրացուած է կից բերուած թուրքերէն հոմանիշների միջոցով: Ինչպէս աշխատութեան առաջաբանում նշում են հեղինակները, ընդհանուր թուով 13 դատական գործերի մեղադրական եզրակացութիւնները, դատական նիստերի արձանագրութիւնները եւդատավճիռներն ընդգրկող սոյն վաւերագրերը էական դեր են խաղում Հայոց Ցեղասպանութեանն առնչուող դէպքերի վրայ լոյս սփռելու գործում: Հեղինակները ներկայացնում են նաեւ հայերի կոտորածների հարցի քննարկումները ժամանակի օսմանեան մամուլում, երկպալատ խորհրդարանում, երիտթուրքերի դէմ կատարուած հետաքննութիւնները, օսմանեան խորհրդարանի Հինգերորդ Յանձնախմբի իրականացրած հարցաքննութեան նիւթերը եւ երիտթուրքերի դատավարութիւնները: Հեղինակներից Աքչամը գրքի 152-190 էջերում տեղեկութիւններ է հաղորդում Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատեաններում հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների մեղադրանքով յարուցուած դատական գործերի մասին:

2012ին ԱՄՆում անգլերէնով հրատարակուել է Աքչամի նոր գիրքը՝ *The Young Turks’ Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in Ottoman Empire* (Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկութեան դէմ. Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ էթնիկ զտումները Օսմանեան Կայսրութիւնում)[56] խորագրով: Այս աշխատութեան մէջ հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի քրիստոնեաների ցեղասպանութիւնների մասին նոր ապացոյցներ Օսմանեան Կայսրութեան աւելիքան 600 գաղտնի փաստաթղթերից:

2014ին «Իլեթիշիմ»ը տպագրեց Աքչամի նոր ուսումնասիրութիւնը, որը վերաբերում էր յատկապէս կրօնափոխ հայերի հիմնախնդիրներին: *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştirilmasi: Sessizlik, İnkar ve Asimilasyon* (Հայերի բռնի իսլամացումը. լռութիւն, ժխտում եւ ուծացում)[57] վերնագրով սոյն մենագրութեան մէջ նա անդրադառնում է ժամանակակից Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեան ազդեցութեանը՝ թուրք հասարակութեան եւ, յատկապէս, վերջինիս՝ իրեն առաջադէմ համարող հատուածի

վրայ: Այս գրքի առաջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է այն մեծ դժուարութիւնները, որոնց հետ Թուրքիայում բախւում է իւրաքանչիւր մտաւորական՝ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցի անաչառ ուսումնասիրութեամբ զբաղուելիս: Գրքի երկրորդ մասում, որպէս առաջին գլխի տրամաբանական շարունակութիւն, Աքչամն անդրադառնում է այն քննարկումներին, որ միքանի տարի առաջ տեղի ունեցան Թուրքիայում, երբ այստեղ տպագրուեցին օսմանեան բանակում ծառայած հայ սպայ Սարգիս Թորոսեանի յուշերը: Վերջինիս գոյութեան փաստը բնականաբար չէր կարող ընդունելի լինել թուրք հասարակութեան համար, քանի որ թուրքական պաշտօնական պատմագրութիւնը օսմանահպատակ հայերին մշտապէս ներկայացրել էր որպէս «դաւաճանների, որոնք պատերազմի բովում հարուածել էին թիկունքից»: Ամենաճաւալուն՝ երրորդ գլխում հեղինակը, հիմնուելով գրեթէ բացառապէս օսմանեան աղբիւրների եւ յատկապէս կառավարութեան կողմից շրջաններ յղուած հեռագրերի վրայ, անդրադառնում է կրօնափոխ հայութեան հիմնահարցին:

Հարկ է նշել, որ Աքչամի գրքերը բաւականին մեծ պահանջարկ ունեն Թուրքիայում: Այսպէս, օրինակ, 2016ին նոյն՝ «Իլեթիշիմ»ն արդէն եօթերորդ անգամ վերահրատարակեց նրա *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur* (Հայկական Հարցը լուծուած է)[58] գիրքը: Ըստ «Իլեթիշիմ»ի պաշտօնական կայքէջում հրապարակուած տեղեկատուութեան՝ Աքչամը սոյն ուսումնասիրութեան մէջ, որ նա պատրաստել է օսմանեան փաստաթղթերի վրայ հիմնուելով, կենտրոնանում է այնհարցի վրայ, թէ ինչեր են այդ մասին պատմում սկզբնաղբիւրները: Հեղինակը ներկայացնում է Թալէաթ փաշայի հրահանգներով եւ նրա անմիջական ու անընդմէջ վերահսկողութեան տակ կատարուած դէպքերը: Գրքում նշուած է նաեւ Թալէաթի հեռագրերից մէկում տեղ գտած այն արտայայտութիւնը, թէ «Հայկական Հարցը լուծուած է: Կարիք չկայ ժողովրդի եւ կառավարութեան անունն արատաւորել բռնարարքների մասին անտեղի լուրերով»[59]: Նոյն տարում Աքչամը հրատարակեց նաեւ մի նոր ուսումնասիրութիւն՝ *Naim Efendi'nin Hatirati ve Talat Paşa Telgraflari: Krikor Gergeryan Arşivi* (Նաիմ էֆենդու յուշերը եւ Թալէաթ փաշայի հեռագրերը. Գրիգոր Կերկերեանի արխիւը)[60] վերնագրով, որը 2018ին տպագրուեց նաեւ անգլերէն՝ *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*[61]:

Այսպիսով՝ վերջին տասնամեակում՝ 2008-2018, Հայոց Ցեղասպանութեան, Հայկական Հարցի եւ յարակից թեմաներով բաւականին պատկառելի թուով աշխատութիւններ ու գեղարուեստական գրքեր են լոյս տեսել Թուրքիայում եւ նրա սահմաններից դուրս: Սակայն վերջին 2 տարում թուրքաբնակ հետազօտողներն ու գրողները սկսել են խուսափել նման աշխատութիւններ հրատարակելուց, քանի որ 2016 Յուլիսին Թուրքիայում կատարուած յեղաշրջման փորձից անմիջապէս յետոյ այստեղ յայտարարուած արտակարգ դրութեան հետեւանքով մեծապէս տուժեց նաեւ խօսքի

ազատութիւնը: Փակուեցին համեմատաբար ազատ արտայայտուող բազմաթիւ լրատուամիջոցներ, եւ շատ գիտնականներ, գրողներ, հրապարակախօսներ ու լրագրողներ սկսեցին հետապնդումների ենթարկուել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Ներկայում փակուած թուրքական *Ռափիքալ* օրաթերթի տուեալների համաձայն՝ 2002ին Թուրքիայում արգելուել է 38 հրատարակչութեան կողմից տպագրուած 57 հեղինակի 77 գիրք (http://www.radikal.com.tr/kultur/77-kitaba-yasak-657231/):

[2] Մարի Յովհաննիսեան, *ՈւրացմանՔաղաքականութեանԱրմատները, ՆորօրեայԴրսեւորումներըեւԴրանցՀետեւանքները*, Երեւան, «Էդիտ պրինտ» Հրատ., 2017, էջ 129:

[3] https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/11/28/turkermeni-iliskileri-24-ciltlik-ansiklopedide:

[4] Uluç Gürkan, *Ermeni Sorununu Anlamak*, Destek Yayinlari, Istanbul, 2011:

[5] Uluç Gürkan, *Ermeni Katilami Suçlamasi. Yargilama ve Karar. Malta (1919-1921)*, İstanbul, Kaynak Yayinlari, 2015:

[6] http://www.yeniturkiye.com/list.asp?c=0000&year=2002 :

[7] *Yüzüncü Yilinda Ermeni Meselesi "İddialar-Yalanlar-Gerçekler"*, Aygan Yayincilik, Istanbul, 2015:

[8] *1915'e Hapsedilen Tarih: Ermeni Meselesi*, Palet Yayinevi, Konya, 2017:

[9] Նոյն:

[10] «Ռագըփ Զարաքօլուն «Բելգէ» Հրատարակչատան Վերջին Աշխատանքների Շուրջ Տեղեկութիւններ Է Հաղորդել «Ակունքին», http://akunq.net/am/?p=28406:

[11] Prof. Dr. Verjine Svazlian, *Ermeni Soykirimi. Hayatta Kalan Görgü Taniklarinin Anlattiklari*, Belge Yayinevi, Istanbul, 2013:

[12] http://www.diken.com.tr/belge-yayinlarina-polis-baskini-2-bini-askin-kitaba-el-konuldu/:

[13] Arşaluys Mardiganyan, *Parçalanmiş Ermenistan*, Pencere Yayinlari, Istanbul,2014:

[14] Աքչամի աշխատութիւններին առաւել մանրամասն կ'անդրադառնամ ստորեւ:

[15] «Արաս» հրատարակչութիւնը հիմնուել է 1993ին, Ստամբուլում եւ արժանացել «Պատուհան դէպի հայալեզու գրականութիւն» արժեւորմանը: Թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ թուրքերէն գրքեր հրատարակող սոյն հրատարակչատան նպատակն է՝ հայկական մշակութային արժէքները փոխանցել յաջորդ սերունդներին: Այդ մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ https://www.arasyayincilik.com/ :

[16] *Sessizliğin Sesi 1 - Türkiye Ermenileri Konuşuyor Derleyen*: Mehmet Ferda Balancar, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2011:

[17] *Sessizliğin Sesi 2 - Diyarbakirli Ermeniler Konuşuyor, Derleyen*: Mehmet Ferda Balancar, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2012:

[18] http://bianet.org/bianet/azinliklar/143137-diyarbakirli-ermeniler-konusuyor :

[19] Laurence Ritter, Max Sivaslian, *Kiliç Artiklari. Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmiş Ermenileri*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2013:

[20] *Diyarbakir Tebliğleri, Diyarbakir ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2013:

[21] *Mardin Tebliğleri, Mardin ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansi*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2013:

[22] *Sessizlğin sesi-III. Ankarali Ermeniler Konuşuyor*. Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2014:

[23] *Sessizlğin sesi-IV. İzmitli Ermeniler Konuşuyor*. Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2015:

[24] Müslümanlaştirilmiş Ermeniler Konferans Tebliğleri, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2015:

[25] *Ermeni ve Rum Kültür Varliklariyla Kayseri*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2016:

[26] *Sessizliğin Sesi-V. Kayserili Ermeniler Konuşuyor*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2018:

[27] https://hrantdink.org/tr/hdv-yayinlari/33-sozlu-tarih-ani/1251-kayserili-ermeniler-konusuyor :

[28] Hamit Peker, *Ermeni Kizi Kürt Anasi*, Gonca Yayinevi, Gaziantep, 2012:

[29] Binnaz Öner, *Geride Kalanlar*, Evrensel Basim Yayin, Istanbul, 2012:

[30] Ahmet Abakay, *Hoşana'nin Son Sözü*, Büyülüdağ Yayinlari, Istanbul, 2013:

[31] http://www.radikal.com.tr/hayat/abakayin_kitabina_akrabalardan_tepki-_halama_ermeni_diyemezsin-1154450 :

[32] Adnan Arslan, *Ceviz Ağaci*, Belge Yayinlari, Istanbul, 2014:

[33] http://www.batmancagdas.com/yasam/ceviz-agacini-kitapseverlerle-bulusturdu-h37366.html :

[34] Ali Bayram, *Arsine. Tehcirde Bir Ermeni Kizi*, Deva Yayincilik, Istanbul, 2014:

[35] Abdullah Gazel, *Akbez. Son Kale*, Serencam Yayinevi, Gaziantep, 2014:

[36] Ömer Akin, *Tosbit Dağı*, Usar Yayinevi, Istanbul, 2015:

[37] Վէպի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ *Ակօս* շաբաթաթերթում հրատարակուած հեղինակի հարցազրոյցը՝ http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13444/hic-tanisamamis-olsak-da-armasli-ermeniler-bizim-komsularimizdi :

[38] Müslüm Üzülmez, *Ergani Tarihinin Sakli Sayfasi Ermeniler*, İsmail Beşikçi Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2016:

[39] Niver Lazoğlu, *Kalbim Turkuaz*, Chiviyazilari Yayinevi, 2017:

[40] Halil Erhan, *Karadeniz'den Bir Ermeni Yetimi-Baybahanli Nubar*, İletişim Yayinlari, Istanbul, 2017:

[41] Murat Ataş, *Armine. Çorak Dağin Sürgünü*, Aras Yayinlari, Istanbul, 2017:

[42] Nevzat Onaran, *Emvâl-i Metrûke Olayi. Osmanli'da ve Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi*, Belge Yayinlari, Istanbul, 2010:

[43] Taner Akçam, Ümit Kurt, *Kanunlarin Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarinda Soykirimin İzini Sürmek*, İletişim, Istanbul, 2012:

[44] Նոյն:

[45] Աքչամի հարցազրոյցը տե՛ս՝ http://akunq.net/am/?p=26815 :

[46] *2012 Beyannamesi. İstanbul Ermeni Vakiflarinin El Konan Mülkleri*, Hrant Dink Vakfi Yayinlari, Istanbul, 2012:

[47] http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1110219&CategoryID=77 :

[48] Nevzat Onaran, *Osmanli'da Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi (1914-1919). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-I*, Evrensel Basim Yayin, Istanbul, 2013:

[49] Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi (1920-1930). Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Basim Yayin, Istanbul, 2013:

[50] http://www.evrenselbasim.com/tanim.asp?sid=MIKLIYY1214Q71XNZIT1:

[51] Hasan Cemal, *1915: Ermeni Soykirimi*, Everest Yayinlari, 2012: Գիրքը թարգմանուել եւ տպագրուել է նաեւ հայերէն՝ Հասան Ջեմալ, *1915. Հայոց Ցեղասպանութիւն*, թարգմանիչ՝ Ռուբէն Մելքոնեան, Հրանտ Տինք Հիմնադրամ, «Անտարես» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2014:

[52] http://www.lemonde.fr/culture/article/2012/10/18/le-turc-face-au-genocide_1777659_3246.html:

[53] Գերմանաբնակ թուրք մտաւորականների՝ այս թեմայով հեղինակած գրքերի մասին տե՛ս՝ Ռուբէն Մելքոնեան, Նայիրա Պօղոսեան, *Հայկական Թեմատիկան Ժամանակակից Թուրք Գրականութեան Մէջ (XX դ. Երկրորդ Կէսին-XXI դ. Սկզբին)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ. 2016, էջ 124-142:

[54] Այս թեմայի վերաբերեալ իրենց ուսումնասիրութիւններով եւ գեղարուեստական գրքերով յայտնի են նաեւ Սայիթ Չեթինօղլուն, Էլիֆ Շաֆաքը, Քեմալ Եալչընը, Դողան Աքհանլըն, Այշէ Հիւրը եւ շատ ուրիշներ:

[55] Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil" Divan-i Harb-i Örfî Zabitlari. İttihad ve Terakki'nin Yargilanmasi 1919-1922*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayinlari, Istanbul, 2008:

[56] Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey, *Գործած Ոճիրը Մարդկութեան Դէմ. Հայոց Ցեղասպանութիւնը Եւ Էթնիկ Զտումները Օսմանեան Կայսրութիւնում*, թարգմանիչ՝ Յասմիկ Յարութիւնեան, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ., 2015:

[57] Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştirilmasi: Sessizlik, İnkar ve Asimilasyon*, İletişim Yayincilik, 2014: Գիրքը թարգմանուել ու հրատարակուել է նաեւ հայերէն՝ Թանէր Աքչամ, *Հայերի Բռնի Իսլամացումը. Լռութիւն, Ժխտում Եւ Ուծացում*, թարգմ.՝ Մելինէ Անումեան, Երեւան, Տիգրան Մեծ Հրատ. 2016:

[58] Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayinlari, Istanbul, 2016:

[59] http://www.iletisim.com.tr/kitap/%E2%80%98ermeni-meselesi-hallolunmustur/8110#.VuZoo32LRki :

[60] Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatirati ve Talat Paşa Telgraflari: Krikor Gergeryan Arşivi*, İletişim, Istanbul, 2016: Վերջերս Աքչամը, Քլարկ Համալսարանի միքանի հայ եւ թուրք ուսումնասիրողների հետ մէկտեղ ուսումնասիրելով եւ դասակարգելով հայր Գրիգոր Կերկերեանի արխիւում գտնուած որոշ արժէքաւոր նիւթեր, հրապարակեց դրանք առցանց տիրոյթում՝ այդպիսով բոլոր հետազօտողների համար հասանելի դարձնելով դրանք:

[61] Taner Akçam, *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Macmillan, London, 2018:

BOOKS ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ARMENIAN QUESTION PUBLISHED BY SCHOLARS IN TURKEY BETWEEN 2008 AND 2018
(Summary)

MELINE ANUMYAN
melanumyan@gmail.com

The author focuses on books dedicated to topics which were previously considered to be taboos, like the Armenian Genocoide, the Armenian Question, Islamized Armenians and the *Emvale Metruke,* published in Turkey between 2008 and 2018.

The author explains that the reason for this tolerance was the negotiations which were supposed to eventually lead to Turkey's membership in the EU. She notes that after the Turkish-Armenian rapprochement initiated by Turkish-Armenian Football diplomacy in 2008 and the signing of the Turkish-Armenian protocols in October 2009 in Zurich, the *Ermeni Açilimi*, "Armenian initiative," which triggered a relatively tolerant contemporary Armenian discourse in Turkey, was started.

Thus, between 2008 and 2018 the Armenian Genocide, the Armenian Question and a set of relevant topics became the subject of a significant number of research and literary books published in Turkey. The author notes, however, that in the last two years researchers and writers living in Turkey have avoided publishing such books due to the aftermath of the failed coup attempt in July 2016. Indeed, the extraordinary measures imposed on the country have led to the curtailment of freedom of speech and several other human rights, in turn leading to the closure of news agencies with relatively free expression and the persecution of a number of researchers, writers, journalists and pamphleteers.

Having said this, one should stress as well that during the said decade the traditional denialist policy of the state and Turkish official historiography continued unabated.

ARMENIANS IN POLAND IN THE 20TH CENTURY

GRZEGORZ PEŁCZYŃSKI
grzegorz.pelczynski@uwr.edu.pl

As early as the Middle Ages, Armenians had been settling in Russian territories which later became parts of Poland. Their main settlement centers at the time were Lvov and Kamieniec Podolski, and these settlers concerned themselves predominantly with trade and craftsmanship. In 1630, Armenians entered into union with the Roman Catholic Church and became Catholics, maintaining a separate Archdiocese of the Catholic Armenian Rite in Lvov. The union was conducive to their assimilation, particularly of families that had become ennobled. When Poland collapsed at the end of the 18th century, its territory was divided between Russia, Prussia and Austria. Its southeastern areas, where there were clusters of Armenians, were occupied by Austria.

The history of Armenians in old Poland is relatively well known. Scholars, however, have shown less interest in their recent history. It was often thought that the Polish Armenians were completely assimilated; however this was not right as the Armenians in Poland were still there. This article highlights aspects of their history in the 20th century, which was often tragic both for Poles and Armenians.

THE TIMES OF ARCHBISHOP TEODOROWICZ (1901-1938)

During the 19th century the Armenians settled in Eastern Galicia and Bukowina, which were parts of Austria. These Armenians no longer resembled their ancestors from the times of the first Polish Republic, as they already in the 18th century had been extensively integrated and had acquired Western European cultural traits. Neither were they the exotic merchants trading with countries of the East. Some of them had gained noble titles in the previous century while others had managed to do so in the Austrian times (after 1795). As nobles and landowners they had evolved into landed gentry. Most of them, however, became representatives of the intelligentsia. The assimilation process of the Polish Armenians intensified during the 19th century. They identified themselves with the Polish nation whilethey intentionally preserved some autonomy, which was strongly grounded on their affiliation with the Catholic Armenian Rite.

In 1901 archbishop Józef Teodorowicz, a great Polish politician,[1] became head of the Lvov Archdiocese of the Catholic Armenian Rite (i.e. Catholic Armenian Church). For almost forty years he was also the leader of the Armenian community settled on Polish territory. The Archdiocese which he administered was the oldest and most esteemed institution of the Polish Armenians, having its center in Lvov, where the cathedral was located and the Armenian Benedictine nuns had their convent. The Archdiocese consisted of three deaneries[2] and nine parishes. The parishes in Lvov and Brzeżany belonged to the Lvov deanery, the parishes in Stanisławów, Tyśmienica and Łyściec were part of the Stanisławów deanery. The Kuteńsk deanery included parishes in Kuty, Horodenka, Śniatyń, and also in Bukowina (which had a parish in Czerniowice and a chaplaincy in Suczawa). The latter two were formally separated from the Lvov Archdiocese after WWI, as Bukowina was ceded to Romania. Nonetheless, the ties between Armenians from Galicia and Bukowina were preserved. Some landowning members of the parishes lived in areas around the settlement centers, while some lived outside Galicia and Bukowina.[3]

The number of followers of the Lvov Archdiocese of the Armenian Rite was estimated between 5 and 10 thousand, which made it the smallest Archdiocese on Polish territory.[4] Membership in the Armenian Rite was quite complex. There was no controversy about the affiliation of those whose parents were both followers of the Armenian Rite and always received the sacrament in the Armenian Rite. However, during the leadership of archbishop Teodorowicz this was no longer the rule. Armenians increasingly frequently received sacraments in churches of other rites because of friendly or family-related contacts with the Latin rite followers, and to a lesser extent with Greek Catholics. Thus the process of inclusion into other rites had begun. The matter was more complicated when one of the spouses was not of the Armenian rite. In such cases the spouses had to decide on the rite of the wedding ceremony. They could each preserve their own rite or choose one for them both. In the former case, their children would often choose the rite of the parent of the same sex; however, even if they were formally attached to the Latin rite, they would still in some manner remain connected with the Armenian rite.

The sites of the parishes of the Archdiocese of the Armenian Rite and the number of followers correspond to the location and population of the Polish Armenians. This concerned less those Armenians who came to Poland at the beginning of the 1920s from Western Armenia, escaping bloody Turkish persecutions[5] or the revolution in Russia.[6] Their total number was little more than one thousand. They arrived in various parts of the country, often to stay temporarily for a period while en route to the West. On the other hand, those

who settled in Poland slowly integrated with the Armenians who had come earlier or were the descendants of earlier settlers and identified with their Armenian rite.

The Lvov Archdiocese of Armenian Rite managed to preserve the Armenian Rite and other Armenian traditions in the south-eastern Poland of the time and in Bukowina. One of those traditions was the famous St. Anthony's feast held in the very traditional town of Kuty,[7] which attracted Armenians from all Polish parishes.[8] The rite was gradually Latinized. Although the liturgy was still performed in classical Armenian (grabar), it was hardly comprehensible to its followers, and gradually more and more liturgical elements stemmed from the Latin rite. The Armenians themselves as well as their rite were highly were highly integrated into Polish society, no longer talking Armenian, marrying non-Armenians, etc..

Polish Armenian cultural institutions were connected with the church. The Józef Torosiewicz Scientific Institution in Lvov, the most renowned, was a dormitory for boys of the Catholic Armenian Rite, who learnt or studied in the town. It was founded in 1865 by Józef Torosiewicz, a well-known philanthropist, and a medical doctor, who donated to it all his capital. The dormitories were paid, but poorer students could receive a scholarship. Thirty to forty boys from various Armenian parishes lived in the dormitory, and their friendly relations were retained long after they had left it, which contributed to their networking and the integration and coherence of the Armenian community. Such strong ties with the Armenian Church were possible as the dormitories were located close to the cathedral and Armenian priests.

A similar institution by the name of the Archbishop Isakowicz, a Catholic Armenian Dormitory, was established by the priest Kajetan Kasprowicz in Czerniowce at the end of the 19th century. After his death, his name became part of the institution's name. Unlike the Torosiewicz institution, the dormitory in Czerniowce enrolled male students of all Catholic rites.

The Public Primary School and Junior High School in Lvov run by the Armenian Benedictine nuns was the oldest female school in Lvov, as it had probably been founded in the 18th century. The Benedictine nuns could not conduct lessons as it was against the rules. Most of the female students came from Polish families, and, therefore, the school had a less Armenian character than the Scientific Institution. The curriculum was the same as in Polish schools. Sometimes, however, the girls were taken to attend mass in the nearby Armenian Cathedral and received visits from the Archbishop.

During archbishop Teodorowicz's time, (early decades of the 20th century) Armenians were called "Kabzany" [pouches], which, according to folk etymology, was associated with the desire for money (lining one's

pockets).[9] From older times Armenians maintained the "Mons Pius" Public Pawnbroking Company at the Armenian Cathedral in Lvov. This bank, a small but prosperous financial institution, was founded at the end of the 18th century. [10] Armenian landowners or company owners were still enterprising people.

In 1927 Polish Armenians started publishing their periodical *St. Gregory's Messenger* in Lvov. It was published only in Polish, which was the main language spoken by the Armenians, and was edited by Priest Dionizy Kajetanowicz. *Gregoriana*, a theological periodical edited by priest Adam Bogdanowicz, was issued in 1935.

The founding of these periodicals was a reflection of revival within the Armenian community in the newly established country of Poland. The publication facilitated contacts among those who wished to keep Armenian traditions alive in Poland, aware that these traditions were increasingly difficult for the old church structures to uphold. Besides, new challenges requiring new solutions appeared. Discussions among Armenians toward the end of the 1920s paved the way for the idea of founding an association which would unite the dispersed Polish Armenians. The Archdiocesan Association of Armenians (AAA) was founded in 1930 in Lvov, its name intentionally pointing to the close connection of its members with the Lvov Archdiocese of the Armenian Rite. Jan Antoniewicz was the president of the association, while priest Dionizy Kajetanowicz and engineer Henryk Mikuli were vice-presidents. In the mid-1930s, the AAA had already gathered about five hundred members, including Armenians who had recently arrived from Armenia or Russia. The official journal of the association was the "Posłaniec w. Grzegorza" (Messenger of Saint Gregory).

A special Committee of Amusement was designated to organize Armenian Balls, which were among the most spectacular events launched by the association. These were held in the halls of the Artistic and Literary Casino of Lvov and were so spectacular that they were regarded as a part of the Lvov carnival. Both Armenians and the Lvov elite attended them. Funds gathered at these Armenian Balls were allocated to the Torosiewicz Scientific Institute and to needy students and pupils of the Benedictine school.

The AAA was involved in cultural activities too. The editorial board of the *St. Gregory's Messenger* and the Literary–Scientific and Artistic Committee were mainly engaged in this. Their members, in addition to editorial work, organized lectures by experts on Armenian topics as well as concerts by Armenian artists. These events mostly took place on the premises of the AAA in Lvov. Armenian activists also prepared radio programs about Armenians, which were broadcast in 1931 and 1932. But, above all, they organized the

Exhibition of Armenian Monuments in Lvov in 1932, at which there were numerous exhibits showing Armenian history on Polish territory.

THE WAR PERIOD (1939-1945)

The death of archbishop Teodorowicz in December 1938 marked the end of an era in the history of the Polish Armenians. The Pope did not manage to designate a successor before the outbreak of WWII, so Kajetanowicz fulfilled the duties of the administrator of the Lvov Archdiocese during the war years.

The German army entered Eastern Galicia in September 1939 but soon turned it over to the Soviet Union, which did not tolerate the activities of the Armenian institutions and organizations. In 1941 the Archdiocese lost two priests: Adam Bogdanowicz, most probably tortured to death,[11] and Bogdan Agopsowicz, who was shot dead while crossing the border in Czeremosz. Most of the Polish Armenians, including prewar civil servants, landowners and entrepreneurs, found themselves in a life-threatening situation. Constituting a social system oppressed by the Communist rule, they were robbed, sent to prisons and labor camps and often killed.

With the reoccupation of Galicia by German troops in June 1941 the Armenians faced new challenges. Although they often entered into mixed marriages, they generally preserved Armenian hereditary physical traits, which made them look like Jews. Hence, German soldiers often harassed Armenians, mistaking them for Jews. Whenever Armenians left their houses, they always had to carry documents to show that they were so-called Aryans. On the other hand, some Jews were saved from death by Armenian priests who provided them with Armenian birth certificates.

German soldiers formed collaborating troops of soldiers of various nationalities. On the other hand, the soldiers of the allied Armenian troops were Armenian nationalists who wished to liberate Soviet Armenia from Soviet control and occupation. The latter were garrisoned near Lvov, where they made contacts with Polish Armenians. These soldiers, mostly non-Catholics, followers of the Armenian Apostolic Church, attended mass in the Lvov Cathedral, where Priests Kajetanowicz and Kazimierz Romaszkan conducted pastoral service. Armenian soldiers probably tried to persuade young Polish Armenians into military service, but with no result, since the Polish Armenians did not identify with their goals. In fact, many worked as spies for the Polish government in London.[12]

After the Red Army re-occupied Lvov in July 1944, Romaszkan and Kajetanowicz were accused of cooperation with the Nazis and were sent to Soviet concentration camps. It was a false accusation if one considers the complicated and ever-changing situation in the territories settled by the Armenians during the war.

THE YEARS OF DISPERSAL (1945-1979)

As a result of WWII, Galicia and North Bukovina became parts of the USSR. The Armenians, like most of the Polish population living there, left their houses to resettle farther west in Poland, to become citizens of the Polish People's Republic (PRL). They settled mainly in Upper Silesia and Lower Silesia, but many also settled in Cracow, Warsaw, Tricity (Trójmiasto) and other towns. Some tried to settle where their relatives or acquaintances had lived before WWII. However, they did not manage to create close-knit settlements and were broadly scattered throughout Poland. Such a dispersion affected not only members of parishes but also closest relatives, and contact was often lost.

Although many missed Lvov, Kuty or Śniatyń, some, although hoping for a quick return to their homeland, had to settle in new places. Gradually they became an integral part of the new communities joined after the displacement.

As before WWII, affiliation with the Armenian group was connected to the Catholic Armenian rite. However, in later years membership became a mere formality. In the Soviet Ukraine, both the Armenian rite and the Greek-Catholic rite were abolished.[13] Kajetanowicz, the administrator of the Lvov Archdiocese, died in exile in Abież in the arctic in 1954. All Armenian churches were deprived of their sacral character: the beautiful Lvov Cathedral was transformed into a warehouse, the church in Stanisławów was turned into a Museum of Religion and Atheism.[14] These persecutions affected only those Polish Armenians who, for various reasons, remained in West Ukraine, while most had migrated to Poland. There, however, the church authorities, preoccupied with more important issues during the difficult post-war period, did not show enough care to meet the needs of the followers of the Catholic Armenian rite.

In the 1940s two centers for the followers of the Catholic Armenian rite were established, one at the small Dominican St. Idzi church, where Andrzej Łukasiewicz, a priest from Bukovina, served until his death in 1951. His duties were taken over by priest Franciszek Jakubowicz, who, after becoming seriously ill, celebrated mass only in his room, with Archbishop Karol Wojtyła's (later Pope John Paul II) permission. After Jakubowicz's death in 1972, the Catholic Armenian liturgy was occasionally offered by priests commuting from Gliwice.

After WWII, the Armenians in Gliwice became the owners of the small Holy Trinity church, where priest Kazimierz Roszko conducted mass until 1964, before his emigration to Italy, then the USA, Canada and eventually Israel. While in exile, he left the Armenian rite for the Greek-Catholic one. Between 1969 and 1973, the Holy Trinity church was administered by priest

Kazimierz Romaszkan, who had survived the labor camps. After his death, priest Krzysztof Staniecki, previously connected with the Latin and Greek rites, took over his duties and conducted mass for both the Armenians and Greek-Catholics (the Ukranians) in the Holy Trinity Church until 1985.[15]

The third center for the followers of the Catholic Armenian rite was established towards the end of the 1950s on the initiative of Filipiak, the former parish priest of Stanisławów. Filipiak had moved from one place to another for many years. Eventually, he was granted a ruined St. Peter and Paul's Church in Gdansk in 1958, which he renovated and gradually rebuilt by the mid-1970s. However, only one of the chapels was made available for the Armenians, while the main church was designated for the major Roman-Catholic rite. A sanctuary of the Heavenly Mother of Mercy, whose painted portrait Filipiak had brought from Stanisławów, was founded in the church.[16]

One of the most noteworthy institutions of the Archdiocese was the Benedictine convent and school in Lvov. The convent, however, was relocated to Poland in 1946, where it stayed in Lubiń for ten years, before finally relocating to Wołów in Lower Silesia. Of the dozen or so sisters who came to Poland not all were of Armenian origin. Over time, not even one Armenian was left, and in 1961 the convent officially adopted the Latin rite.[17]

In the pre-WWII period Polish Church institutions could not sustain Armenian traditions. Families, too, could do so only to a certain extent, due to the fact that during the inter-war period endogamy was already in decline, while during the post-WWII decades exogamy became the rule rather than the exception. Consequently, in families where only one of the parents or grandparents was Armenian, Armenian traditions were barely maintained.

Some people, however, did not accept the disintegration of the Armenian community and tried to revive it. These were usually relatives or close acquaintances of priests of the Catholic Armenian rite as well as former activists of the Archdiocese Association of the Armenians, including Stanisław Dionigiewicz,[18] and numerous immigrants from Armenia and Russia still associated with their country of origin. Rebirth of the Armenian communities might have been accomplished at the time, had it not been for their huge dispersion across the territory of the Polish People's Republic. Another obstacle was the lack of democratic rights in the communist state.

In the second half of the 1950s, following political liberalization in the PRL, minority associations began to emerge, and the idea of founding an Armenian organization was revived. Little is known about who started it and where. What has been established is that talks must have been held in friendly circles in several cities. However, the idea attracted only a little attention at first, while most people remained indifferent. Unlike Lithuanians or Ukrainians, Polish Armenians did not seem interested in having their own

organization. In Warsaw[19] one informal group, concentrated around Leon Ter-Oganian, [20] emerged. Its members met in restaurants or private apartments to discuss Armenian matters.[21]

THE REVIVAL OF THE COMMUNITY (1980-1989)

For over thirty years Armenians seemed to have been dissolving into the mass of the Polish national majority. However, at the beginning of the 1980s their communal spirit was suddenly roused. At that time their number was estimated at about fifteen thousand, which is a figure difficult to accept[22] since it included Polish Armenians and their children, mostly of mixed marriages, and families of the pre-war and post-war immigrants. Irrespective of how large or small the Armenian population was, individuals capable of initiating a revival were at hand.

At the end of the 1970s, the idea of creating the first Armenian organization in the PRL was conceived in Cracow. On March 24, 1980 (i.e. before the August 1980 Solidarity events), the Armenian Culture Circle (KZKO) was founded within the Cracow division of the Polish Ethnological Association (PTL). Those who helped to found it were two ethnographers sympathetic to the Armenians: Anna Kowalska-Lewicka and Janusz Kamocki. The Circle's first president was Michał Bohosiewicz. KZKO was not an independent association, but rather a branch of the PTL, bringing together both professional ethnographers and amateurs. The inclusion of Armenians in this scientific association was possible due to the intellectual ethos of the community.[23]

Somewhat later, in December 1980, within the PTL's office in Warsaw an Armenian Culture Circle (ACC) appeared. Its leader was Leon Ter-Oganian, well-known among the Warsaw Armenians. In 1984, a KZKO chapter run by Marian Abgarowicz was established in Gdansk.

The first major undertaking of the Cracow KZKO was a scientific symposium in November 1980 in Cracow. During the two days of sessions a number of papers were presented. The more significant impact of the event, however, was that it triggered the reintegration of the Armenians into one group. The conference was attended by 200 people, many of whom were meeting each other for the first time in decades. The occasion stirred extraordinary emotions among its participants.

In December 1983, the Cracow ACC/Cracow KZKO organized another scientific session totally dedicated to the memory of archbishop Teodorowicz on the 45th anniversary of his death. This meeting, though successful, was not attended by as many people as the previous one.

After these unprecedented, spectacular events, the activities of the Cracow ACC were formalized. They mainly involved lectures on the history and

culture of the Armenians. During 1980-82, the ACC held Armenian language courses conducted by Andrzej Pisowicz,[24] an outstanding expert in Armenian culture. In 1983 interesting brochures and books began to come out in Warsaw – another example of the independent editorial initiatives so characteristic of Poland in the 1980s.

On the other hand, in the 1980s the Catholic Armenian rite underwent a considerable transformation. Filipiak, the only priest of the rite at the beginning of the decade, was looking for his successor. He found two young priests of Armenian origin, who were to be sent to the Papal Armenian College in Rome to learn the Armenian rite. However, due to his opposition activities, priest Tadeusz Isakowicz-Zaleski was refused a passport, and thus, only one priest, Józef Kowalczyk, was granted a passport.

In 1985 Kowalczyk assumed a post in Gliwice at the Holy Trinity Church. Having learned the Catholic Armenian liturgy in Rome and Lebanon, Kowalczyk began conducting it in Gliwice and Cracow, causing consternation, particularly among the older generation of Armenians. The Lvov Archdiocese Catholic Armenian liturgy, thus far faithfully retained by Filipiak, had been vastly Latinized, whereas the liturgy brought by Kowalczyk was Eastern and devoid of Latin elements.

In September 1989, Kowalczyk organized the dedication of the painting of the Łysiecka Heavenly Mother, which was placed in the church in Gliwice. The celebration was attended by the Armenian-Catholic patriarch Hovhannes-Bedros Kasparian XVIII from Beirut and other clerics of the Armenian hierarchy, as well as primate Józef Glemp along with Polish bishops. The event was also attended by a large number of Armenians from across Poland.[25] The event helped them gather and see how many of them remained or were interested in their heritage and how significant it was to them.

Somewhat earlier, on December 7, 1988 Armenia had been struck by a major earthquake. The ACCs, particularly the one affiliated to the Warsaw PTL branch, organized aid for the victims of the disaster. They used the media (radio, press, television) to ask Polish society to provide aid to the Armenian nation. Despite the poor conditions of the Polish people, money and other necessary goods were collected for the thousands of earthquake-stricken Armenians in Armenia. Furthermore, a summer camp was organized for children and teenagers from the areas affected by the earthquake. During the same period, Armenia and Azerbaijan became embroiled in a conflict over the Autonomous Region of Mount Karabakh, which turned into a war between both countries.[26] Once again Polish Armenian society made efforts to help the war victims.

The misfortunes which Armenia faced at the end of the 1980s triggered a wave of emigration of thousands of its inhabitants. Poland, much renown at

the time for its contributions in the struggle against Communism, attracted refugees both from Armenia and from other parts of the USSR.[27] The Armenians who came to Poland were welcomed by Armenians who had settled there centuries before and helped in their difficult situation as migrants.

THE CURRENT PERIOD

The rebirth of the Armenian community in the 1980s enabled its development during the "Third Polish Republic". In the new Polish society the Armenians became a minority with their own organizations and institutions and a considerable degree of credit. Outside Poland, Polish Armenians began to be treated as part of the worldwide Armenian Diaspora.[28]

The ACCs affiliated with the PTL did not have legal status, which limited their activities. In September 1990 the Armenian Cultural Society (OTK) was established in Cracow; it was headed by Adam Terlecki, the leader of KZKO in Cracow. On June 15, 1991, the OTK organized the First Polish National Meeting of the Armenian Community. Since then, several such meetings have taken place, similar to the two symposiums organized in the early 1980s. In 1993, the *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego* (Bulletin of the Armenian Culture Society), edited by Anna Krzysztofowicz, was issued, inspiring an outburst of publishing activity.[29]

Alongside the OTK, various other organizations were founded, such as the Archb. J. Teodorowicz Association of Armenians in Poland, with its seat in Gliwice, the Ararat Association of Armenians in Poland and the Association of Armenians in Poland. The latter two were founded by immigrants from Armenia. Of all these, however, the one headed by Terlecki appears to have achieved most.

Another noteworthy organization is the Polish Armenians' Culture and Heritage Foundation founded by Monika Agopsowicz. The aim of the foundation is to protect what has remained of the Armenian communities that once lived in Poland and to preserve the memory of their rich heritage. This was, for example, the objective of the exhibition commemorating archbishop Teodorowicz, inaugurated in the building of the Senate of Poland in 2008.[30] On the other hand, the KZKO, now led by Marta Axentowicz-Bohosiewicz, concerned itself with the renovation of old Armenian gravestones in the cemeteries of western Ukraine, mainly in Kuty.[31] The Ararat Association, in addition to cultural activities, participated in socio-economic initiatives.

The period described here has been particularly unfavorable for the Catholic Armenian rite. Its pre-war tradition was practically terminated in 1992 by the death of Filipiak, the last active minister of the Lvov Archdiocese of the Armenian Rite. After Filipiak's death, the legal status of the Armenians

in the Catholic Church in Poland was regulated, though it still remained provisional.[32] Priest Józef Glemp, ordinary of the rite, in 1992 founded the Holy Trinity Armenian-Catholic Rite and parish with its seat in Gliwice. Being a personal parish, it gathered all the believers of the whole territory of Poland. Kowalczyk became the parish priest, whereas priest Cezary Annusiewicz was entrusted with the care of the followers in northern Poland.

Despite his passion and numerous organizational merits, Kowalczyk lost the respect of the majority of his parishioners due to his hard personal character. As a result of an incident on September 8, 1999 in Gdansk, he was excluded from the Armenian community. On that day, along with a group of men, Kowalczyk attacked priest Annusiewicz in St. Peter and Paul's Church in an attempt to seize the painting of the Heavenly Mother of Mercy from the sanctuary founded by Filipiak.[33] The incident was publicized in the media and brought unnecessary shame onto the Armenian community. Filipiak's continual misdeeds and frauds ultimately led to his imprisonment.

These incidents destabilised the organizational structure of the Catholic Armenian rite. Over time, the serving minister became Isakowicz-Zaleski. As already mentioned, he was earlier banned from travel to Rome; now he was involved in charity work as president of Brother Albert's Foundation in Radwanowice. The metropolitan of the Catholic Armenian liturgy became Archbishop Kazimierz Nycz, who in late-2009 established three territorial parishes: a) northern parish with its seat in Gdansk, headed by Prelate Annusiewicz; b) central parish in Warsaw, headed by Artur Awdalian, and c) southern parish in Gliwice, headed by Isakowicz-Zaleski.[34]

In 2001, the Polish Armenians together with Armenians worldwide celebrated 1700 years of Christianity in Armenia. In June 2001, patriarch of the Armenian-Catholic Church, Nerses Bedros XIX led the ceremonies commemorating the 1700th anniversary of Armenian state Christianity in Poland, performing the Armenian liturgy in several Polish cities.[35] Undoubtedly, the anniversary activated Polish Armenians in Poland, both those who had lived in Poland for centuries and the newcomers. By joining the worldwide celebrations, Armenians in Poland demonstrated their affiliation with the Diaspora.

As already mentioned, at the end of the 1980s, Armenians from the Soviet Union began coming to Poland,[36] and immigration continued during the next decades. The first groups came from areas affected by the earthquake in 1988 and were joined by refugees from Azerbaijan at the time when their country of residence was in conflict with Armenia over Karabakh. Once in Poland, they were mostly placed in refugee centers. Then came people escaping poverty in Armenia and in other former Soviet Republics. Some stayed in Poland only temporarily before moving to the West. Most, however,

remained longer, ultimately to settle. This produced some problems over their legal status, since Poland was newly gaining experience in immigration policy and the civil service did not always know how to deal with the new situation. Nevertheless, most immigrants found Poland an attractive place to live and were aided by well-organized Armenian societies and institutions as well as the Embassy of the Republic of Armenia, which was inaugurated in 1998.

A considerable proportion of the immigrants are involved in common trade.[37] However, they do not continue the earliest traditions of their forefathers of importing luxury goods to Poland; instead, they mostly sell inexpensive clothing imported from Asian countries. Armenian salesmen compete with Polish vendors for market share in big cities, which occasionally leads to disagreements and squabbles.[38] Other Armenians have set up independent businesses. Armenian restaurants serving Armenian cuisine are worth mentioning.[39] Some Armenians are self-employed or freelancers. An exceptional venue is that of the Gagika Persamiana Gallery in Gdansk, which specializes in the sale of Polish Armenians' art work and is involved in the organization of cultural events.

However, not all Armenians are successful in making a living in the country on the Vistula (Poland). Those without jobs, suffering ill-health, devoid of Polish citizenship or a permanent residence permit, live in difficult conditions, while Armenian institutions and organizations are not always capable of helping them, as information about those in need does not always reach them. Such immigrants can only rely on charitable institutions.[40] It is hoped that with the gradual stabilization of the "new immigration", as these immigrants are often called, the number of those in need of financial support will decrease.[41]

An interesting phenomenon is that of Armenian education. Regular Armenian education of children has been possible in Armenian communities that offer more stable conditions, particularly in Warsaw and Cracow,[42] two cities inhabited not only by a sufficient number of children but also teachers with appropriate qualifications acquired in Armenia. Weekend schools (run by teachers from Armenia who live in Poland) are attended by dozens of children. Not all can be taught in Armenian, the native language spoken at home; those with parents settled in Poland are educated in Polish schools and often become very competitive pupils.

A matter of special concern for Armenians worldwide[43] is the already mentioned issue of the mass killing of their compatriots in Turkey, which is also commemorated by Polish Armenians. In the 1980s, their priests remembered the victims while performing Mass, while the Warsaw KZKO issued brochures[44] about the subject. The level of interest increased during

the "Third Polish Republic", after the new wave of immigrants arrived from Armenia. Thanks to the efforts of Polish Armenians and following the example of parliaments worldwide, on April 19, 2005 the Polish Sejm (parliament) adopted by acclamation a resolution paying tribute to the victims of the genocide and condemning the perpetrators.

A year earlier, at the St. Nicholas Church in Cracow a Khatchkar was erected in order to – inter alia – commemorate the genocide of the Armenians in Turkey, despite the Turkish Embassy's efforts to prevent the initiative. The monument has become an exceptional symbol for Polish Armenians, who gather around it on 24 April, the day dedicated to the victims of the genocide perpetrated against the Armenians during WWI.

Armenians have settled in Poland for centuries, and the Armenian immigrants of the last 25 years have formed an extraordinary community. Both groups maintain their own traditions, which, however, intermesh today in a variety of ways.

CONCLUSION

Armenians in Poland are a small part of the Armenian diaspora. However, their story is very interesting. They played a big role in the history of Poland in the twentieth century. It is a pity that not many people outside Poland know about it.

ENDNOTES

[1] S. Gawlik, *Życie i Działalność ks. Abpa Józefa T. Teodorowicza* [The life and activities of Archbishop Józef T. Teodorowicz], Kraków-Warszawa-Struga, 1988; R. Król-Mazur, *Działalność Polityczna Arcybiskupa Józefa Teofila Teodorowicza w Latach 1888-1923* [Political activity of Archbishop Józef Teofil Teodorowicz in 1888-1923], Kraków, 2013.

[2] A Deanery is a part of the Catholic Church. Includes several parishes – very often 10.

[3] Z. Obertyński, *Historia Kościoła Ormiańskiego w Polsce* [The history of the Armenian church in Poland], Warszawa, 1990, pp. 58-61.

[4] Cz. Lechicki, *Kościół Ormiański w Polsce* [Armenian church in Poland], Lwów, 1928, p. 153; J. Krętosz, "Organizacja Parafialna Archidiecezji Lwowskiej Obrządku Łacińskiego a Sieć Parafii Greckokatolickich i Ormiańskich Działających w Obrębie jej Terytorium (w XIX Wieku do 1918)" [Organization of the parishes in the Lvov Archdiocese of the Latin Rite versus the network of Greek-Catholic and Armenian parishes within its territory (in 19th century until 1918)], *Studia Lubaczoviensia*, 1984:II, pp. 29-30.

[5] Zob. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii* [History of Armenia], Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990, pp. 222-230; G. Kucharczyk, *Pierwszy Holocaust XX Wieku* [The first holocaust of the 20th century], Warszawa, 2004; Y. Ternon,

Ormianie. Historia Zapomnianego ludobójstwa [Armenians. The story of a forgotten genocide], translated by W. Brzozowski, Kraków, 2005.

[6] A. Ter Minassian, *Historie Croisees*, Marseille, 1997, pp. 165-74.

[7] Z. Kościów, *Wiadomość o Ormianach Kuckich* [Message about the Armenians from Kuty], Warszawa, 1989.

[8] G. Pełczyński, „Kabzanie w Kutach i Gdzie Indziej" [The 'Kabzans' in Kuty and elsewhere], *Literatura Ludowa*, 1995:6, pp. 27-8.

[9] A. Pisowicz, "Polish Names of Armenians. Ormiańczyk...Kabzan," *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2000:5, pp. 91-5.

[10] B. Janusz, *„Mons Pius" Ormian lwowskich*, Lwów, 1928; B. Krzysztofowicz, „Mons Pius" Ormian lwowskich, *Gregoriana*, 1936:1-2, pp. 60-70.

[11] T. Zaleski, *Słownik Biograficzny*... [Biographical dictionary...], pp. 37-38.

[12] M. Agopsowicz, *Kresowe Pokucie. Rzeczpospolita Ormiańska* [Pokucie in the East of Poland. Armenian Republic], Łomianki, 2014, pp. 160-248.

[13] J. Smirnow, *Katedra Ormiańska we Lwowie. Dzieje Archidiecezji Ormiańskiej Lwowskiej* [The Armenian Cathedral in Lvov. The History of the Armenian Lvov Archdiocese], Lwów, 2002, p. 221.

[14] J. Chrząszczewski, "Dzieje Parafii i Kościoła Ormiańskiego p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny w Stanisławowie (Obecnie Lwano-Frankiwsk, Ukraina)" [The History of a Parish and the Blessed Virgin Mary Immaculate Conception Armenian Church in Stanisławów (currently in Iwano-Frankiwsk, the Ukraine], *Biuletyn OTK*, 1996:7, p. 19.

[15] B. Kubit, *Ormianie w Gliwicach* [Armenians in Gliwice], Gliwice, 2001, pp. 6-7.

[16] M. Żakiewicz, "Ks. Prałat Kazimierz Filipiak – Strażnik Matki Boskiej Łaskawej w Gdańsku" [Priest Prelate Kazimierz Filipiak – the guard of the Heavenly Mother of Mercy in Gdansk], *Biuletyn OTK*, 2004:36/37, p. 5-17; A Staniszewski, "Odbudowa Kościoła św. Piotra i Pawła Jako Sanktuarium Matki Boskiej Łaskawej w Gdańsku (w Latach 1945-1995)," *Biuletyn OTK,* 2004:36/37, pp. 18-23; C. Annusewicz, "Odbudowa Kościoła pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła jako sanktuarium Matki Bożej Łaskawej w Gdańsku (w Latach 1996-2003)" [Reconstruction of St. Apostles Peter and Paul's Church - the sanctuary of the Heavenly Mother of Mercy in Gdansk (during 1996-2003)], *Biuletyn OTK*, 2004:36/37, pp. 24-6; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i Teraźniejszość* [Armenians in Poland. Past and present], Toruń, 2011, pp. 277-8.

[17] H. Augustynowicz-Ciecierska and P. Szczaniecki, "Kronika Benedyktynek Ormiańskich" [Chronicle of the Armenian Benedictines], *Nasza Przeszłość*, 1984:62, pp. 148-9.

[18] J. Kamocki and A. Tyszkowa, "Stanisław Donigiewicz", *Lud*, 1982:66, pp. 429-30.

[19] E. Tryjarski, *Ormianie w Warszawie. Materiały do Dziejów* [Armenians in Warsaw. Material for History], Kraków, 2001, pp. 49-51.

[20] G. Pełczyński, "Leon Ter-Oganian (1910-2002)", *Lud*, 2004:88, pp. 419-20.

[21] Ter Oganian was the son of an Armenian emigrant from Russia; he taught English at the University of Warsow.

[22] G. Pełczyński, *Ormianie Polscy w XX Wieku. Problem Odrębności Etnicznej* [The Polish Armenians in the 20th century. A Problem of Ethnic Autonomy], Warszawa 1997, pp. 92. One would put their number at not more than 5000.

[23] J. Kamocki, "Glossa do Artykułu Grzegorza Pełczyńskiego" [A gloss of Grzegorz Pełczyński's article], *Biuletyn OTK*, 1996:9, pp. 25-7.

[24] Zob. A. Pisowicz, "Ormianie Polscy. Problem Świadomości Narodowej a Kwestia Języka" [The Polish Armenians. The problem of national awareness and the question of language], in: *Język a Tożsamość Narodowa Słowian* [Language and the Slavs' National Identity], edited by M. Bobrownickiej, Kraków, 2000, p. 140.

[25] For a Lebanese Armenian perspective on this visit, see: [Անդրանիկ Վրդ. Կռանեան], «10 Օրեր Լեհահայութեան Հետ, "Եա Եսթըմ Օրմիանինեմ" Ես Հա՛յ Եմ», [Fr. Antranik Granian, "10 Days with the Polish Armenians, 'Ya Yestem Ormianinem (I am Armenian)'"], *Masis*, 1989:17-18, p. 19-30:

[26] The Warsaw KZKO issued a dedicated brochure: J. Głodek, *Arcach (Górski Karabach)* [Mountain Karabach], Warszawa, 1989.

[27] The situation of Armenians in the last decade of the USSR is discussed in the KZKO brochure: A. Ter-Minasjan and L. Grigorian, *Ormianie w ZSRR 1979-1989* [Armenians in the USSR 1979-1989], Warszawa, 1990.

[28] This is attested, for example, in two monographic issues of Armenian magazines about Polish Armenians which came out in the USA: *Ararat* 1990:124; "*AGBU News* 1998:2.

[29] A. Terlecki, "Krótkie Sprawozdanie z 10 Letniej Działalności Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego" [A Short Report on 10 Years of Activity of the Armenian Cultural Society], *Biuletyn OTK*, 2000:21/22, pp. 5-7.

[30] A special issue of *Gregoriana* was edited on the occasion of the exhibition (its title referring to the periodical issued by The Lvov Archdiocese of the Armenian Rite before the war).

[31] "Studnia Wiedzy o Własnych Rodzinach (wywiad z M. Axentowicz-Bohosiewicz przeprowadził A. Artwich)" [A wealth of knowledge about our families – an interview with M. Axentowicz-Bohosiewicz by A. Artwich], *Awedis*, 2010:5, p. 8.

[32] Between WWII and Filipiak's death the status was unresolved.

[33] T. Wasilewska, *List* [Letter], *Biuletyn OTK*, 1999:18, pp. 20-2.

[34] "Historyczna Reforma Struktur Kościoła Ormiańskokatolickiego w Polsce" [Historic reform of the structures of the Armenian-Catholic church in Poland], *Awedis*, 2010:2, pp. 1, 6.

[35] T. Isakowicz-Zaleski, "Wizyta Patriarchy Ormiańskokatolickiego Nersesa Bedrosa XIX w Polscei" [A Visit of the Armenian-Catholic Patriarch Nerses Bedros XIX to the Ukraine], *Biuletyn OTK*, 2002:28/29, pp. 4-9; J. Kozubowski, "Historyczna Wizyta Ormiańskiego Patriarchy" [An Historic Visit of the Armenian Patriarch], *Zasłyszane Wieści*, 2002:4, p. 3.

[36] Ł. Łotocki, *Między Swojskością a Obcością. Imigranci z Armenii w Polsce* [Homeliness and strangeness: Armenian immigrants in Poland], Warszawa, 2008.

[37] T. Marciniak, "Trzecia Fala, Trzeci Aspekt. Nowa Zaradność Ormiańskiej Imigracji w Polsce" [The third wave, the third aspect. The new enterprise of the Armenian immigrants in Poland], *Przegląd Polonijny*, 1998:23, pp. 132-5; Ł. Łotocki, pp. 176-83.

[38] Zob. P. Nieczuja-Ostrowski, "Ormianie w Elblągu" [Armenians in Elbląg], *Biuletyn OTK*, 2004:38/39, pp. 60-1.

[39] T. Marciniak, "Konsumpcjonizm po Ormiańsku" [Armenian consumptionism], *Biuletyn OTK*, 2004:38/39, pp. 64-7.

[40] B. Cieślińska, "Ormianie w Białymstoku" [Armenians in Białystok], *Przegląd Polonijny*, 1998:23, pp. 122-3.

[41] I. Miecik, "Wszyscy nasi Ormianie. Dwie Emigracje" [All our Armenians. Two emigrations], *Polityka,* 2004:No. 6, p. 86.

[42] G. Khachatryan, "Nauczanie Języka Ormiańskiego w Krakowie" [The teaching of Armenian in Cracow], *Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego*, 2010: 62/63, pp. 12-4.

[43] A. Ter-Minassian, "La Diaspora Armenienne," *L'Espace Geographique*, 1994:2, pp. 118-9.

[44] B. Gębarski, *List do Starego Tureckiego Znajomego* [A Letter to an Old Turkish Acquaintance], Warszawa, 1987; *Naród Zdradzony Przez Historię* [A Nation Betrayed by History], translated by H. Amatuni, Warszawa, 1994.

ՀԱՅԵՐԸ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ Ի. ԴԱՐՈՒՆ
(Ամփոփում)

ԿՐԵԿՈՐ ՓԵԼՉԻՆՍՔԻ
grzegorz.pelczynski@uwr.edu.pl

Հայեր վաղուց հաստատուած են հարաւ-արեւելեան Լեհաստան:

ԺԸ. դարավերջէն հարաւ-արեւելեան Լեհաստանի տարածքները կցուեցան Աւստրիոյ, իսկ վերակցուեցան Լեհաստանին՝ Ա. Համաշխարհայինէն ետք, երբ այնտեղի հայութիւնը կը հաշուէր շուրջ 5000 հոգի: Հայերը կը բնակէին մանաւանդ Լվովի, Սթանիսլաւովի, Թիշմենիցայի, Շնիաթինի եւ Քութիի մէջ: Անոնցմէ շատեր կալուածատէրեր եւ գործարանատէրեր էին: Ուրիշներ՝ նշանաւոր մտաւորականներ ու արուեստագէտներ, նաեւ՝ քաղաքագէտներ: Անոնց ամէնէն նշանաւորը Եոզէֆ Թէոտորովիչն էր՝ Լեհաստանի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին արքեպիսկոպոսը, որ նաեւ քաղաքագէտ էր եւ ականաւոր աստուածաբան:

Բ. Համաշխարհայինէն ետք, հայերու բնակած տարածքները գրաւուեցան Սովետ Միութեան կողմէ: Լեհահայերէն շատեր տեղահանուեցան եւ բնակութիւն հաստատեցին Լեհաստանի Ժողովրդական Հանրապետութեան տարբեր քաղաքներուն մէջ: Երկար տասնամեակներ անոնք մշակութային փոքր գործունէութիւն կը ծաւալէին միայն: Շատեր կը կարծէին որ անոնք ձուլուած են այլեւս: Սակայն 1980ականներուն անոնք ազգային զարթօնք ապրեցան, իսկ 1990ականներուն, հազարաւոր հայաստանահայեր հաստատուելով Լեհաստան ստուարացուցին Լեհաստանի հայօճախը:

ԳՆԴԵՐԷՑՆԵՐԻ[1] ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՒՄ

Տ. ՆԵՐՍԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՍՐԵԱՆ
monk-deacon@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Չնայած արդի աշխարհում ռազմական ուժի հզօրութիւնը սերտօրէն պայմանաւորուած է գերժամանակակից ու կատարելագործուած ռազմաարհեստագիտութեամբ ու սպառազինութեան յագեցուածութեամբ, այդուհանդերձ մարդկային գործօնը՝ հոգեւոր, հոգեբանական եւ բարոյական դրսեւորումներով, շարունակում է չկորցնել իր առանցքային նշանակութիւնը: Եւ դա է այն հիմնական պատճառներից մէկը, որ այսօր էլ աշխարհի քրիստոնեայ շատ երկրներում (ԱՄՆ, ՌԴ, Ֆրանսիա, Միացեալ Թագաւորութիւն, Յունաստան, Չեխիա, Դանիա եւն.) գործում է բանակային հոգեւորականների համակարգը: Անգամ ոչ-քրիստոնեայ որոշ պետութիւնների բանակներում լայն գործունէութիւն են ծաւալում երկրի պաշտօնական կրօնի գործիչները (մասնաւորապէս, Իսրայէլի բանակում կրօնաւորների դերն ամենաբարձր մակարդակի վրայ է դրուած):

Բանակում հոգեւորականների ներկայութիւնն ու իրաւունքներն ամրագրուած են միջազգային իրաւական փաստաթղթերով եւս: Օրինակ՝ Ժընեւեան Երրորդ համաժողովի Դ. գլուխի 33րդ յօդուածը, ներկայացնում է գերեվարուած բանակային հոգեւորականի կարգավիճակն ու իրաւունքները, մասնաւորապէս՝ հոգեւորականը չի համարւում ռազմագերի, եւ կարող է շարունակել իր հոգեւոր գործունէութիւնը ռազմագերիների շրջանում[2]:

Հոգեւոր ծառայութիւն ունենալու տեսակէտից բացառութիւն չէ նաեւ հայկական բանակը, որտեղ 1997ից պետականօրէն հաստատուած ծրագրով հոգեւոր սպասաւորութիւն են իրականացնում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգեւորականները:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հայ Եկեղեցին յընթացս պատմութեան, միշտ էլ կանգնած է եղել հայրենիքի պաշտպանութեանը զինուորագրուած հայորդիների կողքին, խօսքով ու գործով ոգեշնչել եւ ցուցաբերել հոգեւոր ու նիւթական աջակցութիւն, պետականութեան կորստի պայմաններում ստանձնել առաջնորդի դեր եւ յաճախ ազգային-ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնել: Հայ Եկեղեցու հայրապետերը եւ հոգեւորականները վճռական ճակատամարտերից առաջ օրհնել են հայոց զօրքերը, յաճախ ներկայ գտնուել, նոյնիսկ մասնակցել մարտական գործողութիւններին, հայ ժողովրդին տարատեսակ օտար լծերից ազատելու դիւանագիտական եւ զինեալ պայքար մղել (յիշենք Ներսէս Մեծ Պարթեւ, Յովսէփ Հողոցմեցի, Յովհան Մանդակունի,

Յակոբ Ջուղայեցի, Եսայի Հասան-Ջալալեան, Ներսէս Աշտարակեցի, Գարեգին Յովսէփեանց կաթողիկոսների անունները):

Դեռեւս 338ին, երբ երկիր ներխուժած թշնամիների դէմ պայքարում զոհուեցին սպարապետ Վաչէ Մամիկոնեանն ու նրա զինակիցները, Վըրթանէս կաթողիկոսը կանոններ սահմանեց, ըստ որոնց սուրբ նահատակներ հռչակուեցին հայրենիքի պաշտպանութեան համար զոհուած հայորդիները[3]: Իսկ արդէն 451ին Հայ Եկեղեցու հոգեւոր դասը դարձաւ Վարդանանց պատերազմի ոգին ու «վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց» կարգախօսով զինուորագրուած հայ ժողովրդի հետ դուրս եկաւ Աւարայր՝ հայ զինուորի ու զօրավարի հետ կողք-կողքի մարտնչելով ընդդէմ թշնամու: Ուշագրաւ է այն միտքը, որ Աւարայրի ճակատամարտի նախօրէին հայոց զօրքին ուղղուած իր ոգեշնչող խօսքում արտայայտում է առայսօր ռազմիկ հոգեւորականի խորհրդանշան դարձած Ղեւոնդ Երէցը. «*Դուք բոլորդ գիտէք, որ առաջուայ ժամանակները, երբ դուք պատերազմ էիք գնում, թէպէտեւ սովորութիւն ունէիք քահանաներին միշտ բանակում պահել, բայց ճակատամարտի ժամանակ ձեզ յանձնելով նրանց աղօթքին, որեւէ ամուր տեղ էիք թողնում նրանց. իսկ այսօր եպիսկոպոսները եւ երէցներն ու սարկաւագները, սաղմոսերգուներն ու գրակարդացները, ամէն մէկը... սպառազինուած եւ պատերազմի պատրաստուած՝ կամենում են ձեզ հետ միասին յարձակուել ու ջարդել ճշմարտութեան թշնամիներին*»[4]: Ռազմական գործողութիւններին հոգեւորականների անմիջական մասնակցութեան այս օրինակը թերեւս նախադէպ է ոչ միայն հայ, այլեւ համաքրիստոնէական իրականութեան մէջ:

Այս ոգին ու մղումը ուղենիշ եղան հայ հոգեւորականութեանը դարերի ընթացքում մինչ այսօր: Դրա ակնառու օրինակներից է Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ հայ ժողովրդի կենաց-մահու օրհասական պայքարում 1918ի մայիսեան հերոսամարտերին հայ հոգեւորականութեան ուղղակի մասնակցութիւնն ու յաղթանակների կերտմանը բերած հսկայական աւանդը: Գէորգ Ե. Սուրէնեանց կաթողիկոսի տնօրինութեամբ Հայ Եկեղեցին ոչ միայն նիւթական հսկայ աջակցութիւն էր ցուցաբերում նորակազմ հայոց բանակին, այլեւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանները, անգամ բարձրաստիճան հոգեւորականներ կամաւոր մեկնեցին ռազմաճակատ՝ ոգեւորելու հայ մարտիկներին, եւ նրանց հետ կողք-կողքի մասնակցեցին Սարդարապատի եւ միւս ճակատամարտերին[5]: 1918ին վերականգնուած հայոց անկախ պետականութեան՝ բանակի շարքերում հայ հոգեւորականն ունեցաւ իր անելիքն ու պարտականութիւնը. հայկական բոլոր գնդերն ունէին իրենց կցուած քահանաներ, որոնք, իդէպ, ամսական աշխատավարձ էին ստանում պետութիւնից[6]:

Հայ Եկեղեցին իր նշանակալից դերն ունեցաւ նաեւ արցախեան ազատամարտի տարիներին: Երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. կաթողիկոսի տնօրինութեամբ վերաբացուած Արցախի թեմի հոգեւորականներն առա-

ջին իսկ օրերից աջակից եւ զինակից եղան հայ ազատամարտիկներին եւ հնարաւոր բոլոր միջոցներով նպաստեցին արցախահայութեան գոյամարտի յաղթանակին: Պատերազմում հոգեւորականութիւնը նոյնպէս ունեցաւ անդառնալի կորուստներ. զոհուեցին Վահան վարդապետ Դաւթեանը, Ռաֆայէլ սարկաւագ Խաչատրեանը եւ դպիր Արմէն Թովմասեանը[7]:

ՀՀ ԶՈՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Նորագոյն շրջանի հայկական զինուժը, ծնունդ առնելով արցախեան գոյամարտում եւ կամաւորական ջոկատներից վերածուելով կանոնաւոր բանակի, փառահեղ յաղթանակներ տարաւ եւ արժանիօրէն վաստակեց քանիցս ինչած «տարածաշրջանի ամենամարտունակ բանակ» գնահատականը: Հրադադարի հաստատումից յետոյ էլ բանակաշինութեան ընթացքը չդադարեց, այլ զարգացաւ. մեծ թափով սկսուեցին աշխատանքներ տարուել մարտունակութեան եւ կարգապահութեան բարձրացման, բարոյահոգեբանական վիճակի կայունացման ուղղութեամբ: Եւ այստեղ էլ մեծ անելիք ունէր Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Այդ իրողութեան քաջ գիտակցութեամբ 1997 Նոյեմբերի 13ին Գարեգին Ա. կաթողիկոսի եւ ՀՀ պաշտպանութեան նախարար Վազգէն Սարգսեանի համատեղ նախաձեռնութեամբ հիմք դրուեց ՀՀ Զինուած Ուժերի Հոգեւոր Առաջնորդութեանը: ԶՈՒ հոգեւոր սպասաւորների գործունէութիւնը կանոնակարգելու եւ վերահսկելու նպատակով նշանակուեց ծառայութեան պատասխանատու՝ Վրթանէս վարդապետ Աբրահամեանը[8]:

ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութեան ստեղծումից յետոյ առաջին ամենաանհրաժեշտ քայլերից մէկը ծառայութեան գործունէութեան կանոնադրութեան եւ ծրագրերի ստեղծումն էր: Իհարկէ, պատմութեան ընթացքում Եկեղեցու եւ բանակի յարաբերութիւնների կարգաւորմանն ուղղուած գրութիւններ եղել են՝ առաւելապէս զինուորականութեանն ուղղուած խրատական բնոյթի[9]: Կանոնակարգային տեսակէտից մեծագոյն նշանակութիւն ունեցող փաստաթուղթը 1918ին Երեւանի փոխթեմակալ Խորէն եպիսկոպոս Մուրադբէկեանի (1932-8՝ Խորէն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) կազմած «Հրահանգ Զինուորական Քահանաների Համար» նախագիծն էր, որը նա նամակով ներկայացրել էր Գէորգ Ե. կաթողիկոսին՝ նշելով, որ հայկական գնդերի քահանաները դիմում են իրեն՝ խնդրելով հրահանգներ տարբեր հարցերի շուրջ: 10 կէտից բաղկացած նախագիծը հրահանգում էր, որ զինուորական քահանաները օրուայ որոշակի ժամերի պարտաւոր են լինել իրենց գնդի հետ, ազատ ժամերին դասախօսել Ս. Գրքից եւ ազգային-եկեղեցական աւանդութիւնից, վառ պահել զինուորների մէջ պարտքի գիտակցութիւնն ու սէրը ազգի եւ ազգային սրբութիւնների հանդէպ, սովորեցնել «Հայր Մեր»ը եւ երգել տալ օրը երեք անգամ, տօն եւ Կիրակի օրերին զինուորներին տանել եկեղեցի, մշտապէս լինել հոգեւորականի սքեմով ու առանց զէնքի եւն.[10]:

Սակայն ոչ առկայ պատմական վաւերագրերը, ոչ էլ արտասահմանեան երկրների փորձը բաւարար եղան, եւ երկու տարուայ աշխատանքներից յետոյ կազմուեց «Հոգեւոր Ծառայութեան Կանոնադրութիւն», որով յստակեցուեց ու կանոնակարգուեց բանակում հոգեւորականի գործունէութեան դաշտը, կառոյցը, խնդիրներն ու նպատակները: Կանոնադրութիւնը 14 Սեպտեմբերի 2000ին՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, ստորագրուեց եւ հաստատուեց Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ ՀՀ պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանի կողմից՝ դառնալով յետխորհրդային երկրներում իր տեսակի մէջ առաջին պաշտօնական փաստաթուղթը[11]: Յաւելենք, որ հոգեւորականի ներկայութիւնը բանակում վաւերացուեց նաեւ 2007ին ՀՀ ազգային ժողովի կողմից ընդունուած «Հայաստանի Հանրապետութեան Եւ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Յարաբերութիւնների Մասին» օրէնքի 10րդ յօդուածով[12]:

Ըստ ընդունուած կանոնադրութեան՝ հոգեւոր ծառայութեան ղեկավարումն իրականացւում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնագրով եւ ՀՀ պաշտպանութեան նախարարի հրամանով նշանակուած հոգեւոր առաջնորդի կողմից՝ ըստ պաշտպանութեան նախարարի անձնակազմի հետ տարուող աշխատանքների (ԱՀՏԱ) գծով տեղակալի յանձարարականների: Հոգեւոր սպասաւորները նշանակւում են ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդի ներկայացմամբ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնագրով եւ ՀՀ ՊՆ ԱՀՏԱ գծով տեղակալի հրամանով: Բանակային գումարտակներում եւ զօրամասերում հոգեւոր սպասաւորները գործում են հոգեւոր առաջնորդի եւ պաշտպանութեան նախարարի համատեղ հաստատած ծրագրերով, իսկ ընթացիկ եւ կազմակերպական հարցերում առաջնորդւում են տուեալ զօրամիաւորման կամ զօրամասի հրամանատարի եւ ԱՀՏԱ գծով տեղակալների հետ համատեղ մշակած ծրագրերով:

Հոգեւոր ծառայութեան նպատակներն ու խնդիրներն են՝ ԶՈՒ անձնակազմին հաղորդակից դարձնել Քրիստոսի Աւետարանին եւ քրիստոնէական հաւատի սկզբունքներին՝ Հայաստանեայց Եկեղեցու դաւանանքի, եկեղեցական կանոնների եւ աւանդոյթների համաձայն դաստիարակել քրիստոնէական-բարոյական սկզբունքներով եւ ազգային-հայրենասիրական ոգով, ուսուցանել կրօնական, եկեղեցագիտական, ծիսական գիտելիքներ, պայքարել աղանդաւորական եւ այլ վնասակար ուսմունքների դէմ:

Հոգեւոր սպասաւորներն ազատուած են շարքային ծառայութիւնից եւ իրենց գործունէութիւնն իրականացնում են հոգեւորականի զգեստով:

ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Իր՝ երկու տասնամեակից աւել գոյութեան ընթացքում ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութիւնը բաւականին նշանակալի ուղի է անցել՝ աստիճանաբար զարգանացնելով իր փորձառութիւնը եւ մեծացնելով արդիւնաւէտութիւնը: 1997ին բանակում սպասաւորելու մեկնեցին 8 հոգեւորականներ, իսկ այ-

սօր այդ թիւը շուրջ 70 է: Չնայած հոգեւոր սպասաւորութեան շրջանը պայմանականօրէն երկու տարի է, շատ հոգեւորականներ ինքնակամ երկարաձգում են իրենց ծառայութեան ժամկէտը, իսկ հոգեւորականների մի մասն արդէն բանակում նշանակուած է մշտական հիմունքներով:

Գնդերէցներն իրենց առաքելութիւնն են իրականացնում ռազմաուսումնական հաստատութիւններում, ՀՀ եւ Արցախի բանակային զօրամիաւորումներում եւ զօրամասերում, միջազգային խաղաղապահ առաքելութիւն իրականացնող ՀՀ ԶՈՒ ստորաբաժանումներում: Հոգեւորական է կցուած նաեւ Երկրապահ Կամաւորական Միութեանը: Ծառայութեան վայրում գնդերէցները քարոզ-դասախօսութիւններ են կարդում, անհատական զրոյցներ ունենում զինծառայողների հետ, կատարում հոգեւոր արարողութիւններ, կազմակերպում ուխտագնացութիւններ եւ զինուորներին տանում մօտակայ եկեղեցիներն ու սրբավայրերը, կազմակերպում հանդիսութիւններ եւ հոգեւոր, հայրենասիրական կամ գիտական բովանդակութեան ֆիլմերի դիտումներ, այցելում մարտական դիրքեր, բուժկէտեր, հիւանդանոցներ եւ կարգապահական վաշտ, տարածում կրօնական եւ հայրենասիրական բնոյթի գրականութիւն եւն.: Հոգեւոր սպասաւորների առաջնահերթ ուշադրութեան կենտրոնում են յատկապէս խնդիրներ ունեցող, մասնաւորապէս՝ ինքնախեղման կամ ինքնասպանութեան անգամ ամենաչնչին հակումներ ցուցաբերած զինծառայողները:

Հոգեւորականները իրենց նպաստն են բերում բանակի համապատասխան բաժինների կողմից զօրամասեր ուղարկուող քարոզչական, տեղեկատուական եւ վերլուծական նիւթերի ստեղծմանը, թղթակցում են բանակային մամուլին: Համացանցում www.armchaplain.com հասցէով գործում է ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութեան պաշտօնական կայքէջը, նաեւ՝ ֆէյսպուքեան պաշտօնական էջն ու Եութիուպի պաշտօնական ալիքը:

2010ին Գարեգին Բ. կաթողիկոսի օրհնութեամբ Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութիւնը հրատարակեց զինծառայողների համար նախատեսուած Նոր Կտակարաններ (ներառեալ Սաղմոսաց Գիրքը), եւ ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդի ձեռամբ բաժանուեց ՀՀ եւ Արցախի մարտական հերթապահութիւն իրականացնող գրեթէ բոլոր զօրամասերի զինծառայողներին: Յատուկ բանակի համար հրատարակուել են նաեւ աղօթագրքեր եւ բարոյախրատական ու հայրենասիրական բնոյթի գրականութիւն:

Այս տարիներին որոշ զօրամասերում կառուցուել են մատուռներ, նախատեսուած է նաեւ, որ մօտ ապագայում գրեթէ բոլոր զօրամասերն ունենան իրենց եկեղեցիները, որոնց նախագիծն արդէն հաստատուած է:

ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութիւնը սերտօրէն գործակցում է քրիստոնէական մի շարք երկրների՝ Միացեալ Թագաւորութեան, Ֆրանսիայի, Յունաստանի եւ այլոց նման ծրագրերի հետ: Փորձի եւ տեղեկատուութեան փոխանակման, արդիւնաւէտ գործակցութեան նպատակներով բազմիցս ամենաբարձր մակարդակներով եղել են փոխադարձ այցելու-

թիւններ, համատեղ մասնակցութիւններ միջազգային համաժողովների եւ գիտաժողովների, դասախօսութիւններ եւ համատեղ քննարկումներ:

21 Սեպտեմբերի 2011ին՝ ՀՀ անկախութեան 20ամեայ յոբելեանի առիթով կազմակերպուած զօրահանդէսին, տեղի ունեցաւ աննախադէպ երեւոյթ՝ ԶՈՒ հոգեւոր սպասաւորներն ու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբաններն առանձին շարասիւնով մասնակցեցին զինուորական շքերթին: Հոգեւորականների՝ առանձին խմբով մասնակցութիւնը զինուորական շքերթին բացառիկ երեւոյթ էր ոչ միայն հայոց բանակի համար, այլեւ ամբողջ աշխարհի, քանի որ առաջին անգամ էր կատարւում նման ձեւով մասնակցութիւն: Հոգեւորականները շքերթին մասնակցեցին ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութեան մարտական դրօշով, որի վրայ ասեղնագործուած է. «Օրհնեալ է մեր ուղին, զի Աստուած ընդ մեզ է»[13]: Հոգեւորականների մասնակցութիւնը զօրահանդէսին դարձաւ աւանդոյթ. նմանատիպ մասնակցութիւններ եղան 2016ին Երեւանում եւ 2018ին Սարդարապատում տեղի ունեցած զօրահանդէսներին:

29 Յունուարի 2012ին հայոց բանակի վերակազմաւորման 20ամեակի առիթով Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոնդակով Աշոտ Բ. Երկաթ թագաւորի խաչը («Սուրբ Նշան») յայտարարուեց հայոց բանակի պահապան ու հովանաւոր: Սրբագործ Խաչի կրկնօրինակը, որի կենտրոնում ամփոփուած է Քրիստոսի Խաչափայտի մի մասունք, օծուեց ու յանձնուեց ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութեանը: Այնուհետեւ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդ Վրթանէս սրբազանը նախաձեռնեց այցելութիւն ՀՀ եւ Արցախի մարտական դիրքեր՝ Խաչի նշանով օրհնելու հայոց երկրի սահմանները եւ գօտեպնդելու հայրենեաց պաշտպաններին: Իսկ արդէն նոյն թուականի Մայիսի 9ին հայոց բանակի պահապան Խաչն Արցախում էր, եւ մայիսեան եռատօնի առիթով Ստեփանակերտում կազմակերպուած զօրահանդէսի ժամանակ հանդիսաւոր կերպով անց կացուեց զօրքերի առջեւով: Այժմ Ս. Խաչը պահւում է ՀՀ պաշտպանութեան նախարարութիւնում: 2018ին նոյն խաչի տեսքով պատրաստուեցին կրծքանշաններ եւ բաշխուեցին հայոց բանակի բոլոր սպաներին ու զինուորներին:

Գնդերէցների գործունէութեան արդիւնաւէտութիւնն առաւել բարձրացնելու նպատակով վերջին տարիներին զօրամասերի հասարակական կամաւորների թուին աւելացուել է եւ հոգեւոր կամաւորներինը (ինչը նոյնպէս բացառիկ երեւոյթ է): Ստորաբաժանումներից ինքնակամ առաջադրուած որոշակի թուով զինուորներ դառնում են գնդերէցի իւրայատուկ օգնականները՝ բնականաբար շարունակելով լիարժէք իրականացնել իրենց առօրեայ ծառայողական պարտականութիւնները: Սա զգալիօրէն դիւրացնում է գնդերէցիի եւ զինուորների միջեւ փոխվստահութեան մթնոլորտի ամրապնդումը եւ մեծացնում օգնութեան կարիք ունեցող զինուորների յայտնաբերման եւ անհրաժեշտ օգնութեան ցուցաբերման հաւանականութիւնը:

Բանակային հոգեւորականի եւ զինծառայողների միջեւ փոխյարաբերութիւններն իրականանում են բացառապէս վերջիններիս կամաւորութեան եւ համաձայնութեան պայմաններում: Հոգեւորականը չի պարտադրում իր ներկայութիւնն ու ծառայութիւններն այն զինծառայողներին, ովքեր դրա կարիքը կամ ցանկութիւնը չունեն: Զանգուածային միջոցառումների ժամանակ, ինչիպիսին է օրինակ մարտական հերթափոխի մեկնելուց առաջ աղօթքը, այլադաւան կամ աթէիստ զինծառայողները պարտաւորուածութիւն չունեն անմիջական մասնակցութիւն բերելու, օրինակ՝ աղօթելու, այլ պարզապէս, ելնելով գերակշիռ մեծամասնութիւն կազմող Հայ Եկեղեցու հետեւորդ ծառայակիցների կրօնական զգացումների նկատմամբ տարրական յարգանքից, ուղղակի կարող են լուռ ներկայութիւն ունենալ: Իսկ եթէ կայ հնարաւորութիւն եւ դա չի հակասում զինուորական կարգուկանոնին, գնդերէցն ինքն է առաջարկում հեռանալ այն զինծառայողներին, ովքեր ցանկութիւն չունեն ներկայ գտնուելու տուեալ միջոցառմանը: Միւս կողմից էլ, եթէ որեւէ զինծառայող ունի որեւէ խնդիր, որի լուծմանը կարող է օգնել հոգեւոր սպասաւորը, վերջինս առաջարկում է իր օգնութիւնը եւ փորձում լուծել խնդիրը՝ անկախ այն հանգամանքից, թէ ինչպիսի կրօնական հայեացքներ ունի տուեալ զինծառայողը: Աւելորդ չենք համարում նշել, որ ծառայութեան ընթացքում շատ զինծառայողներ վերանայում են իրենց կրօնական հայեացքները եւ ինքնակամ փոխում վերաբերմունքը յօգուտ Հայ Եկեղեցու դաւանանքի:

ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդութիւնը վաղուց արդէն կայացած կառոյց է, որի անցած ճանապարհը եւ զարգացման ուժականութիւնը լիովին վստահութիւն են հաղորդում, որ ժամանակի հետ վերջնական լուծում կը ստանան նաեւ առկայ ընթացիկ խնդիրները (օրինակ՝ վերջնական անցումը մշտական հիմունքներով փորձառու բանակային հոգեւորականների ամբողջական կազմի): Նորանոր ձեռքբերումներն անշուշտ առաւել կը նպաստեն հայոց բանակի եւ հայկական պետականութեան հոգեւոր եւ ռազմական անվտանգութեան ամրապնդմանն ու զարգացմանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Որպէս բանակային հոգեւորականի համարժէք հայերէնում յաճախ մէկ բառով կիրառւում է կապելլանը (Հեղինէ Մկրտչեան, «Օտարահունչ Կապելլանը Հայոց Բանակում Կոչւում Է Հոգեւոր Սպասաւոր», *Շողակն Արարատեան*, Երեւան, 2012:4(283)), որն ուղղակի փոխառութիւն է ռուսերէնից: Մինչեւ 2016ը բանակային հոգեւորականը պաշտօնական գրութիւններում անուանւում էր հոգեւոր սպասաւոր: 2016ին տողերիս հեղինակի կողմից առաջարկուեց գնդերէց եզրը: Առաջարկն ընդունուեց եւ տարածում գտաւ պաշտօնական մակարդակով:

[2] Մանրամասն տե՛ս՝ https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/geneva-conventon-3.htm :

[3] Փաւստոս Բուզանդ, *Հայոց Պատմութիւն*, թարգմ. եւ ծանօթ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1987, էջ 46-47:

[4] Եղիշէ, *Վարդանի Եւ Հայոց Պատերազմի Մասին*, թարգմ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Երուանդ Տէր Մինասեան, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1971, էջ 109:

[5] Ս. Աֆանասեան, *Սարդարապատի Յաղթանակը. Հայաստան, Մայիս, 1918*, Երեւան, 1985, էջ 41. նաեւ՝ Յարութիւն Թուրշեան, *Սարդարապատի Հերոսամարտը*, Երեւան, 1965, էջ 129-130. նաեւ՝ *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան, Գիրք Ե., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Հանրապետութեան Տարիներին (1918-1920 թթ.)*, կազմ. Ս. Բեհբութեան, Երեւան, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., 1999, էջ 5, 15-16:

[6] *Հայաստանի Հանրապետութեան Պառլամենտի Օրէնքները (1918-1920 թթ.)*, կազմ.՝ Ս. Միրզոյեան, Մ. Աւետիսեան, Զ. Յովհաննիսեան, Ա. Չիլինգարեան, Երեւան, 1998, էջ 69:

[7] Մանրամասն տե՛ս՝ Պարգեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսեան, Մ. Ա. Յարութիւնեան, «Արցախի Թեմը Եւ Ադրբեջան-Ղարաբաղ Հակամարտութիւնը», *Հայկական Բանակ*, Երեւան, 2001, 1-2 (27-28), էջ 84-8:

[8] 1999 Դեկտեմբերին նրան փոխարինեց Արշէն աբեղայ Սանոսեանը, ում էլ յաջորդեց Նորայր աբեղայ Սիմոնեանը: Իսկ 2007 Հոկտեմբերից առայսօր ՀՀ ԶՈՒ հոգեւոր առաջնորդի պաշտօնը կրկին ստանձնել է Վրթանէս եպիսկոպոս Աբրահամեանը:

[9] Տե՛ս օրինակ՝ Ս. Ներսես Շնորհալի, *Թուղթ Ընդհանրական*, Երեւան, Գանձասար Հանդէս, 1991, էջ 114-6:

[10] *Վաւերագրեր*, էջ 73-4:

[11] Տե՛ս Արշէն աբեղայ Սանոսեան, «Բանակային Քահանաների Հաստատութիւնը ՀՀ Զինուած Ուժերում», *Հայկական Բանակ*, Երեւան, 2001, 1-2 (27-28), էջ 100:

[12] http://www.gov.am/u_files/file/kron/ekegheci.pdf :

[13] Դրօշի օրհնութիւնը կատարուել էր Մայր Տաճարում՝ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ, այն նոյն կանոնով, որով 1827ին օրհնուել էր հայ կամաւորական ջոկատների դրօշը Մկրտչեան:

THE SERVICE OF CLERICS IN THE ARMENIAN ARMY

(Summary)

FR. NERSES ASRYAN

monk-deacon@mail.ru

Having clerics in national armies is not unusual. In fact, the US, UK, French, Greek, Czeck, Danish and Norwegian armies have among their rank and file a number of clerics who provide spiritual guidance to all those who wish it. In fact, the presence of clerics in the army has been recognized internationally, and even their rights as POWs are clearly specified, particularly in the Third Geneva Convention.

The Armenian national army is not an exception in this regard. Clerical services were introduced in the Armenian army in 1997. Currently there are over 70 clerics who provide Christian guidance to the servicemen.

The author outlines the history of the inclusion of clerics in the national army of Armenia, the adoption of legislation which enabled their official presence there,and the socio-spiritual mission they carry out.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ-ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՕՆ

ԿԱՐԷՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
K86Mkrtchyan@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Հանրապետութեան (ՀՀ) հարեւան Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան (ԻԻՀ) հետ տնտեսական կապերի զարգացման ու տարբեր ոլորտներում գործակցութեան խորացման քաղաքականութիւնը բխում է երկու կողմերի ե՛ւ ռազմավարական ե՛ւ քաղաքական ե՛ւ տնտեսական շահերից: Այդ քաղաքական ուղղութիւնը կենսական նշանակութիւն ունի, եթէ նկատի ունենանք աշխարհաքաղաքական եւ ռազմավարական այն տարածաշրջանը, որտեղ գտնւում են ՀՀն եւ ԻԻՀն:

Թուրքիայի, Վրաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ գործակցութեան խորացումը յետխորհրդային տարիներից իվեր որոշակի ազդեցութիւն ունի տարածաշրջանի զարգացումների վրայ, որն էլ իր հերթին կարող է ազդել ՀՀ ազգային անվտանգութեան վրայ՝ հետեւեալ պատճառներով.

- այդ պետութիւնների գործակցութեան ձեւաչափը տարածաշրջանում դուրս է թողնում միայն ՀՀին, որի հետեւանքով անտեսւում են հայկական շահերը.
- այդ երեք պետութիւններից երկուսը ՀՀի նկատմամբ վարում են առճակատման քաղաքականութիւն. Ադրբեջանը ՀՀին դիտարկում է որպէս սեփական ազգային անվտանգութեանն ուղղուած մարտահրաւէր, իսկ Թուրքիան շարունակում է ՀՀի շրջափակման իր քաղաքականութիւնը,
- վերոնշեալից ելնելով՝ այս պայմաններում յատուկ նշանակութիւն է ստանում ԻԻՀի որդեգրած քաղաքականութիւնը ՀՀի նկատմամբ:

Արդ, սոյն ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը պայմանաւորուած է ՀՀ-ԻԻՀ տնտեսական կապերի խորացման եւ զարգացման իրողութեամբ: Ուստի, արխիւային փաստաթղթերի, ուսումնասիրութիւնների, մամուլի եւ այլ հրապարակումների հիման վրայ կը լուսաբանենք այդ կապերի ռազմավարական նշանակութիւնը տարածաշրջանում:

Յօդուածում կը ներկայացնենք ՀՀում իրանական նոր ներդրումների սկզբնաւորման, ՀՀ մարզերի եւ ԻԻՀ նահանգների միջեւ գործակցութեան նոր ոլորտների վերաբերեալ հարցերը, ինչպէս նաեւ կը քննարկենք երկկողմ զարգացման հեռանկարային ուղղութիւնները:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱՊՈՒՂԻՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՀՀի ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ. ՆՈՐ ՓԱՍՏԵՐ ԻՐԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1990ականներին շրջափակուած ՀՀի համար կենսական նշանակութիւն ունէր իրանական կապուղիներից օգտուելը, քանի որ դէպի ՀՀ պարէն եւ նաւթ առաքւում էր այդ ճանապարհով:

1992 Մարտի 24ին ընդունուեց «Մեղրու շրջանում Արաքս գետի վրայ աւտօճանապարհային կամրջի շինարարութեան մասին» ՀՀ կառավարութեան թիւ 175 որոշումը: Հայկական կողմը ժամանակաւոր կամուրջ էր գնել ՌԴ բանակից. Այն բերուեց եւ տեղադրուեց գետի վրայ[1]: Մայիսի 6ին ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Յարութիւնեանի մասնակցութեամբ Արաքս գետի վրայ բացումը կատարուեց Մեղրի-Նորդուզ 120 մ. երկարութեամբ եւ 60 տոննա տարողութեամբ ժամանակաւոր զինուորական լաստակամրջին[2]: Յուլիսի 21ին պաշտօնապէս սկսուեց քաղաքացիների եւ փոխադրամիջոցների երթեւեկը լաստակամուրջով: Այդ ժամանակահատուածում կապի այս միջոցն ունէր յատուկ նշանակութիւն ՀՀ համար:

Նոյն տարուան Սեպտեմբերին իրանական «Արիաթուր» ընկերութիւնը բացեց Երեւան-Թեհրան երկշաբաթեայ կանոնաւոր չուերթ:

1992 Մարտի 11-13ը ՀՀ այցելեց ԻԻՀ հաղորդակցութեան եւ ճանապարհների նախարարի տեղակալ Մոհամմադ Սայիդ Նեժադը: Կողմերը քննարկեցին Ադրբեջանի Հանրապետութեան (ԱՀ) տարածքում մնացած 1 մլրդ. դոլար արժողութեամբ իրանական 2700 վագոն բեռների Մեղրի-Ջուլֆա ճանապարհով տեղափոխման հարցը: ՀՀն դէմ չէր, սակայն ԱՀն թոյլ չէր տալիս:

Մարտի 13ին կողմերը ստորագրեցին փոխըմբռնման համաձայնագիր փոխադրամիջոցների գործակցութեան մասին[3]: Համաձայնագրի 1.2 կէտով որոշւում է փոխադրամիջոցների ելումուտը կատարել Մեղրիի սահմանային անցակէտով: 2րդ կէտով նախատեսւում էր կառուցել ժամանակաւոր եւ հիմնական կամուրջներ: 4րդ կէտով կողմերը միմեանց թոյլ էին տալիս իրենց տարածքով անարգել օգտուել երկաթուղուց: ԻԻՀն համաձայնում էր ՀՀ ներմուծուող-արտահանուող-տարանցիկ բեռները Կասպից Ծովի Էնզելի եւ Պարսից Ծոցի Էմամ Խոմէյնի նաւահանգիստներով փոխադրել այլ երկրներ եւ ապահովել բեռների պահեստաւորումը:

ՀՀ պետնախարար Ռուբէն Չիֆտալարեանը ԻԻՀ պատուիրակութեան հետ քննարկում է ԻԻՀն ՀՀին կապող երկաթգծի կառուցման հարցը: Տարբերակներից մէկով նախատեսւում էր Մեղրիից երկաթգիծ կառուցել մինչեւ Երասխաւան կամ Ջերմուկ՝ յետագայում Մարտունի-Շորժա գծին միանալու պայմանով: Հայկական կողմի առաջարկած տարբերակով իրանական հատուածում նպատակայարմար էր կառուցել երկաթգծի Մեղրի-Ջուլֆա կամ Մեղրի-Մարանդ հատուածը: Մինչդեռ իրանական կողմի

կարծիքով ԻԻՀի տարածքում երկաթգիծ պէտք է կառուցուէր ոչ թէ Ջուլֆայից մինչեւ Մեղրի՝ 64 կմ. հեռաւորութեամբ, այլ Ալամդար քաղաքից Մեղրի՝ 45 կմ. հեռաւորութեամբ: Հայկական կողմի առաջարկը հիմնաւորւում էր ռազմագիտական նկատառումով: Երկաթգիծը Արաքս գետի ափերով անցնելու դէպքում Նախիջեւանի կողմից վտանգի ենթարկուելու հաւանականութիւնը մեծանում էր, մինչդեռ հայկական տարբերակի դէպքում, այն գալու էր երկրի խորքից եւ չէր անցնելու սահմանամերձ ճանապարհներով, եւ վտանգի հաւանականութիւնը բացառւում էր[4]:

Իրանական պատուիրակութիւնը առաջին եւ վերջին անգամ ԻԻՀ վերադարձաւ Նախիջեւանի տարածքով: 1992 Ապրիլի 1ին Իջեւանում տեղի են ունենում ՀՀի եւ ԱՀի (պատուիրակութեան ղեկավարն էր նախագահի խորհրդատու Ռասիմ Մուսաբէկովը) պատուիրակութիւնների միջեւ բանակցութիւններ՝ ԻԻՀի պատուիրակութեան մասնակցութեամբ եւ միջնորդութեամբ: Ըստ պայմանաւորուածութեան՝ պէտք է բացուէին երկաթուղային ճանապարհները եւ ԱՀից ՀՀ եկող գազամուղը[5]: Սակայն Ապրիլի 2ին ԱՀն խախտեց պայմանաւորուածութիւնը: ԱՀ վարչապետ Հասան Հասանովը ՀՀի վարչապետի պաշտօնատար Գագիկ Յարութիւնեանին հեռախօսազրոյցում յայտնեց, որ իջեւանեան բանակցութիւններին ԱՀի պատուիրակութիւնը լիազօրուած չի եղել՝ կնքելու նման համաձայնութիւն:

Չնայած 1992 Մայիսի 8ին Թեհրանի համատեղ յայտարարութիւնը մնաց թղթի վրայ, սակայն ԻԻՀն շարունակում էր ՀՀի եւ ԱՀի միջեւ երկաթուղային կապի վերականգնման միջնորդական գործունէութիւնը: Փոխադրամիջոցների կապի վերականգնումը շահեկան էր ԻԻՀին. այդպիսով Թեհրանը ազդեցութիւն ձեռք կը բերէր Բաքուի եւ Երեւանի վրայ: ԻԻՀն ունէր իր շահը, քանզի նա Նախիջեւան-ՀՀ երկաթգծով կապ էր հաստատում Սեւ Ծովի վրացական նաւահանգիստների հետ եւ դուրս գալիս Արեւելեան Եւրոպայի շուկաներ:

1992 Հոկտեմբերի 2ին եւ 3ին Նախիջեւանում, իսկ Հոկտեմբերի 6ին՝ Երեւանում հանդիպում են ՀՀ, ԻԻՀ եւ ԱՀ պատուիրակութիւնները[6]: Եռակողմ բանակցութիւնների արդիւնքում ՀՀ երկաթգծի վարչութեան մասնագէտները Հոկտեմբերի 8ից ձեռնարկելու էին Մեղրու շրջանում երկաթգծի վերականգնման աշխատանքներ: Սակայն համաձայնագիրը ստորագրած ԱՀն, չպահպանելով համաձայնագրով նախատեսուած հրադադարը, Զանգելանի եւ Օրդուբադի շրջաններից կրակի տակ առաւ երկաթգծի վերականգնման աշխատանքների հատուածները, ինչպէս նաեւ Մեղրու շրջանի մի շարք բնակավայրեր:

Նոյն թուականի Հոկտեմբերի 22ին ՀՀ կառավարութիւնը իրանական կողմին առաջարկեց օգտագործել Իջեւան-Երեւան-Նախիջեւան երկաթգիծը՝ ԱՀում կուտակուած բեռների փոխադրման համար[7]: Հոկտեմբերի 29ին ԻԻՀի ԱԳՆում քննարկւում է երկաթուղու ապաշրջափակման հարցը: Ըստ իրանական աղբիւրների՝ ՀՀն, ի տարբերութիւն ԱՀի, լրջօրէն չէր

մօտենում երկաթուղու բացման հարցին, աւելին, իրանական կողմի պնդմամբ ԱՀի կողմից չէին եղել յարձակումներ եւ գնդակոծութիւններ[8]:

Նոյեմբերի 11-15ը Երեւանում ԻԻՀի ԱԳՆի Արեւելեան Եւրոպայի վարչութեան պետ Բահրամ Ղասեմին ՀՀ ղեկավարութեան հետ քննարկում է երկաթգծի բացման եւ իրանական բեռների տեղափոխման հարցերը, որոնք լուծում չստացան: Ղասեմին իրանական աղբիւրներում շրջանառուող տեսակէտը ԻԻՀի ԱԳՆի պաշտօնական դիրքորոշումը չէր համարում, սակայն այդ հարցում տիրող կարծիքը հայանպաստ չէր: Եթէ ՀՀն շահագրգռուած չլինէր երկաթուղու բացմամբ, ԱՀի բանուորներին չէր առաջարկի մասնակցել շինարարութեանը եւ իրանական միջնորդներին չէր հրաւիրի: Իրականում Բաքուն Թեհրանին մոլորութեան մէջ էր գցել միակողմանի, հակահայ ուղղուածութեամբ եւ սխալ տեղեկատուութեամբ:

Երկաթուղու վերաբացման վերաբերեալ ԻԻՀի նախաձեռնութիւնը վերսկսուեց 1993 Օգոստոսի սկզբին: Թեհրանն առաջարկում էր Նախիջեւանի տարածքով անցնող Ջուլֆա-Երեւան երկաթգիծը բաց յայտարարել իրանցի գործարարների համար[9]: Առաջարկւում էր այդ ճանապարհով ՀՀ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններին հումք եւ վառելանիւթ տրամադրել ու փոխարէնը պատրաստի ապրանք տեղափոխել ԻԻՀ: Այդ քայլը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա) քաղաքական՝ ԻԻՀն ցանկանում էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեան կարգաւորման գործում իր վճռորոշ դերն ունենալ. այդ ճանապարհի վերաբացումը կարող էր նման հնարաւորութիւն ընձեռել, եւ բ) տնտեսական՝ ուսումնասիրելով ՀՀի արդիւնաբերութեան ներուժը՝ ԻԻՀն համոզուել էր, որ ՀՀի օգնութեամբ կարող է լուծել իր ԻԻՀի շրջանների տնտեսական հիմնահարցերը: ԱՀի կեցուածքի պատճառով իրանական այս առաջարկը եւս ձախողուեց:

ԱՀում կուտակուած վերոնշեալ 2700 վագոն բեռների տեղափոխման հարցով՝ ՀՀ փոխնախագահ Յարութիւնեանը 1992 Դեկտեմբերի 22-25ը բանակցութիւններ է վարում ԻԻՀի ղեկավարութեան հետ[10]: Յարութիւնեանը յայտարարեց. *«ՀՀն պատրաստ է ցանկացած պահին ԱՀում կուտակուած վերոնշեալ բեռները տեղափոխել Իջեւանի հանգոյցով՝ իր վրայ վերցնելով տեղափոխման հարցերը: Ինչ վերաբերում էր Մեղրիի տարածքով այդ բեռների տեղափոխմանը, ապա ՀՀն պատրաստ էր դա անել անվտանգութեան երաշխիքներ ստեղծելու դէպքում»*[11]:

ՀՀի պատուիրակութեանը յաջողւում է իրանական կողմին հաւաստել հայերի բարի կամեցողութեան եւ ցրել նրանց կասկածները: Դա խթանեց բանակցութիւնների աշխուժացմանը եւ հնարաւոր դարձրեց Յարութիւնեանի հանդիպումները ԻԻՀի նախագահ Հաշեմի Ռաֆսանջանիի, փոխնախագահ Հասան Հաբիբիի, խորհրդարանի նախագահ Նաթէղ Նուրիի, ԱԳ նախարար Ալի Աքբար Վիլայաթիի, նրա տեղակալ Մահմուդ Վայեզիի հետ: Հայկական կողմը իր առջեւ դրուած գլխաւոր խնդիրը յաջողութեամբ իրագործեց: Ստորագրուեցին մի շարք տնտեսական նշանակութեան

պայմանագրեր, այդ թւում՝ ՀՀի եւ ԻԻՀի օդային կապի մասին, որով շաբաթը մէկ կազմակերպուելու էր Երեւան-Թեհրան չուերթը:

1992 Հոկտեմբերի 6ին Երեւանում ստորագրուեց ՀՀ եւ ԻԻՀ կառավարութիւնների միջեւ միջազգային փոխադրումների համաձայնագիր[12]: Նոյեմբեր ամսին ՀՀն մեծ ուշադրութիւն է դարձնում ԻԻՀով անցնող ճանապարհին: Նախատեսում էր, որ հացի մի մասը ՀՀն ստանալու էր Պարսից Ծոցով, ԻԻՀի տարածքով: ՀՀ նախագահը կարեւորում էր, որ եթէ նոյնիսկ հնարաւոր լինի բեռները մէկ ճանապարհով տեղափոխել, այդ դէպքում էլ ՀՀն պէտք է աշխատի դրանք բերել 3-4 ճանապարհով, որպէսզի առաքումները երաշխաւորուած լինեն[13]:

1992 Դեկտեմբերի 25ին Թեհրանում ստորագրուած արձանագրութեամբ տարանցիկ փոխադրումների համար ՀՀն օգտագործելու էր ԻԻՀ երկաթուղային, ցամաքային ուղիների եւ նաւահանգիստների հնարաւորութիւնները: Ի կատարումն այդ փաստաթղթի՝ 1993 Յունուարի 27ին ՀՀի եւ ԻԻՀի միջեւ կնքւում է տարանցիկ փոխադրումների պայմանագիր: ԻԻՀն պարտաւորւում էր Էնզելի նաւահանգստում ստացած ռուսական հեղուկ վառելիքի դիմաց Ջուլֆայում ՀՀին տրամադրել նոյն որակի վառելիք, եւ որպէս այդ գործարքի վճար վերցնել վառելիքի 25%ը: ԻԻՀն վառելիքի մատակարարումը ՀՀին պէտք է սկսէր ռուսական վառելիքը ստանալուց յետոյ 48 ժամուայ ընթացքում՝ օրական 200-300 տոննա ծաւալով:

Առաջին հեղուկանաւը Էնզելիում դատարկուեց 1993 Մայիսի 6ին: Ստացուած վառելիքի դիմաց ՀՀն պէտք է ստանար 2000 տ. բենզին, հեղուկ վառելիք, սակայն մինչեւ 1993 Յուլիսի 5ը ՀՀն ստացաւ 1583 տ. վառելիք: Իրանական թերացման պատճառով մէկ ամսից աւելի Մեղրիում պարապուրդի մէջ էին 42 հեղուկատար մեքենաների կէսից աւելին[14]:

1993 Յուլիսի 5ին Յարութիւնեանը դիմում է Նուրբախշին՝ ԻԻՀից ՀՀ հեղուկ վառելիքի տեղափոխման ձգձգումները վերացնելու համար[15]: Հարցը կարգաւորուեց երկար բանակցութիւններից յետոյ, երբ Արլ. Ատրպատականի փոխնահանգապետ Մոհամմադ Ալի Խաթիբին այցելեց ՀՀ: Փաստօրէն, հարցի լուծման հանգոյցը Թաւրիզում էր, ոչ թէ Թեհրանում:

1993 Օգոստոսի 4ին ՀՀ փոխադրութեան նախարար Հենրիկ Քոչինեանի եւ Մ. Խաթիբիի ստորագրած պայմանագրի համաձայն՝ Էնզելիով փոխադրուած ՌԴի հեղուկ վառելանիւթը ՀՀ հասցնելու համար իրանական կողմը Ջուլֆայում պէտք է ՀՀին յանձնէր օրական 200 տ. հեղուկ վառելիք: Բայց մինչեւ 1993 Սեպտեմբերի 14ը իրանական կողմը բաց չէր թողել ՀՀին հասանելիք 850,000 լիտր վառելանիւթը: Հայկական կողմը դիմեց ԻԻՀ փոխադրութեան նախարար Ա. Թորքանին, որ իրանական կողմից աւտօմեքենաներ չընդունելը եւ հեղուկ վառելանիւթ բաց չթողնելը կը դիտուի որպէս պայմանագրի չկատարում՝ դրանից բխող հետեւանքներով[16]: Ստեղծուած իրադրութիւնը պայմանաւորուած էր ԼՂ

ճակատում ընթացող ռազմական գործողութիւններով, որոնց պատճառով իրանական կողմը թոյլ չէր տալիս բեռների փոխադրումը ՀՀ:

Յատուկ նշանակութիւն ունէր հիմնական կամուրջի կառուցումը, որի ֆինանսաւորումը ՀՀի համար լուծուեց Աւստրալիայի եւ Նոր Զելանդայի հայ համայնքների «Հայրենի Աղէտեալների Օգնութեան Ֆոնդ»ի յատկացրած 1 մլն. դոլար գումարով: Այն սկզբում նախատեսուած էր ՀՀ աղէտի գօտում բնակարաններ կառուցելու համար, սակայն շրջափակման եւ պատերազմի հետեւանքով որեւէ ապրանք չէր փոխադրւում ՀՀ, ուստի աղէտի գօտում աշխատանքներ չէին կատարւում: 1992 Յունիսի 28ին ֆոնդի նախագահ, Աւստրալիայի եւ Նոր Զելանդայի հայոց թեմի առաջնորդ Աղան Եպս. Պալիոզեանը գումարը յանձնեց ՀՀ կառավարութեանը[17]: Մինչդեռ իրանական կողմը ֆինանսաւորման իր մասը յետաձգեց:

1993 Յունիսի 17ին եւ Յուլիսի 8ին Հայ-Իրանական Կապերի Համաձայնեցման Յանձնաժողովը (ՀԻԿՀՅ) քննարկում է կամուրջի շինարարութեան, Երեւան-Թեհրան չուերթերի կազմակերպման, Վայք-Սիսիան ճանապարհային եւ Քաջարան-Մեղրի հատուածում վերակառուցման աշխատանքների հարցերը[18]: Միաժամանակ ապահով կապի ստեղծման ուղղութեամբ տեղի ունեցան այլ հանդիպումներ եւս[19]:

1994 Յունուարին բացուեց Երեւան-Թեհրան ցամաքային երթուղի: Իսկ Թեհրան-Երեւան ուղիղ հեռախօսակապի կայան ստեղծելու համար ՀՀ կառավարութեան որոշմամբ յատկացուել էր անհրաժեշտ գումար: 1994 Սեպտեմբերի 5ին կողմերը կնքեցին փոխըմբռնման յուշագիր՝ 8 մեգաբիթ վայրկեան թուային ռադիո-ինքնանջատիչ եւ միացուցիչ տեսակի միջազգային հեռախօսակապ ստեղծելու մասին[20]:

1994 Ապրիլի 20ին ՀՀի դեսպանութիւնում Իրան-Հայաստան առեւտրաարդիւնաբերական պալատի անդամներ Լ. Ահարոնեանը եւ Ն. Շահբազեանը[21], իսկ Մայիսի 16-18ը ՀՀի փոխնախագահ Յարութիւնեանը Զանգեզուրի շրջանում Արեւելեան Ատրպատականի նահանգապետի[22] հետ քննարկում են կամուրջի շինարարութեան, համատեղ փոխադրութեան ընկերութիւն ստեղծելու մասին հարցերը:

Կամուրջի կառուցման աշխատանքները տեւեցին միքանի տարի՝ ռազմաքաղաքական եւ ֆինանսական խնդիրների պատճառով: 1994 Սեպտեմբերի 13ին Քոչինեանը իրանական կողմին բողոքում է, որ երկու տարի է՝ Արաքս գետի վրայ կառուցւում է կամուրջ, սակայն իրանական կողմը չէր փոխանցել իր ֆինանսական մասնաբաժինը[23]: Նրա մէկ այլ դիմումում նշւում էր, որ 1993 Հոկտեմբերի 18ին իր եւ ԻԻՀի փոխադրութեան ու ճանապարհների շինարարութեան նախարարի տեղակալ Ք. Ֆ. Հալուայի հանդիպման ժամանակ որոշում էր ընդունուել, որ հիմնական համաձայնագրի կնքման համար իրանական կողմը կը հրաւիրի ՀՀի ներկայացուցիչներին: Սակայն անցել էր մէկ տարի եւ համաձայնագրի հարցը չէր լուծուել: ՀՀն իր բաժնեմասը յատկացրել էր,

իսկ իրանական կողմը դրամական ներդրում չէր կատարում, որի հետեւանքով կամուրջի շինարարութիւնը դադարել էր[24]:

1994 Սեպտեմբերի 15ին ՀԻԿՀՅն քննարկում է իր ստորագրած յուշագիրը[25]: Վերջինս առաջարկում էր կազմակերպել Երեւան-Թեհրան-Սպահան-Քիշ կանոնաւոր չուերթեր, Երեւան-Թաւրիզ ցամաքային ուղերթեր: Նոյն նպատակն ունէր նաեւ Նոյեմբերի 25-27ը ՀՀ փոխնախագահ Յարութիւնեանի այցը Թեհրան եւ Քիշ կղզի[26]: Նոյեմբերի 27ին Թեհրանում ստորագրուեց Արաքսի կամուրջի կառուցման մասին պայմանագիր, որով լուծուեց կամուրջի ֆինանսաւորման հարցը: Որոշւում է բանակցել Թեհրան-Երեւան եւ Թաւրիզ-Երեւան ցամաքային երթուղիներ բացելու շուրջ[27]: Զուգահեռ քննարկւում էր նաեւ Մեղրի-Երեւան աւտօճանապարհի շինաշխատանքներում ԻԻՀին մասնակից դարձնելու հարցը: Մինչդեռ Թեհրանն առաջ էր քաշում ԻԻՀ-Նախիջեւան-ՀՀ-ԱՀ-Վրաստան երկաթուղու վերագործարկման հարցը:

1994 Նոյեմբերի 11ին ԻԻՀի դեսպան Համիդ Ռեզա Էսֆահանին ՀՀի վարչապետ Հրանդ Բագրատեանին յայտնում է, որ իրանական կողմը լուծել է Մեղրիի կամուրջի կառուցման հարցը եւ պէտք է կնքուի համաձայնագիր գումարի մասին: Դեսպանը անդրադառնում է երկու երկրների միջեւ օդային կապ ստեղծելու կարեւորութեանը, քանզի Երեւան-Մեղրի 400 կմ. տարածութիւնը միայն բեռնատար մեքենաների միջոցով անցնելը խոչընդոտում էր հրատապ հարցերի արագ լուծմանը[28]: Փաստօրէն իրանական կողմը առաջ էր քաշում ռազմավարական հարց, որի լուծումը մեծ նշանակութիւն ունէր ՀՀի զարգացման համար:

1995 Օգոստոսի 20ին ԻԻՀ խորհրդարանի փոխնախագահ Հասան Ռոհանին՝ ՀՀ կատարած այցի ընթացքում պայմանաւորւում է Օգոստոսի 29ին Մեղրիում կազմակերպել հանդիպում: Սակայն նշուած օրը Մեղրիում ՀՀի պատուիրակութեանը իրանական կողմից ոչ ոք չէր եկել դիմաւորելու, իսկ Թաւրիզում գտնուող ԻԻՀ փոխադրութեան նախարարը հանդիպման գալու փոխարէն վերադարձել էր Թեհրան: Դեսպան Էսֆահանին նոյնպէս աւելորդ էր համարել այցելել Մեղրի: Օգոստոսի 31ին ՀՀ փոխնախագահ Յարութիւնեանը դիմեց ՀԻԿՀՅի նախագահ, ԻԻՀ տնտեսութեան եւ ֆինանսների նախարար Մ. Մոհամմադխանին, ԻԻՀ ԱԳ նախարար Վիլայաթիին եւ ԻԻՀ Ռոհանիին եւ յայտնեց իր մտահոգութիւնը, քանզի աշխատանքներ չէին կատարւում ԻԻՀի կողմից ֆինանսական պարտաւորութիւնները չկատարելու պատճառով[29]: Իրանի մեղքով քանիցս ձախողուել էին նախապէս պայմանաւորուած տարբեր մակարդակի հանդիպումները:

Հայկական կողմի դիմումներից յետոյ միայն 1995ի աշնանը ԻԻՀն կատարեց ֆինանսական իր պարտականութիւնները: Շինարարութիւնն աւարտուեց 1995 Դեկտեմբերին: Ամսի 26ին Արաքսի վրայ գցուած 192 մ. երկարութեամբ կամուրջը կապեց ՀՀն ԻԻՀին: Կամուրջի ընդհանուր արժէքը 2,46 մլն. դոլար էր, որի 1 մլն.ը ներդրել էր իրանական կողմը:

Հայկական կողմի բազմաթիւ դիմումների՝ մինչեւ 1995ի աշուն անպատասխան մնալն ունէր ոչ թէ ֆինանսական, այլ քաղաքական պատճառներ: Իրականում Թեհրանը ձգտում էր բաւարարել ԻԻՀում ադրբեջանական լոպիի ցանկութիւնը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում հաստատուած հրադադարից յետոյ բացել Երեւան-Նախիջեւան-Ջուլֆա երկաթգիծը, որի համար յետաձգում էր կամուրջի ֆինանսական յատկացումը: Եւ միայն երբ պաշտօնական Թեհրանի համար այլեւս պարզ էր, որ Նախիջեւանի ուղղութեամբ հեռահաղորդակցութեան հարցը փակուած է, վերջապէս, որոշեց ընթացք տալ կամուրջի կառուցման գործին:

1996 Յունուարի 9ին տեղի ունեցաւ Արաքսի վրայ ՀՀ-ԻԻՀ 400 տ. բեռնատար հիմնական կամրջի հանդիսաւոր բացումը, մասնակցութեամբ ՀՀ-ԻԻՀ բարձրաստիճան պաշտօնեաների: Սա առաջին համատեղ կառոյցն էր եւ ՀՀի համար արտաքին աշխարհ դուրս գալու բացառիկ ուղի[30]:

Կամուրջը նպաստեց առեւտրաշրջանառութեան ընդլայնմանը: ԻԻՀն ՀՀի համար դարձաւ Պարսից Ծոցի, Ծայրագոյն Արեւելքի, Հարաւարեւելեան Ասիայի երկրներից բեռների փոխադրման տարանցիկ ճանապարհ: Բեռնափոխադրումները աւելացան 3-4 անգամ: Բաւական է նշել, որ եթէ 1994ին երկկողմ առեւտրաշրջանառութիւնը 57 մլն. էր, 1995ին՝ 94 մլն., ապա 1996ին, կամուրջի շահագործումից յետոյ այն հասաւ 193 մլն. դոլարի, որը մինչեւ 2011 մնաց անգերազանցելի: 1997ին ՀՀ նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի խօսքով՝ եթէ մէկ շաբաթով դադարի կամուրջի գործունէութիւնը, ապա գները ՀՀում կ'աճեն երկու անգամ, այսինքն՝ տեղի կ'ունենայ բնակչութեան կենսամակարդակի 100 տոկոսանոց անկում[31]:

Տնտեսական կապերի զարգացման համար կարեւոր էր ՀՀ Մեղրիի մաքսակէտի համալիրի կառուցումը, որը շահագործման է յանձնուել 1998ին, կամրջի հարեւանութեամբ, իսկ ԻԻՀի մաքսատան համալիրը՝ 1996ին[32]:

Չնայած վերոնշեալին Թեհրանը շարունակում էր հետաքրքրուել երկաթուղու վերագործարկմամբ: Ինչ խօսք, այս տարբերակն աւելի ձեռնտու էր Իրանին՝ աւելի մեծ քանակով բեռներ տեղափոխելու եւ զուգահեռ իր ազդեցութիւնը տարածաշրջանում ամրապնդելու տեսակէտից: Այդ նպատակով ԻԻՀն շարունակում էր տնտեսական բնոյթի առաջարկները ՀՀին եւ ԱՀին: 1995 Փետրուարի 16ին Բագրատեանը ընդունում է ԻԻՀ դեսպան Էսֆահանիին: Վերջինս կարեւորում էր երկաթուղն: ԻԻՀի կառավարութիւնը բանակցում էր ԱՀի հետ Նախիջեւանով անցնող երկաթուղու ճանապարհը բացելու ուղղութեամբ: Դեսպանը առաջարկում է մեծացնել չուերթերի քանակը՝ Երեւան-Թաւրիզ, Երեւան-Սպահան նոր չուերթեր ստեղծելու համար: ԻԻՀ անգամ պատրաստ էր տարանցիկ վիզաներ տրամադրել ՀՀ քաղաքացիներին ԻԻՀ տարածքով այլ երկրներ մեկնելու համար[33]:

Երկկողմ կապերի զարգացման գործում կարեւոր էր օդային հաղորդակցութեան հարցը: Թեհրան-Երեւան չուերթի իրականացման

գործում մեծ է եղել Ահարոնեանի դերը: Նա 6 տարի գործարարների համագումարի փոխնախագահն էր եւ 1993ին հիմնադրել է Իրան-Հայաստան Առեւտրի Պալատը, որի խորհրդի նախագահն է մինչեւ օրս[34]: Պալատն աշխատում է ԻԻՀ Առեւտրի Եւ Հանքարդիւնաբերութեան Պալատին կից: Պալատի կանոնադրութեան կարգաւորման եւ գրանցման մէջ մեծ դեր է ունեցել Ժ. Աբրահամեանը[35]: Սակայն Երեւան-Թաւրիզ օդային կամուրջը երկար կեանք չունեցաւ, փոխարէնը՝ 1997 Դեկտեմբերի 29ին ԻԻՀ «Դիդարէ Սէյրգիթի» եւ Երեւանի միջքաղաքային ուղեփոխադրութեան ընկերութեան միջեւ կնքուած պայմանագրով 1998 Հոկտեմբերի 25ից սկսեց գործել Երեւան-Թեհրան ցամաքային երթուղին[36]:

Երկկողմ կապերի զարգացման գործում որոշակի նշանակութիւն ունէր բեռների փոխադրման հարցը: 2000 Ապրիլի 8ին ԻԻՀ դեսպանութիւնը յայտնում է, որ ըստ բեռնափոխադրումների համաձայնագրերի՝ ՀՀի բեռնատար մեքենաների միջանցիկ երթեւեկը ԻԻՀի տարածքով դէպի երրորդ երկրներ (օրինակ՝ Իրաք) ենթակայ չէ որեւէ սահմանափակման[37]: Ոլորտում առկայ հարցերը քննարկելու նպատակով Յունիսին ՀՀ այցելեց ԻԻՀ փոխադրութեան նախարար Մ. Հոջաթին: Իսկ Օգոստոսի 9ին Երեւանում ՀԻԿՀՅն քննարկում է Աստրախան-Էնզելի ծովային ուղով ՀՀի հետ գործակցութեան աշխուժացման հարցը[38]:

1999 Յունուարի 22ին ՀԻԿՀՅն՝ Երուանդ Զախարեանի նախագահութեամբ, բազմիցս քննարկուած Մեղրի-Քաջարան փապուղու հարցը հանեց օրակարգից՝ իրանական կողմի ֆինանսաւորման անհամաձայնութեան պատճառով: Իրանական կողմը չհամաձայնուեց այն կառուցել սեփական ներդրումների հաշուին:

Քաջարանի փապուղու շինարարութեան շուրջ նոր քննարկումներ սկսուեցին 2001ին: Իրանական կողմն առաջարկում էր 50% ներդրում կատարել, հակառակ դէպքում իրանական ներդրումները 30%ից չեն անցնի[39]: Նոյեմբերի 14ին ՀՀ ուժանիւթի նախարար Կարէն Գալուստեանը ընդունեց ԻԻՀ ԱԳՆ ԱՊՀի հետ համագործակցութեան գլխաւոր վարչութեան պետ Մեհդի Սաֆարիին եւ ԱՊՀ Ա. վարչութեան պետի տեղակալ Նաջաֆի Խոշրուդիին: Սաֆարին ՌԴում դեսպան եղած ժամանակ մեծ աւանդ էր ունեցել Հիւսիս-Հարաւ Առանցքի ձեւաւորման մէջ[40]: Կողմերը քննարկեցին ՀՀ նախագահի՝ ԻԻՀ այցի ընթացքում Քաջարանի փապուղու շինարարութեան մասին փաստաթղթի ստորագրման հարցը: Յիրաւի, սա կարող էր դառնալ որակապէս նոր ու խոստմնալից նախագիծ:

2001 Դեկտեմբերի 25-27ը ՀՀ նախագահի այցի աւարտին Թեհրանում ստորագրուեց նաեւ Քաջարանի փապուղու կառուցման մասին համաձայնագիր[41]: Սակայն գործնական քայլեր այդ հարցում չէին կատարւում: 2004 Սեպտեմբերի 8-9ը, երբ ԻԻՀ նախագահ Մոհամադ Խաթամիի՝ ՀՀ այցի շրջանակներում ստորագրուեցին տնտեսական մի շարք կարեւոր համաձայնագրեր, դրանց թւում նաեւ՝ Քաջարանի

փապուղու նախագիծը[42] իրագործելու համար հնարաւոր լուծումներ գտնելու վերաբերեալ փաստաթուղթը: Սակայն փապուղու նախագծային աշխատանքները դադարեցուեցին. փապուղու կառուցման համար անհրաժեշտ էր 50-60 մլն. դոլար: Իրանական կողմի խոստացած վարկի պայմաններն անընդունելի էին հայկական կողմի համար, քանի որ դրանք *բիզնէս*-վարկեր էին: ՀՀն միայն ճանապարհների վերականգնման համար տարեկան տրամադրում էր 20 մլն. դոլար, հետեւաբար ՀՀի միջոցներով աշխատանքները կատարել հնարաւոր չէր[43]:

Նոր կապուղիների ստեղծման նպատակով 2002 Մայիսի 21ին Սանկտ Պետերբուրգում ՀՀ փոխադրութեան եւ կապի նախարար Անդրանիկ Մանուկեանը մասնակցեց «**Հիւսիս-Հարաւ**» փոխադրութեան միջանցքի նախագծի իրականացման խորհրդակցութեանը[44]: Նոյն տարուայ Յունիսի 11-12ը հայկական կողմը Թեհրանում մասնակցեց «Իրան-Տրանզիտ-2002» միջազգային համաժողովին: Կողմերի համար ընդունելի էր համակցուած փոխադրութեան հնարաւորութիւնների օգտագործումը, որի համար իրական պայմաններ կարող էր ստեղծել «Տրասեկա»[45] ծրագրի շրջանակներում վերանորոգուած Կարմիր Բլուր երկաթգծային բեռնահամալիրը, որի բացումը տեղի ունեցաւ 2000 Յուլիսի 15ին: Այն հնարաւոր էր դարձնում բեռնափոխադրումների իրականացումը Սեւ Ծովից Վրաստանի, ՀՀի եւ ԻԻՀի տարածքով դէպի Պարսից Ծոց, որոնց ծաւալներն աճել էին՝ 2000ի 156,000 տոննայից 2001ի 231,000 տոննայի[46]: Բեռնահամալիրի արդիականացման դրամաշնորհային ծրագիրը իրագործուել է 1 մլն. եւրօ արժողութեամբ:

Բեռնափոխադրումների կտրուկ աճին կարող էր նպաստել, եթէ իրանական կողմը Վրաստանի եւ ՀՀ տարածքով ԻԻՀ փոխադրուող ու ԻԻՀից առաքուող բեռների համար սահմանէր յատուկ սակագնային զեղչեր: Աւելին, իրանական կողմը պէտք է պարզեցնէր վիզայի տրամադրման կարգը, քանզի հայկական մեքենաները ԻԻՀ տարածք արտօնուած էին մտնել ոչ աւել քան 60 կմ., այնինչ՝ իրանական մեքենաները ՀՀ տարածքով անցնում էին Վրաստան: Թեհրանը այս հարցերում այլ մօտեցում ունէր եւ լուրջ քայլեր՝ այդ ուղղութեամբ չարուեցին:

Տնտեսական կապերի զարգացման համար բացարձակապէս նոր նշանակութիւն կարող է ունենալ Իրան-Հայաստան երկաթգծի կառուցումը: Ադրբեջանական շրջափակման պայմաններում, երբ չի գործում Երեւան-Նախիջեւան-Ջուլֆա-Թաւրիզ երկաթգիծը, նոր երկաթգիծ կառուցելու հարցը կենսական նշանակութիւն ունի ՀՀ զարգացման համար[47]:

Այս խնդրով բանակցութիւնները մեկնարկել են դեռեւս 1992ին, մշակուել են դրա կառուցապատման վերաբերեալ միքանի նախագծեր, սակայն դրանք այդպէս էլ կեանքի չկոչուեցին: Իրանական

երկաթուղիների հետ կապի հաստատման դէպքում ՀՀն հնարաւորութիւն կը ստանար մուտք գործելու հաղորդակցման նոր ուղիներ, դուրս գալու Պարսից Ծոց ու Միջին Ասիա: Իր հերթին Իրանը կապ կը հաստատէր Սեւ Ծովի աւազանի եւ ԱՊՀ երկրների հետ: Նախնական հաշուարկներով՝ երկաթգծի շինարարութեան ընդհանուր ծախսը 1,8 մլրդ. դոլար էր, որից 1,4 մլրդ.ը պէտք է հոգար Իրանը, մնացած մասը՝ «Ռուսական Երկաթգծեր» ԲԲԸն: Երկաթգծի շինարարութեան բանակցութիւնները վերականգնուեցին միայն 2009 Ապրիլին՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի՝ Իրան կատարած այցի ընթացքում: Որոշուեց աշխուժացնել քայլերը շինարարական աշխատանքների մեկնարկի վերաբերեալ, սակայն այս անգամ էլ բանակցութիւններից գործնականին անցնելուն խոչընդոտեց համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը:

Այսպիսով տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացման համար մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Արաքսի հիմնական կամուրջի կառուցումը, ինչպէս նաեւ երկու երկրներն իրար կապող օդային եւ ցամաքային հաղորդակցութեան հաստատումը: Այդ ամէնի շնորհիւ մեղմուեց ՀՀին սպառնացող շրջափակումը:

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ, ՀԻՆ ՀԱՐՑԵՐ ՆՈՐ ՀՆԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1998 Նոյեմբերի 19-25ը Երեւանում տեղի ունեցաւ հայ-իրանական գործարար համաժողով, որին մասնակցեցին աւելի քան 300 գործարարներ: Նրանցից 80ը իրանական տարբեր ոլորտների ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ պատասխանատուներ էին Արեւելեան Ատրպատական եւ Քերման նահանգներից: Ջուգահեռ կազմակերպուեց նաեւ իրանական 50 ընկերութիւնների արտադրանքների ցուցահանդէս:

Հայաստանի Արդիւնաբերողների Եւ Գործարարների Միութեան նախագահ Ա. Վարդանեանը եւ Իրան-Հայաստան Առեւտրի Պալատի նախագահ Աւարոնեանը ստորագրեցին գործակցութեան եւ գործընկերութեան պայմանագիր, որով հիմք դրուեց այդ կառոյցների երկարաժամկէտ փոխյարաբերութեանը[48]:

Համաժողովի մասնակիցներն ընդունեցին «Դիմում Երկու Երկրների Օրէնսդիր Եւ Գործադիր Մարմինների Բարձրաստիճան Պաշտօնեաներին» բանաձեւ: Այն առաջարկում էր.-

Ա) մշակել եւ ընդունել միջկառավարական այնպիսի համաձայնագրեր, որոնք բարենպաստ պայմաններ կը ստեղծէին երկու երկրների գործարարների կողմից արտադրական համատեղ ձեռնարկութիւնների ստեղծման համար, կը նպաստէին ներդրումային ծրագրերի իրականացմանը.

Բ) նոյնացնել տարանցիկ բեռնափոխադրումների տարիֆները.

Գ) կազմակերպել արդիւնաբերական ապրանքների ամէնամեայ ցուցահանդէսներ Երեւանում եւ Թեհրանում.
Դ) պարզեցնել գործարարների մուտքի եւ ելքի վիզաների ձեւակերպումը.
Ե) օժանդակել ԻԻՀ նահանգների եւ ՀՀ մարզերի միջեւ գործակցութեան զարգացմանը.
Զ) պայմաններ ստեղծել տնտեսական տեղեկատուութեան փոխանակման համար.
Է) ապահովել երկու երկրների չափանիշերի համապատասխանութիւնը[49]:

Արտահանման եւ ներմուծման օրէնքների պարզեցումը, մաքսային եւ հարկային տոկոսադրոյքների իջեցումը զգալիօրէն կը նպաստէր տնտեսական գործակցութեան զարգացմանը: Վերջին հարցին է անդրադառնում ԻԻՀ դեսպանութեան գործերի հաւատարմատար Մոհամմադ Ֆարհադ Քոլէյնին 1998 Դեկտեմբերի 16ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանի հետ հանդիպմանը: Նա դժգոհում էր, որ ՀՀ ճանապարհների շահագործման համար իրանական ծանր բեռնատարներից գանձւում էր հարկ: Բանակցութիւններից պարզ է դառնում, որ հայկական կողմը տրանզիտից շահոյթ ստանալու նպատակ չունէր: Աւելին, նշուած հարկը գանձւում էր սոսկ մէկ պատճառով՝ ՀՀն 1998ին Մեղրի-Կապան ճանապարհը նորոգելու համար ծախսել էր 4,5 մլն. դոլար, պէտք է ծախսուէր եւս 8-9 մլն. դոլար, մինչդեռ ամավարկը չունէր նման միջոցներ: Այդ գումարն անհրաժեշտ էր ճանապարհի միւս հատուածները նորոգելու համար:

ՀՀ նախագահը եւ ԻԻՀ գործերի հաւատարմատարը քննարկում են նաեւ գազամուղի կառուցման հարցը[50]: Իրանական կողմը սպասում էր, որ ՀՀն Մոսկուայի հետ յստակեցնէր ծրագրի իրականացման համատեղ ընկերութեան հարցը եւ քննարկէր իրանական կողմի հետ, որտեղ էլ առաջանում էին մի շարք խնդիրներ: Նման դէպքում իրանական կողմը չէր կարող ներդրումներ անել: Քոլէյնին առաջարկում էր ստեղծել ժամանակաւոր կոմիտէ՝ լուծելու բոլոր հարցերը: Չնայած՝ Քոլէյնիի բարձրացրած հարցերը տեղին էին, սակայն հայկական կողմի համար խնդիրն այն էր, որ դրանք կեանքի կոչելու համար նախատեսուող 100 մլն. դոլարը բացակայում էր: Փաստօրէն, գազամուղի շինարարութիւնը յետաձգւում էր ֆինանսական միջոցներ չլինելու պատճառով:

Հայ-ռուսական բանակցութիւններն արդիւնք չտուեցին: Աւելին, ՌԴն շահագրգռուած չէր, որ իրանական գազը մտնի ՀՀ: ՌԴի ընդդիմութիւնը բացատրւում էր նրանով, որ գազամուղի գործարկման հետեւանքով ՀՀն յաւակնում էր դառնալ տարանցիկ երկիր իրանական գազը Եւրոպա փոխադրելու համար: Այստեղ արդէն բախւում էին ՌԴ-ԻԻՀ շահերը: Այդպիսով ՀՀն զրկւում էր իրանական գազից օգտուելու հնարաւորութիւնից, որն անվտանգութեան տեսակէտից աւելի ապահով էր:

Իրանական մամուլն անդրադառնում էր տնտեսական կապերին: Թեհրանում լոյս տեսնող *Ասիայէ Միանէ* տնտեսական ուղղուածութեամբ շաբաթաթերթի թղթակիցը ՀՀ կատարած այցի ընթացքում պատրաստել էր յօդուած՝ «ՀՀ. Նրանց Կանաչ Լոյսերը Եւ Մեր Կրիայի Քայլերը» վերնագրով[51]: Յօդուածից յայտնի է դառնում, որ ՀՀում գործող իրանցի առեւտրականների միութեանը անդամակցել ցանկացողներից ստիպողաբար վերցւում էր 500 դոլար: Շարունակելով նիւթը՝ յօդուածագիրը յաւելում էր. «*ՀՀ ասելով, մենք ոչ միայն հասկանում ենք Կովկասում գտնուող եւ հարեւանի հետ վիճելի հարցեր ունեցող հանրապետութիւն՝ «Ղարաբաղ», այլեւ շուկայ, որտեղ ոչ-հեռու ապագայում, ԻԻՀն լուրջ շահեր կ'ունենայ: Լինելով իրանամէտ՝ ՀՀն դեռեւս յոյս ունի տեսնելու ԻԻՀի ներկայութիւնը իր տնտեսութեան տարբեր ոլորտներում*»[52]:

Իրանական կողմը գոնէ մամուլի մակարդակով եզրակացրեց, որ ՀՀի ակնկալիքները ԻԻՀից մեծ էին, սակայն վերջինս յապաղեց եւ նուազ ներդրումային քաղաքականութեամբ նշանաւորեց 1990ականները: Հակառակը՝ նոր խնդիրներ առաջացան տնտեսական կապերում[53]: Այսպէս, 1998ին իրանական կողմը որոշ սահմանափակումներ մտցրեց Ջուլֆայից ԻԻՀ տարածք երթեւեկող հայկական բեռնատարների համար[54]:

Վերը նշուած խնդիրների պատճառով՝ նաեւ 1997ի համեմատ 1998ին ՀՀի եւ ԻԻՀի միջեւ ապրանքաշրջանառութիւնը նուազեց մօտ 30-35%ով[55]: Այն ունէր քաղաքական պատճառներ՝ Թեհրանը դէմ էր ՀՀի նոր իշխանութեան քաղաքականութեանը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: Ահա թէ ինչու իրանական կողմը բարձրացրեց մաքսատուրքերը եւ ճանապարհային վճարները, որոնք խոչընդոտում էին բնականոն յարաբերութիւններին եւ որոնց շուրջ կողմերն ընդհանուր յայտարարի չէին գալիս: Ուշագրաւ է, որ Երեւանում կազմակերպուած ցուցահանդէսվաճառքից յետոյ պատասխան ցուցահանդէսը Թեհրանում ձգձգուեց: Երեւանում կազմակերպուած ցուցահանդէսի համար էլ եղան բարդութիւններ մաքսազերծման հարցում: Չնայած պայմանաւորուածութեանը՝ ՀՀ ֆինանսների նախարարութիւնն այն չազատեց մաքսատուրքից: Հայկական կողմն առաջարկեց կառուցել մետաղական ջարդօնի վերամշակման համատեղ գործարան, որը իրանական կողմը մերժեց եւ փոխարէնը առաջարկեց գիւղատնտեսական ծրագրեր՝ ոռոգման ցանց 200,000 դոլար ներդրումով, տրակտորների հաւաքման գործարանի կառուցում, անասնաբուծական ագարակ՝ 10,000 գլուխ անասուններ՝ 7000-8000 լիտր կաթնատուութեամբ, ԻԻՀում թռչնաբուծական ագարակների վարձակալութիւն[56]: Իրանական կողմը խուսափում էր խոշոր ներդրումներից եւ շեշտը դնում գիւղատնտեսութեան վրայ:

1990ականների 2րդ կէսին առեւտրի ոլորտում անցում կատարուեց ապրանքների քանակական ցուցանիշից որակականին: Թէեւ առեւտրաշրջանառութիւնը 1999ին հասաւ 112 մլն. դոլարի, սակայն յաջորդ

տարիներին այն կրկին նուազեց, 2004ին կազմեց 107 մլն. դոլար: Այդ տարիներին առեւտրի ոլորտում պահպանւում էր մօտ 30-70%ի յարաբերակցութիւնը յօգուտ ԻԻՀի:

Այսպիսով, 1998-2000՝ տնտեսական յարաբերութիւններում տիրեց անորոշութիւն: Անհրաժեշտ էին նոր քայլեր՝ դուրս գալու փակուղուց:

ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՈՒԺԱՆԻՒԹԻ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ուժանիւթի ոլորտում յաջողուած կարելի է համարել երկկողմ գործակցութիւնը:

ԻԻՀն որոշակի ռազմավարական նպատակներ էր հետապնդում՝ կառուցելով ԻԻՀ-ՀՀ բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գիծը, որը շահագործման յանձնուեց 1997ին: Ենթադրւում էր, որ այդ գիծը կը շարունակուի դէպի Վրաստան, որը, սակայն, չիրականացաւ Թբիլիսիի մերժման պատճառով[57]: Նախատեսւում էր 1997 Փետրուարի վերջին ԻԻՀից սկսել ՀՀ ուժանիւթի մատակարարումը: Սկզբում պէտք է ՀՀ մատակարարուէր 65 մգվտ. հոսանք, իսկ 1997ի վերջին՝ 200 մգվտ.: Ակնկալւում էր տարեկան ստանալ 330 մլն. կվտ. ելեկտրականութիւն[58]: Սակայն հոսանքացանցի միացումը յետաձգուեց, քանի որ հայկական կողմն իր պարտաւորութիւնը չէր կատարել եւ ՀՀ պատուիրակութիւնը չէր մեկնել Թեհրան: Մայիսի 1ից ՀՀն ԻԻՀից ստացաւ ելեկտրականութիւն:

1999 Ապրիլին «Հայհիդրօէներգանախագիծ» հիմնարկը մշակեց Մեղրիի ՀԷԿի[59] յատակագիծը[60]: Սակայն Մայիսի 24-25ը Մեղրիում «Հայհիդրօէներգանախագիծ» եւ ԻԻՀ «Մահաբ Ղոդս» ընկերութիւնների մասնագէտների հանդիպումից պարզ դարձաւ, որ «Մահաբ Ղոդս»ի հետ համաձայնեցուած չէր հայկական կողմի կազմած յատակագիծը: Ըստ յատակագծի՝ ընդունուած էր Մեղրիի ՀԷԿը ՀՀ, իսկ Ուժտաբի ՀԷԿը ԻԻՀի տարածքում հաւասար հզօրութիւններով կառուցելու տարբերակը[61]: Այս հարցում աշխուժացում նկատուեց միայն 2012 Նոյեմբերի 8ին, երբ սկսուեց ՀԷԿի շինարարութիւնը[62]:

ՀԷԿի շինարարութիւնը պէտք է տեւէր 5 տարի եւ աւարտուէր 2017ին: Անհրաժեշտ ներդրումները (մօտ 325 մ. դոլար) պէտք է անէր իրանական կողմը: Տարեկան ՀԷԿը պէտք է արտադրէր մօտ 800 մ. կվտ./ժ. ուժանիւթ, որը ՀՀ ընդհանուր տարեկան ուժանիւթի արտադրութեան 10 տոկոսից աւելին է: Շահագործման յանձնուելուց յետոյ, ըստ ծրագրի, ՀԷԿը պէտք է 15 տարի շարունակ ելեկտրականութիւնը արտահանէր Իրան, իսկ դրանից յետոյ այն պէտք է անհատոյց փոխանցուէր ՀՀին[63]:

Սակայն 2016 եւ 2017ին ՀՀ կառավարութեան գործունէութեան ծրագրում Մեղրիի ՀԷԿին վերաբերող որեւէ դրոյթ չներառուեց[64]. Մեղրիի ՀԷԿի ծրագիրը հանուեց օրակարգից: Աւելին, Մեղրիի ՀԷԿի շինարարութեան հարցը չքննարկուեց անգամ ԻԻՀ նախագահ Ռոհանիի՝ 2016 Դեկտեմբերի 21ին Հայաստան կատարած այցի ժամանակ[65]:

Գազամուղի շուրջ բանակցութիւնները նոր աշխուժացում ունեցան 1990ականների վերջին: 1999 Յուլիսի 22ին Կիեւում տեղի ունեցած Ինոգէյթի[66] գագաթաժողովում հայկական կողմի ներկայացրած փաթէթով առաջարկւում էր ՀՀ տարածքով ածխաջրածինների փոխադրման արդիւնաւէտ եւ էժան տարբերակ: Այդ ծրագիրը 2000 Յունիսի 29-30ը Բրիւսէլում կայացած «Էներգետիկ Ուխտ»[67] կազմակերպութեան հանդիպմանը ստացաւ Եւրոպական յանձնաժողովի համաձայնութիւնը: 2000 Յուլիսի 14ին Երեւանում տեղի ունեցաւ ՀՀ-ԻԻՀ-ԵՄ եռակողմ հանդիպումը՝ քննարկելու ԻԻՀ-ՀՀ գազամուղի կառուցման հեռանկարները: Օգոստոսի 9ին Երեւանում տեղի ունեցած հայ-իրանական կապերի յանձնաժողովի նիստում կարեւորուեց գազատարի շինարարութեան հարցը[68]:

Մինչ ընթանում էին ՀՀ-ԻԻՀ բանակցութիւնները, 1999 Նոյեմբերի 18ին ԱՀ, Թուրքիայի եւ Վրաստանի նախագահները ԵԱՀԿ Ստամբուլի գագաթաժողովում ստորագրեցին միջկառավարական համաձայնագիր: ԱՄՆ նախագահ Բիլ Քլինթընը եւս ստորագրեց այդ համաձայնագիրը որպէս դէտ[69]: ԱՄՆը շահագրգռուած էր Բաքու-Թբիլիսի-Ջէյհան նաւթամուղի կառուցմամբ որպէս այլընտրանք՝ գոյութիւն ունեցող Բաքու-Նովոռոսիյսկ նաւթամուղին: ԱՄՆի նպատակն էր թուլացնել ՌԴի եւ ԻԻՀի կշիռը տարածաշրջանում եւ ուժեղացնել Թուրքիայի դերն այդ հարցում:

2000 Մայիսի 13-15ը *Թեհրան Թայմզ* գործակալութիւնն անդրադարձաւ ՀՀ-ԻԻՀ գազամուղի շուրջ քննարկումներին: Բանակցութիւններ էին վարւում Ճապոնիայի, Չինաստանի, ՌԴի եւ մի շարք օտարերկրեայ դրամատների հետ՝ ԻԻՀ-ՀՀ գազամուղի ծրագրի ֆինանսաւորման համար[70]: Թեհրանը տարածաշրջանում տնտեսական զարգացման համար առաջնային էր համարում նաւթային արդիւնաբերութիւնը, որի հետեւանքով անտեսւում էր գազի արդիւնաբերութիւնը:

Գազամուղի կառուցման նպատակով 2000 Նոյեմբերի 8-9ը ՀՀ պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանը, իսկ 2001 Փետրուարին ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանեանը Թեհրանում բանակցեցին ԻԻՀ ղեկավարութեան հետ: Նաւթի նախարար Բիժան Զանգանէն յանձնարարել էր սկսել գազատարի շինարարութիւնը եւ անգամ քննարկւում էր, որ ՀՀին առաջարկուի գումարի փոխարէն ԻԻՀին տրամադրել ՀՀում արտադրուող ապրանքներ՝ լամպ, «Նայիրիտ»ի եւ Վանաձորի գործարանների արտադրանք[71]: Այդպէս լուծուելու էր նաեւ գնի հետ կապուած տարակարծութիւնը:

2001 Ապրիլի 15ին ՀՀ ուժանիւթի նախարար, հայ-իրանական կապերի միջկառավարական յանձնաժողովի նախագահ Գալուստեանը մեկնեց ԻԻՀ[72]: ԻԻՀի շահագրգիռ նախարարների հետ տեղի ունեցած հանդիպումներին մասնակցում էր ԻԻՀ ԱԳՆի Իրան-Հայաստան գազամուղի յատուկ յանձնարարականներով դեսպան Թահերին: Հայկական կողմի համար կարեւոր էր, թէ ով է ստորագրելու պայմանագիրը եւ ինչ բովանդակութեամբ՝ միջգերատեսչական յուշագի՞ր, թէ՞ միջկառավարական համա-

ձայնագիր: Խնդիրն այն էր, որ առաջինի դէպքում շահագրգռուած կը լինէին գերատեսչութիւնները, իսկ երկրորդի դէպքում՝ կառավարութիւնները: Կառավարութիւնների ծրագրում ներառելու դէպքում գազամուղի հարցի լուծումն աւելի իրատեսական կը լինէր: Սակայն իրանական կողմը հակուած էր կնքել միջգերատեսչական համաձայնագիր:

2001 Նոյեմբերի 14ին Երեւանում ԻԻՀ ԱԳՆ ԱՊՀ վարչութեան պետ եւ Կասպից Ծովի հարցերով նախագահի լիազօր-ներկայացուցիչ Մեհդի Սաֆարին եւ Խոշրուդին հանդիպեցին Գալուստեանին[73]: Սաֆարիի ջանքերով գազամուղի ֆինանսաւորումը ամրագրուել էր ԻԻՀ կառավարութեան 2002ի ամավարկում[74]: Սաֆարին խորհրդարանում մի խումբ էր ձեւաւորել, որը լոբիիստական աշխատանք էր տանում այդ հարցերով:

Բանակցութիւնների ընթացքում հայկական կողմն ուզում էր աւելի մեծ վարկեր վերցնել «Մելլաթ» Բանկից, բայց իրանական կողմը նախատեսում էր վարկեր տրամադրել այն պայմանով, որ դրանցով գնուէին միայն իրանական ապրանքներ: Հայկական կողմն ակնկալում էր ստանալ մօտ 7-10 մլն. դոլարի առեւտրային վարկ եւ պատրաստ էր դրա դիմաց տալ պետական երաշխիք: Մինչդեռ «Մելլաթ»ը համաձայն էր տալ ընդամէնը 2-2,5 մլն. դոլար[75]: Միայն Սաֆարիի աջակցութեամբ 2002 Յունիսի 1ին ԻԻՀ Արտահանման Երաշխաւորման Հիմնադրամը պատրաստակամութիւն յայտնեց 20 մլն. դոլարի ապրանքային վարկ տրամադրել հայկական կողմին[76]:

2001 Դեկտեմբերի 4ին Իրանի Գազի Արտահանման Ազգային Ընկերութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնեց բանակցելու հայկական կողմի հետ ԻԻՀ տարածքով թուրքմէնական գազի՝ ՀՀ տարանցման մասին փոխըմբռնման յուշագրի նախագծի կապակցութեամբ[77]:

2001 Դեկտեմբերի 25-27ը տեղի ունեցաւ նախագահ Քոչարեանի այցը ԻԻՀ: ՀՀ նախագահի շեշտադրումները վերաբերում էին համատեղ ծրագրերին, գործակցութեան բազմազանութեանը, ՀՀում իրանական ներդրումներին: ՀՀ նախագահի այցին անդրադարձաւ իրանական մամուլը: *Նոռուզ* օրաթերթը տպագրեց ԻԻՀում ՀՀ դեսպան Գէորգ Ղարիբջանեանի հարցազրոյցը՝ «Իրանը եւ Հայաստանը Համագործակցութեան 11 Փաստաթղթեր Են Ստորագրելու» վերնագրով: Թերթը տպագրեց նաեւ ԻԻՀ ԱԳՆ խօսնակ Հ. Ասեֆիի խօսքը «Իրան-Հայաստան՝ Հակամարտութիւնից Զերծ Հարեւանութիւն» վերնագրով: *Հայաթէ Նօ* օրաթերթը գրեց որ Թեհրան-Երեւան յարաբերութիւնները ուրիշներին չեն վնասում: Խօսքն, իհարկէ, վերաբերում էր ԱՀին[78]:

Կողմերը փոխըմբռնման յուշագրի տեսքով պայմանաւորուեցին գազամուղի կառուցման մասին: ԻԻՀ-ՀՀ գազատարին անդրադառնալիս ՀՀ նախագահը նշում է, որ այն փոխշահաէտ է, եւ ԻԻՀն հաւասարապէս օգտուելու է դրանից: Փաստօրէն նախկին տեսակէտը, թէ իբր այն բխում է միայն ՀՀ շահերից, վերանայւում էր եւ այժմ գնահատւում էր իբրեւ

փոխշահաւէտ, հեռանկարային եւ ռազմավարական նշանակութեան գործօն: Այցի աւարտին ստորագրուեց նաեւ Արաքս գետի համատեղ ՀԷԿի նախագծման մասին փաստաթուղթը[79]: Այսպիսով, այցի ձեռքբերումը գազամուղի շինարարութեան համաձայնագրի ստորագրումն էր:

Ուժանիւթի շուրջ գործակցութեան յուշագրով իրականացուելու էին Ագարակի փոխանջատիչ կէտի շինութեան աւարտի, Սիւնիք-Կենտրոն բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի կառուցման եւ Արաքս գետի հիդրօէներգետիկ ներուժի օգտագործման տեխնիկատնտեսական հիմնաւորման ծրագրերը: Իրանական կողմը 2 մլն. դոլար էր տրամադրում այլընտրանքային՝ քամուց արտադրուող ելեկտրականութեան ծրագրի համար:

2002 Ապրիլին «Սանիր» ընկերութիւնը եւ հայ ելեկտրագէտները յստակեցրին Ագարակի փոխանջատիչ կէտի շինարարութիւնն աւարտելու եւ «Սիւնիք-Կենտրոն» բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծի՝ Ագարակ-Շինուհայր հատուածը կառուցելու հարցերը: Ստորագրուած պայմանագրով՝ Ագարակի փոխանջատիչ կէտի շինարարութիւնն աւարտելու համար անհրաժեշտ էր 585,000 դոլար, իսկ Ագարակ-Շինուհայր հատուածի համար՝ 10 մլն. դոլար: Երկուսն էլ յատկացնելու էր «Սանիր»ը: Հայկական կողմը փոխհատուցելու էր համարժէք ուժանիւթով: Յուլիսի 8-11ը Երեւանում ԻԻՀ ուժանիւթի նախարար Հաբիբոլլաի Բիթարաֆի գլխաւորած ելեկտրագէտների պատուիրակութիւնը քննարկեց ոլորտում գործակցութեան յուշագրի կատարման ընթացքը: Նախագահ Քոչարեանի խօսքով՝ երկկողմ յարաբերութիւններում ուժանիւթը այն շարժիչ ուժն է, որն իր ետեւից կարող է տանել բազմաթիւ այլ ոլորտներ[80]: 1998 Սեպտեմբեր-2002 Յուլիս՝ իւրաքանչիւր ուղղութեամբ փոխանցուել է աւելի քան 1,3 մլրդ. կվտ./ժ. ելեկտրականութիւն: Կողմերը պայմանաւորուեցին ելեկտրականութեան փոխանակման համատեղ ծրագրերի իրականացման եւ ՀԷԿերի կառուցման հարցերի շուրջ: Ըստ Բիթարաֆի՝ այդ ծրագրերը ոչ թէ առեւտրային, այլ տարածաշրջանային հեռահար նպատակ էին հետապնդում[81]:

2002 Սեպտեմբերի 19ին տեղի ունեցաւ «Ագարակ 220 կվ» փոխանջատիչ կէտի բացումը[82], որի արժէքը 377,300 դոլար էր: Փոխանջատիչ կէտի նախագծումը, սարքաւորումների մատակարարումը իրագործել է «Սափթա» ընկերութիւնը: Նրա շինարարութիւնը սկսուել էր 1996ին:

2004 Մայիսի 13ին ստորագրուեց ԻԻՀ-ՀՀ գազատարի կառուցման վերջնական պայմանագիրը: Բանակցութիւններում քննարկուեցին գազի որակը, սակագինը եւ մատակարարման ծաւալը[83]: Իսկ 2004 Սեպտեմբերի 8-9ը նախագահ Խաթամիի՝ ՀՀ այցի ընթացքում ստորագրուեց նաեւ գազատարի Մեղրի-Քաջարան հատուածի ֆինանսաւորման եւ գազատարի կառուցման կապալի մասին փաստաթուղթը:

Գազամուղի կառուցման արագացումը որոշակիօրէն կապուած էր ԱՄՆի շահերի հետ: 2004 Հոկտեմբերի 4ին Ուաշինկթընում տնտեսական

գործակցութեան հայ-ամերիկեան աշխատանքային խումբն իր նիստում մշակեց փաստաթղթի նախագիծ, որի 2րդ կէտը վերաբերում էր ԻԻՀ-ՀՀ գազամուղի շինարարութեան ծրագրին: ՀՀ կառավարութեանն առաջարկւում էր ստանալ իրաւական խորհրդատուութիւն՝ ԱՄՆի կողմից ԻԻՀի նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառելու մասին օրէնքի ազդեցութիւնից խուսափելու նպատակով[84]: Փաստօրէն նոր պայմաններում իրանական կողմը դարձաւ աւելի շահագրգռուած այս հարցի լուծման օգտին:

Գազատարի առաջին հատուածը պաշտօնապէս բացուեց 2007 Մարտի 19ին՝ նախագահներ՝ Քոչարեանի եւ Մոհամադ Ահմադինեժադի մասնակցութեամբ: Նոյն օրը ստորագրուեց «Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեան եւ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան Կառավարութեան Միջեւ Արաքս Գետի Վրայ ՀԷԿեր Կառուցելու Եւ Շահագործելու Բնագաւառում Համագործակցութեան Մասին» համաձայնագիրը: Իրան-Հայաստան գազատարը շահագործման յանձնուեց 2008ին: Շինարարութեան ընդհանուր ծախսերը հասան 250 մլն. դոլարի[85]:

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀՀ ՄԱՐԶԵՐԻ ԵՒ ԻԻՀ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄԻՋԵՒ, ՓՈԼ ԳՈԲԼԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՎԵՐԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ

1990ականների վերջ-2000ականների սկզբում երկու երկրներում ստեղծուեցին առեւտրական բազմաթիւ ընկերութիւններ, որոնք գործում էին անհատապէս կամ՝ «Իրանցի Առեւտրականների Եւ Արտադրողների Միութիւն» հասարակական կազմակերպութեան շրջանակներում եւ կամ՝ Իրան-Հայաստան Առեւտրի Պալատի հովանու ներքոյ: Դրանցից էին՝ «Փաք Գազ»ը, որը 500,000 դոլար ներդրումով շահագործման էր յանձնել մաքրող եւ լուացող նիւթերի գործարան, «Թաժ» ընկերութիւնը, որը 1 մլն. դոլար ներդրումներով հիմնել էր մաքրող նիւթերի արտադրութիւն, «Արմէն Փարս» դեղագործական ընկերութիւնը, որը կատարել էր 1 մլն. դոլար ներդրումներ, հայկական «Գրանդ» Հոլդինգը, որի ներդրումներով ԻԻՀ Ջուլֆայի ազատ առեւտրի գօտում իրանական կողմի հետ համատեղ ներկայացւում էր արդիւնաբերական արտադրանք:

Համատեղ նախագծերից էին նաեւ իրանական դրամագլխով եւ «Գրանդ» Հոլդինգի գործակցութեամբ Երեւանում օճառի արտադրութիւնը, Սիւնիքի մարզում կաշուի, պայուսակի եւ կօշիկի գործարանի գործարկումը: 2002 Յունուարի 1ի դրութեամբ իրանական ներդրումների ծաւալը ՀՀում հասել է աւելի քան 17 մլրդ. ՀՀ դրամի կամ օտարերկրեայ ներդրումների ընդհանուր ծաւալի 26,8%ին[86]:

ԻԻՀի հետ արտահանման ծաւալը 2001ին եղել է 162,5 մլրդ. ՀՀ դրամ, ներմուծումը՝ 44,5 մլրդ. ՀՀ դրամ: Արտահանուել է յատկապէս սեւ մետաղ՝ 1053,3 մլն. դրամ, պղինձ եւ պղնձէ իրեր՝ 1156,6 մլն. ՀՀ դրամ,

ներմուծուել են պոլիէթիլենային իրեր՝ 3177,1 մլն. ՀՀ դրամի[87]: 2002ին ԻԻՀն ՀՀի առեւտրական 3րդ գործընկերն էր՝ ՌԴից եւ Բելգիայից յետոյ:

Սակայն իրանական մաքսային սակագները շարունակում էին չափազանց բարձր մնալ ՀՀից ապրանքներ ներմուծելու համար: Միւս կողմից՝ 2002 Յունուար-Յունիս ամիսներին ՀՀ ներմուծուող իրանական ապրանքների ծաւալը մօտ 6%ով կրճատուել էր նախորդ տարուայ նոյն ժամանակահատուածի համեմատ: Աւելի քան 14,000 բեռնատար մեքենայ էր երթեւեկել ՀՀ եւ ԻԻՀ տարածքով, որը գերազանցում էր նախորդ տարուայ տուեալները: Օդային ճանապարհից (շաբաթական 4-5 չուերթ) օգտուել էին ՀՀ եւ ԻԻՀ 50,000 քաղաքացիներ:

2002 Սեպտեմբերի 25ից Հոկտեմբերի 5ը Երեւանում տեղի ունեցաւ իրանական արտադրանքի հերթական ցուցահանդէսը: Դեսպան Քոլէյնիի խօսքով՝ ԻԻՀն ամենախոշոր դրամական առեւտրային ներդրումներն ունէր ՀՀում: 2003 Յունիսի 13ին Երեւանում բացուած իրանական 8րդ ցուցահանդէսին ներկայացուած էին շինանիւթի արտադրութեան 30 ընկերութիւնների ցուցանմուշներ:

Տնտեսական կապերի զարգացման գործում կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ Թեհրանի կողմից նոր շահագրգռութիւնը ՀՀում իր տնտեսական ներկայութիւնը խորացնելու ուղղութեամբ՝ ի հեճուկս ԱՄՆ պետքարտուղարութեան նախկին ԽՍՀՄ գծով յատուկ խորհրդական Փոլ Գոբլի առաջարկի:

2000 Յունիսին ամերիկացի վերլուծաբան Գոբլը առաջարկեց նոր գաղափար, որի վերաբերեալ յետագայում խոստովանում է. *«Հայերի համար Իրանի հետ սահման ունենալու կարեւորութիւնն անգնահատելի է: 1992ին ՀՀ-ԻԻՀ ճանապարհով առեւտուրը շատ քիչ էր, եւ կարծում էի, որ հայերը Մեղրին յանուն խաղաղութեան կը զոհաբերեն՝ դրա դիմաց սպանալով Լաչինը: Բայց այժմ հասկանում եմ դրա հոգեբանական իմաստը, դա կարեւոր է ոչ միայն առեւտրի յետագայ զարգացման համար, այլ յատկապէս որպէս ելք՝ դէպի ոչ-թուրքական աշխարհ: Այդ ժամանակ թերագնահատել էի այդ հանգամանքը»*[88]: Ըստ Գոբլի առաջարկի՝ ՀՀն Մեղրիի մի հատուածը, Արաքս գետի երկարութեամբ՝ 48 կմ., յանձնում էր Ադրբեջանին, իսկ վերջինս էլ Լաչինի միջանցքը *դէ եուրէ* յանձնում էր ՀՀին, նաեւ՝ Նախիջեւանի Հանրապետութեան ծայրագոյն հիւսիսի մի հատուած:

Այս առաջարկը ժամանակին հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում բուռն քննարկման արժանացաւ եւ մերժուեց: Այդ ամենին կտրուկ արտայայտուեցին Թեհրանում եւս: Սակայն այս առաջարկը դրդեց իրանական կողմի որոշակի աշխուժացման. նկատուեց ՀՀ տնտեսութեան մէջ նոր ներդրումներ կատարելու միտում:

2000 Նոյեմբերի 7-9ը ՀՀ Ազգային Անվտանգութեան Խորհրդի քարտուղար, պաշտպանութեան նախարար Սերժ Սարգսեանը երկօրեայ այցով մեկնեց ԻԻՀ[89]: Հանդիպման ընթացքում ԻԻՀի Ազգային

Անվտանգութեան Գերագոյն Խորհրդի քարտուղար Ռոհանիի խօսքով՝ ԻԻՀն իրեն համարում է տարածաշրջանի պատասխանատու եւ բնական չէր համարում, որ մի շարք երկրներ (ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ - Կ.Մ.) դրսից փորձում են կարգաւորել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը[90]: Նա ակնարկում էր միջնորդների առաջարկած Մեղրիի տարածքի փոխարէն ստանալ ԼՂն: Դրանով կը վերանար ՀՀ-ԻԻՀ միջպետական սահմանը. դա սպառնալիք էր երկու պետութիւնների ազգային անվտանգութեանը: Սարգսեանը յայտնում է, որ այդ առաջարկութիւնը մերժուել է:

Միւս կողմից նշելի է, որ Ադրբեջանը փորձում էր ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորման գործընթացը տեղափոխել ԵԱՀԿից ՄԱԿ, որտեղ բազմաթիւ գործօններ են իրենց օգտին աշխատում՝ նրանց դաշնակցութիւնը ՎՈՒԱՄ (Վրաստան, Ուկրաինա, Ադրբեջան, Մոլդովա) կազմակերպութեան հետ, Իսլամական Համաժողով Կազմակերպութեան անդամների (այդ թւում՝ ԻԻՀի) աջակցութիւնը, Թուրքիայի եւ Պակիստանի անվերապահ համերաշխութիւնը[91]:

2001 Ապրիլին Քի Ուեստի բանակցութիւններից յետոյ ԵԱՀԿ ամերիկեան համանախագահ Քերի Քաւանօն յայտնեց, որ անհրաժեշտ է բանակցային գործընթացի մասին տեղեակ պահել ԻԻՀին[92]: Միաժամանակ ԱՄՆի ջանքերով ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորման գործընթացից մի կողմ դրուած Թուրքիան Մեղրու միջանցքի խնդիրը դարձնում էր ՀՀին դէպի Եւրոպա ճանապարհ տալու նախապայման: ԱՄՆը պատրանք էր ստեղծում, որ ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորման գործընթացում հաշուի են առնուելու անգամ ԻԻՀ շահերը[93]:

2001ին Խաթամին վերընտրուեց ԻԻՀ նախագահ, ԻԻՀ եւ ՀՀ այցելեցին մի շարք պատուիրակութիւններ[94]: Երկկողմ յարաբերութիւններում տեղի էին ունենում որակական փոփոխութիւններ, որոնց նախաձեռնողը Թեհրանն էր: ԻԻՀի համար անընդունելի էին ԼՂ հակամարտութեան կարգաւորման համար շրջանառութեան դրուած եւ հայկական կողմից մերժուած վերոնշեալ տարածքային փոխանակումները: ԻԻՀն ՀՀի հետ ընդհանուր սահմանը դիտում էր ազգային անվտանգութեան տարրերից մէկը: Ահա թէ ինչու Թեհրանը մերժել էր Գոբլի ծրագիրը: Աւելին, շրջանառւում էր միջոցառումների մի փաթէթ, որն առնչւում էր Մեղրիի հետ.-

Ա) Իրան-Հայաստան գազատարի կառուցում.
Բ) Քաջարանի փապուղու շինութիւն.
Գ) Արաքս գետի վրայ համատեղ երկու ՀԷԿի նախագծում.
Դ) Բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդակցման երեք գծերի անցկացում.
Ե) Թաւրիզ-Մեղրի-Երեւան-Թբիլիսի ճանապարհի գործարկում.
Զ) Մեղրիի սահմանամերձ շուկայի վերագործարկում եւն.:

15 Յուլիս 2000ին նախագահ Քոչարեանը եւ վարչապետ Մարգարեանն ընդունեցին ԻԻՀ ԱԳՆ տեղակալ Մ. Հ. Ադէլի գլխաւորած պատուիրակութեանը: Բանակցութիւնների ընթացքում ուշագրաւ էր Ադէլի

ջերմ հաւանութիւնը, որ նա արտայայտել է Մեղրու շրջանում ՀՀ կառավարութեան միջոցառումների կապակցութեամբ: Նրա խօսքով՝ իրականացուող ծրագիրը հետաքրքրութեամբ է ընդունուել ԻԻՀում, արձագանգները շատ են գործարար շրջանակներում[95]:

Տարածաշրջանի անվտանգութեան եւ տնտեսական զարգացման հարցերում իրանական կողմի զգօնութեան մասին է վկայում նաեւ այն, որ 3 Յուլիս 2001ին ԻԻՀ Ազգային Անվտանգութեան Բարձրագոյն Խորհրդի քարտուղար Ռոհանին Թեհրանում Ադրբեջանի դեսպան Աբբաս Հասանովի հետ հանդիպման ընթացքում յայտարարեց, որ Իրանը Հարաւային Կովկասը համարում է իր ազգային անվտանգութեան գօտին եւ չի կարող անտարբեր լինել այնտեղի զարգացումների նկատմամբ: Ռոհանիի խօսքով՝ Կովկասում ցանկացած փոփոխութիւն իր դրսեւորումը կ'ունենայ նաեւ ԻԻՀում, հետեւաբար կովկասեան բոլոր հիմնախնդիրները պէտք է լուծուեն ի շահ այդ տարածաշրջանի բնակչութեան եւ արդարութեան ու կայունութեան հիման վրայ[96]:

Ռոհանիի մատնանշած կայուն տարածաշրջան ունենալուն էր միտուած 7 Յուլիս 2001ին երկօրեայ պաշտօնական այցով ՀՀ Սիւնիքի Մարզ ժամանումը ԻԻՀ Արեւելեան Ատրպատական Նահանգի պատուիրակութեան, նահանգապետ Եահիա Մոհամմադզադէի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակութիւնը այցելեց Գորիս եւ Սիսիան քաղաքները, ինչպէս նաեւ Կապանի ձեռնարկութիւններ: Ստորագրուեց փոխըմբռնման յուշագիր[97]:

Սիւնիքի մարզպետարանում տեղի ունեցաւ հայ եւ իրանցի գործարարների հանդիպում, որի ընթացքում քննարկուեցին դեռեւս 2000ից սկսուած գործակցութեան արդիւնքները: Դրա շրջանակներում գործում են սահմանամերձ շուկաները, իրանական կողմը մարզ էր ներկրել պարարտանիւթ, թէլ եւ 800 տոննա վառելանիւթ:

Նոյն օրերին իրանցի պաշտօնեան հանդիպեց նաեւ ՀՀ արդիւնաբերութեան եւ առեւտրի նախարար Կարէն Ճշմարիտեանի հետ[98]: ՀՀում գործում էին իրանական դրամագլխով 416 ձեռնարկութիւն, սակայն զարգանալու տեղ ունէր նրանց մասնակցութեան ձեւաչափը ՀՀ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների սեփականաշնորհման ծրագրերին: Միաժամանակ իրանական կողմի նախաձեռնութեամբ նոյն թուականի Օգոստոսի 12-19ը Թաւրիզի Արդիւնաբերական Միջազգային Ցուցահանդէսում ՀՀին տրամադրուեց անվճար տաղաւար:

Նոյն թուականի Հոկտեմբերին կողմերի միջեւ կնքուած պայամնագրով՝ ԻԻՀ Արեւելեան Ատրպատական նահանգում հիմնադրուած լամպերի արտադրութեան համատեղ ձեռնարկութեան կանոնադիր դրամագլխի 51%ը իրանական կողմինն է, իսկ 49%ը՝ հայկական, կատարուել է 1,4 մլն. դոլարի ներդրում[99]: Հայկական կողմը ներկայացնում էր «Գրանդ Սան» ընկերութիւնը:

2002ի դրութեամբ կողմերը Սիւնիքի մարզում գործակցում էին քիմիական արդիւնաբերութեան, գիւղատնտեսութեան, թռչնաբուծութեան եւ գազի բնագաւառներում:

ԻԻՀ նահանգների եւ ՀՀ մարզերի միջեւ գործակցութեան խթանման ուղղութեամբ ձեռք բերուեցին նոր պայմանաւորուածութիւններ: Այսպէս, 2003 Հոկտեմբերի 22ին ՀՀ նախագահին ընդունուեց ԻԻՀ Արեւելեան Ատրպատականի նահանգապետ Մոհամմադ Ալի Սոբհանոլլահին, որին ուղեկցում էին շուրջ 20 գործարարներ[100]: Իրանական կողմն առաջարկում էր վերացնել սահմանափակումները, ինչպէս վարուել է ԻԻՀն, այսինքն՝ եթէ նախկինում իրանական կողմը թոյլատրում էր մինչեւ 500 դոլարի առեւտուր կատարել, ապա այժմ հանուել էր այդ սահմանափակումը:

Այսպիսով, ՀՀ-ԻԻՀ տնտեսական գործակցութեան մէջ նկատելի դարձան որոշակի յաջողութիւններ: Մեղրիի տարածքում իրականացուած շուրջ 10 մլն. դոլարի ուժանիւթի ծրագրերը նպաստեցին, որ Մեղրին քաղաքական շահարկումների առարկայ չդառնայ: Արդիւնաւէտ գործակցութիւն ծաւալուեց նաեւ փոխադրամիջոցների, գիւղատնտեսութեան բնագաւառներում, ինչպէս նաեւ միջմարզային գործակցութեան ոլորտում: Սկսեցին կեանքի կոչուել ռազմավարական բնոյթի նախագծեր:

2004 Նոյեմբերի 30ին շահագործման յանձնուեց Ագարակ-Շինուհայր էլեկտրահաղորդման Հայաստան-Իրան բարձրավոլտ օդային Բ. գիծը: 2004 Դեկտեմբերի 2ին կողմերը Երեւանում ստորագրեցին փոխըմբռնման յուշագիր՝ ՀՀ-ԻԻՀ միջեւ նոր երկշղթայ էլեկտրահողորդման գիծ կառուցելու վերաբերեալ: 2004ին շարունակուեցին նաեւ Պուշկինի Լեռնանցքում հողմաէլեկտրակայանի կառուցման աշխատանքները, որի նպատակով Իրանի զարգացման աջակցութեան ծրագրի շրջանակներում ՀՀին անհատոյց տրամադրուեց 2,5 մլն. դոլար ֆինանսական օգնութիւն, որին աւելացաւ 2004ին տրամադրուած 1 մլն. դոլարի դրամաշնորհը:

Պուշկինի Լեռնանցքում շահագործման յանձնուած ՀԷԿը ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ Կովկասում առաջին ցանցային հողմաէլեկտրակայանն է՝ 2,6 մգվտ./ժ. ընդհանուր հզօրութեամբ: Այնտեղ 2005ին գործարկուած չորս հողմաէլեկտրակայանները 2007ին արտադրել են 2,84 մլն. կվտ./ժ. ելեկտրականութիւն[101]:

Չնայած 2004ին Քաջարանի փապուղու նախագիծի յուշագրի ստորագրմանը՝ փապուղու կառուցման նախագիծը չգտաւ իր լուծումը, որի համար ՀՀ 2004ի պետական վարկի ծախսային մասում նախատեսուած 40 մլն. դրամն ուղղուեց Իրանը Հայաստանին կապող երկրորդ՝ Մեղրի-Շուանիձոր-Ծաւ-Դարաւան ճանապարհի նախագծմանը[102]:

2007 Հոկտեմբերի 26ին ՀՀ նախագահի մասնակցութեամբ տեղի ունեցաւ Իրան-Հայաստան այլընտրանքային ճանապարհի բացման արարողութիւնը: Մեղրի-Կապան էապէս աւելի էժան նոր ճանապարհի երկարութիւնը 91 կլմ. է[103]:

Երկկողմ տնտեսական կապերում առկայ դրական միտումներն իրենց թուային որոշակի արտացոլումը գտան ԻԻՀ-ին սահմանակից ՀՀ Սիւնիքի Մարզում: Այս մարզում 2007-11՝ աւելացել է բեռնափոխադրումների ծաւալը. եթէ 1998ին Սիւնիքին բաժին էր ընկնում ՀՀ-ում ինքնաշարժային միջոցներով փոխադրուած բեռների աւելի քան 44%ը, ապա 2010ին՝ շուրջ 80%ը: 2010ին Սիւնիքի Մարզում ինքնաշարժային միջոցներով փոխադրուել են աւելի մեծ ծաւալով բեռներ, քան 1998-2005ի իւրաքանչիւր տարի ՀՀ-ում: 2007-10՝ չորս տարում, Սիւնիքի Մարզում ինքնաշարժային միջոցներով փոխադրուել են աւելի մեծ ծաւալով բեռներ, քան ողջ հանրապետութիւնում 1998-2003՝ վեց տարում: 2010ին Սիւնիքի Մարզում ինքնաշարժային միջոցներով փոխադրուել են երեք անգամ աւելի մեծ ծաւալով բեռներ, քան 2000ին, կրկնակի աւելի քան՝ 2004ին եւ մէկ երրորդով աւելի քան՝ նախաճգնաժամային 2007ին:

2010ին ՀՀ մարզերում ինքնաշարժային բեռնաշրջանառութեան 40%ից աւելին կատարուել է Սիւնիքում: 2010ին Մարզում ինքնաշարժային բեռնաշրջանառութեան ծաւալը 2005ի համեմատ կրկնապատիկն էր[104]:

Տնտեսական կապերի խորացման համար կարեւոր է 2016 Յունիսի 5ին Թեհրանում ստորագրուած մուտքի արտօնագրի վերացման մասին փոխըմբռնման յուշագիրը[105]: Վերջին տարիներին ՀՀ են այցելում հազարաւոր իրանցիներ: Միայն Նովրուզի տօնի ընթացքում տարեկան ՀՀ են այցելում մինչեւ 30,000 իրանցի զբօսաշրջիկներ: Միւս կողմից ստորեւ բերուած աղիւսակի թուային պատկերը վկայում է, որ յաճախ տատանումներ են նկատւում այցելութիւնների տոկոսային յարաբերակցութեան մէջ: Դրա պատճառ կարելի է տեսնել նաեւ ոչ-կանոնաւոր զբօսաշրջութիւնը, այսինքն՝ տարբեր նպատակներով ՀՀ տարածք մուտք գործած իրանցիներն են: 2018ին գրանցուած այցելուների նուազումը կապուած է Իրանի տնտեսական վիճակի հետ:

ԻԻՀից ՀՀ ժամանումները[106]

Տարին	Ժամանում	Աճը նախորդ տարուայ համեմատ
2009	87214	
2010	120863	+38.5%
2011	134063	+10.9%
2012	111028	-20%
2013	94736	-17%
2014	116324	+22.7%
2015	144160	+24%
2016	188851	+31%
2017	220147	+16.6%

Այս ենթահողում կարեւոր է նկատի ունենալ, որ Սիւնիքի Մարզի Մեղրի քաղաքը հարուստ է պատմութեան եւ մշակոյթի յուշարձաններով, որի ցանկը 2002ին հաստատուել է ՀՀ կառավարութեան կողմից[107]: Ցանկում

ներառուած է 97 յուշարձան (5 միաւոր): Մեղրու ինքնատիպ ճարտարապետութիւնը, կենցաղի եւ մշակոյթի աւանդոյթները պահպանելու մտահոգութեամբ 2000ին ԻԽՆԵՍԿՕի ուշադրութեանն է ներկայացուել «Հայաստանի Ամենահարաւային Շրջանի Տնտեսութեան Վերանորոգում» ծաւալուն ծրագիրը, որը հաւանութեան է արժանացել ու ներգրաւուել նուիրատուների 2001ի «Մշակոյթը Զարգացման Համար» համաժողովում:

Մեղրու շրջանում գրանցուած յուշարձաններն անկրկնելի են ոչ միայն ճարտարապետութեամբ, այլեւ որմնանկարներով, ինչպիսիք հազուադէպ են հայկական եկեղեցիներում ու վանքերում: Քաղաքի հին ու նոր թաղերի եկեղեցիների պատերը կրում են Յովնաթանեան[108] տոհմի նկարիչների զարդանախշ հետքերը:

Անկասկած, երկկողմ կապերում հեռանկարային նշանակութիւն ունի զբօսաշրջութիւնը, իսկ Սիւնիքի Մարզն իր հարուստ պատմամշակութային կոթողներով կարող է դառնալ ՀՀի այցեքարտը իրանցի զբօսաշրջիկների համար:

Տնտեսական կապերի զարգացմանը կարող է նպաստել ազատ տնտեսական գօտիների ստեղծումը, որոնք կարող են օտարերկրեայ ձեռնարկատէրերին ու ներդրողներին թոյլատրել առաւել ազատ պայմաններով ծաւալել տնտեսական գործունէութիւն: Դրա համար ստեղծւում են բարենպաստ օրէնսդրական, հարկային, վարձակալման եւ այլ պայմաններ:

2017 Դեկտեմբերի 15ին տեղի ունեցաւ ՀՀ կառավարութեան նախաձեռնութեամբ ստեղծուած «Մեղրի Ազատ Տնտեսական Գօտու» (ՄԱՏԳ) բացման արարողութեանը[109]: Գօտու կազմակերպիչ է ճանաչուել պետութեան կողմից ստեղծուած ՄԱՏԳ փակ բաժնետիրական ընկերութիւնը: ՄԱՏԳը նախատեսուած է կառուցապատել երկու փուլով:

Առաջին փուլով ստեղծուել են նուազագոյն անհրաժեշտ ենթակառուցուածքներ եւ նախապայմաններ՝ աշխատանքները մեկնարկելու եւ ՄԱՏԳում գործունէութիւն ծաւալելու հետաքրքրութիւն ունեցող ընկերութիւնների հետ տեղում գործունէութիւնը կազմակերպելու համար:

Երկրորդ փուլով նախատեսւում է ՄԱՏԳ գործունէութեան, ենթակառուցուածքների, տարածքի 70 հեկտարով ընդլայնում՝ ստեղծելով նախապայմաններ շահութաբեր գործարք ծաւալելու համար: Վերոնշեալ տարածքներից շուրջ 50 հեկտարը կը տրամադրուի շահագործողների գործունէութեան, 10 հեկտարը՝ պահեստային տարածքների, մնացած տարածքները՝ գրասենեակային եւ այլ ծառայութիւնների համար[110]:

Տնտեսական գօտում նախատեսւում է աշխուժացնել ԻԻՀի հետ սահմանային առեւտուրը, զբօսաշրջութիւնը, ակնկալւում է որ իրանցի գործընկերներ տեղակայուելով այստեղ, դուրս գան ԵՄն եւ ԵԱՏՄ շուկաներ:

2017 Յունուարի 17ին Երեւանում Հայաստանի Զարգացման Հիմնադրամի աջակցութեամբ տեղի ունեցաւ սննդարդիւնաբերութեան ոլորտի

50ից աւելի հայկական ընկերութիւնների եւ ԻԻՀից ժամանած «Արաս» Ազատ Տնտեսական Գօտու[111] (ԱԱՏԳ) պատուիրակութեան հանդիպումը:

ԱԱՏԳ գործադիր տնօրէն եւ տնօրէնների խորհրդի նախագահ Մոհսէն Խադէմ Արաբ Բաղին նկատել է, որ 80 միլիոն բնակչութիւն ունեցող Իրանը կարող է լաւ շուկայ դառնալ հայ արտադրողների համար. «*Մեր ազատ տնտեսական գօտին սահմանակից է Հայաստանին եւ ունի 51 հազար հեկտար մակերես: Այստեղ աշխուժ գործում են մօտ 400 ընկերութիւններ՝ արդիւնաբերութեան տարբեր ոլորտներից: Ունենք գիւղատնտեսական ապրանքների արտադրման, վերամշակման գործարաններ, ջերմոցային տնտեսութիւն ... նաեւ լաւ պոտենցիալ մեր տարածքում զբօսաշրջութեան ոլորտը զարգացնելու համար*»[112]:

Այսպիսով, առկայ են նպաստաւոր պայմաններ «Մեղրի» եւ «Արաս» ազատ տնտեսական գօտիների գործակցութեան համար:

Պէտք է նշել, որ ՀՀ-ԻԻՀ առեւտրաշրջանառութիւնը 2017ին աճել է ԻԻՀից ներմուծման ծաւալների աւելացման շնորհիւ: Մինչդեռ փոփոխութիւններ չեն նկատւում առեւտրի ապրանքախմբերի կազմում: Այս առեւտրում շարունակում է առանցքային դեր խաղալ գազ՝ ելեկտրականութեան դիմաց փոխանակման ծրագիրը, որի համար էլ ՀՀից ԻԻՀ արտահանման գլխաւոր ապրանքը մնում է ելեկտրականութիւնը: ՀՀն աւանդականօրէն ներմուծողի դերում է: 2017ի տուեալներով՝ ԻԻՀն ՀՀ արտաքին առեւտրի գործընկերների շարքում 6րդ տեղում է, ՀՀ արտաքին առեւտրաշրջանառութեան 4.1%ը բաժին է ընկնում ԻԻՀ հետ առեւտրին:

Ըստ Ազգային Վիճակագրական Ծառայութեան տուեալների՝ ՀՀի եւ ԻԻՀի միջեւ ապրանքների առեւտրաշրջանառութիւնը 2017ին եղել է մօտ 237 մլն. դոլար (7.8% աճ): 2017ի Յունուար-Նոյեմբերին ՀՀից ԻԻՀ արտահանումը եղել է մօտ 74 մլն. դոլար (4.4% աճ): ՀՀի արտահանման կազմում ԻԻՀ կշիռը կազմել է 3.7%: Նոյն տարուայ կտրուածքով ԻԻՀից ՀՀ է ներմուծուել աւելի քան 163 մլն. դոլարի ապրանք (9.4% աճ): Իսկ ներմուծման կազմում ԻԻՀի կշիռը 4.3% է:

Ամփոփելով՝ կարող ենք հաւաստել, որ այսօր ՀՀ տնտեսական զարգացման եւ ներդրումների նախարարութեան տուեալների համաձայն՝ ՀՀում 2019 Յունուար 1ի դրութեամբ գրանցուած է իրանական դրամագլխի մասնակցութեամբ 5301 ընկերութիւն, գլխաւորապէս՝ անհատ ձեռնարկատէրեր, ինչը կազմում է ՀՀում գրանցուած օտարերկրեայ ընկերութիւնների 36.6%ը[113]: Իրանական դրամագլխով խոշոր ընկերութիւնները ներկայացնում են տեղեկատուական արհեստագիտութիւնների, մշակող արդիւնաբերութեան, շինարարութեան եւ անշարժ գոյքի, առեւտրի, գիւղատնտեսութեան, զբօսաշրջութեան, փոխադրութեան ոլորտները:

ՀՀ առեւտրաշրջանառութիւնը ԻԻՀ հետ 2018ին եղել է 363.62 մլն. դոլար (2017ի համեմատ 40.5% աճ): 2018ին արտահանումը ՀՀից ԻԻՀ եղել է 94.2 մլն. դոլար (2017ի համեմատ 12% աճ): Իսկ ներմուծումը, ըստ

ծագման երկրի յատկանիշի, 2018ին եղել է 269.42 մլն. դոլար (2017ի համեմատ 54.2% աճ):

ՀՀ-ԻԻՀ առեւտրաշրջանառութեան վերջին 3 տարիների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերջին 2 տարիներին առեւտրաշրջանառութեան աճ է գրանցուել: ԻԻՀն ՀՀ արտաքին առեւտրի հիմնական գործընկերների ցանկում 2017ին զբաղեցրել է 6րդ տեղը, իսկ 2018ին՝ 5րդ:

ՀՀ-ԻԻՀ առեւտրաշրջանառութեան ծաւալները (միլիոն դոլար[114])

Տարեթիւ	*Արտահանում*	*Ներմուծում*	*Ընդհանուր ծաւալը*
1993	5.5	15.8	21.3
1994	14.6	42.5	57.1
1995	35.0	59.8	94.8
1996	43.9	149.8	193.7
1997	42.6	88.7	131.3
1998	31.4	63.9	95.3
1999	34.2	78.5	112.7
2000	27.1	82.9	110.7
2001	31.870.400	78.120.100	109.990.500
2002	31.468.600	62.150.400	94.084.100
2003	22.478.400	70.187.300	92.666.100
2004	30.559.600	72.270.100	107.837.700
2005	25.354.900	101.951.900	127.306.800
2006	29.642.900	114.399.500	144.042.400
2007	38.499.000	141.663.000	526.662.000
2008	25.056.300	202.991.200	228.047.500
2009	33.025.900	162.398.000	195.133.900
2010	84.831.200	199.884.700	284.715.900
2011	106.250.400	216.792.300	323.042.700
2012	108.512.100	219.413.100	327.925.200
2013	94.955.200	198.492.000	293.447.200
2014	84.630.600	206.542.000	291.172.600
2015	81.727.500	198.361.400	280.088.900
2016	65.043.700	133.949.000	198.992.700
2017	84000	174000	258.000

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարող ենք եզրակացնել.

1. ՀՀ-ԻԻՀ տնտեսական կապերի զարգացումը բխում է երկու կողմերի ե՛ւ ռազմավարական ե՛ւ քաղաքական ե՛ւ տնտեսական շահերից: Այն կենսական նշանակութիւն ունի, եթէ նկատի ունենանք աշխարհաքաղաքական եւ ռազմավարական այն իրավիճակը եւ տարածաշրջանը, որտեղ գտնւում են ՀՀն եւ ԻԻՀն:

2. Արաքսի վրայ կառուցուած, ԻԻՀն ՀՀին կապող կամուրջը ճեղքեց Թուրքիայից եւ ԱՀից ՀՀին պարտադրած շրջափակումը: Այսօր էլ կամուրջն ունի ռազմատնտեսական նշանակութիւն ՀՀի համար:
3. Կապուղիները լիարժէք գործելու հնարաւորութիւն կը ստանան եթէ տարիներ շարունակ քննարկուած Քաջարանի փապուղու եւ երկաթուղու կառուցման նախագծերը իրականացուեն: Իրանական կողմը խուսափում է խոշոր ներդրումներ կատարելուց, իսկ տնտեսական զարգացումն առնչւում է հեռահաղորդակցութեան յուսալի եւ մշտական ուղիների հետ:
4. 2000ականների սկզբին իրականացրած ներդրումային նոր քաղաքականութեամբ ԻԻՀն իր մասնաբաժնով չէզոքացրել է տարածքային հնարաւոր փոփոխութիւնների՝ Մեղրին Լաչինի դիմաց Գոբլի ծրագիրը:
5. ՀՀում իրանական եւ ԻԻՀում հայկական ներդրումների ցուցանիշերը հաստատում են, որ չնայած հայ-իրանական առեւտրատնտեսական յարաբերութիւնների ներուժը չի իրացւում իր ողջ ծաւալով, սակայն որոշակի աշխատանքներ կատարուել են կապերի զարգացման գործում:
6. ՀՀ մարզերի եւ ԻԻՀ նահանգների միջեւ գործակցութիւնը կարող է դառնալ սահմանամերձ շրջանների զարգացման շարժիչ ուժը:
7. ՀՀի տնտեսական զարգացման շրջանակներում որոշակի տեղ է յատկացուած զբօսաշրջութեանը: Վերջին 1,5 տասնամեակում ոլորտի զարգացումը կախուած է նաեւ իրանցի զբօսաշրջիկների՝ ՀՀ պատմամշակութային վայրեր այցելութիւններով եւ հանգստի կազմակերպմամբ:
8. Չնայած ՀՀ-ԻԻՀ տնտեսական յարաբերութիւնները զգալիօրէն ետ են ընկնում քաղաքական յարաբերութիւնների մակարդակից: Այնուամենայնիւ կողմերը ջանքեր են գործադրում տնտեսական գործակցութեան մէջ նոր յաջողութիւններ արձանագրելու ուղղութեամբ, ինչպիսիք են՝ ՀՀ մտնող իրանական գազի ծաւալների մեծացումը, հիւսիս-հարաւ (ԻԻՀ-ՀՀ-Վրաստան-ՌԴ) էներգահամակարգերի միաւորումը, ՀՀում հողմային էլեկտրակայանների կառուցումը, ազատ տնտեսական գօտիների ստեղծումը, ՀՀ տարածքով Պարսից Ծոց-Սեւ Ծով փոխադրումների ուղու կայացումը եւ այլ ենթակառուցուածքների զարգացումը:
9. ԻԻՀին սահմանակից ՀՀ Մեղրու Ազատ Տնտեսական Գօտին կարող է կամուրջ դառնալ Իրանի համար՝ կապ հաստատելու ԵԱՏՄ եւ ԵՄ երկրների հետ՝ հաշուի առնելով աշխարհագրական դիրքը, առեւտրային հնարաւորութիւնները, ՀՀ բազմուղի առեւտրային արտօնեալ ռեժիմները: Այս տեսակէտից ԻԻՀի հիւսիսային երկու՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Ատրպատական նահանգների համար բացւում են որակապէս եւ քանակապէս սպառման նոր շուկաներ, զարգացման նոր ուղիներ:
10. ՄԱՏԳն կը նպաստի ոչ միայն Մեղրու ընկերատնտեսական խնդիրների լուծմանը, այլեւ ՀՀ օտարերկրեայ դրամագլխի ներհոսքին, ԻԻՀի հետ տնտեսական կապերի ամրապնդմանը եւ ԵԱՏՄ հետ կապերի

խորացմանը, ԵՄ հետ յարաբերութիւնների եւ ներուժի առաւել արդիւնաւէտ օգտագործմանը:

11. Իրականացուած հետեւեալ ծրագրերը պէտք է դիտարկել որպէս ձեռքբերումներ.

- 1996՝ Արաքսի վրայ կառուցուած, Իրանը Հայաստանին կապող հիմնական կամուրջ.
- 2005՝ Պուշկինի լեռնանցքի հողմաէլեկտրակայաններ.
- 2007 Հոկտեմբեր՝ Մեղրի-Շուանիձոր-Ծաւ-Դարաւան ճանապարհը.
- 2007՝ Իրան-Հայաստան գազատարի առաջին հատուածի բացում (140 կլմ. երկարութիւն եւ 700մմ. տրամագիծ ունեցող գազատարի կառուցման վերաբերեալ համաձայնագիրն ստորագրուել է 2004ին).
- 2008 Նոյեմբեր՝ Գազատարի Բ. հատուածի շինարարութեան աւարտ.
- ՀՀ-ԻԻՀ բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման Ա. եւ Բ. գծերը.
- ԻԻՀի հետ սահմանամերձ գիւղերի գազաֆիկացման 2016ին իրականացուած ծրագիրը (դրամաշնորհ).

12. 2012ին ԱՄՆի յորդորով եւրոպական մի շարք պետութիւնների կողմից նոր պատժամիջոցների սահմանումը իրանական նաւթի, գազի եւ դրամատնային համակարգի վրայ, որոշակիօրէն նուազեցրին այդ երկրի տնտեսական աշխուժութիւնը տարածաշրջանում.

13. Վերջին տարիներին կրկին որոշակի աշխուժութիւն է նկատւում, որն էլ պայմանաւորուած է 2015ին վերոնշեալ պատժամիջոցների մասնակի թուլացման կամ վերացման հետ[115]:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՄԱՏԳն դարձնել ՀՀ կառավարութեան առաջիկայ տարիների զարգացման ծրագրերի առանցք: Այդ նպատակով արտադրական գործարաններ հիմնել Սիւնիքի մարզում:

2. Աջակցել մասնաւոր/հանրային հատուածի ներդրումներին Մեղրիում:

3. ՀՀում իրանցի զբօսաշրջիկների հանգստի կազմակերպումը դարձնել առաւել նպատակային ու ծրագրուած՝ հաշուի առնելով իրանական զբօսաշրջութեան առանձնայատկութիւնները:

4. Մշակել զբօսաշրջութեան զարգացման ծրագրեր ՀՀ Սիւնիքի Մարզի կենսաբազմազանութեամբ եւ բնական ժառանգութեամբ հարուստ «Արեւիկ» Ազգային Զբօսավայրի 340 կլմ.^{2} տարածքը:

- Մեղրիում ներդրումային գրաւչութիւն ունեցող ուղղութիւններն են.- ա) պատմամշակութային, բ) կենսոլորտային եւ գ) ժամանցային զբօսաշրջութիւնը: Այդ նպատակով՝ ա) համալրել հիւրանոցների ցանցը, բ) բարեկարգել պատմամշակութային կոթողները, հնավայրերը, գ) մշակել զբոօսաշրջային երթուղիներ դէպի 30ից աւելի եկեղեցիներ, պաշտպանական կառոյցներ, ջրանցոյցներ, միջնադարեան բնակելի տներ,

դ) նորոգել ճանապարհները, ե) կազմակերպել մասնագիտացուած շրջապտոյտներ բարձրորակ աշխատակիցների կողմից, զ) ստեղծել բարեկարգ հանգստի գօտիներ եւ ենթակառուցուածքներ, է) կազմակերպել մարզի տարածքով տարեկան 130,000ից աւելի զբօսաշրջիկների սպասարկման ծառայութիւնները, ը) ստեղծել իրանցի զբօսաշրջիկներին հետաքրքրող պայմաններ, թ) առանձնացնել մշակութային եւ երիտասարդական միջոցառումների կազմակերպման համար տարածքները, ժ) կազմակերպել իրանական սննդի սպասարկման եւ առեւտրի ծառայութիւնները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Լ. Ահարոնեան, *Փոթորկուտ Կեանքիս Օրերը (Հասարակական Եւ Քաղաքական Յուշեր)*, խմբ.՝ Կ. Ասատրեան, Թեհրան, «Սալէս» Հրատ., 2010, էջ 885:

[2] Գ. Բադալեան, *Իրան. Հանրագիտարան*, Երեւան, հեղինակային հրատ., 2011, էջ 447:

[3] ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Պատմա-Դիւանագիտական Արխիւ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 8, գ. 86, թթ. 1-6:

[4] Վահան Բայբուրդեան, «Հայ-Իրանական Յարաբերութիւնները Հայաստանի Անկախութեան Ձեռքբերումից Յետոյ», *Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ, Հտր. 17*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1998, էջ 17:

[5] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 45, թ. 26:

[6] Նոյն, գ. 170, թ. 37:

[7] Նոյն, թ. 41:

[8] Նոյն, գ. 84, թթ. 103-6:

[9] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 283, թ. 88:

[10] *Ազգ Օրաթերթ*, 29 Դեկտեմբերի 1992:

[11] Նոյն:

[12] Նոյն, 7 Հոկտեմբերի 1992:

[13] Լ. Տէր-Պետրոսեան, *Ընտրանի. Ելոյթներ, Յօդուածներ, Հարցազրոյցներ*, կազմ., խմբ., առաջ. եւ վերջ.՝ Ա. Բ. Սարգսեան, Երեւան, «ՓՐԻՆԹԻՆՖՕ» ՀՁ ՍՊԸ Հրատ., 2006, էջ 322:

[14] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 283, թթ. 75-6:

[15] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 176, թթ. 38-39, թթ. 49-50:

[16] Նոյն, թ. 80:

[17] ՀԱԱ, ֆ. 827, ց. 1, գ. 137, թթ. 6-15:

[18] Նոյն:

[19] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 283, թթ. 138-139. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 1177, ց. 1, գ. 52, թթ. 67-73: 10 Հոկտեմբեր 1993ին ՀՀի դեսպանութեան խորհրդական Գրիգոր Առաքելեանը հանդիպում ունեցաւ ԻԻՀ տնտեսութեան եւ ֆինանսների նախարարութեան արտաքին կապերի վարչութեան պետ, ՀԻՀՅի նախագահ Մ. Բիաբանիին հետ եւ քննարկեց օդագնացութեան, կապի եւ կամուրջի շինարարութեան հարցերը: Հոկտեմբերի 12ին Թաւրիզ ժամանեց ՀՀ կապի նախարար Քոչինեանը ՌԴից վառելանիւթի տարանցիկ փոխադրման հարցերի շուրջ բանակցելու

նպատակով: Հայկական կողմն առաջարկում էր նախարարների մակարդակով հանդիպել Թեհրանում՝ քննարկելու կամուրջի հետ կապուած հարցերը:

11-12 Յունուար 1994ին ՀԻՀՅն արտագնայ նիստեր է գումարում Կապան ու Մեղրի քաղաքներում եւ քննարկում նախկինում ստորագրուած, գործնականում չիրագործուած, պայմանագրերի կատարման ընթացքը: Անհրաժեշտ էր վերջնական պայմանաւորուածութիւն ձեռք բերել եւ իրանական ափում շտապ սկսել կամուրջի շինաշխատանքները: Իրանական կողմն անտեսեց հայկական կողմի նշանակած վերջնաժամկէտը՝ կամուրջը շահագործման յանձնել 31 Օգոստոս 1994ին:

[20] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 285, թթ. 84-86:

[21] Նոյն, թթ. 57-58:

[22] ՀԱԱ, ֆ. 827, ց. 1, գ. 137, թ. 55:

[23] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 285, թ. 107:

[24] Նոյն, թթ. 123-124:

[25] ՀԱԱ, ֆ. 827, ց. 1, գ. 137, թթ. 67-70:

[26] Նոյն, թ. 88:

[27] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 285, թ. 139:

[28] Նոյն, թ. 148:

[29] Նոյն, գ. 286, թթ. 125-126:

[30] Կամուրջի կառուցման գործում մեծ դեր ունեցան ՀՀ ազգային ժողովի պատգամաւոր, «Հրազդանմաշ» ՓԲԸ նախագահ, Հայաստանի Արդիւնաբերողների Եւ Գործարարների Միութեան խորհրդի անդամ, Թելման Տէր-Պետրոսեանը (1937--1997), էլեկտրադինամիկայի բնագաւառի գիտնական, պրոֆեսոր, ՀՀ Ճարտարագիտական Ակադեմիայի թղթակից անդամ Ժորա Միրզաբէկեանը, ճարտարագէտ Աւետիք Աւետիսեանը, նախարար Հենրիկ Քոչինեանը, ՀՀ շինարարութեան նախարար Ֆելիքս Ֆ. Փիրումեանը, ԻԻՀ խորհրդարանի հայազգի պատգամաւորներ՝ Վարդան Վարդանեանը, Արտաւազդ Բաղումեանը եւ գործարար Լեւոն Ահարոնեանը: Վերջինիս՝ ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարեանի կողմից 26 Սեպտեմբեր 2003ին շնորհուեց շնորհակալագիր:

[31] Տէր-Պետրոսեան, էջ 496:

[32] Բադալեան, էջ 448:

[33] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 286, թթ. 24-26:

[34] *Իրանահայոց Հանրագիտարան*, կազմող Ժանէտ Տ. Լազարեան, Երեւան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 2012, էջ 141:

[35] Նոյն, էջ 423:

[36] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 2, գ. 186, թ. 10:

[37] Նոյն, ց. 2, գ. 158, թ. 38:

[38] Նոյն, ց. 11, գ. 182, թթ. 48-49:

[39] Նոյն, ց. 1, գ. 285, թ. 120:

[40] Նոյն, ց. 8, գ. 86, թ. 92:

[41] Նոյն, ց. 11, գ. 182, թ. 78:

[42] Փապուղին նախագծուած էր անցկացնել 2070 մ. բարձրութեան վրայ՝ Մեղրու լեռնանցքի տակ, որը գտնուում է ԻԻՀի հետ սահմանից 20 կլմ. հիւսիս: Նախագիծը մշակել է «Հայգիպրոտրանս» հիմնարկը: Փապուղու երկարութիւնը

3 կմ է: Փապուղու գործարկումը կ'ապահովի ՀՀի եւ ԻԻՀի միջեւ ինքնաշարժային հաղորդակցութիւնն ամբողջ տարուայ ընթացքում, քանի որ Մեղրու լեռնանցքում ձիւնը Նոյեմբերից մինչեւ Ապրիլ ամիսներին խոչընդոտում են փոխադրամիջոցների անխափան երթեւեկութիւնը:

[43] http://www.armworld.am/detail.php?paperid=70&pageid=2406&lang=%E2%80%8E դիտուել է 06.08.2018:

[44] ՀՀն շահագրգռուած էր նախագծի իրականացմամբ եւ մտադիր էր դառնալ դրա լիիրաւ անդամ: Նախագծի հեղինակներն են ՌԴ, ԻԻՀ եւ Հնդկաստանը: Այն Հնդկաստանից ԻԻՀով եւ ՌԴով անցնում է հիւսիսային Եւրոպայի երկրներ՝ ներառելով երկաթուղային եւ ծովային փոխադրութիւնը:

[45] ՀՀ-ԵՄ յարաբերութիւնների համակարգում կարեւորւում էր «Տրասեկա» ծրագրին ՀՀի լիարժէք մասնակցութիւնը: Ըստ «Տրասեկա» հիմնական բազմակողմ համաձայնագրի՝ ստեղծուել է միջկառավարական յանձնաժողով, որի նպատակն է բազմակողմ համաձայնագրի իրագործումը:

[46] *Հայաստանի* Հանրապետութիւն Պաշտօնաթերթ, 15 Յունիսի 2002:

[47] Վ. Ա. Բայբուրդեան, *Իրանն Այսօր, (Տեղեկատու),* Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1999, էջ 323:

[48] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 11, գ. 182, թ. 10:

[49] Նոյն, թթ. 10-11:

[50] Նոյն, ց. 2, գ. 242, թթ. 260-264:

[51] Նոյն, ց. 5, գ. 239, թթ. 133-137:

[52] Նոյն, թ. 133:

[53] Ըստ երկու երկրների միջեւ գործող համաձայնագրերի՝ փոխադրամիջոցների երթեւեկը կատարւում էր առանց փոխադրութեան անցագրի թոյլտուութեան: Հայկական փոխադրութեան միջոցները երթեւեկում էին մինչեւ Ջուլֆա: Ներմուծուող, արտահանուող եւ տարանցիկ ապրանքների տեղափոխումն ու ընդունումը կատարւում էր Ջուլֆայի մաքսատանը: Իրանական փոխադրութեան միջոցների մի մասի կողմից բեռնափոխադրումը կատարւում էր մինչեւ Ջուլֆա, իսկ միւս մասը մուտք էր գործում ՀՀ տարածք: Հայկական փոխադրամիջոցներից Նորդուզ-Ջուլֆա ճանապարհահատուածում վառելիքի գնի տարբերութեան գումար չէր գանձւում: ԻԻՀում օտարերկրեայ փոխադրամիջոցների երթեւեկութեան վերաբերեալ օրէնքը հայկական բեռնատարների նկատմամբ չէր կիրառւում: Իրանական կողմի հաւաստիացմամբ այդ քայլը ազդել էր ԱՀի հետ յարաբերութիւնների վրայ: Իրանական կողմը յայտնում էր, որ ՀՀ փոխադրամիջոցները փոխադրութեան Միջազգային երթեւեկութեան մաքսային պահանջներին չհամապատասխանելու դէպքում, երկրի միւս վայրերը երթեւեկելիս պարտաւոր են ապահովել մաքսային տուրքը:

[54] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 2, գ. 158, թ. 2:

[55] Նոյն, ց. 11, գ. 182, թ. 14:

[56] Նոյն, թ. 15:

[57] Վ. Բայբուրդեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան Տեղը Եւ Դերը Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան Տարածաշրջանային Քաղաքականութեան

Ոլորտում», *Հայագիտութեան Արդի Վիճակը Եւ Զարգացման Հեռանկարները Զեկուցումների Ժողովածու*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2004, էջ 146:

[58] *Ազգ Օրաթերթ*, 30 Յունուարի 1997:

[59] ՀԷԿի նախագծային հզօրութիւնը 75,5 մգվ. էր, ելեկտրականութեան տարեկան արտադրանքը՝ 410 մլն. կվտ./ժ.: Միջազգային կոնսորցիումը՝ Գազ դէ Ֆրանս, Սիմենս, Գազպրոմ եւ այլ ընկերութիւններ, պէտք է իրականացնէին այս համատեղ նախագծերը մինչեւ 2008: Նախագծի ընդհանուր արժէքը 120 մլն. դոլար էր, որից 42 մլն.ը՝ ԻԻՀ տարածքի շինարարութեան արժէքն էր:

[60] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 5, գ. 238, թ. 51:

[61] Նոյն, ց. 11, գ. 182, թ. 42:

[62] Մեղրու ջրաէլեկտրակայանը Արաքս գետի վրայ կառուցուող ՀԷԿ է, որը տարեկան պէտք է արտադրի 793 մլն. կվտ./ժ. ելեկտրականութիւն: ՀԷԿի հաշուարկային հզօրութիւնը 130 մգվտ. է: Կառուցուելու է 18,200 մ. երկարութեամբ փապուղի՝ Ծիրանիձորից մինչեւ հայ-իրանական սահմանային տեղամաս, որը գտնւում է նախկին երկաթուղու փապուղու մօտ: ՀԷԿի վայրում կառուցուելու է 65 մգվտ. հզօրութեամբ 2 ջրելեկտրակայաններ:

Արաքս գետի վրայ ՀԷԿեր կառուցելու եւ շահագործելու նպատակով ՀՀ եւ ԻԻՀ կառավարութիւնների միջեւ 2007ին եւ 2008ին ստորագրուել են միջկառավարական երկու համաձայնագրեր, որոնք վաւերացրել են երկու պետութիւնների խորհրդարանները: 14 Ապրիլի 2009ին ՀՀ նախագահի՝ Իրան կատարած այցի ընթացքում ՀՀ ուժանիւթի եւ բնական պաշարների նախարարութեան եւ Իրանի ուժանիւթի նախարարութեան միջեւ ստորագրուել է փոխըմբռնման յուշագիր՝ Մեղրի ՀԷԿի կառուցման ֆինանսաւորման յատակագծի վերաբերեալ: Իրանական կողմը պատրաստակամութիւն է յայտնել գնել Մեղրի ՀԷԿի արտադրած ելեկտրականութեան ամբողջ ծաւալը:

16 Սեպտեմբեր 2010ին ՀՀ կառավարութիւնը լիազօրեց ուժանիւթի եւ բնական պաշարների նախարարութեանը՝ իրանական «Ֆարաբ-Սեփասաղ» ընկերութեան հետ Արաքս Գետի վրայ ջրելեկտրակայան կառուցելու պայմանագիր ստորագրել: Ներդրող ընկերութիւնն ինքնուրոյն լուծելու էր Մեղրի ՀԷԿի կառուցման եւ շահագործման հետ կապուած ֆինանսական միջոցների հայթայթման եւ կազմակերպական հարցերը: Շինարարութիւնը պէտք է իրականացուէր 5 տարուայ ընթացքում, որից յետոյ 15 տարի Մեղրի ՀԷԿի արտադրած ելեկտրականութիւնը պէտք է տեղափոխուի Իրան՝ ներդրողի կողմից կառուցուող 230 կվ լարման էլեկտրահաղորդման գծով: Շահագործման 15րդ տարուայ աւարտին Մեղրի ՀԷԿը պէտք է անհատոյց փոխանցուէր հայկական կողմին:

Արաքս գետի վրայ պէտք է կառուցուի 2 ՀԷԿից բաղկացած կասկադ՝ յաջորդաբար կառուցուած էլեկտրակայանների շարք, որից մէկը կը պատկանի ՀՀին (Մեղրի ՀԷԿը), միւսը՝ ԻԻՀին (Ղարաչինարի ՀԷԿը): Հայկական կայանը հանդիսանալու էր գլխամասային հանգոյց եւ արտադրելու էր տարեկան 180 մլն. կվտ./ժ. ելեկտրականութիւն: Ներդրումների ընդհանուր արժէքը, 2009ի գներով, կազմելու էր 323 մ. դոլար:

[63] «Արաքս Գետի Վրայ Կը Կառուցուեն Հայ-Իրանական Հիդրոկայաններ» 16.09.2010 https://news.am/arm/news/31125.html դիտուել է 06.08.2018:

[64] «Մեղրիի ՀԷԿ-ի Շինարարութիւնն Այլեւս Մեր Տնտեսական Կեանքի Օրակարգում Չէ», *Հայկական Ժամանակ*, 19 Յունուարի 2017, https://armlur.am/639840/ դիտուել է 06.08.2018:

[65] «Հայաստանի Եւ Իրանի Նախագահներն Ամփոփել Են Բանակցութիւնների Արդիւնքները», 21.12.2016 http://www.president.am/hy/press-release/item/2016/12/21/President-Serzh-Sargsyan-Iran-President-Hassan-Rouain-announcements-for-Mass-Media/ դիտուել է 02.09.2018:

[66] ԵՄի INOGATE ծրագիրը տարածաշրջանային խոշորագոյն ծրագրերից է, որին ՀՀն հիմնման սկզբից եւեթ իր մասնակցութիւնն է բերել: Այն հնարաւորութիւն կ'ընձեռի միանալ էներգակիրների՝ Կենտրանական Ասիայից դէպի Եւրոպա փոխադրման խողովակաշարային ցանցին:

[67] Այն հիմնադրուել է 1991ին՝ Հաագայում ստորագրուած քաղաքական հռչակագրով: Կազմակերպութեանն անդամակցում են 51 երկրներ: Կենտրոնը գտնւում է Բրիւսէլում: ՀՀն Ուխտի պայմանագիրը ստորագրել է 1994ին: Ուխտի նպատակը միասնական իրաւական դաշտի եւ կանոնների սահմանումն ու ամրապնդումն է: Ուխտի որոշումնառու մարմինը տարեկան համաժողովն է:

[68] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 11, գ. 182, թթ. 48-49:

[69] Գ. Արշակեան, *Թուրքիայի Քաղաքականութիւնը Հարաւային Կովկասում 1991-2001 թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., էջ 155:

[70] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 6, գ. 67, թ. 40:

[71] Նոյն, g. 7, գ. 308, թ. 30:

[72] Նոյն, g. 8, գ. 86, թ. 91:

[73] Նոյն, թ. 92:

[74] Նոյն, թ. 93:

[75] Նոյն, թ. 93:

[76] Նոյն, թ. 108:

[77] Նոյն, g. 7, գ. 308, թ. 168:

[78] Գ. Բադալեան, *Հայաստան-Իրան. Յարաբերութիւնները 20 Տարեկան Են*, Թեհրան, «Ալիք» Հրատ., 2012, էջ 88:

[79] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 11, գ. 182, թ. 78:

[80] *Հայաստանի Հանրապետութիւն Պաշտօնաթերթ*, 11 Յուլիսի 2002:

[81] Նոյն, 17 Հոկտեմբերի 2002:

[82] Նոյն, 21 Սեպտեմբերի 2002:

[83] Գ. Իսկանդարեան, «Հայաստան-Իրան Յարաբերութիւնները Էներգետիկայի Ոլորտում», *Հայաստան-Իրան. 20 Տարի Համագործակցութեան Ճանապարհով, Միջազգային Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երեւան, «Զանգակ» Հրատ., էջ 92:

[84] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 11, գ. 183, թ. 22:

[85] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 13, գ. 123:

[86] *Հայաստանի Հանրապետութիւն Պաշտօնաթերթ*, 17 Մայիսի 2002:

[87] Նոյն, 22 Մայիսի 2002:

[88] «Ինչ Էր Առաջարկում Գոբլը», *Լոյս Մշակութային Եւ Հասարակական Երկշաբաթերթ*, N 24, 15 Մարտի 2001, էջ 7-8:

[89] ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, g. 8, գ. 86, թ. 89:

[90] Բադալեան, *Հայաստան-Իրան,* էջ 81:

[91] Վ. Օսկանեան, *Անաւարտ Տասնամեակ, Ելոյթների Ընտրանի*, Երեւան, «Սիփլիթաս» Հիմնադրամ, 2009, էջ 33:

[92] *Արաքս Ամսագիր*, Թեհրան, Մայիս-Յունիս 2001, թիւ 99-100, էջ 27:

[93] Գ. Խուդինեան, «Ղարաբաղեան Հիմնահարց. Կարգաւորման Պատրանքներն Ու Սառեցման Հնարաւորութիւնները», *Դրօշակ*, թիւ 3, Յունիս 2001, էջ 143:

[94] ԻԻՀ այցելեցին ՀՀ ԱԳ նախարար Օսկանեանը, ԱԳ փոխնախարար Ռուբէն Շուգարեանը (3 անգամ), ՀՀ Սահմանադրական Դատարանի նախագահ Յարութիւնեանը, ՀՀ նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Արտաշէս Թումանեանը, ՀՀ էներգետիկայի նախարար, ՀԻՏԿՀՅի նախագահ Գալուստեանը (2 անգամ), ՀՀ նախագահի այցը նախապատրաստող պատուիրակութիւնը, կրթութեան եւ գիտութեան նախարար Էդուարդ Ղազարեանը, արդիւնաբերութեան եւ առեւտրի նախարար Ճշմարիտեանը, քաղաքաշինութեան նախարար Դաւիթ Լոքեանը, քաղաւիացիայի վարչութեան պետի տեղակալ Սամուէլ Մարգարեանը, տրանսպորտի եւ կապի փոխնախարար Վաղինակ Քոչարեանը, Մաքսային Պետական Կոմիտէի, Արտակարգ Իրավիճակների Վարչութեան, գիւղատնտեսութեան նախարարութեան ներկայացուցիչները, «Հայռուսգազարդ»ի փոխտնօրէն Աշոտ Յովսէփեանը, «Գրանդ Հոլդինգ»ի նախագահ Հրանտ Վարդանեանը:

[95] *Լոյս Մշակութային Եւ Հասարակական Երկշաբաթերթ*, N 10, 15 Օգոստոսի 2000, էջ 3-4:

[96] *Ալիք Օրաթերթ*, 8 Յուլիսի 2001:

[97] *Ալիք Օրաթերթ*, 14 Յուլիսի 2001:

[98] *Ալիք Օրաթերթ*, 16 Յուլիսի 2001:

[99] *Ալիք Օրաթերթ*, 22 Հոկտեմբերի 2001:

[100] *Հայաստանի Հանրապետութիւն Պաշտօնաթերթ*, 23 Հոկտեմբերի 2003:

[101] «Լոռու Մարզում Շարունակւում Են Հողմային Էներգիայի Իրացման Աշխատանքները», 14 Փետրուար 2008, Վանաձոր, Արմենպրէս (սեփ. թղթ. Վահագն Անտոնեան), https://armenpress.am/arm/print/503294/ դիտուել է 25.08.2018:

[102] Ամփոփ տեղեկանք 2004 թուականի ընթացքում միջկառավարական յանձնաժողովների գործունէութեան վերաբերեալ, փաստաթուղթ, Երեւան, 2004, էջ 4-5:

[103] «Շահագործման Յանձնուեց Կապան-Մեղրի Այլընտրանքային Ճանապարհի Առաջին Հատուածը», https://armenpress.am/arm/news/421082/shahagortsman-handznvec-kapan-mexri-aylyntranqayin-tchanaparhi.html 23 Նոյեմբերի 2006 Արմենպրէս (սեփ. թղթ. Գոհար Իսախանեան), դիտուել է 02.09.2018:

Կապան-Մեղրի այլընտրանքային ճանապարհը երրորդ կարգի ճանապարհ է, անցնում է լեռնային բարդ տեղանքով: Այդ ճանապարհի 2,5 կիլոմետրը կառուցուել է Արաքս գետի հունի նեղացման հաշուին, որը եւ եղել է ամենաբարդ հատուածը: Ճանապարհի կառուցման համար պետամավարկից տրամադրուել է 26,5 մլն. դոլար, եւս 6 մլն. դոլար յատկացուել լրացուցիչ:

[104] *Սիւնիք. Հայաստանի Հանրապետութեան Սիւնիքի Մարզի Ձեռքբերումները 2007-2011 թթ.*, Երեւան, Տնտեսական Բարեփոխումների Վերլուծական-Տեղեկատուական Կենտրոն, 2012, էջ 31:

[105] http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2016/pdf/sdv-1281.pdf , դիտուել է 02.09.2018:

[106] Տուեալները ներկայացուած են ըստ հետեւեալ կայքի՝ https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/ir դիտուել է 25.08.2018:

[107] «ՀՀ Կառավարութեան Որոշումը Սիւնիքի Մարզի Պատմութեան Եւ Մշակոյթի Անշարժ Յուշարձանների Պետական Ցուցակը Հաստատելու Մասին», http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=36406 դիտուել է 30.09.2018:

[108] Յովնաթանեան ընտանիքի նկարիչները գործել են ԺԷ.-ԺԹ. դարերում: Մօտ երկու հարիւրամեակի ընթացքում տոհմի միքանի սերնդի ներկայացուցիչներ մեծ դեր են կատարել հայ ու հարեւան ժողովուրդների մշակութային կեանքում: Տոհմը նոր աստիճանի է բարձրացրել հայ կերպարուեստը:

[109] http://hetq.am/arm/news/84367/trvel-e-mexri-azat-tntesakan-gotu-gortsuneutyan-meknarky.html դիտուել է 25.08.2018:

[110] «ՀՀ Սիւնիքի Մարզի Մեղրի Համայնքի Միկրոռեգիոնալ Մակարդակի՝ Համակցուած Տարածական Պլանաւորման Փաստաթղթերի Մշակման Նախագիծ», նախնական գնահատման հայտ, Սիւնիք-3, (Մեղրի համայնք), Երեւան, 2018, էջ 13:

[111] http://www.arasfz.ir/en դիտուել է 27.08.2018:

[112] Սննդի ոլորտի հայկական ընկերութիւնները ծանօթացել են «Արաս» տնտեսական գօտում գործելու հնարաւորութիւններին (https://armenpress.am/arm/news/876406/snndi-olorti-haykakan-ynkerutyunnery-tsanotacel-en-aras.html) դիտուել է 30.09.2018:

[113] ՀՀում դրամագլխի մասնակցութեամբ գործում է 5000ից աւելի ընկերութիւն. Իրանը ՀՀի արտաքին գործընկերների առաջին հնգեակում է, 26 Փետրուար, 2019,
https://armenpress.am/arm/news/965500.html?fbclid=IwAR27x5s05RHfF1ofkd-Sy0o_rb1MpHL2RkU79s0tDsTdOV5mr8qMp6mAfyo դիտուել է 07.03.2019:

[114] Ըստ ՀՀ Ազգային Վիճակագրական Ծառայութեան Կայքի տուեալների (https://www.armstat.am/am/?nid=82) դիտուել է 20.02.2019:

[115] Սակայն պէտք է նշել, որ 2018 Հոկտեմբերի 16ին ԱՄՆն ընդլայնել է Իրանի նկատմամբ գործող պատժամիջոցների ցուցակը: Այս նոր պատժամիջոցները կարող են որոշ դանդաղկոտութիւն մտցնել երկկողմ տնտեսական ծրագրերում:

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN AS A FACTOR IN SECURITYIN THE REGION (Summary)

KAREN MKRTCHYAN
K86Mkrtchyan@gmail.com

The development of economic ties and the promotion of cooperation between the Republic of Armenia and the Islamic Republic of Iran in various fields stems from the two sides' strategic, political and economic interests. This political direction has a vital importance, if we take into consideration the geopolitical and strategic situation and the region in which the RA and the IRI are located.

The deepening of cooperation between Turkey, Georgia and Azerbaijan in the post-Soviet era, in the 2000's and today has a certain impact on developments in the South Caucasus. All this in turn affects the national security of the Republic of Armenia. The form of the three neighboring states' cooperation in the region excludes only Armenia, as a result of which Armenian interests are ignored in the South Caucasus. Under these conditions, Iran's policy towards Armenia obtains special importance.

The article presents issues related to the beginning of new Iranian investments in the Republic of Armenia as well as new spheres of cooperation between provinces of the Islamic Republic of Iran and the regions of the Republic of Armenia. Also discussed are prospective directions of bilateral development.

ՕՁՈՒՆ. ԹԵՄԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐԻ ՏԵՂԱՎԱՅՐԵՐԸ (XVIII Դարի Վերջին Քառորդ-ԻԱ. Դարասկիզբ)

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԵԱՆ
armanmaloyan1976@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածի մէջ փորձել ենք ներկայացնել Օձունի թեմի պատմութիւնը: Օձունի թեմը կարճատեւ կեանք էր ունեցել, ու ցայժմ հայագիտութեան մէջ ոչ միայն ոեւէ քիչ թէ շատ հանգամանալից ուսումնասիրութիւն, յօդուած, այլեւ գիտական անդրադարձ կամ ակնարկ իսկ կատարուած չէ, յամենայն դէպս՝ գոնէ մեզ յայտնի չէ: Ցաւօք, թեմի վանքապատկան օրուայ գիւղերի բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ կաթողիկոսական կոնդակում կամ այլուր տուեալներ չենք գտնում: Կոնդակում թուարկուած գիւղերի մեծ մասը, բացառութեամբ՝ միքանիսի, այժմ էլ կան: Յօդուածի մէջ անդրադարձել ենք նաեւ այդ բնակավայրերի յետագայ պատմութեանն ու ժողովրդագրական պատկերի փոփոխութեանը՝ բաւարարուելով միայն վերոյիշեալ գիւղերի տեղորոշման լուսաբանմամբ եւ 1831-2018ին այդ գիւղերի բնակչութեան վիճակագրական որոշ տուեալներ ներկայացնելով:

Հայաստանի Հանրապետութեան Լօռու Մարզի հնագոյն բնակավայրերից է Օձունը: Հայ մատենագրութեան մէջ այն յիշատակւում է Ը. Դարից[1]: Օձունը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի չորրորդ գաւառ Տաշիրի գիւղերից էր: Ըստ Սուրէն Երեմեանի՝ Օձունը Տաշիր գաւառի կենտրոնն էր[2]:

Հայոց Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (1780-99) հրամանով կազմուած եւ վրաց Հերակլ Բ. թագաւորի կնիքով հաստատուած 1782 Յունուարի 21 թուակիր կոնդակում Օձունը, ի շարս 23 գիւղերի, յիշուած է որպէս Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղ:

Համառօտ ներկայացնենք այն հանգամանքները, որոնցով պայմանաւորուած էր վերոյիշեալ կոնդակի կազմումը: Գեանջեցի Սիմէոն վարդապետը (ապա արքեպիսկոպոս), որը Լօռու Մելիքեան տոհմից էր, դիմել էր Ղուկաս Ա. Կարնեցի հայրապետին, ցանկութիւն յայտնելով նորոգել ու բարեկարգել Ս. Յովհաննէս Օձնեցու վանքը՝ Օձունի վանքը, որը գտնւում էր Հաղպատի եւ Սանահինի թեմերի միջեւ: Այն վաղուց (հաւանաբար՝ կա՛մ մոնղոլների, կա՛մ լեզգիների արշաւանքների հետեւանքով՝ ԺԳ.–ԺԸ. դդ.), աւերուել էր, իսկ նրա թեմն անցել էր Հաղպատին կամ Սանահինին: Այս փաստը, ինչպէս կը տեսնենք, մի քանի կոնդակներում եւ հրամաններում վաւերացուած է հայոց կաթողիկոսների կամ աշխարհիկ իշխողների կողմից: Սիմէոն վարդապետը կամենում էր վրաց Գէորգի արքայազնի օժանդակութեամբ վերաշինել վանքը եւ նշանակուել թեմի առաջնորդ՝ իր հոգեւոր ենթակայութեան տակ ունենալով շրջակայ տարածքները: Սա-

կայն բարեմիտ եւ խորագիտակ Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսը չի շտապում բաւարարել Գէորգի արքայազնի միջնորդութիւնը:

Օրէնք էր, որ եթէ մի վանական դիմում է կաթողիկոսին, որպէսզի առաջնորդ կարգուի, նա պէտք է իր հետ ունենայ այդ վանքի հնագոյն կոնդակները: Կաթողիկոսը պէտք է տեսնի այդ կոնդակները, իմանայ վանքի եւ նրա թեմի կարգավիճակի մասին, ապա նոյնաբովանդակ կոնդակ տայ եւ այդ վարդապետին կարգի թեմի առաջնորդ:

Կռահելով, որ Օձունի թեմի գոյութիւնը վաւերացնող եւ առաջնորդ նշանակելու շուտափոյթ որոշումը կարող է շփոթ կամ յուզում առաջացնել Հաղպատի ու Սանահինի թեմակալ առաջնորդների եւ ժողովրդի շրջանում, կաթողիկոսը յանձնարարում է Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին եւ Սուրբ Աթոռի *վեքիլ* (գործակատար) Տէր Ղազարին, որ ժողովեն տեղացի տարեցներին եւ ճշտեն, թէ պահպանուե՞լ է արդեօք որեւէ թուղթ կամ վկայութիւն՝ վանքի մօտիկ անցեալի մասին: Եթէ այն շէն վանք է եղել եւ ունեցել է թեմ, ապա հայոց հայրապետը կոնդակ կը տայ, որպէսզի վանքը վերաշինուի: Այդ դէպքում Սանահինի եւ Հաղպատի առաջնորդների կողմից բողոք չի լինի: Իսկ եթէ որեւէ վկայութիւն չգտնուի, դա եւս ծանուցեն կաթողիկոսին: Ապա յաւելում, որ անպայման հրաւիրեն ժողով՝ Հաղպատի, Սանահինի, Հաղարծինի առաջնորդների, Թիֆլիս քաղաքում ու թեմում գտնուող վարդապետերի, քահանաների, իշխանների, բանիմաց տարեցների մասնակցութեամբ եւ արդարօրէն քննեն, թէ այդ վանքը ե՞րբ է շէն եղել, թեմ ունեցե՞լ է, թէ ինքնագլո՞ւխ վանք է եղել, թէ՞ գտնուել է Հաղպատի կամ Սանահինի իշխանութեան ներքոյ[3]:

Օձունի թեմի մասին որեւէ գրաւոր յիշատակութիւն Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին եւ Տէր Ղազարին չի յաջողւում գտնել, քանի որ թեմի բոլոր կալուածագրերն ու յիշատակարանը կորել էին լեզգիների աւերիչ արշաւանքի[4] եւ վանքն աւերուելու հետեւանքով: Թէ ինչպէս են հիմնաւորել իրենց պատասխանը Թիֆլիսում գումարուած ժողովի մասնակիցները՝ չունենալով համապատասխան փաստեր, չենք կարող նոյնիսկ մօտաւոր ենթադրութիւններ անել: Այնուամենայնիւ՝ ենթադրելի է, որ ժողովականները վկայել են, թէ Օձունի վանքն ունեցել է թեմ եւ վանքապատկան գիւղեր: 1782 Յունուարի 21ին կայացրած այդ որոշման հիման վրայ Ղուկաս Ա. Կարնեցին տուել է համապատասխան կոնդակ եւ Սիմէոն Արք.ին կարգել թեմի առաջնորդ: Այս մասին իմանում ենք 1805 Հոկտեմբերի 14ին վիրահայոց առաջնորդ Յովհաննէս Արք.ի՝ Օձունի վանքի եւ Հոռոմայրի[5] անապատի համայնքներին ուղղուած թղթից, որտեղ եւ արձանագրուած են Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի անունները՝ Հակուի, Ամոճ, Օձուն, Արտուի, Մղարդ, Իգահատ, Քարինճ, Մարց, Բեթարկ, Քոլակիրան, Արտաքան (?), Վարդաբլուր, Կտեւան, Կուրթան, Ջկրաշէն, Չինիաքարակ, Աչքոհան, Լեճան, Կողէս, Եղիտանք, Դարմանաթաղ, Աղեկի եւ Ծաթեր: Այնուհետեւ յիշատակւում է, որ վանքի նոր ա-

ռաջնորդն է Յարութիւն վարդապետը եւ յորդորում համայնականներին՝ «*ընկալջիք զսա արժանաւոր պատուով եւ օրինաւոր յարգանօք, ընկալեալ զդա որպէս Առաջնորդ եւ հովիւ հոգեւոր ձեր, հնազանդ հպատակ լիջիք ամենայն բարի հրամանաց դորին, եւ զոր ինչ վանքական եւ Առաջնորդական հաս եւ իրաւունք եղիցի, եթէ պտղի եւ եթէ Աթոռահաս, եթէ գանձանակադրամ, եթէ խոստմունք, եթէ քառասնից, եթէ հոգեբաժին, եւ եթէ այլ զինչ եւ իցէ արդիւնք զամենայն լիալիր հասուսջիք անթերի Առաջնորդիդ ձերում Յարութիւն վարդապետիդ…*»[6]:

ԳՈՒԳԱՐԱՑ ԹԵՄԸ

Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Գուգարքը Մեծ Հայքի չորս կողմնապահ իշխանութիւններից (բդեշխութիւն) էր, որի կառավարչի՝ բդեշխի նստավայրը Յուրտաւն էր: Այն նաեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:

Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Գուգարքի եկեղեցական իշխանութիւնը հաստատւում է Տաշիր գաւառում: Բացառուած չէ, որ դեռեւս Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Տաշիր գաւառն առանձին եպիսկոպոսական թեմ լինէր՝ Յուրտաւի եպիսկոպոսական աթոռի ենթակայութեամբ: 972ին Սանահինում ընդօրինակուած՝ Բարսեղ Կեսարացու *«Յաղագս Ճգնաւորաց»* աշխատութեան յիշատակարանում Սիմէոն գրիչը յիշատակում է ժամանակի հայոց կաթողիկոս Խաչիկ Ա. Արշարունու, Սանահինի վանահայր Յովհաննէսի եւ Տաշիր Գաւառի Գրիգոր եպիսկոպոսի անունները[7]: Յետագայում Տաշիր Գաւառի բնակավայրերի յիշատակումներ են հանդիպում Սանահինի եւ Հաղպատի թեմերի հոգեւոր ենթակայութեամբ գտնուող տարածքների թուարկումներում: Այսպէս, Շահնշահ սպասալարի (մօտ 1251-59) տուած նուիրագրի մէջ գրուած է, որ « *…զՆերքին Տաշիր՝ իւծուն, յԱմաւճ, զՀակու… լերամբ եւ դաշտով, ջրով եւ ջրաղացով փուաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանատանս փուինք իւծուն իւր ամեն բոլոր սահմանաւն…*»[8]:

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի (1545-67) եւ Միքայէլ Ա. Սեբաստացի (1567-76) կաթողիկոսների անունից տրուած շրջաբերականում (1556) նշուած է թէ՝ «*Եւ ընդ աւրհնութիւնս ծանուցումն լինի ձեզ, հոգեւոր որդիքդ մեր իւծուն, Ամաւճ, Հակու, Ծորդայ, Կատաւէթ… – ձեր ամեն գեղի բոլաւրէանքովդ փուինք Սանահնու սուրբ Աստուածածնին…*»[9]: 1576ին Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսի (1576-90) յղած գրութեան մէջ եւս նշուած է, որ Տաշիրի մի մասը Սանահինի թեմն է[10]: Նոյնպէս եւ 1570, 1577, 1656, 1661, 1677, 1687, 1692, 1734 թուականներին տրուած կոնդակներում կամ գրուածքներում Տաշիրը յիշատակուած է որպէս Սանահինի թեմին ենթակայ տարածք[11]:

Սանահինի վանքի յիշատակարանում ամփոփուած փաստաթղթերից միայն մէկում է յիշատակւում Օձունի թեմ՝ հետեւեալ նշումով. « *…Օձնու*

փախչին իւրեան թէմին...»[12]: Սակայն փաստաթղթի վաւերականութեանը վերապահումով է վերաբերւում Պարոյր Մուրատեանը՝ այն համարելով յօրինուածք՝ ուշ միջնադարի Հաղբատի միաբաններից մէկի, որը բաւական ծանօթ է եղել ԺԱ. դարի աղբիւրներին[13]:

Յետագայում նման վկայութիւնների ի յայտ գալու պարագայում, թերեւս, հիմնաւորուի, որ միջնադարում գոյութիւն է ունեցել Օձունի թեմ: Հաւանական է՝ թեմը գործել է Սանահինի թեմի հոգեւոր ենթակայութեամբ, քանզի վրաց Գէորգի արքայազնի՝ 1795ի հրովարտակը նշում է. «*...եւ նմանապէս ամենայն հայասեռ ազանց բնակելոց ի Փամբակ կամ ի Լօռի եւ կամ ի գիւղօրայս թէմին Փամբակու, այսու օրինակաւ յայտնել եւ նոցա, զի նոքա իւրաքանչիւր ոք ըստ կարգին տացեն Սանահնու վանաց զսահմանեալն սովորութիւն, որպէս ի վերոյ գրեալ եմք. եւ եթէ Սիմէօն վարդապետն եւ կամ այլք ունիցին զթուղթս ինչ տուեալ ի մէնջ, ամենայն թուղթք նոցա գտցին խափանեալք, եւ ոչ ոք կարասցէ ձեռնամուխ լինել*»[14]: Ամէն դէպքում՝ Դանիէլ Ա. Սուրմառեցի կաթողիկոսի (1807-8) տուած 1808ի կոնդակում Լօռին, Տաշիրը, Բամբակաձորը (Փամբակ) յիշատակուած են որպէս Սանահինի թեմին պատկանող տարածքներ[15]:

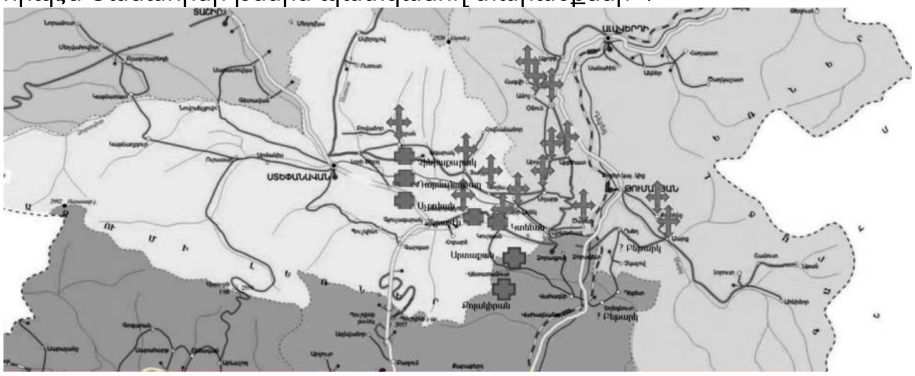

Լօռի, Օձունի Թեմ

ՕՁՈՒՆԻ ԹԵՄԻ ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐԸ

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում նշուած **Հակուի**ն ներկայիս ՀՀ Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Հագուի գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 75 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 5 կմ. հարաւ-արեւմուտք եւ Օձունից մօտ 5 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: ԺԹ. դարում Հագուին պատկանում էր Լօռու Մելիքեաններին[16]: Գիւղում պահպանուել են ԺԲ.-ԺԳ. դարերի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ «Խելի Քար» գերեզմանոցը (ԺԴ.-Ի. դարեր)[17]:

Ամոճ գիւղը եւս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ Օձուն գիւղից մօտ 1 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: ԺԹ. դարում Ամոջը պատկանում էր Լօռու Մելիքեաններին[18]: Գիւղի հիւսիսային եզրին գտնւում է Ս. Յակոբ ուխտատեղին (ԺԳ. դար)[19]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի բնակչութեան թուաքանակը (1831-2018)[1]											
Գիւղ/տարի	1831	1886	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2018
Հակուի (Հագուի)	-	225	298	509	669	533	612	516	-	543	437
Ամոճ (Ամոջ)		45	-	157	163	110	219	219	-	201	133
Օձուն	691		2435	4418	4566	4315	4951	4787	4777	4834	4876
Արտուի (Արդվի)	37	154	115	232	-	279	236	188	-	213	164
Մղարդ (Մղարթ)		340	401, 1ը՝ իսլամ	534	863	628	628	459		523	384
Իգահատ (Դանուշաւան, Այգեհատ)	88	337	338, 1ը՝ իսլամ, 3ը՝ ուղղ.	387	-	391	366	295	478	332	195
Քարինճ (Քարինջ)	-	373	536, 1ը՝ իսլամ, 2ը՝ այլ	966	1086	817	894	655	745	747	535
Մարց	197		578	876	1037	937	896	671	-	652	449
Բեթարկ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Քոլակիրան (Անտառամուտ)		223		539	637	641	499	407	494	410	289
Արտաքան	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Վարդաբլուր	75	830	1019	1597	1810	1517	1906	1146	1390	1353	1307
Կտեւան	-	-	11	-	14	-	-	-	-	-	-
Կուրթան	187	-	1159	1831	2297	2143	-	1818	-	2032	1711
Ջկրաշէն (Ջիգրաշեն)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Չինիաքարակ (Ագարակ)	56	-	654	847	1581	1366	-	1273	-	1431	1104
Աչքոհան	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Լեճան (Լեջան)	-	587	698	1347	1549	1250	-	868	-	896	654
Կողէս	-	-	639	438	684	461	338	347	-	401	329
Եղիտանք (Յաղդան)	-	-	495	540	888	917	856	785	-	354	
Դարմանաթաղ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Աղեկի (Կարմիր Աղեկի)	-	-	-	70	-	223	209	175	-	214	145
Ծաթեր	90	212	254	444	624	560	557	475	-	489	388

[1] Վիճակագրական տուեալները քաղել ենք հիմնականում հետեւեալ աղբիւրներից. https://www.aniarc.am, http://nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=61&dt=HY_HY&query, https://www.armstat.am/file/Map/MARZ_06.pdf, http://lori.mtad.am/about-communities/ 29. 12. 2018:

Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Օձուն գիւղը գտնւում է ծովի մակարդակից մօտ 1125 մ. բարձրութեան վրայ, մարզկենտրոնից մօտ 50 կմ. հիւսիս-արեւելք, Երեւանից մօտ 175 կմ. հեռաւորութեան վրայ:

Օձունը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Տաշիր գաւառի հնագոյն բնակավայրերից է՝ տարածուած Դեբէդ գետի ձախափնեայ բարձրադիր սարահարթի վրայ: Գիւղը եւ շրջակայքը հարուստ են պատմաճարտարապետական յուշարձաններով: Նշանաւոր Ս. Աստուածածին գմբէթաւոր բազիլիկ եկեղեցին (Ե.-Զ. դդ.) գտնւում է գիւղի կենտրոնում: Սա յօրինուածքային ընդգծուած ընդհանրութիւն ունի վաղ միջնադարեան եռանաւ բազիլիկների հետ: Հիմք ընդունելով ԺԳ. դարի պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Վարդան Արեւելցու վկայութիւնները՝ աւանդաբար հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Գ. Օձնեցուն (717-28) են վերագրել եկեղեցու կառուցումը, սակայն դա մասնագէտ գիտնականները հաւաստի չեն համարում: Ճարտարապետական յօրինուածքի եւ յարդարման գեղարուեստական ոճի վերլուծութեան հիմամբ եկեղեցու կառուցումը թուագրուել է Զ. դարավերջով[20]: Եկեղեցին յիշատակուել է Ս. Աստուածածին, Ս. Նշան, Ս. Յովհաննէս, Խաչգոնդ, Խաչգունդ անուններով: Վերջին անուանումը կապուած է եկեղեցու բակում թաղուած Խաչգունդ քահանայի անուան հետ, որի յիշատակին 1291ին կանգնեցրել են քանդակազարդ խաչքար՝ արձանագրութեամբ: Եկեղեցու մօտ գտնւում է վաղ քրիստոնէական շըրջանի, Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը նշանաւորող կողող:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին բազմիցս նորոգուել է. այդ մասին պահպանուել են գրաւոր յիշատակութիւններ: 1888ին թիֆլիսաբնակ Զաքարիա եւ Բաղդասար Աբովեան եղբայրների բարերարութեամբ վերանորոգուել են եկեղեցին եւ շրջապարիսպը: Խորհրդային տարիներին յուշարձանի վերանորոգման եւ բարեկարգման աշխատանքներ են իրականացուել 1938ին, 1949-50ականներին, 1977ին[21]:

Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան ճակատային հարթութիւնից քիչ վեր ԺԹ. դարում կառուցել են երկու համաչափ զանգաշտարակներ: Օձնեցի շինարար վարպետ, ճարտարարուեստ Նալբանդ Սերգոյի կերտած զանգաշտարակները, թէեւ ուշ շրջանի յաւելումներ են, սակայն չեն խաթարում յուշարձանի ընդհանուր տեսքը:

Օձունի Ս. Աստուածածին եկեղեցուց մօտ 10 մ. հիւսիս-արեւելք կանգուն կոթողը (Ե.-Զ. դդ.) վաղ քրիստոնէական արուեստի կարեւոր յուշարձաններից է: Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը նշանաւորող հոյակապ յուշակոթող: Կարծիք կայ, որ այն խորհրդանշում է քրիստոնէութեան ընդունումը ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ Վրաստանում եւ Աղուանքում: Կառուցման ստոյգ ժամանակը յայտնի չէ: Ըստ կառուցողական արուեստի եւ պատկերագրական ոճի՝ ոչ-ուշ, քան Զ. դարի կառոյց է: Ժամանակակից է գմբէթաւոր բազիլիկ եկեղեցուն: Կառուցուած է բաց շագանակագոյն ֆելզիտի սրբատաշ քարերով: Աստիճանաձեւ պատուանդանի

վրայ, երեք մոյթերով կամարակապ բացուածքներում տեղադրուած են մօտ 4 մ. բարձրութեամբ երկու քառակող սիւներ՝ քանդակազարդ նիստերով: Կամարներից վերեւ գեղաքանդակ քիւն է: Կոթողը, հաւանաբար, պսակուած է եղել թեւաւոր խաչով, որի մասին վկայում են վերին քիւի հարթակում պահպանուած ելուստները: Քառակող նիստերն ամբողջովին քանդակազարդ են: Հիւսիսային սեան արեւմտեան նիստին պատկերուած են տասներկու առաքեալները՝ լուսապսակներով, ձեռքներին՝ Աւետարան: Սիւների արեւելեան նիստերին պատկերուած են Տրդատ Գ. Մեծի խոզակերպ դառնալը, նրա բուժուելը, թագաւորի քոյր Խոսրովիդուխտը, Հռիփսիմէի վկայարանը, Տրդատ Գ. Մեծի եւ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի երթը, նաեւ որոշ դրուագներ Հին եւ Նոր Կտակարաններից՝ Իսահակի զոհաբերութեան տեսարանը, երեք մանուկները հնոցում, գահին նստած Տիրամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գրկում, Կոյս Մարիամը՝ ժայռից բխող աղբիւրի մօտ աւետիս ստանալիս եւն.: Պատկերաքանդակները զետեղուած են կոթողի արեւելեան եւ արեւմտեան նիստերին՝ ուղղանկիւն շրջանակների մէջ: Հիւսիսային եւ հարաւային նիստերը յարդարուած են բուսական եւ երկրաչափական պատկերաքանդակներով: Օձունի կոթողի քանդակները պատկերում են քրիստոնէութեան յաղթանակը Հայաստանում եւ Բիւզանդիայում[22]: Իրենց ինքնատիպութեամբ կոթողի քանդակները վաղ քրիստոնէական արուեստի լաւագոյն ստեղծագործութիւններից են:

1938ին եւ 1950ին կատարուել են կոթողի նորոգման եւ ամրակայման աշխատանքներ:

2012-14՝ ընթացել են Օձունի Ս. Աստուածածին եկեղեցու վերականգնման առաջին փուլի աշխատանքները, որոնք իրականացուել են պետութեան, եկեղեցու եւ բարերարների համագործակցութեամբ: Աշխատանքները վստահուել էին ճարտարապետ Միշա Յակոբեանին, ֆինանսական բոլոր միջոցները տրամադրել է մոսկուաբնակ բարերար Մովսէս Ձաւարեանը: 2017ին որոշուել է շարունակել եւ աւարտել եկեղեցու վերականգնման ընդհատուած աշխատանքները[23]:

Եկեղեցու շուրջը տարածուած է բաւական ընդարձակ գերեզմանատունը, ուր պահպանուել են ԺԳ.-Ի. դարերի խոշոր տապանաքարեր, գեղաքանդակ խաչքարեր[24]:

Արդուի գիւղը եւս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոնից մօտ 75 կմ. հիւսիս-արեւելք, Օձունից մօտ 5 կմ. հարաւ: Հնում կոչուել է Մելիքգիւղ եւ պատկանել է Լօռու Մելիքեան եւ Քալանթարեան ազնուականական տներին[25]: Գիւղում պահպանուել են Ս. Յարութիւն եկեղեցին (Ժ. դար) եւ Ս. Կիրակի մատուռը (Ժ.-ԺԴ. դարեր)[26]:

Մղարթը եւս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 60 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 25 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղի շրջակայքում պահպանուել են ուշագրաւ հնութիւններ եւ գիւղատեղիներ: Գիւղում են գտնւում «Հողացիր» եկեղե-

ցին (Է. դար), Ս. Սարգիս (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) եւ «Ծաղկավանք» (ԺԴ. դար) մատուռները[27]:

Իգահատը ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Այգեհատ գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 65 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 10 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում են գտնւում Ս. Սարգիս եկեղեցին (Զ.-Է. դդ.), «Գողգոթավանք» եկեղեցին (Ժ.-ԺԳ. դդ.) եւ Ս. Սարգիս մատուռը (ԺԶ.-ԺԷ. դդ.): Գիւղից ոչ հեռու գտնւում է Քոբայրի Վանքը[28]:

Քարինջը Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալաւերդի քաղաքից մօտ 15 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում պահպանուել են եկեղեցի (ԺԳ. դար) եւ մատուռ (Ժ.-ԺԳ. դդ.)[29]:

Մարցը եւս Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 20 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղի շրջակայքում գտնւում են Իգատակ եւ Մօտկոր հին գիւղատեղիները: Գիւղից 5 կմ. հարաւ-արեւմուտք գտնւում է Իգատակի վանքը (1255), գիւղի մէջ՝ «Տէրտէր» եկեղեցին եւ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի մատուռներ[30]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում յիշատակուած **Բեթարկ** անունով բնակավայր ներկայումս գոյութիւն չունի: Պէտք է նշենք, որ այդ անունով բնակավայր ժամանակին, թերեւս, եղել է, գոնէ մինչեւ 1890ականներ, որովհետեւ այդ բնակավայրի կողքին Գիւտ քահանայ Աղանեանցը հարցական նշան չի դրել, ինչն արել է ցանկում յիշատակուած **Արտաքան** բնակավայրի անուան կողքին: *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*ի հեղինակները «Բեթարկ» բառայօդուածի տակ գրել են հետեւեալը. «*Գիւղ: Յիշատակւում է 18րդ դ. վերջերին Օձունի վանքի գ[իւղերի թւում* (*Դիւան Հայոց Պատմութեան, Հւրր. Դ.*, էջ 765): *Տեղն ու աշխարհագրական դիրքը՝ անորոշ*»[31]: Հաւանաբար գիւղի անունը Բերթաղ կամ Բերթակ է եղել եւ գտնուել է կամ Դսեղ եւ Չկալով գիւղերի մօտակայքում՝ Բերդակ Սարի լանջերին, կամ էլ ներկայիս Եղէգնուտ Գիւղի մօտ՝ գիւղի հարաւարեւելեան կողմում՝ «Կարմիր Քարի Տալ» կոչուող վայրում գտնուող «Բերդաղ» ամրոցից (Ք.ա. 4-3րդ հազարամեակներ) մօտ 500 մ. հեռաւորութեամբ «Մասրէք» վայրում նշմարուող գիւղատեղում:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Քոլակիրան** բնակավայրը աւելի հաւանական ենք համարում, որ ոչ թէ Քոլակիրան կամ Քոլագերան փոքրիկ գիւղն էր՝ համանուն երկաթուղային կայարանին կից, որը յետագայի Թումանեան բանաւանն էր, այլ քիչ աւելի հեռու գտնուող Քոլագիրան գիւղը, որը ներկայիս Լոռու մարզի Անտառամուտ գիւղն է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 30 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: Գիւղի շրջակայքը հարուստ է պատմաճարտարապետական յուշարձաններով, որոնցից նշանաւոր են Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ԺԸ.-ԺԹ. դդ.), «Թուխ Մանուկ» եւ

«Սուրբ Կիրակի» («Ջօրաւոր Ծառ», ԺԳ. դար կամ ԺԸ.-ԺԹ. դդ.) մատուռները[32]:

Վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Արտաքան** բնակավայրը հաւանաբար գտնուել է ներկայիս Լօռու մարզի Անտառամուտ գիւղի մերձակայքում: Անտառամուտ գիւղից մօտ 3 կմ. արեւմուտք պահպանուել է Արզական կամ Արզաքան անունով գիւղատեղին[33]:

Վարդաբլուր գիւղը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 35 կմ. հիւսիս-արեւմուտք, իսկ Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 10 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղի արեւելեան կողմում գտնւում է «Ս. Սարգիս» ամրոցը, հիւսիսային կողմում՝ Ձորագետի Վտակի ափին, գտնւում է «Ջգրաշէն» եկեղեցին (Զ. դար), գիւղում՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ԺԱ. դար), Ս. Խաչ (ԺԲ. դար), Ս. Սարգիս (Ժ. դար), Ս. Գէորգ (ԺԲ. դար) մատուռները[34]:

Ջկրաշէն (Ջիգրաշէն) եւ **Կտեւան** (Կետեւան) բնակավայրերը ներկայումս չկան: Դրանք գտնուել են Վարդաբլուր եւ Կուրթան գիւղերի մօտակայքում[35]:

Ցանկի յաջորդ բնակավայրը **Կուրթան**ն է, որը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, իսկ Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 20 կմ. հարաւ-արեւելք: Կուրթանից արեւելք՝ ձորում է գտնւում Հնեվանք վանական համալիրը (Ժ.-ԺԴ. դդ.): Գիւղի շրջակայքը հարուստ է պատմաճարտարապետական յուշարձաններով[36]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Չինիաքարակ** բնակավայրի մասին *Տեղանունների Բառարան*ում, ընդ որում՝ ոչ թէ «Չինիաքարակ», այլ «Չինիքարակ» բառայօդուածի տակ, կարդում ենք հետեւեալը. «*Գիւղ Մեծ Հայքի Գուգարք աշխ[արհ]ում: Յիշատակուած է Օձունի վանքի գ[իւղ]երի թւում* (*Դիւան Հայոց, Հփր. Դ.*, էջ 765)»[37]: Մեր խորին համոզմամբ՝ ցանկի Չինիաքարակ բնակավայրը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Ագարակ գիւղն է: Թէ ինչ կապ ունի Չինիաքարակ բնակավայրի առաջին՝ «չինի»[38] բաղադրիչը հայերէնի միքանի բարբառներում կաւէ աման՝ ներսից եւ դրսից ապիկած, ջնարակած կամ յախճապակի, յախճապակեայ նշանակութիւնն ունեցող բառերի հետ, կարող ենք ընդամէնը ենթադրութիւններ անել: Ներկայիս Ագարակ գիւղի Դարմանաթաղ եւ Աչքահան գիւղատեղիներում էլ գտնուել են Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում յիշատակուած **Դարմանաթաղ** եւ **Աչքոհան** բնակավայրերը: Ըստ Երուանդ Լալայեանի՝ Ագարակից ոչ-հեռու՝ Աչքուհանք գետի ձորակում կան քարայրներ, որոնցից մէկի մէջ կառուցուած է մի մատուռ: Մատուռի խորշում, ըստ աւանդութեան, ամփոփուած է Բաղրաամ ճգնաւորը[39]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի յաջորդ բնակավայրը՝ **Լեճան**ը, ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Լե-

ջան գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 45 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ստեփանաւանից՝ մօտ 8 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում պահպանուել է եկեղեցի, որը հաւանաբար Ե. դարի կառոյց է, վերանորոգուել է ԺԹ. դարում: Լեջանի հարաւ-արեւելքում նշմարւում են հին գիւղատեղիի աւերակներ[40]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Եղիտանք** գիւղը ներկայիս Լոռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Եաղդան գիւղն է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 50 կմ. հիւսիս-արեւելք, իսկ Ստեփնաւան քաղաքից մօտ 15 կմ. հարաւ-արեւելք: Պահպանուած նշանաւոր յուշարձաններից են ԺԱ.-ԺԳ. դարերով թուագրուող կամուրջը, «Կարմիր Խաչ» (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) եւ Ս. Պօղոս (1862) եկեղեցիները, Ս. Գրիգոր մատուռը[41]: Գիւղը Եղիտակ անունով յիշատակում է Սարգիս վարդապետ Ջալալեանցը. «*Եղիտակ է գիւղ Լօռու, յորում այժմ բնակին Յոյնք: …Աստ պահեցաւ յաւազակաց Քեօթիւկ անուանեալ կալուածագիրն Սանահնի վանից ժամանակ առ ժամանակ*»[42]: Իսկ Գրիգորիս քահանայ Երզնկեանցը 1895ին գրում է, որ Եղիտանքը բաւական ժամանակ ամայի էր, որովհետեւ հին հայ բնակիչները զանազան հրոսակներից փախուստ են տուել տարբեր կողմեր: Վերջին ժամանակներս այստեղ բնակուեցին Պղնձահանք-Մադանի բանուոր յոյները[43]: Լալայեանը եւս վկայում է, որ ռուսական կառավարութիւնը 1822ին Արեւմտեան Հայաստանի Գիւմուշխանէ քաղաքից յոյներ է բնակեցրել Կողէս եւ Եաղդան գիւղերում[44]: Փաստօրէն, հայաթափուած այս գիւղերը յոյներով վերաբնակեցուել են 1822ից:

Ըստ Երզնկեանցի՝ Եղիտանք գիւղի հիւսիսային կողմում կային ընդարձակ հանգստարաններ, որոնցից միքանիսի տապանաքարերի վրայ կային հայերէն արձանագրութիւններ: Այդտեղ կային նաեւ խաչարձաններ, որոնցից մէկի վրայ կարդացւում էր Գրիգոր ամիրա Մամիկոնեան[45]: Այս յուշարձանը տեսել եւ իր աշխատութեան մէջ յիշատակել է նաեւ Ջալալեանցը[46]: Երզնկեանցը հաղորդում է մէկ այլ արժէքաւոր տեղեկութիւն, որ ստացել էր բնիկ հաղպատեցի, տփխիսաբնակ բժշկապետ Գրիգոր Քուչորեանից: Վերջինս 1867ի Լօռուայ այն ժամանակուայ *պրիսպաւ*[47] Սիպկոյի հետ եղել է Տուտէ իշխանի դամբարանում եւ նկատել մի սալաքար՝ «Վահան Մամիկոնեան» արձանագրութեամբ: Վերոյիշեալ տեղեկութիւններից Երզնկեանցը եզրակացնում է, որ Եղիտանքը, իսկ Տուտէի ցեղից առաջ էլ Կողէսը եւ դրանց սահմանակից տարածքները պատկանել են Մամիկոնեան ցեղին, որի հին ննջեցեալների հանգստարաններն ապացուցում են իր ասածը[48]: Մենք հակուած ենք կարծելու, որ Տուտէ իշխանը, հետեւաբար եւ իր որդին՝ նշանաւոր հոգեւոր-մշակութային գործիչ Գրիգոր Տուտէորդին խնամիացել-բարեկամացել էին Մամիկոնեան-Համազասպեան իշխանական տան ներկայացուցիչների հետ:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Կողէս** գիւղը ներկայիս Լոռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 55 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 20

կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում եւ շրջակայքում պահպանուել են քառակող կոթող (Զ. դար), եկեղեցի (ԺԱ. դար), խաչքարերով գերեզմաններ (ԺԲ.-ԺԳ. դդ.), կամուրջ (ԺԳ. դար), Տուտիկ իշխանի կառուցած յուշակոթողը (1241)[49]:

Տուտիկ իշխանի մասին որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում Լալայեանը. «*Յովհաննաձորից փոքր ինչ հեռու, Կողէս յունաբնակ գիւղի հիւսիսային կողմը, գիւղից մօտ 40 սաժէն հեռու, մի փոքրիկ ձորակի մէջ, հայկական մի հին գերեզմանատուն կայ, ուր գտնւում է ի միջի այլոց եւ Գրիգորի եպիսկոպոս Տուտէորդու հօր՝ Տուտէ իշխանի դամբարանը: Այս իշխանի սերունդը յայտնի չէ թէ որ ժամանակից ի վեր իշխել է այս կողմերում եւ ունեցել է սեպհական կալուածներ, յայտնի է միայն, որ Տուտէ իշխանի միւս որդին՝ Տուտիկ իշխանը մեծ համարումն է վայելել ամբողջ Լօռում, եւ նրա անուամբ կոչուել են թէ Կողէսի մօտի վտակը եւ թէ նրա շրջակայքը՝ Տուտկաջուր: Այժմ այս կալուածքը պատկանում է Լօռիս Մելիքեանին, իսկ Կողէսը թագաւորական է: Այս իշխանական ցեղի մասին, բացի վերոյիշեալ կցկտուր տեղեկութիւնը, ուրիշ ոչինչ յայտնի չէ*»[50]: Նշենք, որ Հրաչեայ Աճառեանը որեւէ յիշատակում չունի Տուտէ իշխանի որդի Տուտիկի մասին:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի յաջորդ բնակավայրը՝ **Աղեկի**ն, ներկայիս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Կարմիր Աղեկի գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 70 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից՝ մօտ 30 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում պահպանուել են հին ամրոցի հետքեր, գիւղատեղի, «Աղեկ» անունով եկեղեցին, խաչքարեր[51]:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի վերջին բնակավայրը՝ **Ծաթեր**ը, ներկայիս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 65 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից՝ մօտ 25 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում պահպանուել է Ս. Աստուածածին եկեղեցին[52]:

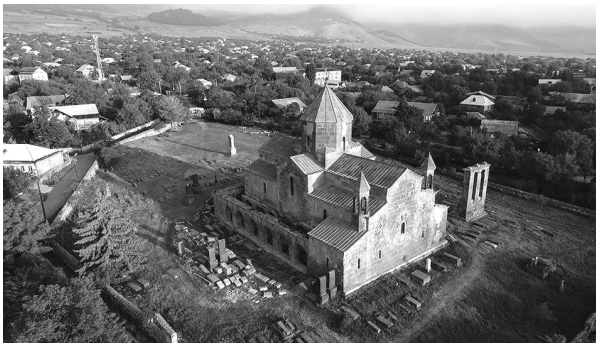

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Օձունի թեմի մասին գրաւոր յիշատակութիւններ մինչեւ ԺԸ. դարի վերջին քառորդը չէին պահպանուել, քանի որ թեմի բոլոր կալուածագրերն ու յիշատակարանը կորել էին լեզգիների աւերիչ արշաւանքի եւ վանքն աւերուելու հետեւանքով (հաւանաբար՝ ԺԸ.դ.): Հաւանական ենք համարում, որ դեռեւս Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Տաշիր գաւառն առանձին եպիսկոպոսական թեմ լինէր՝ Յուրտաւի եպիսկոպոսական աթոռի ենթակայութեամբ: ԺԳ.-ԺԹ. դարերում տրուած կոնդակնե-

րում կամ գրուածքներում Տաշիրի գիւղերը յիշատակւում են որպէս հիմնականում Սանահինի[53], երբեմն էլ՝ Հաղպատի թեմին ենթակայ տարածք: Սանահինի վանքի յիշատակարանում ամփոփուած փաստաթղթերից միայն մէկում է յիշատակւում Օձունի թեմ: 1782 Յունուարի 21ին կայացրած որոշման հիման վրայ Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսը տուել է համապատասխան կոնդակ եւ Լօռու Մելիքեան տոհմից Սիմէոն արքեպիսկոպոսին կարգել նորաստեղծ Օձունի թեմի առաջնորդ: Այս մասին իմանում ենք 1805 Հոկտեմբերի 14ին վիրահայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Օձունի վանքի եւ Հոռոմայրի անապատի համայնքներին ուղղուած թղթից, որտեղ եւ արձանագրուած են Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի անունները: Այնուհետեւ յիշատակւում է, որ վանքի նոր առաջնորդն է Յարութիւն վարդապետը: Հաւանական է, որ Օձունի թեմը գործել է Սանահինի թեմի հոգեւոր ենթակայութեամբ, քանզի վրաց Գէորգի արքայազնի 1795ի հրովարտակում եւ Դանիէլ Ա. Սուրմառեցի կաթողիկոսի տուած 1808ի կոնդակում Լօռին, Տաշիրը, Բամբակածորը յիշատակուած են որպէս Սանահինի թեմին պատկանող տարածքներ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 5*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 474. նաեւ՝ http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=61&dt=HY_HY&pageNumber=4372 19.01.2018:

[2] Ս. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 85:

[3] *Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Դ., Ղուկաս կաթուղիկոս (1780–1800)*, հրատ.՝ Գիւտ աւագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Շարաձէի, 1899, էջ 205-210. նաեւ՝ http://serials.flib.sci.am/openreader/divan-hayoc-patm-4/book/content.html 19.01.2018: Հմմտ.՝ *Դիւան Հայոց Պատմութեան, Նոր Շարք, Գիրք Առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Հտր. Ա, 1780–1785*, աշխատ.՝ Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 271-2:

[4] Հաւանաբար դա տեղի է ունեցել 1719ին, երբ « *…իրրեւ փարափ անձրեւոյ թափեցան յաշխարհս հայոց լեռնական ղեկք Կովկասու (լեկզիկք) եւ արարին կոտորած մեծ, եւ զբազումս գերեցին ի հայոց. եւ ի տեղիս տեղիս, որք յամուր վայրս, ի քարանձաւս, յայրս եւ ի մացառս ամրացեալ էին բազումք ի հայոց, զորս կարացին ընդ բռամբ ածեալ գերեցին, եւ յանմատչելի յամրոցս հուր հարին, եւ ծխով հնոցի զրկեցին զնոսա ի կենաց, ի թիւս որոց բազում հայազգիք ժողովեալք ի գաւառէն Տաշրաց, սղնախ մեծ արարին ի յամուրս եւ ընդարձակ այրի անդ քարափամիջի Աղէկի ասացեալ ի տեղւոջ, մի եւ կէս ժամաւ չափ հեռի յՕձուն գեղջէ…* » (*Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Դ.*, էջ 717):

[5] Հոռոմայրը, որը յիշատակւում է Է. դարից, միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր պատմաճարտարապետական յուշարձաններից է՝ վանական համալիր եւ

հոգեւոր-մշակութային կենտրոն: Գտնւում է ՀՀ Լոռու մարզի Օձուն գիւղից հարաւ-արեւելք: Վանքը կազմուած է երկու յուշարձանախմբից՝ տեղադրուած Դեբէդ գետի ձախ ձորալանջին եւ աւելի բարձրում՝ սարահարթի վրայ: Առաջին խմբի գլխաւոր՝ Ս. Նշան միանաւ թաղածածկ, բազալտէ սրբատաշ քարից եկեղեցին կառուցել են Զաքարէ եւ Իւանէ Զաքարեանները 1187ին: Եկեղեցու միակ՝ հիւսիսային մուտքի ճակատակալ քարին Ս. Աստուածածնի եւ մանուկ Յիսուսի բարձրաքանդակն է: Տանիքի զանգակատունը կառուցուել է 1290ին: Ս. Նշան եկեղեցուն կից է վանքի երկրորդ՝ նոյնպէս միանաւ եկեղեցին, որի կողքին 1201ին կառուցուել է փոքրիկ մատուռ: Հոռոմայրի վանական համալիրի հիւսիսում գտնւում է քառակուսի յատակագծով, արեւելեան բեմի ոչ մեծ աբսիդով ժամատունը (1301), որից արեւելք, քիչ-հեռու, պահպանուել են Ս. Առաքեալ մատուռի (1216) աւերակները: Համալիրի շուրջը տարածւում է վանքի գերեզմանատունը՝ ԺԳ. դարից խաչքարերով ու տապանաքարերով: Սարահարթի յուշարձանախումբը բաղկացած է երկու միանաւ թաղածածկ եկեղեցիներից (1206) եւ նրանց միջեւ ու կից տեղադրուած գաւթից: Այն կառուցուած է կաթնագոյն տուֆի սրբատաշ քարերով, ունի խաչուող կամարներով ծածկ եւ հարուստ է բուսական շքեղ զարդաքանդակներով: Հոռոմայրի յուշարձանախմբի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Եղիազարեան, *Ալավերդու Շրջանի Կուլտուրայի Յուշարձանները = Памятники Культуры Алавердского Района: (Ուղեցոյց) VI*, խմբ.՝ Ս. Տ. Երեմեան, Վ. Մ. Յարութիւնեան; ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից ճարտ. գործերի վարչ., Ճարտարապետ. յուշարձանների պահպան. կոմիտէ, Երեւան, 1952. նաեւ՝ Ա. Ա. Մանուչարեան, «Հոռոմայրի Վերին Յուշարձանախումբը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1979:4, էջ 267-72. նաեւ՝ Գ. Շախկեան, *Լոռի. Պատմութեան Քարակերտ Էջերը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1986:

[6] *Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Դ.*, էջ 765-6:

[7] Սարգիս վարդապետ Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա.*, Տփխիս, Տպ. Հոգեւոր Ճեմարանի Հայոց Տփխիսայ ընծայելոյ յազնուական Գէորգայ Արծրունւոյ 1842, էջ 42-3. նաեւ՝ http://greenstone.flib.sci.am/gsdl/collect/armbook/books/tchanaparhordutyun_i_metsn_hayastanh1_index.html 19.01.2018. նաեւ՝ Գ. Յովսէփեան, *Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Հտր. Ա., Ե. Դարից Մինչեւ 1250 Թ.*, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ, 1951, էջ 125-6. նաեւ՝ Ա. Մաթեւոսեան, *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Ե.–ԺԲ. Դարեր*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 60-1. նաեւ՝ http://serials.flib.sci.am/openreader/nyut_hay_jogh_patm_3/book/content.html 19.01.2018. նաեւ՝ Պարոյր Մուրատեան, *Յիշատակարան Սանահնոյ Վանից (Սանահնի Քէօթուկը)*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2007, էջ 13:

[8] Մուրատեան, *Յիշատակարան Սանահնոյ Վանից*, էջ 74-5:

[9] Նոյն, էջ 84:

[10] Նոյն, էջ 85:

[11] Նոյն, էջ 86, 88, 93, 94, 97, 100, 103, 201 եւն.:

[12] Նոյն, էջ 230:

[13] Նոյն, էջ 233:

[14] Նոյն, էջ 191:

[15] Նոյն, էջ 106:

[16] Հ. Ամիրջանեան, *Լոռին XVIII Դարի Վերջին Եւ XIX Դարի Առաջին Երեսնամեակին (Պատմաժողովրդագրական Ուսումնասիրութիւն)*, Երեւան, Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., Մեսրոպ Արք. Աշճեան Մատենաշար, N 59, 2010, էջ 50:

[17] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 3*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1991, էջ 300. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի Բառարան*, Երեւան, Գէոդեզիայի Եւ Քարտէզագրութեան Կենտրոն ՊՈԱԿի Հրատ., 2008, էջ 99. նաեւ՝ http://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_8945925618_pg_907871769_HH_bnak._bar..pdf 19.01.2018:

[18] Ամիրջանեան, էջ 50:

[19] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 1*, էջ 219. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի Բառարան*, էջ 14:

[20] *Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան*, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, 2002, էջ 1065. նաեւ՝ http://terhambardzum.net/wp-content/uploads/2013/04/QristonyaHayastan.pdf կամ https://drive.google.com/file/d/0B_YSRF1mN8TodFV5TWdwOGV2dW8/view 19.01.2018:

[21] *Օձունի Գմբէթաւոր Բազիլիկ Եկեղեցի* - https://hushardzan.am/archives/3068, 25. 12. 2018:

[22] *Քրիստոնեայ Հայաստան*, էջ 1065: Օձունի կոթողի քանդակների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Նիւթեր Եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի Եւ Մշակոյթի Պատմութեան, Պրակ Գ.*, Նիւ Եորք, 1944, էջ 56-70. նաեւ՝ http://www.digilib.am/book/1058/1090/%D5%86%D5%AB%D6%82%D5%A9%D5%A5%D6%80%20%D5%A5%D6%82%20%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80%20%D5%B0%D5%A1%D5%B5%20%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A5%D5%BD%D5%BF%D5%AB%20%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%A5%D5%A1%D5%B6-3 19.01.2018. նաեւ՝ Բաբկէն Առաքելեան, *Հայկական Պատկերաքանդակները IV–VII Դարերում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1949, էջ 36-8, 44-6. նաեւ՝ http://tert.nla.am/archive/HAY%20GIRQ/Ardy/1921-1950/patkeraqandakner_1949.pdf 19.01.2018. նաեւ՝ Լ. Ռ. Ազարեան, «Օձունի Եւ Բրդաձորի Կոթողները», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1965:4, էջ 212-20. նաեւ՝ http://hpj.asj-oa.am/858/1/1965%2D4(212).pdf 19.01.2018:

[20] Լարիսա Փարեմուզեան, «Սկսուել Է Օձունի Սբ. Աստուածածին Եկեղեցու Վերականգնման Աշխատանքների 2րդ Փուլը», http://hetq.am/arm/news/78060/sksvel-e-odzuni-sb-astvatsatsin-ekexecu-verakangnman-ashkhatanqeri-2-rdpuly.html/ 19.01.2018:

[24] *Քրիստոնեայ Հայաստան*, էջ 1065. նաեւ՝ Ջալալեանց, էջ 90. նաեւ՝ Երուանդ Լալայեան, «Բորչալուի Գաւառ», *Ազգագրական Հանդէս, Գիրք 7–8,* Թիֆլիս, 1901, էջ 345. նաեւ՝ http://ethno.asj-oa.am/336/1/331.pdf 19.01.2018, http://ethno.asj-oa.am/338/1/373.pdf 19.01.2018. նաեւ՝ Գ. Շախկեան, *Օձունի*

Եկեղեցին: Ճարտարապետական-Քննական Ակնարկ, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1983, էջ 3-83:

[25] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 1,* էջ 416. նաեւ՝ Ամիրջանեան, էջ 49:

[26] *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 26:

[27] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 3*, էջ 841. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 120:

[28] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 2*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 25. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 15:

[29] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 5*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 326. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 179:

[30] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 3*, էջ 745. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 116:

[31] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 1*, էջ 642:

[32] *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 18. նաեւ՝ http://www.armmonuments.am/pages.php?al=home&id=21224&act1=more&d=40&act=filter&mtype=12 23.01.2018 http://www.armmonuments.am/pages.php?al=home&d=696&act=filter 23.01.2018:

[33] *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 18. նաեւ՝ http://armmonuments.am/pages.php?al=home&id=21221&act1=more&d=25&act=filter&mtype=37 23.01.2018:

[34] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 4*, էջ 774. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 162:

[35] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 3,* էջ 101 (Կետեւան), *Հտր. 4*, էջ 405 (Ջիգրաշէն):

[36] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 3*, էջ 289. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 99:

[37] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 4*, էջ 248:

[38] *Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան*, *Հտր. 4,* Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառեանի Անուան Լեզուի Ինստիտուտ, 2007, էջ 411. նաեւ՝ Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հտր. 4*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Պետ. Հրատ., 1945, էջ 23:

[39] Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 336:

[40] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 2*, էջ 574. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 74:

[41] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հտր. 3*, էջ 916-7. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 122-3:

[42] Ջալալեանց, էջ 126:

[43] Գրիգորիս Երզնկեանց, «Մամիկոնեանների Հանգստարանը Բուն-Լօռիում», *Արձագանք*, Թիֆլիս, 1895, N 14, էջ 4:

[44] Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 290:

[45] Երզնկեանց, էջ 4:

[46] Ջալալեանց, էջ 126:

[47] Ոստիկանական պաշտօնեայ, ոստիկանական տեղամասի պետ մինչեղափոխական, ցարական Ռուսաստանում:

[48] Երզնկեանց, էջ 3:

[49] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հպր. 3*, էջ 198. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 97: Յուշակոթողը կանգնեցուած է գիւղի կենտրոնական մասում գտնուող գերեզմանատան տարածքում: Կոթողը նուիրուած է Ս. Երրորդութեանը եւ Տուտիկ իշխանի հարազատների յիշատակին: Կոթողի վրայ պահպանուել է հետեւեալ գրութիւնը. «ԿԱՄԱԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՍՏՑՈՅ, ԵՍ ՏՈՒՏԻԿՍ ԵՒ ՄԱՅՐՆ ԻՄ ԹԱՄԱՐ ԵՒ ԱՄՈՒԽԻՆ ԻՄ ԴՈՒԴԿԱՅ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ՀԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ ՎԱՍՆ ՍԱՍՆԱՅԻՆ ԵՒ ՔԱՄՒԹԱՐԱՅ ԵՒ ՆՈՐԱԴԻՆԻՆ, ՈՐՔ ԱՆՀԵՏ ԿՈՐԵԱՆ Ի ՁԵՌՆ ԱՆԻՐԱՒԱՑ ԵՒ ՍՈՒԳ ՄԵԾ ԵՒ ԱՆՄԽԻԹԱՐ ԹՈՂԻՆ ՀՄԵՋ: ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ԾՆՈՂՍ ՄԵՐ ԱՄԷՆ: ԹՈՒԻՆ ՈՂ [1241 թ.]» (Ջալալեանց, էջ 127. նաեւ՝ Երզնկեանց, էջ 4. նաեւ՝ Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 341):

[50] Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 342:

[51] Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հպր. 3*, էջ 52. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 94:

[52] *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի*, էջ 85:

THE DIOCESE OF ODZUN: THE FORMATION AND TOPOGRAPHY OF ITS PROPERTY VILLAGES (FROM THE LATE 18TH CENTURY TO MODERN TIMES) (Summary)

ARMAN MALOYAN
armanmaloyan1976@gmail.com

The report relates to the history of the (re)creation and activities of the Odzun diocese in the last quarter of the 18th century. It also explores certain prior, as well as subsequent, occurrences and circumstances and other directly related issues.

The Odzun diocese was (re)created, with an appointed supervising bishop, upon the order of Lucas I Karnetsi, Catholicos of all Armenians (1780-1799), and authorized by the encyclical of January 21, 1782 of king Irakli of Georgia. The encyclical also stated the names of the 23 villages allotted as monastic property.

We present in brief the circumstances that surrounded the creation of the encyclical. We also expand upon the location of the above-mentioned 23 villages (Hakvi, Amoj, Odzun, Artvi, Mghard, Igahat, Karinj, Marts, Betark, Kolakiran, Artakan [?], Vardablur, Ktevan, Kurtan, Jekrashen, Chiniakarak, Achkohan, Lejan, Koghes, Yeghitank, Darmanatagh, Agheki and Tzater) and their historical and architectural monuments, as well as upon a number of other related issues.

ARMENIAN PARTICIPATION IN THE LEGISLATIVE ELECTIONS DURING THE PRESIDENCY OF MICHEL AOUN (2016-)

ZAVEN MESSERLIAN

After the legislative elections of June 7, 2009, MP Saad Hariri was appointed Prime Minister by the obligatory expressed opinion of members of parliament. On November 9, 2009 he formed a cabinet of 30 ministers, in which there were two Armenian Orthodox ministers, Jean Oghassapian (Mustaqbal/Future Movement (candidate of the Ramgavar Azadagan Party in the legislative elections of 2009) and Apraham Dedeyan (independent candidate of the Tashnag Party).[1] This cabinet lasted until January 11, 2011.

The March 8 coalition demanded that the government reconsider its position on the International Special Tribunal dealing with the assassination of Rafiq Hariri. March 14 forces refused this demand, and when PM Saad Hariri travelled to Washington DC "to seek western backing for his government", just as he was to meet president Barak Obama, the March 8 ministers plus the supposedly neutral so-called 'king minister' resigned, despite the Doha Agreement in 2008 not to do so, bringing down the Hariri cabinet.[2]

The internal situation in Lebanon became very tense. Walid Jumblat, with his bloc of MPs, decided to support the nominee of the March 8 coalition for the post of Prime Minister, Najib Miqati. The latter formed a government of 30 ministers on June 13, 2011 with ministers from the March 8 coalition, Jumblat's bloc, and President Michel Suleiman's own supporters. In the cabinet the Tashnag Party, as they were with the March 8 forces, had two ministers, Vrej Sabounjian and Gen. Panos Manjian.[3]

Soon after the vote of confidence (68 in favor and 53 against) granted to PM Miqati's cabinet in parliament,[4] the President of the Republic expressed his opinion that an electoral law based on a proportional system would produce true representation.[5]

Minister of Internal Affairs Marwan Charbel presented to the Council of Ministers a project based on the proportional system, dividing Lebanon into 15 electoral districts.[6] The Future Movement, the Lebanese Forces and Jumblat's Socialist Progressive Party rejected the proposal. The March 14 coalition declared the new electoral law would give an advantage to Hezbollah and thus give political control of the country to the March 8 forces. In spite of the opposition's objections, in August 2012 the cabinet approved the electoral law based on proportional representation, with 13 electoral districts. In the new law, the district of Bashura in Beirut (mainly Muslim) was linked to Beirut's Ashrafieh district (mainly Christian), and Northern Metn (mainly

Christian) to the district of Baabda (mixed denominations).[7] President Suleiman signed the decree to transfer the cabinet-approved electoral law to parliament for approval. Speaker Nabih Berri called a parliamentary committee to discuss the new law.

The Mustaqbal Current, the Kataeb Party, and the Lebanese Forces favored smaller electoral districts, while the Free Patriotic Current and the March 8 coalition wanted larger districts.

Extensive debates ensued, and there was the feeling that the electoral law of 1960, as amended by the Doha Agreement, would still be the only law when elections were to be organized for 2013.

As the debates went on, other proposals were set forth. The so-called Orthodox Meeting project maintained that each community should elect its MPs to represent it. Gen. Aoun's Current, as well as Hezbollah, were in favor of this law and, with some reservations, the Lebanese Forces and the Kataeb Party. However, each party presented its own draft electoral law. The Musaqbal Current and Speaker Berri's Amal party each separately favored a law that would allow deputies to be elected by both majority and proportional systems, dividing the seats almost equally. The President of the Republic objected to the new Orthodox law under discussion as it was against the pact of coexistence of communities guaranteed in the constitution's preamble.[8]

As the parliament's term was nearing its end, and no electoral law had been voted upon in parliament, the Minister of Interior Affairs published a circular on March 8, 2013 and said the elections would be held on June 9, on the basis of the existing electoral law (i.e. the law of 1960, as amended in Doha). Candidates were to be presented from March 11 to April 10. The last day to withdraw candidacies was set for April 25.

Due to disagreements with Hezbollah and Amal, PM Miqati "reached a deadlock with the Hezbollah ministers over the issues related to [internal security forces chief general] Ashraf Rifi and the approaching legislative elections"; Miqati resigned on March 22, 2013.[9]

President Suleiman, after the obligatory consultations with MPs, appointed Tamam Salam as Prime Minister on April 6, 2013.[10] Salam could not form a government soon due to dissensions. As the law required, Miqati and his cabinet ran the affairs of state on a caretaker basis.

Parliament, called to meet on April 10, 2013 by the Speaker Berri, extended all the deadlines related to the elections to May 9, 2013.[11] Jumblat and his bloc objected to the constitutional court, which, after deliberations, said the delay was constitutional.[12]

On May 26, 2013 General Aoun said he was in favor of holding elections on the basis of the law of 1960 as amended in Doha. He said it was a bad

choice, but far worse was the prolongation of parliament or a vacuum.[13] Lebanese Forces leader Samir Geagea said this was 'supreme treason."[14]

706 candidates were registered for the elections to be held on June 16, 2013 as decided by the caretaker government.[15]

Armenian Orthodox candidates in Beirut I were: Vrej Sabounjian (Tashnag), Hagop Terzian (Tashnag), Avedis Dakessian (Ramgavar), Albert Gosdanian (Kataeb), and independents Carole Khachig Babikian, Sebouh Mekhjian, and Haroutiun Arkanian. Armenian Catholic candidates in Beirut I were Serge Toursarkissian (Henchag), Serge Joukhadarian (Tashnag), and Richard Kouyoumjian (Lebanese Forces).

In Beirut II Armenian Orthodox candidates were: Sebouh Kalpakian (Henchag), Panos Manjian (Tashnag), Jean Oghassapian (Future),[16] and independents Hrair Khatchadourian, Vache Kasemjian, Laury Haytayan and Garabed Salikhanian.

In Northern Metn Armenian Orthodox candidates were: Hagop Pakradouni (Tashnag), Nareg Aprahamian and Yeghish Andonian. The last, a former security general officer, had changed his denomination from Protestant (Evangelical) to Armenian Orthodox in order to present his candidacy.

In Zahle, the Armenian Orthodox candidates were: Shant Chinchinian (Lebanese Forces), George Pouchigian (Tashnag) and independents George Kassarji, Boghos Kurdian and Eddy Demirjian.

None of the candidacies was announced in the Armenian papers. All the electoral decisions were for form only, as the Free Patriotic Movement, Amal and Hezbollah would not allow the formation of the committee that would control the elections. There was no electoral atmosphere in the country, and while candidates were being registered, there was already talk of the prolongation of the mandate of parliament. In fact, upon the proposal of MP Nicolas Fattoush on May 31, 2013 parliament extended its term till November 20, 2014 due to the political and security conditions in Lebanon.[17]

Tamam Salam continued to have difficulties forming a government due to conditions put forth by the political factions. Finally, as the president's term of office was ending on May 24, 2014, Salam formed his cabinet of 24 ministers on February 15, 2014. Arthur Nazarian represented the Tashnag Party in the government.[18]

On March 28, 2014 a meeting was held in the Maronite Patriarchate at Bkerke, where four Maronite presidential candidates were selected: Amin Gemayel, Michel Aoun, Sleiman Frangieh and Samir Geagea.[19]

However, there was no agreement in parliament on a new president of the republic, as the first voting indicated on April 23, 2014. 124 deputies were present. There were 52 blank votes, Geagea received 48 votes, Henri Helou, presented by Jumblat's bloc, received 16, Amin Gemayel 1, there was one

empty envelope, 2 for Tarek Dani Chamoun, and 4 others, each to a different person.[20] The election was postponed to April 30, but the required two-thirds majority did not attend. Several subsequent sessions also failed to materialize.

The parliament's extended mandate was coming to its end on November 20, 2014. Prime Minister Salam by decree No. 321 of August 19, 2014 set the date of new legislative elections on November 6, 2014, in accordance with Law No. 25 of 8 October 2008, in other words the electoral law of 1960 as amended in Doha, as there had been no agreement on a new electoral law.[21]

The deadline for candidacies was set at September 16, 2014.[22]Once more candidacies were registered, just in case elections were to be held. Once again people did not believe the elections would be held. There was no electoral atmosphere.

The Armenian Orthodox candidates in Beirut I were: Hagop Terzian (Tashnag), Hagop Loussararian (Tashnag), Avedis Dakessian (Ramgavar), Albert Gosdanian (Kataeb), and independents Sebouh Mekhjian and Harout Arkanian.

Armenian Catholic candidates were Serge Toursarkissian, Patrick Farajian, Serge Joukhadarian, Hovhannes Taslakian and Richard Kouyoumjian.

The Armenian Orthodox candidates in Beirut II were: Sebouh Kalpakian (Henchag), Sebouh Hovnanian (Tashnag), Laury Haytayan, Jean Oghassapian (Mustaqbal), Hratch Chilingirian, Vache Kasemjian and Alexander Mradian. (Perhaps this last surname should have been Matossian; however in the official website Mradian was the indicated name.)

In Northern Metn the Armenian Orthodox candidates were: Hagop Pakradouni (Tashnag), Yeghish Andonian and Nazareth Sabounjian.

In Zahle, the Armenian Orthodox candidates were: Shant Chinchinian, Eddy Demirjian, Lena Geokjian, Boghos Kurdian, Levon Pouchigian and Setrag Havatian.

None of the candidacies was publicly announced by the respective Armenian political parties or by their daily organs.

Although the former chairman of the Ramgavar Azadagan Party's Lebanon District Council Dr. Avedis Dakessian had presented his candidacy in Beirut I, the Party's District Council, in a communique published on September 18, 2014, declared that it saw fit not to register any candidates in the party's name. It was waiting for the right to register candidates, a better deadline and legitimate conditions, remaining faithful to the 14 March Forces.[23]

However, these candidacies were pure formalities as there was no consensus among political factions on holding elections and as there was no agreement on the electoral law. Parliament met on November 5, 2014 and extended its term until June 20, 2017.[24]

Furthermore, parliament was unable to elect a new president of the republic and agree on a new electoral law. The discussions on electoral law proposals dragged on but proved to be futile.

Meanwhile the Lebanese Forces and the Free Patriotic Current held long discussions and eventually came to an agreement on common principles on June 2, 2015.

Saad Hariri proposed as presidential candidate MP Sleiman Frangieh of the 8 March Coalition. However, Samir Geagea, who had a reciprocal contention with Frangieh, made an agreement with the Free Patriotic Current on January 17, 2016 and declared Michel Aoun as presidential candidate. Aoun visited Meerab, the Lebanese Forces center.

Amidst the futile presidential election sessions called for by the Speaker of parliament, the government of Salam held municipal elections on May 8, 2016.[25] The Ramgavar District Council representatives along with former MP Hagop Kassardjian met Hariri on April 8, 2016.[26] The latter formed a list in agreement with all the major parties (Mustaqbal, Free Patriotic Current, the Lebanese Forces, March 8 Forces, etc.). Beirut was considered one electoral district. The candidates on Hariri's list were 50% Moslem and 50% Christian. As for the Armenian candidates on the list, they included Tashnag and Henchag candidates, like in the 2010 municipal elections, but did not include a Ramgavar candidate. Unlike their stand in 2010, when the Ramgavars agreed to a similar joint list, this time the party declared it had been marginalized and decided to present a candidate, although they knew he would not win.[27] *Aztag* and *Ararad* urged followers to vote for the joint list,[28] while *Zartonk* asked followers to vote for all the Armenian candidates, who numbered nine, no matter to which party they belonged.[29]

The only opposition was from Beirut Madinati (Beirut, My City), a civil society movement. The joint list won, with the highest vote being 47,361 and the lowest vote 39,173. Beirut Madinati's highest vote was 31,848 and the lowest 28,185.[30] Many of the Christian voters had voted for Beirut Madinati, particularly in Ashrafieh, Rmeil and Saifi, except for the Tashnag and Henchag parties which had voted for the joint list.[31] Hariri thanked the Tashnags in a phone call.[32]

The major Armenian candidates scored the following results: Aram Malian (Henchag) 42,854, Hagop Terzian (Tashnag) 42,596, Sahag Keshishian (Armenian Catholic, Tashnag) 41,379, Maria Manouk (Beirut Madinati) 29,386, Levon Telvizian (Beirut Madinati) 28,475, and Ara Koyounian (Ramgavar) 738.[33].

In the municipal elections held in Jebeyl, Baushrieh, Hazmieh, Zalka, Antelias, Debaye, Beit Shaar and Mezher, Tashnag candidates won municipal seats on lists formed by the Lebanese Free Patriotic Current and other

parties. The elections in these localities were not contested, except in Sin El Fil, by the other Armenian political parties. In Bickfaya the Tashnag candidate won on the Kataeb list. The Henchag Party allied with Nabil Kahhale, who was supported by Michel Murr, and won a seat in Sin El Fil. The Tashnag candidate lost the election.[34]

After the municipal elections, once more attention moved to the presidential vacuum. The March 14 coalition kept attending the successive meetings called by the Speaker, Berri, whose Amal Party MPs and Jumblat's Progressive Party MPs also attended, but never achieved the required two-thirds majority. At one point, when Hariri made a special effort, the number of attendees reached 72. Finally on October 20, 2016 Hariri, in a move not so well received by some of his own Mustaqbal Current MPs or followers, endorsed Michel Aoun as his candidate. Therefore, on October 31, 2016 in the presence of 127 MPs, in the fourth round of voting, Aoun obtained 83 votes. There were 36 white ballots, 7 cancelled votes and one vote for Sethrida Geagea; Aoun was elected president.[35]

On November 3, 2016 after mandatory parliamentary consultations, Saad Hariri was appointed Prime Minister, and on December 18, 2016 he formed a cabinet of 30 ministers, including Jean Oghassapian (Mustaqbal Current) and Avedis Gidanian (Tashnag).[36]

Minister of Internal Affairs, Mohammad Mashnouk, announced on January 20, 2017, that by law he had to call the electorate to vote in legislative elections 90 days before the deadline for elections, i.e. February 21, 2017. This was on the basis of the law in existence, i. e. the law of 1960 as amended in Doha in 2008.[37] In fact, when the deadline came, PM Hariri and Mashnouk signed the decree and sent it to President Aoun to sign. The latter, however, refused and later suspended parliamentary sessions for one month, as there was talk that around April 15 parliament would extend its term of office for the third time.

Eventually the Free Patriotic Current's president, Gebran Basil, proposed a new electoral law in March 2017. After long consultations and discussions, on June 14, 2017, six days before its term would end, parliament agreed upon a new electoral law, 44/2017, and in order to allow for the elections to be held between March 2018 and May 19, 2018, parliament extended its term until May 20, 2018.[38]

Under the new law the number of MPs would remain 128. However, in the next legislative elections 6 extra seats would be reserved for the Diaspora Lebanese. The term of office remained unchanged, i.e., four years. The country was divided into 15 major electoral districts made up of 27 sub-districts.[39]

The new law was a complex law, based on the proportional system, however, with a 'one person one preferential vote'. That is, voters would be entitled to cast one preferential vote for a candidate of the same list as they had chosen.

Beirut was divided into two districts: Beirut I (East) and Beirut II (West) with the civil wartime former green line prevailing. Beirut I, which included four Armenian seats, was to have the Mudawar, Ashrafieh, Rmeil and Saifi quarters.

Each voter would elect one list on a preprinted ballot including the names and photos of the candidates, who had to form lists. Other than the list, the voter, if they wished, would choose one candidate from the list as their preferential vote. The overall percentage of votes the list received would determine the number of candidates elected from the list, in accordance with an electoral quotient and the candidate's religious denomination based upon the number of preferential votes given. Only the voters' choice of the list would be counted if no preferential votes were marked. However, if a voter had marked only his preferential vote, the list would get the vote too. The vote would be annulled if two preferential votes were given or if there were cross-selection from different lists.

Diaspora Lebanese, if they registered within a given time, would be able to vote in Lebanese embassies, consulates or other localities to be designated by the authorities.

Candidates who were municipality members had to resign within a month of the elections. The candidates' non-refundable registration fee was 8 million Lebanese Pounds, and they had to register 60 days prior to the election date. Political financial contributions over one million LP had to be made by cheque. It was decreed it would be illegal for candidates to accept funding from a non-Lebanese national or a foreign state.[40]

Ziad Abdel Samad, executive director of the Arab NGO Network for Development, wrote, "The law adopted the single preferential vote applied within minor constituencies, which explains the gerrymandering of minor and major constituencies. So, minor constituencies were grouped into major ones to raise the electoral quotient without affecting the preferential vote and to prevent opposition lists from 'infiltrating' the results. The political forces had to join unprincipled alliances to raise the quotient and accordingly the competition for the preferential vote turned into competition within the same list and even within the same party, confusing the voters and complicating the electoral process."[41]

Beirut I had eight seats, three Armenian Orthodox, one Armenian Catholic, one Maronite, one Greek Catholic, one Greek Orthodox and one

Christian minorities. The Protestant (Evangelical) seat, much to the regret of Armenians, was set in Beirut II.

In Metn the eight seats were for four Maronites, two Greek Orthodox, one Greek Catholic and one Armenian Orthodox.

In Zahlé, the seven seats were for two Greek Catholics, and one each for Maronite, Greek Orthodox, Armenian Orthodox, Shiite and Sunnite.

Soon after the electoral law was passed, TPLCC representative MP Hagop Pakradouni and Minister Avedis Gidanian met ministers Mashnouk and Basil and discussed the electoral process.[42]

The Nashra website published an analytical article stressing that the new electoral law was in favor of the Tashnag Party, which after the elections would have a minimum of four and a maximum of five Armenian MPs, three of them in Beirut I and one in Metn. The uncertain seat was that of Zahlé.[43]

On September 14, 2017 the government of Hariri appointed the Electoral Supervisory Body of eleven personalities, headed by Judge Nadim Abdel. Dr. Arda Ekmekji (Armenian Evangelical), Dean of the Faculty of Arts and Sciences at Haigazian University, was on the committee.[44]

For the diaspora Lebanese living in forty countries, the time limit of October 1 to November 20 was given for registering at Lebanese embassies or consulates in order to be able to vote on April 27 and 29, 2018. However, overseas votes would be counted with the votes of the Lebanese voting in Lebanon on Election Day.

The pre-electoral period had not really begun when PM Hariri was summoned to meet King Salman of Saudi Arabia. He went there, and soon after created a shock when he announced his resignation on November 4, 2017 in Riyad. Almost all pre-electoral activities and discussions ceased at this unexpected development. News spread that the resignation was at the insistence of Crown Prince Muhammad Bin Salman. On November 6, Saudi Arabia's Foreign Minister, Adel Al-Jubeir, declared that his government would consider Lebanon a hostile state as long as Hezbollah was in power. *Time* magazine wrote, "The Saudis may have been hoping to provoke conflict between the group and its opponents on Lebanese soil, thus striking a blow against Iran's regional dominance," and added, "if that was the plan, it has backfired badly." Lebanon stood united. All, including Hezbollah, called for the immediate return of Hariri and revocation of his resignation. President Aoun met Lebanese political party leaders and told foreign ambassadors that Hariri had been "kidnapped."[45] While in Saudi Arabia on November 12, Hariri gave a TV interview to Paula Yacoubian on a Lebanese TV station. Eventually French President Macron personally intervened, and Hariri returned to Beirut via Paris. On November 22, 2017, in the Presidential Palace in Baabda,

after attending the Independence Day military parade, Hariri revoked his resignation and resumed office.

Once more the pre-electoral situation was revived. On December 15, minister Mashnouk set the date of the elections as May 6, 2018.[46] President Aoun approved this on January 22, 2018.[47] This delay caused newspapers to speculate that except for Amal and Hezbollah, all parties wanted to delay the elections. Philippe Abi Akl, who was on the Electoral Supervisory Body, wrote his view that "control over parliament by Hezbollah has created fears."[48]

Later on researcher Aurélie Daher wrote in *L'Orient Le Jour* that the Christian seats held by March 14 Forces were at risk of being significantly diminished due to the new electoral law.[49] While Joseph Bahout in the same newspaper wrote, the resignation of Hariri in Saudi Arabia and its consequences have caused a further closeness of Aoun and the Lebanese Forces to miscarry. The 8 March coalition was more resilient and capable of limiting its fragmentation, compared to the March 14 Forces.[50]

Once the Election Day was set, it was announced that candidacies would be registered between February 5 and March 7, 2018. The last day for withdrawal would be March 22. Lists had to be formed by March 26. No individual candidacies were to be accepted; however, mini-lists could be formed. Lebanese abroad could vote on April 27 in Arab countries and on April 29 in other countries.

As to the conditions prevailing in Armenian communities, the Lebanon leadership of the Henchag, Tashnag and Ramgavar Azadagan parties often met together after the legislative elections of 2009 and up to the legislative elections of 2018 in Lebanon. Meetings between the worldwide top leadership of the parties were held in Yerevan. The Armenian political parties' international or local leaders met with the spiritual heads of the Armenian Orthodox, Catholic and Evangelical communities.

The annual commemorations, the centenary of the Armenian Genocide (April 24, 2015) and the centenary of the first Republic of Armenia (in May 2018) were organized by central committees appointed with the agreement of the three communities and the three parties.

Only once, the Henchag party mildly criticized in its daily organ, *Ararad*, a visit by Catholicos Aram I, who was accompanied by the Prelate of the Orthodox Armenians of Lebanon, Archbishop Kegham Khacherian, Ministers General Panos Manjian and Vrej Sabounjian and MP Hagop Pakradouni, to the President of the Republic, Michel Suleiman on April 27, 2012. During the meeting the internal situation of Lebanon and the proposed electoral law were discussed. The Henchag daily wrote if the delegation had included personalities representing all the community, this would have proved that the Catholicosate of Cilicia is a Pan-Armenian center.[51] The allusion was clear; it

deplored the absence of the other non-Tashnag MPs. However, the Henchag party leadership continued its visits to Catholicos Aram I, for example those on September 24, 2012 and March 15, 2013.[52]

Within each Armenian political party in Lebanon new developments were registered.

In the first quarter of 2013 when Tashnag Party's Lebanon Central Committee chief Hovig Mekhitarian was confident of his re-election by the delegates of the party general assembly, the party's top leadership representative, Hrant Markarian, arrived from Yerevan, and on the basis of authority granted by party regulations, appointed a new central committee for Lebanon headed by Hagop Khacherian. After two years Khacherian was elected a member of the Bureau (the top leadership of the party), and in Lebanon MP Hagop Pakradouni was elected as chief, or representative, of the Central Committee of Lebanon, TPLCC.

The Henchag Party's daily, *Ararad*, ceased its publication between 3 and 9 May, 2012, and its editor, Aharon Shekherdemian, was discharged. Mrs. Ani Yepremian was appointed as the newspaper's director.

Regular Henchag Party internal elections for the Executive Body took place according to the rules of the Party, and new chairmen were elected at the designated times. However, a dissenting group that did not support MP Sebouh Kalpakian continued to exist. These were mainly people in the Massis Club of Bourj Hamoud, but their dissent did not reach the level of public disputes or communiques in the press.

The Ramgavar Azadagan organ *Zartonk* became a daily newspaper again as of June 1, 2010. The party's internal conflict worldwide and in Lebanon persisted. On November 15, 2015 former District Committee chairman Haroutioun Yerganian and Ardavazt Melkisetian were left out of the Central Council of the party by a communique of the Central Council.[53] The opponents of the Central Council of the party created a Supreme Council of the party, and a Central Council, and resumed the publication of *Baikar* as a weekly and the organ of the party beginning January 1, 2017. The weekly is printed and widely distributed in Lebanon, although it is edited in the USA. Both sides claim the leadership of the party. In Lebanon the first group mentioned above prevails and controls *Zartonk* and the Tekeyan Cultural Union.

Despite the serious public split of the party, the leadership of both groups agreed on matters related to the cultural association of the party, the Tekeyan Cultural Union, and its Vahan Tekeyan School in Bourj Hamoud. Meetings to this effect were held, and the resulting communiques were published in both *Zartonk* and *Baikar*.[54]

The AGBU Lebanon District Council stressed its independence, particularly as far as its links or areas of cooperation with the local Ramgavar Azadagan Party were concerned. Significant was the visit on January 24, 2017 of Free Patriotic Current president and foreign minister Gebran Basil to the AGBU Demirjian Center, where he was received with full honors by the AGBU Central Committee President, Berge Setrakian, and the AGBU-AYA leadership of Lebanon.[55] *Zartonk* did not report the meeting but *Baikar* did.[56] However, Ramgavar District Central Committee vice-chair Mikayel Vayedjian, along with the wife of the late former minister and MP Souren Khanamirian, Mrs. Mireille Khanamirian, were appointed by Berge Setrakian as members of the AGBU Lebanon District Committee.[57]

Furthermore, the AGBU *Khosnag* monthly had reported the appointments of Jean Oghassapian and Avedis Gidanian as ministers in Hariri's cabinet and congratulated both.[58]

Within two Armenian communities some changes had occurred since the previous parliamentary election.

Within six months of the change of TPLCC, the Prelate of the Armenian Orthodox community, Archbishop Kegham Khacherian, was asked to resign in a petition signed by the majority of the members of the Armenian Orthodox Community Representative Council in Lebanon. This he did on September 10, 2013, effective October 2, 2013. A new prelate, Bishop Shahe Panossian, was elected by the Communal Representative Council on October 7, 2013.

In 2011 the Communal Council (*Kavaragan Joghov*) had changed its name to National Representatives Council (*Azkayin Yerespokhanagan Joghov*). The Council has 36 lay representatives who are elected, though uncontested in practice, by each Armenian Church's parish members who have paid their dues and six clerical representatives. Without any competition, contest or electoral campaign, the majority of the lay membership continued to be from the Tashnag Party or affiliated independents. However, two Henchag, one Ramgavar and one AGBU-AYA representatives were elected.

The Armenian Catholic Catholicos-Patriarch, Nerses-Bedros XIX, passed away in late June 2015 and Krikor-Bedros XX succeeded him after his election by the synod of bishops. The assistant Bishop of Beirut residing in the Patriarchate was Bishop Kevork Assadourian, who succeeded Bishop Vartan Ashkarian.

LEGISLATIVE ELECTIONS OF 2018

After approval of the new electoral law on June 26, 2017 the Ramgavars were the first to announce the setting up of their electoral machine.[59] Others followed soon after.

In appeals to Armenians living abroad, the Tashnag Party was the first to take the initiative and inform Diaspora Lebanese Armenians that they could register until November 20, 2017;[60] they were followed by the Henchags and the Ramgavars. *Aztag* reported Armenians were registering in Cyprus, Greece and Australia. Later on, the same was done in France, the USA and Canada. Once the deadline had passed the Ministry of Foreign Affairs announced that 92,800 Lebanese of all denominations had registered in the Diaspora communities.[61]

After the 59th Henchag representatives meeting of Lebanon, the party declared they supported Aoun and Hariri and announced the reelection of MP Sebouh Kalpakian as the chairman of the Executive Body of Lebanon.[62]

Hagop Pakradouni, the representative of TPLCC, declared during the 127th anniversary celebration of the Tashnag Party on December 9, 2017 that they wanted to see the Armenians united in the forthcoming elections.[63]

The TPLCC was very active in making and receiving visits in relation to the elections. On October 16, 2017 and January 24, 2018 they visited the Minister of Internal Affairs, Mashnouk.[64] On November 1, 2017 they met with Gebran Basil, stressing their strong ties with the Free Patriotic Current.[65] On December 6, 2017 and March 11, 2018 they met PM Hariri, discussing possible alliances in Beirut I, Zahle and Metn.[66] On January 10, 2018 they met President Aoun.[67] *Aztag* announced visits by the Syrian Popular Party,[68] the Hezbollah Mount Lebanon representative,[69] Mustafa Hamdan, leader of the Independent Nasserites and Mourabitoun[70] and others. The ambassador of Armenia, Samuel Mgrdchian, met Hagop Pakradouni on February 5, 2018. During the meeting the legislative elections were discussed as well.[71]

The three Armenian political parties' top leadership had met on September 8, 2017 and had discussed various matters including those that concerned the Armenians of Lebanon.[72] Nothing specific was mentioned in relation to the elections. The next meeting, after a gap of five months, was held on February 7, 2018. The communique mentioned that the spirit of unanimity was important so that true representation of the Armenians in parliament could be secured.[73]

However, the Ramgavar Azadagan Party had already made an alliance with the Lebanese Forces on February 6, 2018 and had announced it the next day in *Zartonk*. The party Lebanon District Committee chairperson, Dr. Avedis Dakessian, had met Samir Geagea in Meraab and signed an agreement of cooperation especially for the election of 2018.[74] So *Zartonk*, while giving the joint communique of the parties, stressed that each party could make alliances to secure the meeting's goals; it was not possible to present candidates in a joint list due to the new electoral law.[75] Later on Dr. Dakessian explained that in the period preceding his candidacy he had not

received any clear answers from Hagop Pakradouni to his calls aimed at finding possibilities of cooperation and coordination in the elections.[76]

The Ramgavars had indicated their intention of participating in the election with a party candidate as early as December 3, 2017.[77] On February 16, 2018 *Zartonk* had given the biography of Dr. Dakessian, without mentioning that he was a candidate.[78] The Ramgavars announced their candidates on March 9, 2018. These were: for Beirut I, Dr. Avedis Dakessian, Mrs. Alina Clonsian-Dakessian, and Diran Sarkissian and for Metn, Ara Koyounian.[79]

The Tashnag Party's *Aztag* mentioned in its electoral news information that after the presentation deadline of candidates was over, electoral alliances would be clarified and announced in one sentence of three lines that TPLCC representative Hagop Pakradouni had presented his candidacy for Northern Metn on March 5, 2018.[80]

The Henchag Party's MP, Sebouh Kalpakian, declared during the celebration of the Party's 131st anniversary on December 3, 2017 that the party was in favor of national concord.[81] On February 17, 2018 Kalpakian declared that their party, which had been the ally of the Mustaqbal Current for the last 25 years, would participate in the elections.[82] On March 6, 2018 they declared their candidate to be Sebouh Kalpakian and announced consultations were underway with Armenian political parties for the formation of lists.[83]

When it became apparent that Paula Yacoubian of civil society would be a candidate, this fact was not received well by the TPLCC. When questioned on the "distance" created between the Tashnag Party and Yacoubian, Hagop Pakradouni replied, "We have never decreed one's being Armenian or non-Armenian. Mrs. Paula Yacoubian is a dear and respected personality. Recently under her patronage Hamazkayin's choir sang at St. Nishan Church. She had an interview on '*Vana Tsayn*' radio."[84]

On March 6, the Ministry of Interior Affairs announced the list of candidates.[85]

The Armenian candidates were:

Beirut I, Armenian Orthodox: Avedis Dakessian, Sebouh Kalpakian, Paulette (Paula) Yacoubian, Laury Haytayan, Sebouh Mekhjian, Carole Babikian, Hagop Loussararian, Levon Telvizian, Garbis Kalfayan, George Tashjian, Alina Clonsian and Diran Sarkissian.

Beirut I, Armenian Catholic: Serge Toursarkissian, Jean Talouzian, Serge Joukhadarian, Yorgui Teyrouz, Nazareth Izmirlian and Antoine Kalaydjian.

Northern Metn: Hagop Pakradouni, Yeghish Andonian, Lena Demirdjian Nazareth Kaprielian and Ara Koyounian.

Zahlé: Boghos Kurdian, George Pouchigian, Lena Geokjian, Marie-Jean Bilezikjian, Eddy Demirjian and Raffy Madeyan.

Although there had been talk of the Lebanese Forces presenting the candidacy of Richard Kouyoumjian[86] for the Armenian Catholic seat in Beirut I with the support of the Ramgavars, this did not materialize.

It was only on March 22, 2018 that the Tashnag Party officially announced its four candidates: Hagop Pakradouni in Northern Metn, Hagop Terzian, Alexander Matossian and Serge Joukhadarian in Beirut I.[87]

Below are brief biographical notes on the major candidates standing in a legislative election for the first time, in alphabetical order.

Dr. Avedis Dakessian was born in Beirut in 1957. He was educated at the AGBU Hovagimian-Manougian Secondary school, then graduated as a dentist from Yerevan Medical University in 1983. He was active in AGBU-AYA, Tekeyan Cultural Association and the Ramgavar Azadagan Party. He was Ramgavar District Committee chairman between 2005 and 2008 and again from 2016. In 2015 he was elected as a member of the Armenian Orthodox community's Representative Council. He was vice-chair of the Armenian Dentists Union of Lebanon 1993-97.[88]

Serge Joukhadarian, born in Beirut in 1976, is the son of former minister and MP Hagop Joukhadarian. He graduated as a lawyer from St. Joseph University, and from 2003 he was the lawyer of the Armenian Catholic Patriarchate. He has been very active within the Armenian Catholic community. For two terms he was a member of the Beirut Municipal Council, elected by Beirut voters.[89]

Mrs. Alina Gulvanessian, by her ID name, Clonsian, is married to Dr. Antranik Dakessian, chair of the Armenian Diaspora Research Center at Haigazian University. She was educated at the AGBU Tarouhy Hagopian Girls' School and in 1996 graduated from the Musicology Department of Kaslik University as a pianist. From 1986 to 1990 she gave piano lessons at Hamazkayin Ganachian Music School, 1996-1998 at Kaslik, and since 1996 has been teaching music at St. Mary's Orthodox College and Annunciation Orthodox College. In 2015 she founded a female readers' ABC Book Club.[90]

Ara Koyounian, born in 1973, attended various Armenian schools. In 1991 he went to Nigeria, where he worked and received higher education in purchasing and supply management and a civil engineering diploma. He worked in a responsible position in Nigeria's AIM Consultants. In 2013 he returned to Lebanon and established a company, Ara Steel Manufacturing. He has been active in AYA, Tekeyan Cultural Association and the Ramgavar District Committee of Lebanon.[91]

Alexander Matossian was born in 1969 in Beirut. He is president of the Al-Machreq insurance company and also heads an insurance company in Egypt.

He is a member of the Lebanese Insurance Companies Council, Cedar Pick Holdings and St. Nicolas Development. He participates in the Lebanese Credit Insurance Company and other Arab insurance companies. He is a member of the American-Lebanese Trade Palace and the TPLCC Economic Council.[92]

Jean Talouzian is the son of an Armenian refugee from Djebel Moussa, who died when Jean was a child. His Lebanese-born mother raised him, so he did not learn Armenian. He studied at the Ecole des Frères, later at the Lebanese Military War School and at St. Joseph University, where he studied law. He was a general in the Lebanese Army, and was in charge of the security apparatus at Rafik Hariri Beirut International Airport. He belongs to the Armenian Catholic community and sympathizes with the Lebanese Forces.[93]

Hagop Terzian, born in Beirut in 1966, is the president of Hampi 1921 Company, established by his father Hampartsoum Terzian. He was a member of the Armenian Orthodox Prelacy's Residence Committee, 2001-2014, and a member of the Civil Council of the Armenian Orthodox Community, 2012-2014. He has been very active in Homentmen Sports Union, a member of its Lebanese District Council and a member of the Lebanese Basketball Federation (2007-2010). In 2010 he was elected a member of the Beirut Municipal Council by Beirut voters.[94]

Paula Yacoubian, was born of an Armenian father, a survivor of the Genocide from one of the four princely families of Zeitoun, and a Lebanese mother. She was educated at first at the Mekhitarist Armenian School, then an Arab school. In 1997 she obtained a degree in political sciences from the Lebanese University. Afterwards she worked as a political commentator on Lebanese and foreign TV stations, namely LBC, MTV, ICN, ART, AlHurra (US) and, particularly, Future TV.[95] She was married to a non-Armenian and later divorced him. Ms. Yacoubian was invited to introduce the Armenian choir of Hamazkayin in 'Beirut Chants' in December 2017. On January 26, 2018 she resigned from Future TV. Soon after she was decorated with a medal of distinction granted by the King of Belgium in an official reception held in her honor at the Belgian Embassy.[96]

Once the candidacies were announced the official formation of the lists started, to be completed by the deadline of March 26.

As early as February 2018, in Beirut I it was clear that there would be a fierce campaign after the failure of the efforts of Michel Pharaon to create cooperation among all the forces present there, like in the 2016 Municipal elections. Nadim Gemayel of the Kataeb Party was against such a list.[97] Eventually, Pharaon and the Lebanese Forces, who had allied with the Ramgavars and the Kataeb Party, would form a list, although Nadim Gemayel had initially envisaged forming a list of his own. At this early stage Richard

Kouyoumjian's name was mentioned as the Lebanese Forces Armenian Catholic candidate. Eventually he was replaced by banker Antoun Sehnaoui's own candidate, Jean Talouzian, for the Armenian Catholic seat.[98] AGBU-AYA also supported Talouzian, without a public declaration, after receiving financial support for its schools. The Ramgavars gathered around *Baikar* supported him as well. Pharaon said he had insisted on leaving a vacant place for the Henchag-Mustaqbal candidate, as it was normal to group the March 14 Forces and it was not natural that the Henchag candidate would ally with the Free Patriotic Current as the Henchags were their electoral ally in 2009. He added the electoral atmosphere in Ashrafieh tended to support 14 March. The Armenians would have increased the electorate coefficient and favored their candidates.[99]

Diran Sarkissian, the third Armenian Orthodox Ramgavar candidate, was asked to withdraw. Instead, Carole Babikian, daughter of the former minister and MP, the late Khachig Babikian, was taken on. The Beirut I list was thus formed as follows:

Michel Pharaon (Greek Catholic), Nadim Gemayel (Maronite), Imad Wakim (Greek Orthodox), Avedis Dakessian, Alina Clonsian and Carole Babikian (Armenian Orthodox), Jean Talouzian (Armenian Catholic) and Riad A'kel (Minorities).[100]

Samir Geagea, the leader of the Lebanese Forces, advised his followers to give their preferential vote to Imad Wakim.[101]

On the opposite side, the Free Patriotic Current and the Mustaqbal Front had come closer, since the presidential election agreement and decided to form a joint list. The Tashnag Party was an ally of the Free Patriotic Current, and the latter decided they should join forces once Alexander Matossian was agreed on as a joint candidate of the Free Patriotic Current and the Tashnag Party.[102] On March 26, the Henchag Party candidate Sebouh Kalpakian joined the list.[103] On April 12, Saad Hariri adopted and supported his candidacy during an electoral gathering of the Mustaqbal Current.[104]

At this juncture Tashnag reserve potential candidate Hagop Loussararian, who had also been a candidate in the never-held elections of 2014, withdrew his candidacy. Soon after, on April 27, 2018, *Aztag* announced that, as proposed by the Tashnag Party, he had been appointed as a member of the State Administrative Council of Sports, Youth and Scout Organizations public service.[105]

The Beirut I "Strong List", as it called itself, was formed as follows: Nicolas Sehnaoui (Greek Catholic), Massoud Achkar (Maronite), Hagop Terzian, Alexander Matossian and Sebouh Kalpakian (Armenian Orthodox), Nicolas Shammas (Greek Orthodox), Serge Joukhadarian (Armenian Catholic), and Antoine Pano (Minorities).[106]

Civil society's Koullouna Watani List was formed as follows: Ziad Absi (Maronite), Yorgui Teyrouz (Armenian Catholic), Gilbert Doumit (Greek Orthodox), Paula Yacoubian, Laury Haytayan and Levon Telvizian (Armenian Orthodox), Lucien Bou Rjeily (Greek Catholic), and Joumana Haddad (Minorities).[107]

Teyrouz is a pharmacist and founder of an NGO "Give Blood Counts."[108]

Haytayan was previously a reporter for 1990s TV political news programs that have since gone off the air. She is the manager of the international nonprofit National Resource Governance Institute[109] and is the wife of TV commentator Zaven Kouyoumjian of Future TV.

Telvizian is an engineer and university instructor who was on the Beirut Medinati List during the municipal elections of 2016.[110]

On April 6, 2018 the AGBU-AYA Mothers' Committee had a ladies "tea time" gathering in the presence of 200 invitees. Three female candidates, Yacoubian, Haytayan and Clonsian, were among the guests. Only *Baikar* alluded to their presence, while *Zartonk* and *Khosnag* published AGBU-AYA Committee information and refrained from doing so.[111]

A fourth list led by *An-Nahar* newspaper's editor Michelle Tueni (Greek Orthodox) was formed. On the list Sebouh Mekhjian (Armenian Orthodox) and Serge Toursarkissian (Armenian Catholic)[112] had places.[113] The other candidates were George Sfeir (Maronite) and Rafic Bazerji (Minorities). The list was called "We are Beirut."[114]

Mekhjian was in social work, worked for Pharaon, and was helpful in social welfare. He was a member of the AGBU and once close to some Ramgavars.[115] The AGBU-AYA Antelias Antranik Club organized its traditional Palm Sunday Banquet under the patronage of Mekhjian on March 25, 2018. He donated 5 million LL on this occasion to the organization.[116]

Pharaon opposed Mekhjian's candidacy as he would take many Armenian preferential votes for himself since he distributed Pharaon's financial aid to those in need. Mekhjian resigned from his highly paid job to join Tueni's list and ran against Pharaon's list.

In the Northern Metn area, the TPLCC representative, Pakradouni, said the party had good relations with the Free Patriotic Current, Michel Murr and Sami Gemayel, but the latter preferred to run on a purely Kataeb list. The party tried to form an alliance with the Free Patriotic Current and Murr. So on February 19, 2018 Pakradouni, Gidanian, Murr, Elias Bou Saab and Eddy Maalouf of the Free Patriotic Current (FPC) met at the Tashnag party headquarters.[117] Later on Pakradouni declared there was no veto by Murr on an alliance with the Free Patriotic Current, so they were trying to bring their two allies together. However, the efforts of the TPLCC failed, as Murr preferred to run with a separate list of his own due to the new electoral law

conditions. Al-Jadid TV Station in its 11:30 pm news broadcast on March 12 said the Tashnag had left Murr after 60 years of alliance. TPLCC declared the arrangement was by mutual agreement.

When the FPC announced its 46 candidates on March 16, it had for Northern Metn an Armenian Orthodox candidate, Lina Demirjian.[118] All the major newspapers gave the complete list, except for *Aztag*. It gave the names of 45 candidates, leaving out the name of Demirjian.[119] We presume this was done by the FPC just in case the Tashnags were to join Murr's list. However, when the break with Murr became apparent, Demirjian's candidacy was withdrawn, and the FPC, Tashnag and Syrian Popular Party list was formed.

This list, entitled Strong Metn List, included Ibrahim Kanaan, Ghassan Achkar, Sarkis Sarkis, Corine Achkar (Maronites), Elias Bou Saab, Ghassan Moukhaiber (Greek Orthodox), Eddy Maalouf (Greek Catholic) and Hagop Pakradouni (Armenian Orthodox).[120]

On March 27, 2018 Sami Gemayel visited Catholicos Aram I of the Cilician See. Only *Ararad* among the Armenian daily newspapers gave this news,[121] along with *Hask* the official publication of the Catholicosate, when it was later issued.[122]

Sami Gemayel fixed a list of his own. It included Yeghish Andonian, a former colonel in the Security Services. Together they visited the Armenian Genocide memorial at the Armenian Catholicosate of Antelias on April 23 and placed wreaths.[123] This information was not published in any of the Armenian dailies of Beirut.

The Ramgavars, as they had allied themselves with the Lebanese Forces, had Ara Koyounian placed on the list led by Eddy Abillama.[124]

Murr did not have any Armenian Orthodox candidate on his list, in a tacit agreement with the TPLCC.

In Bekaa's Zahlé district, the Tashnags and Ramgavars showed an early interest.

The Ramgavar Lebanon District Committee led by Dr. Avedis Dakessian visited Zahlé on September 10, 2017. Later MP Shant Chinchinian joined the delegation. Together they visited the Zahlé Lebanese Forces Center, and possibilities of electoral cooperation were examined. The delegation also visited the Armenian Church pastor, met with the local church council and met Kataeb MP Eli Marouni at his residence.[125]

The Tashnag Party's Pakradouni and Gidanian and Prelate Bishop Shahé Panossian had a dinner gathering in Zahlé, in the Diwan Omara restaurant, in the presence of 700 Armenians from Zahlé, Shtora, Rayak, Ablah, Jalala and Baalbek. Minister Gidanian said, "since 2000, politically speaking, the rights of Armenians have been taken away; instead of six we have two seats, but still on the political scene the Tashnag Party is the strongest."[126]

On December 16, Minister Gidanian, accompanied by George Poochigian and the Anjar vice-mayor, visited Zahlé and toured the Armenian marketplace.[127] When Anjar mayor, Vartkes Khoshian, on the occasion of Christmas, visited former MP Salim Aoun, former ministers Eli Marouni and Nicolas Fattoush, the Lebanese Forces Center, and the Assyrian Orthodox community's prelate, he had in his delegation George Poochigian.[128]

On March 22, when MP Pakradouni announced the TPLCC candidates, he said the "Zahlé candidate's case is still being examined."[129] However, parties and candidates strong in Zahlé had their own candidates.

Fadi Eid wrote in *Diar* the Armenian votes in Zahlé electoral district were 5000 and not all were Tashnag voters.[130] Mustaqbal had its candidate, Marie Jean Bilezikjian, a pharmacist and a women's rights activist.[131] The Lebanese Forces had Boghos Kurdian, a jeweler and former candidate. He put a paid advertisement in *Zartonk*, in a special Armenian Genocide 103rd anniversary issue, in which he declared "he would continue to remain around the three Armenian political parties gathered under the shelter of the Catholicosate of Cilicia."[132] Nicolas Fattoush had Eddy Demirjian, who had registered himself as a candidate in the never-held elections of 2013 and 2014. George Poochigian, who is not a Tashnag Party member, had no other choice than to be on Myriam Tok-Skaff's list as an individual candidate tacitly supported by Anjar Armenians.

On March 30 MP Pakradouni said the TPLCC wished to have Poochigian as their candidate since he had a presence in Zahlé, Anjar and elsewhere in the Bekaa in Armenian and local circles. But as the number of Armenian votes was not sufficient for eligibility, an electoral alliance was made with a political force that could secure a large number of votes for the Armenian candidate, on condition that Armenians would support them in other electoral districts. However, the Mustaqbal Current insisted on Bilezikjian, who was not a candidate of the TPLCC.[133] In April Pakradouni added that there was discontent amongst the Armenians of Zahlé and Anjar concerning the Armenian candidate on the Mustaqbal–Free Patriotic Current list. However, the TPLCC remained firm on the alliance.[134] Later on Minister Gidanian said the Tashnag party had 3500 votes in Zahlé and Anjar; despite this fact Mustaqbal saw fit to select another Armenian candidate.[135]

Therefore, the following major lists were formed:[136]

Zahlé for all of the Mustaqbal, FPC and Tashnag alliance: Salim Aoun (Maronite), Michel Daher and Michel Skaff (Greek Catholic), Assad Nakad (Greek Orthodox), Assem Araji (Sunite), Nizar Dalloul (Shiite), and Marie-Jean Bilezikjian (Armenian Orthodox).

Zahlé, Our Cause List, supported by the LF and the Kataebs: George Okeis and Michel Fattoush (Greek Catholics), Elie Marouni (Maronite), Cesar

Ma'alouf (Greek Orthodox), Mohammad Mita (Sunite), Amer Sabouri (Shiite) and Boghos Kurdian (Armenian Orthodox).

Zahlé, the Choice and Decision List, sponsored by Nicolas Fattoush, Hezbollah and Amal: Nicolas Fattoush (Greek Catholic), Khalil Hraoui (Maronite), Masif el Tiné (Greek Orthodox), Najib Araji (Sunnite), Anwar Jomaa (Shiite) and Eddy Demirjian (Armenian Orthodox).

In the Popular Bloc of Myriam Tok-Skaff, George Poochigian was included as the Armenian Orthodox candidate. In the All Patriots List formed by Ghassan Ma'alouf there was no Armenian Orthodox candidate.

Raffy Madeyan withdrew his candidacy as he could not enter any list.

In *Diar* Fadi Eid wrote Mustaqbal was going to distribute its preferential votes to the Sunnite and Armenian Orthodox candidates of their list, while the LF were going to distribute their votes to the Greek Catholic and Armenian Orthodox candidates of their list.[137] *L'Orient-Le Jour*'s Anne Marie El-Hage wrote the Tashnags would support Bilezikjian according to their alliance with the MC in Beirut I and Zahlé.[138]

On April 4, 2018 the Henchag and Tashnag local leadership met at the Tashnag headquarters and discussed the efforts in Beirut, Metn and Zahlé. In a joint communiqué the parties announced that they would support the candidates of both parties in all the electoral districts.

Once the lists were formed, public meetings took place. The Tashnag Party held meetings between April 5 and 18 successively in the Bourj Hamoud, Raouda, Fanar, Zalka, Ashrafieh, and Arakadz areas.[139] Some significant declarations were made in the speeches of the candidates. Pakradouni said on April 15, while Lebanese MPs tended to all problems, even minor ones, of their constituents and districts, the Armenian MPs tried to preserve Armenian identity and the political independence of the community.[140] On April 18 he said if the Tashnag candidates won, it was very good; it was as good if the Henchag party candidate won; it was similarly good if the Ramgavar candidate on the opposite list won. He added, "At least they are comrades, Armenians, who are in parties and represent parties."[141] On April 20 he said candidates proposed by others, would serve others, but not us, not the Armenian community.[142] On April 26 he declared, "If you are not going to vote for the Tashnag candidate, vote for the Ramgavar and Henchag candidates, but do not vote for candidates who are friends, kind, but do not represent us." The allusion was to the individual non-partisan Armenian candidates.[143] In the meeting-dinner of May 1 in Leylavan, he alluded to the individual candidates without mentioning their names. He said one was accountable to Societé General [allusion to Talouzian]. Individual candidates were Armenian by ID card but did not speak nor comprehend Armenian. One of them constantly talked about the garbage problem, mixing the honor of

our people with garbage [allusion to Yacoubian]; another worked 25 years with his boss [Michel Pharaon] and wanted to run in the elections, but his boss forbade it, so he resigned from his work [allusion to Mekhjian]. He used to distribute financial aid to Armenians, but his boss got upset and the aid was stopped. Both the boss and he got upset.[144]

The last meeting organized by the party was held on May 4 in the presence of thousands, judging from the pictures; former Ministers and MPs Gen. Panos Manjian, Nourijan Demirjian, Shahe Barsoumian, Vrej Sabounjian and Sebouh Hovnanian were present. Pakradouni declared, "A strong Armenian community in Lebanon is a thorn in the eye, as our strength is not digestible by local people, because if the Lebanese Armenians are fractured and weak, it would be easy to surround them and build a state based on personal interests, an idea always refused by the Tashnag Party." He said "A weak Lebanese Armenian community, means a weak Diaspora; a weak Diaspora means a weak Armenia and Artsakh [Karabagh]." He also complained about electoral bribes.[145]

Joint meetings of the Beirut I Strong list took place on April 19 and April 29 in Ashrafieh. Gebran Bassil, Serge Joukhadarian, Nicolas Shammas, Massoud Achkar, Sebouh Kalpakian, Alexander Matossian, Hagop Terzian and Antoine Pano spoke in the latter meeting.[146]

The Henchag Party participated to an electoral gathering in Jnah's Jamila Hotel on April 15 in the presence of some Beirut I inhabitants. Kalpakian declared that during the civil war the Henchag Party had had constructive relations with the inhabitants of the area. He stressed the party's alliance with the Mustaqbal Current (MC).[147] On the morning of April 15, a breakfast was held in Mar Mekhayel region of Beirut I with the participation of local notables and inhabitants.[148]

On April 15, Kalpakian visited the Ashrafieh office of the MC, accompanied by Ahmad Hariri. He declared the Henchag Party had stood with Rafiq Hariri and then Saad Hariri and said, "You should make your voices heard on May 6." Ahmad Hariri reiterated that Kalpakian was the ally of the MC, the only candidate adopted by the current in Beirut I and to vote for him on May 6 was to vote for Saad Hariri.[149]

At a breakfast organized by the Ramgavar ladies Shushan-Varteni club on April 8, the party candidates spoke, presented their plans and said if elected, they would serve the community, without bragging and factionalism.[150] On April 29, an electoral meeting of the Beirut I List took place in the Tekeyan Center. The speakers were Carole Babikian, Riad Akl, Nadim Gemayel, Imad Wakim, Michel Pharaon, Dr. Avedis Dakessian and Alina Gulvanessian-Dakessian (Clonsian).[151] On May 1, a meeting was held at Rmeil, where all candidates spoke.[152]

On April 22, a meeting was held in Baushrieh by the "Metn in Lebanon's Heart" List. Candidates spoke, among them Ara Koyounian, who spoke against factionalism and pressed voters to vote according to their choice.[153]

Paula Yacoubian held a commemoration of the Armenian Genocide on April 21, 2018 at 5 pm, in one of the ABC venues.

The Tashnag Party held meetings with Lebanese voters abroad, in particular in the USA, Canada and France. Minister Gidanian met Lebanese Armenian voters in the USA and Canada. Gidanian declared on March 9, 2018 there were 7000 Lebanese Armenian voters, and the Tashnag Party needed these votes for electoral success in Beirut I and Metn.[154] In Canada in an interview with *Horizon* in March 2018, he said the party wanted to secure 2000-2500 votes from abroad to bring[155] their candidates success. Melik Karakavorian, of the TPLCC, visited cities in France where there were Lebanese Armenians and held public meetings with them stressing the importance of their votes.[156]

The registered Diaspora Lebanese voters participated in the elections on April 27 and 29. Although the Ministry of Internal Affairs announced the percentage of voters in major centers, it said votes would be counted in Beirut at the end of Lebanon's voting, on May 6.[157] The boxes containing the votes, locked and sealed, were brought to the Central Bank.

Of those who had registered, the percentages of participation given were: Saudi Arabia 62.4%, Egypt 51%, Qatar 76.5%, Koweit 69.1%, UAE 62.8%, Armenia 42%, Belgium 65.62%, Sweden 49,79%, Holland 52.63%, Romania 64%, France 45%, Australia 50%, Greece 59.77%, Germany 36.27%, United Kingdom 37.34%, and Ivory Coast 63%.[158]

Just three days before the elections, Raffy Demirjian wrote in *Aztag* a short article, entitled "We Heard, Couldn't Believe and Need Clarification", saying that they had heard with surprise that the AGBU had decided to vote in Metn in favor of Michel Murr; Jean Talouzian in Beirut I, then inquired whether this was the decision of the Union or a few individuals. If so, why would the AGBU support a non-Armenian candidate and vote for an individual candidate when Armenian parties had candidates?[159] On May 5, *Zartonk* reprinted the article, with some editing.[160] The decision caused the Ramgavar candidate to suffer in preferential votes, which would go to the Armenian Catholic candidate on the list, on which they were together.

During the electoral campaigns, unlike in previous elections, there was almost no polemic of significance. *Aztag* and *Zartonk* had a minor one on a secondary matter, which did not continue for long. *Zartonk* published the electoral program of the Ramgavar candidates. Furthermore, it published alternately articles by each of the party candidates on their political views, proposals and future plans, if elected.

During the campaigns Laury Haytayan complained, "Who can pay $20,000 these days for half an hour on air beside the traditional parties that we have known for years. Only the wealthy can afford it."[161]

Sylvana Lakiss, who represented civil society in the Electoral Supervisory Committee, resigned on April 20, 2018 as she refused to be a "false witness" to the inability of the Committee to carry out its duties.[162]The Interior Ministry declared that from April 26 to May 7 special temporary army, internal security, general security and security of state authorities and forces would control the elections on the ground and would see to the complaints addressed to them.[163]

The European Union Election Observation Mission deployed 24 long-term observers at 12 different locations in Lebanon to begin "their efforts to support credible, transparent and inclusive parliamentary elections." Chief of the European Observers in Lebanon was Elena Valenciano. Other than the observers, there were forty European diplomats following the electoral process.[164]

The government decided to close schools from May 4 to 7; night clubs would close on May 5; restaurants and cafés would close on the eve of the elections at 1 am; public administrations would close May 4 to 7; and banks would close on May 7, with the exception of the Central Bank, which would close May 6 and 7. Use of all motorcycles would be forbidden on Election Day from 7am to 4 pm. Heavy load trucks would not be allowed to circulate from May 4 noon to May 7, from 7am to 9pm.[165] All these were precautionary measures to prevent any incidents.

The elections were held on Sunday, May 6, in a calm atmosphere. There were no incidents of significance. However, election turnout was low. 51% of the Lebanese voters did not participate in the elections. The next day *L'Orient-Le Jour* wrote: "Ou était donc la moitié des Libanais?" (Where were, therefore, half of the Lebanese?)[166] *The Daily Star* headlined: "Lebanon vote peaceful; turnout low."[167]

While *Ararad* and *Zartonk* wrote about the parliamentary elections in general terms, *Aztag*'s headline was: "Thanks to the Lebanese Armenians. The Armenian electoral mass proved its strength; 3 of the 4 candidates proposed by the Tashnag Party, Hagop Pakradouni, Hagop Terzian and Alexander Matossian, were elected deputies."[168]

Zartonk's headline was: "After a nine year wait the Lebanese elected a new parliament composed of 128 members. The participant voters in the 2018 elections in the final count constituted 49.2 percent."[169] *Ararad*'s headline was the modest: "Parliamentary elections in Lebanon."[170]

On May 13, 2018 *Baikar* weekly published the pictures of all six new Armenian MPs in the following order: Talouzian, Yacoubian, Pakradouni,

Terzian, Matossian, and Demirjian, congratulating them.[171] AGBU's *Khosnag* did likewise in its May issue, but the pictures were placed in the following order: Talouzian, Pakradouni, Terzian, Matossian, Yacoubian and Demirjian.[172]

Beirut I had 133,733 voters on the list of those eligible to vote. The number of eligible Armenian voters was as follows:[173]

Quarter	Armenian Orthodox	Armenian Catholic
Ashrafieh	7292	2443
Saifi	559	663
Medawar	26037	2952
Rmeil	758	1411
Total	41774	7469
Percentage	31.3%	5.6%

The number of all Protestants (Arab, Armenian, Assyrian, etc.) in the above four quarters was 3900.[174]

In Beirut I only 44,714 persons voted, thus 33.4% of the electorate.[175]

The official results were announced by the Ministry of Internal Affairs on their official website and in the media.[176]

Below are the results of the three lists from which there were winners. First the total number of votes per list is given, followed by the votes of each candidate, starting with the top preferential vote obtainers:

Beirut I Strong List: 18,373		
Nicolas Sehnaoui	Greek Catholic	4788
Massoud Achkar	Maronite	3782
Hagop Terzian	Armenian Orthodox	3451
Alexander Matossian	Armenian Orthodox	2376
Sebouh Kalpakian	Armenian Orthodox	1566
Nicolas Shammas	Greek Orthodox	851
Serge Joukhadarian	Armenian Catholic	717
Antoine Pano	Minorities	539

Beirut The First List: 16,772 votes		
Jean Talouzian	Armenian Catholic	4166
Nadim Gemayel	Maronite	4096
Imad Wakim	Greek Orthodox	3936
Michel Pharaon	Greek Catholic	3214
Avedis Dakessian	Armenian Orthodox	437
Riad Akl	Minorities	428
Carole Babikian	Armenian Orthodox	124
Alina Clonsian	Armenian Orthodox	23

Koullouna Watani List: 6842 votes		
Paula Yacoubian	Armenian Orthodox	2500
Ziad Abs	Greek Orthodox	1525
Gilbert Doumit	Maronite	1046
Yorgui Teyrouz	Armenian Catholic	536
Joumana Salloum Haddad	Minorities	431
Loucien Abou Rjeily	Greek Orthodox	328
Laury Haytayan	Armenian Orthodox	218
Levon Telvizian	Armenian Orthodox	114

Out of 137,733 registered voters 44,714 voted. There were 313 blank ballots and 1048 cancelled votes, so the expressed votes were 43,666. Of the two smaller lists, "We are Beirut" got 1272 votes, and "Fidelity to Beirut" list got 94 votes. The electoral coefficient was 5458.25. After the elimination of the smaller lists this became 5287.5. Beirut Strong list got 3.47, and Beirut I List, got 3.17. Those elected were Nicolas Sehnaoui, Hagop Terzian, Alexander Matossian and Antoine Pano from Beirut I Strong List. Jean Talouzian, Nadim Gemayel, and Imad Wakim from the Beirut First List, and Paula Yacoubian from the Koullouna Watani List.[177]

Although the following table does not give the actual preferential results of the Armenian candidates and possibly the Armenian Orthodox and Catholic votes in Beirut I, we are giving it below as it is the only table we could secure and it gives the overall picture.[178]

Note: From various other countries Armenian candidates received 406 votes.[179]

The Sunnites who supported Hariri gave only around 300 votes to Kalpakian. Most voted for Talouzian. Dissident Henchag voters, particularly of the Massis club of Bourj Hamoud and Goujouni club of Antelias, voted for Paula Yacoubian. About 100 Armenian communists of the Ararad Sports Club of Khalil Badawi quarter voted for Talouzian. By noon May 6, when it became clear Serge Joukhadarian was losing, Tashnag supporters gave their preferential votes to Matossian along with Terzian.[180]

Minister Gidanian announced during an interview on MTV that 11,700 Armenian voters had voted in Beirut I; in other words of the 33% of voters the proportion of Armenian voters had been 27%.[181]

In Northern Metn the number of voters was 187,740 of whom 32,500 were Armenian Orthodox and Catholic registered voters. 92,446 voted. 2044 votes were cancelled. Koullouna Watani List obtained 5027. All in all 10,672 votes were left out in determining the electoral coefficient, which became 11,300 votes. The percentage of voters was 50.31%.[182]

Strong Metn List: 38,897 votes; preferential votes		
Name	Denomination	# of votes
Elias Bou Saab	Greek Orthodox	7299
Hagop Pakradouni	Armenian Orthodox	7182
Ibrahim Kanaan	Maronite	7179
Eddy Maalouf	Greek Catholic	5961
Sarkis Sarkis	Maronite	4337
Ghassan Achkar	Maronite	2759
Ghassan Moukhaiber	Greek Orthodox	2654
Corine Achkar	Maronite	696

Official results		Non-official results		
Name	Preferential votes	Preferential votes	Of which Armenian votes	Votes in Yerevan
Jean Talouzian	4166	3573	538	2
Hagop Terzian	3451	3160	2805	37
Paula Yacoubian	2500	2178	755	2
Alexander Matossian	2376	2114	1875	2
Sebouh Kalpakian	1566	1349	568	3
Serge Joukhadarian	717	626	500	2
Sebouh Mekhjian	554	489	273	2
Yorgui Teyrouz	536	476	75	0
Avedis Dakessian	437	440	374	6
Laury Haytayan	218	203	78	1
Carole Babikian	124	102	20	0
Levon Telvizian	114	96	44	0
Serge Toursarkissian	43	42	24	0
Alina Clonsian	23	21	10	0
Antoine Kalaydjian	17	17	7	0
Total		14886	7946	57

Pulse of Metn List (Kataeb): 19,003 votes; preferential votes		
Name	Denomination	# of votes
Sami Gemayel	Maronite	13968
Elias Hankache	Maronite	2583
Joseph Karam	Maronite	580
Mikhael Romanos	Greek Catholic	532
Mazen Skaff	Greek Orthodox	366
Nada Ghorayeb	Maronite	246
Violette Ghazal	Greek Orthodox	178
Yeghish Andonian	Armenian Orthodox	160

Metn in the Heart of Lebanon List (Lebanese Forces): 13,138 votes; preferential votes		
Name	Denomination	# of votes
Eddy Abillama	Maronite	8922
Michel Mekattaf	Greek Catholic	1222
Jessica Azar	Greek Orthodox	1030
Razi Hajj	Maronite	1018
Gisele Hashem	Maronite	185
Lina Moukhaiber	Greek Orthodox	178
Shukri Moukarzel	Maronite	171
Ara Koyounian	Armenian Orthodox	156

Michel Murr had also formed a list. He obtained 11,945 votes.

The elected MPs from Northern Metn were, in descending order of preferential votes: Sami Gemayel, Michel Murr, Eddy Abillama, Elias Bou Saab, Hagop Pakradouni, Ibrahim Kanaan, Eddy Maalouf and Elias Hankache.

As the number of Armenian voters was less than in the elections of 2009, and the number of Armenian votes for Hagop Pakradouni was almost halved, in his interview on MTV Minister Gidanian, on the assertion that the Tashnag votes were around 7000, said he would like to ask the FPC why their votes in 2009 had been 30,000 and in 2018 they had dwindled to 20,000. In response to a question, he revealed that only 200 to 300 votes were cast in Bourj Hamoud voting centers in favor of Michel Murr.[183]

In Zahlé, the number of voters on the electoral lists was 190,000, of whom 10,500 were Armenian voters. The number of actual voters on Election Day was 94,082, i.e. 49.1% of the electorate. 2414 votes were cancelled. There were 545 blank ballots. The electoral coefficient was 13,095. However, after taking away the votes received by Myriam Skaff's list, 10,855 in number, and Koullouna Watani lists votes, 1599, the electoral coefficient was reduced to 11,312 votes.[184]

The Zahlé for All List, an alliance of the FRC and FC, with which the Tashnag Party had allied, obtained 36,391 votes.

Name	Denomination	# of votes
Michel Daher	Greek Catholic	9742
Assem Araji	Sunnite	7284
Salim Aoun	Maronite	5567
Assad Nakad	Greek Orthodox	4138
Nizar Dalloul	Shiite	3947
Marie-Jean Bilezikjian	Armenian Orthodox	3851
Michel Skaff	Greek Catholic	987

Zahlé's Choice and Decision List obtained 23,546 votes. The List was sponsored by Fattoush, Hezbollah and Amal.

Name	Denomination	# of votes
Anwar Jomaa	Shiite	15601
Nicolas Fattoush	Greek Catholic	5737
Wajih Araji	Sunnite	592
Nassif El-Tiné	Greek Orthodox	528
Khalil Hraoui	Maronite	343
Eddy Demirjian	Armenian Orthodox	77

Zahlé's Our Cause List, I, supported by the LF and the Kataeb Party, obtained 18,702 votes.

Name	Denomination	# of votes
George Okeis	Greek Catholic	11363
CesarMaalouf	Greek Orthodox	3554
Mohammad Mita	Sunnite	1370
Elie Marouni	Maronite	1213
Michel Fattoush	Greek Catholic	552
Boghos Kurdian	Armenian Orthodox	142
Amer Saboui	Shiite	111

George Pouchigian was also initially favored by the Tashnag Party, but in the end officially not adopted or promoted as a candidate , as his chances of succeeding were not secured. He obtained 1850 preferential votes, almost all in Anjar, on the Myriam Skaff list.

On the eve of the elections instructions came from the TPLCC to the Anjar committee to give their preferential votes to Samir Aoun. Similarly, the pro-Tashnag Armenians in Zahlé, as well as AGBU members, cast their preferential votes for Samir Aoun. Only 1850 votes were cast for Pouchigian in Anjar, which had 3000 votes. 400 votes were cancelled in Anjar as there was no checking for a list or a preferential vote. The Sunnites, particularly of Kab Elias, voted for Bilezikjian, while some LF supporters cast votes for Kurdian.[185]

Those elected were: Anwar Joumaa, George Okeis, Michel Daher, Assem Araji, Salim Aoun and Eddy Demirjian.

A week after the elections Eddy Demirjian declared he had been supported by Nicolas Fattoush, who had taken him on his list.[186] Demirjian, although a candidate in the never-held elections of 2013 and 2014, was virtually unknown in the Armenian community of Lebanon.

Eddy Demirjian, born in Zahlé in 1969 of an Armenian father and a non-Armenian mother, had studied in Zahlé's Kalbeyn Gadisseyn School. He had attended St. Joseph University in Beirut. He has a Ph.D. in Public

Administration, a diploma in Finance, an MA in marketing, and a License in Public Administration. He has been an instructor of Public Administration at St. Joseph University since 1995 in Beirut and Zahlé. He has been elected 7 times to Zahlé's Traders Union, 1993-2017, and he is the author of several articles in his field. He is married to Ighnar Saade, has business establishments in Zahlé and is a member of social groups.[187]

On the eve of the elections, Hariri had warned of "dire consequences" if Mustaqbal failed to win a large bloc in the new parliament. In fact, his bloc fell from 32 seats to 20 seats. This was mainly due to the new electoral law and also because in some electoral districts he abandoned former Mustaqbal Current allies (Michel Pharaon, Nadim Gemayel, LF, Ramgavars, in Beirut I) and allied with the FPC against the LF (for instance in Zahlé). *L'Orient-Le Jour* wrote concessions by the March 14 Forces strengthened the March 8 Forces. Yara Abi Akl wrote the return of personalities close to Damascus in parliament was a slap in the face of the sovereigntist camp and added that personalities hostile to Hezbollah criticized the behavior of components of the March 14 camp.[188]

General Kasem Suleimani, Chief of the Iranian Al Qods Brigade, declared after the elections that Saudi Arabia had spent 200 million US dollars in support of its friends; however, Hezbollah and their friends had obtained 74 out of the 128 seats in the new parliament.[189] Nehmet Frem of the FPC rejected this statement.[190] However, a careful examination of the seat holders of the new parliament indicates that March 8 Forces had more MPs, but not an absolute majority. Due to new electoral alliances, March 14 Forces, as such, did not exist. Furthermore, the Mustaqbal Current had lost its multi-denominational aspect. Its elected MPs were mostly Sunnite.

After the elections, Koullouna Watani objected to the results of the Minorities seat in Beirut I. Michelle Tueni and Serge Toursarkissian, both on the "We Are Beirut" List, which had obtained 1272 votes, requested a manual recount of the votes in Beirut I, saying that the Ministry of Interior's official results did not correspond to the results gathered by their electoral machine.[191]

On May 9, 2018 each Armenian Party leader and district committee published a communique commenting on the election.

Hagop Pakradouni of the TPLCC said the Tashnag Party came out victorious from the elections, but added, as they had said in their meetings with voters, if voters did not wish to vote for the Tashnag candidates, they should have voted for the Henchag or the Ramgavar candidates. They had wished to see along with their MPs the other Armenian party MPs.[192]

The Henchag Party Lebanon Executive Body declared: First, a lot of electoral bribes were paid by individual candidates, which caused a negative

result. Second, many Lebanese Armenian voters voted for non-Armenian parties' candidates. Third, the Henchag Party would continue its role. Fourth, thanks to all the party members who worked hard in the elections and voted for their party candidate.[193]

The Ramgavar Party Lebanon District Committee thanked all those who had supported their candidates. However, they deplored the fact that Armenian unions (allusion to AGBU) had sold their votes to persons who had no role in the community. Some who could not speak Armenian and had had no connections with the Armenian community had been elected as MPs. The Armenian community faced a challenge of reviewing its relations. The party invited its members to assume their duties towards the nation and fatherland.[194]

Aztag deplored the fact that two Armenian parties had been deprived of their chance to reach parliament. The editorial said the Tashnag representative always said if voters did not want to vote for the Tashnag Party, they should vote for other Armenian party candidates.[195]

In the Ramgavar weekly *Baikar*, Barouyr Aghbashian wrote the Henchags and Ramgavars had not got into parliament due to the new electoral law, which did not allow the Armenian parties to unite and cooperate, as votes were dispersed, and due to the voters' disharmony and disorientation. The Tashnags secured three seats as they had strong cooperation from their voters. The most sensational result was the election of three Armenian MPs who were not members of the Armenian political parties, nor active in the community.[196]

After the elections were over the three MPs of the Tashnag Party formed the Armenian Bloc and on May 10, 2018 visited Catholicos Aram I of the Cilician See. The Catholicos told them he was happy about the formation of the Armenian Bloc; however, he added it would have been stronger had the Henchag and Ramgavar party candidates succeeded too. He stressed that the three Armenian political parties should cooperate with mutual understanding to continue to defend the rights and interests of the Lebanese Armenians.[197]

The next day the Armenian Bloc members along with Minister Gidanian received congratulations in the Armenian Prelacy's Yercho Samuelian Tricolor Hall. The heads of the three Armenian denominations in Lebanon were among those who offered congratulations.[198]

The Henchag Party had a meeting with their electoral machine members. Kalpakian thanked them for their work and discussed political and internal difficulties that had resulted in his failure to regain his seat.[199]

On May 22, 2018 the AGBU, under the leadership of its Lebanon District chairman Gerard Tufenkjian, held a reception in the Demirjian Center in honor of MP Jean Talouzian, whom they had supported. . The ambassador of

Armenia, along with the AGBU-AYA leadership, was there.[200] In its issue of June 3, 2018 *Baikar* weekly wrote Vartan Nazirian, Ramgavar Supreme Council president, had met Paula Yacoubian and congratulated her on her election.[201]

On May 14, 2018 Paula Yacoubian had received congratulations. Among those who congratulated her on her election was the delegation of the Armenian Popular Movement of Lebanon.[202]

The Ramgavar Party Lebanon District Committee led by Dr. Avedis Dakessian visited LF leader Samir Geagea on June 11, 2018 and congratulated him on the success of the LF in the election. The delegation mentioned the right of the Armenian community to have two ministers in a government of 30 ministers.[203] On June 20, the RLDC, led by Dr. Dakessian, visited Catholicos Aram I, an analysis of the legislative elections was carried out, and points to take into consideration in the future were stressed.[204]

On June 23, 2018 the AGBU-AYA Zahlé Antranik Club local committee organized a family dinner in the Antranik Sports field of Zahlé in the presence of 200 members and friends, amongst them the newly elected MP Eddy Demirjian, the former MP Shant Chinchinian and George Pouchigian.[205]

After the elections and obligatory consultations with the newly elected MPs, Saad Hariri was entrusted with forming the new government. This proved to be very difficult due to conflicting demands.

At one juncture in mid-October 2018, there were persistent reports that the Armenians would be given one seat in a 30 member cabinet. On October 18, 2018 the Armenian political parties met and insisted on two ministers as per the Taef Agreement.[206] Their demand was met. The Tashnags asked for the re-installation of Minister Gidanian and the LF presented Richard Kouyoumjian as their candidate. In a communique the RDCL saw this as the crowning of their alliance with the LF.[207]

Finally, on January 31, 2019 the government was formed. As foreseen Gidanian and Kouyoumjian were in the new cabinet.

After the formation of the cabinet Hagop Pakradouni revealed that in the preceding 48 hours an attempt had been made to move their ministerial candidate from the Ministry of Tourism to another ministry. However, due to the firm stance of the TPLCC and his calls to the Speaker of the Parliament, the PM designate and the Free Patriotic Current, this was avoided and Gidanian was appointed Minister of Tourism.[208]

Right after the first session of the cabinet on February 2, 2019, Minister of Social Affairs Richard Kouyoumjian visited the Armenian Catholic Patriarch-Catholicos Krikor Bedros XX and the Catholicos of Cilicia, Aram I. [209] On February 7, 2019, accompanied by a delegation of the RDCL, he visited Rev.

Mgrdich Karageozian, President of the Union of Armenian Evangelical Churches in the Near East, at the Union's headquarters.[210]

ENDNOTES

---

[1] Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume II, 1972-2017*, Beirut 2017, p. 284.
[2] *Ibid.*, p. 288.
[3] *Ibid.*, p. 289.
[4] *Ibid.*, p. 290.
[5] *Aztag*, Beirut, July 13, 2011.
[6] *L'Orient-Le Jour*, Beirut, August 11, 2012.
[7] *Ibid.*
[8] *L'Orient-Le Jour*, January 8, 2013, and February 16, 2013.
[9] Avsharian, p. 298.
[10] Ibid.
[11] Ibid.
[12] Ibid., p. 299.
[13] *L'Orient-Le Jour*, May 27, 2013, p. 4.
[14] Ibid.
[15] Website of the Ministry of Internal Affairs of Lebanon; *L'Orient-Le Jour*, May 28, 2013.
[16] In late December 2012, when the possibility of 2013 parliamentary elections was much talked about, Oghassapian, to put an end to rumors that he would change his political affinities, declared that since 2000 he had been with the Mustaqbal Current. However, he would not be a candidate in Ashrafieh as he had ceased to be in the bloc of Free Decision, nor would he be the candidate of the Ramgavar Party. His candidacy in any other district would be determined by the Mustaqbal Current and its chief (*L'Orient-Le Jour*, December 29, 2012).
[17] Avsharian, p. 299; *L'Orient-Le Jour*, June 1, 2013.
[18] Avsharian, p. 303.
[19] LBC TV broadcast of March 24, 2014.
[20] Avsharian, p. 306.
[21] Ibid., p. 307.
[22] Website of the Ministry of Internal Affairs of Lebanon. (May 15, 2018).
[23] *Zartonk* Daily, Beirut, September 18, 2014, p. 1.
[24] Avsharian, p. 309.
[25] *Aztag*, March 4, 2016.
[26] *Zartonk*, April 8, 2016, p. 1.
[27] Ibid., May 4, 2016, p. 1. *Aztag* in its local news section informed readers of the Ramgavar Party's objections to its marginalization.
[28] *Aztag*, May 5, 2016, p. 1; *Ararad* Daily, Beirut, May 6, 2016, p. 1.
[29] *Zartonk*, April 29, 2016, p. 1.
[30] Ibid., May 11, 2016.
[31] *Ararad*, May 11, 2016.

[32] *Aztag*, May 16, 2016.
[33] Website of the Ministry of Internal Affairs of Lebanon. (May 15, 2018).
[34] *Ararad*, May 17, 2016, p. 1.
[35] Avsharian, p. 313 fn99.
[36] Ibid., p. 314.
[37] *L'Orient-Le Jour*, January 21, 2017, p. 2.
[38] *The Daily Star*, Beirut, June 15, 2017, p. 2.
[39] *Ibid.*
[40] *Ibid.*
[41] Ziad Abdel Samad, "Citizenship as a Doorway to Civil Peace, Security and Social Stability," *The Peace Building In Lebanon*, news supplement, Issue # 19, August 2018, p. 3.
[42] *Aztag*, October 17, 2017, p. 1 and November 2, 2017, p. 1.
[43] Ibid., July 5, 2017, p. 10.
[44] *L'Orient-Le Jour*, September 16, 2017, p. 2; *Zartonk*, September 15, 2017, p. 1; *Aztag*, September 15, 2017, p. 10. While all the newspapers gave this information, *Zartonk* congratulated Dr. Arda Ekmekji on her appointment.
[45] *Time,* magazine, New York, November 27-December 4, 2017, p. 8.
[46] *L'Orient-Le Jour*, December 16, 2017, p. 3.
[47] *Zartonk,* January 23, 2018, p. 1.
[48] Philipe Abi Akl, "La Perspective d'une Mainmise du Hezbollah sur le Parlement suscite des crainte," *L'Orient-Le Jour*, January 13, 2018, p. 2.
[49] Aurelie Daher, "Le Retour de Hariri a Riyad, Symbole d'un ajustement Saoudien?' *L'Orient-Le Jour*, March 3, 2018, p. 9.
[50] Joseph Bahout, "Beaucoup de Bruit pour Rien," *L'Orient-Le Jour*, May 5, 2018.
[51] *Ararad*, May 1, 2012, p. 1.
[52] *Ibid.*, September 25, 2012; Ararad, March 16, 2013.
[53] *Nor Or Weekly,* Los Angeles, November 19, 2015, p. 1.
[54] *Zartonk,* November 24, 2017; *Baikar Weekly*, November 19, 2017, p. 1.
[55] *Khosnag* Monthly, Beirut, January 2017, pp. 23-25.
[56] *Baikar,* January 29, 2017, p. 1.
[57] *Khosnag,* February 2018, p. 19.
[58] *Ibid.,* December 2017, p. 19.
[59] *Zartonk,* June 28, 2017.
[60] *Aztag,* October 18, 2017, p. 4.
[61] *Ararad,* November 22, 2017, p. 1.
[62] *Ibid.,* October 21, 2017, p. 1.
[63] *Aztag,* December 9, 2017.
[64] *Aztag,* October 17, 2017 and January 25, 2018, p. 1.
[65] *Ibid.,* November 1, 2018, p. 1.
[66] *Ibid.,* December 7, 2017, p. 1 and March 11, 2018, p. 1.
On February 26, 2018, at the Boustros Palace, Foreign Minister Bassil, Pakradouni and Nader Hariri examined the electoral situation and the possibility of concluding electoral alliances (*Aztag*, February 27, 2018, p. 1).

[67] *Aztag,* January 11, 2018, p. 1.
[68] *Ibid.,* November 2, 2017, p. 1.
[69] *Ibid.,* January 11, 2018, p. 1.
[70] *Ibid.*
[71] *Ibid.,* February 6, 2018, p. 1.
[72] *Ibid,* September 9, 2017, p. 1.
[73] *Ararad,* February 8, 2018; *Aztag,* February 8, 2018.
[74] *Zartonk,* February 7, 2018, p. 1.
[75] *Ibid.,* February 8, 2018, p. 7.
[76] *Ibid.,* April 12, 2018, p. 2.
[77] *Ibid.,* December 4, 2017.
[78] *Ibid.,* February 16, 2018.
[79] *Ibid.*, March 10, 2018.
[80] *Aztag*, March 6, 2018, p. 1.
[81] *Ararad*, December 4, 2017, p. 1.
[82] *Ibid.*, February 17, 2018, p. 1.
[83] *Ibid.*, March 6, 2018, p. 1.
[84] *Aztag*, February 12, 2018.
[85] Website of the Ministry of Interior Affairs of Lebanon. (May 15, 2018).
[86] *L'Orient-Le Jour*, February 7, 2018, p. 3.
[87] *Aztag, March 23, 2018, p. 1.*
[88] *Zartonk*, February 16, 2018; March 29, 2018, p. 1.
[89] *Aztag*, March 23, 2018, p. 1.
[90] *Zartonk*, March 29, 2018, p. 3.
[91] Ibid.
[92] *Aztag*, March 23, 2018, p. 1.
[93] *Baikar*, April 8, 2018, p. 11.
[94] *Aztag*, March 23, 2018, p. 1.
[95] *Baikar*, March 4, 2018, p. 12; June 17, 2018, p. 13.
[96] *L'Orient-Le Jour*, January 27, 2018, p. 8.
[97] *Ibid.*, February 14, 2018, p. 2.
[98] *Ibid.*, April 20, 2018, p. 3.
[99] Ibid., May 3, 2018, p. 3.
[100] *Zartonk*, March 26, 2018, p. 1.
[101] *L'Orient-Le Jour*, April 6, 2018, p. 3.
[102] *Aztag,* April 14, 2018, p. 1.
[103] *Ararad*, March 27, 2018, p. 1.
[104] Ibid; April 13, 2018, p. 1.
[105] *Aztag,* April 27, 2018, p. 1.
[106] Ibid., March 26, p. 1.
[107] *L'Orient-Le Jour*, March 10, 2018, p. 3.
[108] Ibid.

Yorgui Teyrouz remarked on social media that the Armenian Genocide had not succeeded, that he is a living proof that the Armenian spirit continues (*The Daily Star*, April 25, 2018).

[109] *L'Orient-Le Jour*, March 10, 2018, p. 3; *The Daily Star*, May 3, 2018.

[110] *L'Orient-Le Jour*, March 10, 2018, p. 3.

[111] *Baikar*, April 8, 2018; *Khosnag*, April 2018, # 4, p. 75; *Zartonk*, April 12, 2018, p. 4; *Ararad*, April 13, 2018.

[112] Before Hariri's support for Michel Aoun, Serge Toursarkissian had visited Aoun and later, after the latter's election, he attended the consultations for the nomination of a new PM as an independent MP and not with the Mustaqbal Current. The last time he was with the Henchag MP in an official visit was their visit to the Mufti of the Republic in November 2017, after Hariri's resignation and forced stay in Saudi Arabia.

[113] *Diar* Daily, Beirut, April 4, 2018, p. 10.

[114] *Ibid.*, April 18, 2018.

[115] The Ramgavar Baikar Club had held a social event under the patronage of Mr. and Mrs. Sebouh Mekhjian at Nakhil Restaurant in Dbaye on January 6, 2013. Mekhjian's presence was noted at the 95th anniversary of the Ramgavar party celebrations at the Tekeyan Center.

[116] *Khosnag*, April 2018, p. 75.

[116] *Aztag*, February 20, 2018, p. 1.
AnNahar wrote on February 20, 2018 that a Murr-Tashnag and Free Patriotic Current alliance was being formed in Northern Metn. Voice of Lebanon Radio Station (92.3) also said the same in its broadcast.

[118] *L'Orient-Le Jour*, March 17, 2018, p. 3.

[119] *Aztag*, March 17, 2018, p. 2.

[120] Ibid., March 26, 2018, p. 1.

[121] *Ararad*, March 31, 2018, p. 2.

[122] *Hask*, March-April 2018, p. 196.

[123] *The Daily Star*, April 25, 2018.

[124] *Zartonk*, March 19, 2018, p. 1; *L'Orient-Le Jour*, March 19, 2018, p. 3.

[125] *Zartonk*, September 11, 2017, p. 1.

[126] *Aztag*, December 4, 2017.

[127] Ibid., December 18, 2017.

[128] Ibid., December 27, 2017, p. 1.

[129] Ibid., March 23, 2018, p. 1.

[130] *Diar*, April 18, 2018, p. 5.

[131] *L'Orient-Le Jour*, April 6, 2018, p. 2.

[132] *Zartonk*, April 24, 2018, Special issue, p. 20.

[133] *Aztag*, March 30, 2018, p. 2.

[134] *Ibid.*, April 3, 2018, p. 2.

[135] *Ibid.*, April 11, 2018, p. 5.

[136] *L'Orient-Le Jour*, April 11, 2018.

[137] *Diar*, April 18, 2018, p. 5.

[138] Anne Marie El-Hage, "Zahlé, une Bataille Charnière qui gagne tous les jours en Fièvre", *L'Orient-Le Jour*, April 6, 2018, p. 5.
[139] *Aztag*, April 2, 2018.
[140] Ibid., April 16, 2018.
[141] Ibid., April 19, 2018.
[142] Ibid., April 21, 2018.
[143] Ibid., April 27, 2018, p. 2.
[144] Ibid., May 2, 2018.
[145] Ibid., May 5, 2018.
[146] Ibid., April 20, and April 30, 2018, p. 1.
[147] *Ararad*, April 16, 2018, p. 1.
[148] Ibid.
[149] Ibid.
[150] *Zartonk*, April 13, 2018, p. 4.
[151] *Zartonk*, April 30, 2018, p. 1.
[152] *L'Orient-Le Jour*, May 3, 2018, p. 3.
[153] *Zartonk*, April 23, 2018, p. 1.
[154] *Baikar* Weekly, April 8, 2018, p. 10.
[155] *Aztag*, March 13, 2018.
[156] *Aztag*, April 20, 2018, p. 3, and March 23, 2018.
[157] *L'Orient-Le Jour*, March 30, 2018, p. 2.
[158] *L'Orient-Le Jour*, April 28, 2018, p. 2; *Aztag*, April 30, 2018.
[159] *Aztag*, May 3, 2018, p. 3.
[160] *Zartonk*, May 5, 2018, p. 7.
[161] *The Daily Star*, April 26, 2018.
[162] *L'Orient-Le Jour*, April 21, 2018, p. 2.
[163] *Ibid.*, April 11, 2018, p. 2.
[164] *The Daily Star*, April 11, 2018, p. 2.
[165] *L'Orient-Le Jour*, May 3, 2018, p. 1. On election eve, May 5, 2018, the Horizon program of Shant Armenia TV Station in Yerevan mentioned in its news the Tashnag and Henchag alliance with Mustaqbal and the Free Patriotic Current and added "the Ramgavars have allied with the extreme rightist Lebanese Forces." Two individual candidates, Paula Yacoubian and Sebouh Mekhjian, were given particular attention.
[166] *L'Orient-Le Jour*, May 7, 2018, p. 1.
[167] *The Daily Star*, May 7, 2018, p. 1.
[168] *Aztag*, May 7, 2018, p. 1.
[169] *Zartonk*, May 7, 2018. The newspaper mistakenly printed May 1.
[170] *Ararad*, May 7, 2018, p. 1.
[171] *Baikar* Weekly, May 13, 2018, p. 1.
[172] *Khosnag* Monthly, # 5, May 2018, p. 4.
[173] Roupen Avsharian lecture at the Tekeyan Center on January 24, 2018.
[174] *Aztag*, June 17, 2017, p. 1.

Hagop Pakradouni in vain asked the parliament to have the Protestant (Evangelical) seat moved to Beirut I, as it had 3900 Evangelical votes, while Beirut II had 2968 votes (*Aztag*, June 17, 2017, p. 1).

[175] *L'Orient-Le Jour*, May 11, 2018, p. 3.

[176] Website of the Ministry of Internal Affairs of Lebanon. (May 15, 2018).

[177] *L'Orient-Le Jour*, May 11, 2018, p. 3 gave Alina Clonsian 123 preferential votes.

[178] It was generally assumed by well-informed sources that between 2000 and 3000 Lebanese Armenians from abroad voted for candidates in Beirut, Metn and Zahle, in Lebanese embassies or in Lebanon, to which they had traveled through the efforts of, essentially, the Tashnag Party.

[179] The above results were received from the Ramgavar electoral machine, through Dr. Avedis Dakessian. The present writer tried to secure the preferential results of the Tashnag party in Beirut, through MP Hagop Terzian and the Henchag Party results from the Henchag Executive Body member Paul Yacoubian, but could not succeed in obtaining them.

[180] Discussions with Mr. Paul Yacoubian and Mr. Jirayr Tanielian.

[181] *Aztag*, October 1, 2018, p. 2.

[182] *L'Orient-Le Jour*, May 16, 2018, p. 2.

[183] *Aztag*, October 1, 2018, p. 2.

[184] *L'Orient-Le Jour*, May 12, 2018, p. 3.

[185] Discussion with the president of the municipal council of Anjar, Mr. Vartkes Khoshian, on November 9, 2018.

[186] *L'Orient-Le Jour*, May 11, 2018.

[187] Website of the Ministry of Internal Affairs of Lebanon, biographies of all candidates. (May 15, 2018).

[188] *L'Orient-Le Jour*, May 9, 2018, p. 4.

[189] Voice of Lebanon Radio broadcast news, June 12, 2018, 8:15 pm.; *L'Orient-Le Jour*, June 13, 2018.

[190] *L'Orient-Le Jour*, June 13, 2018.

[191] *Ibid.*, May 12, 2018, p. 2.

[192] H. Pakradouni, "Bidi Sharounagenk Dzarayel Ampoghch Lipananahayoutian [We shall continue to serve all the Lebanese Armenians], *Aztag*, May 9, 2018, p. 1.

[193] *Ararad*, May 9, 2018, p. 1.

[194] *Zartonk*, May 9, 2018, p. 3.

[195] *Aztag*, May 8, 2018, p. 1.

[196] Barouyr Aghbashian, "Nor Khorhertarane Gerna Ellal Joghovertagan Yev Joghovertamadouyts?" (Can the new parliament be popular and people serving?), *Baikar*, June 10, 2018, p. 5.

[197] *Hask*, # 5-6, May-June 2018, p. 300; *Aztag*, May 11, 2018, p. 1.

[198] *Aztag*, May 12, 2018, p. 1.

[199] *Ararad*, May 12, 2018, p. 1.

[200] "Reception in Honor of Lebanon's newly elected MP General Jean Talouzian", *Khosnag*, # 5, May 2018, p. 15.

[201] *Baikar*, June 3, 2018, p. 3.

[202] "Paula Yacoubian," *Spurk*, January-December 2018, p. 16.
[203] *Zartonk*, June 12, 2018, p. 1.
[204] *Zartonk*, June 21, 2018, p. 1.
[205] *Khosnag*, June-July 2018, p. 73; *Baikar*, May 27, 2018, p. 12.
[206] *Aztag*, October 19, 2018, p. 1; *Ararad*, October 19, 2018, p. 1; *Zartonk*, October 19, 2018, p. 1.
[207] *Zartonk*, November 2, 2018, p. 1.
[207] *Aztag*, February 2, 2019, p. 1.
[208] *Aztag*, February 2, 2019, p. 1.
[209] *Zartonk*, February 4, 2019, pp. 1-2.
[210] Ibid., February 8, 2019, p. 1.
The RDCL delegation did not include Dr. Avedis Dakessian, the party candidate in the elections, as he had apparently resigned from his position as co-chairman of the RDCL and from membership in the RDCL, since his name did not appear on the new list of the RDCL published in *Zartonk* on January 29, 2019, on page 2.

ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՄԻՇԷԼ ԱՈՒՆԻ (2016-) ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ
(Ամփոփում)

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Նախքան 2018ի խորհրդարանական ընտրութիւններուն անդրադառնալը, հեղինակը տուած է ընթացքը 2009ին ընտրուած խորհրդարանին պաշտօնավարու-թեան երկարաձգումին եւ 2013 ու 2014ին ծրագրուած ընտրութիւններուն, ո-րոնք չկայացան: Իվերջոյ նախագահ Միշէլ Աունի ընտրութենէն ետք, գրեթէ մե-տասաներորդ ժամուն, համեմատական դրութեամբ եւ մէկ թեկնածուի քուէար-կութեան դրութեամբ ընտրական նոր օրէնքի մը շուրջ համաձայնութիւն գոյացաւ:

Ընտրական նոր օրէնքը արգելք եղաւ հայկական միասնական ցանկի մը Պէյ-րութի մէջ: ՀՅԴ եւ ՍԴՀԿ գործակցեցան Պէյրութի Ազատ Հոսանք-Մուսթաքպալ ցանկին հետ: ՌԱԿ գործակցեցաւ Լիբանանեան Ուժերու հետ Պէյրութի եւ Մեթնի մէջ: Իսկ ՀՅԴ Մեթնի մէջ գործակցեցաւ Ազատ Հոսանք եւ Ղովմի Կուսակցութեան Դաշինքին հետ:

Ընտրական նոր օրէնքին բերումով անհատ թեկնածուներ տեղ գտան քաղաքացիական ընկերութեան եւ Զահլէի մէջ հակընդդէմ ցանկերու վրայ: Ընտրութեանց արդիւնքն այն եղաւ, որ ՀՅԴ ունեցաւ երեք երեսփոխաններ (Յակոբ Բագրատունի, Յակոբ Թերզեան եւ Ալեքսանտր Մաթոսեան) եւ վերակազմեց Հայկական Պլոքը, գործակցելով Ազատ Հոսանքին կազմած «Հզօր Լիբանան» խումբին հետ: Հայկական աւանդական միւս երկու կուսակցութիւնները աթոռ չունեցան: Երեք անհատական թեկնածուներ՝ Ժան Թալուզեան (որ ստացաւ ՀԲԸՄ-ՀԵԸի նեցուկը), Փոլա Եագուպեան եւ Էտի Տեմիրճեան ընտրուեցան:

Նախորդ ընտրութիւններուն նման, միթինկներ եղան, բայց բուռն վէճեր ու կծու ընտրապայքար չմղուեցաւ:

Ընտրութիւններէն ետք կառավարութեան կազմութիւնը ձգձգուեցաւ: Նոր կառավարութեան մէջ մտան Աւետիս Կիտանեան (Դաշնակ) եւ Րիշար Գույումճեան (Լիբանանեան Ուժեր): ՌԱԿ այս վերջինին դահլիճ ընդգրկուիլը նկատեց Լիբանանեան Ուժերու հետ իր համաձայնութեան դափնեպսակը:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ԳԱՒԱԹԻ ՇԵՓՈՐՆԵՐՈՒՆ ԱՌԵՂՇՈՒԱԾԻՆ ԲԱՑԱՅԱՅՏՈՒՄԸ

ԶԱՒԷՆ ԿՆԵԱՋԵԱՆ
zavenkniasian@yahoo.com.ar

ՄՈՒՏՔ

Հայկական հնագիտութեան համար անկիւնադարձային երեւոյթ մը հանդիսացաւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Կոտայքի մարզի Քարաշամբ բնակավայրի շրջակայքը կատարուած պեղումներու ընթացքին, դրուագազարդ գաւաթի մը յայտնաբերումը հնագէտ Վահան Յովհաննիսեանի կողմէ 1987ին: Այս եզակի «գանձը» գտնուեցաւ միջին պրոնզէդարեան ժամանակաշրջանի իշխանաւորի մը դամբարանէն[1]:

Արծաթեայ գաւաթի իրանը գլանաձեւ է, բարձրութիւնն է 13.2 սմ., լայնութիւնը՝ 10,6 սմ. եւ ծանրութիւնը՝ 215 կրամ:

Ք.ա. ԻԲ.-ԻԱ. դարերուն ստեղծուած այս գտածոն մկրտուեցաւ «Քարաշամբի Գաւաթ» անունով եւ ընդգրկուեցաւ Հայաստանի Պետական Պատմութեան Թանգարանի հաւաքածոյին մէջ՝ թիւ 2867-1 պիտակով:

Գաւաթին վրայ կը գտնենք վեց հորիզոնական գօտիներ, որոնց վրայ կան զանազան պատկերներ՝ առիւծներու եւ յովազներու շարք, վարազի որսի տեսարան, որսորդական շուն, նիզակակիրներ, սուսերակիրներ, մարտի տեսարան, զինաթափուած գերիներ, պարտուածներու մահապատիժի տեսարան, ռազմական աւար, գլխատուած թշնամիներու գլուխներ, դիցաբանական առիւծագլուխ արծիւ, այծ մը յօշոտող առիւծ եւն.: Այս հարուստ պատկերները նիւթ կը պարունակեն այդ ժամանակաշրջանի ընկերային համակարգի, մշակոյթի մանրամասնութիւններուն եւ մասնաւորապէս՝ տիրող դիցաբանական-առասպելաբանական ըմբռնումներուն մասին:

Հիմնական նիւթերէն զատ, Քարաշամբի Գաւաթը հարուստ տեղեկութիւններ կը պարունակէ այսպէս կոչուած «կողմնակի» նիւթերու մասին, օրինակ՝ սպառազինութիւն, կահոյք, հագուստեղէն, ծիսագիտութիւն, երաժշտագիտութիւն եւն.:

Իր առանձնայատկութիւններուն բերմամբ, Քարաշամբի Գաւաթը հին արեւելեան կիրառական արուեստի գլուխգործոց մը համարուած է մասնագէտներու կողմէ: Նկատի ունենալով թէ՛ դրուագազարդ գօտիներուն բովանդակութիւնը եւ թէ՛ մետաղամշակման որակը, ինչպէս նաեւ օգտագործուած գեղագիտական սկզբունքներու ամբողջութիւնը՝ գտածոն եզա-

կի երեւոյթ մըն է տարածաշրջանի հնագիտութեան պատմութեան համար:

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ԳԱՒԱԹԻ «ԱՆԾԱՆՕԹ ԻՐԵՐԸ»

Երաժշտագիտութեան համար շատ կարեւոր են Քարաշամբի Գաւաթի երկրորդ գօտիին պատկերները: Այստեղ դրուագուած են երեք տեսարան՝ ծիսական արարողութիւն, զինուած ընդհարում եւ պարտուած թշնամիի գերեվարութիւն: Առաջին տեսարանին գլխաւոր անձը գահին բազմած «մեծաւոր» մըն է (իշխա՞ն, թագաւո՞ր, աստուա՞ծ): Անոր դիմաց զոհասեղաններ կան՝ ծիսական անօթներով եւ արարողութեան սպասարկող քուրմերով: Քուրմերը արու եղջերու կը բերեն դէպի զոհասեղան որպէս զոհաբերումի կենդանի: Ծիսական այս արարողութիւնը կ'ամբողջացնեն «մեծաւոր»ին ետեւը տեղադրուած նուագածու մը՝ քնարը ձեռքին, եւ երկու անծանօթ իրեր բռնած անձեր:

Մեր կարծիքով, այս 'անծանօթ իրեր'ը օդահունչներու (փչողական) ընտանիքէն երաժշտական գործիքներ են՝ անծանօթ տեսակի շեփորներ[2]:

Այս նուագարանները անտարակոյս օդահունչներ են, բայց չեն նմանիր Հայկական Բարձրաւանդակի եւ շրջակայ տարածքի որեւէ հին կամ նոր նուագարանի: Ինքնին տարաշխարհիկ երաժշտական գործիքներու առջեւ կը գտնուինք: Ահա թէ ինչու նիւթին անդրադարձողները մեծ վերապահութեամբ մօտեցած են եւ, բացի նշելէ թէ անոնք պատկերուած են գաւաթի երկրորդ գօտիին վրայ, ո՛չ հնագէտները, ո՛չ արուեստաբաններ եւ ո՛չ ալ երաժշտագէտները ուրիշ խօսք կամ մեկնաբանութիւն ըրած են: Պարզապէս գաւաթը նկարագրելու ժամանակ խնդրոյ առարկայ շեփորները նշուած են իբրեւ «անծանօթ իրեր» կամ «հովահարներ» կամ ալ կասկածով՝ «փողային նուագարաններ (՞)»:

Ընդհանրապէս, գաւաթի մասին շրջանառութեան մէջ եղած տեղեկութիւնները ուրիշ բան չեն, քան Յովհաննիսեանի 1988ի ռուսերէն աշխատութեան կից հայերէն ամփոփումին ընդօրինակումը կամ վերաշարադրումը[3]: Քիչ մը աւելի ծաւալուն նկարագրութիւնները պարզապէս օգտուած են Յովհաննիսեանի բուն գրութենէն**:**

Ինչպէս նշեցինք, շատ քիչեր անդրադառնած են այս «անծանօթ իրեր»ու մանրամասնութեանց, մեծաւ մասամբ իբրեւ «հովահար»[4] ներկայացնելով զանոնք, անշուշտ հետեւելով նոյն Յովհաննիսեանի աշխատութեան՝

> За спиной «царя» изображениы двое, повидимому, коленопреклонных слуг с опахалами в правых руках[5] - («Արքայի» պատկերին ետեւը, ըստ երեւոյթին, երկու ծնրադիր ծառաներ իրենց աջ ձեռքերուն հովահարներով):

Բայց ինչպէ՞ս հովահարներ տեսնել երբ կարելի է անորոշութենէ փրկել այս «անծանօթ իրեր»էն գոնէ մէկը: Երկրորդ՝ այսինքն վարի նուագածուի պարագային, յստակ կարելի է նշմարել գործիքէն դուրս ցցուող խողովակաձեւ ձողիկ մը եւ այս ձողիկին հպած նուագածուի շուրթերը: Պարզ է, որ կը գտնուինք բերանոցի[6] մը առջեւ: Իսկ եթէ կը գտնուինք բերանոցի մը առջեւ, ուրեմն դէպի վեր ներկայացուած մասը՝ աստիճանաբար լայնցող եւ մեծաձաւալ փողալայնուկով աւարտող հին շեփորի մը նուագափողն է:

Առաջին նուագածուի բերանին մասը քիչ մը անորոշ է, բայց բոլոր միւս տարրերը կը նմանին երկրորդին:

Այս փաստերուն ակնյայտութեան պատճառով, նոյն Յովհաննիսեանը իր առաջին աշխատութենէն չորս տարի ետք նոյն պատկերումներուն համար արդէն «... կարծես փողային նուագարաններ կը փչեն...»[7] գրած է:

Յամենայն դէպս, կասկածները յարատեւած են այն աստիճան որ, օրինակ, Ֆրանսայի մէջ 1996ին տեղի ունեցած "Arménie des origines au IVe siècle" մեծաշուք ցուցահանդէսին առիթով հրատարակուած գիրք-ուղեցոյցին մէջ գրուած է՝ «... les deux autres soufflent (?) dans des instruments à vent (?) ...»[8], այսինքն «... միւս երկուքը կը փչեն(՞) փողային գործիքներ(՞)...»:

Փղոսկրեայ նուագափողով սիուա շեփորի գեղեցիկ օրինակ մը,
Լամու կղզիի թանգարան, Քենիա

ՔԵՆԻԱՅԻ «ՍԻՈՒԱ (SIWA) ՇԵՓՈՐԸ

Առեղծուածին բացայայտման սկիզբը կը գտնենք հայաշխարհէն շատ հեռու, Ափրիկէի մէջ: Քենիայի ափամերձ Lamu - Լամու եւ Pate - Փաթէ կղզիներու բնիկները, որոնք սուահիլի խօսող ժողովուրդներու զանգուածին կը պատկանին, կ'օգտագործեն բաւական տարաշխարհիկ օդահունչ մը, զոր սիուա - siwa կը կոչեն: Մեր կարծիքով, սիուաները եւ Քարաշամբի շեփորները գրեթէ նոյն կառուցուածքն ունին:

Սիուա շեփորները կը բաղկանան երեք հատուածներէ՝

1) աստիճանաբար լայնցող նուագափող

2) փչանցքի հատուած

3) ստորին հատուած

Առաջին հատուածը աստիճանաբար լայնցող գործիքին նուագափողն է, որ կը պատրաստուի մետաղէ՝ ընդհանրապէս արոյրէ: Օգտուելով փիղերու ժանիքներու բնական կոր ձեւէն, գործիքը կը պատրաստուի նաեւ փղոսկրէ, մակերեսը գեղեցկացնելով երկայնակի ակօսներու քանդակումով: Երկրորդ եւ երրորդ հատուածները պատրաստուած են արոյրէ կամ փայտէ, շատ գեղեցիկ տաշուած փորագրութիւններով:

Երկրորդ հատուածը շատ կարեւոր է, որովհետեւ հոն կը գտնուի փչանցքը: Թէեւ սիուան բերանոցաւոր նուագարաններու ընտանիքին կը պատկանի, անոր բերանոցը անջատ բաղադրամաս մը չէ, այլ նոյն սնամէջ գլանաձեւ երկրորդ հատուածին վրայ տաշուած բացուածք մը: Իսկ երրորդ հատուածը միակտոր է եւ իր ծանրութեամբ կը հաւասարակշռէ ընդհանուր գործիքը:

Քարաշամբի գաւաթն ու շեփորահարները

Երաժշտագիտութեան տեսանկիւնէն, այս նուագարանը կը պատկանի «բնական շեփոր»ներու ընտանիքին, որոնք հնարաւորութիւն ունին արտաբերելու բնական հնչիւնաշարի ձայնաստիճանները: Սիուան կողմնա-

յին փչանցքով բնական շեփոր մըն է, որովհետեւ բերանոց/փչանցքը տեղադրուած է ո՛չ թէ նուագարանի ա-ռանցքին վրայ այլ անոր աջ կողմը:

Այս ծիսական շեփորները կը գոր-ծածուէին Արեւելեան Ափրիկէի ծովեզերեայ շրջաններու եւ մերձակայ կղզիներու մէջ, մինչեւ ԺԹ. դարը, ազդարարելու համար կրօնական եւ տօնական այլեւայլ գործողութիւններ, կամ վտանգի պարագային համայնքը զգուշացնելու համար: Հին ժամանակ, սիուան տիրող դասի իշխանութեան խորհրդանիշը եղած է, այն աստիճան

նուագածուները բարձր կարգավիճակ վայելելով, որ անոր կորուստը կառավարիչին համար իշխանութեան կորուստի համազօր էր:

Ներկայիս սիուաները պահպանուած են Լամու եւ Փաթէ կղզիներու մէջ, բայց կը գործածուին միայն ժողովրդական տօնախմբութիւններու ժամանակ[9]:

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ԳԱԽԱԹԻՆ ՇԵՓՈՐՆԵՐԸ

Ձեռքի տակ ունենալով ափրիկեան սիուաներու մասին տեղեկութիւնները եւ Քարաշամբի գաւաթի պատկերները, կրնանք յստակացնել եւ յաւելել Քարաշամբի շեփորներուն մասին մեր պատկերացումները:

Ափրիկեան սիուաներուն պէս, Քարաշամբի շեփորներուն առաջին հատուածը աստիճանաբար լայնցող գործիքին նուագափողն է, որ կ'ա-ւարտի մեծածաւալ փողալայնուկով: Ըստ քանդակուած պատկերներուն, նուագափողը սկսելով իր միջին մասէն պարոյկածեւ գալար մը կը կատարէ նախ դէպի վար եւ յետոյ դէպի վեր: Այսպէս, երբ ընդհանուր գործիքը դիտենք իր ամբողջութեամբ՝ մեծածաւալ պարոյկի ձեւ ունի ան:

«Քարաշամբի Գաւաթ»ը կը վերագրուի պրոնզէդարեան ժամանակաշրջանին, ինչ որ մեզի կը թելադրէ, որ շեփորի նուագափողին պատրաստութեան հաւանական նիւթը պրոնզը կրնայ եղած ըլլալ:

Երկրորդ կամ միջին հատուածը, ինչպէս նշեցինք, դուրս ցցուող խողովակաձեւ ձողիկ մը կը կրէ որ հպած է նուագածուի բերնին: Պարզ է որ այս հատուածը սնամէջ է, հոն կ'ամրանան թէ՛ բերանոցը եւ թէ՛ նուագափողը, ապահովելով անհրաժեշտ օդային շրջանառութիւնը: Նուագածուները այս հատուածէն բռնած են Քարաշամբի մեծածաւալ շեփորները:

Քարաշամբի Գաւաթի շեփորները նուագելու դիրքը, ըստ պատկերման, եղած է հետեւեալը.- նախ գործիքը կը բռնէին միջին մասէն, պահելով զայն ուղղահայեաց դիրքով, նուագափողը դէպի վեր, իսկ գործիքի կորութեան կիզակէտը դէպի առաջ: Յետոյ կը բարձրացնէին զայն մինչեւ որ բերանոցը հասնէր նուագածուի շրթներուն: Գործիքը չէր տատաներ շնորհիւ ստորին մասի ծանրութեան հաւասարակշռող դերակատարութեան:

Դատելով գաւաթի պատկերներու ընձեռած տուեալներէն, պարզ է որ Քարաշամբի շեփորները կ'օգտագործուէին բնոյթով կրօնածիսական, մարտական եւ հանդիսաւոր ազդանշաններ կատարելու համար: Նուագարանին բարձր կարգավիճակը եւ պատուաւոր ըլլալը կը բխի գաւաթի երկու նուագածուներուն տեղադրութենէն՝ ճիշտ «մեծաւորի» ետեւը: Նուագածուները այնպիսի ձեւով ներկայացուած են, որ կրնանք որոշ վստահութեամբ հաստատել, թէ «մեծաւորի» թիկունքի աջ եւ ձախ կողմերը կը գտնուին: Այս նուագածուները ո՛չ թէ ծառաներ պէտք է եղած ըլլան, այլ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ, որոնք շեփորները ձեռք պահած, պատուաւոր պահակներու պէս կանգնած են:

Քարաշամբի շեփորներն ալ կը պատկանին «բնական շեփոր»ներու ընտանիքին, հնարաւորութիւն ունենալով արտաբերել բնական հնչիւնաշարի ձայնաստիճաններ: Այս գործիքները պէտք է ունեցած ըլլան հզօր եւ ուժեղ ձայն:

Քարաշամբի շեփորները կը տարբերին ափրիկեան սիուաներէն որովհետեւ ունեցած են մեծ բերանոց մը, որ բաւական կը նմանի ժամանակակից **բերանոցաւորներու**[10]՝ շեփորներու[11], գալարափողերու[12], թրոմպոններու[13] եւն.:

Պատկերները շատ փոքր են, եւ պարզ է որ մետաղագործ վարպետին դժուար եղած է իւրաքանչիւր բաղադրամաս ներկայացնել իր իսկական համաչափութեամբ, այդուամենայնիւ կարելի է գոնէ նուագարաններուն մօտաւոր չափերը պատկերացնել, նկատի ունենալով մարմին/նուագարան չափերու յարաբերութիւնը: Քարաշամբի շեփորները, ըստ մեր չափումներուն, մօտաւորապէս 1.40 մեթր երկարութիւն ունեցած են, գուցէ նաեւ քիչ մը աւելի երկար՝ նկատի ունենալով գործիքին կորութիւնը եւ նուագափողին գալարը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այս միջին պրոնզէդարեան երաժշտական գործիքը դարերու ընթացքին լիովին անհետացած է ամբողջ տարածաշրջանէն, ինչ որ դժուարացուցած է գաւաթի պատկերներուն՝ առեղծուածային շեփորներուն էութեան բացայայտումը:

Ներկայիս, շնորհիւ բաղդատական նուագարանագիտութեան, կրնանք հաստատել, որ Քարաշամբի Գաւաթի «անծանօթ իրեր»ը մեծածաւալ շեփորներ եղած են:

[1] В. Э. Оганесян, “Серебряный кубок из Карашамба” (Վ. Է. Յովհաննիսեան, Քարաշամբի արծաթէ գաւաթը), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, Երեւան, 1988:4, էջ 145-61:

[2] Շեփոր ներկայիս կը համապատասխանէ ֆր. trompette, գերմ. trompete, անգլ. trumpet, ռուս. труба, եւ այլ բառերու:

[3] Յովհաննիսեան, էջ 161:

[4] *«Թագաւորի թիկունքին հովիարներ պահած երկու ծառայ եւ քնարահար նուագածու»* (Wikipedia - Վիքիպեդիա՝ «Գաւաթ (մ.թ.ա. 22-21-րդ դարեր, Քարաշամբ)»:

[5] Յովհաննիսեան, էջ 151:

[6] Բերանոց՝ որոշ տեղեր նաեւ մունդշտուկ՝ գերմ. Mundstuck, ռուս. мунштук, անգ. Mouthpiece:

[7] V. E. Oganesian, “A Silver Goblet from Karashamb”, *Soviet Anthropology and Archeology,* 1992, էջ 84-102:

[8] Jacques Santrot, *Arménie: Trésors de l'Arménie Ancienne, des Origines au IVe Siècle,* Nantes, Editeur Somogy, 1996, էջ 65:

[9] R. R. Marett, “The Siwa in East Africa”, *Folklore Journal*, Vol. 25, No. 4, Dec. 31, 1914, London, էջ 499-500:

[10] Բերանոցաւոր՝ որոշ տեղեր նաեւ մունդշտուկաւոր:

[11] Շեփոր՝ տե՛ս ծնթ. 2:

[12] Գալարափող՝ ներկայիս կը նշանակէ ինչ որ իտալ. corno, ֆր. cor կամ cor d’harmonie, գերմ. Horn կամ Waldhorn, անգլ. French horn, ռուս. валторна եւն.:

[13] Trombon (արեւելահայ. տրոմբոն):

RESOLVING THE ENIGMA OF THE KARASHAMP HORNS
(Summary)

ZAVEN KINASIAN
zavenkniasian@yahoo.com.ar

During an excavation in the Karashamb Village of Godayk District, Armenia in 1987, archeologist Vahan Hovhannssian discovered a silver rhyton which was immediately dated as a relic of the Bronze age. The relic, which was found in the tomb of a prince, was 13.2 cm. high, had a width of 10.6 cm. and weighed 215 grams.

Among its seven rows of s pictures one depicts a scene that shows two similar musical instruments. These have no similarity whatsoever with any of the traditional musical instruments of Armenia or the Caucasus, which made Hovhannisian describe them as "unfamiliar instruments". However, in a second article Hovhannisian considered them to be musical instruments.

Basing his conclusion on comparative musicology, the author finds a similarity between these instruments and the Siwa musical instrument of Kenya still in use during popular traditional celebrations on the islands of Lamou and Pate. The author concludes that the Karashamb musical instruments can be considered huge horns.

ՍՈՒՐԲ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՈՒՍԱՆՈՑՆԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

ՀԵՂԻՆԷ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
heghmk@yahoo.com

Տէրունակոխ սրբավայրերում Հայ Առաքելական Եկեղեցու բազմադարեայ պատմութեան մէջ որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների հնարաւոր գոյութեան հարցը:

Խնդրի քննութեան համար փորձել ենք ի մի բերել մատենագրական ու պատմագրական աղբիւրներում այդ մասին վկայութիւններ՝ հարցի էութիւնը հնարաւորինս տեսանելի դարձնելու համար:

Յիշատակուած աղբիւրներն առաւել հարուստ են միանձնուհիների կամ, «հաւատաւոր կանանց» մասին հաղորդումներով: Աւելին, նրանց ներկայութիւնը սուրբ վայրերում, իբրեւ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան անդամներ, մեզ առաւել ծանօթ «մայրապետ»[1] անուամբ, ձգւում է մինչեւ մեր օրերը:

Հակառակ այս իրողութեան, սուրբ վայրերում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների մասին տեղեկութիւնները չափազանց սակաւ են, եթէ ոչ՝ եզակի:

Ըստ Դ.-Ե. դարերի բիւզանդական պատմիչ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի՝ Կոստանդիանոսի մայրը՝ Հեղինէ իշխանուհին, գալով Երուսաղէմ, ոչ միայն հիմնում է եկեղեցիներ, այլեւ իր շուրջն է խմբում բազմաթիւ կանանց եւ նրանց ուսուցանում կոյսերին վերաբերող եկեղեցական կանոններ. «*Իսկ մայր թագաւորին արարեալ զՆոր Երուսաղէմն, եւ ի յայրին Բեդղաեմա, ուրանաւր ըստ մարմնոյ ծնունդն Քրիստոսի. միւս այլ շինէր եկեղեցի. եւ ոչ զայս միայն. այլ եւ ի լերինն Համբարձման: Եւ այսպէս ունէր երկիւղածաբար յԱստուծոյ առ այս. որպէս զի աղաւթել նմա հանդերձ բազում կանանց դասու. եւ զկուսանսն վերագրեալս եկեղեցեացն կանոնաւ ի գիտութիւն յորդորելով, ընքեամբ իւրովի գործեալ. զերեկորնական սեղանսն մատուցանելով*»[2]:

Երուսաղէմի պատմութեան հեղինակ Տիգրան Սաւալանեանցը, վկայակոչելով բիւզանդական այս աղբիւրը, Եկեղեցու կողմից սրբացուած բարեպաշտ իշխանուհուն համարում է Երուսաղէմում կանանց մենաստանների հիմնադիր. «*Նաեւ կոյսերու յատուկ մենաստաններ կը հիմնէ, ու անոնց անունները արձանագրելով՝ ամէն մէկուն արքունի գանձէն ռոճիկներ կը սահմանէ: Տեղ տեղ մենակեացներու վանքեր ալ կը կառուցանէ...*»[3]:

Խօսքն այստեղ, սակայն Հայ Եկեղեցու կուսանոցների մասին չէ:

Իր պատմականութեամբ հանդերձ անորոշ է նաեւ Ձիթենեաց Լեռան վրայ գտնուած կուսանոցի հայկական լինելու հարցը:

Հայր Վարդան Հացունու վկայակոչած աղբիւրի համաձայն՝ այդ կուսանոցը Պաղեստինի 137 մենաստանների թւում եղել է միակ հայկականը: Հացունին, սակայն, չհերքելով յիշատակուած կուսանոցի պատմականութիւնը, կասկածի տակ է առնում դրա հայկական լինելը՝ առաւել հաւանական նկատելով վերջինի յունական լինելը: «*Պատմական կրնայ նկատուիլ հայ մենանոցի մը գոյութիւնը՝ բնակուած կուսաններէ Զիթենեաց լերան վրայ՝ միայն յանուն Աւետեաց. միակն իբր հայ՝ ամբողջ Պաղեստինի 137 ամենազգի խառն մենաստանաց մէջ...*[4]*: Թէեւ յիշեալ կուսաստրանի առաջնորդ Մօր յունարէն տապանագիրը՝ Վայլհէի կասկած կու տայ նաեւ կուսանաց յոյն լինելու*»[5]՝ գրում է Հացունին:

Նոյն կուսանոցը յիշատակում է նաեւ Սաւալանեանցը: Սակայն նա եւս չի անդրադառնում կուսանոցի պատկանելութեանը: Է. դարում Երուսաղէմում պարսից զօրքերի կատարած ասպատակութիւնների մասին խօսելիս՝ Սաւալանեանցը, իբրեւ սկզնաղբիւր նշելով *Հարանց Վարք*ի մի ձեռագիր, նշուած կուսանոցում կատարուած պղծութիւնների մասին ի մասնաւորի գրում է. «*Այն ժամանակ Զիթենեաց լերան վրայ կուսանաց վանք մը կար, որ Փարախ կը կոչուէր, ու ինչպէս կը կարծուին, այն մենաստանն էր՝ ուր երբեմն ճգնած էր Սրբուհին Պարասկեւի: Քաղաքին պաշարման օրերը հոն 400 հաւատաւոր կոյսեր կային, որոնք աշխարհէն ձեռք քաշած՝ ճգնողական կեանքի նուիրուած էին: Պարսից զօրքերը երբ կը տեղեկանան, ներս կը մտնեն, ու բոլոր կոյսերը դուրս հանելով՝ մէջերնին կը բաժնեն ու տեսակ տեսակ պղծութիւններու կը մատնեն զանոնք*»[6]:

Որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ Երուսաղէմի կուսանոցներում ապրած Կիլիկեան Հայաստանի իշխանուհիների մասին օտար պատմիչների յիշատակումները, որոնք սակայն, կրկին չեն հաստատում Երուսաղէմում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների առկայութիւնը, քանի որ խօսքն այս դէպքում կաթոլիկ վանքերի մասին է:

Այսպէս, Սաւալանեանցը, վկայակոչելով եւրոպացի մի շարք պատմիչների, անդրադառնում է Տափնոս[7] անունով հայ իշխանի դստեր՝ Արտայի եւ Խաչակրաց արշաւանքների մասնակից, Եդեսիայի կոմս Բոդուէնի (Բալդուին, ըստ հայ պատմիչների նաեւ՝ Պաղտին) ամուսնութեան պատմութեանը: Ըստ այդմ՝ Բոդուէնը, որ 1100ին դառնում է Երուսաղէմի թագաւոր, չստանալով կնոջ համար խոստացուած հարուստ օժիտը, հեռացնում է նրան արքունիքից՝ արգելափակելով Ս. Աննայի Բենեդիկտուհիների վանքում՝ իբրեւ կրօնաւորուհի[8]:

Սաւալանեանցը, ըստ նոյն աղբիւրների, գրում է, որ Գաբրիէլ անուամբ հայ իշխանի դուստր Մորփիի եւ Եդեսիայի յաջորդ կոմս Բոդուէն Բ.ի ամուսնութիւնից ծնուած չորս դուստրերից կրտսերը՝ Ճիոյա կամ Ճիոյէդ անուամբ, նոյնպէս հրաժարուելով աշխարհիկ կեանքից, «*Սուրբ Աննայի*

Բենեդիկտուհիներու սքեմը առաւ վրան»[9]: Շուտով աւագ քոյրը, «*անարժան համարելով թագաւորի աղջկան մը՝ աննշան տոհմէ աբբասուհիի մը հրամանին տակ գտնուիլը, Բեթանիայի մէջ իր շինել տուած Ս. Ղազարի վանքը տարաւ իր քոյրը, որ ժամանակ մը այնտեղ առաքինի մայրապետի մը ձեռքին տակ դաստիարակուելէ յետոյ եղաւ աբբասուհի նոյն մենաստանին*»[10]:

Միակ աղբիւրը, որը վկայում է Հայ Եկեղեցու կուսանոցի մասին՝ Հերապոլսեցի Անաստաս Վարդապետին վերագրուող Երուսաղէմի հայկական վանքերի յայտնի ցուցակն[11] է, որ հանդիպում է ԺԶ.-ԺԷ. դարերի ձեռագրերում:

Անաստաս Վարդապետը, որ մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, ապրել է Է. դարում[12], գալով Երուսաղէմ, իշխան Համազասպ Կամսարականի պատուէրով ցուցակագրել է աւելի քան 70 հայկական վանք («Վասն Վանորէից, Որ Ի Սուրբ Քաղաքն Յերուսաղէմ»): Համաձայն ցուցակի՝ դրանցից մէկը կանանց մենաստան է. «*Այլ վանք Ամատունեաց, ուր հաւատաւոր կուսանք բնակէին, ի կողմն Սիոնի*»[13]:

Կուսանոցի մասին յաւելեալ տեղեկութիւն է փոխանցում Սաւալանեանցը, նշելով որ, ըստ, ձեռագիր մէկ այլ օրինակի, այնտեղ շուրջ 100 կոյսեր են բնակուել[14]:

Ամատունեաց կոչուած կուսանոցը թւում է իրական: Սակայն պատմագրութիւնը որեւէ այլ տեղեկութիւն չի հաղորդում այդ մասին՝ տեղի տալով միայն տարբեր վարկածների ու ենթադրութիւնների:

Այսպէս, Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղաւնունին, ելնելով Ամատունեաց վանքի տեղագրութիւնից («ի կողմն Սիոնի»), որոշակի երկմտութեամբ այն փորձում է նոյնացնել Ս. Հրեշտակապետաց Վանքի հետ՝ անմիջապէս բերելով նաեւ նման վարկածին հակասող փաստարկներ՝ այդպիսով հերքելով իր իսկ ենթադրութիւնը. «*Կայ նաեւ Անաստաս վրդ.ին յիշատակութիւնը որ է հետեւեալը*. Այլ վանք Ամատունեաց, ուր հաւատաւորքն բնակէին ի կողմն Սիոնի. *վասն զի այս վանքին մէջ շատ անգամներ բնակած են հաւատաւոր կիներ, որ են մայրապետք. բայց յիշատակարանները ցոյց կու տան միւս կողմէն թէ վանականներ նոյնպէս բնակած են հոն պարբերաբար: Կը թուի թէ հին դարերուն՝ կոյսեր կը բնակէին այս վանքին մէջ. բայց ԺԴ. դարու մեր ձեռագրական յիշատակարաններէն, ինչպէս նաեւ 1479 եւ 1483ին Դոմինիկեան Ֆելիքս Ֆապրիի Ուղեգրութենէն կ'իմանանք որ վանականներու բնակութիւնը կը շարունակուէր, եւ երկու հարիւր տարի վերջը միայն մայրապետներ կը հաստատուին հոն*»[15]:

Զերծ մնալով Աղաւնունու ենթադրութիւնը հաստատելու մտքից՝ արժէ նշել, որ վերջինի օգտին խօսում է ոչ միայն երկու վանքերի տեղագրական նոյնութիւնը:

Մասնաւորապէս, առնուազն ԺԴ.-ԺԵ. դարերի միքանի ձեռագիր յիշատակարաններ վկայում են Ս. Հրեշտակապետաց Վանքում հաւատաւոր կանանց աւելի վաղ ներկայութեան մասին, քան եզրակացնում է Աղաւնունին:

Այսպէս, ըստ դոմինիկեան միաբանի ուղեգրութիւնների, 1331ին Երուսաղէմի այս վանքում ընդօրինակած *Ճառընտիր*ում Ներսէս Կրակցին խնդրում է յիշել եւ «*ճգնազգեաց միակեցունքս, եւ* զհոգեւոր հաւատվորքս, *եւ զայլ բնակիչքս Սբ. Յակոբայ եւ Սբ. Հրեշտակապետացս, զառաջինս եւ զմիջինս եւ զվերջինս*»[16]:

Նոյն կերպ Երուսաղէմի Ս. Յակոբ եկեղեցում 1419ին ընդօրինակուած *Ճառընտիր*ի յիշատակագիր Մանուէլ Աբեղան խնդրում է յիշել «*այլ եւ առհասարակ միաբանք եւ բնակիչք Սբ. Յակոբա եւ Սբ. Փրկիչն եւ Սբ. Հրեշտակապետացն. թէ որք որ ի կրաւնաւորաց եւ յաշխարհականաց, եւ որ* ի հաւատաւոր կանանց, *թէ միով հացիւ, կամ միով դրամով, կամ սպասաւորել գրագրողն*»[17]:

Աւելին, այս նոյն ձեռագրի յիշատակարաններից մէկում հանդիպում է նաեւ «մայրապետ» անուան ամենավաղ արձարձումներից մէկը. «*Այլ եւ … մայրապետ … շատ աշխատել է ի սպասաւորութիւն… եւ զՄելքեսէթ աբեղայն եւ զմայրն իւր զապաշխարողն որ յոյժ աշխատութեամբ սպասաւորէր մեզ յեփել ի թափել, հանապազ սպասաւորութիւն մեզ, յիշեսջիք ընդ նմա եւ զՄարեմ ապաշխարողն …* »[18]:

Առնուազն ԺԴ. դարից ընդհուպ մինչեւ ոչ-վաղ անցեալը Ս. Հրեշտակապետաց Վանքի հովանու ներքոյ բնակուող հաւատաւոր կանանց կամ մայրապետերի գոյութեան մասին վկայութիւններ են հանդիպում եւ յետագայ դարերի պատմիչների աշխատութիւններում, ուղեգրութիւններում:

Նրանց մասին յատկապէս արժէքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Սիմէոն Լեհացին (ԺԷ. դար): Ըստ Ներսէս Վրդ. Ակինեանի՝ Լեհացին Երուսաղէմում է եղել 1615 Սեպտեմբեր-1616 Ապրիլ շրջանում: Իր ուղեգրութիւններում նա պատմում է հաւատաւոր կանանց բարեպաշտութեան մասին, որոնց աղօթական կեանքն ուղեկցւում է հիմնականում հայոց վանքի համար աշխատելով ու վանականներին սպասաւորելով:

«*Կային եւ ի սուրբ Փրկիչ կանայք եւ այրիք: Եւ ի Հրեշտակապետ հաւատաւոր կանայք եւ պառաւք, որ ցայգ եւ ցերեկ աղօթէին ի պաք եւ ի ճգնութիւնս. եւ չորապաք գոլով աշխատէին, դատէին. ոմանք պաշախ ժողովէին, այլք մանէին վուշ, եւ վարձն վանաց տային: Եւ կէսք քաղէին ձիթոյ պտուղ եւ աղէին. զի Երուսաղէմայ բոլորն սարուձոր զէյթուն է. եւ երբ ուխտաւոր գային, ծախէին նոցա եւ դրամն տային վանաց: Այլք քախնէին կամ զօրայս ժողովէին կամ հնձէին կամ այլ ծառայութիւն առնելով. ամենայնիւ զմարմինս անփոյթ արարեալ՝ միայն զհոգիս եւ*

զսուրբ Երուսաղէմ հոգային»[19]՝ գրում է Լեհացին՝ բերելով նաեւ ճգնակեցութեան բացառիկ օրինակներ:

«*Այլ եւ կայր ծեր կին մը Ուղիտայ անուն, որ իր ճգնութենէն եւ բազում ծնրադրութենէն կզացեալ էր. եւ ասին թէ այս քառսուն ամ է, որ բազում ինչս բերեալ եփ ի վանս եւ ինքն մնացեալ ճգնի աստ ի մանկութենէ, աշխատի եւ ձեռաց վաստակէն դեռ տայ պատարագի եւ ժամուց: Եւ ասաց Պարոնտէրն թէ Ես յորժամ վանացս կերակուր առաքեմ սմա, ոչ ուտէ, ասելով թէ Ես պիտի վանից տամ, թող թէ ուտեմ: Վասն սորայ ասին թէ կոյս է, այլ եւ խստակրօն, զի շաբաթն մի անգամ ճաշակէ, այլ եւ այն՝ չափով եւ կշռով: ...Կին մի այլ կայր, որ ուխտ էր եդեալ՝ վանացն դուրս չելնել եւ բնաւ չերդնուլ: Եւ այլ ոմն, զի ընդ անհաւատսն չխօսէր եւ պտուղ բնաւ չուտէր: Եւ այլ բազում վարս տեսաք եւ մաքուր լուաք մաքուր ծառայից Աստուծոյ՝ արանց եւ կանանց. որ զցայգ եւ զցորեկ ժամաց եւ աղօթից չի դադարէին, զԱստուած միշտ օրհնէին, աշխարհի խաղաղութիւն հայցէին եւ Հայոց մեղաց թողութիւն*»[20]:

Յայտնի է, որ Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը շարունակում է մնալ հաւատաւոր կանանց բնակատեղի նաեւ յետագայ ժամանակներում[21]:

Եւ, թերեւս, սա է պատճառը, որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան ներկայ անդամներից Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեանն իր Vardapet բլոգում գրում է, թէ «*Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը եղած է Կուսանոց, ուր մինչեւ XX դարու վերջերը ունեցած է մայրապետ բնակիչներ*»[22]:

Սակայն, պէտք է հաւաստել, որ թէ՛ վերը բերուած յիշատակարանները, թէ՛ պատմագրութիւնը որեւէ կերպ չեն հաստատում Ս. Հրեշտակապետաց Վանքի կուսանոց լինելու ենթադրութիւնը:

Աւելին՝ ԺԸ. դարում վանականութեան հարցերին նուիրուած իտալական մի հրատարակութիւն[23], խօսելով վանքերից դուրս բնակուող հայ միանձնուհիների մասին, իբրեւ օրինակ է բերում Երուսաղէմի միանձնուհիներին՝ ի մասնաւորի նշելով. «*Այս միանձնուհիներէն շատեր վանքերու մէջ չեն բնակիր, ինչպէս անոնք որ Երուսաղէմի մէջ են եւ որոնք կ'ապրին աշխատելով եւ հայ ուխտաւորներու կողմէ տրուած ողորմութիւններով*»[24]:

Այսինքն՝ հաւատաւոր կանանց կամ մայրապետերի համար Ս. Հրեշտակապետաց Վանքը Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան կողմից յատկացուած բնակատեղի էր միայն եւ ոչ՝ կուսանոց: Մայրապետերը, որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան կանոնադրութեամբ համարւում էին նաեւ միաբանութեան անդամներ, իրենց ծառայութեամբ համահաւասար էին քրձազգեաց եղբայրներին: Իսկ նրանց հիմնական աշխատանքը միաբանութեան անդամների կենցաղային կարիքները հոգալն էր:

Վերադառնալով Անաստաս Վարդապետի թղթին՝ այն Ամատունեաց Վանքից զատ պարունակում է ուշագրաւ այլ հաղորդումներ եւս, որոնք

ենթադրել են տալիս Երուսաղէմում (թէեւ անանուն ու անհասցէ) հայկական այլ կուսանոցների առկայութեան մասին:

Այսպէս, ձեռագրում նշւում է, թէ աւելի ուշ, երբ հայերն ենթարկուել են քաղկեդոնական հալածանքների, յոյներին են անցել շատ վանքեր, թէ՛ արանց եւ թէ՛ կանանց. «*Թափեցին յիշխանութենէ հայրապետացն [յունաց] զամենայն վանորայս Հայոց, եթէ արանց վանք, եթէ կանանց վանք, եւ եթէ խրճիթք միանձանց, անդէն զինքեանս առնելով իշխեցողս*»[25]:

Մէկ այլ հաղորդման համաձայն՝ հայ վանականները, արդէն արաբական տիրապետութեան շրջանում, Երուսաղէմի պարսպին կից վանքերը բնակեցրել են կանանցով ու սարկաւագուհիներով, քանի որ նման տեղակայութեամբ կանանց վանքերը [նոյնն է թէ՝ կուսանոցները], ազատուած էին հարկապահանջութիւնից. «*Դարձեալ եւ էր զի ինքեանք իսկ վանականքն Հայոց թողեալ զիւրեանց վանսն կամաւ ի բաց գնային յաղագս ծանրութեական տաճկական հարկացն. եւ էր զի ի վանս իւրեանց զկանայս եւ զսարկաւագուհիս բնակեցուցանէին, որք էին ընդ պարսպօք, զի ինքեանք ազատ լիցին ի հարկապահանջութեանց, իբրեւ զվանս հաւատաւոր կանանց*»[26]:

Բոլոր այս հաղորդումներն, անշուշտ, խօսում են Երուսաղէմում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների հնարաւոր գոյութեան օգտին՝ ենթադրել տալով, որ սուրբ վայրերում Ամատունեաց Վանքից զատ գործել են նաեւ Հայ Եկեղեցու այլ կուսանոցներ, որոնք եկեղեցական բաժանումից յետոյ քաղկեդոնական հալածանքների պատճառով աստիճանաբար դատարկուել են՝ հասնելով ընդհուպ արաբական տիրապետութեան ժամանակներ՝ առնուազն մինչեւ Է. դար:

Սակայն պատմագիտութիւնը խիստ վերապահօրէն է մօտենում Անաստաս Վարդապետի ցուցակի իսկութեանը, ինչը հարցականի տակ է դնում նաեւ Երուսաղէմում Հայ Եկեղեցու կանանց վանքերի գոյութիւնը:

Մասնաւորապէս, Անաստաս Վարդապետի այս հաղորդումներին առաւել քան թերահաւատ է մօտենում Հացունին. «*Այսպէս յանուն Անաստաս վարդապետի նորահնար կամ խաթարուած ռամկալեզու գրութիւն մը, լի ազգայնամոլ մեծաբանութեամբ ու երեւակայութեամբ, Երուսաղէմի մէջ Տրդատայ՝ Լուսաւորչի եւ անոնց ժամանակակից հայ իշխանաց կողմէն կառուցուած կը նշանակէ յանուանէ եօթանասուն մենաստան, «եթէ արանց վանք, եթէ կանանց վանք, եթէ միանձանց խրճիթ». եւ կուսանոցաց մէջ յատկապէս կը յիշէ Ամատունեացը Սիոնի մօտ՝ «ուր հաւատաւորքն բնակէին»: Եւ թէ յետոյ Հայք զանազան պատճառներով կորուսին անոնց մէկ մասը: Իսկ տաճկական տիրապետութեան շրջանին՝ հայ կրօնաւորք պարսպին քով դեռ իրենց ձեռք մնացածները «կանանց վանքեր արարին եւ սարկաւագուհիս կարգեցին, զի անհարկ լիցին եւ*

ազատ որպէս եւ զայլ կանանց վաներն»: Բայց ուստի՞ ժողովեցին այդքան պատրաստ հայ հաւատաւոր-ներ եւ լեցուցին վանքերդ»[27]:

Որքանո՞վ է միանշանակ Հացունու այս ժխտողականութիւնը՝ դժուար է ասել: Սակայն արժէ յիշատակել նաեւ Անաստաս Վարդապետին վերագրուող Երուսաղէմի աղուանական վանքերի ցուցակը, որ հանդիպում է Կաղանկատուացու *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի* գործում՝ «Անուանք Վանորայիցն, Որք յԵրուսաղէմ Են Շինեալ յԱղուանից Անուն, Զոր Ի Թըղթոյ Երանելւոյն Անաստասայ Առ Վահան Մամիկոնեան Առեալ Ուսաք»[28]:

Ցուցակում ընդգրկուած վանքերից ուշագրաւ են երկուսը՝ Պարտաւի Ս. Աստուածածինը եւ Ամարասի Ս. Գրիգորը. «*Պարտաւայ վանք Սուրբ Աստուածածինն, որ առ աշտարակին Դաւթի, այժմ ունի*[29] *կին ոմն Մարիամ անուն Շամքորեցի, եւ զկէսն փաճիկ ունի» եւ «Ամարասայ վանք Սուրբ Գրիգոր, այժմ ունի կին մի Գրիգորի անուն, եւ զկէսն փաճիկ ունի*»[30]:

Ակնյայտ է, որ դրանք կիսովի տնօրինել են կանայք տաճիկների հետ միասին: Առաւել ուշագրաւ է այն, որ վանքերից առնուազն մէկը՝ Պարտաւի Վանքը («առ աշտարակին Դաւթի»), գտնուել է Երուսաղէմի մուտքի մօտ: Կարելի՞ է ենթադրել, որ գոնէ այս վանքը, նախկինում լինելով արական, յայտնուել է կանանց եւ արաբների տնօրինութեան տակ հարկապահանջութիւնից խուսափելու հետեւանքով: Թերեւս:

Այսպէս թէ այնպէս, կարող ենք արձանագրել, որ սուրբ վայրերում Հայ Եկեղեցու կուսանոցների մասին միակ աղբիւրը Անաստաս Վարդապետի թուղթն է, որի վաւերականութեան մասին պնդումներն[31] անգամ, նոր լոյս չեն սփռում այս մասին, իսկ հարցի վերջնական պատասխանը շարունակում է պարուրուած մնալ դեռեւս մեզ անյայտ պատմութեան էջերով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Հայկազեան Բառարան*ը «մայրպետ» բառին հետեւեալ բացատրութիւնն է տալիս. «*Մայրապետ. պետմայր, եւ պետ մարց, այսինքն հաւատաւոր կանանց. մայր վանից կուսանաց, աբբասուհի*»: Ժամանակակից հայերէնի բառարաններում «մայրապետ»ը նաեւ որբանոցներում երեխաներին եւ հիւանդանոցներում հիւանդներին խնամող կինն է: Երուսաղէմում մայրապետերը սոսկ վանականներին սպասաւորող հաւատաւոր տնտեսուհիներ են (*Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հ. 2*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 202. նաեւ՝ *Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացատրական Բառարան, Հտր. 3*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., 1969, էջ 472):

[2] *Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն, Հտր. Ա.*, աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ Վ. Տէր Մովսէսեան, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածին, 1897, էջ 49-50:

[3] Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, *Պատմութիւն Երուսաղէմի*, գրաբարից աշխարհաբարի փոխադրութիւնը՝ Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի, Երուսաղէմ, 2000, էջ 212:

[4] Նման հեղինակ մեզ անյայտ է: Հաւանաբար Հացունին նկատի ունի ֆրանսիացի լուսանկարիչ Լուի դէ Քլերքին (Louis de Clercq): Յայտնի է, որ նա 1859ին ֆրանսիացի հնագէտների հետ մասնակցել է Սիրիա եւ Փոքր Ասիա կատարած գիտարշաւների եւ իր լուսանկարներն ամփոփել *Voyage en Orient* ընդհանուր խորագիրը կրող 6 հատորանոց ալբոմում:

[5] Վ. Հացունի, «Կուսաստանք Հայաստանի Մէջ», *Բազմավէպ*, 1923, Մարտ, էջ 77:

[6] Սաւալանեանց, էջ 251: Այս մասին կայ նաեւ ժողովրդական մի աւանդութիւն, թէ ինչպէս կոյսերից մէկը պղծութիւնից խուսափելու համար մոլորեցնում է երիտասարդ պարսիկ զինուորին եւ ընդունում նահատակութեան պսակը (irates.am/hy/1401436260, 30.05.2014):

[7] Սաւալանեանցը, ոչ-հայեցի նկատելով Տափնոս անունը, հաւանական է համարում, որ Տափնոսը նոյնինքը Կոնստանդինն է, որին օտար պատմիչներն այլ անունով են կոչել: Ըստ Կ. Բասմաջեանի՝ յիշատակուած անձը Ռուբէն Ա. Իշխանի որդի եւ պարոն Կոնստանդինի եղբայր Թորոսն է. «*...Թորոս այս օրինակին հետեւելով՝ իր Արտա անուն աղջիկը կարգեց Երուսաղէմի ապագայ թագաւոր Պաղտինի (Baudouin de Boulogne) հետ, որ խաչակիրներու բանակին առաջնորդ Կոնդոփրէի (Godefroy de Bouillon) եղբայրն էր*»: Լեւոն Տէր Պետրոսեանը համոզիչ է համարում Ժերար Տետէեանի ասորական աղբիւրների վրայ հիմնուած ապացոյցը, ըստ որի լատին աղբիւրներում նշուած Taphnouz, Tafroc կամ Tatos անունով իշխանը Կոնստանդին Կարկառացի իշխանի եղբայր Դաւթուկն է (Կ. Յ. Բասմաջեան, *Լեւոն Ե Լուսինեան. Վերջին Թագաւոր Հայոց*, 1908, Պարիս, Տպ. S. Soղրամաճեան, էջ 11. նաեւ՝ Սաւալանեանց, էջ 1194 (տողատակում). նաեւ՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, *Խաչակիրները Եւ Հայերը, Հտր. Ա.*, Երեւան, Նախագահ Տէր Պետրոսեանի արխիւի եւ գրադարանի հիմնադրամ, 2005, էջ 39):

[8] Սաւալանեանց, էջ 320, 1193-6: Հմմտ՝ Claude Mutafian, "Les Princesses Arméniennes et le Liban Latin (XIIe-XIIIe siècle)," *Լիբանանի Հայերը. Անցեալի Իշխանուհիներ Ու Գաղթականներ Եւ Ժամանակակից Համայնք Գիրքժողովի Նիւթեր*, Պէյրութ, 2009, էջ 4-6: Հայ իշխանուհիների հետ Երուսաղէմի արքաների ամուսնութեան մասին տե՛ս նաեւ՝ Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսուան*, 1885, Վենետիկ. նաեւ՝ Տէր Պետրոսեան, *Հտր. Ա.*, էջ 39, 152-3, 220, 229, 374-5:

[9] Սաւալանեանց, էջ 1196:

[10] Անդ:

[11] Ցուցակին առաջին անգամ անդրադարձել է Հ. Ղ. Ինճիճեանը, ապա՝ Ալիշանը: Աւետիս Սանճեանը կազմել է ձեռագրի համեմատական բնագիրը՝ Sanjian Avedis K., "Anastas Vardapet's List of Armenian Monasteries in Seventh-Century Jerusalem: A Critical Examination", *Le Muséon*, 1969:82: Հմմտ.՝ *Մատենագիրք Հայոց, Ե. Հատոր*, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1275-9:

[12] Պաւէլ Չոբանեանը թուագրում է Զ. դարի 70ականներ (Պաւէլ Չոբանեան, «Ա-նաստաս Վարդապետի Կազմած Երուսաղէմի Հայկական Վանքերի Ցուցակի Ժամանակի Հարցի Շուրջ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2001, թիւ 1, էջ 27-46:

[13] Sanjian, էջ 270. հմմտ.՝ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 1276:

[14] Սաւալանեանց, էջ 244, տողատակ:

[15] Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղաւնունի, *Հայկական Հին Վանքեր եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին Մէջ, Ուսումնասիրութիւններ*, 1931, Երուսաղէմ, էջ 110:

[16] Անդ, էջ 100:

[17] *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց,* կազմ.՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Հտր. 1*, Երուսաղէմ, 1966, էջ 40:

[18] Անդ, էջ 40:

[19] *Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. Տարեգրութիւն եւ Յիշատակարանք*, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, Ազգային մատենադարան ՃԽԱ., 1936, էջ 303-304:

[20] Անդ, էջ 304-305:

[21] *Գիրք Պատմութեան Սբ եւ Մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, եւ Սրբոց Տնօրինականաց Տեղեաց Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի*, Կ.Պոլիս, տպ. Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցի, 1731, էջ 270. նաեւ՝ Մկրտիչ Վարդապետ Արծրունեան, *Սկզբնագրութիւն Սրբոյ Քաղաքին Երուսաղէմի Քննութեամբ Համառօտեալ Ի Հաննա Եւ Մարինոս Պատմագրաց Ընդ Որս Եւ Յաւելեալ Բազում Բանս Հանդերձ Կարեւոր Ծանօթագրութեամբք*, Յերուսաղէմ, 1859, էջ 182. նաեւ՝ Խորէն Վ. Վանեցի Մխիթարեան, *Համառօտ Պատմութիւն Երուսաղէմի Եւ Սկզբնագրութիւն Սրբազան Տեղեաց*, Երուսաղէմ, 1867, էջ 94:

[22] «Սուրբ Հրեշտակապետաց Վանք», http://ghevondvardapet.com/multimedia-archive/ :

[23] Աշխատութեան Հայ Եկեղեցու վանական կեանքին վերաբերող հատուածները թարգմանաբար հրապարակել է Մխիթարեան միաբան Տաճատ Եարտըմեանը: Ըստ նրա՝ բնագիրն հաւանաբար եղել է ֆրանսերէն: Ինքը՝ Եարտըմեանը, հայ վանականութեան մասին նիւթերը քաղել է երկի իտալերէն թարգմանութիւնից՝ *Storia degli Ordini Monastici Religiosi e Militari e delle Congregazioni Secolari* (Պատմութիւն միանձնական կարգերու, կրօնական եւ զինուորական, եւ աշխարհական միաբանութիւններու): Այն տպուել է 1737ին Իտալիայի Լուկա (Lucca) քաղաքում: 8 հատորանոց գրքի առաջին հատորի հինգերորդ գլուխը հայ վանականների մասին է (Հայր Տաճատ Եարտըմեան, *Նիւթեր Հայ Վանականութեան Պատմութեան (ԺԴ-ԺԷ դար)*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ», թիւ 30, 1989:

[24] Անդ, էջ 26:

[25] Sanjian, էջ 272-3. հմմտ.՝ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 1277:

[26] Sanjian, էջ 273, հմմտ.՝ *Մատենագիրք Հայոց*, էջ 1278:

[27] Վ. Հացունի, «Կուսաստանք Հայաստանի Մէջ», *Բազմավէպ*, 1923, Մարտ, էջ 76:

[28] Պօղոս Խաչատրեանի ենթադրութեամբ Անաստաս Վարդապետին վերագրուող այս ցուցակն առանձին մի ցուցակ է, որ կազմուել է Վահան Մամիկոնեանի խնդրանքով: Չոբանեանի պնդմամբ՝ Կաղանկատուացին օգտուել է ցուցակի առաւել անխաթար օրինակից՝ առանձնացնելով միայն աղուանական վանքերը (Պօղոս Խաչատրեան, *Հայ Հին Գրականութեան Մատենագիտութիւն*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2016, էջ 37. նաեւ՝ Չոբանեան, էջ 27-8):

[29] Ըստ *Հայկազեան Բառարանի*՝ «ունիմ» բայն ունի միքանի նշանակութիւններ, այդ թւում՝ «առնուլ», «տիրել», «առնել», «տէր ըլլալ» (*Նոր Բառգիրք*, էջ 550):

[30] Մովսէս Կաղանկատուացի, «Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի», *Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. Հատոր, Գիրք Բ*, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 356-7: Վարագ Առաքելեանի՝ բնագրի արեւելահայերէն թարգմանութեամբ՝ «*Պարտաւի Սուրբ Աստուածածինը, որ Դաւթի աշտարակի մօտ է, այժմ մի շամքորեցի Մարիամ անունով կին է կառավարում, իսկ կէսին տիրում է արաբ*» եւ «*Ամարասի Սուրբ Գրիգորի վանքին այժմ տիրում է Գրիգորի անունով մի կին. իսկ կէսը պատկանում է արաբի*» (Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, թարգմ., առաջ. եւ ծանօթ.՝ Վարագ Առաքելեան, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1969, էջ 222:

[31] Չոբանեան, էջ 27-45:

THE LIKELIHOOD OF FEMALE ARMENIAN CHURCH CONVENTS IN THE HOLY LAND
(Summary)

HEGHINE MKRTCHYAN
heghmk@yahoo.com

The paper examines the data on the existence of female Armenian Church convents in the Holy Land.

Such data are very scarce. The earliest and perhaps the most valuable source is the list concerning the Armenian monasteries of Jerusalem prepared by the 7th century priest Anastas. This list is found in a manuscript dating back to the 16th-17th centuries.

After examining all available and indirect data and sources, the author concludes that the existing information cannot confirm (or negate) the presence of female Armenian convents in the Holy Land and that further evidence is needed to clarify this unresolved issue.

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ՔԱՐՏԷԶԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
vardan_gm@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հետազօտելով եւ ուսումնասիրելով մասնաւորապէս Հայաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ Ռուսաստանի գրադարաններն ու արխիւների Հայաստանի եւ Այսրկովկասի ֆրանսերէն քարտէզները, եզրակացրել ենք որ տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը ստեղծուել է ԺԷ. դարի կէսերին՝ ֆրանսիացի յայտնի քարտէզագիր Սանսոն Նիկոլայի (1600--67) կողմից[1]:

Մերձաւոր Արեւելքը, այդ թւում նաեւ Հայաստանը եւ Այսրկովկասը, վաղուց էին գրաւել եւրոպացիների ուշադրութիւնը, ուստի տարածաշրջանային առաջին ֆրանսիական քարտէզի հրատարակութիւնը 1650ականներին՝ ամենեւին պատահական չէր: Այստեղ կը փորձենք քննարկել թէ ինչո՛վ էր տուեալ պատմական ժամանակաշրջանը նպաստաւոր, եւ որո՛նք էին քարտէզի ստեղծման հիմնական դրդապատճառները:

Մարդկութեան պատմութիւնը կարելի է դիտել որպէս աշխարհաքաղաքական դարաշրջանների օրինաչափ հերթափոխ: Այդ դարաշրջանների սկիզբը եւ վերջը, որպէս կանոն, ամրագրում են միջազգային համապարփակ պայմանագրերը: Ա. միջազգային աշխարհաքաղաքական դարաշրջանի սկիզբ է համարւում 1494ին Իսպանիայի եւ Պորտուգալիայի միջեւ կնքուած Տորդեսիլիասի Պայմանագիրը՝ համաշխարհային ազդեցութեան տիրոյթները միմեանց միջեւ բաժանելու մասին, Բ.ը՝ Ուեստֆալիայի Պայմանագիրը[2], որով Եւրոպայում հիմք է դրւում նոր կարգերին[3]:

1653ին, Ֆրանսիայում կազմւում է տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը՝ «Թուրքոմանի[4], Ժէորժի[5], Կոմանի[6] (Turcomanie, Georgie, Commanie)»[7] վերնագրով, որի երկու բնօրինակները այժմ պահւում են երկրի Ազգային Գրադարանում: Նախքան թեմայի քննարկումը, ներկայացնենք այդ քարտէզը ընդհանուր գծերով եւ նիւթին առնչուող միքանի կարեւոր հարցերի մասին տանք որոշ եզրայանգումներ:

Ուշագրաւ է այն փաստը, որ տարածաշրջանի ֆրանսերէն քարտէզի առաջին օրինակի վերնագրի այն հատուածը, որտեղ նշուած է հեղինակի անունը, խնամքով կտրել են եւ փակցրել մի փոքր վեր: Իսկ քարտէզի վերնագրի մաս կազմող Կոմմանի (Commanie) անուանումը ընդհանրապէս տեղ չի գտել այս փոփոխութիւններում: Կտրուած հատուածը գոցելու համար որոշել են քարտէզն անբողջութեամբ սոսնձել նոր թղթի վրայ: Այ-

նուիեետեւ վերնագրից ներքեւ՝ արդէն ազատուած մասում, որպէս վերնագրի շարունակութիւն ֆրանսերէնով ձեռագիր յաւելել են հետեւեալ տողերը. «*որոնք համապատասխանում են նախկին Մեծ Հայքին, Կոլխիդային (Կողքիս - Վ.Մ.), Իբերիային (Վիրք - Վ.Մ.) եւ Ալբանիային (Աղուանք - Վ.Մ.)*»[8]: Այստեղ շատ կարեւոր է հաստատել նաեւ այն իրողութիւնը, որ քարտէզի վրայ որեւէ բովանդակային փոփոխութիւն արուած չէ: Այսպիսով, քարտէզի վերնագիրն ամբողջութեամբ ընթերցւում է հետեւեալ կերպ՝ «*Թուրքոմանի, Ժէորժի, [որոնք համապատասխանում են նախկին Մեծ Հայքին, Կոլխիդային, Իբերիային եւ Ալբանիային]*»: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի գրացանկում քարտէզի վերնագիրը գրանցուած է ամբողջութեամբ՝ նշուած յաւելումով հանդերձ (տե՛ս՝ քարտէզ 1. քարտէզի խնդրայարոյց հատուածը մեր կողմից առանձնացուած է շրջանակով)[9]:

Քարտէզի վրայ փակցուած թուղթը, որի վրայ շարադրուել էր գրութիւնը, զննելուց եւ բնագիր քարտէզի թղթի հետ համեմատելուց յետոյ նկատեցինք, որ այդ փոփոխութեան համար օգտագործուել է գրեթէ նման որակի թուղթ: Այսինքն՝ այդ գործողութիւնը կատարուել է քարտէզի տպագրութիւնից շատ չանցած:

Այդ ենթադրութեան օգտին է վկայում նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում մեր յետագայ փնտռտուքները պսակուեցին յաջողութեամբ. այնտեղ կայ Նիկոլայի լատիներէնով հեղինակած մէկ այլ քարտէզ՝ «Մեծ Հայք, Կոլխիդա, Իբերիա, Ալբանիա» վերտառութեամբ, հրատարակուած 1655ին[10]: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ երկու տարի անց կազմուած այս քարտէզը ունի աշխարհագրական ճիշտ նոյն հիմքն ու աստիճանացանցը: Տարբերութիւններ նկատւում են միայն բովանդակային ծանրաբեռնուածութեան մէջ՝ պայմանաւորուած քարտէզագրուող ժամանակաշրջանով:

Ինչ վերաբերւում է այս քարտէզի վերնագրին, ապա դա կրկնութիւնն է առաջին քարտէզի աւելացուած հատուածի՝ հիմք ունենալով պատմական պետական կազմաւորումների անուանումները (Մեծ Հայք, Կոլխիդա, Իբերիա, Ալբանիա):

Փաստօրէն, քարտէզի վրայ փոփոխութիւններ կատարողը առաջնորդուել է ոչ միայն պատմական ճշմարտութիւնը արձանագրելու մղումով, այլեւ ձեռքի տակ ունեցել է Նիկոլայի կողմից երկու տարի անց հրատարակած քարտէզը:

Ամփոփելով վերոբերեալը՝ կարող ենք ենթադրել, որ առաջին քարտէզի վերնագրիը բովանդակային մեծ փոփոխութիւն չի կրել, մանաւանդ որ Ազգային գրադարանի գրացանկում վերնագիրը տրուած է ամբողջութեամբ՝ աւելացուած հատուածի հետ միասին (*Turcomanie, Georgie, Commanie* [qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens]): Այստեղ ընդամենը, դուրս է մնացել Կոմմանի ան-

ուանումը, որը տեղեկատուական առումով երկրոդական նշանակութիւն ունի: Սակայն, եղածին աւելացուել է բացատրութիւն, որով փորձ է արուել յուշել նախկինում այդ տարածքները դարերով զբաղեցրած պետութիւնների գոյութեան փաստը:

Այս քարտէզի վերնագրում կատարուած անմեղ լրացման առիթով կովկասեան թաթարները (ադերբեջանցիները) մեծ աղմուկ աղաղակ էին բարձրացրել. իբր հայերը կեղծում են պատմական քարտէզները՝ թիւրիմացութեան մէջ գցելով հանրութեանը: Նմանօրինակ հիւանդ երեւակայութեան ու մտավարժանքների արդիւնք է Էմիր Էյվազի՝ համացանցում տեղադրած հրապարակումների շարքը. ««Մեծ Թուրանի» Երկիւղը Ստիպում է Հայերին Նենգափոխել Հին Քարտէզները»[11] խորագրով: Դա վերաբերում է տարածաշրջանին առնչուող ֆրանսիական հին քարտէզներին:

Ինչպէս նշել էինք, համանուն քարտէզի երկրորդ բնօրինակը՝ առանց որեւէ փոփոխութիւնների, եւս գտնւում է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում: Այս դէպքում քարտէզը առանձին միաւոր չէ, այլ համալրել է «Ասիա, Մաս I» վերտառութիւնը կրող ատլասը[12]:

Այժմ հարկ է քննութեան առնել միքանի կարեւոր վարկածներ, որոնք հաւանաբար նպաստել են տարածաշրջանի ֆրանսերէն առաջին քարտէզի ստեղծմանը:

1. Թռուցիկ անդրադարձանք արդէն կարեւոր դրդապատճառներից մէկին՝ Ուեստֆալիայի Պայմանագրին, որով, փաստօրէն, սկիզբ են առնում Բ. աշխարհաքաղաքական դարաշրջանն ու Եւրոպայում նոր կարգերի հաստատումը (պետութիւնների հասկացութիւնը խորանում է նաեւ՝ դրանց սահմանների անձեռնմխելիութեան ու պետութեանց ներքին կեանքին այլ պետութեանց կողմից չմիջամտելու պայմանաւորուածութիւնը): Քարտէզի ստեղծումը կարող էր պայմանաւորուած լինել Եւրոպայում, մասնաւորապէս Ֆրանսիայում եւ կովկասեան տարածաշրջանում տիրող քաղաքական ու ընկերատնտեսական իրավիճակով:

   Այդ վարկածի օգտին են վկայում հետեւեալ փաստարկները.-

   Ա) ԺԷ. դարի կէսերին Ֆրանսիան Արեւմտեան Եւրոպայի ամենամեծ եւ զարգացած երկրներից էր: Միջազգային իրադրութիւնը Լուի ԺԴ.ի թագաւորութեան առաջին կէսում անչափ բարենպաստ էր երկրի համար: Ուեստֆալեան եւ Ֆրանսիայի ու Իսպանիայի միջեւ 1659ին կնքուած Պիրենեան պայմանագրերը վկայում են Ֆրանսիայի դարաւոր թշնամիների՝ Եւրոպայում գերմանական եւ իսպանական ամենահզօր թագաւորական ընտանիքներից՝ Հաբսբուրգների ջախջախման մասին: Իսկ Անգլիայի թագաւոր Կարլ Բ.ը, երկրի խորհրդարանի հետ շարունակական առճակատման մէջ էր եւ իր հպատակներին դիմագրաւելու համար դրսից աջակցութիւն էր փնտռում՝ ի դէմս Լուի ԺԴ.ի, որից, կարելի է ասել, ֆինանսապէս կախուած էր:

Ստեղծուել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ Ֆրանսիան Եւրոպայում չունէր մրցակից, որի հետ կարելի լինէր հաշուի նստել: Ֆրանսիական արքունիքը ամենափայլունն էր Եւրոպայում. թագաւորից վախենում էին եւրոպական բոլոր տիրակալները, ֆրանսերէնը դառնում է դիւանագիտութեան պաշտօնական եւ միջազգային լեզու[13]:

Եւրոպայի քաղաքական շրջանակներում, մերթընդմերթ առաջ էին քաշւում նորանոր ծրագրեր՝ համաեւրոպական խաչակրաց արշաւաք սկսելու օսմանների դէմ: Այս անգամ փորձ էր արւում նման արշաւանք սկսել ֆրանսիական «ամենաքրիստոնեայ» թագաւորի գլխաւորութեամբ:

Բնականաբար ֆրանսիական կողմն ինքն էր տեղիք տալիս այդպիսի խօսակցութիւնների: Այս ենթախորքում շատ օրինաչափ է թւում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականութիւնը նոր նկրտումների ծիրում յայտնուած Արեւելեան Հարցի շուրջ: Ֆրանսիական արքունիքում քննարկման նիւթ դարձաւ Բեռլինի Գիտութիւնների Ակադեմիայի հիմնադիր եւ առաջին նախագահ, Ֆրանսիայի Գիտութիւնների Ակադեմիայի օտարերկրեայ անդամ Գ. Վ. Լայբնիցի (1646-1716) առաջարկած ծրագիրը՝ «Եգիպտական Ծրագիր»ը, որով առաջարկում էր արշաւանք սկսել դէպի Արեւելք՝ Օսմանեան Կայսրութիւն: Լայբնիցը նշում էր, որ եթէ Ֆրանսիան ցանկանում է քրիստոնեայ աշխարհում հասնել գերիշխանութեան, ապա անհրաժեշտ է գրաւել Եգիպտոսը: Սակայն, որոշ ժամանակ անց, ֆրանսիական խորաթափանց դիւանագիտութիւնը կռահում է ծրագրի հեղինակի իրական մտադրութիւնները, այն է՝ Ֆրանսիային հեռու պահել եւրոպական բախումներից: Դա արդէն բաւական էր, որ ֆրանսիական կողմը կասկածէր նրա անկեղծութեանը եւ ճիշտ գնահատէր ծրագրի իրականացման դժուարութիւնները եւ հրաժարուէր այդ գաղափարից[14]:

Բ) ԺԶ. դարի վերջերին Արեւմտեան Հայաստանում ծայր առած զանգուածային արտագաղթը, բռնութիւններն ու ճնշումները, հարստահարումների քաղաքականութիւնը, որ իրականացւում էին հայ հպատակների հանդէպ, 1630ականներին մղեցին, որ «*Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդական մասսաների մեջ զարթնէր ազատագրութեան պահանջը եւ առաջ գային ազատագրական ձգտումներ*»[15]:

Ֆրանսիացի դիւանագէտներն ու միսիոներները ազդեցութեան յենակէտեր էին որոնում ոչ միայն արեւմտահայութեան, այլեւ արեւելահայութեան միջավայրում (Յակոբ Ջուղայեցի, Յովհաննէս Թութունջի, Եղիազար Այնթապցի, Խաչատուր Գաղատացի, Հաջի Մուրատ եւն.): 1660-70ականներին ինչպէս Արեւմտեան, այնպէս էլ Արեւելեան Հայաստանում Լուի ԺԴ.ի անուան հետ էին կապում լաւագոյն ակնկալիքները: ԺԷ. դարի երկրորդ կէսի սկզբներում այսպիսին էր քաղաքական իրադրութիւնը Եւրոպայում:

«*Խաչակրութիւն թուրքերի դէմ:*

Այս էր լսւում ամէն կողմից: Այս էր վերտառութիւնն այն դրօշի, որ պարզել էր Հռոմի պապը «յանուն վտանգուած քրիստոնէութեան պաշտպանութեան». եւ այդ դրօշի առաջապահ կրողն էր Լուի ԺԴ. «Արեւ-Արքան»...»[16]:

ԺԷ. դարի 60ականներից արեւմտահայութեան մէջ թուրքական տիրապետութեան դէմ սկսուել էր ազատագրական շարժում, որն օրգանապէս կապուած էր յոյն, ասորի եւ վրաց ժողովուրդների ձգտումների հետ եւ տեւել էր մինչեւ 80ականները[17]:

Գ) Ի տարբերութիւն Ֆրանսիայի՝ ԺԷ. դարի կէսերին՝ միջազգային առեւտրի ովկիանոսային ուղիների յայտնագործումից յետոյ, Մերձաւոր Արեւելքի երկրները, այդ թւում նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը, վայրէջք էին ապրում[18]: Յստակ նկատւում էր կայսրութեան փլուզումը, որը սկսուել էր դեռեւս նախորդ դարում: Այս պետութիւնը շարունակում էր իր տիրապետութեան տակ պահել հսկայական տարածքներ Ասիայում, Եւրոպայում եւ Աֆրիկայում, նրա իշխանութեան ներքոյ կային բազմաթիւ ժողովուրդներ եւ ցեղեր, նրան էին պատկանում առեւտրային կարեւոր ճանապարհներ եւ ռազմավարական դիրքեր: Թուրք սուլթանը՝ «Մեծ սենիորը» կամ «Մեծ թուրքը», ինչպէս նրան անուանում էին եւրոպական փաստաթղթերում, դեռեւս համարւում էր ամենահզօր տիրակալներից մէկը: Ահեղ էր թւում նաեւ կայսրութեան ռազմական ուժը: Բայց իրականում նախկինում հզօր սուլթանական կայսրութեան հիմքերն արդէն խարխլուել էին[19]:

Դ) Մինչեւ ԺԷ. դարի երկրորդ կէսերը Սեֆեան Պետութիւնում նկատուող յարաբերական տնտեսական վերելքը անկում էր ապրում: Աֆղանական եւ թուրքական ներխուժումները ամայացրին երկրի մի շարք տարածքներ: Սեֆեան Պետութիւնը, որն իր ծաղկման գագաթնակէտին էր հասել շահ Աբաս Ա.ի (1589-1629) օրօք, դեռ բաւական ուժեղ էր նաեւ նրա յաջորդների՝ Սէֆի (1629-49) եւ Աբաս Բ.ի (1649-66) ժամանակաշրջանում: Սեֆեանները վարում էին աշխուժ քաղաքականութիւն, բայց արդէն նկատւում էին տէրութեան անկման նախանշաններ[20]:

Ե) Հայաստանը Կասրէ-Շիրինի 1639ի պայմանագրի կնքումից յետոյ, որը մասնակի փոփոխութիւններով վերահաստատում էր 1555ին Ամասիայի Պայմանագրով նշուած սահմանները, կրկին բաժանուած էր Օսմանեան Կայսրութեան եւ Սեֆեանների Պետութեան միջեւ:

2. Տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն աշխարհագրական քարտէզների հրատարակման շարժառիթներից կարող էր լինել այն, որ դրանց հեղինակ Նիկոլան - ենթադրում ենք - ծանօթ էր տուեալ ժամանակաշրջանում շատ յայտնի վաճառական եւ ճանապարհորդական գրքի հեղինակ Ժան Բատիստ Տաւերնիէին (1605-89) եւ նրա «Վեց Ճանապարհորդութիւն ...» խորագրով աշխատութեանը[21]: Չի բացառւում նաեւ, որ վերջինիս ճանապարհորդական պատմութիւններից ոգեշնչուած ու հետաքրքրուած՝ նա որոշել էր կազմել տարածաշրջանի քարտէզը:

Այս վարկածի օգտին են վկայում.-

Քարտէզ 1

Քարտէզ 2

Ա) Բնական է, որ յայտնի քարտէզագրին եւ աշխարհագէտին կը հետաքրքրէր Ֆրանսիայից՝ Հայաստանով մինչեւ Հնդկաստան կատարուած ճանապարհորդութեանը նուիրուած Տաւերնիէի աշխատութիւնը, որն արժանացել էր Լուի ԺԴ.ի հաւանութեանը, եւ որին նա, շատ հաւանական է, քաջածանօթ էր: Սկզբնական շրջանում տարածաշրջանի հետ եւրոպացի-

ների ծանօթութիւնը լինում էր համապատասխան երկրներ այցելած ճանապարհորդների օգնութեամբ, որոնք հիմնականում կրօնական միսիոներներ, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ եւ վաճառականներ էին, որոնց մի մասը նաեւ լրտեսներ էին[22]:

Բ) Մեր հետազօտութիւնների արդիւնքում պարզուեց, որ Տաւերնիէն Նիկոլայի առաջին կարեւոր՝ «Ֆրանսիայի Փոստերը»[23] քարտէզի հրատարակիչ, գրավաճառ եւ աշխարհագրութեան մասնագէտ Մելշիոր Տաւերնիէի եղբօրորդին էր[24], եւ այդ իսկ պատճառով նրանց անձնական ծանօթութիւնը նոյնպէս շատ հաւանական է:

3. ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին տարածաշրջանի առաջին ֆրանսիական քարտէզի կամ քարտէզների ստեղծումը հնարաւոր է պայմանաւորուած լինէր նաեւ Ֆրանսիայում աշխարհագրական գիտութեան զարգացման վերելքով եւ քարտէզների հրատարակութեան համար արհեստագիտական միջոցների բարելաւմամբ, որոնց շնորհիւ համեմատաբար աւելի դիւրին էր դարձել դրանց տպագրութիւնը:

Ամփոփելով, հակուած ենք այն կարծիքին, որ ԺԷ. դարի երկրորդ կէսին ֆրանսիացիների կազմած՝ տարածաշրջանի առաջին աշխարհագրական ֆրանսերէն քարտէզի ի յայտ գալը պայմանաւորուած էր գլխաւորապէս տարածաշրջանի նկատմամբ Ֆրանսիայի քաղաքական եւ տնտեսական հետաքրքրութեամբ:

Ֆրանսիայի ծաւալապաշտական քաղաքականութեան համար առկայ էին բոլոր նախադրեալները. մի կողմում, Եւրոպայում մրցակից չունեցող ֆրանսիական հզօր պետութիւնն էր, իսկ միւս կողմում՝ անկում ապրող երբեմնի զօրեղ Օսմանեան ու Սեֆեան պետութիւնները, որոնց միջեւ բաժանուած էր Հայաստանը: Աւելին, ինչպէս Արեւմտեան, այնպէս էլ Արեւելեան Հայաստանում ժողովրդական զանգուածների մէջ արթնացել էր ազատագրութեան պահանջ ընդդէմ բռնութիւնների ու ճնշումների: Օտար տիրապետութեան տակ գտնուող ժողովուրդների մօտ իյայտ էին եկել ազատագրական ձգտումները, որոնք իրենց ակնկալութիւնները կապում էին Լուի ԺԴ.ի անուան հետ:

Քարտէզ 3

Վերոյիշեալի ենթախորքում ամբողջովին տեղաւորւում է տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը հեղինակած Նիկոլայի գործունէութիւնը, որը ինչպէս նշեցինք, փաստօրէն, պետական եւ քաղաքական գործիչ էր եւ վայելում էր թագաւորի վստահութիւնն ու յարգանքը, եւ որի գործունէութիւնը միտուած էր պետական շահերի պաշտանութեանը եւ ծրագրերի իրականացմանը:

Անշուշտ, քարտէզի լոյս աշխարհ գալուն ինչ-որ չափով նպաստել էին նաեւ այն ժամանակ Ֆրասիայում աշխարհագրութեան եւ քարտէզագրութեան զարգացման բարձր մակարդակը, ինչպէս նաեւ գիտական եւ ճանաչողական նպատակներով քարտէզներ հրատարակելու միտումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Սանսոն Նիկոլան/Նիկոլա Սանսոն դ'Աբեւիլ/Սանսոն դ'Աբեւիլ (Փարիզ, 1600--67): 18 տարեկանում կազմում է Ֆրանսիայի քարտէզը, որը գրաւում է կարդինալ Ռիշելիոյի ուշադրութիւնը: Նրա առաջարկով Նիկոլան աշխարհագրութիւն է դասաւանդել Լուի ԺԳ.ին (1610--43), աւելի ուշ՝ Լուի ԺԴ.ին (1643--1715): Զբաղեցրել է պալատական քարտէզագրի պաշտօնը, եղել Ֆրանսիայի Պետական Խորհրդի անդամ: Իր առաջին կարեւոր քարտէզը՝ «Les Postes de France», հրատարակել է 1632ին: Հրատարակիչը Մելշիոր Տաւերնիէն է (https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Sanson_(cartographe) (հասանելի էր 21.01.2019):

[2] Ուեստֆալեան Հաշտութեան (1648ին) երկու պայմանագրերով (միւնստէրեան եւ օսնաբրիւկեան), Եւրոպայում վերջ դրուեց 1618-48՝ Երեսնամեայ պատերազմին:

[3] Տե՛ս՝ Н. А. Баранов, "Лекции по курсу «Геополитика»" (Ն. Բարանով, Աշխարհագրաքաղաքագիտութեան դասախօսութիւններ) (http://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika) (հասանելի էր 21.01.2019):

[4] *Թուրքոմանի, թուրքումանի* կամ *թուրքմանի* եզրի ծագման վերաբերեալ կան մի շարք մեկնաբանութիւններ: Առաջին անգամ այն հաւանաբար յիշատակուել է Ը.-Թ. դարերի չինական սկզբնաղբիւրներում: Թուրքմէն եզրի տարածումը պայմանաւորուած էր իսլամ ընդունած օղուզների բնակութեան տարածքի ընդարձակումով (С. Агаджанов, *Очерки Истории Огузов и Туркмен Средней Азии IX-XIII вв.* [Ս. Աղաջանով, Ակնարկներ Կենտրոնաֆկկան Ասիայի օղուզների եւ թուրքմէնների պատմութեան, Թ.-ԺԳ դդ.], Աշխաբադ, 1969. նաեւ՝ В. В. Бартольд, *Сочинения, Очерк Истории Туркменского Народа,* [Վ. Բարդոլտ, Երկեր, Ակնարկ թուրքմէն ժողովրդի պատմութեան] *Հւյր. II, Մաս I*, Մոսկուա, 1963, էջ 558): *Թուրքման* եզրի տարածումը մեծ չափերի հասաւ սելջուկեան նուաճումների շրջանում: Օղուզ մուսուլմանները, համախմբուելով սելջուկ ցեղի շուրջ, դարձան սելջուկեան ցեղային միութեան, յետագայում՝ նաեւ պետութեան միջուկը: Սելջուկեան դարաշրջանից սկսած՝ սուլթանները իշխանութեան ամրապնդման նպատակով ստեղծեցին ռազմական բնակավայրեր Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի տարբեր մասերում՝ Սիրիայում, Իրաքում եւ Արեւմտեան Հայաստանում: 1071ի Մանազկերտի ճակատամարտից յետոյ օղուզները զանգուածաբար բնակութիւն հաստատեցին Անատոլիայում (յոյները պատմականօրէն այդպէս են անուանել Փոքր Ասիան), Արեւմտեան Հայաստանում, Ատրպատականում (ներ-

կայիս Իրանի հիւսիս-արեւմուտքում տեղակայուած պատմական երկրամաս եւ հին պետութիւն) ու Առանում (երկրամաս Մեծ Հայքի արեւելքում):
Միջնադարում՝ մօտաւորապէս Թ.-ԺԴ. դարերում, Արեւմտեան Հայաստանը եւրոպական սկզբնաղբիւրներում յայտնի էր *Թուրքոմանիա*, իսկ օսմանականում՝ *Թուրքման էլի* ձեւերով (P. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, ed. by Ronald G. Suny, Michigan, 1996, էջ 45-67. նաեւ՝ https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркоманы (հասանելի էր 21.01.2019):

[5] Եւրոպական աղբիւրներում Վրաստանի արտանուանումը:

[6] Պոլովցիները (ինքնանուանումը՝ կիպչակներ, ղփչաղներ) թիւրքալեզու քոչուոր ժողովուրդ էին, եւրոպական եւ բիւզանդական սկզբնաղբիւրներում յայտնի էին *կոմանի* (լատ. comani), իսկ աւելի ուշ՝ թաթարներ ձեւով, թիւրքալեզու քոչուոր ցեղեր էին (А. Н. Гаркавец, *Кыпчакские Языки* [Ա. Գարկավէց, ղփչաղ լեզուները], Ալմա Աթա, 1987, էջ 18. նաեւ՝ *Большой Энциклопедический Словарь* [մեծ հանրագիտարանային բառարան] [https://www.vedu.ru/bigencdic/49209/. նաեւ՝ https://ru.wikipedia.org/wiki/Половцы#cite_note-4 (հասանելի էր 21.01.2019)]:

[7] Sanson Nicolas d'Abbeville, *Turcomanie, Georgie, Commanie*, 1653:

[8] « Qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens":

[9] Nicolas, *Turcomanie, Georgie, Commanie (qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens)*, 1653:

[10] Sanson Nicolas d'Abbeville, *Armenia Maior, Colchis, Iberia, Albania*, 1655:

[11] Амир Эйваз, "Страх Перед «Великим Тураном» Заставляет Армян Искажать Старинные Карты" (Ամիր Էյվազ, Մեծ Թուրանից վախը ստիպում է հայերին խեղաթիւրել հնագոյն քարտէզները), http://pan.turkist.org/2012/04/blog-post.html (հասանելի էր 18.03.2018 (այժմ նա գրանցուած է մէկ այլ հասցէով, փոխել է նաեւ կայքի կառուցուածքը, 21.01.2019):

[12] Reiner et Josua Ottens, *L'Asie Ire Partie, vol. XVIII*, 1740:

[13] *Всемирная История. История Дипломатии, Дипломатия в Новое Время (XVI-XVIII века), Дипломатия в XVII Веке, Время Французской Гегемонии в Европе в XVII веке, Дипломатия Людовика XIV (Համաշխարհային պատմութիւն. դիւանագիտութեան պատմութիւն, դիւանագիտութիւնը նոր շրջանում (ԺՋ.-ԺԸ.դդ.), դիւանագիտութիւնը ԺԷ. դարում, Եւրոպայում Ֆրանսիայի առաջատարութեան շրջանը, Լուդովիկոս ԺԴ.ի դիւանագիտութիւնը)*, Գ. մաս, Գ. գլուխ (http://www.diphis.ru/diplomatiya-c48.html (հասանելի էր 21.01.2019):

[14] М. М. Филиппов, *Готфрид Лейбниц. Его Жизнь, Общественная, Научная и философская Деятельность (Մ.Մ. Ֆիլիպովա, Գոտֆրիդ Լայպնից. կեանքը հասարակական, գիտական եւ փիլիսոփայական գործունէութիւնը)*, Սանկտ Պետերբուրգ, 1893:

[15] Յակոբ Անասեան, *XVII Դարի Ազատագրական Շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, Երեւան, հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1961, էջ 39:

[16] Նոյն, էջ 92-3:

[17] Նոյն, էջ 4:

[18] Աշոտ Յովհաննիսեան, «Գրախօսութիւն» *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1963:1, էջ 235-48:

[19] *Всемирная История. Энциклопедия. Страны Азии во Второй Половине XVII И в XVIII веках. Австралия И Океания. Колониальная Политика Европейских Держав, Начало Распада Османской Империи. Балканские И Арабские Народы во Второй Половине XVII И в XVIII в.* (Համաշխարհային պատմութիւն հանրագիտարան, Ասիայի երկրները ԺԷ. դ. Բ. կէսին եւ ԺԸ. դարում, Աւստրիա եւ Ովկիանիա, եւրոպական գերտէրութիւնների գաղութատիրական քաղաքականութիւնը, Օսմանեան Կայսրութեան փլուզման սկիզբը, բալկանեան եւ արաբական ժողովուրդները ԺԷ. դ. Բ. կէսին եւ ԺԸ. դ.), *Մաս Բ., Գլուխ Թ., Հլդ. 5,* (http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/index.shtml (հասանելի էր 21.01.2019):

[20] Նոյն, *Иран Во Второй Половине XVII и в XVIII в., Часть II, Глава IX, Том 5 (Իրանը ԺԷ. դարի Բ. կէսին եւ ԺԸ. դարում)*:

[21] J.B. Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier,… : Qu'il a Fait en Turquie, en Perse, et aux Indes…*, Փարիզ, 1676:

[22] Այդ առումով հետաքրքրական է Բերտրանդո դը լա Բրոքէրի աշխատութիւնը (Bertrandon de la Broquère, *Le voyage d'Orient. Espion en Turquie*, Anacharsis, 2010): Տարածաշրջան՝ Հայաստան, կատարած ճանապարհորդութիւնների վերաբերեալ ֆրանսերէն հրատարակուած աշխատութիւններից կարելի է յիշատակել նաեւ Ս. Երասիմոսի (S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIV-XVIe siècle)*, Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités, Ankara, 1991) եւ Դ. Վինսոնի (D. Vinson, *Histoire et Voyage, & Histoires de Voyages, Le Français, l'Orient, & l'Arménien au XIXe Siècle*, Վալանս, 2004) աշխատութիւնները:

Բնականաբար, օտարերկրեայ այդ ճանապարհորդները իրենց այցելած երկրների ժողովուրդների կեանքը պէտք է դիտարկէին իրենց պետութեան քաղաքատնտեսական շահերից՝ նախադրեալներ ստեղծելով յետագայ զարգացումների համար: Բացի քաղաքատնտեսական տեղեկութիւններից, ուղեգիրները հաղորդում են կենցաղային ու ազգագրական տուեալներ, ինչպէս եւ պատմական արժէք ունեցող հետաքրքիր տեղեկութիւններ: Նրանք կազմում էին նաեւ տարածաշրջանի եւ ճանապարհների քարտէզները ու խոշոր քաղաքների յատակագծերը:

[23] Sanson Nicolas, *Les Postes de France, chez Melchior Tavernier*, 1632:

[24] Melchior Tavernier (1594--1665) (http://fr.wikipedia.org/wiki/Melchior_Tavernier (հասանելի էր 21.01.2019):

THE FIRST FRENCH MAP OF THE CAUCASUS AND RELATED GEOPOLITICAL CONSIDERATIONS
(Summary)

VARDAN MKHITARYAN
vardan_gm@yahoo.com

Basing his conclusion on extensive archival research in the national libraries of Armenia, France, Germany and Russia, the author finds that the first French map of the Caucasus, titled "Turcomanie, Georgie, Commanie", was printed in 1653. The paper examines the author of this map, the French cartographer, geographer and statesman Sanson Nicholas (1600--67), and proposes a number of the reasons why cartographic attention was paid to the Caucasus in the 17th century.

ՍԵԽԱՆԻ ԱԽԱՉԱՆԻ ԵՐԿԱԹԷԴԱՐԵԱՆ ԽՄԲԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԻ ԵՐԵՒՈՅԹԸ

ՅԱՍՄԻԿ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, ՌՈՒԶԱՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ
hassimonyan89@gmail.com; ruzantrop55@mail.ru; piliposyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Մոթբի Ձորի եւ Քանագեղի երկաթէդարեան Քա. 12/11-9րդ դդ. դամբարանային համալիրները, որոնք հնագէտ Աշոտ Փիլիպոսեանի մեկնաբանութեամբ միաժամանակեայ գործողութեամբ իրագործուած խմբային թաղումներ են, պարունակում են ներկայացուցչական հնամարդաբանական տեղեկատուութիւն: Մոթբի Ձորի դամբարանադաշտը նախապէս պեղուել է 1906-8ին Երուանդ Լալայեանի[1], ապա 1987-92ին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Սեւանի հնագիտական արշաւախմբի կողմից: Մոթբի Ձորի դամբարանադաշտը ժամանակին զբաղեցրել է Արծուաքար, Կարմիրգիւղ եւ Կամօ բնակավայրերի միջեւ ընկած հսկայական տարածքը: Ներկայումս դամբարանադաշտից պահպանուել է մի փոքր հատուածը վեց հսկայական դամբարաններով: Վեց դամբարաններն էլ մեծ տրամագծերով 15-20 մ. կրոմլէխներով (քարերի սրբազան շրջան), արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշմամբ քարարկղային հսկայական թաղումներ են՝ 4-10 մ. ծածկասալերով: Դամբարաններում բացուել են խմբային թաղումներ[2]:

Քանագեղի դամբարանադաշտը 1999-2002՝ ուսումնասիրել է Ա. Փիլիպոսեանը:

Քանագեղի դամբարանադաշտը գտնուում է Սեւանայ լճի ափամերձ տարածքում՝ Սեւան-Վարդենիս մայրուղուն հատող եւ Երանոս գիւղից մօտ 5.5 կմ հիւսիս ընկած տարածքում: Ներկայումս Քանագեղի դամբարանադաշտը զբաղեցնում է միքանի տասնեակ հա տարածք եւ բազմաշերտ բնակատեղիից զատ ներառում է կրոմլէխներով շրջափակուած շուրջ 50 դամբարանակառոյցներ, որոնցից առաւել խոշորները (թուով 9) առանձին խմբով տեղաբաշխուած են հարաւային հատուածում:

Քանագեղի ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրության Ինստիտուտի հնագիտական արշաւախումբը 1999ին վերսկսեց դամբարանադաշտի եւ մասնաւորապէս թիւ 3 դամբարանակառոյցի պեղումները: Այն ունէր բազալտէ 49 քարաբեկորներից կազմուած շրջանաձեւ կրոմլէխ, որի տրամագիծը 15.0 մ էր:

Վերջինիս հեռացումից յետոյ կրոմլէխի միջնամասում բացուեցին քարարկղային 3 դամբարաններ, որոնք կողմնորոշուած էին արեւելքից արեւմուտք եւ ծածկուած բազալտէ սալերով[3]:

Ներխմբային վերլուծութեան համար դիտարկում են Լալայեանի կողմից պեղուած եւ Վ. Բունակի հրատարակած[4], Մոթբի Ձորի NN3, 5, 10, 15[5],

ինչպէս նաեւ Քանագեղի NN3/1, 4 դամբարաններից յայտնաբերուած գանկաբանական նիւթերը, որոնք վերաբերում են Լճաշէն-Մեծամորեան մշակոյթի ուշ՝ երկաթէդարեան փուլին եւ թուագրւում Քա. ԺԲ./ԺԱ-Թ. դարերով[6]:

Ընդհանուր գանկերի թիւը երեսունինն է, որոնք ներկայացուած են ըստ առանձին դամբարանային համալիրների (Աղ. 1):

Աղիւսակ 1

Դամարան NN↓, Սեռ →	♂	♀
Մռթբի Ձոր N 3	2	2
Մռթբի Ձոր N 5	2	2
Մռթբի Ձոր N 10	4	7
Մռթբի Ձոր N 15	5	2
Լալայեան, Մռթբի Ձոր	4	2
Քանագեղ N 3/1	3	1
Քանագեղ N 4	2	1
Ընդհանուր (n)	22	17

Սոյն աշխատանքի նպատակն է Սեւանի աւազանի երկաթի դարի միաժամանակեայ ակտով իրագործած խմբային թաղումների գանկաբանական հաւաքածուների չափագրական յատկանիշների նմանութիւնը մեկնաբանել ժառանգաբանական ենթահողում: Քանզի բոլոր մարդաբանական յատկանիշները, լինեն դրանք ձեւաբանական, բջջային, թէ ախտաբանական մեկնաբանւում են ազգակցական սերտ կապի, իսկ տարբերակուածութիւնները՝ դրանց բացակայութեան միջոցով:

Մռթբի Ձորի 4 խմբային թաղումներում տեղադրուած ուղեկցող հնագիտական նիւթերը եւ կենսափաստերը ունեն կանոնիկ դասաւորուածութիւն եւ մէկ մակարդակի վրայ են: Դամբարանախցերը ծածկող սալերը անխախտ են, դամբարաններում տեղադրուած հնագիտական իրերը եւ հնամարդաբանական նիւթերը բացուել են in situ վիճակում[7]: Իւրաքանչիւր դամբարանում դիադրուածների մէջ առանձնանում են կենտրոնական դիրք զբաղեցնող տարեց տղամարդը՝ «դամբարանի տէրը» եւ ուղեկցող անձնակազմը:

Մռթբի Ձորի N5 դամբարանում թասի մէջ յայտնաբերուեց տղամարդու առանձին գանկ, իսկ N15 դամբարանի պեղման ժամանակ բացուեց գլխիվայր ցած նետուած տարեց տղամարդու կմախք[8]:

Բոլոր այս փաստերը վկայում են, որ միաժամանակեայ իրագործած, խմբային թաղում պարունակող Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի երկաթէդարեան դամբարանները կառուցուել են հասուն տարիքի տղամարդու՝ «նահապետի» համար, իսկ մնացած անձնակազմը բռնի, գուցէ եւ ինքնակամ, սպանուել եւ նրա հետ միասին տեղադրուել նոյն դամբարանախցում: Նշենք, որ բոլոր խմբային թաղումներում հիմնական յուղակաւորուողը՝ տա-

րեց տղամարդ է, իսկ մնացեալները՝ տարբեր սեռատարիքային պատկանելիութիւն ունեն[9]:

Վ. Պ. Ալեքսէեւի յիշատակին նուիրուած «Մարդաբանութեան Հորիզոններ» միջազգային գիտաժողովի յօդուածաշարում իր կողմից վերլուծուել են Մռթբի Ձորի գանկաբանական ներխմբային նիւթերը: Այս աշխատանքում Մռթբի Ձորի որոշակի դամբարանային համալիրներից յայտնաբերուած գանկերը խմբաւորուել են ըստ գանկի զոյգ չափագրական տուեալների եւ ցուցիչների: Գանկերի զգալի մասը ինքնավար առանձնացել են ըստ դէմքի վերին հատուածի բարձրութեան եւ լայնութեան, դէմքի եւ ակնակապիճների բարձրութեան, դիմային կմախքի եւ քթային հատուածի ցուցիչների, դիմագանկասկաւառային եւ դիմային ցուցիչների, դիմագանկասկաւառային եւ ճակատային ցուցիչների, դէմքի վերին հատուածի եւ գանկի հիմքի լայնութիւնների[10]:

Նշենք, որ խորհրդային մարդաբանական դպրոցում այս հնարքը բաւականին ընդունուած էր եւ ձեւաբանական նմանութիւնը մեկնաբանւում էր, որպէս ազգակցականութեան ապացոյց: Այսօր գոյութիւն ունի «նմանութիւնը ազգակցականութիւն չէ» մեթոդաբանական «տաբուն», եւ մարդաբանական ժառանգաբանական մերձութիւնը կամ տարբերակուածութիւնը ընդունուած է բացայայտել ժառանգաբանական որակիչների՝ ԴՆԹի, գանկասկոպիական յատկանիշների վերլուծականներով: Այդուհանդերձ մեր կողմից փորձ է արւում Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի առանձին դամբարանային համալիրներից յայտնաբերուած գանկերի նմանութեան եւ տարբերակուածութեան աստիճանը բացայայտելու համար կիրառել գլխաւոր բաղադրիչների (components) մեթոդը[11]: Այս մեթոդը հնարաւորութիւն է ընձեռում *կոորդինատ*ային[12] դաշտում փոխյարաբերակցել ոչ թէ գանկաբանական որոշակի զոյգ չափեր, այլ բաղադրիչների վիճակագրական մեթոդով վեր հանուած *ինտեգրալ*ային[13] նկարագրեր:

*Կոորդինատ*ային դաշտի կենտրոնում, զրոյական կէտին մօտ՝ +1, -1 արժէքների տիրոյթներում կենտրոնացուած են ամենամիջինացուած նկարագրերը: Որքան *կոորդինատ*ային առանցքի զրոյական կէտից հեռու՝ դէպի դրական եւ բացասական տիրոյթները, այնքան գանկերի արժէքները բեւեռանում են ըստ նրբակազմ ու զանգուածեղ, երկարակերպ ու լայնակերպ եւ այլ ձեւաբանութիւնների: Արական եւ իգական խմբերի համար հաշուարկած գանկասկաւառակի հիմնական չորս չափերի գլխաւոր առաջին բաղադրիչների (F1) դիտարկումը վեր է հանում՝ մեծ դրական արժէքներով օժտուած հետեւեալ յատկանիշները. գանկի երկայնական տրամագիծը (1), բարձրութիւնը (17) եւ հիմքի երկայնական տրամագիծը (5): Երկրորդ գլխաւոր բաղադրիչների (F2) շարքում մեծ դրական արժէքներ են դրսեւորւում գանկասկաւառակի լայնական չափերը (8): Այսպիսով, գոյութիւն ունի որոշակի դրական փոխյարաբերակցութիւն երկայնական եւ լայնական չափերի մեծութիւնների միջեւ՝ որքան մեծ է երկայնական չափը,

նոյնքան մեծ է նաեւ լայնականը: Ուստի առաջին գլխաւոր բաղադրիչը կարելի է համարել փոքր եւ մեծ չափեր ունեցող գանկերի տարբերակիչ, երկրորդ բաղադրիչը՝ գանկասկաւառակի լայնակերպութեան խմբաւորիչ (Աղ. 2):

Աղիւսակ 2.- Առաջին եւ երկրորդ գլխաւոր բաղադրիչների արժէքները ըստ գանկասկաւառակի չորս չափագրական տուեալների

Յատկանիշներ	Տղամարդիկ		Կանայք	
	F 1	F 2	F 1	F 2
1. Երկայնական տրամագիծ	**0,771**	0,042	**0,800**	0,314
8. Լայնական տրամագիծ	0,027	**0,998**	-0,047	**0,900**
17. Գանկասկաւառակի բարձրութիւն	**0,867**	0,075	0,384	0,578
5.Գանկասկաւառակի հիմքի երկայնական տրամագիծ	**0,879**	-0,051	**0,898**	-0,057
Տարբերակուածութեան ցուցիչ %	53	25	40	31

Գանկասկաւառակի չորս յատկանիշների համակարգում հաշուարկուած գլխաւոր առաջին գործօնի արժէքները գծապատկերի հորիզոնական հարթութիւնում, որը համապատասխանում է F1 *կոորդինատ*ային առանցքին, բացասական արժէքների տիրոյթում խմբաւորում են փոքր չափեր ունեցող, նրբակազմ, իսկ դրականները՝ մեծ, զանգուածեղ գանկեր դասաւորութեամբ: Ուղղահայեաց հարթութիւնում (F2 *կոորդինատ*ային առանցք) բացասական արժէքների դաշտը ներկայացնում է երկարակերպութիւն, իսկ դրականը՝ լայնակերպութիւն:

Մոթբի Ձորի եւ Քանագեղի միաժամանակեայ իրագործած երկաթէդարեան խմբային թաղումներից յայտնաբերուած գանկերը *կոորդինատ*ային դաշտում խմբաւորման միտում են դրսեւորում ըստ առանձին դամբարանային համալիրների: Գանկասկաւառակի չորս հիմնական չափերի (Աղ. 2) համակարգում հաշուարկուած եւ *կոորդինատ*ային դաշտում տեղադրուած Քանագեղի արական 3 գանկերը զբաղեցնում են զրոյական միջուկային հատուածի (F1, F2 + -1) ամենամիջինացուած *ինտեգրալ*ային նկարագրի տիրոյթը: Մոթբի Ձորի N15 դամբարանի արական խումբը բաժանուած է երկու մասի եւ զբաղեցնում է նրբակազմ եւ զանգուածեղ *ինտեգրալ*ային նկարագրերի տարածքները: Մոթբի Ձորի N10 դամբարանի բոլոր տղամարդիկ նոյնպէս, մեծ դրական արժէքների դաշտում, առանձնանում են գանկասկաւառակի երկարակերպ եւ մեծ չափերով: Մոթբի Ձորի N5 դամբարանի 2 արական ներկայացուցիչները գանկասկաւառակի համարեա նոյնական միջին չափերով ամենասերտ տեղադրուածներն են (Աղ. 3):

Դիտարկելով կանանց գանկաբանական խմբերի տեղաբաշխումը *կոորդինատ*ային դաշտի մեծ, դրական արժէքների տիրոյթում դարձեալ առանձնանում են Մոթբի Ձորի N3 դամբարանի խոշոր գանկասկաւառակ ունեցող 2 իգական նմուշները եւ մեծ, սփռուած, բայց ինքնուրոյն սահ-

մանով, խմբաւորւում են N10 դամբարանի բոլոր խոշորակազմ գանկ ունեցող կանայք: Քանագեղի N4 դամբարանի զոյգ գանկերը միմեանց մօտիկ միջին չափերի նկարագրերի դաշտում են (Աղ. 3):

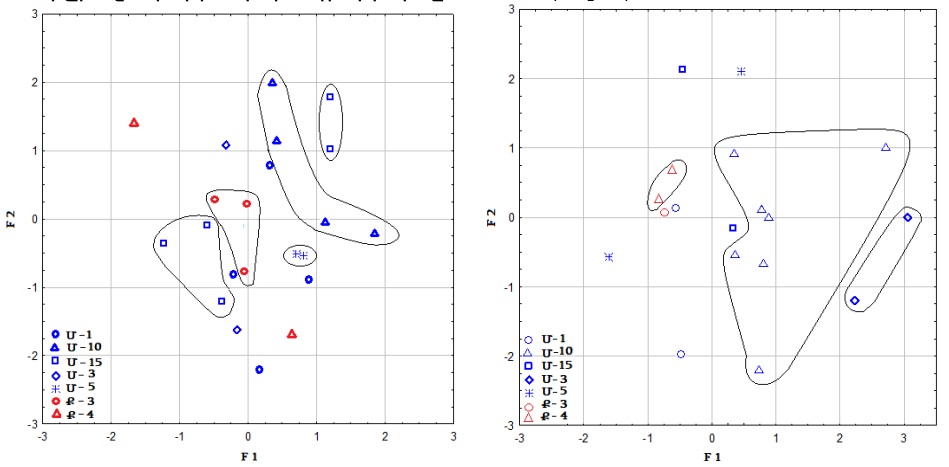

Աղիւսակ 3.- *Մոթբի Ձորի եւ Քանագեղի արական եւ իգական գանկերի տեղադրութիւնը ըստ գանկասկաւառակի չորս չափերի նկարագրերի*

Դիմային կմախքի չափագրական տուեալների բաղադրիչային վերլուծութիւնը արական խմբի առաջին գլխաւոր բաղադրիչի (F1) ցուցիչների շարքում մեծ, դրական արժէքներ է ցուցադրում այտոսկրային տրամագծի (45), դէմքի վերին բարձրութեան (48), լայնութեան (43) եւ քթի բարձրութեան (55) դէպքում: Կանանց մօտ չափազանց մեծ արժէքների են հասնում դէմքի վերին բարձրութիւնը (45) եւ քթի բարձրութիւնը (55): Երկրորդ գլխաւոր բաղադրիչը (F2) երկու սեռերի դէպքում էլ մեծ դրական արժէքներ է ցուցաբերում դիմային կմախքի միջին լայնութեան (46) դէպքում: Քթի լայնական տրամագիծը (54) մեծ արժէքներ ունի կանանց խմբում (Աղ. 4): Դատելով այս ցուցանիշներից՝ առաջին բաղադրիչ մեծադիմութեան, յատկապէս, երկարադիմութեան խմբաւորիչ է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ դէմքի լայնակերպութեան ցուցիչ:

Աղիւսակ 4.- Առաջին եւ երկրորդ գլխաւոր բաղադրիչների արժէքները ըստ դիմային կմախքի վեց չափագրական տուեալների

Յատկանիշներ	**Տղամարդիկ**		**Կանայք**	
	F 1	F 2	F 1	F 2
45. Այտոսկրային տրամագիծ	**0,757**	-0,033	0,516	0,610
48. Դէմքի վերին բարձրութիւն	**0,726**	0,088	**0,919**	-0,048
43. Դէմքի վերին լայնութիւն	**0,768**	-0,301	0,596	0,152
46. Դէմքի միջին լայնութիւն	0,139	**0,823**	0,081	**0,859**
55. Քթի բարձրութիւն	**0,769**	0,335	**0,884**	0,183
54. Քթի լայնութիւն	-0,079	0,638	0,048	**0,859**
Տարբերակուածութեան ցուցիչ %	39	22	38	32

Դիմային կմախքի վեց հիմնական չափագրական յատկանիշների հիման վրայ իրագործած բաղադրիչների վերլուծութիւնը հորիզոնական *կոորդինատի* (F1) բացասական արժէքների տիրոյթում խմբաւորում է Լալայեանի կողմից պեղուած փոքրադէմ չորս գանկերը: Նրանց այտոսկրային տրամագիծը, դիմային կմախքի բարձրութիւնը եւ վերին լայնութիւնը փոքր չափերի են: *Կոորդինատային* դաշտի հակառակ՝ մեծ, դրական արժէքների տիրոյթում առանձին, ինքնուրոյն սահմանով առանձնանում են Մռթբի Ձորի N10 դամբարանի արական խմբի ներկայացուցիչներն իրենց ծայրայեղ երկարադիմութեամբ, համապատասխանաբար, քթի երկարութեան չափազանց մեծ չափերով, ընդհանուր լայնադիմութեամբ, յատկապէս դիմային կմախքի վերին հատուածի լայնակերպ կառուցուածքով: Քանագեղի N3 դամբարանի 3 արական գանկերը զբաղեցնում են ամենափոքր չափեր ունեցող *ինտեգրալային* նկարագրերի դաշտը՝ տեղադրուելով զոյգ *կոորդինատային* առանցքների բացասական արժէքների տիրոյթում: Նրանք բնութագրուում են նեղադիմութեամբ, դիմային կմախքի վերին եւ միջին լայնութեան փոքր ցուցանիշներով: Քանագեղի N4 դամբարանի 2 արական գանկերը իրենց նեղադէմ, երկարադէմ ձեւաբանութեամբ, քթի երկայնական մեծ չափերի շնորհիւ տեղադրուել են դրական արժէքների երկարակերպ նկարագրերի տարածքում: Զրոյական կէտին մօտ, բացասական արժէքների սահմանագծում կենտրոնացուած են Մռթբի Ձորի N3 դամբարանի 2 գանկերն իրենց միջին չափեր ունեցող, միջինացուած նկարագրերով (Աղ. 5):

Դիմային կմախքի վեց հիմնական չափագրական յատկանիշների հիման վրայ հաշուարկուած եւ կառուցուած գծապատկերը կանանց գանկերը չի խմբաւորում *կոորդինատային* դաշտում: Դիտարկումների զգալի մասը միջինացուած, չտարբերակուող *ինտեգրալային* նկարագրերի շնորհիւ կենտրոնացուած է +1/-1 *կոորդինատային* առնացքների դաշտում: Միջին տիրոյթների դաշտից առանձնացել եւ բեւեռացել են Մռթբի Ձորի N10 դամբարանի կանայք, որոնցից 3ը՝ լայնաքթութեան շնորհիւ զբաղեցնում են դրական արժէքների լայնակերպ նկարագրերի դաշտը, իսկ 1ը՝ ամենանրբակազմ, փոքրադէմ, բացասական տիրոյթների տարածքը: Կենտրոնական դաշտից դէպի դրական, մեծ արժէքների տարածք են դուրս թռել Մռթբի Ձորի N3 դամբարանի կանանցից 1ը՝ մեծադիմութեան շնորհիւ եւ Բունակի հրատարակած ընտրոյթից ամենափոքրադէմ կանացի գանկը (Աղ. 5):

Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի համահաւաք գանկաբանական հաւաքածուն, ըստ չափագրական տուեալների, միջինացուած տուեալների (X) բնութագրուում է գանկասկաւառակի չափազանց մեծ երկարութեամբ եւ միջին լայնութեամբ: Միջին չափերի է գանկասկաւառակի բարձրութիւնը: Դիմային կմախքը բարձր է եւ միջին լայնութեան: Քթի (տանձաձեւ բացուածքի) լայնական եւ երկայնական տրամագծերը նոյնպէս միջին չափերի են:

Միջին նկարագրեր ունեն նաեւ դիմային կմախքի երկու հորիզոնական (վերին եւ միջին) լայնութիւնները:

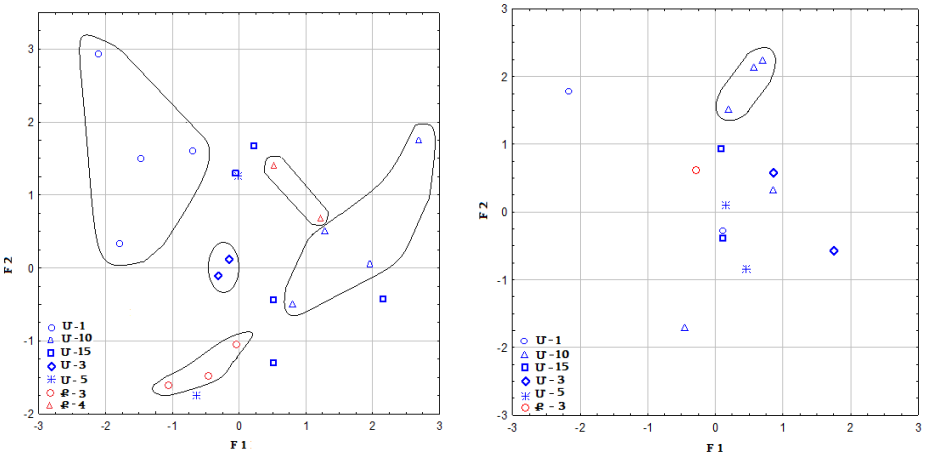

Աղիւսակ 5.- Մռթբի-Ձորի եւ Քանագեղի արական եւ իգական գանկերի տեղադրութիւնը ըստ դիմային կմախքի վեց չափերի նկարագրերի

Յատկանիշների ներխմբային տարբերակուածութիւնը գնահատող միջին քառակուսելի շեղման[14] ընդհանրական ցուցանիշներից (Si) արական խմբում գրեթէ բոլորը, բացի երկայնական տրամագծից, գերազանցում են սահմանուած (standart) ցուցանիշները (Sst), որոնցից միայն 2ը՝ դիմային կմախքի վերին եւ միջին լայնութիւնները, վիճակագրօրէն կարող են հաւաստի համարուել: Իգական խմբում եօթ յատկանիշ են գերազանցում սահմանուած քառակուսելի շեղման սահմանը, որոնցից վիճակագրօրէն հաւաստի կարելի է համարել միայն մէկը՝ գանկի հիմքի երկարութիւնը[15]:

Ըստ վերը ներկայացուած միջինացուած վիճակագրական յատկանիշների Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի համահաւաք գանկաբանական հաւաքածուն չի առանձնանում խիստ տարբերակուածութեամբ (Աղ. 6): Արական եւ իգական խմբերում նկարագրերը նոյնական են: Սակայն անգամ միատարր պատկեր ցուցադրող այս ժողովածուն *ինտեգրալ*ային նկարագրերի շնորհիւ բաղադրիչային վերլուծութեան ժամանակ տրոհուեց ըստ որոշակի առանձին դամբարանային համալիրների:

Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի գանկաբանական հաւաքածուները, որոնք առանձին դամբարանային համալիրից են, որոշակիօրէն, իրենց ինքնուրոյն, առանձին սահմաններով խմբաւորւում են *ինտեգրալ*ային բնութագրերի *կոորդինատ*ային դաշտում: Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի միաժամանակեայ գործողութեամբ իրագործած երկաթէդարեան խմբային թաղումները մեծ հաւանականութեամբ պատկանում են ազգակցական սերտ կապ ունեցող խմբի: Տղամարդկանց ընտրոյթում խմբաւորման «ակտիւութիւնը»

աւելի մեծ է, քան կանանց մօտ: Կարելի է ենթադրել, որ սերտ ազգակցականութիւնը ձեւաւորուած է արական գծով:

Այս ամէնը թոյլ է տալիս եզրակացնել, որ Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի դամբարաններում թաղուած իւրաքանչիւր անդամը, որպէս արարողակարգի ընտրուած մասնակից զոհաբերուել է ու դամբանախուց իջեցուել՝ ընկերային բարձր կարգավիճակ ունեցող տարեց տղամարդու՝ գերդաստանի մեծի, մահուան առթիւ: Վերջինիս դիրքի ու կարգավիճակի ամենահամապատասխան եզր-որակումը՝ «նահապետն» է: Այն կազմուած է «նահա» (հնդիրանական «nafā-», «nafō»՝ «պորտ, ցեղ») եւ «պետ» (հնդեւրոպական «photi», «pet», «pat»՝ «պետ, առաջնորդ, աւագ, մեծ, հայր, սկիզբ») արմատներից[16], հնում բառացիօրէն «ցեղի հայր, տոհմի տէր, գերդաստանի մեծ» իմաստային ծանրաբեռնուածութիւնն է կրել եւ, ըստ այդմ, առաւել ամբողջական է ներկայացնում խմբային թաղման տարեց տիրոջ բարձր դիրքն ու գերդաստանի աւագի կարգավիճակը[17]:

Աղիւսակ 6.- Մռթբի Ձորի եւ Քանագեղի իգական եւ արական գանկերի չափագրական տուեալների միջինացուած ցուցանիշներ

N ըստ Մարտինի/ Յատկանիշ	Արական				Իգական			
	X	n	Si	Sst	X	n	Si	Sst
1. Երկայնական տրամագիծ	191.1	22	5.5	6.1	184.8	17	6.8	5.8
8. Լայնական տրամագիծ	138.8	22	5.7	5.0	135.1	17	5.0	4.8
17. Գանկի բարձրութիւն	134.3	20	5.4	4.9	128.3	12	5.0	4.7
5. Գանկի հիմքի երկրթն.	104.9	16	4.6	4.1	101.8	10	6.4	3.9
45. Այտոսկրային տրամագիծ	131.7	19	5.8	5.1	126.1	15	4.7	4.8
48. Դէմքի միջին բրձրթն.	76.5	19	4.5	4.1	69.3	13	3.5	3.8
43. Դէմքի վերին լայնութիւն	103.5	22	7.1	3.9	102.5	15	5.6	3.7
46. Դէմքի միջին լայնութիւն	97.7	20	7.6	4.7	92.7	13	4.6	4.5
55. Քթի բարձրութիւն	54.9	20	3.3	2.9	50.4	14	2.3	2.7
54. Քթի լայնութիւն	24.8	20	2.0	1.8	25.2	14	2.5	1.7

ԽՄԲԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՀԵՏ ՆՈՅՆ ԴԱՄԲԱՆԱԽՈՒՑՆ ԻՋԵՑՈՒԱԾՆԵՐԸ

Նպատակայարմար է հպանցիկ անդրադառնալ նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի վաղ երկաթի շրջափուլի միաժամանակեայ խմբային թաղումներում նահապետի հետ նոյն դամբանախուցն իջեցուած ուղեկից-զոհերի ազգակցական եւ ընկերային կարգավիճակին առնչուող որոշ խնդիրներին: Մասնագիտական գրականութեան մէջ վերջիններիս մի մասին տրուել է «նահատակ» անուանումը[18]: Այս եզրը եւս կազմուած է հնդիրանական «nafā-», «nafō-»՝ «պորտ, ցեղ» եւ «tak», «tag»՝ «ցածր, տակ, ստորին, վերջին» բառարմատներից[19] եւ, ըստ այդմ էլ, հնում նախապէս նշանակել է «ստորին կարգավիճակ ունեցող արիւնակից-ցեղակից, աղախնորդի, հարճորդի»: Սրանք, ըստ ամենայնի, նահապետի եւ նրան ստորադաս կանանց

ու հարճերի կապից ծնուած այն երեխաներն էին՝ նահատակները (ցածրածինները), ովքեր թէեւ արիւնակից էին նահապետին, այդուհանդերձ ի սկզբանէ զրկուած էին ընկերային բարձր դիրքից, աշխարհ գալու պահից արդէն ապագայ ծիսական զոհերի կարգավիճակ էին ձեռք բերում եւ տիրոջ մահուանից յետոյ, համապատասխան ծիսական արարողութեան արդիւնքում (բռնի կերպով կամ ինքնակամ) վերածւում անդրաշխարհի նրա յաւերժական ուղեկիցների:

Անհրաժեշտ է աւելացնել նաեւ, որ վաղմիջնադարեան եւ յետագայ շրջանի հայերէն սկզբնաղբիւրներում պահպանուած եւ ընկերային վիճակ մատնանշող որոշ արտայայտութիւններ թոյլ են տալիս եզրակացնել, թէ խմբային թաղման վերոյիշեալ արարողակարգի իրագործման ժամանակ նահապետին անդրաշխարհ ուղեկցող անձնակազմի մէջ, ըստ ամենայնի, ներգրաւուած են եղել ոչ միայն նրա արիւնակից-ցեղակիցները, այլեւ դրանց կարգավիճակին մօտ, սակայն տիրոջ հետ անմիջական ազգակցական կապ չունեցող անձինք եւս: Վերջիններիս առաւել համապատասխանում է «հպատակ» որակումը: Այն կազմուած է «հուպ» եւ «տակ» բաղադրիչներից, որոնցից առաջինը ծագում է հնդեւրոպական «sub»՝ «մօտ, մերձ, քով», իսկ երկրորդը՝ հնդիրանական «tak, tag»՝ «ցածր, ստորին, վերջին, տակ» արմատներից եւ բառացիօրէն նշանակել է «ցածրակարգ, ցածրամերձ, ստորակարգ»[20]: Սրանք, նահապետի այն ենթականերն էին, որ նահատակներին մօտ կարգավիճակ ունենալով հանդերձ, ըստ ամենայնի, արենակցական կապի մէջ չէին տիրոջ հետ եւ, թերեւս, իրենց ստորադաս կարգավիճակում յայտնուել էին գերեվարման, ստրկավաճառութեան արդիւնքում: Ե՛ւ նահատակը, ե՛ւ հպատակը կազմում էին Հայկական Լեռնաշխարհի հին հասարակութիւնների այն ստորին դասը, որը յետագայի հայ մատենագրութեան մէջ առաւել յայտնի է «ընդոծիններ» (ցածրածիններ) ընդհանուր անուամբ[21]:

Քրիստոնէութեանը նուիրուած վարքաբանական, վկայաբանական եւ կրօնադաւանաբանական, սկզբնաղբիւրներում ու աւանդազրոյցներում, նաեւ հայոց հոգեւոր ընկալումների համակարգում, առանձնակի վերաբերմունք, խորին ակնածանք ու անսահման յարգանք կայ սուրբ գործի համար կեանքը զոհաբերածների՝ մարտիրոսների, հանդէպ: «Մարտիւրոս, մարտիրոս» եզրը ծագում է հին յունարէն μάρτυς μάρτυρος (լատիներէն՝ mártys) բառարմատից[22] եւ նշանակում է «վկայ, ականատես»՝ այսինքն մարդ, ով վկան ու մասնակիցն է եղել քրիստոնէութեան տարածման ու պահպանման բուռն գործընթացներին եւ իր կեանքն անմնացորդ զոհաբերել է հաւատքի ու գաղափարի համար: Հայերէն ձեռագրերում, կրօնադաւանաբանական երկերի մէջ եւ առօրեայ խօսակցականում «մարտիրոսին» համարժէք է «նահատակը»[23]:

Հարիւրամեակներ շարունակ կիրառուած այս հնամենի սովորոյթը, ինչպէս նաեւ ժողովրդի յիշողութեան մէջ ու բանաւոր զրոյցներում պահպան-

ուած դրա արձագանգներն են թերեւս պատճառը, որ յետագայ շրջանի հայերէնում (անշուշտ նաեւ քրիստոնէական գաղափարախօսութեան ազդեցութեան շնորհիւ), որոշակի ընկերային կարգավիճակ ցուցանող «նահատակ» բառն աստիճանաբար վերաիմաստաւորուել է «սուրբ գործի համար զոհուած մարդ» հասկացութեան եւ հոմանիշ դարձել «մարտիրոս» եզրոյթին[24]:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Երուանդ Լալայեան, *Դամբանների Պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում*, Երեւան, «Պետհրատ», 1931, 239 էջ:

[2] Ա. Փիլիպոսեան, «Հետախուզական Պեղումներ 'Մոթքի Ձոր' Դամբարանադաշտում», *ՀՀ-ում 1989-1990թթ. Դաշտային Հնագիտական Աշխատանքների Արդիւնքներին Նուիրուած Գիտական Նստաշրջան, Զեկ. Թեզեր*, Երեւան, 1991, էջ 31-3:

[3] Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, Լ. Կիրակոսեան, «Քանագեղի Դամբարանադաշտի 1999թ. Պեղումները», *Հայաստանի Հնագոյն Մշակոյթը, N2, Է. Խանզադեանի Յոբելեանին Նուիրուած Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երեւան 2002, էջ 43-9:

[4] В.В. Бунак, "Черепа Железного Века из Севанского Района Армении," *Русский Антропологический журнал*, (Վ. Վ. Բունակ, Հայաստանի Սեւանի տարածաշրջանի երկաթեդարեան գանկերը, «Ռուսական մարդաբանական ամսագիր), Հտր. 17, թողարկում 3-4, Մոսկուա, 1929, էջ 64-87:

[5] А. Пилипосян, Р. Мкртчян, "Могильник Мртби-Дзор" *«Археологическая Конференция Кавказа», № 1, Краткие Содержания Докладов*, (Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, Մոթքի Ձորի դամբարանադաշտը, «Կովկասի հնագիտական գիտաժողով», N 1, զեկուցումների թեզիսներ), Թբիլիսի, 1998, էջ 101-3:

[6] Փիլիպոսեան, Մկրտչեան, Կիրակոսեան, 2002:

[7] Ա.Փիլիպոսեան, «Հետախուզական Պեղումներ», էջ 31-3:

[8] Р. Мкртчян, П. Аветисян, А. Пилипосян, "Внутригрупповой Анализ Краниологических Материалов из Могильника Мртби Дзор," *«Горизонты Антропологии» Труды Международной Конференции Памяти Ак. В.П. Алксеева* (Ռ. Մկրտչեան, Պ. Աւետիսեան, Ա. Աւետիսեան, Մոթքի Ձորի դամբարանադաշտի գանկաբանական նիւթերի ներխմբային վերլուծական, «Մարդաբանութեան հորիզոններ», Միջազգային Գիտաժողովի Նիւթեր Նուիրուած Ակադեմիկոս Վ. Պ. Ալեքսէեւի Յիշատակին), Մոսկուա, 2003, էջ 297:

[9] Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, «Նահապետի Ֆենոմէնն Ըստ Հնագիտական Եւ Մարդաբանական Տուեալների», *'Հին Հայաստանի Մշակոյթը' IX Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան, Զեկ. Թեզեր*, Երեւան, 1998, էջ 66-7:

[10] Мкртчян, Аветисян, Пилипосян, 2003:

[11] В. Е. Дерябин, *Многомерные Биометрические Методы для Антропологов*, Рук. деп. в Всероссийском институте научной и технической информации (Վ. Ե. Դերիաբին, Բազմաչափ կենսաչափական մեթոդներ մարդաբանների համար), Մոսկուա, «ՎԻՆԻՏԻ», 37-B, 2001, 312 էջ:

[12] Կոորդինատ - Հարթութեան կամ տարածութեան մէջ կէտի դիրքը որոշող մեծութիւն:

[13] Ինտեգրալ – Ամբողջ մեծութիւն, որը դիտւում է որպէս իր անվերջօրէն փոքր մասերի գումարը:

[14] Միջին քառակուսեյի շեղում - Վիճակագրական հաշուարկներում պատահական մեծութեան ցրման ամենաընդունուած ցուցիչը կապուած նրա մաթեմատիկական արժէքի հետ:

[15] Բոլոր վիճակագրական միջինացուած ցուցանիշների գնահատականները տե՛ս՝ В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебец, *Краниометрия. Методика Антропологических Исследований* (Վ.Պ. Ալեքսէեւ, Գ.Ֆ. Դեբէց, Գանկաչափութիւն. մարդաբանական ուսումնասիրութիւնների մեթոդներ), Մոսկուա, «Նաուկա», 1964, էջ 124-7:

[16] Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան, Հտր. 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1977, էջ, 420-1:

[17] Ռ. Ա. Մկրտչեան, Ա. Ս. Փիլիպոսեան, «Սոցիալ-Ժողովրդագրական Գործընթացները Հայկական Լեռնաշխարհում Մ.Թ.Ա. III-I Հազարամեակներում», *'Քաղաքագիտութեան Հարցեր-2011' (Պահպանողական Հոսանքը Եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական Գործընթացները) Միջբուհական Գիտաժողովի Նիւթեր*, Երեւան, 2011, էջ 250-63:

[18] Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, «Մանկասպանութիւնը Գեղարքունիքի Մ.Թ.Ա. II-I Հազարամեակների Խմբային Թաղումներում», *'Ընտանիքի Հետազօտման Հիմնախնդիրները' Ժողովածու*, Երեւան, 2001, էջ 100-105:

[19] Աճառեան, էջ 360-1:

[20] Փիլիպոսեան, Մկրտչեան, 2001, էջ 102:

[21] Աճառեան, էջ 125. նաեւ՝ Գ. Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1987, էջ 221, 248, 272, 360:

[22] Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հտր. 2*, ցուցակ 1, Վենետիկ 1837, էջ 231. նաեւ՝ Հայր Մատաթեայ Վարդապետ Պետրոսեան, *Նոր Բառգիրք Հայ-Անգլիարէն*, Տպագիր ցուցակ 1, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1875, էջ 461:

[23] Աճառեան, 1977, էջ 290. նաեւ՝ Ջահուկեան, էջ 403:

[24] Մկրտչեան, Փիլիպոսեան, 2011, էջ 260:

THE PHENOMENON OF COLLECTIVE BURIALS IN THE VICINITY OF LAKE SEVAN DURING THE IRON AGE

(Summary)

HASMIK SIMONYAN, RUZAN MKRTCHYAN, ASHOD PILIBOSYAN
hassimonyan89@gmail.com; ruzantrop55@mail.ru; piliposyan@yahoo.com

The paper focuses on two burial sites in the vicinity of lake Sevan which date back to the iron age and specifically to the 12/11th- 9th centuries BC.

The first site was first excavated between 1906 and 1908 and again between 1987 and 1992, while the second was excavated between 1999 and 2002.

The aim of the authors is to examine the similarities and differences between the members of these group burials and interpret their kinship through measuring the details of each skeleton.

The authors describe the area, the numbers in the cemeteries and those buried. They also detail the size and facial specifics of each skeleton (more than 39) as well as the position and distance at which each was buried in relation to the main corpse.

After a detailed examination the authors conclude that in both these burial sites, due to the death of the chief of the group, a number of his kin (both male and female and of different ages) were killed and buried close to his corpse.

Basing their conclusions on the above-mentioned facts, the authors make certain deductions about the burial habits and rituals as well as the social hierarchy and relations that prevailed within the group.

ԱՐԱՔՍ ԳԻՒՂԻ ԷԹՆՕՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ (Ազգագրական Ակնարկ)

ԳԱԼԻԱ ԴԱՒԻԴՈՎԱ
galya.davidova.60@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

2013-14՝ դաշտային ազգագրական նիւթ ենք գրառել Արմաւիրի Մարզի Արաքս գիւղից: Արմաւիրի մարզի այս գիւղն ունի խառը բնակչութիւն՝ տարբեր տեղերից եկած, որոնք իրենց հետ բերել են սովորոյթներ եւ աւանդոյթներ՝բնորոշ այն տարածաշրջանին, որտեղից գաղթել են: Նոր բնակավայրում նրանք պահպանել են իրենց աւանդոյթները, բայց սերնդափոխութեան արդիւնքում սովորութային այս ծէսերը վտանգուած են, ուստի հրատապ է դրանց գրառումն ու ուսումնասիրութիւնը:

Գիւղը աչքի է ընկնում իր բնակչութեան բազմատարր կազմով: Այն հիմնադրուել է 1940ին[1]: Ըստ բանասացների՝ գիւղը կառուցուել է Շոլկ[2] գիւղի հիման վրայ: Դրա համար էլ հիմնական բնակչութեանը անուանում են «շոլկեցիներ»: Գիւղի հնաբնակների կողքին ապրում են նաեւ 1915ի Հայոց Ցեղասպանութիւնից մազապուրծների սերունդները: Բանասացների վկայութեամբ վերաբնակուածները եկել են տարբեր ժամանակներում, տարբեր վայրերից, տարբեր պատճառներով (արտագաղթ, բնական աղէտներ, նիւթական վատ կենսապայմաններ):

Գիւղում ապրում են 1945-46ին վերաբնակուածներ՝ Վայքի (Մարտիրոս, Սերս, Արմալու, Ախաջ, Խնձորուտ), Պարսկաստանի (Սպահանի՝ Քոնարք, Սուլթանաբադի նահանգի Զառնա, Չհարմհալ) գիւղերից եկածները: Սիրիայից եկածների առաջին կարաւանը վերաբնակուել է 1946ին, երկրորդը՝ 1965-68ին՝ Ղամշլիից: 1960ին գիւղը համալրուել է շիրակցիներով (Անիի շրջանի գիւղ Խարկով), ջաջուռցիներով, ղուկասեանցիներով (Բաւրա, Ղազանչի, Դարաքէօյ), սասունցիներով (Թալինի շրջանի Շղարշիկ գիւղից 5 ընտանիք, Բազմաբերդից՝ 4, Աշնակից՝ 5), մշեցիներով (Ախուրեանի շրջանի Հայկաւան գիւղից 5 ընտանիք, Ախուրիկից, Երազգաորսից), մարտունեցիներով, ախալքալաքցիներով: Գիւղում կողք-կողքի համերաշխ ապրում են նաեւ այլ էթնոսի ներկայացուցիչներ՝ եզդիներ, ասորիներ, ռուսներ, ուկրայնացիներ, օսէթներ, ղազախներ:

Ըստ բնակիչների՝ թաղամասերն անուանում են «քրտախօսների» (սիրիահայեր), «պարսիկների» (պարսկահայեր), «ժաժկեցիների» (ղուկասեանցիներ՝ 1960ի երկրաշարժից յետոյ վերաբնակիչներ), «եարտախների»՝ Վայքից, որոնք «արի այստեղի» փոխարէն ասում են եարտախ:

Մեր խնդիրն էր՝ գրառել վերը նշուած ներէթնիկ խմբերի հարսանեկան ծէսերը, հաւատալիքները, ժողովրդական գիտելիքները: Սերունդներին ճանաչելի դարձնելու իրենց աւանդոյթներին ու ծէսերին՝ բացայայտելով

նրանց առանձնայատկութիւնները: Պարզել, թէ այդ ծէսերը ինչքան երկար են կենցաղավարել, եւ արդեօ՞ք պահպանուել են մինչեւ մեր ժամանակները: Ազգային մշակոյթը հարուստ է իր աւանդական սովորութային կարգերով եւ արժէքներով: Եւ տուեալ ազգը, էթնիկ խումբը կարող է պահպանել ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը, սերնդէ սերունդ փոխանցելու մարդկային փոխյարաբերութիւններն ու կենցաղը:

Մեր դաշտային հաւաքած նիւթը խմբաւորել ենք ըստ թեմաների.- ա) հարսանեկան ծէսեր, բ) գիւղի «տան սրբեր», գ) ժողովրդական բժշկութիւն:

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԷՍԵՐ

ՀՀ տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում հարսանեկան ծիսակարգն աչքի է ընկնում մեծ բազմազանութեամբ: Սակայն, ըստ էութեան, բովանդակային առումով եւ հիմնական փուլերով այն ընդհանրական է ողջ ՀՀի համար: Հարսանեաց ծիսաշարը բաւականին երկար ժամանակահատուած է ընդգրկում: Եթէ հաշուի առնենք նախահարսանեկան՝ խնամախօսութիւն, խօսքկապ, հարսնտես, նշանդրէք, յետհարսանեկան՝ կարմիր խնձոր, գլուխ լուանալ, դարձ ծէսերը եւս, ապա այս ծիսաշարը կարող է ձգուել միքանի ամիսներից մինչեւ միքանի տարի:

Հայկական հարսանիքները Ի. դարի երկրորդ կէսին շատ տարբեր էին այս գիւղում, քանի որ ամէն մի ներէթնիկ խումբ պահպանել է իրենը: Ճիշտ է, ծէսերը տարբեր էին, բայց մարդկանց այն համախմբում էր՝ միմեանց աջակցելու, մէկը միւսին օգնելու միտումով:

Ազգականների, հարեւանների միջեւ փոխօգնութիւնն արտայայտւում էր ոչ միայն երկրագործական, անասնապահական, կենցաղային առօրեայ փոխյարաբերութիւնների ժամանակ, այլ նաեւ ծնունդի, կնունքի, հարսանիքի, թաղման, այլ տօնածիսական իրադարձութիւններին ցուցաբերած նիւթական, բարոյահոգեբանական աջակցութեան միջոցով: Նշանդրէքի (նշանտուք) ժամանակ պարսկահայերը գլուխ շաքարը զարդարում էին չոր կամ թարմ ծաղիկներով, գունաւոր ժապաւէններով: Գունաւոր թելերով անցկացուած նշանի մատանիները կախ էին տալիս «ղանդից»:

Շաքարը կարող էր լինել գործարանային կամ տնային պայմաններում պատրաստուած: ԺԹ. դարից սկսած պարսկահայերը զարդարուած շաքարի (Հայաստանում՝ գինի կամ կոնիակ) հետ բերում էին նաեւ կարմիր խնձորներ: Դրանցից մէկն ընտրւում էր հարսի համար, որպէսզի նա խընձորը ձեռքին մօտենայ հիւրերին, որոնք մանրադրամ կամ ոսկէդրամ էին խրում խնձորի վրայ՝ որպէս հարսին նուէր: Եթէ աղջկայ տէրը համաձայն էր աղջկան տալու, ապա նա եւս մէկ գլուխ շաքար էր դնում սեղանին:

Նշանդրէքի հիմնական ծէսը շաքարի կոտրումն էր: Հարսնացուն ու փեսացուն միասին կոտրում էին շաքարը (այժմ՝ կարկանդակը): Փոքր կտորները փաթեթաւորում էին փայլուն թղթերի մէջ, կապում գոյնզգոյն

ժապաւէններով եւ բաժանում երիտասարդներին՝ որպէս տարոսիկներ: Տարոսիկներ էին նուիրում եւ նշանուած աղջիկներին:

Գրառել ենք շատ հետաքրքիր իւրայատուկ ծէսեր. Անիի շրջանից (խարկովցիներ) եկածները հարսանիքին նախորդող Ուրբաթ օրը փեսացուի տանը ցուլ էին մորթում, որից բաժին էին ուղարկում հարսնացուի տուն[3]: Փեսացուի հարազատներից մի փոքր խումբ ջահել աղջիկներ այցելում էին հարսին: Ընտրւում էր նրանցից մէկը՝ «հօրով-մօրով, ազգով-տակով», որի գլուխը հարսի գլխի հետ պէտք է լուանային: Այս ծէսը կոչւում էր «Փնջատուն» կամ «Ծաղկատուն»[4]: Սա հմայութեան նմանող մի ծէս էր, երբ աղջիկը խաբում էր «չար ուժերին», շփոթեցնում նրանց՝ որպէսզի հարսնացուին չվնասէին: Հարսնառին անուանում էին «դաւաթուոր»: Հարսնացուն այդ ժամանակ լինում էր հօրեղբօր, երբեմն շատ մօտ հարազատի կամ ազգականի տանը: Երբ հարսնառը մտնում էր բակ, հարսնացուի կողմնակիցները գոռում էին «դաւաթուորն» եկաւ, պարելով ընդառաջ էին գալիս: Եկողները մտնում էին պարի մէջ՝ միանալով պարողներին ու երգում՝

Կլոր պար, մէջը ծառ
Փեսա արի, հարսին տար[5]:

Իւրաքանչիւր զգեստ հագցնելիս ծաղկեւորները (հարսնածի) երգեր էին երգում՝ յուզմունք պատճառելով աղջկան ու նրա հարազատներին: Հարսանեկան գնացքին պարտադիր ուղեկցում էին չամուսնացած երիտասարդների (ազապներ) ծիսական խմբերը, որոնք իրենց գործառոյթներով ողջ հարսանիքի ընթացքում ինքնուրոյն, անկախ դեր ունէին եւ, ըստ ազգագրագէտ Լ. Վարդանեանի, յիշեցնում էին տղաների վաղեմի տարիքային խմբերը[6]: Տանտէրը (հարսնացուի հայրը) պէտք է սեղան բացէր եկուորների համար, որի շուրջ երիտասարդները պարում էին, երգում, իսկ մեծահասակները՝ խմում հարսի, փեսի կենացը:

Այս ծէսը կենցաղավարել է մինչեւ 1970ականները: Մէկ ուրիշ ծէս պահպանուել է մինչեւ նշուած ժամանակաշրջանը. մակարի բոխչայի (տուտկապ) մէջ երիտասարդները լցնում էին մանր-մունր իրեր (մատանի, ականջօղ, վզնոց, խաչ): Երիտասարդը, ձեռքը մտցնելով տուտկապի մէջ, հանում էր որեւէ իր ու գոռում. «Սրա տէրը ի՞նչ անի», ներկաները պատասխանում էր՝ «երգի կամ պարի»: Երբ պարզւում էր տիրոջ ինքնութիւնը, նա պարտաւոր էր կատարել ներկաների պահանջը: Երբ իրը հանում էին, սկսում էին ծիծաղել, աղմկել՝ վիճակի տիրոջը ցանկանալով երջանիկ ամուսնութիւն:

Պարսկահայերը, հարսանիքն անուանում էին «հաշնիկ»[7]: Ուրբաթ օրը հարսի ձեռքերին հինա դնելու օրն էր: Յովհաննէս Թումանեանի «Մարօ» պոէմում հանդիպում ենք հետեւեալ տողերին. «*Հինա դրին ձեռքերը, եկաւ խաչով փէրփէրը*»: Շաբաթ օրը փեսացուի տանը սկսւում էր ուրախութիւնը, որն անուանում էին «զողվի իրիկուն»[8]: Պարսկահայերի սիրուած

զարդերից էին նորահարսին նուիրած ուլունքներով, դրամներով զարդարուն փունջը՝ ծայրերին արծաթէ դրամներ: Սեղանին դնում էին խաշլամա, «նազուկ» գաթա, հալվա, «ղանդ» շաքար թէյի համար: Գլուխ շաքարը իրանահայերի հարսանիքներում պարտադիր բաղադրիչներից է եւ պարսկերէն կոչւում է «ղանդ»: Այն ձեւով նման է ֆալոսի եւ կապւում է արական բեղմնաւորման գաղափարի հետ: Մարդկային հասարակութեան ամենակարեւոր նպատակներից մէկը սերնդաճի ապահովումն է: Ֆալոսատիպ շաքարը պատահական չէր ընտրուած, այն պտղաբերութեան խորհրդանիշ էր, որը զարդարում էր հարսնացուն իր չամուսնացած ընկերուհիների հետ (նրանք ապագայ հարսնացուներ են):

Սիրիահայերը հիմնականում պահպանել են ընտանիքի ներքին փոխյարաբերութիւնները պահպանող աւանդոյթները, ծէսերը, սովորութիւնները, հաւատալիքները: Այս ամէնը շատ ցայտուն երեւում է հարսանեկան արարողութիւնների ժամանակ:

Հարսանիքների ժամանակ սիրիահայերը նորահարսին նուիրում էին ոսկեայ զարդեր: Հարսնացուին նուիրաբերուող ընծաների մէջ շեշտուել է ոսկեայ մատանին՝ գիւղում, քաղաքում՝ հարսնացուին ընծայաբերել են նաեւ ոսկեայ[9] այլ զարդեր՝ ապարանջան, գօտի, ականջօղեր, ճակատնոց: Ըստ սիրիահայ բանասացների՝ մինչեւ 1950ականները Սիրիայում հարսնացուի հօրը տալիս էին «ղալան» (գլխագին, հարսնագին): Եթէ փեսացուն հարուստ էր՝ գլխագնի դիմաց տալիս էին շատ ոսկի, իսկ միջին խաւը՝ մինչեւ տաս անգլիական ոսկի: Քեռուն տալիս էին ոսկի կամ փող, հօրեղբօրը՝ զէնք էին նուիրում[10]: Հարսնագնից բացի տղայի հայրը հոգում էր նաեւ աղջկայ տան հարսանեկան սեղանի ծախսերը: Հարսանեկան սեղանին դնում էին մսով փլաւ, «տըրշըկ» ճաշատեսակ (մսով, սպիտակ լոբով ապուր): Տըրշըկը լցնում էին կաւէ խորունկ ամանի մէջ, մատուցում տաք: Սեղանին մատուցում էին ձկան սալաթ՝ սոխով, լոլիկով, վրան քամում նռան հիւթ եւ զարդարում նռան հատիկներով[11]: Փեսացուի տանը հինան շաղում էին, երգով ու պարով, դհոլ-զուռնայի եւ սիրիահայերի սիրած չմբուշի նուագակցութեամբ գնում հարսի տուն: Փեսացուի, հարսնացուի եւ նրա ընկերուհիների (ապագայ հարսնացուների) ճկոյթները հինա էին դնում եւ փոքր կտորով կապում, որպէսզի լաւ բռնէր, իսկ աւելացած հինան թաղում էին հողում[12]: Հողում թաղելը եւս ծէս էր, որը հողին «հաղորդում էր» արգասաբերութիւն, պտղաբերութիւն, առատութիւն ու լիութիւն: Ինչքան հինան լաւ բռնէր, այնքան այդ զոյգը բախտաւոր կը լինէր: Ցարդ այս ծէսը կենցաղավարում է սիրիահայերի մօտ:

Շաբաթ օրը հարսանեկան երթը ուղղւում է քաւորի տուն, ապա հարսի տուն: Ընդ որում, ետդարձը պէտք է լինէր այլ ճանապարհով եւ առանց անցանկալի հանդիպումների (նոր ամուսնացածներ, նորածինների ծնողներ, քառասունքից դուրս չեկած հանգուցեալի ընտանիքի անդամներ եւ «անցումային վիճակում» գտնուող այլ նուիրագործուողներ):

Քրտախօսները մինչեւ 1980ականները հարսանիքի օրը սեղանի վրայ նորապսակների առջեւ փռում էին մի գլխաշոր, իսկ ցանկացողները նուէրներ, զարդեր նոյնիսկ փող էին տալիս[13]: Երբ հարսնառը մտնում էր փողոց, փեսայի բոլոր հարազատները տուն առ տուն փողոցում սեղան էին բացում նորապսակների համար: Երբ հարսը մօտենում էր սեղաններին, նրա ձեռքն էին տալիս գեղեցիկ ձեւաւորուած, զարդարուած կճուճ: Նոյնպիսի մի կճուճ էր տալիս սկեսուրը հարսին[14], երբ հարսը մտնում էր ամուսնու շեմը: Կճուճի մէջ լցնում էին բոված, շաքարաջրով խառնած սիսեռ, բոված գետնանուշ, մանրադրամներ, ցորեն, շաքարեղէն: Հարսը կճուճը կոտրում էր շեմին[15] (չարը խափանելու միտումով), իսկ երեխաները հաւաքում էին կճուճի միջինը, որը լիութեան, առատութեան խորհրդանշան էր: Մեր հաւաքած նիւթը թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ այն մինչեւ 2008 կենցաղավարել է: Իսկ երիտասարդ սերունդը հաւաստում է, որ այն կենցաղավարելու է նոյնիսկ իրենց երեխաների հարսանիքի ժամանակ:

Հարսանեկան ծիսակատարութեան մէջ առանձնանում էր նաեւ շեմի հետ կապուած ծէսերի խումբը, որը բնորոշւում էր երկակիութեամբ՝ դէպի դուրս եւ դէպի ներս ուղղուածութեամբ: Հարսի տան շեմը փակում էին նրա հարազատ երիտասարդները՝ դէպի օտար, վտանգաւոր տարածութիւն հարսի ելքը խոչընդոտելու նպատակով: Մէկ այլ սովորոյթ եւս, որը նոյնպէս կիրառութեան մէջ է մինչեւ այսօր՝ սկեսուրն ու սկեսրայրը դանակները «խաչ»[16] էին անում դռան վրայ, հարսն ու փեսան անցնում էին դրա տակով, այսինքն՝ մտնում էին նրանց «իշխանութեան» տակ: Ըստ բանասացների՝ դա վաղ ժամանակներից եկած սովորութիւն է, որը չի կորցրել իր երբեմնի վարքագիծը: Նշանդրէքից մինչեւ հարսանիքը բաւական երկար ժամանակ (մէկ շաբաթից մինչեւ միքանի տարի) էր, որի ընթացքում հարսնացուի ընտանիքը պատրաստում էր հարսի օժիտը: Յատկապէս յարգի էր, որ հարսն ինքն իր ձեռքով մինչեւ հարսանիքը պատրաստէր օժիտի պարագաները: Հարսնացուն գործում էր գորգ (եթէ հարուստ էր), կարպետ, ձեռագործում, ասեղնագործում գուլպաներ, կարում գօտիներ, բարձի երեսներ, ձեռագործում պատի զարդ, լուսամփոփի, սեղանի ծածկոցներ, ժանեակազարդ տակդիրներ, նոյնիսկ կարում իր հարսանեկան հանդերձը: Փեսացուի համար կարում էր վերնաշապիկ (հարսանիքի օրը կրելու), գործում գուլպաներ:

Քրտախօսները ջհէզ (օժիտ) էին տանում եօթ հոգու համար (հօրը, մօրը, քոյրերին, եղբայրներին, քաւոր-քաւորակնոջը), նոյնիսկ տան աշխատողին (ռանչպարին)՝ մի ձեռագործ գուլպայ: Նրանց մօտ պահպանուել է եւս մի հետաքրքիր յետհարսանեկան ծէս. առագաստից յետոյ նորահարսի սաւանը վերցնում էր տան մեծ հարսը քաւորակնոջ հետ: Այս խմբի մօտ ոչ թէ «պարզերես» հարսին են նուէր տալիս, այլ՝ քաւորակնոջը:

Գիւղի մէկ այլ խմբի՝ եարտախների մօտ, հարսանիքը անուանում էին «խառնիս»: «Խառնիսի խաց» թխելիս տան տիկինը (փեսացուի մայրը)

մարզըխայի (հացառ) վրայ դնում էր որեւէ նուէր (խալաթ)։ Հարսը առաջին անգամ աւել անելիս սկեսրոջ կողմից ստանում էր նուէր[17]։ Եթէ հարսը աւլում էր դէպի ներս՝ տան անկիւն, ենթադրւում էր, որ նա լաւ հարս էր, իսկ եթէ դէպի դուրս՝ տան «գաղտնիքը դուրս տանող» էր։ Այս սովորութիւնով սկեսուրը փորձում էր հարսի խելացութիւնն ու գաղտնապահութիւնը. հարսն անցնում էր առաջին փորձաշրջանը։ Եարտախների մօտ տանդըռեջի (Տեառնընդառաջ) ժամանակ, երիտասարդ տղաները գուլպայ էին կախում նորահարս ունեցողի տան երդիկից, երգելով ասում՝

Ակըլը մարեմ մարեմ,
Ձեր հարսի սոլը կարեմ,
Ոսկի բերեմ, ափամները շարեմ։

Երիտասարդները այնքան էին սպասում, մինչեւ տանտիկինը գուլպայի մէջ լցնէր չիր, փշատ, կարկատ (եգիպտացորենի աղանձ)։

Այսօր հարսանիքները անում են շատ նեղ շրջանակներում (բարեկամներ, ազգակիցներ, երբեմն նոյնիսկ առանց հարեւանների)։ Հարսանիքը նշւում են բնակավայրին մօտ ճաշարանում կամ հարսանեաց սրահներում։ Նախկին շփումը հարեւանների հետ դարձել է խիստ սահմանափակ (հարեւաններին հրաւիրում են միայն աչքալուսանքի)։ Հարեւան կանայք «կարմիր խնձորի» առիթով հաւաքւում են, բոլորը այցելում են նուէրներով, քաղցր սեղանի շուրջ քննարկում հարսանիքը, բամբասում սրանից-նրանից, դիտում նորոյթ դարձած հարսանիքի դրուագները պատկերող տեսաֆիլմը։ Հոգեւոր մշակութային արժէքների փոխանցման դաշտը անչափ նեղացել է, գիւղում կեանքը ներփակ է դարձել, ամէն մէկն իր համար է ապրում։ Չափազանց խիստ զբաղուածութեան պատճառով երկրագործական, դաշտավարական աշխատանքը խլում է մարդկանց ազատ ժամանակը։ Ժողովրդական խօսքն ու զրոյցը իր կենցաղավարման, տարածման ու փոխանցման համն ու հոտը կորցրել է։ Արաքսեցու երբեմնի դրսեւորած հետաքրքրութիւնների դաշտը նեղացել է, աւանդական կենցաղով ապրողների թիւը՝ նուազել, քանի որ քաղաքից ներթափանցած կենսակերպը՝ շքեղ ձեւաւորուած բնակարաններ, թանկարժէք մեքենաներ, ազատ անկաշկանդ պահուածք, շերտաւորել է նոյնիսկ այսօրուայ գիւղը եւ խաթարել գիւղացու անդորրը։ Այսօրուայ ապահով ապրող գիւղացին այնուամենայնիւ «վազում» է հասնել գիւղական «մեծահարուստին», ապրել նրա նման բարեկեցիկ։

Մեր ուսումնասիրութիւնները ցոյց տուեցին, որ Արաքսում ներէթնիկ խմբերի հարսանեաց հանդէսները տեղական առանձնայատկութիւններով հանդերձ, ունեն որոշակի նմանութիւններ, տրամաբանական համակարգ, որոշակի նպատակ եւ վաղ անցեալ։ Այս ծէսերի առանձին մասեր կապուած էին հաւատալիքների՝ չարի ու բարու հակադրութեամբ եւ բարոյական նորմերով։

ՏԱՆ ՍՐԲԵՐ

Բնակավայրը շատ հետաքրքիր ծէսերի ու սովորոյթների մեծ ամբար ունի: Գիւղում լայն տարածում ունեն «տան սրբերը»: Ինչպէս ՀՀ շատ բնակավայրերում, այնպէս էլ այս գիւղում պահպանուել է Տան Սուրբը երկրպագելու երեւոյթը, որն իր զօրաւոր ուժով չարից ու փորձանքից պահպանել է տուեալ տարածքը, բարեխօս է եղել Տիրոջ առաջ, փրկել ու բժշկել է հիւանդներին, կեանքի է կոչել յուսալքուածներին: Տան անկիւնում կամ տանը կից մատուռում (առանձին կառուցուած շինութիւն) իւրայատուկ խնամքով պահպանում էին Սրբի անկիւնը: Սրբի անկիւնում դրւում էին շուշպաներ[18] (սրբերի մասունքներ կամ աւետարան փաթաթելու շոր), սրբապատկերներ, երկնքից ընկած քարեր, գրքեր՝ *Նարեկ*, *Աստուածաշունչ*, եկեղեցական այլ խաչակազմ գրքեր: Բժիշկ-հեքիմները, Աստծուց «շնորք ստացածները» բուժումը կատարում էին հենց սրբավայրում, որտեղ հիւանդը իր մեղքն էր խոստովանում, հաւատալով, որ Սուրբը կը բարեխօսի Տիրոջ մօտ, որպէսզի իր խնդրանքը շուտափոյթ լուծում գտնի կամ ձերբազատուի հիւանդութիւնից: Ժողովրդի պատկերացմամբ սուրբ գրքերը հրաշագործ եւ բուժիչ յատկութիւն ունեն: Ժողովուրդը հաւատում է, որ դրանք կենդանի էակներ են՝ օժտուած մարդուն բնորոշ յատկանիշերով: Պահանջում են հնազանդութիւն, նուիրուածութիւն, որոնց բացակայութեան դէպքում կարող են պատժել հաւատացեալներին՝ հաւատի մէջ թերանալու համար: Ամփոփելով, կարելի է եզրակացնել, որ բոլոր սրբերն էլ հրաշագործ են՝ օգնող, բժշկող, սատարող, մխիթարող, մարդուն նախազգուշացնում են սպառնացող վտանգի, փորձանքի մասին, բայց, միեւնոյն ժամանակ, չեն ներում «չհնազանդուողներին»:

Գիւղն ունէր միքանի տներ, որոնք ունէին «հզօր սրբեր»: Այդպիսին էր «Սուրբ Ախպէր» Աւոյի ընտանեկան սուրբը: Մշեցի Աւօ Յակոբեանը Էրգրից փախել է 1915-16ին՝ իր հետ բերելով «սուրբը»: Տան տէրերը մինչեւ այժմ էլ չգիտեն, թէ միքանի գլխաշորով փաթաթած փաթթոցի մէջ ինչ կայ: Բանասացը պատմեց շատ հետաքրքիր պատմութիւն սրբի մասին: Մուշում ապրելիս տանը ոչ ոք չի լինում բացի փոքր հարսից: Հարսը վառած թոնրի (տան մէջ գտնուող փոքր թոնիր՝ ճաշ եփելու համար, նաեւ մեծ թոնիր՝ հաց թխելու համար) մօտից անցնելիս՝ գրկի փոքր երեխային անզգուշօրէն գցում է թոնիրը: Նա արագութեամբ հանում է երեխային, որն արդէն անշնչացած էր, փոխում է հագուստը, փաթաթում դնում օրօրոցի մէջ: Երբ երեկոյեան ընտանիքը հաւաքւում է, երեխային հանում է օրօրոցից, իբր չգիտի, որ երեխան մահացած է, բայց տեսնում է՝ երեխան ողջ է, ամբողջովին քրտնած: Ոգեւորուած տեսածից՝ եղելութիւնը պատմում է սկեսրոջը: Իսկ տանեցիներից մէկը պատմում է, որ ինքը երազ է տեսել, իբր մօրուքով տղամարդն իրեն ասել է միքանի անգամ. «իմ զօրութիւնն է, հաւատացէք ինձ»: Յաջորդ օրը բոլորը խօսել

են «Սուրբ Ախպօր» զօրութեան մասին: Բանասացը յաւելում էր նաեւ, որ իրենց ընտանիքին «փախէփախ»ի ժամանակ փրկել է սրբի զօրութիւնը՝

Պահապան խաչ հրեշտակ
Եօթը գլուխ Աւետարան
Սուրբ Կարապետ մեզ պահապան:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Տան սուրբ ունեցողներն էլ առ այսօր կատարում են որոշ «բուժումներ», «հմայական աղօթքներ»: Գինօ աբան (Գինօ Յակոբեան) բուժում էր մարդկանց չար աչքից, վախեցածի վախն էր բռնում: Այսօր այդ գործը նրա աղջիկ Ագնէսից յետոյ փոխանցուել է թոռնուհուն: «Դեղնախտ» հիւանդութիւն էր բուժում սիրիահայ քեռի Աբրահամը (Պճուկ): Նրա գործը շարունակում են զաւակները՝ Գէորգը, Ժենիան: Գորտնուկ է բուժում քրտախօս Անդօն, էրեթիկ (մաշկային հիւանդութիւն) էր բուժում սասունցի Սերոբը, որի գործը այժմ շարունակում է դուստրը՝ Աննան: Գերզգայնոտ ցանի դէպքում վայքեցի Ջիւանը բերանով «սառը ջուր» էր փչում հիւանդ հատուածի վրայ: Այդ կարողութիւնը փոխանցուել է իր ժառանգներին (Արթուր, Ջիւան, Ալվարդ): «Ծարաւ բռնողներ» էին գիւղում մարտունեցի Յակոբի ընտանիքը: Քրտախօսներ Մարինն ու Հայկուշը «պոչուկ վերցնողներ»[19] էին: «Պոչուկ վերցնող» էին կոչւում այն ժողովրդական բժիշկ-հեքիմները, որոնք բուժում էին պոչուկի խախտումները: Պարսկահայ «սնխչի» Բաղդասարի գործը այսօր ոչ ոք չի շարունակում: Մինչեւ 1978 գիւղի ժողովրդական «ատամնաբուժն» էր քրտախօս Յովսէփը, իսկ համերկրացի Խաչօն բուժում է «նորալուսնի խփածը»: Նորալուսնի հետ է կապւում «լուսնի նորելը»՝ «նորեց» կոչուող հիւանդութիւնը: Ըստ բանասացի լուսինը դիպչում է քառասունքը չլրացած երեխաներին, երբ նրանց գիշերը դուրս են տանում կամ լուացուած շորերը թողնում են դրսում: Երեխաներին «նորալուսնից» պաշտպանելու նպատակով Տեառնընդառաջի խարոյկից մնացած մոխիրը տրորում էին ջրի մեջ եւ քսում երեսին ու վզին: Մոխրաջուրը ժողովրդական բժշկության մեջ գործածւում է որպես հականեխիչ, հակաբորբոքիչ միջոց, այս պարագայում՝ որպէս պաշտպանական միջոց:

Վախը բուժելու տարածուած եղանակներից է «վախ բռնելն ու վախ չափելը»: Վախ բռնել են կարմիր թէլով, որը լինում էր արմուկի չափով: Վախը չափում են կարմիր թէլով: Ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ այդ գոյնն ունի չարխափան նշանակութիւն: Չափելու գործողութիւնը կատարւում է երեք անգամ, արմուկը ծալած վիճակում: Չափում են դաստակից արմուկ, եւ եթէ թէլը կարճանայ՝ ուրեմն վախը բռնուել է: Այս գործողութիւնը ուղեկցւում է աղօթքով: Սկզբում լռակեաց արտասանում են (մտքում) հայր-մերը յետոյ՝ բուժող աղօթքը.-

Տէր քեզ մեղայ, Տէր ողորմեայ

Տաս առաքել Հոռոմսիմայ
Էս աւուրով (ժամանակ) աշխհար եկաւ
Փուչ մարմինս կրակ լցուաւ,
Չեմ իմանում մազէ կամուրջ
Չեմ կոխում փշէ փատաշ
Օւան, Օւան ոսկէ բերան
Երեք գլուխ աւետարան
Հոգիս մի վախենա, կնքուա՞ծ ես, մեռոնուա՞ծ ես
Յիսուս Քրիստոսի գիրկ դրուա՞ծ ես
Սուլթան Սուլէյման քարտաշն ես:
Ագին, բագին ճրագները մարան
Չարեր խափանան,
Ծովեր, ժնջիլներ փոած են.
Եկան, եկան երեք, երեք
Մէկը Յիսուս, մէկ Քրիստոս[20]
Մէկ Մարիամ Աստուածածին,
Բալնիքն ընկաւ գլխաբացին,
Հասէք, հուսէք իմ ծիրաններ[21]
Ես գնում եմ մահուան գերեզման:
Աղօթողը Աստծուն խնդրում է՝ օգնել հիւանդին.
Աստուած դու ես օգնական,
Պահապան հրեշտակ,
Փրկես, ազատես էս մարդուն
Չարից, փորձանքից հեռու պահես:

Աղօթել են անխտիր շաբաթուայ բոլոր օրերին՝ օգնել մարդկանց բուժուելու: Վախեցած հիւանդին կանչում էին շաբաթը երեք անգամ:

Չարը խափանելու, չար աչքից պաշտպանուելու եւ բուժուելու համար կիրառելի հիմնական եղանակը աղօթքն է եղել: Աղօթողը դանակը, ասեղը, գնդասեղը շորի վրայ կամ հիւանդի ուսին շարժում է խաչի ձեւով եւ եօթ անգամ, հազիւ շրթունքները շարժելով, արտասանում «Հայր մեր»ը, որից յետոյ ասում աղօթքը՝ նազարի (չար աչքի) դէմ.

Չար աչքին չար փուշ
Չար նիյաթ, չար կրակ,
Կակարդուի, պատառոտուի
Խաւար դառնա…

Մէկ այլ աղօթք էլ արտասանւում է հիւանդի գլխին երեք անգամ (շաբաթուայ մէջ երեք օր)՝

Ագնի բոլոր պատարագին
Յիսուս ծնաւ, բերեց որդի
Բուրդ խանձելով փաթաթեցին
Տարան գետուր, մկրտեցին
Սուրբ Յովհաննէսը եղաւ քաւոր
Մէկ դէմ Յիսուս, մէկ դէմ Քրիստոս
Այրն թաթախ խաչելութիւն:

Աղօթքը, որպէս բուժական մոգութեան արտայայտութիւն եւ բուժման հմայական միջոց, իր մէջ ամփոփում է բանական հատիկ: Շշուկով արտասանուող եւ անընդհատ կրկնուող բառերն ու հնչիւնը, կշռութաւոր խօսքը ներշնչանքի շնորհիւ հանգստացնում են հիւանդին:

Ներշնչանքով եւ հաւատով բուժուող հիւանդութիւններից են նաեւ գորտնուկը, գարեհատիկը եւ մոլոքորը: Գորտնուկի վերացման նպատակով կրկին դիմում են աղօթքին, աղօթում են աղը պահած ձեռքին, շշնջում.-

Նորա նորա ինծի
Գորտնուկն էլաւ, կու գայ ինծի
Կտրայ, քցայ, չուտայ ինծի:

Գորտնուկի բուժման իւրատիպ ձեւ ունի քրտախօս Անդրանիկը (Անդրանիկ Պետրոսի Գրիգորեան, ծն. 1941, Ղամշլի, Սիրիա: Հայաստան է հաստատուել 1968ին): Բանասաց Անդրանիկը պատմում է, որ գորտնուկներ լինում են ոչ միայն ձեռքերին, այլ նաեւ՝ դէմքին, ծնօտին, շրթունքներին, վզին: Նա հիւանդին զննելուց յետոյ բուժման է կանչում Կիրակի, Երկուշաբթի, Երեքշաբթի օրերին: Հիւանդից պահանջում է մէկ թեյի բաժակ խաղողի քացախ, երեք գլուխ կարմիր սոխ, վիրակապ ու բամբակ: Ըստ նրա՝ այդ ամէնը պէտք է լինէր հիւանդի շեմից, որպէսզի հիւանդը շուտ լաւանար: Չորեքշաբթի օրը գլուխ սոխը քացախի հետ ճզմելով պատրաստում էր խիւս, պահում երեք օր: Հիւանդին կանչում էր Կիրակի առաւօտ շուտ՝ մինչեւ արեւածագ: Բուժողը վերցնում էր պատրաստած խիւսը քսում ամէն մի գորտնուկին առանձին-առանձին (կարող էր 10-30ը լինէր, նոյնիսկ աւելին): Շշնջում էր «Հայր մեր»ը, յետոյ, ամէն մի գորտնուկի վրայ քսելիս, ասում՝

Եա Տէր Աստուած, փրկի
Քո կամքով լինի
Քո օրհնութեամբ փրկուի….

Յետոյ փաթաթում էր բամպակով, կապում վիրակապով: Երեք օր հիւանդը չպիտի բացէր ձեռքերը եւ չօգտուէր ջրից: Երեք օր անց արեւմուտին (ժամը 5ից յետոյ) հիւանդը գաղտնի պիտի քանդէր վիրակապը, թաղէր հողի տակ, որ ոչ ոք չտեսնէր: Ըստ բանասացի՝ թաղելով վիրակապը՝ թաղում էր նաեւ գորտնուկը: Եթէ հիւանդը չունենար հաւատ, ճիշտ ցոյց չտար մայր գորտնուկի տեղը, ապա չէր բուժուի: Անդրանիկը մօտ հարիւրից աւելի հիւանդներ է բուժել, որոնք իր օճախ են մտել ներշնչանքով ու հաւատով: Սովորաբար գորտնուկի բուժման նպատակով ասուած աղօթքները կապում են լուսնի նորելու հետ, որի ժամանակ հիւանդն անուղղակիօրէն խոստանում է զոհաբերութիւն (հրաժարւում է որոշ ուտելիքներից՝ միս, կծու կերակուր): Նմանողական հմայութեան եղանակով գորտնուկները կը վերանան այնպէս, ինչպէս աղն[22] է հալւում (աղօթելուց յետոյ աղը թաղում են երկու ճանապարհների խաչմերուկում):

Ներշնչանքով ու հաւատով բուժուող հիւանդութիւններից է նաեւ մոլոքորը: Բուժողը (Ջիւանի ժառանգները) սոված ժամանակ ջուրը առնում է բերանը եւ փչում հիւանդի վրայ: Հիւանդը մի քանի «բուժումից» յետոյ լաւանում էր եւ իր օրինանքով, բարեմաղթութիւններով յայտնում իր շնորհակալութիւնը:

Սասունցի Սերոբը (ծնուած՝ Սասունիկ գաւառի Հռութ գիւղում) հօրից՝ Սարգսից, ժառանգել էր մարդկանց բուժելու հմտութիւնները: Սարգիս պապուն երազ էր եկել, որ ինքը թքի միջոցով կարող է բուժել «մրջնբոյն» (մաշկային հիւանդութիւն) հիւանդութիւնը: Վէրքը ձեւով նման է մրջնբոյնի: Եթէ հիւանդը շուտ է դիմում բուժողին, ապա այն միքանի յաճախումից յետոյ անցնում է, իսկ չանցնելու դէպքում շարունակում է այցելել «բժշկին»: Ըստ բանասացի՝ «բուժողը» պէտք է անօթի (սոված) ժամանակ թքէր վէրքի վրայ, որպէսզի թքի բաղադրութիւնը չփոխուէր եւ մտքի մէջ արտասանէր.

Էրեթիկը կըթիկ մըրթիկ,
Էրեթիկը ջուր կը կրայ,
Մրջոյնիկի բոյն կը շինայ[23]…

Բանասացը յիշում է, որ իր հայրը հիւանդից պահանջում էր թէկուզ մէկ արծաթէ դրամ, որպէսզի հիւանդութիւնը շուտ անցնէր: Դեղնախտ հիւանդութիւն էր բուժում գիւղում շատ յարգուած ու սիրուած քեռի Աբրահամը (Աբրահամ Արոյի Օհանեան, ծն.՝ 1915, Արեւմտեան Հայաստանի Սասունի Խանըք գիւղում): Մեծ Եղեռնից մազապուրծ նրանց ընտանիքը տեղափոխւում է Ղամշլի, Սիրիա: 1946ի հայրենադարձների առաջին կարաւանի հետ տեղափոխւում են Արաքս: Նա զննում էր հիւանդի վիճակը՝ ստուգում աչքերը, գոյնը, հարցնում ինքնազգացողութիւնից եւ հիւանդութեան ժամկէտից: Հիւանդի ականջը մաքրում սպիրտով, ածելիով կտրում ականջի վերեւի հատուածից այնպէս, որ չվնասէր երակը: Երբ արիւնը դուրս էր գալիս, դրանով որոշում էր հիւանդութեան զարգացումը: Եթէ արեան գոյնը փոխուած էր շիճուկի կամ նոյնիսկ արիւն դուրս չէր գալիս, ապա հիւանդը ուշացրել էր: Աբրահամ քեռին յոյս էր տալիս հիւանդին՝ ասելով, որ հիւանդը Աստծոյ օրհնանքով կը լաւանայ: Ոչ բարձրաձայն արտասանում էր «Հայր մեր»ը, ապա աղօթում.-

Սուրբ Աստուած, Սուրբ Երեզոր [եւ հզօրի աղաւաղուած տարբերա՞կ]
Սուրբ անմահ, վասնմե ողորմեա մեզ
Օրհնեալ տէր Աստուած
Տէր-տիր Աստուած, պահապան
Բերանոյ իմոյ, սլտան Սիմոն ձեզի
Սրտի պաշտպանութեան:

Բուժող աղօթքը աւարտում էր «Հայր մեր»ով:

Ժողովրդական «բժիշկ-հեքիմները» լինում էին ծեր, այրի կանայք, տղամարդիկ, որոնք իրենց աշխատանքի դիմաց վարձատրւում էին մթերքով, այլ ու այլ նուէրներով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Աւանդական կենցաղին ներյատուկ սովորոյթների, ծէսերի, հաւատալիքների որոշ բաղադրիչներ դեռեւս պահպանուել են հետազօտուող ներէթնիկ խմբերում. հարսանիքների ժամանակ հարս ու փեսայի կողմից կարկանդակները միմեանց երեսին քսելու, հարսի ծաղկեփունջը դէպի չամուսնացած աղջիկների խումբը նետելու նորամուտ կենցաղավարմանը զուգընթաց պահպանուել են նաեւ հարսի տնից մակարապետին հաւ նուիրելու, հարսին զգեստաւորելու (հարսանեկան երգերի ուղեկցութեամբ), որոշ խմբերում հինա դնելու պարագան, օրինանքներով ու բարեմաղթութիւններով, լաւագոյն խորհուրդներով ու կենացներով ճանապարհելու սովորոյթները:

Բանասացները մինչեւ այժմ էլ յիշում են իրենց ծննդավայրի ամուսնա-հարսանեկան սովորութիւնները, իհարկէ, դրանք քիչ-քիչ մոռացւում են եւ իրենց տեղը զիջում եւրոպական նորամուտ սովորոյթներին՝ որոշ բաղադրիչներ պահպանելով հանդերձ: Նոր ժամանակներին համահունչ մտածելակերպն է, որ երիտասարդներին մոռացնել է տալիս ծնողների ապրած ու որպէս յուշ մնացած ամուսնական աւանդոյթները:

Անձնական ազգագրական դիտարկումներից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ այսօրուայ Արաքսը իր բնակչութեան բազմատարր կազմով, իր մշակութային հարուստ արժէքներով ազգագրագէտների համար ուսումնասիրութեան իւրօրինակ դաշտ է:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 1*, Երեւան 1974, էջ 704:

[2] Գ. Դաւիդովա (դաշտային ազգագրական նիւթ՝ այսու ԴԱՆ), տետր 1: Շոլկ են անուանել գիւղը (շոլկ բառը ռուսերէն նշանակում է մետաքս):

[3] Արեւելեան Հայաստանում հարսանիքին նախորդող Ուրբաթ օրը սովորոյթ կար ցուլ մորթել, նոյնը տե՛ս՝ Զ. Խառատեան, «Եզ Մորթելու Սովորոյթը Եւ Փեսան Հայոց Հարսանիքում», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Երեւան 1991:

[4] Վերը նշուած ծէսերի մասին մեզ պատմեց Հերիքնազ Գրիգորեանը (90 տարեկան, պապերը՝ Բիթլիսի Նահանգի Մուշ գաւառի Առնիստ գիւղից):

[5] Բանասաց Հայկուշ Գէորգեան (պապերը՝ Կարս քաղաքից):

[6] Լ. Մ. Վարդանեան, «Տղամարդկանց Տարիքային Խմբերի Աւանդոյթները Հայերի Մէջ (19-րդ Դ. Վերջ-20-րդ Դարի Սկիզբ)», *Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւսութիւն*), *Հտր. 12,* Երեւան 1981:

[7] *ԾԽ.*- Հաճընի բարբառում էլ հարսանիքը կոչւում է հաշնիք: Նիւթը պատմեց Այգիւլ Շահբազեանը՝ ծնուած Սպահանի Քոնարք գիւղում:

[8] *Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Հտր. Ա,* Երեւան 2001, էջ 418:

[9] Բանասացները շեշտում էին, որ Հալէպի, Դամասկոսի լաւագոյն ոսկերիչները հայերն էին եւ նրանց պատրաստած պերճանքի առարկաները շատ յարգի էին եւ մեծ համբաւ ունէին Սիրիայում:

[10] Նիւթը պատմեց սիրիահայ Մարի Կարապետեանը (75 տարեկան, Դամասկոսից):

[11] Նիւթը գրի առանք Գիւլի Յովհաննիսեանից (ծնունդով՝ Սասունից):

[12] Հարցազրոյց Ռ. Ներգարարեանի հետ, ով պատմել է իր հարսանիքից (1986):

[13] Բանասաց Ն. Խուդոյեան (ծն. Բիթլիսի Նահանգի Հազգօ-Խաբլջոզ գաւառակի Շալմօ գիւղում):

[14] Նիւթը գրի առանք Խազալ, Խանում Կարապետեաններից (ծն.՝ Ղամշլիից):

[15] Հաւանաբար այս ծէսը նոյնացւում է աղբիւրի մօտ սիրահետող տղայի կողմից աղջկայ սափորը կոտրելու հետ, որը համարւում էր զոհաբերութիւն սիրոյ աստուածուհի Աստղիկին եւ նուիրաբերւում տնարարութեան աստուածուհի Նանէին:

[16] Ըստ ազգագրագէտ Գ. Շագոյեանի *(«7 Օր, 7 Գիշեր» Հայոց Հարսանիքի Համայնապատկեր*, Երեւան, 2011, էջ 195) խաչը եկեղեցական ծէսերի պաշտօնական վկան է, որը պսակադրութեան ողջ արարողութեան ժամանակ բռնած պահում են նորապսակների գլխին: Խաչն ու թուրը (դանակը - Գ.Դ.) այս ծէսում նոյնական են, երկուսն էլ՝ չարխափան:

[17] Նիւթը՝ ըստ բանասաց Գեղեցիկ Նազարեանի:

[18] Էդուարդ Աղայեան, *Արդի Հայերէնի Բացատրական Բառարան*, Երեւան 1976, էջ 1126:

[19] Աղայեան, էջ 1225:

[20] Նոյնը տե՛ս՝ Ե. Լալայեան, *Երկեր, Հտր. 1*, Երեւան 1983, էջ 344: ժողովրդական այս աղօթքներում Յիսուս Քրիստոսը ընկալւում է երկու անձ՝ Յիսուս եւ Քրիստոս:

[21] Այս աղօթքը գրառել ենք Սումբուլեան Ագնէսից, որը սովորել էր իր մօրից՝ Յակոբեան Գինոյից: Այստեղ «Հասէք հուսէք իմ ծիրաններ» տողը չկարողացանք լուսաբանել, այն մնաց անհասկանալի:

[22] Աղն ընդհանրապէս ունի ախտահանիչ, հակաբորբոքային, արիւնահոսութիւնը դադարեցնող յատկութիւններ, եւ այն օգտագործում էին որպէս պաշտպանողական միջոց: Աղն երկու ճանապարհների խաչմերուկում թաղելը կրկին պատահական չէ, քանի որ այս դէպքում հիւանդութիւն ուղարկող, բերող ոգու ետդարձի ճանապարհը խճճելու հետ էր կապւում:

[23] Նոյնը տե՛ս՝ Ս. Յարութիւնեանի *Հայ Հմայական Եւ Ժողովրդական Աղօթքներ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2006, էջ 103:

ARAX VILLAGE: AN ETHNOCULTURAL DESCRIPTION
(Summary)

GALYA DAVIDOVA
galya.davidova.60@gmail.com

This article describes some of the wedding rituals of the interethnic groups (Syrian Armenians, Persian Armenians, Armenians from Vayk, Jajur, Mush, Sasoun...) living in the village of Arax in Armavir District. These rituals existed till the 1980sand were as follows - Syrian Armenians used henna, while Persian Armenians cut up a sugar loaf and gave it to people at the engagement. This review is also about those having "house saints" and "naturally gifted ones" (healers, those who cure one's fear by exorcism, etc.) and about popular knowledge and irrational treatment.

The ethnographic review shows we may say that Arax, with its multilayered population and rich cultural values, is a unique field of research for ethnographers.

ONCE UPON A TIME IN DERSIM: OUT OF ARMENIA, BACK TO KURDISTAN?

CARLOS ANTARAMIÁN
cantaramian@gmail.com

The city of Tunceli (25,041 inhabitants) is the capital of the province of the same name (82,100 inhabitants). Before 1936, this region was called Dersim, and the Kurds and Zazas living in this eastern area of modern-day Turkey still use this name. The area has been a bulwark of Kurdish-Alevi identity since the Turkish Republic's proclamation in 1923, and it still is. During the Ottoman period, Dersim was a district (*sanjak*) of the province of Mamuret-ul-Aziz, or Harput (1879-1923). Before the Armenian Genocide (1915-23), over half the population of the southern part of this district, which was then independent and called Charsanjak, was Armenian, while the number of Muslims and Christians fluctuated from town-to-town. Perri, for example, was 79 per cent Christian, while Pertek (Pertag) was 84 per cent Muslim.[1] This basically rural area was marked by a symbiosis that emerged among nomadic Kurds who pastured animals in the highlands, Dersim itself, and Armenian farmers settled in the lower reaches of Charsanjak, though antagonisms and disputes were surely far from absent.[2] Once most of the Christians had been deported or exterminated, the few survivors - mostly women and children - were diversely assimilated into a kind of battleground between Turkish and Armenian political elites who vied to "appropriate" or "recover", as the case may be, those small malleable minds.[3] Many orphans were taken in by Kurdish families, a fact attested to by many testimonies written or narrated by Armenians who managed to escape or chose to become refugees beyond the Ottoman Empire's borders. Others, too numerous to count, either had no chance to escape or opted not to. They stayed on, evidently converted to Islam and assimilated their new Turkish, Kurdish or Alevi identity. As Üngör wrote (2015), some women turned to prostitution, a few of them becoming quite wealthy and famous, like Madame Fexo in Diyarbakir. Others kept their identity secret, awaiting more propitious times when they could tell the story of their Armenian past to their children and grandchildren.[4] This secrecy spawned the existence of crypto-Armenians (hidden Armenians), some of whom later chose to salvage their ancient stigmatized identity.

Some children turned into orphans as a result of the Genocide managed to escape and reach the refugee camps set up for them in Syria or Lebanon or Iraq. Though they later dispersed far and wide, some wrote memoirs or presented other kinds of accounts, all of which emphasized the fury with which many Kurds had participated in the massacres. But other Armenians,

especially those from Dersim, affirmed that had it not been for the help of Kurdish families who took them in during the most savage moments of the Genocide and its aftermath, they simply would have perished.[5] Two sides of the same coin.

In 2015 a kind of pilgrimage mixed with academic curiosity led me to Dersim, in what is now Turkish Kurdistan, the town from which my grandfather had fled 100 years ago, never to return. In fact, no member of my family ever managed to return until my trip. This article presents reflections on my encounters with people living there today, the search for my "grandfather's house", and the transformations that my concept of "return" underwent. My grandfather never wrote and hardly ever spoke of his life before coming to Mexico in 1923; the definitive impediment caused by the experience of a trauma was so great that he had lain a heavy shroud over his life as a survivor of genocide. But he did recount small, unconnected vignettes, a fragmented version of his life before, during and after the massacre of his family in Hoshe, a hamlet across the river from Perri, a small town in the Charsanjak district in 1915, but now part of Dersim (Tunceli).

DERSIM

After a short period of fieldwork in Istanbul, where I arrived on April 24, 2015, to describe the centennial commemoration of the beginning of the Armenian genocide, I traveled with a Turkish friend who was also interested in the Dersim region. Lisa wanted to interview militants of the Peoples' Democratic Party (*Halklarin Demokratik Partisi*, or HDP) to complete her vision of the phenomenon the party was generating in the build-up to legislative elections scheduled in less than a month, on June 7, 2015.[6] The HDP was led by two Presidents: Selahattin Demirtaş, a Kurdish leader of Zaza origin who is currently in prison, accused of "terrorism",[7] and the socialist Figen Yüksekdağ. In addition to upholding the principle of women's equality, the HDP supports minority rights (one especially active member is Garo Paylan, of Armenian origin and a member of the Turkish parliament). In fact, 10 percent of the party's quotas for congressmen is destined for the LGBT community, a rather remarkable - even vanguard - fact in a conservative country like Turkey.

Though Lisa is from a conservative family that doubts the veracity of the Armenian genocide, she had a liberal education and is in contact with Turkish, Kurdish and Armenian human rights groups inside and outside Turkey. Thus, like 30 percent of all Turks (including the HDP), she recognizes that the process of exterminating the Christian population that began in 1915 was, beyond doubt, genocide. She had kindly set up our itinerary and contacted people in towns that we both were anxious to visit.

In Tunceli, she was in touch with Mihran, founder of The Union of Armenians of Dersim, but he was out of his office when we arrived. While waiting, we sat down for a cup of tea in one of the always-packed cafés. Lisa's conversation with other customers revolved around my obviously foreign appearance and the reasons for our journey to a place so far off the tourism trail. She explained that I was born in Mexico but that my grandfather was from Dersim, had survived the massacres and been exiled. She told them I wanted to visit my grandfather's hometown and try to locate the house where he had lived. Just then, a young man of perhaps 24 approached from a corner of the café, a mixed expression of sorrow combined with thanks to Allah on his face. He said, "I help you", in broken English, and then said that he bore a heavy burden... horrible, he went on... "bad karma". He explained that he knew that his forebears had killed Armenians and said it weighed heavily upon him and his family. He said he regretted it and wished to atone by helping me. Other customers also admitted that their parents or grandparents recalled the massacres of Armenians.[8]

Once informed as to the purpose of our trip, Ukber asked us to wait. He returned shortly with his car and for the next three days served as our guide and driver, as we talked incessantly. He never let us pay for meals or gas, but drove us to his hometown in the nearby mountains and explained his origins. My ancestors, he said, "... *left Babylon when Cyrus invaded, fled to the Caspian, then arrived here, a long, long time ago; we're Kurds, but speak another language, distinct, called Zazaki*". The mythical origin of the Zazas is actually the fall of Babylon (539 A.C.). According to linguists, groups like the Gorani still exist quite close to the Zazaki in Gilan province in northern Iran. But Zaza identity is complex and not well-defined. Some call themselves Kurds-Alevis, others Alevis, still others, Dimilis. Most live as shepherds or farmers in rural areas; it is a society strongly tribal in nature, with powerful clan leaders. One factor that unites Zazas and Kurds in this part of Turkey is that as members of the Alevi religion (considered by some a branch of Shi'ism), they have been persecuted throughout their history by the Sunnis, from the harsh repression that began in the 15th century to recent attacks, especially after the establishment of the military dictatorship in 1980.[9] For several years, the Zazas themselves, and scholars who study them, have been piecing together a clearer identity, a process of the never-ending imagined construction of a nation. Ukber, I must say, had this identity clearly delineated.

While we were on our third cup of tea, courtesy of some other customers - manifestation of the ritual of giving that is so widespread in the "East" - Mihran arrived and quickly organized a series of trips for the coming days to introduce us to other "hidden Armenians". He also contacted folks in Perri,

my main destination. Our dialogue with Mihran was somewhat stilted due to our modest knowledge of Armenian. Both of us were studying it at the time, never having had the opportunity to learn it under regular circumstances- me, because I grew up in a small Armenian community with no educational structure; he, because he lived in a State that had exterminated, assimilated and banned the language, while stigmatizing all things remotely Armenian. Kurdish by birth, Mihran knew from a young age that his grandparents were Armenians and, when older, decided to publicly manifest his hidden identity. Ever since, he has devoted his time and energies to identifying vestiges of Armenian architecture in the area and searching out hidden Armenians, whom he urges to learn Armenian using the glossaries he publishes. He and other ex-crypto-Armenians organized The Union, and he travels constantly to the Armenian Republic searching for clues to his origin. His activism is admirable, especially in a State that deems such 'deviations' affronts to "Turkish identity".[10] He could be arrested and tried under Article 301 of the Turkish criminal code, which penalizes: "attacks against 'Turkishness'". But in Dersim, the Alevi, Zaza, Kurd and crypto-Armenian populations have battled 'Turkishness' and all attempts to achieve a uniform, Turkish identity, at least since Turkey began its campaign of forced 'Turkification'.

THE CLIFFS OF HOZAT: "WE [THE ARMENIANS] WERE THE TURKS' LUNCH; YOU [THE KURDS] WILL BE THEIR SUPPER"

The repression that Kurds and Alevis in Dersim recall most clearly occurred in 1937-38. At one point Mihran's planned explorations took us to Hozat, an ancient, predominantly Armenian town today inhabited almost exclusively by Kurds-Alevis, like the rest of that province. On walls along the main street near the town hall we saw a photographic exposition on the Zaza revolt against the Turks. Angered by the proposal to change the town's name from Dersim to Tunceli in 1936, a group of notables wrote a letter to the local governor to manifest their opposition to the change; the emissaries who delivered that message were summarily executed. The leader of one local clan, Seyid Reza, united several other clans in a rebellion against the Turkish government. The response from Atatürk was swift: he deployed 25,000 soldiers supported by aerial bombardments to stamp out the uprising. Those troops included Turkey's first woman combat pilot, the adopted daughter of Atatürk and Armenian orphan, Sabiha Gökçen.[11] During peace negotiations, Seyid Reza was arrested and hanged in Elazig (the ancient capital of Harput). Repression continued, finally costing 40,000 lives.[12] "*It was genocide, just as [the killing] of the Armenians was genocide,*" Mihran told me. In one of my interviews in another town in Dersim, I heard an anecdote that an Armenian had narrated before leaving in 1919: *"We [the Armenians] were the Turks'*

lunch; now you [the Kurds] will be their supper". Guided by Mihran, Lisa, Ukber and I visited several other towns, saw their crumbling churches, and met other hidden Armenians. I was surprised to find that whenever we asked about a particular Armenian, everyone seemed to know which family she/he was from and which individuals were Armenians. It thus seemed that their concealment was hardly effective, perhaps not even necessary. Close to Hozat, Mihran showed us the Kayişoğlu cliffs, where many Armenians from the region were thrown to their death in 1915, as were numerous Zazas later during the 1938 rebellion. In recent years this is the place where Mihran and other Armenians of The Union commemorate the dates of April 24th and May 4th, the latter for the 1937-1938 uprising. It has, thus, been re-signified as a site to honor the memory of the martyrs of both massacres.

THE RETURN TO HOSHE

After visiting Perri (today, Akpazar) we came to Hoshe, the cradle of my family and the starting point of an odyssey charged with deep suffering. In his *History of Charsanjak*, Kevork Yerevanian describes this town in detail, its more than thirty springs, its fertile soils and beautiful willow trees, its church and, to one side, the school for 60 students built in 1909 with remittances from migrants in the US, and the *K'arin Vray*, an unfinished, 500-meter-long wall that surrounded part of the town. Inside that wall, I learned from this author - not from my family, for they did not know - was the orchard of one Antranig Antaramian, my great-grandfather. In 1915, the town had 219 inhabitants, all Armenians, including Antaramians (35 members), Hovsepians (30), and Zurnajians (25), plus 11 other families.

In 1915 Hoshe had 28 houses, but today there are only twenty modern homes. Still standing are a similar number of Armenian homes, but they are all abandoned and, truth be told, barely vestiges, for their roofs, windows and doors have disappeared, though their walls still watch over the evidence of a criminal episode. Today's Alevi residents decided to conserve those ruins as a sign of respect, though, as they said, "*Those houses are accursed, so we don't live in them*". Instead, they built new dwellings. One resident, Kaya, invited us to talk in his garden. While this sixtyish farmer set tea and fruit on the table, he began to tell me his story... his livelihood, the weather, and the bridge that once connected the town with Perri but vanished in 1926. We could not see its ruins because the government had later constructed a dam (the Keban Dam, 1975)[13] to control the river's course. Today, it looks more like a small lake.

I asked Kaya if he knew whether any of those houses, abandoned before 1915, belonged to Armenians. After listening closely to Lisa's Turkish translation, he answered in a melodic, almost poetic, voice: "*Not just the*

houses... but also the trees, rocks, the river, everything there was Armenian. We arrived long after, my father and family. We were Alevis. The town had been abandoned for a long time; we knew they had been killed, and that's why we don't live in their homes, [rather] we built new ones, but we did occupy and cultivate their fields". He explained that the Turkish government had moved his family to this town from the east, near Van,[14] to re-populate these devastated lands. In the 1920s and, especially the 1930s, which brought the resettlement law of 1934, the Kemalist regime effectuated large-scale movements of whole population groups - Turks, Kurds, Circassians - to occupy the homes left behind by massacred Armenians, Greeks and Assyrians. The goals were not only to wipe out all traces of their presence and reactivate local economies, but also to 'Turkify'[15] the recently-arrived immigrants. Relocation, it was hoped, would weaken their attachment to their places of origin, while intermixing with other Muslim ethnicities would force them to use the Turkish language to communicate, leading to the elimination of their "foreign tongues" which, by then, had been prohibited. In that year, a famous phrase was coined: "*Ne mutlu Türküm diyene*"[16], which meant that the Kurds ceased to be Kurds and became "mountain Turks". All references to Kurdistan were prohibited.

Kaya recounted how his father had succeeded in reactivating the fields, even reviving the old "Armenian" vineyards that he still cultivates. This comment by our host provided the opportunity to tell him that my grandfather had been born in that town. As if he had anticipated what was coming, he opened his eyes, nodded his head, and then spoke slowly. His sincere words came to me through our translator. At first, I felt consternation ... then felt petrified, for he said: "*I was expecting... well... maybe not you specifically, but I knew that someday a descendant of the Armenians who lived in those houses would return... Welcome!*" He arose from the small bench where he was sitting, shuffled forward and embraced me...

Everyone gasped, and exclamations charged with emotion and surprise rang out to accompany that incredible instant, a tiny universe with an Armenian-Mexican whose forefathers were from that very place, a Zaza, an Alevi, a Turk, and an elderly crypto-Armenian... together... sharing a spellbinding moment of trans-generational reconciliation.

But the chat/interview proceeded in ever more unexpected directions: "*Come back*" - Kaya said - "*We'll see the mayor and have the house put in your name. If your grandfather was from Dersim, then you, too, are from Dersim; come back to Kurdistan*". His words and the moment I was living left me in shock; had I in truth received a genuine invitation to return to my family's place of origin, the one I had for so long imagined through family

narrations, reinforced by a collective memory that idealized that place? This was the *yerkir*, the usurped Motherland whose recovery was, and still is, impossible, for it is occupied by an uncompromising government. Suddenly, unexpectedly, Kaya's voice had opened the window to a return long dreamt of by two generations of Armenians, a remote possibility to be sure, but one nevertheless real; at least, that was what went through my stunned mind at that moment. For this was no small thing; somehow, the possibility of an actual return had emerged in the form of an invitation from the man who held the land that my grandfather had called "home".

That instant changed many of my ideas and reflections on what "return" means deep down, for the idea of going back, standing again in one's place of origin, is one of the most important elements in the mindset of all human groups that have lived as diasporas.

Perhaps the most widely-studied of these phenomena, due to the enormous number of people and different historical periods involved, is the *Aliya*; that is, the return of the Jewish people form diaspora to the State of Israel. This term captures a voluntary migration motivated by emotional, practical or ideological factors. Without doubt, it is also closely intertwined with the concept of pilgrimage. For many religious Jews, the return to Zion is an obligation with which they must comply, and even when that obligation is not fulfilled completely, there exists a real commitment to supporting those Jews who need to return because of harsh economic conditions or imminent peril. In fact, almost all such waves of immigration responded to periods in which distinct diaspora communities faced serious hardships, for example, the Holocaust, anti-Semitism in many Arab countries and Iran or France, and the disintegration of the Soviet Union, which generated large flows of returnees. For certain Jewish thinkers, *Aliya* means the end of the diaspora, especially among some ultraorthodox Jews, who consider that the diaspora must continue until the reappearance of the Messiah.[17] Despite this, over three million diaspora Jews have returned since 1948 with the material aid of Jewish diaspora organizations and the State of Israel.

Other groups, including descendants of displaced Africans, have elaborated a similar political idea of return, or repatriation, to the African continent in distinct periods and with differing ideological constructions. This began with the forced returns organized by colonial powers - as in Sierra Leone in 1787 - whose underlying goal was to "get rid of" the "Negroes" that England no longer wanted on its island territory. Later, voluntary returns and other actions organized by pan-African movements took place: one to Liberia led by Marcus Garvey, and the messianic movement built around (and supported by) the figure of Haile Selassie, which aimed to bring the Rastafari home to Shashamane (Zion) in Ethiopia.[18]

But in contrast to those returns, the Armenians had been expelled from their ancestral home, some of the survivors carrying Ottoman passports bearing the legend: *"With no possible return"*. But we must also emphasize the fact that Turkey has never recognized any right for Armenians to return to their hometowns, though the ten percent of historical Armenians that escaped extermination and destruction to witness the birth of the Republic of Armenia - originally independent (1918-20) and autonomous, later part of the Soviet Union (1920-91) - did succeed in generating among the victims of diaspora the idea that a return was feasible, an idea nourished in certain moments by the Soviet State and some diaspora organizations. The *Nerkakht* movement, as this great repatriation is known, arose between 1946 and 1949 to promote the "return" of Armenians to Soviet Armenia from the diaspora. I use quotation marks because all those Armenians were born in the Armenian provinces of the Ottoman Empire, or in Cilicia on the Mediterranean coast, for as we saw in the cases of the Jews and descendants of dispersed Africans, constructing the idea of return may center on a mythical place, not necessarily the site where one's direct ancestors were born. Clearly, places like Jerusalem and Africa became vague, diffuse ideas 1500 or 300 years after being abandoned, but the concept of them is still a key element in the discourse among people who live such dispersions. The case of the Armenian return in the 1940s is distinct, for only 30 years had passed since their exile, so images of the *yerkir*, the homeland from which they had been forcibly expelled, were still very much alive. But at that time Eastern – Soviet - Armenia was the only place they could call Armenia, and it opened its doors wide.

Although *Nerkakht* was in many regards misleading and proved to be a great disappointment for the "westernized" returnees,[19] the dream of returning to Armenia lived on, though diluted, little by little, because Armenia was on the other side of the "Iron Curtain". But after 1991 and the re-emergence of an independent Armenia, the idea of returning was revived,[20] and the resulting waves of migrants increasingly came to resemble those of *Aliya*, as people reacted to crises in nations with Armenian communities, to the war with Azerbaijan and the flow of Armenians from Baku (1988) and other parts of Azerbaijan, and to the war in Syria and the influx of Armenians from Aleppo (2014). Unfortunately, the harsh economic and political conditions in Armenia have caused people to emigrate rather than immigrate, including newcomers.

But many Armenians, not only exiles and their children but also the third generation, especially in the 1960s and 70s, held that the "true return" would be to "Western Armenia", the territories from which their forebears had been expelled. To a degree, this return was a kind of myth that would

have to await some type of liberating event, perhaps the disintegration of the Turkish State and the recovery of the Armenian territories. Others believed in the emergence of some sort of federation that would succeed in transforming the Turkish government's policies towards its minorities, offer Armenians some type of compensation, and free them to pursue repatriation. Both scenarios were remote possibilities given the political posture of Turkish governments, both then and now, but the myth remains latent. Today, few believe it would be possible to abandon their lives in the West and go to live in a place in central Anatolia; thus, I understood that Kaya's offer was symbolic in nature, as if he were saying: 'I know it would be hard for you to return, but you can do it'. At that moment he reached for a bottle of wine, "*This comes from the vineyards here; perhaps they belonged to your family; take it to your father*". I drank of that wine to his health, our health, to this space we shared.

Our chat came to an end, and as darkness descended upon the landscape, I walked towards the river. My companions had left me alone, for it was clear that I wanted a moment of solitude in this place. The view of Perri and the slopes of Mount Arkaj were illuminated by the faint glow of electric lights, while the clouds, in contrast, reflected the last rays of sunlight.

Yerevanian's history, mentioned earlier, says that 150 of the 219 inhabitants of Hoshe in 1915 were exterminated in that year, many of them drowned in that very river; *68 per cent of the population murdered in just a few days!* Many others died when deported or in subsequent years. According to Yerevanian, only 35 (15%) survived, mostly boys and girls who took refuge with Kurdish families in northern Dersim. One of the few stories I heard about my grandfather recounted how his mother, unable to bear the slaughter of her family, chose to kill herself in that river, taking her small children with her. My grandfather was left behind... an orphan. Of the 35 Antaramians living in Hoshe in 1915, maybe five survived; of the 30 Hovsepians, perhaps three, though others might have been assimilated and now consider themselves Kurds or Zazas. I have tried to follow the path of the Armenian survivors of Hoshe in a kind of micro-history of the townsfolk who were deported. After living temporarily as Kurds, some managed to reach Aleppo, and we have photos - documents of primary importance for arranging reencounters - sent to let others know that some family members or friends had somehow survived. In a sort of solidarity among countrymen, some of the 35 survivors of Hoshe undertook trajectories together. We know that 10 came to Mexico, most with the intention of migrating to the US once quotas increased. But a few remained in Mexico City, where they established a small Armenian community.

Places of memory are fundamentally communitarian, often sites of massacres, like Majdanek, Auschwitz, Birkenau, or Deir Ez-Zor, and, in the case of Charsanjak Armenians, the cliffs near Hozat. But there are also more intimate places of memory, sites where a people or several families were exterminated. As I neared the river, I tried to understand the moment that the Armenians of the town had lived in 1915, the end of a world... their world, probably unaware that this same catastrophe was occurring in all Armenian towns and villages in the Empire. For 100 years these million-and-a-half Armenians have been remembered as martyrs, but just a few days before April 24th, 2015, the Catholicos Karekin II, and Aram Vehapar, leaders of the Apostolic Armenian Church, canonized them to make them Saints. At that moment, I found myself standing before not only a site of martyrdom, but now also one of pilgrimage where people would come to remember the - perhaps - 184 Saints of Hoshe, including some "Saints" from my own family.

The sound of the stream that fed the Perri River accompanied the noise of a bird squawking as it fished. I drank from the river... all the while recalling my grandfather, his silence, remembering that the word nostalgia comes from *nostos-return* and *álgos-pain*; though in Armenian people say *karot*, a profound *saudade*. My tears fell softly into the torrent, and I came to understand what my grandfather must have felt for this place, to which he could never return.

ENDNOTES

---

[1] Kevork S. Yerevanian, *A History of the Armenians of Charsanjak*, Beirut, G. Donigian Printers, published by Pan-Charsandjak Union Central Board, Fresno, 1956.

[2] Arnold Toynbee, "A Summary of Armenian History up to and Including the Year 1915," in Great Britain, Parliament, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Bryce*, Sir Joseph Causton & Sons, London, 1916.

[3] Ugur Ümit Üngör, "Huérfanos, conversos y prostitutas: Consecuencias sociales de la guerra y persecución en el Imperio Otomano, 1914-1923", *Istor. Revista de Historia Internacional*, Year XV, no. 62, autumn 2015.

[4] For an account of this moment and its consequences, see Fethiye Çetin, *My Grandmother. An Armenian-Turkish Memoir*, Verso, London, 2008.

[5] These memoirs include, Aram Haigaz (1972), *Four Years in the Mountains of Kurdistan* (1915-1919), Maiden Lane Press, New York, 2014, and, especially, Hampartzoum Mardiros Chitjian, *A hair´s Breadth from Death: The Memoirs of Hampartzoum Mardiros Chitjian. Memoirs of a Survivor of the Armenian Genocide*, Taderon Press, London, 2004. For testimonies on Dersim, see Stepan Zakar Stepanian or Hakob Manouk Holobikian in Verjiné Svazlian, *The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness Survivors*, Gitoutyoun Publishing House, Yerevan, 2011, and Yerevanian (1956), who wrote, "If the people of Dersim could not play the role of redeemers or fight to defend ourselves during the Armenian massacres, at

least during and after [them], they gave food and shelter to the Armenians that escaped from the Armenian provinces and took refuge in Dersim. From 1915 to 1918, over 20,000 Armenians from Dersim were saved".

[6] In that election, the Peoples' Democratic Party (HDP), known as the pro-Kurdish party, surpassed, for the first time in its history the 10 per cent threshold by receiving 13.07 per cent of the vote, which translated into 79 seats, 75 of them occupied by Kurds (70 Alevis, 2 Yezidis and 1 Romas). Also, the HDP, CHP and the governing party, AKP, proposed representatives from the Armenian community. Since the assassination of the 13 Armenian members of the Ottoman Parliament in 1915, there have been very few Armenian representatives in Turkey, and they were totally excluded from 1961 until this election. Because the governing party failed to win an absolute majority, and could not establish alliances quickly, the election had to be repeated on November 1st, 2015. The HDP lost ground – gaining 10.76 per cent of the vote, 59 seats - and the AKP recouped its majority.

[7] Selahattin Demirtaş "Open call to the Chair of the AKP" in: http://www.hdp.org.tr/in/english/news/news-from-hdp/open-call-to-the-chair-of-the-akp/10609 .

[8] It is important to note that, despite the Turkish State's denials, this genocide is widely recalled by Kurds, Turks and Zazas, especially in the eastern provinces (*cfr.* Üngör 2014 *apud* Annika Törne "On the Grounds Where They Will Talk in a Hundred Years' Time"- Struggling with the Heritage of Violent Past in Post-Genocidal Tunceli", *European Journal of Turkish Studies*, 20, 2015.

[9] James Minahan, *Encyclopedia of the Stateless Nations: S-Z*, Greenwood Publishing Group, Westport, 2002. Beginning in 1980, a large migration of Zazas to Europe occurred and, as with the Kurds, the role of diaspora has generated a rebirth of their identity consciousness. Some Zaza intellectuals have even proposed a separatist movement to form Zazaistan, apart from Kurdistan. Indeed, this region has seen a small movement that seeks an independent Alevi-Zaza State that would be called, precisely, "Dersim".

[10] "Any person who publicly denigrates the Turkish nation, the State of the Turkish Republic or the Grand National Assembly of Turkey and the State's judicial institutions, shall be condemned to prison for six months to two years" (*cfr.* https://cpj.org/reports/2006/03/turkey-3-06.php).

[11] Targets for destruction during the bombardments to eliminate all vestiges of Armenia's architectural past in Dersim included the Surp Garabed Monastery in the town of Vank, which was hit by Gökçen (Törne, 2015, p. 4).

[12] David McDowall, *A Modern History of Kurds*, I.B. Tauris, 2002. The Turkish government says the number was around 13,000.

[13] On the repercussions of dam construction for submerged Armenian ruins, and the government's disinterest in preserving them, in contrast to mosques that were moved and meticulously reconstructed, and on later discussions, see Törne.

[14] In the summer of 1930, a revolt broke out in the Kurdish province around Van and Mount Ararat and other regions. The "pacification" process was brutal. The Kurdish population was exterminated or displaced. Some said the events were part of an

Armenian-Kurdish plot that sought full implementation of the Treaty of Sèvres (1920), which proposed the annexation of some Western Armenian provinces to independent Armenia and the creation of an independent Kurdistan. That treaty was never ratified, but the Treaty of Lausanne (1923), which delimited the Turkish borders pretty much as we know them today, was.

[15] In August 1930, while inaugurating the Sivas railroad, Turkish Prime Minister, Ismet Inonu, pronounced words that reflect this policy: "The Revolution, revived by foreign intrigues in our eastern provinces, has gone on for five years, but today has lost strength. Only the Turkish nation has the right to vindicate ethnic and national rights in this country. No other element has this right" (*Milliyet*, no. 1655, August 31, 1930, cited by Kendal "Kurdistan in Turkey", in Gerard Chaliand (ed.), *A People Without a Country. The Kurds and Kurdistan*, Zed Press, London, 1993).

[16] "How happy is one who can say I am Turkish"; slogan of the Turkish Republic first pronounced on the 10th anniversary of the Republic (October 1933) by Kemal Ataturk.

[17] Described by Santiago Kovadloff in, *La Extinción de la Diáspora Judía*, Emecé, Buenos Aires, 2013, p. 40.

[18] Horace Campbell, *Rasta and Resistance: From Marcus Garvey to Walter Rodney*, Africa World Press, Inc., Trenton, NJ, 1987.

[19] Hazel Antaramian Hofman, "Repatriación y Engaño. Armenia Soviética Después de la Segunda Guerra", *Istor. Revista de Historia Internacional*, XV, no. 62, autumn 2015.

[20] For an analysis of the transformations that this return has brought about, see Vartán Matiossián, *Pasado sin retorno, futuro que espera. Los Armenios en la Argentina, Ayer y Hoy*, Ediciones ASCUA, Montevideo, 2011.

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՏԵՐՍԻՄԻ ՄԷՋ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՆ ԴՈՒՐՍ՝ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՔԻՒՐՏԻՍՏԱՆ

(Ամփոփում)

ՔԱՐԼՈՍ ԱՆԹԱՌԱՄԵԱՆ

cantaramian@gmail.com

Հայոց Ցեղասպանութենէն 100 տարի ետք, արեւմտահայ 'վերացարկուած' գիւղեր եւ քաղաքներ կը վերափոխուին: Վերապրողին յիշողութեան մէջ ծննդավայրը անփոփոխ մնացած է եւ այդպէս փոխանցուած սերունդներուն: Այսօր, վերապրողներու յետնորդ սերունդներ յաճախ տենչանքը կը զգան պատկանելու գիւղի մը զոր երբեք չեն տեսած:

Ես ասոնցմէ եմ: Միայն փշրանքներ լսած ըլլալով մեծհօրմէս՝ մանկութեան իր գիւղին՝ Բերրիի մասին, ինծի կը մնար մնացեալը յայտնաբերել: 2015ին կրցայ մեկնիլ Տեսրիմի մայրաքաղաքը՝ Թիւնչելի, ուր զազայի մը հանդիպեցայ որ մեր վարորդն ու առաջնորդը եղաւ յաջորդ երեք օրերուն: Ճամբան հանդիպեցանք Միհրանին՝ նախկին 'թաքուն հայ'ուն, որ վերջերս քրիստոնէութիւն եւ հայ ինքնութիւն ընդուներ էր: Ճամբորդեցինք Բերրի, խօսեցանք մարդոց հետ եւ գտայ մեծհօրս տունը: Այդպէսով երեւակայածս տունը շօշափելիացաւ: Խօսեցայ, խնդացի Քայային հետ, որ յայտնեց թէ մեր խմած գինին մեծհօրս այգիէն էր:

Այս յօդուածը այդ ճամբորդութեան պատումն է. խօսակցութիւններ ունեցանք մեր չծնած ժամանակներու եւ յիշողութիւններու մասին, վայրի մը մասին, զոր երկուքս ալ ՏՈՒՆ կը կոչենք: Միասին նոր իրականութիւն մը յառաջացուցինք:

MEMOIRE COINCEE A LA FRONTIERE DE *YERKIR: KAROT (*YEARNING*)* ET *KARTCH HAGHORDAGRUTYUN (*SHORT MESSAGE*)*[1]

SIBIL ÇEKMEN
sibil.cekmen@gmail.com

INTRODUCTION

Lors du processus de la fondation d'une nation, les politiques de mémoire et d'oubli deviennent souvent un champ de bataille où rivalisent différentes interprétations et narrations du passé. Pour consolider une population souvent hétérogène, la mémoire nationale détermine ce dont les citoyens doivent se souvenir et de quelle manière. La continuité entre le passé et le présent est assurée à travers les performances et les rituels que les citoyens pratiqueront régulièrement. "Trop de mémoire ici, pas assez de mémoire ailleurs. Ici la répétition obstinée, là la fuite."[2] Cette citation utilisée par Paul Ricœur pour parler des cas de pathologie de la mémoire illustre parfaitement la discordance entre la mémoire du Génocide Arménien portée par les sociétés turque et arménienne. Après plus d'un siècle de déni du génocide par l'État turc, les Arméniens se retrouvent "profondément marqués dans leur corps et leurs personnes"[3] par cette mémoire nourrie des récits collectifs.

Selon le théoricien du cinéma Francesco Casetti, qu'ils soient documentaires ou fictions, les films constituent ensemble le cinéma qui est "un témoignage social parce qu'il saisit l'inobservable et le récurrent. Son horizon est l'inconscient d'une culture."[4] A travers deux films arméniens, Կարօտ (*Yearning*, Frunzé Dovlatyan, 1990) et Կարճ Հաղորդագրութիւն (*Short Message*, Vardan Danielyan, 2013)[5] dont les récits illustrent des périodes différentes (1937 et 2011), cet article propose d'étudier la question de la mémoire individuelle et collective du génocide chez les Arméniens et celle de la puissante résistance contre l'oubli du passé. Bien que l'un soit un long métrage de fiction produit vers la fin de la période soviétique et l'autre, un court métrage documentaire plus récent, les deux films utilisent pour décor la frontière arméno-turque. Cette dernière peut être qualifiée de frontière *stable* puisqu'elle est gardée telle quelle depuis sa définition en 1921 par le Traité de Kars.[6] Pourtant, elle n'en reste pas moins conflictuelle puisque pour prendre position en faveur de l'Azerbaïdjan pendant la Guerre du Haut-Karabagh, la Turquie a fermé la frontière avec l'Arménie en 1993. Cette réalité confère à la frontière les caractéristiques d'une ligne séparatrice

qui malgré la proximité physique empêcherait toute tentative de rétablissement de contact et de dialogue rompus au début du XXème siècle.

Cette frontière fermée devient le lieu de questionnement du passé et du présent, qui est fortement lié à ce dernier, car même si la plupart des cartes géographiques représentent les terres au-delà des frontières avec du blanc, comme si rien n'existait derrière[7], ici, il n'en est guère question. Pour les Arméniens qui souffrent d'un profond traumatisme lié à la non-reconnaissance du génocide et nourrissent leur présent et leur futur à partir de la narration douloureuse de 1915, au-delà de la frontière s'étend leur *paradis perdu* qui est le lieu du crime qu'ils sont condamnés à imaginer sans cesse, cet espace auquel ils n'ont pas facilement accès, une *terra incognita* qu'ils connaissent en réalité très bien, même trop bien, grâce aux récits de leur famille.

A travers l'étude des deux films qui sera essentiellement axée sur les procédés par lesquels la mémoire se manifeste dans cette zone frontalière, nous essayerons de comprendre quel rôle endosse la frontière dans le rapport avec le passé en créant un espace-seuil ayant ses propres dynamiques.

AU SEUIL DE L'INACCESSIBLE

Pendant la période soviétique, la censure rend difficile l'exploration des sujets en relation avec l'identité nationale dont le génocide, l'exil, la nostalgie, qui ferait référence à une autre patrie que l'Union Soviétique. Cependant, vers la fin du régime, en mai 1986, le rôle du *Goskino*, « le tout puissant comité d'État fédéral à la cinématographie » est remis en cause pendant le Congrès de l'Union des Cinéastes, ce qui s'avère être le premier signe concret de réaction contre le carcan de la censure.[8] Le cinéma connaît un certain dégel dans la seconde moitié des années 1980, et la *perestroïka*[9] permet le lever des interdits.[10] Le relâchement progressif des contrôles idéologiques crée un environnement relativement convenable pour la réalisation des films traitant des thèmes qui jusque-là ne pouvaient être évoqués que superficiellement dans les œuvres cinématographiques. À une année près de l'indépendance, Frunzé Dovlatyan tourne le film précurseur des années 1990 traitant la question de frontière, *Yearning*. Le film se focalise non seulement sur les liens qu'entretiennent les Arméniens avec leur pays d'origine, mais devient aussi "la critique la plus explicite apportée par le cinéma arménien à la période stalinienne"[11] reflétant les tensions et les débats de son époque.

Replongeant dans le passé, *Yearning* pose un regard sur l'époque stalinienne pendant laquelle l'Union Soviétique pousse la conception de la

sécurité frontalière très loin, jusqu'à interdire le passage par différents postes frontaliers. L'augmentation du nombre des miradors, des points de contrôle et l'interdiction même de regarder au-delà de la frontière font ressentir l'existence de la frontière de manière violente.[12] Le film retrace cette période à travers l'histoire d'un paysan rescapé du génocide, Arakel, qui animé par le sentiment de nostalgie *garod*[13] donnant son titre au film, ne rêve que de retourner dans son village natal qui se trouve à présent de l'autre côté de la frontière turque. Cet exilé "au coeur tendre et faible" comme il se décrit, caractérise le peuple arménien dont l'existence est imprégnée de la mémoire douloureuse du génocide. Ses nombreux cauchemars décrivent une patrie hantée par les victimes. Ainsi, nous nous retrouvons face à une terre où Arakel a passé les plus beaux moments de sa vie en présence de sa famille, représentés par les scènes de son enfance en *flash-back*, et où il a été témoin des pires atrocités qui hantent son sommeil.

Le film débute dans un environnement obscur et hostile, sur une longue séquence de montée des escaliers d'Arakel qui est emmené par des soldats dans la salle d'interrogatoire et de torture où il sera interrogé par les autorités arméniennes et russes sur le motif de son passage de l'autre côté de la frontière. Face aux questions insistantes des autorités, il répètera d'avoir agi par *garod*: "Mon cœur est faible. [...] J'ai le cœur plein de nostalgie, qui s'incline et qui oublie les règles et les frontières." L'attachement mélancolique à l'objet perdu et le refus de renoncer à cet attachement est ce que Slavoj Žižek appelle la fidélité à l'objet perdu.[14] Vivant près de la zone frontalière qui lui donne l'opportunité de contempler ses terres d'origine à distance, Arakel se trouve piégé dans un entre-deux, ne pouvant ni rentrer à son *yerkir*, ni vivre dans ce pays (l'Arménie soviétique) qu'il a du mal à considérer comme sa nouvelle maison malgré les vingt-deux ans écoulés depuis le génocide.

RIVIERE ET MONTAGNE, BERCEAU DU PEUPLE

La séquence d'interrogatoire est fragmentée par l'insertion de séquences du passé en *flash-back* qui viennent justifier le récit d'Arakel. La première scène du passé comporte plusieurs éléments riches en symbolisme. Tout d'abord, la frontière ici matérialisée par la rivière Araxe[15] fait sa première apparition à l'écran. Le plan d'Arakel qui pensif, contemple la rivière, semble être la représentation visuelle des vers de la poésie intitulée *Les pleurs d'Araxe* du poète Raphael Patkanian: "Sur les bords de la mère Araxe, avec des pas égarés, je marche. Et les souvenirs d'un siècle ancien, je les cherche dans les vagues."[16] Quant à la bande sonore, le chant du *doudouk*, instrument de la musique arménienne dont le son fait référence à la souffrance, au deuil

et à la perte, se mêle au son du ruissellement de l'eau reflétant l'état d'âme du personnage. Le regard d'Arakel qui cherche en vain les souvenirs heureux de son passé se dirige vers le lointain et est mis en raccord avec un plan unique du Mont Ararat, reconnaissable par ses deux sommets, qui se trouve sur le territoire turc. Le peuple arménien ne considère pas le Mont comme seulement une entité géographique physique mais aussi comme "un paysage interne/intime psychologique et spirituel."[17] Le journaliste arménien Hrant Dink l'explique par le fait que l'ombre du Mont Ararat signifie l'existence du peuple arménien sur ces terres depuis 4000 ans. Il ne représente pas seulement son passé, mais aussi son futur. C'est comme si le jour où la nostalgie disparait, l'identité disparaîtrait avec.[18] L'utilisation même à courte durée de l'image de l'Ararat, espace porteur de sens et de valeurs, confère un caractère national à la nostalgie ressentie par Arakel. Le raccord regard entre Arakel et le Mont témoigne de la distance physique qui les sépare et explique à une certaine mesure la tristesse qu'il manifeste. A la lumière de toutes les informations extra-diégétiques que nous possédons sur le lien des Arméniens à cette montagne, le mouvement de zoom avant vers l'Ararat peut être interprété comme la représentation visuelle du désir d'Arakel de s'en rapprocher. Son impuissance face à l'interdit de passage est soulignée en dernier lieu, par la présence des oiseaux migrateurs qui traversent l'image du Mont : contrairement aux exilés comme Arakel, les frontières qui se dressent entre les pays n'ont aucune signification pour eux qui chaque été, retournent à la maison.

RETOUR INEVITABLE DE L'EXILE

Arakel représente l'état d'esprit d'un exilé, banni de son pays et son identité retrouve sa forme autour de cette expérience traumatisante. Le matin, il contemple la frontière, la rivière, et le Mont Ararat alors que les cauchemars où font écho les cris de ses proches, occupent ses nuits. La séquence de cauchemar qui débute par les cris aigus d'homme et de femme ainsi que du son du tonnerre, montre des hommes vêtus de blanc qui apparaissent et montent progressivement en haut d'une colline. Le Requiem de Mozart se manifeste en musique de fosse en engloutissant les cris et le son du tonnerre. Arakel apparaît dans l'environnement et se promène parmi ces hommes qui se dressent à présent comme des pierres tombales, raids et immobiles. La caméra qui en début du plan se trouvait près d'Arakel, recule progressivement vers l'arrière pour nous dévoiler la colline envahie par toutes ces représentations fantomatiques et Arakel qui se perd entre elles. Cette séquence illustre la représentation de la terre des ancêtres envahie par

les fantômes des Arméniens. Arraché de force à son village et à sa famille, Arakel retrouve sa place parmi les siens, victimes du génocide.

La frontière matérialisée par la rivière nous était présentée une première fois sous la lumière de jour, paisible et calme mais limitant la mobilité d'Arakel. Elle refait son apparition dans une séquence de nuit où guidé par le désir irrésistible qu'il éprouve de revoir son village et les cauchemars qui augmentent son malaise, Arakel la transgressera. Espace hostile où les cris des bêtes se mêlent avec le dialogue incompréhensible des soldats turcs qui représentent autant de danger que les animaux sauvages, cette frontière au clair de la lune envahie par le brouillard devient un seuil mystérieux qu'Arakel traversera pour entamer un voyage de retour temporaire au pays (*homecoming journey*) qui ne sera pas seulement un voyage physique, mais aussi un voyage profondément psychologique.[19] Selon le spécialiste des études de diaspora, d'exil et du cinéma postcolonial Hamid Naficy, chaque voyage a sa motivation, sa direction et sa durée, et chacun de ces éléments, influence le voyage et le voyageur.[20] Le court voyage entamé par Arakel a un objectif bien défini : rassasier le mal du pays. Pendant son interrogatoire, il en fera un bref résumé traduisant la simplicité de sa démarche: "Je suis allé voir *yerkir*. J'ai embrassé les tombes de ma mère et de mon père. J'ai lavé mon visage avec l'eau du ruisseau Mourad. Je me suis assis dans notre maison en ruines et j'ai pleuré. J'ai 'rassasié ma nostalgie' et je suis revenu."[21]

MAISON PERDUE VS. MAISON HOSTILE

Malgré l'environnement imprégné d'une mémoire douloureuse, les *chronotopes*[22] du pays d'origine sont constitués de paysage étendu où Arakel flâne en présence d'une lumière radieuse, alors que l'Arménie soviétique est représentée plutôt par des espaces fermés et claustrophobes telle la prison, la salle d'interrogatoire et de torture, les escaliers qui mènent vers cette salle, des bureaux administratifs qui limitent le personnage dans ses mouvements, des environnements très sombres ou très illuminés, avec une lumière fort contrastée. En fait, c'est le sentiment d'attachement ou de non-appartenance d'Arakel qui donne forme à la représentation de ces deux espaces. La *maison actuelle* dont il se sent exclu ne fait que l'enfermer dans un monde dans lequel il a de plus en plus du mal à trouver sa place, alors que la *maison perdue* constituée du village abandonné avec son cimetière et son église ainsi que la maison de la famille en ruines manifeste une certaine familiarité déclenchée par des signaux visuels, olfactifs, sonores et sensoriels. Même si ces sensations familières portent les traces de la mémoire individuelle et font référence aux souvenirs d'enfance, le vide dans lequel les souvenirs douloureux font écho couvre cette familiarité, d'un sentiment d'angoisse et

d'inquiétante étrangeté (*unheimlich*[23]) puisque le présent n'est que le double terne du passé où la vie ne persiste plus.

La frontière et la zone qui l'entoure représentent le site transitionnel ou transnational identifié comme un troisième *chronotope*. [24] Cette ligne imaginaire matérialisée par la rivière reprend les caractéristiques contradictoires des deux espaces qu'elle sépare: paisible, calme et radieuse tant qu'elle n'est pas transgressée, elle devient hostile, menaçante et dangereuse au moment où une tentative de passage se présente. Cependant même si sous une surveillance intense, elle reste poreuse, permettant le passage à ceux qui en prendraient le risque. Les deux espaces se retrouvent aussi rapprochés par le moyen d'une poignée de terre qu'Arakel placera soigneusement dans un mouchoir et ramènera avec lui au retour de son bref séjour. Selon Naficy, les exilés rapportent souvent avec eux des petits objets du pays d'origine qui deviennent de puissantes synecdoques pour le foyer, la maison et même la patrie, en alimentant les souvenirs et les récits de placement et de déplacement.[25] Dans ce film, l'objet en question étant la terre provenant de la tombe des parents d'Arakel, il porte une double fonction au-delà de la métonymie: d'une part, c'est l'échantillon de la terre d'origine du personnage, d'autre part, il fait office d'une relique de ses parents dont les tombes restent de l'autre côté de la frontière. Ainsi, le souvenir de son village et de ses parents qu'Arakel porte dans son cœur, se matérialise dans cette poignée de terre.

Yearning nous présente un personnage qui mène une vie brisée puisque la frontière fermée empêche sa plaie de se cicatriser. Physiquement en exil mais rivé mentalement et émotionnellement à son *yerkir*, Arakel se retrouve face à deux représentations de maison, l'une sans vie, l'autre hostile, qui n'arrivent ni l'une ni l'autre à le satisfaire et lui donner la paix. Cependant, le film met en contraste avec habilité, la perception de patrie d'Arakel qui se définit par rapport à sa terre d'origine et celle des autorités qui ne reconnaissent qu'une seule patrie commune, l'Union, et qui ne seront pas convaincues qu'un homme puisse rester profondément attaché à une terre qui ne serait plus la sienne et transgresser la frontière par pur sentiment de nostalgie. Ce décalage causera l'exil d'Arakel en Sibérie, un deuxième exil que son cœur fragile ne pourra supporter; il se pendra finalement dans le wagon qui le transportera avec d'autres condamnés vers une destination inconnue. C'est par un procédé technique, une superposition, que le *réel* et l'*imaginaire* seront réunis dans le même cadre; l'image du corps inanimé d'Arakel qui se balance dans le vide se superposera sur celle des hommes en blanc de ses cauchemars. En choisissant la mort, plutôt que l'exil, il rejoindra son *yerkir* et les siens, devenant lui-même un fantôme du passé.

(R)APPEL DU FANTÔME

A travers le récit proposé par *Yearning*, nous observons le poids qu'une mémoire douloureuse peut avoir sur la vie d'un individu. Pourtant le film ne nous donne aucun indice sur comment la mémoire collective gère ce traumatisme puisque la période qu'il examine est encore dépourvue de toute manifestation collective de remémoration ou commémoration. Il faudra attendre le 24 avril 1965 (le 50ème anniversaire du génocide), pour qu'une foule de 100 mille personnes se réunissent à la Place de l'Opéra à Yerevan pour rendre hommage aux victimes et commence déjà à formuler des revendications, avec notamment celle de la reconnaissance du génocide.[26]

Le deuxième film que nous étudierons est un court documentaire de Vardan Danielyan, *Short Message*, qui témoigne de la mémoire collective des petits-enfants des rescapés du génocide, ainsi que de leur persévérance à se souvenir du passé à travers un rituel filmé au 96ème anniversaire du génocide, en 2011. Dans de nombreux villages au long de la frontière turque où s'étaient installés les rescapés dans l'espoir de retourner un jour à leurs terres, chaque 24 avril, le jour de la commémoration du génocide, des centaines de pneus usés sont récoltés et transportés pour allumer un feu. Depuis les années 1970, à Udjan, un petit village situé en hauteur, ce rituel consiste à écrire avec le feu sur la colline, le nombre d'années passé depuis le génocide. Selon les récits des paysans, pendant l'Union Soviétique, les services secrets russes ont essayé d'empêcher ce rituel parce que la Turquie envoyait des plaintes à Moscou.[27]

Lieu de mémoire, le concept mis en avant par l'historien Pierre Nora[28], couvre un vaste éventail de lieux, d'objets mais aussi de faits qui font vivre la mémoire comme les sites géographiques, les monuments, les musées, les figures héroïques, les rituels commémoratifs etc. Le village frontalier d'Udjan où se cristallise la mémoire fonctionne comme lieu de mémoire, un site qui confirme l'appartenance des Arméniens à leur passé collectif. Chaque 24 avril, la frontière fonctionne comme une scène où les habitants montent une performance par le biais du feu pour envoyer un *court message* de rappel dont les destinataires sont par défaut, les Turcs qui habitent près de la frontière. L'absence d'un personnage principal qui pourrait être le fil conducteur de l'histoire souligne l'aspect collectif du rituel qui loin d'être un acte individuel, porte le message de revendication du peuple arménien. Dès les premiers plans, *Short Message* fait usage de deux éléments pour placer son récit dans un cadre national: la statue érigée en 1989 à la mémoire des *fedayis*[29] et le Mont Ararat vers lequel est tournée cette dernière. Comme dans *Yearning*, l'Ararat dicte la direction dans laquelle se trouve *yerkir*. Il

devient aussi le témoin à distance du rituel; entre les images illustrant le travail collectif des habitants, vient s'incruster un plan du Mont.

La pluie qui se manifeste oblige les habitants à se couvrir de grands sacs en plastique. Le brouillard qui s'installe dans les hauteurs transforme les hommes qui transportent les pneus avec acharnement, en des silhouettes, voire des fantômes qui avancent par des mouvements flous. Une musique arythmique composée par Harutyun Dellalyan accompagne les images alors que des bribes de conversations incompréhensibles se font entendre de temps à autre. L'instrument à vent émet souvent des notes tenues qui soutiennent l'aspect sombre et triste du rituel alors que les montées aléatoires ainsi que les notes fortes et angoissantes du piano favorisent la mise en place du sentiment d'imprévisibilité créée par la présence du brouillard. L'atmosphère de ce plan fait référence aux fantômes du passé comme dans *Yearning* avec les hommes vêtus de blanc, mais souligne aussi le sentiment d'union et de solidarité comme dans la séquence finale du film intitulé *Lost Paradise* (*Կորցուած Դրախտ*, David Safaryan, 1991), avec les hommes en silhouette. Le passé et le présent se retrouvent ainsi représentés dans un même cadre.

Dans son livre intitulé *Sinirlar ve Hayaletler* (Les frontières et les fantômes), l'historienne de l'art Nermin Saybaşili identifie le fantôme comme un outil stratégique pour relier le passé et le présent ainsi que le vivant et le mort, la présence et l'absence, le visible et l'invisible, le lointain et le proche, l'abstrait et le concret; un indicateur empirique qui prouve qu'au-delà des apparences, il y a bien d'autres choses à voir. Ce qui a été négligé, oublié, enterré dans l'inconscient, hante les personnes (voire les nations et les États) et surgit à travers un passé plein de fissures et de trous. Saybaşili considère le fantôme comme une figure transformatrice parce que même s'il n'est pas visible, son regard se pose sur les corps et les esprits insinuant la responsabilité qu'on porte envers *l'autre*. L'existence des fantômes fait sentir que dans le présent, il y a quelque chose qui ne va pas, qui n'est pas comme il devrait être. Donc, par ses différentes visites, le fantôme nous appelle à nous interroger et à réfléchir sur le présent.[30] Les fantômes sont produits au moment de la création d'un lieu. C'est pour cela que là où il y a des lieux délimités par des frontières, il y a forcément et naturellement des fantômes.[31] Ils sont ceux qui ont disparu et qui apparaissent de nouveau aux moments les plus inattendus. Ils attendent en silence le jour où ils pourront se manifester et reviendront éternellement hanter les lieux dans l'espoir d'être un jour reconnu et de pouvoir se libérer de cette mémoire douloureuse. Dans *Yearning*, cette apparition n'a pas lieu dans le monde réel mais dans l'imaginaire du personnage alors que dans *Short Message*, c'est grâce à cet

espace seuil que les habitants d'Udjan créé un moment où la ligne séparatrice se trouble et le fantôme se manifeste à travers le spectacle de feu.[32] Ce fantôme n'est pas seulement celui des aïeux qui dorment pour la plupart sans sépulture mais il représente aussi la revendication pertinente de justice du peuple arménien qui en absence de contact significatif avec le peuple turc ne peut se manifester qu'en spectre.

A vingt-trois ans d'intervalle, *Yearning* et *Short Message* mettent au cœur de leur récit la question de la mémoire du génocide mais aussi celle du travail de deuil qui ne peut s'achever faute de reconnaissance. L'esprit rivé sur le génocide, tels les fantômes de leurs aïeux qui restent très présents dans leur vie, les Arméniens seront contraints de revenir *voir* les Turcs à travers différentes manifestations, jusqu'au jour où l'histoire commune que ces deux peuples partagent pourra être interprétée d'une manière qui leur permettra finalement d'enterrer leurs morts et d'en faire le deuil. Jusqu'à ce jour-là, la frontière arméno-turque ne sera jamais une simple ligne séparant les territoires des deux États; elle sera celle de la rupture de deux peuples, de moi et de *l'autre* à partir duquel le moi se définit et celle d'une disjonction du passé et du présent. Une frontière fermée mais une blessure ouverte…

***Կարօտ* (*Yearning*) – 1990**
Production: Hayfilm Studio
Réalisation : Frunzé Dovlatyan
Scénario : Rouben Hovsepyan et Henrik Malyan d'après le roman de Hrachya Kochar
Image : Gagik Avakyan
Musique : Martin Vardazaryan
Interprétation : Rafael Atoyan, Galya Novents, Levon Sharafyan
Durée : 136 min.

***Կարճ հաղորդագրութիւն* (*Short Message*) – 2013**
Production et réalisation : Vardan Danielyan
Image : Andranik Sahakyan
Musique : Harutyun Dellalian
Durée : 13 min.

NOTES

[1] *Երկիր* (ergir/yerkir): mot en arménien qui désigne le pays et le village d'origine d'une personne.

[2] Paul Ricoeur, "Histoire et Mémoire," dans Antoine de Baecque et Christian Delage (dir.), *De l'histoire au Cinéma*, Paris, Éditions Complexe, 2008, p. 17.

[3] Entretien réalisé par Ertuğrul Mavioğlu avec Hrant Dink, publié par le quotidien *Radikal* le 13 Février 2006, repris ensuite dans Hrant Dink, *Être Arménien en Turquie*, Éditions Dominique Fradet, 2007, p. 31.

[4] Francesco Casetti, *Les Théories du Cinéma Depuis 1945*, (tit. or: *Teorie del Cinema* (1945-1990), Milan, 1993), Paris, Armand Colin, 2012, p. 141-3.

[5] Le film est en ligne sur la plateforme *Youtube*, "Կարճ հաղորդագրութիւն" "Short Message", https://youtu.be/CJCEA0Dm_9M , consulté dernièrement le 18 juillet 2019.

[6] La frontière Arménie-Turquie qui fait 325 km, commence près du Lac de Çildir (Tr.) et va jusqu'à Dilucu, près de la ville d'Iğdir (Tr.), en suivant la rivière Araxe vers le sud (Nathalie Tocci (dir.), *The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and the Implications for the Overall Situation in the Region*, Bruxelles, European Communities, 2007, p. 6). Sur la frontière existent deux postes frontaliers; Alican/Margara et Akyaka/Akhuryan.

[7] Anne-Laure Amilhat-Szary, *Qu'est-ce qu'une Frontière Aujourd'hui?*, Paris, Presses Universitaires de France, 2015, p. 63.

[8] Jean Radvanyi, "Le Cinéma de l'Arménie Indépendante: Nouvelles Prémices, Nouveaux Défis," Jean Radvanyi (dir.), *Le Cinéma Arménien*, Paris, Éditions du Centre Pompidou, 1993, p. 101-2.

[9] "En U.R.S.S., restructuration de la vie économique et politique préconisée et mise en œuvre par M. Gorbatchev et qui reposait en outre sur le développement de la communication et de la transparence (glasnost)," *Dictionnaire de Français Larousse*, http://www.larousse.fr/, consulté dernièrement le 11 Février 2016.

[10] Antoine de Baecque, *L'histoire-Caméra*, Paris, Gallimard, 2008, p. 370.

[11] Tim Kennedy, *Cinema Regarding Nations: Re-imagining Armenian, Kurdish, and Palestinian National Identity in Film*, thèse soutenue en 2007, p. 63.

[12] Latife Akyüz, "Liminal Alanlar Olarak Sinirlar: Türkiye-Gürcistan Sinirinda Ekonomik Yaşam ve Etnik Kimliklerin Sinir Deneyimleri," dans Latife Akyüz, Seda Altuğ, H. Pinar Şenoğuz (dir.), *Sinirlar ve Türkiye'de Sinir Çalişmalari*, revue *Toplum ve Bilim*, n° 131, Istanbul, İletişim Yayinlari, 2014, p. 89.

[13] *Կարօտ* (garod/karot): mot en arménien désignant nostalgie, "tristesse et état de langueur causés par l'éloignement du pays natal."

[14] Slavoj Žižek, *Vous Avez Dit Totalitarisme?* (tit. or: *Did Somebody Say Totalitarianism?*, UK, 2011), Paris, Editions Amsterdam, 2013, p. 156-7.

[15] La rivière Araxe prend sa source près de la ville d'Erzurum en Turquie. Elle coule au long de la frontière arméno-turque, passe par l'Iran et l'Azerbaïdjan pour se jeter dans la Mer Caspienne (Lusine Kharatyan (dir.), *Moush, Sweet Moush: Mapping Memories from Armenia and Turkey*, Bonn, dvv international, 2013, p. 125).

[16] Raphael Patkanian, «Արաքսի Արտասուքը (Ռափայէլ Պատկանեան)»՝ https://hy.wikipedia.org/wiki/Արաքսի_արտասուքը_(Ռափայէլ_Պատկանեան), consulté dernièrement le 11 Février 2016, (traduction personnelle).

[17] Hamid Naficy, *An Accented Cinema, Exilic and Diasporic Filmmaking*, New Jersey, Princeton University Press, 2001, p. 161.

[18] Hrant Dink, *İki Yakin Halk, İki Uzak Komşu*, Istanbul, Uluslararasi Hrant Dink Vakfi Yayinlari, 2008, p. 30.
[19] Naficy, p. 6.
[20] *Ibidem*, p. 33.
[21] Extrait du film *Yearning*.
[22] Expression indiquant un espace-temps, proposée par Mikhail Bakhtin et reprise par Naficy.
[23] Sigmund Freud, *The Uncanny*, London, Penguin Books, 2003, p. 123-62.
[24] Naficy, p. 152-4.
[25] *Ibidem*, p. 169.
[26] Serdar Korucu et Aris Nalci, *1965. 2015'ten 50 Yil Önce, 1915'ten 50 Yil Sonra*, Istanbul, Propaganda Yayinlari, 2014, p. 48.
[27] Entretien par mail avec Vardan Danielyan réalisé le 23 Janvier 2016.
[28] Pierre Nora (dir.), *Les lieux de Mémoire* (trois tomes), Paris, Gallimard, 1997.
[29] Mot en arabe qui signifie "qui se sacrifie pour une cause." Dans le contexte de l'Empire Ottoman du 19ème et du 20ème siècle, le terme se réfère aux groupes paramilitaires armés qui s'étaient formés pour fournir une protection locale au peuple contre l'oppression du régime du Sultan Hamid. La définition tirée du dictionnaire publié dans Kharatyan, p. 126.
[30] Nermin Saybaşili, *Sinirlar ve Hayaletler*, Istanbul, Metis Yayinlari, 2011, p. 13-4, 54, 251.
[31] *Ibidem*, p. 31.
[32] *Ibidem*, p. 27, 62.

ԵՐԿԻՐԻ ՍԱՀՄԱՆԻՆ ԿԱՌՉԱԾ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ. ԿԱՐՕՏ ԵՒ ԿԱՐՃ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՖԻԼՄԵՐԸ
(Ամփոփում)

ՍԻՊԻԼ ՉԵՔՄԷՆ
sibil.cekmen@gmail.com

Հայկական երկու ֆիլմերու ընդմէջէն ուսումնասիրութիւնը կը քննարկէ հայուն հաւաքական եւ անհատական յիշողութիւնները՝ Հայոց Ցեղասպանութեան, եւ՝ զօրաւոր ընդդիմութիւնը՝ Ցեղասպանութիւնը մոռացութեան մատնելու: Ֆիլմերուն՝ **Կարօտ** (Ֆրունզէ Տովլաթեան, 1990) եւ **Կարճ Հաղորդագրութիւն** (Վարդան Դանիէլեան, 2013), դէպքերը տեղի կ'ունենան հայ-թրքական փակ սահմանին: Լուսարձակի տակ առնելով այն գործընթացները, որոնցմով յիշողութիւնը կը պարզուի սահմանի գօտիին վրայ, հեղինակը կը քննէ թէ ինչպէս սահմանը կը ստեղծէ սեմը՝ անցեալին եւ ներկային միջեւ, եւ ինչպէս կը գործէ իբրեւ տարածք ուր նախահայրերուն հողին հետ հաղորդակցութիւնը կը պահպանուի: Իրարմէ 23 տարիներու հեռաւորութեամբ արտադրուած այս ֆիլմերը կ'օգտագործեն վերոյիշեալ տարածքը 'բնակող' ուրուականը, ընդգծելով անաւարտ կսկիծի մը տեւականացումը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան չճանաչման հետեւանքով:

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԸ «ՂԱՐԱԲԱՂՑԻ՞». ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՓՆՏՌՏՈՒՔՆԵՐԸ՝ 1915Ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ[1]

ԽՈՐԵՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
khorenethnography@gmail.com

ՆԱԽԱԲԱՆ

Վարկածը[2], որի գրաւոր աղբիւրներում զարգացումն էլ սոյն զեկուցման մէջ կը ներկայացնենք, կապուած է մուսալեռցիների սիւնիք-արցախեան[3] ծագման հետ: Չնայած մուսալեռցիների ծագման՝ մեզ յայտնի աղբիւրներում փնտռտուքների սկիզբը համարւում է 1915ը, իսկ արդէն 1960ականներից էլ հենց առաջ քաշուեց սիւնիք-արցախեան ծագման առասպել-պատումը (վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեանը Սուետիայի հայերի բարբառին անդրադառնալուց է նշել սիւնիք-արցախեան ծագման մասին)[4], պէտք է նշենք, որ այն անընդհատ մշակուել եւ զարգացուել է թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Լիբանանի մուսալեռցիների գրաւոր նիւթերում:

Հետազօտութեան առանցքում լինելու են քաղաքական եւ յատկապէս պաշտօնական ելոյթները, գրական ստեղծագործութիւններն ու յուշագրերը, գիտական աշխատանքներն ու հանդէսներում լոյս տեսած ակնարկները, որոնք հիմնականում ներկայացել են որպէս մուսալեռցի մտաւորական հատուածի՝ մուսալեռցիների արցախեան ծագման վերաբերեալ գիտական կամ գեղարուեստական բնոյթի փաստեր եւ որը ժամանակի ընթացքում մեծ տարածում է գտել ժողովրդի մէջ, որպէս հաստատուած, 'ապացուցուած' իրողութիւն:

Բանաւոր պատմութիւնների, գրաւոր աղբիւրների եւ առկայ հետազօտութիւնների համադրմամբ կը ներկայացուի մուսալեռցիների արցախեան ծագման վարկածի իրապատումն ու առասպելացման ընթացքը:

Սոյն վարկածը հանրային պատմութեան (public history)[5] սահմաններում է առաւել իրատեսական, եւ ժամանակին հետազօտողները այս մասին ասել են, որ այս անցեալը մտաւոր դասակարգից չէ կամ բացարձակ ճշմարտութիւն չէ, այլ դրա խնդիրն այն է որ մարդկանց տայ այնպիսի ինքնութիւն, որը կը շնորհի նրանց համապատասխան իրաւունքներ բարգրաձայնելու հնարաւորութիւն[6]: Անցեալի պատկերացումները արտացոլում են, առաջին հերթին, էթնիկ խմբի (այստեղ՝ ներէթնիկ խմբի) արդի վիճակը, նրա հայեացքը շրջակայ աշխարհի հանդէպ եւ ապագայի տեսլականը:

Քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական եւն. գործընթացները, որոնք աւելի լայն ընկերաքաղաքական տարածութիւն են ընդգրկում, ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցութիւն են թողնում տուեալ խմբի ինքնարտայայտման եւ պատկերացումների վրայ, աշխարհաճանաչողութեան վրայ:

Դրանից ելնելով էլ եթէ մարդու փոխյարաբերութիւնները անցեալի հետ նոյնիսկ առանձնանում են որոշակի առարկայականութեամբ, ապա դրանք գտնւում են անընդհատ փոփոխուող գործունէութեան մէջ՝ յաճախ ստիպելով մեզ սրբագրել անցեալում տեղի ունեցածի գնահատումը, նոյնիսկ այն էականօրէն փոփոխել[7]:

Այս ամէնով հանդերձ՝ հետազօտութեան խնդիր ենք դարձնում ոչ թէ այն, որ տարբեր ժամանակների հետազօտողներ կամ մեկնաբանողներ պատմական այս իրավիճակում հենց սոյն վարկածն են առաջ քաշել՝ յօգուտ այս վարկածի ընտրողաբար մօտենալով փաստերի հաւաքագրմանն ու ներկայացմանը, այլ թէ այս վարկածի կայացումը ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդել ի սկզբանէ:

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ

1915ի ինքնապաշտպանական մարտերից, Պորտ Սայիդի գաղթականեան տեղափոխուելուց յետոյ է, որ առաջին անգամ հանդիպում ենք գրաւոր աղբիւրների, որտեղ հետաքրքրութեան է արժանանում մուսալեռցիների ծագումը, հայկականութիւնը, բարբառը եւ Անտիոքի հարաւում յայտնուելը: Պորտ Սայիդի գաղթականեանում նրանց ընդունող հայ կամաւորների յուշագրութիւններն են արձանագրում այն, որ այս հայերի բարբառն ու յաճախ նաեւ գոյութիւնը անծանօթ է իրենց: Սրա մասին հետաքրքիր է հետեւեալ հատուածը.

> Հետեւալ օրը, Սեպտ. 15, երբ Բօր-Սայիտ կը հասնինք, գաղթականներ բերող երկրորդ շոգենաւի մը նաւահանգիստ մուտքը կ'իմացնեն մեզի: Մեր առաջին գործը կ'ըլլայ շոգենաւն այցելել, բարի գալուստ մաղթելու մեր պատուական ազգակիցներուն: Կը բարեւենք ու անոնք իրենց առջեւ հայեր գտնելով, իրենց դէմքերուն վրայ անպատմելի ուրախութիւն մը կը մատնեն: Կը հարցնենք թէ ուրկէ՞ կու գան... քանի՞ հոգի են... ի՞նչպէս ազատուեցան... ու մեր հարցումներուն տուած անհասկնալի պատասխաններէն պահ մը կը շուարինք, սակայն շուտով կը տեղեկանանք որ, մեր բաղդաւորեալ ազգակիցները իրենց յատուկ գաւառաբարբառովը կը խօսին մեզի հետ, որմէ զատ գիտեն նաեւ թրքերէն: Կը հարցնենք իրենց թէ հայերէն խօսող չկա՞յ մէջներնին:
>
> - Մենք գրաբառ չը գիտենք, կ'ըսեն, ու մարդ կը ղրկեն փնտռել եւ գտնելու համար աշխարհաբար գիտցող երիտասարդ մը, որ կ'երեւի կը խօսէր եւ կը հասկնար մէր հայերէնը[8]:

Յամենայն դէպս ուռճացուած է այն տեսակէտը, որ մուսալեռցիների գոյութիւնը մոռացուած էր մինչ 1915ը[9], քանի որ տուեալ տարածքի բնակիչների մասին կան մամուլի արձագանգներ մինչ 1915ի յայտնի դէպքերը[10]: Նաեւ Հնչակեան[11] եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնների այցելութիւններն այստեղ - 1890ականներին[12] - արդէն որոշակի արձագանգ թողել էին, սակայն, ամէն դէպքում, հաստատենք այն, որ հենց մուսալեռցի հեղինակ-

ներն առաջինը հարկ համարեցին ներկայացնել իրենք իրենց առաւել լայն հասարակութեանն ու յատկապէս հայկական միւս շրջաններին ու խմբերին՝ անդրադառնալով այստեղի հայերին, նրանց կենցաղին, սովորութիւններին եւ յատկապէս բարբառին եւ ծագմանը:

Մուսալեռն ու մուսալեռցին մինչ 1933ի Ֆրանց Վերֆէլի վէպի հրատարակութիւնը, գուցէ եւ մի քիչ էլ աւելի ուշ լայն հասարակութեանը յայտնի չէին եւ մուսալեռցի հեղինակներն էին առաջինները, ովքեր ստանձնեցին իրենց պատմութիւնը շարադրելու գործը: Այդ հեղինակները ինքնապաշտպանական մարտերի սեփական մեկնութիւնները շարադրելուց զատ, խնդիր ունէին ընդարձակ նախաբան տալու, թէ որտեղ է Մուսա Լեռն ու, որտեղից են յայտնուել այդտեղ մուսալեռցիները: Առանձնայատուկ պէտք է նշել երկու՝ այդ պահին հաւասարազօր, բայց միեւնոյն ժամանակ պայքարի մէջ գտնուող Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնների գործօնը, որոնք իրենց հայրենասիրական, կուսակցական, միասնութեան քարոզի իրական դէպք էին ընկալում Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի՝ սեփական տեսանկիւնից մեկնաբանումը: Ահա այսպիսի պայմաններում էին ծնւում Մուսա Լեռի ու մուսալեռցիների ծագման վերաբերեալ աշխատութիւնները, որտեղ ամէն կողմը փորձում էր սեփական գաղափարախօսութիւնը շաղախել ինքնապաշտպանական մարտերի պատմութեան թելադրանքում՝ յանձն առնելով նաեւ շարադրել տուեալ հայկական խմբի ծագման իր տարբերակը:

Ինչպէս նշեցինք, մուսալեռցիների ով լինելուն եւ նրանց ծագմանն ու բարբառային առանձնայատկութիւններին առաջին անգամ սկսեցին անդրադառնալ հենց մուսալեռցի հեղինակները արդէն Պորտ Սայիդում:

Առաջիններից էր Վեր. Անդրէասեանը, ով *Ալեակներ Եւ Խլեակներ* ժողովածուում հրատարակեց մուսալեռցի-սուետիահայերի ով լինելու, նրանց բարբառի մասին ընդարձակ երկու յօդուած՝ անդրադառնալով նաեւ ծագումնաբանական որոշ հարցերի[13]:

Այս յօդուածներում հեղինակը ներկայացնում է սուետիահայ-մուսալեռցիների բնակութեան վայրերը, տեղանքի նկարագրութիւնն ու փորձում բացատրել մասնաւորապէս՝ ինչու են նրանք սուետիացիներ կոչւում, յենուելով աղբիւրագիտական նիւթի վրայ եւ կապելով այս տարածքը Սելեւկիա քաղաքի հետ:[14] Ապա նաեւ *Քիսթինըկ* (սուետիայի բարբառի) բարբառի մեկնաբանութեան միջոցով փորձում է հեղինակը ներկայացնել տեղացիներին[15]: Նշենք նաեւ, որ յետագայում սոյն յօդուածի հիմքի վրայ հեղինակն ընդարձակ աշխատութիւն է պատրաստում սուետիահայ-մուսալեռցիների բարբառի ուսումնասիրութեան ենթահողի վրայ, որտեղ մանրամասն նաեւ սկսում է անդրադառնալ տեղի բնակչութեան ծագումնաբանական խնդիրներին՝ յենուելով բարբառագիտական հետազօտական նիւթին:[16]

Սոյն աշխատութիւնը մուսալեռցի-սուետիահայ ինքնութեան հետազօտութեան առանցքներից է հանդիսանում: Նախ կարեւոր է նշել, որ աշխա-

տանքը հրատարակուել է Երեւանում 1967ին, իսկ այդ ժամանակաշրջանի մասին հետաքրքիր ակնարկ ունի Վ. Շնիրելմանը. նշելով, թէ այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանում «թոյլատրուած էին» ազգայինի որոշակի ազատութիւններ: Առաջ էին եկել «Հայրենասէրների Միութիւնը» (1956) եւ «Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը» (1963), իսկ 1965ի Ապրիլի 24ին Հայոց Մեծ Եղեռնի 50րդ տարելիցը ոգեկոչելու համար Ազատութեան Հրապարակում էին հաւաքուել 100 հազարաւոր մարդիկ՝ եկեղեցու ու Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան առաջնորդութեամբ[17]: Մեր կողմից աւելացնենք, որ Խորհրդային Հայաստանում հայերէն էր թարգմանուել Վերֆէլի *Մուսա Լեռան 40 Օրը* վէպը (1964): Ահա այսպիսի «ազգային զարթօնք» էր Խորհրդային Հայաստանում, երբ հրատարակուեց *Սուեդիայի Բարբառը* աշխատութիւնը: Բացի բուն բարբառագիտական հետազօտութիւնից, հեղինակը յատուկ անդրադարձ է կատարում մուսալեռցի-սուետիահայերի ծագումնաբանական հարցերին: Հիմք ընդունելով բարբառային որոշակի առանձնայատկութիւններ՝ նա խմբաւորում է մուսալեռցիների ծագման առկայ վարկածները.

1. Կիլիկեան ծագում
2. Փռիւգիական ծագում
3. Զանգեզուր-ղարաբաղեան ծագում
4. Տիգրան Մեծի գերտէրութեան ծագում[18]

Անդրադառնալով հեղինակի կողմից արծարծուած վարկածներին՝ նշենք, որ *Կիլիկեան* ծագումը 1915ից իվեր ամենատարածուած վարկածն էր[19], որի մասին մի շարք աշխատանքներ կան գրուած եւ որի հիմնական գրաւականը Ցեղասպանութիւնից անմիջապէս յետոյ այս տարագրեալ խմբի՝ հայկական որեւէ հաւաքական խմբի մաս կազմելն էր, քանի որ աշխարհագրական առումով Մուսա Լեռը Կիլիկիա չէր, չնայած հենց ամենամօտն էր հայկական տարածքներից, որին կարելի էր կցուել: Բացի դրանից՝ Հայկական Կիլիկիան սերտ կապեր ուներ Անտիոքի հայերի հետ, որի վառ ապացոյցներից մէկը կարելի է համարել մուսալեռցի որոշ ընտանիքների՝ կիլիկեան հայկական բնակավայրերի անուններով ազգանունները՝ Ուրֆալեան, Այնթափեան եւն.: Գրաւոր աղբիւրներում այս վարկածը շարունակում է մինչեւ հիմա արձագանգ ունենալ յուշագրութիւններում եւ մուսալեռցիների վերաբերեալ տպագրուող նորովի մեկնութիւններում[20]:

Հեղինակի աղբիւրները կիլիկեան ծագման վերաբերեալ մղում են իրեն որոշ հետեւութեան.-

> Սուետիան դարեր շարունակ դրացի եղած է Կիլիկիոյ, որ, որպէս հայկական պետութիւն, բնականաբար, մեծ հմայք ունէր սուետիահայոց աչքին: Բնականաբար միշտ երթեւեկ կ'ըլլար, առեւտուր եւ ընկերական կապեր կային: Եւ վերջապէս, երկու կողմին ալ լեզուն հայերէն ըլլալով՝ տկար Սուետիոյ լեզուն չէր կրնար չազդուիլ Կիլիկիոյ իր ազգակիցներուն լեզուէն: Անհաւանական չէ, որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն յետոյ՝ մաս մը կիլիկեցի հայեր եկած հաստատուած ըլլան Սուետիոյ հայերուն միջեւ. իրենց հետ բերելով կիլիկեան ռամկօրէն բառա-

մթերքը եւ քերականութիւնը՝ ընդելուզելու համար զանոնք տեղական բարբառին հետ[21]:

Փաստօրէն կիլիկեան ծագման վարկածը առաջին հերքողը դառնում է հենց Անդրէասեանը՝ չնայած հեղինակը հիմնուում էր միմիայն բառամթերքի վրայ եւ ծագման միւս առանձնայատկութիւնների մասին փորձում էր ենթադրութիւններից առաջ չանցնել:

Երկրորդ եւ առաւել քիչ մանրամասնող վարկածը *Փռիգիական* վարկածն էր, ըստ որի հայկական ցեղերը Փոքր Ասիայի վրայով անցնելիս մի փոքր հատուած տեղակայուել է Ասորիքում՝ Սուետիա-Մուսա Լեռում՝ պահպանելով հայկական լեզուի նախնական տարբերակը եւ առանձին զարգացում ունեցել: Հեղինակն այս վարկածը հերքում է քիսթինըկի մէջ Հայաստանի հարեւան ժողովուրդների բառերի առկայութեամբ, որը չէր կարող լինէր առանց Հայաստանի շրջակայ ժողովուրդների հետ շփման, եւ ... մուսալեռցիների ծագումը մօտեցնում իրանական սահմանին եւ աւելի որոշակի՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղին:

Հեղինակն առաջին անգամ է ներկայացնում մուսալեռցիների՝ *Զանգեզուր-Ղարաբաղեան* ծագման վարկածը: Պէտք է յստակ նշենք, որ սա ընդհանրապէս առաջին անգամ էր առկայ բոլոր աշխատութիւններում, երբ մուսալեռցիների արմատները կապւում էին Զանգեզուր-Ղարաբաղի հետ: Հեղինակը, այս վարկածը վերջնական համարեց որպէս մուսալեռցիների ծագման ամենահաւանականը:

Տիգրան Մեծի ստեղծած գերտէրութեան կազմում Սելեւկիայի առկայութիւնն ու Ասորիքի գրաւումը առաւել քան համոզիչ են թւում հեղինակին՝ հիմնուել այն տեսութեան վրայ, որ հենց **Տիգրան Մեծի** ժամանակներից են մուսալեռցիները յայտնուել Սուետիա-Սամանտաղ-Մուսա Լեռում: Սա տարածուած է հայկական տարբեր խմբերի ինքնութեան մէջ ծագման կամ նոյնիսկ առանձնանալու վարկածներում[22], որից թերեւս մուսալեռցիներն էլ չեն «խուսափել»[23]: Ահա հենց այս վարկածն է, որ ամենահաւանականն է թւում հեղինակի համար եւ որն էլ իր համոզմամբ հանդիսանում էր մուսալեռցիների ծագման գլխաւոր վարկածը:

ՄՈՒՍԱԼԵՌՑԻՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԱՐՑԱԽԵԱՆ ՎԱՐԿԱԾԻ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԳՐԱՒՈՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒՄ

Չնայած՝ յստակ պատմական դրուագ կար արցախցի կիլիկեցիների վերաբերեալ[24], սակայն մեզ յայտնի գրաւոր աղբիւրներից միայն մէկն է յատուկ անդրադարձ կատարում Գանձակի Օշին իշխանին՝ Անտիոք-Ալեքսանտրէթի կիլիկեցման կամ հայկականացման-մուսալեռցիացման ճանապարհին:

Դա Վահան Մ. Քիւրքճեանն էր, ով իր *Հայկական Կիլիկիա* աշխատութեան մէջ փորձ կատարեց Ալեքսանտրէթը մասնաւորապէս եւ Անտիոքն

ընդհանրապէս վաղ շրջանից հայկական եւ յատկապէս Կիլիկեան Հայկական տարածք ներկայացնել՝ խնդիր ունենալով «խոչընդոտել» օտարների հակահայկական քարոզին:

Այսպէս՝ անդրադառնալով սոյն շրջանում հայկական հետքին՝ հեղինակը յստակ մատնանշում է Օշինի այս տարածքներ յայտնուելու մասին.

> Տասնըմէկերորդ դարուն գրեթէ ամբողջ գաւառը (Անտիոք - Խ.Գ.) կը կառավարուէր հայ պաշտօնականներու կամ աւատական պարոններու ձեռքով, զորօրինակ Խաչատուր Զօրավար՝ Իսաւրիան Անտիոքի մէջ, Օշին ի Լամբրոն...[25]:

Մէկ այլ ուշագրաւ եւ մեզ համար նոր վարկած է առաջ քաշում Աղասին (Կարապետ Թուրսարգիսեան), ով կիլիկեցիների եւ մասնաւորապէս զէյթունցիների ծագման մասին մտորելիս ակնարկում է. «*Զէյթունի բերդը միայն հնութեան բաւական նշմար մը ունի. շինուած է գիւղաքաղաքի արեւմտեան կողմը, բարձր քարաժայռի մը վրայ, որուն մշտակայ տէրերն եղած են Սուրէնեանց իշխանները: Այս գերդաստանը երկու անուն ունի, որ փոխն ի փոխ կը յիշուի Վէնեան եւ Վասիլոսեան: Անժխտելիօրէն Գող Վասիլ իշխանին շառաւիղէն կը սերին Սիւնեաց աշխարհի Սուրէնեանց պատմական գերդաստանէն*»[26]: Ըստ պատմական անցքի՝ Կիլիկիայում եւ **Հյուսիսային Ասորիքում** ինքնահռչակ իշխանապետ Փիլարտոս Վարաժնունու մահից յետոյ (1090) տարագիր հայութեանը համախմբողի եւ հովանաւորողի դերը ստանձնեց Փիլարտոսի հպատակ, հայութեան շրջանում հեղինակութիւն վայելող իշխան Գող Վասիլը:

Միւս մեզ յայտնի հեղինակները, շարադրելով մուսալեռցիների ծագման մասին իրենց տեսակէտները, յենուել են հիմնականում բարբառագիտական եւ լեզուաբանական աղբիւրների վրայ, իսկ Սիւնիք-Արցախին անդրադարձն էլ հենց կապել են բարբառային նմանութիւնների հետ:

Նշենք, որ Հրաչեայ Աճառեանը նախ 1911ին[27] ապա 1954ին[28] յատուկ անդրադարձ է կատարել սուետիահայերի բարբառին՝ համեմատական եզրեր գծելով, օրինակ՝ Մարաղայի բարբառի հետ, որոնցից էլ Սուետիոյ կամ Մուսա Լեռան բարբառը Զանգեզուր-Ղարաբաղեան բարբառին կապել ցանկացող իւրաքանչիւր հետազօտող հարկ էր համարում յղուել: Նշենք նաեւ, որ անգամ *Սիոն* հանդէսի 8րդ համարում[29] Աճառեանի բարբառագիտութեան վերաբերեալ մի աշխատանքի վրայ յղում կատարող հեղինակները մէկը միւսից արտագրել են յղումը, քանի որ այդ յօդուածում մէկ բառ անգամ չկայ, Սուետիայի կամ հարեւան Արամոյի, Բէյլանի բարբառների մասին[30]: Այդ յօդուածում Աճառեանը որոշակի նմանութեան եզրեր է գտել Զմիւռնիայի եւ Ղարաբաղի բարբառների միջեւ[31], որը նոյնիսկ անհամեմատելի հեռաւորութեան վրայ է գտնւում բուն Անտիոքից:

Ինչպէս վերեւում նշեցինք Անդրէասեանը 1967ին հրապարակուած *Սուետիոյ Բարբառը* աշխատութեան մէջ առաջին անգամ ծաւալուն անդրադարձ կատարեց մուսալեռցիներ-սուետիացիների ղարաբաղեան ծագմանը՝ ամբողջովին յենուելով բարբառային քննութեան վրայ[32]: Հեղինակը

նախապէս նշելով, որ ղարաբաղեան-զանգեզուրեան բարբառի մասին ընդարձակ տեղեկատուութիւն չունի, անդրադառնում է Նիկոլ Աղբալեանի այն բանաւոր զրոյցներին, որ ղարաբաղեան եւ սուետիա-քեսապի բարբառները շատ մօտիկ են իրար[33]: Նա իր ունեցած աղբիւրներով փորձել է բարբառային քննութիւն անել երկու բարբառների նմանութեան վերաբերեալ՝ անդրադառնալով նաեւ պատմական կապերին: Սրանից զատ հեղինակը փորձում է տեսութիւնը զարգացնել նաեւ Հայաստանի հարեւան պետութիւնների եւ յատկապէս պարսկերէնի համեմատականներով նաեւ թաթ խմբի անուանման հետ կապուած: Սոյն լեզուաբանական-բարբառագիտական քննութեան տեսական հանգուցալուծման մէջ Անդրէասեանը նշում է. «*...Այս բոլորը, որպէս հաւաքական եւ պարագայական (circumstantial) ապացոյց՝ կը հաստատեն այն տեսութիւնը, որ Սուեդիա-Քեսապի հայութիւնը Հայաստանէն գաղթած է եւ հաւանաբար, հարաւային Հայաստանէն՝ Պարսկաստանի սահմանակից Զանգեզուր-Ղարաբաղէն գաղթած են անոնք: Ատիկա կը հաստատեն վերեւ յիշուած վերջին երեք կէտերը.*

ա) *Զանգեզուր-Ղարաբաղի բարբառներուն հետ Քիսթինըկի նմանութիւնը, բ) Քիսթինըկի մէջ գործածուող մասնայատուկ պարսկերէն բառերը, գ) «թաթ» անուան թելադրութիւնը: «Թաթերը» ճանչնալու դիւրութիւնը պիտի ունենային Պարսկաստանի եւ Ադրբեջանի սահմանակից հայկական գաւառներու մէջ բնակողներ, որպիսիք են Զանգեզուր եւ Ղարաբաղ*»[34]:

Վարկածի այս տեսաբանումը յետագայում բոլոր հեղինակների արծարծման նիւթն է եղել, ովքեր յաճախ նոյնիսկ չյենուելով Անդրէասեանի սոյն աշխատութեան վրայ՝ նոյն կերպ են ներկայացրել մուսալեռցիների ղարաբաղեան ծագման վարկածը:

Փաստօրէն սոյն աշխատութիւնը մուսալեռցիների ղարաբաղեան ծագման վարկածի հիմնանիւթն է, որից ելնելով էլ յետագայում այս վարկածը սկսեցին աշխուժացնել եւ զարգացնել:

1970ին լոյս տեսած *Մուսա Լեռան Յուշամատեան*ը երկրորդ ընդարձակ աշխատութիւնն էր, որտեղ եւս առաջ քաշուեց մուսալեռցիների Սիւնիք-ղարաբաղեան ծագման վարկածը՝ հիմնուելով պատմական դէպքերի քննութեան եւ նաեւ բարբառային համեմատականի վրայ.

> Ահա դէպի հայկական Տաւրոս եւ Կիլիկիա դիմող սոյն հայերէն որոշ մաս մըն ալ (մասնաւորապէս լեռնային շրջաններէ եկած՝ ինչպէս օրինակ Սիւնեաց Զանգեզուրի շրջանէն) կ'անցնին հայկական Տաւրոսը ու Ամանոսեան լեռներուն վրայ եւ Անտիոք կը հաստատուին: ...Խիստ հաւանական է որ այս շրջանին՝ եկուոր հայերէն մաս մըն ալ հաստատուած է Ճեպէլ Մուսայի փէշերուն վրայ... Այս վարկածը ուժ կը ստանայ մանաւանդ այն իրողութեամբ որ Ճեպէլ Մուսայի բարբառը նմանութեան շատ մը կէտեր կը բացայայտէ Սիւնեաց շրջանէն Զանգեզուրի բարբառին[35]:

*Յուշամատեան*ի խմբագիր Մարտիրոս Գուշագճեանը այս տեսութեան զարգացումն արդէն շարունակեց իր թեկնածուական ատենախօսութեան

մէջ, որը լոյս տեսաւ *Մուսա Լեռան Հայկական Գաղթօճախը* խորագրով 1988ին[36]: Անդրադառնալով մուսալեռցիների ծագման վարկածներին՝ հեղինակը պատմական կարճ ակնարկով ապա բարբառագիտական աղբիւրներով հիմնաւորումներ է փնտռում մուսալեռցիների ղարաբաղեան-զանգեզուրեան ծագման վերաբերեալ. «*Մուսա Լեռան գաղթօճախի ձեւաւորման մէջ աւելի հիմնական դեր խաղացած է ԺԱ. դարուն Արեւելեան Հայաստանէն մեծ տեղաշարժը դէպի Կիլիկիա եւ աւելի հարաւ: Հաւանական կը նկատուի, որ այդ գաղթականութեան շրջանին յատկապէս Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի-Սիւնեաց աշխարհի հայերէն հատուած մը յառաջանալով դէպի հարաւ, հաստատուած է Ամանոս-Սեւ Լեռներու հարաւային լանջերուն վրայ-Մուսա Լեռան շրջան: Այս պարագան կարելի է հաստատել պատմական եւ յատկապէս լեզուական տուեալներով*»[37]: Սոյն դիտարկումներն այս շրջանում արդէն օրինաչափ էին տուեալ վարկածին անդրադարձողների կողմից, եւ ստացւում էր այնպէս, որ սրանից յետոյ հրապարակուած աշխատանքներում էլ հեղինակները դադարել են խոր վերլուծական աշխատութիւններ ներկայացնել՝ բաւարարուելով միայն նախորդ հետազօտողներից սոյն դրուագը վերցնելով:

Վերոնշեալ աղբիւրները հիմնականում մուսալեռցի հեղինակների մտաւոր պրպտումների արգասիքներ են, որոնք իհարկէ յետագայ տարիներին որեւէ կերպ անդրադարձ չեն ունեցել: Այս մտորումներն արդէն հանրային մեծ տարածում էին գտել եւ յաճախ նաեւ աւանդազրոյցի ընկալում են թողնում, քանի որ նմանատիպ պատմութիւնները հիմնականում պատմւում են խնջոյքների, առիթների ժամանակ եւ բանաւոր խօսք ու զրոյցի արդիւնքում են տարածւում, հասարակական արձագանգ ստանում: Ահա նման արձագանգի վառ օրինակ է 2010ին պաշտօնական այցով Այնճարում գտնուող ԼՂՀ նախագահի աշխատակազմի անդամ, Դաւիթ Բաբայեանի յատուկ անդրադարձը: *Նորավանք* հանդէսում հրապարակուած «Այնճար. Մերօրեայ Մուսա Լեռն Ու Արցախի Հնօրեայ Բեկորը Մերձաւոր Արեւելքում» յօդուածում հեղինակը ներկայացրել է Այնճարում գտնուած օրերի առօրեան, ապա առաւել ծաւալուն անդրադարձել մուսալեռցիների ղարաբաղեան ծագմանը. «*...Սակայն այն, ինչ Այնճարում իմացանք Մուսա Լեռան անցեալի վերաբերեալ, տպաւորիչ էր, իսկ Արցախի ներկայացուցիչների համար՝ հաճելիօրէն զարմանալի: Շատ այնճարցիներից իմացանք, որ մուսալեռցիները եկել են Ղարաբաղից, մասնաւորապէս՝ Արցախից եւ Զանգեզուրից: Սկզբում չհաւատացինք՝ կարծելով, թէ ասուածը հաճոյախօսութիւն է՝ հիմնուած այն առանձնայատուկ վերաբերմունքի վրայ, որն ունեն սփիւռքահայերը Ղարաբաղի հանդէպ: Սակայն աստիճանաբար ընդլայնելով շփման շրջանակը՝ հասկացանք, որ իրականում այդ աւանդութիւնը փոխանցւում է սերնդէսերունդ, եւ Այնճարում դա ամենեւին էլ գաղտնիք չէ: Իդէպ, աւանդութիւնները պատմական գլխաւոր աղբիւրներից են համարւում: Հետաքրքիր է, որ Այնճարում բնակչութեան մեծամասնութիւնը գիտէ*

պատմութեան եւ իր նախնիների ծագման նոյնիսկ ամենաանշան մանրամասները»[38]:

Այնճար (Մուսալեռ)-Արցախ համադրության անուղղակի մի նիւթի էլ հանդիպեցինք *Առաւօտ* օրաթերթի 2018 Մայիսի 30ի կայքէջում, որտեղ հեղինակը այցելել էր Այնճար ու տեղի հայկականութեան մասին տպաւորութիւններով կիսուել՝ թողնելով հետեւեալ յետգրութեանը. «*Յ.Գ. Տեղաբնակների հետ զրոյցների եւ քաղաքում շրջելու ընթացքում՝ Այնճարը նմանեցրի Արցախին: Մուսուլմանական միջավայրում պայմանականօրէն շրջափակուած փոքր փարածքներ, որոնք օր օրի զարգանում եւ բարգաւաճում են այդ հողի վրայ ապրող եւ սրեղծագործող հայերի շնորհիւ: Պէյրութ վերադառնալուց առաջ՝ Այնճարի քաղաքապետ Վարդգէս Խոշեանին հրաժեշտ տալու ժամանակ, նա ասաց, որ իր որդու անունն Արցախ է: Հայերի պատմական ճակատագրի անխուսափելի եւ հարկադրուած հետեւանքների արդիւնքում այսօր Արցախը ծառայում է Լիբանանի բանակում*»[39]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ներկայացնելով մուսալեռցիների ծագման վարկած-առասպելներից ղարաբաղեան-զանգեզուրեանը՝ փորձեցինք դէպքի օրինակով ցոյց տալ, թէ ինչպէս է ժամանակի մէջ գրաւոր աղբիւրներից որոշակի հետազօտութիւնը հասարակական լայն արձագանգ ստանում որպէս եղելութիւն: Սոյն հետազօտութեան միջոցով ցոյց տուեցինք, որ ծագման, ինքնութեան վարկածները կարող են ունենալ պատմական, քաղաքական զարգացումներով պայմանաւորուած փոխակերպումներ: Վերոնշեալ վարկածը 1915ից յետոյ սեփական հաւաքական «ես»ի փնտռտուքների մի դէպք էր որոշակի մի դրուագի օրինակով, որը ցոյց է տալիս, որ նոյնիսկ տեղային ինքնութեան ենթահողում 1915ից յետոյ տեղի են ունեցել ինքնաճանաչողութեան գործընթացներ: Գրաւոր աղբիւրները այս պարագայում հանդէս են գալիս, որպէս տուեալ հաւաքականութեան մտաւոր խմբի գործողութիւն, որը ժամանակի ընթացքում կլանում է նաեւ ամբողջ հաւաքականութեանը: Մուսալեռցիների՝ ղարաբաղցի-արցախցի նախնիների փնտռտուքների դէպքի արդիականութիւնը առաւել ցայտուն է դարձնում վերոնշեալ փոխակերպման երեւոյթը, որին էլ փորձեցինք անդրադառնալ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Այնճարի մուսալեռցիների ինքնութեան հետազօտութիւնները սկսել եմ 2015ից: Գլխաւոր աջակցութիւնը ստացել եմ Հայկազեան Համալսարանից՝ նախագահ Վեր.-Դոկտ. Փոլ Հայտօսթեանի կողմից եւ Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կենտրոնի տնօրէն Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանից, ովքեր աջակցել են գիտահետազօտական աշխատանքներ նախաձեռնելու, Համալսարանի գրադարանից օգտուելու աշխատանքներում: Յատուկ շնորհակալութիւն եմ

ուզում յայտնել Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան, որը միքանի անգամ աջակցել է հետազօտական ուղեւորութիւնների կազմակերպման գործում:

[2] Նախապէս նշենք, որ թէ՛ կիլիկեցիների եւ թէ՛ մուսալեռցիների արցախեան ծագման առասպել-պատումները հիմք հանդիսացան, որ փորձենք այդ առասպելներում պատմական ճշմարտութիւններ փնտռել՝ յենուելով առասպելի այն տեսաբանմանը, որ իւրաքանչիւր առասպել՝ ընտրուած պատմական իրողութիւններից կազմուած պատմութիւն է (տեսութիւնը տե՛ս՝ Алейда Ассман, *Длинная Тень Прошлого Мемориальная Культура и Историческая Политика* [Ալէյդա Ասսման, Անցեալի երկար ստուերը. յիշողութեան մաշակոյթն ու պատմական քաղաքականութիւնը, գերմ.ից թարգմ.՝ Բորիս Խլեպնիկով] Մոսկուա, 2014, էջ 24:

[3] Ելնելով տպագրուած աշխատանքներում տուեալ եզրոյթների օգտագործման սկզբունքներից Սիւնիք-Արցախ եւ Ղարաբաղ եզրոյթները կիրառում ենք նոյն ընկալումով:

[4] Տ. Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը, Քիսթինըգի Լեզուն*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1967, էջ 329:

[5] Ch.M. Lyon, E. M. Nix, R. K. Shrum, *Introduction to Public History, Interpreting the Past, Engaging Audiences*, Rowman and Littlefield, Maryland 2017, էջ 1-21:

[6] В.А. Шнирельман, *Войны Памяти, Мифы, Идентичность и Политика в Закавказье* (Վ. Շնիրելման, յիշողութեան պատերազմները, առասպելներն, ինքնութիւնը եւ քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում) Մոսկուա, ИКЦ «Ակադեմիկա», 2003 , էջ 11:

[7] Шнирельман, էջ 16:

[8] Տոքթ. Մ. Սալբի., «Սուետացիներու Բօր-Սայիտ Ժամանումը», *Ալեկներ Եւ Խլեակներ, Հայ Վրանաքաղաքին Տարեգիրքը*, Տպ. Ա. Գասապեան, Աղեքսանդրիա, 1919, էջ 19-20:

[9] Գ. Գէօզալեան, «Մուսա Լեռի Ազգագրութիւնը», Երեւան, Տպ. Գիտութիւն, 2001, էջ 21-2:

[10] Յար. Ն. Ներսէսեան, «Մուսա Լեռան Հայ Գիւղերը», *Բիւզանդիոն*, թիւ 4418, 26 Ապրիլ 1911, Կ. Պոլիս, Մուսա լերան հայ գիւղերը, http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/byuzandion%20k.polis/1911/1911%284418%29.pdf . նաեւ՝ Յար. Ն. Ներսէսեան, *Բիւզանդիոն*, 27 Ապրիլ 1911, թիւ 4419: http://tert.nla.am/archive/HGG%20TERT/byuzandion%20k.polis/1911/1911%284419%29.pdf :

[11] Զօրա Իսկէնտէրեան, *Յուշեր Պատմութեան Համար*, Պէյրութ : Ա. հ., 1974. էջ 9-11:

[12] Ն. Բաղդոյեան, «Ճէպել Մուսա Եւ Հայ Լեռնականները», *Հայրենիք ամսագիր*, Պոսթոն, 1935, Փետրուար, էջ 66:

[13] Սալբի:

[14] Վ. Տ. Անդրէասեան, «Սուետահայերը», *Ալեկներ Եւ Խլեակներ,* էջ 13:

[15] Անդրէասեան «Սուետիոյ Գաւառաբարբառը», էջ 217:

[16] Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը*:

[17] Шнирельман, էջ 48-9:

[18] Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը*, էջ 317-48:

[19] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Մարտիրեան, «Ջեբէլ Մուսայի Բարբառը», *Էջմիածին Հանդէս*, Մարտ, 1952, էջ 35-36:

[20] Օրինակ՝ Ս. Շերպեթճեան, *Պատմութիւն Սուեդահայերու*, Այնճար, 2010, էջ 15-20:

[21] Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը*, էջ 320:

[22] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ A. Bakalian, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, Transaction Publisher, New Brunswick, NJ, 1993, էջ 343-7:

[23] Шнирельман, էջ 33:

[24] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Տէր Պետրոսեան, *Խաչակիրները Եւ Հայերը, Հատոր Բ., Պատմա-քաղաքագիտական Հետազօտութիւն,* Երեւան 2007, էջ 293-5, 304, 326-40. նաեւ՝ Մ. Յովհաննէսեան, *Հայկական Կիլիկիոյ Բերդերն ու Բերդաքաղաքները,* Վենետիկ-Սուրբ Ղազար, 1989, էջ 16-7. նաեւ՝ Ղեւոնդ Ալիշան, *Սիսուան, 22. Չանտըր գալէ. Պապեռօն. Սմբատ Գունդստապլ http://www.digilib.am/book/1343/1609/10765/%D5%8D%D5%AB%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%A1%D5%B6, 02/07/2018*:

[25] Վ. Մ. Քիւրքճեան, *Հայկական Կիլիկիա*, «Կոչնակ» Հրատ., Նիւ Եորք, 1919, էջ 9-10:

[26] *Աղասի, Ձէյթուն եւ Իր Շրջակաները,* Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1968, էջ 8:

[27] Հ. Աճառեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն.- Ուրուագիծ Եւ Դասաւորութիւն Հայ Բարբառների Բարբառագիտական Քարտէսով), Հատոր Ը.*, Էմինեան Հանդէս, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 200:

[28] Հ. Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի, Հտր. II*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱԱ Հրատ., Երեւան, 1954, էջ 71:

[29] Հ. Աճառեան, «Հայէրենի Բարբառները», *Սիոն* ամսագիր, ԻԳ. Տարի, Նոր շրջան, թիւ 8, Օգոստոս 1949:

[30] Օրինակ՝ Մ. Գուշագճեան, *Մուսա Լեռան Հայկական Գաղթօճախը*, Տպ. Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, Պէյրութ, 1988, էջ 43:

[31] Աճառեան, «Հայէրենի Բարբառները», էջ 222:

[32] Անդրէասեան, *Սուեդիայի Բարբառը*, էջ 329:

[33] Նոյն:

[34] Նոյն, էջ 337:

[35] Մ. Գուշագճեան, Բ. Մատուռեան, *Յուշամատեան Մուսա Լերան*, Հրատ.՝ Ճեպէլ Մուսայի Հայրենակցական Միութեան, Տպ. Ատլաս, Պէյրութ, 1970, էջ 40:

[36] Գուշակճեան, Մատուռեան:

[37] Նոյն, էջ 43:

[38] Դ. Բաբայեան, «Այնճար. Մերօրեայ Մուսա Լեռն Ու Արցախի Հնօրեայ Բեկորը Մերձաւոր Արեւելքում», *Նորավանք Հանդէս*, 26.11.2010, http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=5157#7_b (28/08/2018):

[39] Մ. Մկրտչեան, «Լիբանանի Սրտում Ծաղկող Փոքրիկ Հայաստանը», *Առաւօտ*, 30 Մայիս 2018 (https://www.aravot.am/2018/05/31/960498/?utm_source=dlvr.it&utm_medium=facebook) 27.08.2018:

DID THE MUSALER POPULATION ORIGINATE FROM ARTSAKH? LOOKING FOR THE IDENTITY OF ANCESTORS AFTER THE 1915 SELF DEFENSE
(Summary)

KHOREN GRIGORIAN
khorenethnography@gmail.com

The Musaler Armenians rebelled against the Turkish orders of deportation, took to arms and defended themselves, relying on the difficult terrain of their mountains. Eventually they were saved by a French naval vessel patrolling the north-eastern Mediterranean coast and taken to Port Said in Egypt. This heroic defense and liberation have become the theme of the renowned novel, *The Forty Days of Musa Dagh,* by Frantz Werfel.

The presence of the Musaler Armenians at a significant distance from mainland Armenia has always raised questions. This has led to diverse examinations, research and speculation about their origins, which have developed into questions of identity and their ancestry.Based on data from published literature, the author notes that these issues have been circulating and evolving for over a century now. The paper argues that these questions have been given both popular and scientific answers, which, however, do not seem totally reliable. By focusing on the hypothesis that the Musaler population originated in Artsakh, the author tries to examine the basic reason for the development of such a hypothesis and the factors that triggered it. Furthermore, the author examines how such oral history develops and evolves, and how its episodes are maintained and consolidated in popular memory?

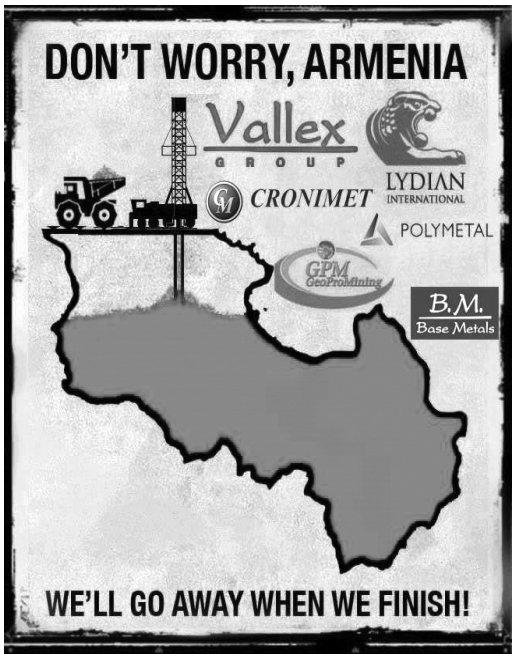

Figure 1: A poster prepared by the Armenian Environmental Front "Dig Armenia until dry" ArmEcoFront / Facebook.

To Mine or Not to Mine? A Post-Revolutionary Debate on Mining in Armenia

YEGHIA TASHJIAN
yeghia.tash@gmail.com

INTRODUCTION

Following the fall of the Soviet Union in 1991, the Armenian economy collapsed. Starting in 1993, the government took a neo-liberal path and launched ambitious International Monetary Fund (IMF)-sponsored economic reforms by privatizing most public companies. As a result, a small elite concentrated political and economic power into their own hands and ruled the country until 2018. Before the "Velvet Revolution" (April 2018), which toppled the Republican Party ruling elite, lack of governmental accountability, bad governance, and systemic corruption were a severe threat to Armenia's environment. Under the "oligarchic"[1] system, the environment fell prey to the economic interests of the business elite, who occupied key positions in both the executive and legislative branches of government.[2] Due to the trade blockade imposed by Turkey and Azerbaijan (1993 and 1990 respectively) and because of the Nagorno-Karabakh self-determination war (1990-1994), the Armenian leadership chose the path of extractive economic institutions; the mining sector was seen as the locomotive of Armenia's economic growth.

Despite the negligible contribution of the mining sector to Armenia's GDP, mining accounted for over half of all exports according to a World Bank 2016 report.[3] With dozens of mines in operation, mining is considered an important economic sector in Armenia, and it is the biggest recipient of foreign investment in the country.[4]

However, the absence of clear mining policy and strategy in Armenia has given birth to two debates:

The first debate is supported by the mining industry, international agencies and industrialists, who claim that the mining sector will create jobs in rural and impoverished areas and will have a positive impact on the economy. They argue that they will protect the environment from any damage and will also take measures to rehabilitate areas after mining is completed. However, grassroots environmental justice activists such as the Armenian Ecological Front and other "Civic initiatives" believe that the way mining is conducted has disastrous consequences on the environment and the well-being of citizens.

This second debate concentrates on the idea that under neoliberalism mining is harmful. Mining and mine tailing have led to widespread deforestation and contaminated rivers. Environmentalists argue that direct action against mining operations is justified because they have a moral obligation to ensure that future Armenian generations will inherit a country whose rivers, land, and air are not contaminated with heavy metals.

With the resignation of former PM Serzh Sarkissyan in April 2018, the ousting of the Republican Party from power, and the rise to power of civil society-backed PM Nigol Pashinyan, environmental activists thought their chances to deter mining were high. However, they were soon to be disappointed. As protestors closed the roads to the mines, the mining industry issued warnings and called on the government to use violence to expel them. Hence, the new government was caught between the two demands; PM Pashinian was under huge pressure from both sides. On the one hand, he was hoping to avoid alienating the activists who helped bring him to power, but on the other hand, he needed to attract foreign investment to fulfill his promises of economic growth and development.

This paper will address how these debates are contextualized within the discourse of post-revolutionary Armenia. In a neoliberal economic system, where the discourse rotates around economic growth, sometimes the environment falls prey to industrialization and foreign investments. I will highlight the main debates argued by international and local mining industries, economists, and environmental grassroots activists, focusing on the mining case of "*Amulsar*", a mountain in southern Armenia rich in mineral resources, especially gold. The paper will explain how Armenia's mining sector developed under neoliberalism, identify key environmentalist movements, their disagreements and demands, and finally analyze the role of international actors, wealthy businessmen and political actors in shaping the debates in post-revolutionary Armenia.

The paper will be divided into four sections. The first section will introduce the two key debates, the research question, and the methodology. The second section will briefly explain how mining as a global trend is

perceived in third world countries, under what conditions it was developed in Armenia and how the first resistance groups emerged. The third section will illustrate the two debates which preceded the revolution and further developed after it, the clash of interests and the government's position. Finally the fourth section will conclude and summarize the main debates. Primary and secondary data such as social media posts, academic papers, articles, and official statements will be analyzed. Discourse analysis will be employed to analyze the neoliberal discourse when it comes to economic growth in developing countries and the fact that the environment falls prey to the interests of profit makers. I will highlight and analyze the main narratives used by both sides that have fostered these debates. With the political openness after the April 2018 revolution, these debates have also moved to social media, where both sides have used this arena for their own benefit, to promote their ideas and engage in a "propaganda war".

NEOLIBERALISM, MINING AND THE FRUITS OF "CIVIC INITIATIVES"

With the fall of the Soviet Union, Armenia tried to catch up to Eastern European states with a quick introduction of neoliberal economic policies. Mining was positioned within this context, and the environment and other industries fell prey to it. As a result, a new wave of the environmental justice movement spread in Armenia; its aim was not just a struggle for environmental rights but also, broadly speaking, about the socio-economic well-being of citizens.

The "Dutch disease" hits Armenia

In 1977 the *Economist* first coined the term "Dutch Disease," referring to the poor management of the natural gas sector in the Netherlands.[5] The sector began dominating the economy at the expense of other sectors, leaving the country highly dependent on the quantity and price of its natural resources.[6] Later, the term was used to describe similar cases in which a territory faced a boom in natural resources and a decline in other industrial sectors. The dependence on exporting raw materials hinders states from becoming industrialized and promotes extractive economic systems. The imbalance between different industrial sectors and the labor flows towards the extractive sector create a "de-industrialization" process.[7] This trend has been widely observed in Africa, Latin America and other third-world countries. Acemoglu and Robinson argue that extractive economic institutions developed by states only benefit a narrow segment of elites.[8] Such a policy widens the gap between different social and economic classes and produces social inequality. The debates around mining have focused on the theory of

"Dutch disease," arguing that countries rich in mineral resources are being overexploited by powerful countries and corporations.[9]

At the beginning of the 1980s mining began to move from the global North to the global South since foreign investors were attracted to countries with less stringent environmental policies. For many, this was seen as a new form of imperial expansion.[10] Armenia with its rich mineral resources and lax mining regulations was attractive to many foreign mining companies.

Neoliberalism and the development of the mining industry in Armenia

When Armenia gained independence from the Soviet Union, the government privatized many public sectors. The mining sector was privatized in 1999 with a lenient taxation system and almost no quantitative trade restrictions in order to attract foreign direct investment.[11] As a result, by 2005 Armenia was considered the country with the most favorable investment environment in the region.[12] It should be noted that development aid and technical assistance to the post-Soviet countries arrived "ideologically packaged".[13] That is assistance was conditional on democratic reforms. Moreover, capitalism was never questioned, and any anti-capitalist opposition was suppressed under the pretext of a "communist return". It was during this period that many civil society groups, donor-driven or accountable to higher authority, and NGOs flourished. These organizations were disconnected from local communities, marginalized the poor or less educated people, and were viewed with hostility by conservative societies.[14]

In Armenia anti-mining activism emerged as a result of the introduction of neoliberal policies and practices and the failure of NGOs and civil societies to address environmental issues.[15] Resistance to mining, locally known as "Civic Initiatives," was organized by city-based students and youth.[16] Unlike other environmentalist groups, "Civic Initiative" groups such as the Armenian Ecological Front, refused any foreign aid and adopted radical methods - like violence - since they viewed the environmental problem as part of state-sponsored corruption supported by western-backed neoliberal funding.[17] This new wave of civic activism was a result of youth frustration and anger at donor-oriented NGOs as people lost r hope and lacked trust in them. This is why they rejected the "NGOization" of civil society and described themselves as "self-determined" citizens who put greater emphasis on independence, indigenous solidarity and self-organization and called people to become the "owners" of their towns and villages.[18]

These groups are distinct from NGOs; they are informal, volunteer-based, horizontally structured, lack an organizational hierarchy, and, most importantly, they reject receiving any funding from donors or governments.[19] It is important to note that a horizontal structure is valued since active

participation of all members is encouraged and decisions are made by consensus. Unlike the older generation, who argue that the state must provide services, these groups raise awareness that it is peoples' responsibility to clean up parks and defend public property.[20] They argue that environmental problems are connected to the systematic corruption, uncontrolled overexploitation and social injustice that Armenia is facing. Their protests target international development agencies which fund mining projects and governments which support their neoliberal policies. Their practices and discourses are partly shaped by global trends and influenced by radical leftist anti-establishment ideas. For example in 2012 several "Occupy movements" emerged in post-Soviet countries. While challenging corruption and authoritarian governments, they also embraced anti-neoliberal ideas.[21] In this context, similar to the environmental justice movements in the US, the protests by "Civic Initiative" groups were not only about environmental issues but also about human rights, political participation, and social justice.

The emergence of two debates in post-revolutionary discourse

Two debates have developed regarding the mining sector in Armenia, the post-"Velvet Revolution" government, whose aim was to bring stability and economic prosperity, found itself wedged between two uncompromising interests. The first debate was formulated by environmental activists, who played an important role in bringing PM Pashinyan to power, while the second debate was based on the interests of international agencies and industrialists, who promised to bring foreign investment and economic development through the mining industry.

Economy First!

The mining sector and its supporters argue that the sector will bring economic development and will not harm the environment. "Lydian Armenia" mining company, registered in a British tax haven and headquartered in the US with shareholders from US, Canadian and European banks and investment funds, used Armenia's corrupt mining legacy to its advantage.[22] The company advanced a narrative arguing that it would be an example of responsible mining in Armenia and bring lasting economic benefits. With the support of foreign and local economic lobbies, it advanced the discourse that mining is important in Armenia and it would bring development and economic growth.

For many industrialists, poverty rather than mining is the major threat to Armenia. They argue that between 2008 and 2016, "Lydian Armenia" paid over 3.3 million USD to different municipalities, and this money was invested in heating systems in schools so that "children don't have to wear coats in the classroom".[23] Moreover, roads and highways were renovated through these

funds. The proponents of mining simply argue that mining is the backbone of the economies in Canada and Sweden, with both countries meeting high international environmental standards.[24] "Lydian Armenia" also argued that it has produced an "Environmental and Social Impact Assessment" of more than 5500 pages, written by the best environmental scientists in Armenia and worldwide, and spent 6 million USD for this purpose.[25] They also warned that any opposition would endanger the flow of foreign investment to the country. Hayk Aloyan, the Managing Director of Lydian Armenia, argued that strong economies are created by investment, and that Armenia must ensure a healthy investment climate. For them, business and environmental integrity are not mutually exclusive, but complement each other.[26] Industrialists argued that business needed to make a profit so that society would benefit from investment. Thus the success of Amulsar was to be a success story which would attract further foreign investment in the near future.

Lara Ghazaryan, the Social Sustainability Manager at "Lydian Armenia," claims that mining has direct and indirect benefits for Armenia's economy.[27] First, it creates jobs. She stated that over 1300 people worked in Amulsar mining, they got the highest salaries when compared to other sectors, and 40% of the workforce came from the surrounding villages.[28] Based on the company's assumptions, when production starts, 700 permanent jobs will be created, and they expect to pay 40-50 million USD in taxes to the state budget annually.[29] Already Lydian Armenia is one of the largest taxpayers in the country.

As environmental activists blocked the roads leading to the mines, a propaganda war was waged on social media between the advocates of both sides. The supporters of the mining industry argued that the majority of the protestors came from an NGO background, were based in Yerevan, which is far from the mining sites, and did not possess any scientific knowledge about mining and the environment but rather espoused the "dogmatic notion that mining is harmful".[30] Armen Stepanyan, Lydian Armenia Company's Sustainability Director, has refuted accusations from the environmentalists, saying that the company will take all necessary measures

Figure 2: Photograph taken in Jermuk, the poster reads, "Our gold is our water." (Photo: Tehmine Yenokyan)

to rehabilitate the area after the mining is finished.[31] He also has stated that all unnecessary infrastructure will be removed and the land returned to the previous owners.[32] However, Aragon and Rud argue that even if mines are returned to farmers, the land needs decades before it can be used for agricultural purposes.[33] When environmentalists suggested supporting local agriculture (such as exporting local honey, since the ton of honey is more profitable than a ton of copper, and tourism instead of mining), Aloyan sarcastically asked whether Armenia could annually export 1000 tons of honey, equivalent to the weight of the copper for export. [34] He also has cited the example of Australia, saying that thanks to mining, this once agrarian society is now a modern industrial state.[35]

Finally, "Lydian Armenia" supporters claim that the accusations of the environmentalists are just "myths" and do not meet scientific standards.[36] They cited a number of "independently conducted environmental impact studies" demonstrating that the company complies with the strictest international environmental safety standards.[37] These findings were confirmed by the European Bank of Development (major shareholder at Lydian), International Finance Corporation.[38] While the World Bank refuted some of the studies conducted by others, its report assesses how mining can contribute to "sustainable economic growth and development". The report also claims that there is a significant number of small mining companies that are poorly managed and cannot be seen as environmentally sustainable projects and that the government needs to come up with adequate plans and funds to rehabilitate mine sites.[39] Finally, the report notes that the factors behind the lack of environmental sustainability are the irresponsible behavior of companies and failure in supervising and monitoring the activities of some institutions.[40]

"Amulsar Will Remain a Mountain!"

Soil is a basic environmental component of our ecosystem and vital for our survival, but at the same time, it is the most endangered component and open to becoming toxic from various man-made pollutants. Heavy metals are a dangerous group of soil pollutants simply because they cannot be naturally degraded and are able to accumulate in different parts of the food chain.[41] Heavy metal pollution poses risks to agriculture and the health of the people living in the territory.[42] Mining and smelting operations are the main causes of heavy metal contamination due to activities such as mineral excavation and the disposal of tailings and wastewater around mines. Heavy metal pollution threatens the food chain and also causes respiratory problems, especially among children and the elderly. [43]

People did not protest before since they felt "Lydian Armenia" was protected by the corrupt state. However, as the government collapsed and a new popular government was installed, locals realized their voice would be heard.[44] In May 2018, roughly 70 people gathered and discussed what should be done about the mine.[45] There was no direct voting, and slowly a consensus was generated in the absence of official leaders. Those gathered were mostly youths and Karabakh war veterans. Thus, some in the protestors had military discipline and knew guerrilla tactics, which were used in blockading the roads and destroying the infrastructure of the mining company.[46] As clashes intensified between the activists chanting "Amulsar will remain a mountain" and mine workers worried about their future, the mining company asked the government to use violence to expel the protesters.[47]

Locals started to complain that tourism in the area was in decline because of the mining project. Gevorg Safaryan, a political activist, believes that the mine at Amulsar is like a toxic bomb planted under Armenia's water resources. He noted that the mine is located not far from the Lake Sevan, the country's largest source of fresh water, so it not only pollutes the fresh water but is also a strategic danger to the state.[48]

The activists criticize foreign actors too. Anna Shahnazaryan, an environmentalist from the Armenian Ecological Front, believes that there is strong international pressure on the new Armenian government from the US and UK on behalf of "Lydian Armenia.".[49] The Armenian Environmental Front Civic Initiative has accused the European Bank of Development of not only supporting and financing the Amulsar mining project but also of Western colonization. They are driving villagers from their farms, and this, they argue, is in itself a colonial mindset which is engaged in modern economic colonization.[50] For environmental justice activists, Amulsar has symbolized the expansion of corporate greed at the expense of the environment and peoples' health.[51] These activists claim that mining has created health issues and caused environmental damage. They complain that mining activities have not been properly regulated or monitored and have increased poverty in the area, pushing families to migrate from rural areas.

Some activists have taken other tracks. They have raised the issue of leopard migration as Amulsar is an intersection point where leopards migrate during different seasons. In order to protect this endangered animal, environmentalists have demanded the preservation of these areas and raised concerns that mining activities would destroy forests and contaminate water drunk by the villages and leopards.[52] They are hopeful that several regional environmental organizations will join in their lobbying activities and eventually the government will interfere on their behalf. Nevertheless, until now the

activists have failed to reach a solution while the court has ordered an end to all kinds of protest around the mining site.[53]

The First Exam: Fail or Pass!

PM Pashinyan, once a sympathizer of the environmentalist front, was forced to mediate between the grassroots activists who brought him to power and western companies and investors who promise to bring the economic development that his government so badly needs. Pashinyan, a while ago a fierce opposition voice to mining, called the activists to "face facts rather than emotions" when he visited Amulsar.[54] He was criticized by some in his inner circles, such as Erik Grigoryan, the Minister of Nature Protection, who expressed his opposition to the Amulsar project. [55]

Pashniyan, now apparently views the environmentalists' actions as a possible threat to his authority and a danger to his country's international economic standing. On June 25, in one of his famous Facebook live streams, he criticized the protestors, stating that they were sabotaging efforts and creating a deadlocked situation for the government. He went further and called for a halt to their civil disobedience.[56] However, by calling the actions of the activists sabotage, the PM contradicted himself, since he used the same tactics while toppling the ruling government in April 2018.[57] Encouraged by the PM's statement, "Lydian Armenia" threatened that if the government took a decision to shut down the company, then legal action would be taken and the government would be sued in international courts for compensation, thus tarnishing the image of the new government.[58] It is clear that Armenia's low annual budget and high level of state debt is being exploited by the company to put pressure on the government,[59] blocking all its maneuvering options.

As the conflict of interest between the protestors and the company intensified on the one hand, and the government's inability to solve the crisis was clear on the other hand, foreign pressure on the government increased. The US ambassador interfered, increasing pressure by stating that Lydian would continue to serve as an example of "responsible mining operating transparently in line with international environmental and social standards".[60] Nevertheless, while commenting on the protests, he said that the US was pleased to see Armenia conducting an environmental audit of Lydian's Amulsar project.[61] In parallel, the American Chamber of Commerce in Armenia, a leading US business association in America that works closely with the US embassy in Yerevan, welcomed the PM's decision to bring "international best practice" into the mining sector in Armenia, considering the undeniable role that the mining sector plays in the Armenian economy.[62] By making such statements, the Americans hinted that the continuation of the

mining project was important for them and any termination might harm American-Armenian business relations.

Finally, few realize that with pollution of Armenian's main freshwater sources, the country will be at risk of importing fresh water from outside, thus increasing its dependence on regional countries. Armenia, which is trying to minimize its economic dependence on Russia, may find itself forced to import fresh water from Moscow. The latter, as with the flow of gas to Armenia, which has been monopolized by the Russian state-led Gazprom company, Moscow will use this opportunity to increase its political leverage by using the "water weapon" against Yerevan's new government, which is pro-Western in Moscow's view.[63]

The project has turned into an official exam causing anxiety to the ruling elite and creating a challenge on both the domestic and international fronts.

CONCLUSION

It is not clear how and when the government will come to a final conclusion regarding the Amulsar mining. One thing is clear – that the maneuvering space for the government is narrow. The environmental justice movement is fighting to halt the mining activity. It is also questionable and still uncertain whether the fight against "Lydian Armenia" is just a small part of a bigger campaign against all mining activities in the country.

On the other hand, there is a popular demand to put an end to poverty, unemployment, and emigration. People, especially the young, who were the dominant force behind the revolution, hope for a stable and prosperous future. Mining companies, international agencies, and some industrialists, on the other hand, are escalating pressure on the government to take a quick decision in their favor, saying or else the country's international image will be tarnished and foreign investments will be halted. Between these two conflicting positions, the government may find a middle way and continue pursuing negotiations with both sides. While PM Pashnyan is thirsty for foreign investment, at the same time he is cautious not to alienate the activists and encourage internal opposition within the ruling elite. The mining sector, which promises to open up new jobs and attract foreign investment, may also cause a severe environmental crisis. "To mine or not to mine" or try to find a middle ground; either way, the government has to sit for the exam.

ENDNOTES

[1] Oligarchy means a small group of wealthy people having control of a country.

[2] "Corruption in Armenia", Public Policy Forum, 21/10/2013, http://www.pf-armenia.org/document/corruption-armenia .

[3] The World Bank, "Armenia: Strategic Mineral Sector Sustainability Assessment", April 2016, https://crm.aua.am/files/2018/05/Armenia_strategic_assessment-eng.pdf

[4] Ibid.

[5] "What Dutch disease is, and why it's bad", The Economist, 5/11/2010, https://www.economist.com/the-economist-explains/2014/11/05/what-dutch-disease-is-and-why-its-bad .

[6] Ibid.

[7] Arpine Sahakyan, "Dutch Disease in Armenia: by Sector Study", Armenian Economic Association, 2014, http://www.aea.am/files/papers/w1510.docx .

[8] Daron Acemoglu and James Robinson, *Why Nations Fail:The Origins of Power, Prosperity and Poverty*, Profile Books, Great Britain, 2013, p. 16.

[9] Armine Iskhanian, *Civil Society, Development and Environmental Activism in Armenia*, London School of Economics and Political Science, 2013, https://transparency.am/en/publications/view/189 .

[10] Ibid.

[11] Armine Ishkanian, "Challenging the Gospel of Neoliberalism? Civil Society Opposition to Mining in Armenia", 2016, http://eprints.lse.ac.uk/64900/ .

[12] Ibid.

[13] Armine Iskhanian, "Civil Society, Development and Environmental Activism in Armenia", London School of Economics and Political Science, 2013, https://transparency.am/en/publications/view/189 .

[14] Ibid.

[15] Ibid.

[16] Ishkanian, "Challenging".

[17] Ibid.

[18] Armine Ishkanian, "Self-determined Citizens? A new wave of civic activism in Armenia", 16/6/2015, https://www.opendemocracy.net/en/selfdetermined-citizens-new-wave-of-civic-activism-in-armenia/ .

[19] Iskhanian, "Civil Society".

[20] Ibid.

[21] Ishkanian, "Challenging".

[22] "U.S. Hopes for 'Impartial' Audit of Amuslar Mining Project", *Asbarez*, 11/7/2018, http://asbarez.com/173660/u-s-hopes-for-impartial-audit-of-amulsar-mining-project/

[23] Hayk Aloyan, Poverty is the Real Threat, February 8, 2017, https://www.mediamax.am/en/column/12721/ .

[24] Ibid.

[25] Ibid.

[26] Ibid.

[27] 14 Questions and Answers about Amuslar, Lydian Armenia https://www.lydianarmenia.am/index.php?m=newsOne&lang=eng&nid=168 .

[28] Ibid.

[29] Ibid.

[30] Raffi Elliott, Are We Overdoing Civil Disobedience? Armenian Weekly, July 4, 2018, https://armenianweekly.com/2018/07/04/are-we-overdoing-civil-disobedience/ .

[31] Hovhannes Nazaretyan, "Amulsar: Gold Over Water?" EVN report, https://www.evnreport.com/raw-unfiltered/amulsar-gold-over-water, July 3, 2018.
[32] Ibid.
[33] Fernando M. Aragon and Juan Pablo Rud, *Mining, Pollution and Agricultural Productivity: Evidence from Ghana*, Dartmouth College, https://www.dartmouth.edu/~neudc2012/docs/paper_7.pdf, September 2012.
[34] Hayk Aloyan, "The Simple Secret of Strong Economy," November 6, 2017, https://www.mediamax.am/en/column/12770/ .
[35] Aloyan, "The Simple".
[36] Myths and Reality about Mining, https://www.lydianarmenia.am/index.php?m=newsOne&lang=eng&nid=69 .
[37] Elliott, "Are We".
[38] Armenia: "Strategic Mineral Sector Sustainability Assessment", World Bank, April 2016, http://documents.worldbank.org/curated/en/289051468186845846/Armenia-Strategic-mineral-sector-sustainability-assessment .
[39] Ibid.
[40] Ibid.
[41] A. Gevorgyan, H.S. Movsesyan, K.V. Grigoryan, K.A. Ghazaryan, "Environmental Risks of Heavy Metal Pollution of the Soils around Kajaran Town, Armenia", Proceedings of the Yerevan State University, No. 2, 2015, p. 51, http://ysu.am/files/13.%20ENVIRONMENTAL%20RISKS%20OF%20HEAVY%20METAL%20POLLUTION%20OF%20THE%20SOILS%20AROUND%20KAJARAN%20TOWN,%20ARMENIA.pdf .
[42] Ibid.,
[43] Ibid.
[44] Catherine Bennett, "Armenian activists fight to shut down gold mine, save their water", 13/7/2018, https://observers.france24.com/en/20180713-armenian-activists-fight-shut-down-gold-mine-save-water.
[45] Peter Liakhov and Knar Khudoyan, "How Citizens battling a controversial gold mining projects are testing Armenia's new democracy", 7/8/2018, https://www.opendemocracy.net/od-russia/peter-liakhov-knar-khudoyan/citizens-battling-a-controversial-gold-mining-project-amulsar-armenia .
[46] Ibid.
[47] Bennett.
[48] Nazaretyan.
[49] Ibid.
[50] Armenian Ecological Front, "EBRD Shares Responsibility for the Amulsar Mine Crisis in Jermuk", March 9, 2019, http://www.armecofront.net/en/amulsar-2/ebrd-shares-responsibility-for-the-amulsar-mine-crisis-in-jermuk/ .
[51] "Talk: Environmental Justice in Armenia and Amulsar Mine Project", 15/11/2018, https://armenianweekly.com/2018/11/15/talk-environmental-justice-in-armenia-and-the-amulsar-mine-project/ .
[52] Glesnn Ellis, "Mining vs the environment: The battle over Armenia's Amulsar gold mine", Al Jazeera, 31/1/2019,

https://www.aljazeera.com/blogs/europe/2019/01/mining-environment-battle-armenia-amulsar-gold-190130135537637.html .

[53] Raffi Elliott, "Court Orders Removal of Amulsar Mine Protestors", *Armenian Weekly*, 17/4/2019, https://armenianweekly.com/2019/04/17/court-orders-removal-of-amulsar-mine-protesters/ .

[54] Bradley Jardine and Grigor Atanesian, "Mining dispute threatens Armenia's post-revolutionary political consensus", 24/7/2018, https://eurasianet.org/mining-dispute-threatens-armenias-post-revolutionary-political-consensus .

[55] Ibid.

[56] Liakhov and Khudoyan.

[57] Ibid.

[58] Ibid.

[59] Ibid.

[60] "U.S. Hopes for 'Impartial' Audit of Amulsar Mining Project", Asbarez, 11/7/2018, http://asbarez.com/173660/u-s-hopes-for-impartial-audit-of-amulsar-mining-project/

[61] Ibid.

[62] ArmCham Armenia Supports Responsible Business in Armenia, https://www.lydianarmenia.am/index.php?m=newsOne&lang=eng&nid=182 .

[63] Vasif Huseynov and Ayaz Rzayev, "The 'Velvet Revolution' is affecting Armenia's ties with Russia", Euractive, 23/10/2018, https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/the-velvet-revolution-is-affecting-armenias-ties-with-russia/ .

ՀԱՆՔԱՐԴԻԽՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ. ԱՅՈ՞, ԹԷ՞ Ո՛Չ:
ՀՀ ՅԵՏՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
(Ամփոփում)

ԵՂԻԱ ԹԱՇՃԵԱՆ
yeghia.tash@gmail.com

Ուսումնասիրութիւնը կը քննարկէ փաշինեանական յեղափոխութենէն ետք Հայաստանի Հանրապետութեան դիմագրաւած տնտեսական, աշխատանքային, ընկերային, առողջական այլեւայլ հարցերու քաղաքականութեան ուղեգիծ որդեգրելու մարտահրաւէրները:

Յօդուածը համառօտակի կը ներկայացնէ Հայաստանի Հանրապետութեան յետխորհրդային տնտեսական փոփոխութիւնները, կ'արժեւորէ զանոնք, կ'անդրադառնայ անոնց ունեցած հետեւանքներուն եւ կը ծանրանայ ՀՀ դիմագրաւած նոր խնդիրներուն:

Տնտեսական բարեկարգումներու ծիրին առումով լուսարձակի տակ առնելով հանքարդիւնաբերութիւնը, յօդուածը կը կեդրոնանայ Ամուլսարի շուրջ յառաջացած տարակարծութեան եւ կը բարձրացնէ առողջութիւն – տնտեսական բարելաւում հակասութեան խնդիրը, մանաւանդ որ ՀՀի համար հումքի արդիւնաբերութիւնը կը նկատուի տնտեսական հիմնական բաղադրիչ:

Յօդուածը կը քննարկէ այս ծիրին մէջ հայրենի բնակչութեան կարծիքի բեւեռացումը եւ պետութեան ինչպիսի քաղաքականութիւն մը որդեգրելու խնդիրը: Հեղինակը հայրենի տնտեսական քաղաքականութեան ուղեգիծի որդեգրումը կը նկատէ փաշինեանական մեծ քննափորձ՝ յեղափոխութեան օրերուն իր կատարած խոստումներուն եւ դառն իրականութեան դիմաց:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԵՈՀԱՆ ԲԼԱՐԱՄԲԵՐԳԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱՍԻՆ (1836-1841)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

Հոլանդական ծագումով գերմանացի, ռուսական բանակի հետեւազօրի զօրավար մի շարք կարեւոր ռազմական գործողութիւնների մասնակից Եոհան (Իւան) Ֆէոդորի Բլարամբերգը (ֆոն Բլարամբերգ, 1800, Մայնի Ֆրանկֆուրտ–1878, Ղրիմ) սերունդներին է աւանդել իր յիշողութիւնները որտեղ պատմում է դէպի Արեւելք կատարած իր ճամփորդութիւնների մասին (1836–1840, 1841–1855) եւ արժէքաւոր տեղեկութիւններ հաղորդում Ասիայում Ռուսաստանի վարած քաղաքականութեան, տեղի մի շարք ժողովուրդների մասին: Յուշերի իր գիրքը առաջին անգամ լոյս է տեսել 1872ին, Բեռլինում, գերմաներէն[1]:

Նաեւ Հայաստանում ճանապարհորդած Բլարամբերգի գրքում միքանի տեղ յիշատակուած են մասնաւորապէս Ռուսաստանի եւ Իրանի հայերը: Հեղինակին գրաւել է հայ կանանց եւ երեխաների գեղեցկութիւնը, Արարատի հրաշափառութիւնը: Նա տուեալներ է հաղորդել նաեւ Իրանում հայ կանանց հետ ամուսնացած օտարազգի սպաների եւ այլ իրողութիւնների մասին: Ինչպէս ժամանակի շատ քրիստոնեայ ճանապարհորդներ՝ Բլարամբերգը եւս յաճախ գիշերել է հայերի տներում, եւ, սովոր լինելով ամէնուրեք հանդիպել հայերի, հարկ է համարել նշել, որ, օրինակ, Մաշհադում հայեր չեն ապրում…

Ստորեւ թարգմանաբար ներկայացնում ենք Եոհան Բլարամբերգի գրքի՝ հայ ժողովրդին եւ հայ իրականութեանը վերաբերող վկայութիւնները[2]:

Գլուխ Ա
1836 թուական

[*Աստրախանի մի պարահանդէսի նկարագրութեան մէջ*] Յստակօրէն գերիշխում էր հարաւային տիպը. 50 կամ 60 կանանց մէջ, որ հաւաքուել էին պարահանդէսին, տեսայ ընդամէնը մէկ հատիկ շիկահերի, բոլոր միւսները կրակոտ թխահերուհիներ էին՝ հրաշալի սեւ աչքերով, շքեղ մազերով եւ սադափէ ատամներով: Նրանց երակներով հոսում էր հայկական արիւն, քանի որ Աստրախանի բնակիչների մեծ մասը հայեր էին կամ ռուսների եւ հայերի խառնուրդներ (էջ 29):

Սեպտեմբերի 17ին՝ սրբուհի Սոֆիայի՝ զօրավարի տիկին Սոֆիա Տ.ի պահապան հրեշտակի օրը, վերջինիս ամուսինը կազմակերպել էր «զգեստաւորուած պարահանդէս», որին հրաւիրուել էր աստրախանեան հասարակութեան սերուցքը: Զարդարուած գեղեցիկ հայուհիները հիանալի տեսք ունէին[3], իսկ Նորայի զգեստը հագած երիտասարդ Կատերինա Տ.ն զմայլելի էր: Պարահանդէսը չափազանց աշխուժ էր: Հայկական եւ ռուսական պարերը փոխարինուեցին ֆրանսիական կադրիլներով[4] (էջ 33):

Դեկտեմբերի 21ին մենք շարժուեցինք Թերէքի[5] ձախ ափի երկայնքով՝ լայն, տեղ-տեղ թփուտներ աճած հարթավայրով, որտեղ յաճախ թաքնւում էին աւազակութիւն անող չեչէնները, որ կողոպտում էին ճանապարհորդներին եւ նրանց գերեվարում լեռները: ....Ուշ երեկոյեան հասանք Մոզդոկ ամրոցը[6] եւ երկար նեղութիւններից յետոյ օթեւան գտանք մի հարուստ հայի մօտ, որը մեզ տեղաւորեց իր միակ, շատ ընդարձակ ննջարանում, քանի որ միայն այդ սենեակն էր տաքացւում: Հայկական սովորութեամբ՝ մեզ համար յատակին փռեցին լայն ներքնակներ, եւ մենք դրանց վրայ քնեցինք առանց հանուելու: Յաջորդ օրն արթնանալով՝ տեսայ մի հաճելի ընտանեկան տեսարան. տանտիրոջ վեց երեխաները, 10ից 14 տարեկան, մեծ մասամբ՝ աղջիկներ, քնած էին այդ նոյն սենեակում, լայն ներքնակի վրայ, ծածկուած մէկ ծածկոցով: Արթնանալով՝ նրանք զարմանքով նայում էին օտար մարդկանց եւ այդ պահին նման էին ծիծեռնակի ձագերի, որոնք իրենց գլուխները դուրս են հանում բներից: Դրանք անուշիկ, գեղեցիկ գլուխներ էին. մեծ սեւ աչքեր, ուսերի վրայ թափուող ձիւթի պէս սեւ խոպոպներ, մաշկի գեղեցիկ երանգ եւ սադափէ ատամներ: Առհասարակ, հայերը մարդկանց գեղեցիկ տիպ ունեն, իսկ երիտասարդ աղջիկներն ու պատանիները պարզապէս հմայիչ են: Մենք շնորհակալութիւն յայտնեցինք սիրալիր տանտիրոջը հիւրընկալութեան համար, երեխաներին շաքար նուիրեցինք եւ ճամփայ ընկանք (էջ 35-36):

Մայիսի 8ին մեր բարեկամ ճարտարագէտ-գլխապետ Նիկոլայ Գորբաչեւսկիի անուանակոչութեան օրն էր: Նա զբօսախնջոյք կազմակերպեց Բալաբուր գեղատեսիլ հովտում, ամրոցից 7 կամ 8 վերստ[7] հեռաւորութեան վրայ: ....Ճաշի ընդմիջումներին դիտում էինք մի հայի պատկանող ամերիկեան ծխախոտի, անգլիական բամբակի եւ շաքարեղէգի տնկարանները: Տէրը մեզ տանում էր ամէնուր եւ պատմում էր իր տնկարանների մասին (էջ 47):

[*Աստրախանում*] Ես եւ Ֆելկնէրը տուն վարձեցինք մի հայի մօտ եւ յարմար տեղաւորուեցինք (էջ 82):

[*Թիֆլիսում*] Վիտկեւիչը, Իւանովսկին եւ ես գնեցինք նժոյգներ եւ վարձեցինք վեց ջորեպանների, որպէսզի [նրանց] հետ տանենք ուղեբեռը: Վերջապէս Իւանովսկին իր մօտ ծառայ ընդունեց ծակամուտ[8] հայ

Ստեփանոսին, որ սահուն խօսում էր վրացերէն, հայերէն եւ թաթարերէն[9]: Քնեցինք բաց երկնքի տակ, քանի որ գիշերը տաք էր եւ հրաշալի: Գնացինք Դիլիջանի գեղեցիկ հովտով եւ կիրճով, որտեղ նոյնպէս գիշերեցինք բացօթեայ, աղբիւրի մօտ: Ամսի 8ին հասանք Պիպիս[10], եւ քանի որ անտանելի շոգ էր, ճանապարհ ընկանք միայն երեկոյեան: Նորից գնում էինք գեղատեսիլ լեռնային տեղանքով, Ակստաֆա[11] լեռնային գետի ուղղութեամբ, շեղուեցինք մեծ ճանապարհից՝ աւելի կարճ ճանապարհով լեռներ հասնելու համար, եւ Յուլիսի 10ին գիշերեցինք Էշէկ-Մայդանի[12] (Աւանակի հրապարակ) քոչուորների մօտ (էջ 87-88):

Ամսի 11ին հատեցինք Էրիւանի Նահանգի սահմանը եւ կիզիչ շոգի պատճառով դադար առանք քանդուած մզկիթում: Այստեղ մենք առաջին անգամ հիացանք փառահեղ Արարատի հրաշալի տեսարանով, որի կրկնակի գագաթը, պատուած կուրացնող ձիւնով, հարաւում բարձրանում էր հարթավայրի վրայ: Ամսի 13ին դժուարութեամբ անցանք վերջին լեռնաշղթայի վրայով եւ իջանք Արաքսի հովիտը: Օրը հրաշալի էր, երկինքն՝ անամպ: Տեղաւորուեցինք քչքչացող առուի մօտ գտնուող ծառերի տակ ու կրկին զմայլուեցինք Արարատի տեսքով, որն իր ողջ վեհութեամբ կախուած էր մեզ վրայ: Մեր հայը պատրաստեց հիանալի փլաւ, եւ մենք, գտնուելով ուրախ հոգեվիճակում, դատարկեցինք մադերայի շիշը: Երեկոյեան ճամփայ ընկանք եւ ամսի 17ի լուսաբացին հասանք Նախիջեւան, որտեղ, ըստ աւանդութեան, Նոյը տնկել էր առաջին խաղողի վազը[13] (էջ 88):

…Երեկոյեան ժամը 5ին վերջապէս հասանք Ջուլֆայի մաքրանոցը, սահմանային Արաքս Գետի ձախ ափին: ….Կէս ժամ հանգստանալով՝ մենք անցանք իր անցեալով եւ ներկայով յայտնի գետի վրայով, որը չի հանդուրժում կամուրջներ[14], եւ յայտնուեցինք պարսկական տարածքում, Ադրբեջան նահանգում[15] (էջ 89):

Թեհրանի ծայրամասեր կատարած մեր մի ուղեւորութեան ժամանակ կոմսն ինձ ցոյց տուեց մի տեղ քաղաքի խանդակի մօտ, Ղազուինի դարպասներից ոչ հեռու, որտեղ թաղուել էին 37 ռուսների մարմինները, որոնք զոհուել էին մեր դեսպանորդ Գրիբոյեդովի[16] սպանութեան ժամանակ, Թեհրանում, 1829ին: Երբ 1834ին կոմս Սիմոնիչը եկել է Թեհրան, նրանց աճիւններն իր աջակցութեամբ մութ գիշերով դուրս են հանուել եւ տեղափոխուել հայկական եկեղեցի, որտեղ երկրորդ անգամ թաղուել են օրհնուած հողում (էջ 99):

Ճամփորդական խմբի համար ունէի չորս ձի.… Ինձ հետ գնում էին ռուս սպասաւորը, որը նաեւ լուացարարն էր, հարկ եղած դէպքում՝ նաեւ խոհարարը, հայ ծառան (էջ 107):

[*Մեշհէդում*] Եղանք հրէական տանը եւ հրէական բաղնիքում, անցանք մութ միջանցքներով, որոնք մասամբ կազմում էին նեղ փողոցներ… Մեզ ասացին, որ Մեշհէդում հայեր չկան (էջ 144):

Վերոյիշեալ գումարտակը, կազմուած մօտ 500 հոգուց, որի կէսը լեհեր էին, ղեկավարում էր ոմն Սամսոն-խան: ....նա դասալիք էր դարձել 1807ի կոմս Գուդովիչի[17] կողմից Էրիւանի պաշարման ժամանակ եւ անցել ծառայութեան՝ պարսիկների մօտ: .....[*Գումարտակից*] Շատերն ամուսնացան հայուհիների եւ նեստորականուհիների հետ[18], կազմեցին ընտանիքներ, սակայն նրանցից ոչ մէկը չփոխեց հաւատը (էջ 150):

[*Կապիտան Ալբրանդը*[19]] ....բաժանեց գումարտակը վաշտերի եւ ջոկատների, որի ղեկավար դարձան այն նոյն սպաները, ֆելդֆեբէլները[20] եւ ենթասպաները, որոնք նախկինում մնացել էին պարսկական ծառայութեան մէջ: ....Կապիտան Ալբրանդը պայմանագրեր կնքեց միքանի հայերի հետ, որոնք պէտք է գումարտակին հետեւէին որպէս մատակարարներ եւ ամէն օր նրան մատակարարէին ոչխարի միս, հաց, բրինձ եւ օղի: ....Եւ երբ ամէն ինչ պատրաստ էր ցուցադրուելու, ռուս մինիստրն իր առաքելութեամբ եկաւ վերոյիշեալ քարուանսարայը.... Այստեղ արդէն գտնւում էր հայ ուղղափառ հոգեւորականն իր օգնականներով: Երգեցին «Առ Տէր»ը, յետոյ գումարտակի առջեւ կարճ ճառ արտասանեց գնդապետ Դիւգամէլը[21] (էջ 151-152):

Գլուխ Դ

1839 թուական

Գարունը մօտենում էր, եւ ռուս նախարարը որոշեց կապիտան Լեմմի հետ ուղարկել Խորասանի նահանգապետի համար (այն ժամանակ Ասիֆ օդ-Դոուլէն էր) պատրաստած նուէրները: ....Լեմմին ուղեկցեց հայ ծառան, որը կարողանում էր խօսել թիւրքերէն (թաթարերէն): (էջ 155):

[*Նեմեհրէմի բացառութիւնների մասին*] Սակայն կան բացառութիւններ՝ 1) չպէտք է դէմքը թաքցնել գեղեցիկ երիտասարդից, քանի դեռ նրա մօրուքը չի աճել, 2) արտօնութիւններից օգտւում եւ որպէս մեհրէմ են դիտւում երիտասարդ ամուսինները, հայերը, հրեաները, յատկապէս երաժիշտները.... (էջ 178):

Գլուխ Ե

1840 թուական

Մարտի 12ին հեռացանք Գէօզից: Լայն ճանապարհը Սպահանից ձգւում էր գրեթէ մինչեւ հին քաղաքի սահմանը, աղուտային հարթավայրով: Ճանապարհի կէսին մեզ սպասում էր պատուարժան հայր Ջովաննին, կաթոլիկ հայ հոգեւորական[22] միսիոնէրը, որը հոգիների հովիւ էր Ջուլֆայի փոքր կաթոլիկ համայնքում եւ իր հիւրասիրութեամբ ճանաչուած էր բոլոր արտասահմանցիների շրջանում (էջ 187):

Ջուլֆան հայկական գաղութ է, որն Աբբաս Մեծը տեղափոխել է այստեղ Արաքսի ձախ ափից: Նա ցանկացել է իր եւ թուրքական շրջանների միջեւ անապատ թողնել եւ այդ պատճառով էլ աւերել է

հայկական հարուստ Ջուլֆա քաղաքը, իսկ ողջ մնացած բնակիչներին (մօտ 30 հազար հոգու) գաղթեցրեց, ինչպէս պատմում են, Զայէնդերուդի աջ ափ, որտեղ նրանք կառուցել են մի նոր քաղաք հին անունով: Շուտով այստեղի հայերն իրենց արհեստների եւ Հնդկաստանի հետ ունեցած առեւտրի շնորհիւ հարստացան, եւ Աբբասը նրանց մեծ արտօնութիւններ շնորհեց: Այդ ժամանակ Հնդկաստանից բոլոր ապրանքները Ղանդահարի, Սպահանի, Բաղդադի ճանապարհով ուղարկւում էին Զմիւռնիա եւ Կոստանդնուպոլիս, իսկ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը եղել է այդ վիթխարի առեւտրի գլխաւոր կենտրոնը: Ջուլֆայում ապրել են Պորտուգալիայի, Հոլանդիայի եւ այլ երկրների հիւպատոսները: Նրանք իրենց համար կառուցել են շքեղ տներ՝ ջրաւազաններով, այգիներով եւ զարդարել արեւելեան ճոխութեամբ: Ջուլֆայի փողոցների երկու կողմերում ծառեր են տնկուել: Դրանց երկարութեամբ գցուել են ջրանցքներ թարմ, մաքուր ջրով (էջ 187):

…Մարտի 13ին, այսինքն՝ Ջուլֆա հասնելուց յետոյ, կայսերական առաքելութեան անդամներից իւրաքանչիւրն իր համար փնտռեց մասնաւոր բնակարան, որը կարելի է հեշտօրէն վարձել հայերից: Ես տեղաւորուեցի մինիստրի վերոյիշեալ տնից ոչ հեռու, մի կաթոլիկ հայի մօտ… եւ զբաղեցրի վերին, աւելի ընդարձակ սենեակը, պատշգամբով եւ գրասենեակով, որտեղ յարմարաւէտ տեղաւորուեցի (էջ 188):

Մարտի 14ին տօնական հագուստներով այցելեցինք շահին եւ առաջին մինիստրին… Այնուհետեւ եղայ մաքուր հայկական բաղնիքում, որտեղ վրայիցս լուացի տասնչորսօրեայ ճանապարհի փոշին, ինչպէս նաեւ ինձ մերսել տուեցի պարսկական եղանակով (էջ 188):

Կիրակի օրը, Մարտի 17ին, մեզ պատասխան այց կատարեց առաջին մինիստր Միրզա Հաջի-Աղասին[23]: Մեզ այցելեց նաեւ Մանուչար խանը[24]՝ Սպահանի նահանգի եւ քաղաքի այն ժամանակուայ նահանգապետը: Ծագումով հայ՝ նա երիտասարդ տարիներին գերի է եղել Վրաստանում եւ ամորձատուել է, բայց յետագայում բարձրացել է մինչեւ խանի աստիճանի: Մանուչար խանն օժտուած էր մեծ խելքով եւ եռանդով: Նրանից վախենում եւ յարգում էին նրա բոլոր ստորադասները եւ ժողովուրդը: Նրա առջեւ յատկապէս դողում էին Սպահանի «լութերը»՝ մի տեսակ ստահակները (էջ 190):

Այդ այցից յետոյ գնդապետ Դիւգամէլը կնոջ հետ գնաց ժամերգութեան, որն իր հայկական եկեղեցում մատուցում էր հայր Ջովաննին: Եկեղեցին դատարկ էր, քանի որ հայերը յաճախում էին միայն առաւօտեան ժամերգութեան: Վերադարձի ճանապարհին անցանք Ջուլֆայի փողոցներով: Դռներից նայում էին կանայք եւ աղջիկներ, որոնք հետաքրքրութեամբ նայում էին ֆերինգներին[25] եւ յատկապէս խանումին (մինիստրի կնոջը): Հայերը գեղեցիկ ժողովուրդ են, եւ նրանց կանայք ու աղջիկները Արեւելքում փառաբանուած են իրենց գեղեցկութեամբ:

Բնութիւնը նրանց օժտել է դէմքի թարմ գոյնով, սեւ, կրքոտ նշաձեւ աչքերով, հրաշալի ճերմակ ատամներով, փարթամ սեւ մազերով: Միայն նրանց քթերը մի փոքր մեծոտ են: Ընդ որում, կանայք մեր աչքին անճոռնի են երեւում՝ դէմքի ստորին մասը մինչեւ քթի ծայրը սպիտակ բամբակեայ կտորով ծածկելու տգեղ սովորոյթի պատճառով, այնպէս որ չեն երեւում ո՛չ դունչը, ո՛չ բերանը, ո՛չ ատամները. իրենց աւանդոյթով այլ կերպ վարուելն անպատշաճ է: Նրանք ստեղծուած են ամբողջովին տան եւ ընտանիքի համար, խիստ չափաւոր են ուտելու մէջ, եւ նրանց պահելը բաւական էժան է նստում: Դրա հետ մէկտեղ, նրանք սիրում են, ինչպէս Եւայի բոլոր դուստրերը, գեղեցիկ մետաքսեայ հագուստներ ու զարդեր եւ շատ հպարտանում են հարուստ հանդերձներով (էջ 190):

Քանի որ մեր ընդհանուր ընկեր զօրավար Սեմինօն[26] այրի էր եւ ապրում էր մէնակ, նա օգտուեց պարսկական սովորոյթից եւ Ջուլֆայում ժամանակաւորապէս կնութեան առաւ մի երիտասարդ հայուհու: Այդ սովորոյթն այստեղ պատշաճ է համարւում, քանի որ ուխտաւորները, որոնք ուխտագնացութիւն են կատարում, օրինակ, Մեշհէդ, այստեղ ամուսնանում են չորս շաբաթով, երկու շաբաթով, ութ օրով եւ անգամ՝ մէկ օրով: Այդ սովորոյթը, որ կոչւում է սիգէ-խան, լայնօրէն տարածուած է Պարսկաստանում եւ Դաղստանում: Միայն թէ ժամանակաւոր կապի համար հայկական աւանդոյթով պարտադիր է ամուսնութեան արարողութիւնը: Հրաւիրւում է հոգեւորականը, նա աղօթք է անում, այնուհետեւ երիտասարդ զոյգին տալիս է մի գաւաթ գինի, որը նրանք պիտի միասին դատարկեն, եւ գործն աւարտւում է (էջ 192-193):

Պարսկական ծառայութեան մէջ գտնուող անգլիացի սպաները եւ միւս արտասահմանցիները.... Պարսկաստան հասնելուց յետոյ շուտով կապի մէջ են մտնում հայուհիների կամ նեստորականուհիների հետ, որպէսզի չապրեն մէնութեան մէջ եւ աւելի արագ սովորեն երկրի լեզուն: Կասկածի ենթակայ չէ, որ դրա համար լաւագոյն ուսուցիչը գեղեցիկ աղջիկը կամ երիտասարդ կինն է, որն ամէն օր գտնւում է ձեր կողքին: Ճիշտ է, եւրոպացիների հասկացողութեամբ այդպիսի կապը համարւում է անբարոյական.... Արեւելքում դրա վրայ ամէնից քիչ ուշադրութիւն են դարձնում, քանի որ այնտեղ ոչ ոք ամուրի կեանք չի վարում.... Պարսկաստանում չես հանդիպի քսան տարեկանից բարձր հարսնացու մնացած աղջիկ, եթէ, իհարկէ, նա այլանդակ չէ: Նման աղջիկները, բնականաբար, կրթութիւն չունեն: Նրանք պարզապէս բնութեան զաւակներ են, մի փոքր միամիտ: Փոխարէնը նրանք ծաղկուն տեսք ունեն, շատ համեստ են, նուրբ, օժտուած են ուրախ բնոյթով եւ մեծ կապուածութիւն ու հաւատարմութիւն են ցուցաբերում իրենց պաշտպանների հանդէպ (էջ 193):

Յուլիսի 10ին փոստային (կառքով) մեկնեցի Ջուլֆայից եւ նոյն օրն էլ հասայ Նախիջեւան, որը կիսաքանդ էր՝ այստեղ միքանի օր տեղի

ունեցած ուժեղ երկրաշարժից, որի հետքերը տեսանելի էին մինչեւ Թաւրիզ: Աւերածութիւնները, որ հասցրել էր երկրաշարժը Արաքսի ձախ ափին, սարսափելի էին: Փոստային ճանապարհի երկարութեամբ ձգուող գրեթէ բոլոր գիւղական տներն աւերուած էին կամ ճաքեր տուած: Վեհաշուք Արարատի գագաթից ոչ-հեռու տեղի էր ունեցել հրէշաւոր լեռնային փլուզում: Ներքեւ գահավիժած ձեան զանգուածը հալուել է արեւի տակ՝ վերածուելով կատաղի հոսանքների: Ջրասոյզ է եղել եւ երկրի երեսից ջնջուել միքանի հարիւր տուն ունեցող հայկական մի գիւղ[27]: Ձեան հոսքը ծածկել է բնակիչներին, տները եւ այգիները: Ոչ ոք չի փրկուել, քանի որ դժբախտութիւնը վրայ է հասել յանկարծակի: Նախիջեւանի ոստիկանապետը, որն ինձ այցելեց, սարսափելի մանրամասներ պատմեց աղէտի մասին (էջ 195):

Յուլիսի 11ին, լաւ եղանակով գնացի երկրաշարժից ամբողջովին աւերուած փոստակայանները: Հարկադրուեցի գիշերել բացօթեայ, քանի որ բոլոր փոտակայաններն աւերուած էին: Արաքսի հովտով իմ երէկուայ ուղեւորութեան ժամանակ աչքիս առաջ մշտապէս վեհաշուք Արարատն էր իր երկու ձիւնէ գագաթներով, եւ ես հիանում էի այդ լեռնային աժդահայի տեսարանով: Քանի՛ հազարամեակ է անցել եւ քանի՛ սերունդ է փոխուել այն ժամանակներից, երբ, համաձայն առասպելի, Նոյը տնկել է առաջին խաղողի վազը այս կողմերում (էջ 195):

Յուլիսի 12ին, ուշ երեկոյեան, տանջահար հասայ Արդաշար[28] փոստակայանը, որն առաջինն էր փրկուել երկրաշարժից յետոյ: Յուլիսի 13ին ուղեւորուեցի բազմաթիւ ձորակներով կտրտուած եւ հիանալի ոռոգման համակարգով օժտուած լաւ մշակուած տեղանքով եւ ժամը 9ին հասայ հին Էրիւան: Մնացի կովկասեան զինակից, պարէտ իշխան Սումբատովի մօտ, որն ապրում էր Էրիւանի սարդարի նախկին հրաշալի պալատում: Իշխանի մօտ ճաշից յետոյ ուղեւորուեցի Էջմիածնի նշանաւոր վանքը, որն այնքան յաճախ են նկարագրում ճանապարհորդները, եւ յետոյ ուղեւորուեցի Թիֆլիս, ոչ թէ ձիով, այլ փոստայինով (այսինքն կառքով – Ա.Բ.): Սպահանից Էրիւան ձիով անցել էի աւելի քան 1200 վերստ: [Երեւան-Թիֆլիս] Ճանապարհն անցնում էր Ախտիով[29], Գոքչա Լճի[30] կողքով: Այստեղ իմ բարեկամ ճարտարագէտ-գնդապետ Միշէլ Էսպէժօն[31] ժայռերի վրայ, ջրին շատ մօտ կառուցել է մի հրաշալի խճուղի, որից սքանչելի տեսարան է բացւում ուղիղ լճի եւ մօտակայ լեռների վրայ: Գոքչա Լճից, որը կոչւում է նաեւ Սեւան, ճանապարհը հիւսիս Չուբուքլիով[32], Դիլիջանի *ռոմանտիկ* հովիտով անցնում էր դէպի Թիֆլիս (էջ 195-196):

Գլուխ Զ
1841 թուական

(*Բլարամբերգը 15 տարի՝ 1841-1856, բնակուել է Ռուսաստանի Օրենբուրգի մարզում, որի հայ բնակիչների մասին եւս թոուցիկ յիշատակել է իր յուշագրքում – Ա.Բ.*):

Այս տափաստանային տարածութեան մէջտեղում ձգւում են աւազաբլուրներ, որոնք կոչւում են Ռին-պեսկի[33]: Նախկինում այստեղ ապրում էր հանգուցեալ խան Ջանգիր-Բուկէյը[34], իսկ հիմա՝ ներկայ վարչակազմը: Այստեղ կայ ընդամէնը 50 տուն, որոնցում ապրում են ռուսներ եւ հայ վաճառականներ, որոնք մանր առեւտրով են զբաղուած ղրղզների հետ (էջ 215):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Erinnenrungen aus dem Leben des Keiserlich Russishen General-Lieutenant Johann von Blaramberg* (Յիշողութիւններ կայսերական Ռուսաստանի զօրահրամանատար Եոհան ֆոն Բլարամբերգի կեանքից), Պերլին, 1872:

[2] Թարգմանութիւնը կատարուած է Բլարամբերգի գրքի ռուսերէն համառօտ թարգմանութիւնից՝ Иоганн Бларамберг, *Воспоминания* (Յիշողութիւններ), գերմաներէնից թարգմ.՝ Օ.Ի. Ժիգալինա եւ Է.Ֆ. Շմիդտ, Մոսկուա, Արեւելեան Գրականութեան Գլխաւոր Խմբագրութիւն, 1978: Մէջբերումներն այս հատորից են:

[3] Բլարամբերգից առաջ Աստրախանի հայուհիների գեղեցկութեան մասին յիշատակել եւ հայկական պարեր է նկարագրել մէկ այլ ռուս պաշտօնեայ՝ Ն. Նեֆեդեւը, 1820ականների վերջին՝ իր տպագրած թղթակցութեան մէջ (Н. Нефедьев, “Армянская Свадьба (Письмо к гр-ну Д-ну, из Астрахани от 14 апр. 1827 г.” [Հայկական հարսանիք (նամակ քաղաքացի Դ-ին Աստրախանից, 14 Ապրիլ, 1827), *Вестник Европы* (Եւրոպայի լրաբեր)], 1828, թիւ 3, էջ 307-14, (Կ. Հ. Գրիգորեան, *Армения в Русской Литературе и Живописи XVIII–первая Половина XIX Века* [Հայաստանը ռուս գրականութեան մէջ եւ կերպարուեստում, ԺԸ.-ԺԹ. դարի առաջին կէս], Երեւան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1962, էջ 56-57):

[4] Բլարամբերգի 1830ականների այս վկայութիւնը, թէ՝ պարահանդէսին կատարուել են նաեւ հայկական պարեր, խիստ ուշագրաւ է, քանի որ հայկական պարերը քաղաքային (մանաւանդ հայ միջավայրից հեռու) միջավայրում, այն էլ՝ գաղթավայրում, խիստ հազուադէպ էին:

[5] Գետ Հիւսիսային Կովկասում:

[6] Քաղաք Թերէք գետի ափին, այժմ՝ Ռուսաստանի Դաշնութեան Հիւսիսային Օսիայի Հանրապետութիւն, Ալանիայի Մոզդոկի շրջանի վարչական կենտրոնը:

[7] Երկարութեան ռուսական հին չափ, հաւասար է 1,06 կմ.ի:

[8] Այսինքն՝ աւելորդ հետաքրքրութիւն ունեցող:

[9] Նկատի ունի Կովկասի թուրքերէնը:

[10] Գիւղ Ելիզաւէտպոլի նահանգի Ղազախի գաւառում, այժմ՝ Բերքաբեր, ՀՀ Տաւուշի մարզում:

[11] Աղստեւ:

[12] Լեռ Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգում, Փամբակի լեռնաշղթայում:

[13] Այս աւանդութեան վերջին վկայողը ծնունդով Նախիջեւանի Ազնաբերդ գիւղից ազգագրագէտ Արտակ Վարդանեանն է, որի գրառած աւանդազրոյցի համաձայն, Ազնաբերդի արեւմտեան բլուրներից հարեւան գիւղը տանող ճանապարհին գտնուող հինաւուրց աղբիւրը կառուցել է Նոյի աւագ որդի Սէմը, եւ այս աղբիւրի ջրով էլ Նոյը ջրել է իր տնկած որթատունկերն ու աճեցրել առաջին խաղողի այգին (Արտակ Վարդանեան, «Հաստատում Են Նաեւ Աւանդազրոյցները», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 5 Սեպտեմբեր 2014):

[14] «Կամուրջներ չհանդուրժող Արաքս» (pontem indignatus Araxes) արտայայտութիւնը պատկանում է հռոմէացի բանաստեղծ Վերգիլիոսին (Ք.ա. 74–19):

[15] Նկատի ունի Իրանի հիւսիսային մասը:

[16] Ալեքսանդր Գրիբոյէդով (1795, Մոսկուա--1829, Թեհրան), ռուս թատերագիր, բանաստեղծ, դիւանագէտ:

[17] Իւան Գուդովիչ (1741--1820), ռուս ռազմական գործիչ, կոմս:

[18] Նկատի ունի ասորիներին:

[19] Լեւ Ալբրանդ (1804--49), ռուս զօրավար, 1817-64՝ կովկասեան պատերազմի գործիչ:

[20] Գերմաներէն՝ Feldwebel. ռազմական կոչում Ռուսաստանի զինուած ուժերում (մինչեւ 1917ը) եւ եւրոպական միքանի երկրներում:

[21] Ալեքսանդր Դիւգամէլ (1801--80), ռուս զօրավար:

[22] Ինքնութիւնն անյայտ է:

[23] Միրզա Հաջի-Աղասի (1783--1848), Իրանի վարչապետ (վեզիր):

[24] Մանուչար խան Մոթամէդօլդոլէի, Մամիկոնեան-Ենիկոլոպեան տոհմից:

[25] Այսինքն՝ ֆրանկ, եւրոպացի:

[26] Բարթելեմի Սեմինօ (1797--1852), ֆրանսիացի զօրավար (հօր կողմից սարդինացի), ճարտարագէտ եւ լեզուաբան, ծառայել է ղաջարների մօտ Պարսկաստանում:

[27] Մեծ Մասիսի շրջանում տեղի ունեցած 2 Յուլիս 1840ի երկրաշարժի հետեւանքով Ակոռի գիւղը թաղուել է ժայռաբեկորների հաստ շերտի տակ:

[28] Կամ՝ Արտաշար, գիւղ Երեւանի Նահանգի Էջմիածնի գաւառում:

[29] Հաւանաբար նկատի ունի Ախտան՝ Հրազդանը:

[30] Սեւանայ լիճը:

[31] Տուեալներ չգտանք Հայաստանում դեռեւս ԺԹ. դարում ճանապարհաշինութեամբ զբաղուած այդ ֆրանսիացի ճարտարագէտի մասին:

[32] Կամ՝ Չիբուխլու, գիւղ Սեւանի ափին, այժմ՝ Ծովագիւղ:

[33] Կոչուել է նաեւ Նառըն-Պեսկի կամ Նառըն, անապատային տարածութիւն անդրկասպեան ցածրավայրերում:

[34] Ջանգիր-խան Բուկէեւ, Բուկէեւեան խանութեան (այսպէս կոչուած՝ Ներքին Հորդա) խանը 1823ից:

JOHANN BLARAMBERG'S ACCOUNTS OF THE ARMENIANS (1836-1841) (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

The Russian lieutenant general Johann Von Blaramberg (Ivan Fedorovich Blaramberg, 1800-1878), a German of Dutch origin, traveled to southern Russia, Persia and Central Asia between 1836 and 1840 as well as between 1841 and 1855. His travels took him to parts of Eastern Armenia, which were then part of the Russian Empire. During his travels Blaremberg encountered Armenians in various cities of Russia (Orenburg, Astrakhan, Mozdok, etc.) and Persia (Julfa). In his memoires, Blaremberg expresses his views on the beauty of Armenian women and children, the miraculous view of Mount Ararat, and notes that a number of foreign officers had married Armenian women in Persia. Like many Christian travelers, Blaramberg slept in Armenian homes, feeling more secure there than elsewhere.

The paper is a translation of all the passages of Blaremberg's memoires which touch upon Armenians as well as Armenian-related issues.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՃՇՏՈՒՄ ՄԸ ԵՒ ՏԱՍՆՉՈՐՍ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

(26 ՄԱՐՏ 1906–27 ՄԱՐՏ 1908)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Սփորեւ կը հրատարակենք Եղեռնի նահատակ Նազարէթ Տաղաւարեանէն[1] (Սեբաստիա/Սվազ, 1862–-Այաշ[2], 1915) Սփալինի բռնակալութեան զոհ Զապէլ Եսայեանին (Պոլիս, 1878–-Սիպերիա, 1943) հասցէագրուած 14 նամակներ[3]: Անոնց շահեկան բովանդակութիւնը լոյս կը սփռէ Ի. դարասկիզբին Տաղաւարեանի դէմ շարունակուող համիտեան հալածանքին[4], որով ան կը սփիպուի Պոլիսէն փախչելու միջոցներ մտածել: Հիւանդ ձեւանալով, ան չորս ամիս կը մնայ Պոլսոյ Ֆրանսական Հիւանդանոցը, մինչեւ կարելի կ'ըլլայ ֆրանսական դեսպանատան աջակցութեամբ (մանաւանդ պաշտօնատար Մ. Սիլիէռիի, որ անոր կը շնորհէ ֆրանսական անցագիր), 28 Նոյեմբեր 1905ին փախչիլ Մարսէյ, 1 Յունուար 1906ին հասնիլ Աղեքսանդրիա, իսկ Փետրուարին հաստատուիլ Գահիրէ: Հոն կը լծուի իր մասնագիտական աշխատանքին, միաժամանակ՝ ազգային գործերու, կու տայ բանախօսութիւններ[5] եւ կ'աջակցի արտասահմանի մէջ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղերու հաստատման աշխատանքներուն:

Հրատարակուող նամակներուն մէջ կը պարզուին երեսակներ Տաղաւարեանի եւ ՀԲԸՄ հիմնադիր խումբը գլխաւորող Պօղոս Նուպարի յարաբերութիւններէն[6], Եգիպտոսի մէջ «յեղափոխական անուան տակ [գործող] խաչագողներ»էն, անդրադարձ կայ Արփիար Արփիարեանի սպանութեան, թուրք ազատականներու (Րիզա պէյ, իշխան Սապահէտտին եւն.)[7] հետ հայ մտաւորականութեան յարաբերութիւններուն[8], եւրոպական տէրութիւններու՝ հայկական բարենորոգումներուն խնդրով վարած քաղաքականութեան, Եսայեանի Եգիպտոս այցելութեան, ներմտաւորական հակասութիւններու եւն.: Հրատարակուող նամակները կը բացայայտեն Տաղաւարեանի լեզուին գրաբարախառն շերտը, նաեւ ճաշակ մը կը հաղորդեն ափեղի գրական արեւմտահայերէնէն:

Ի ձեռի չունինք Եսայեանի պատասխան-նամակները, թէեւ հրատարակուող նամակները կը հաստատեն թէ Եսայեան պատասխանած է այս նա-

մակներուն 18 Մարտ, 4 Օգոստոս, 8 Նոյեմբեր 1906, ՞ Փետրուար, 6 եւ 26 Մարտ, 16 Ապրիլ, 9 եւ 18 Յուլիս, 2 Դեկտեմբեր 1907, 8 Յունուար 1908 թուակիրներով[9]:

Հրատարակուող նամակներէն երկուքը ունին նաեւ այլ՝ մատենագիտական շահեկանութիւն, քանի որ լոյս կը սփռեն պարտկումի հետեւանքով հայ մատենագիտութեան մէջ սխալ արձանագրուած փաստի մը վրայ[10]: Տաղաւարեան, սեւով ճերմակի վրայ կը գրէ Եսայեանին՝ 1905ի սկիզբները Լուսաբերի մէջ «Արծրունի» ծածկանունով իր սփորագրած յօդուածաշարքին մասին[11], որ «Կ. Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ հայոց վիճակն կը նկարագրէր»: Խմբագրութիւնը յապաւումներ կատարած ըլլալով, Տաղաւարեան զայն վերամշակելով, 1906ին իբրեւ գիրք - 500 օրինակ եւ 13x18սմ չափով - կը հրատարակէ «աստ», այսինքն Գահիրէ, թէեւ գիրքին վրան տպուած է «Փարիզ Հայկական Տպարան»: Տաղաւարեան գիրքը կը փափաքի ղրկել Փարիզ հաստատուած Եսայեանին, որ կատարէ անոր ցրւումը՝ առաւել հեռացնելով Տաղաւարեանի հեղինակութեան վերաբերող որեւէ կասկած:

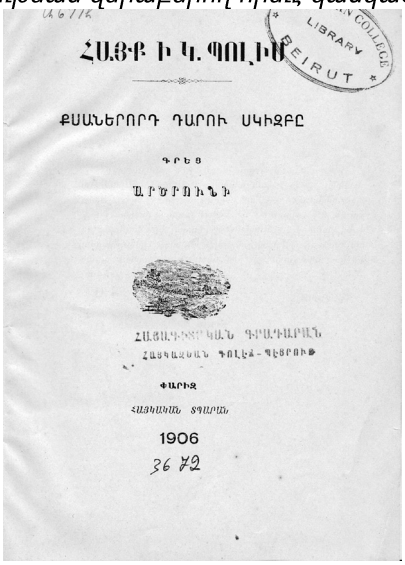

Գիրքին կողքը եւ անուանաթերթը

Խնդրոյ առարկայ գիրքը՝ Հայք Ի Կ. Պոլիս, Քսաներորդ Դարու Սկիզբը, իր 67 էջերուն մէջ կ'ընդգրկէ տասներեք բաժին, հետեւեալ վերնագրերով.- «Սահմանադրութիւն եւ Երեսփոխանական Ժողով», «Վարչական Ժողովք եւ Խորհուրդք», «Յանձնաժողովք, Խնամակալութիւնք եւ Ընկերութիւնք», «Գաւառաց Ազգ. Գործերն», «Թաղական Խորհուրդք եւ Հոգաբարձութիւնք Վարժարանաց», «Վարժարանք», «Ուսուցիչք եւ Ուսուցչուհիք», «Ազգ. Մամուլ», «Բարեգործական Հաստատութիւնք», «Պատրիարքութիւն եւ Պատրիարքական Իշխանութիւն», «Օրմանեան Պատրիարքի Գործունէութեան Եղանակը», «Եկեղեցական Դասակարգն», «Աշխարհական Դասակարգն»: Հարկ է նշել հեղինակին քննական ու մանաւանդ քննադատական մօտե-

ցումը՝ պոլսահայ ընկերային, կազմակերպական, համայնքի կրօնական եւ աշխարհիկ հարցերը վարելու խնդիրներուն:

Ուստի, հարկ կը տեսնենք հայ մատենագէտներու ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ ճշտումը.- ***Հայք Ի Կ. Պոլիս, Քսաներորդ Դարու Սկիզբը գիրքը տպուած է Գահիրէ****, հակառակ անոր վրայ գրուած «Փարիզ» տեղանունին, իսկ* ***գիրքին Արծրունի ծածկանունին տակ թաքնուած անձը ուրիշ մէկը չէ քան՝ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեանը****:*

Հրատարակուող այս նամակները լաւ պահպանուած են. Տաղաւարեանի ձեռագիրը միջին դիւրընթեռնելիութիւն ունի: Նամակները գրուած են սեւ մելանով, զոյգ թերթերու վրայ: Նամակներուն բնօրինակները այսու պիտի յանձնենք Երեւանի Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին:

Ա.

'Ի Գահիրէ, 26 Մարտ 1906
5 Rue Faggalah

Ազնուափայլ Տիկին Զ. Եսայեան
'ի Փարիզ

Գերազնիւ Բարեկամուհիս,

Կ. Պոլսէն մեկնելէս իվեր քանիցս փորձեցի Ձեր մասին տեղեկութիւններ ստանալ, ու իմ լուրերն Ձեզ հաղորդել. դժուարին եւ գուցէ վտանգաւոր ալ էր ուղղակի գրել Ձեզ, ուստի առ այդ զայլս միջնորդ ըրի եւ անուղղակի ճանապարհներ ընտրեցի: Չգիտեմ թէ՝ լուրերս հասա՞ն Ձեզ, բայց վստահ եղէք թէ մինչ երէկ բան մը հնար չեղաւ իմանալ Ձեր մասին: Վերջապէս երէկ պատահմամբ տեղեկացայ Ձեր Փարիզ գտնուիլն ու հասցէն, ուստի եւ առանց ժամանակ կորսնցնելու կը գրեմ Ձեզ:

Շնորհակալութիւն նախ իմ հիւանդանոց գտնուած միջոցիս Ձեր պարբերական այցերուն համար, որոնցմով իմ այդ պաշարեալի տխուր օրերուն ամէնէն հաճելի ժամանցներն կու տայիք ինձ, ու պահ մը մոռցնել կու տայիք իմ վիճակիս դառնութիւնն:

Յուսալով թէ կը հետաքրքրուիք իմ ելիցս ու լուրերուս մասին՝ կը փութամ նախ համառօտակի ներկայացնել Ձեզ իմ պատմութիւնս: Գուշակած էիք գուցէ թէ՝ ես 'ի Ֆրանսական Հիւանդանոցին աւելի քաղաքական հիւանդ մ'էի քան ֆիզիքական. արդ՝ պաշարուած էի անդ դուրսէն ու հսկուած ներսէն՝ կեղծ հիւանդ լրտեսներէ: Չէի պարզեր վիճակս բարեկամացս զի անոնց իրողութիւնն ծանուցանելով՝ ոչ միայն պիտի զրկուէի անոնց մխիթարիչ այցերէն՝ այլեւ պատահակայութեամբ[12] պիտի վնասած ըլլայի անոնց ու ինձ: Ապաստանմանս առաջին օրերէն արդէն ֆրանս. հիւպատոսարանն խոստացած էր ինձ իւր պաշտպանութիւնն, եւ ապա դեսպանատունն ալ նոյնն ըրաւ:

Կամաւոր բանտարկութեանս չորս երկար ամիսներուն մէջ քանիցս փորձեցին զիս երկրէն դուրս հանել, ու առ այդ մինչեւ իսկ մասնաւորաց,

դեսպանատան նաւերն ու պահականաւերն տրամադրութեանս տակ դրուեցան՝ սակայն չյաջողեցան, զի ծրագիրներն չգիտեմք ինչպէս՝ միշտ կ'իմացուէին ոստիկանութեան կողմանէ, ու ըստ այդմ միջոցներ ձեռք կ'առնուէին: Վերջապէս քառամսեայ կամաւոր բանտարկութենէս ետքն յաջողեցան՝ դեսպանական կառքով, թարգմաններով ու ղաւազներով[13], ի մի բան դեսպանական շքով զիս տարին ծովեզր, եւ անդ պահականաւի սպաներով շրջապատեալ Վօթուռի շոգեմակոյկով ֆրանսական նաւ մը նետուիլ՝ որ զիս տարաւ ի Մարսիլիա (28 Նոյ.) անտի Քանն, Նիս, Մօնաքօ, Ճէնովա քաղաքներն հանդիպելով հասայ Վենետիկ, անցայ Վիեննա, անցի Պուտաբեշտ եւ վերջապէս Պելկրատի ճամբով գնացի 'ի Ֆիլիպէ՝ ուր կը գտնուէր ընտանիքս շուրջ մէկուկէս տարիներէ իվեր: Քսան օրեր անդ մնալէ ետք ընտանեօք դարձանք 'ի Թրիէստէ (զի ի Պոլսոյ ջրերէն անցնիլս վտանգաւոր համարուած էր դեսպանատան կողմանէ) եւ անտի ծովի ճամբով հասանք Աղեքսանդրիայ Յունուար 1ին: Ամիս մը Եգիպտոսի միջավայրն ուսումնասիրելէ յետոյ հաստատուեցայ 'ի Գահիրէ, ուր այժմ կը գործեմ իբր բժիշկ: Ոստիկանութիւնն իմ 'ի Պէօ[յ]իւքտերէ ռուսահպատակի մը հաստատութեան մէջ պահել յաջողած 18 սնտուկ ինչքերուս հետքն գտնելով՝ արգիլած է անոնց ինձ ղրկուիլն. եթէ չյաջողիմ զանոնք ազատել, կորուստս շատ մեծ պիտի ըլլայ[14]:

Մենք ամենքս առողջութեամբ լաւ եմք: Եգիպտոս շատ սուղ երկիր մ'է: Ամէն ինչ Փարիզի կրկին գինն է: Ապագայի համար յոյսեր ունիմ:

Արդ Ձեզ կը մնայ գրել ինձ Ձեր ելքն, Ձեր այժմու վիճակն, եւ միջավայրիդ կարեւորագոյն լուրերն:

Սպասելով Ձեր պատասխանագրոյն՝ խնդրեմ հաճիք ընդունիլ իմ յարգանքներն ու բարեւներն եւ մատուցանել զայն Ձեր կենաց ընկերոջ:

Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Հիւանդանոցէն ինձ յղած են Ձեր այն երկտողն որով կը գանգատիք զՁեզ զիս տեսնել արգիլելնուն: Այն ատեն արդէն մեկնած էի, սակայն չէին կրնար ըսել Ձեզ զայս: Ատոր համար հիւանդ է ըսած են:

Բ.

'Ի Գահիրէ 10 Մայիս 1906

5 Rue Faggalah

Ազնուափայլ Տիկին Զ. Եսայեան

'Ի Փարիզ

Գերազնիւ Բարեկամուհիս,

Ստացայ Ձեր Մարտ 18ի նամակն: Ուրախ եմ տեսնելով զՁեզ ազատ ու Ձեր արժէքն հասկացող ու գնահատող միջավայրի մը մէջ եւ մանաւանդ գոհ Ձեր վիճակէն: Քաղցր է ինձ յուսալ թէ՝ ներողամիտ կը գտնուիք իմ կամաւոր բանտարկութեանս միջոցին Ձեզ՝ իմ ամէնէ աւելի հոգածու

մխիթարիչներէս միոյն հանդէպ վիճակիս մասին վերապահոտ գտնուելուս համար. պարտաւորիչ էր ընթացքս. եւ գիտէք թէ՝ ոչ միայն արտաքուստ շրջապատեալ էի՝ այլեւ ի ներքուստ դէտերու կողմանէ հսկուած ու նոյն իսկ երբեմն զիս այցելողներ հարցաքննութեանց կ'ենթարկուէին փողոցի անծանօթ անձանց կողմանէ իմ հիւանդութեանս ու վիճակիս նկատմամբ: Եթէ պարզած ըլլայի Ձեզ իրողութիւնն՝ գուցէ այդպիսի հարցուփորձի մ'առթիւ հոգեբանական բնական երեւոյթով մը՝ հաւաստմամբ ակամայիցս ճշմարտութիւնն կասկածիլ պիտի տայիք...: Հաւատացէք որ այդպէս վարուեցայ նոյնիսկ ազգակցացս հետ, եւ զՁեզ անոնցմէ աւելի օտար չէի համարեր:

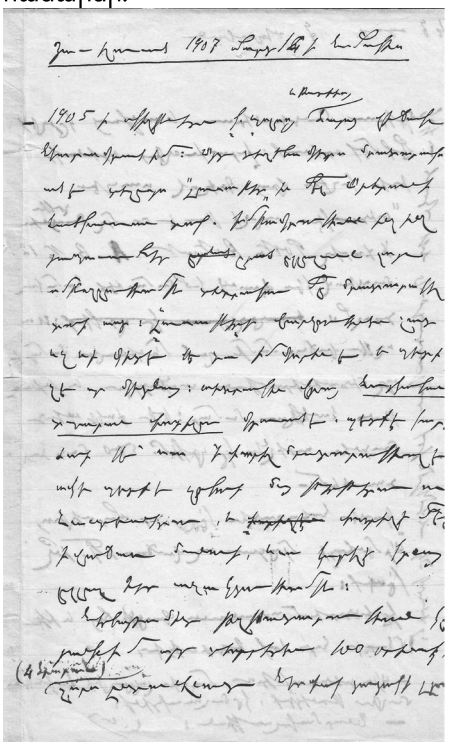

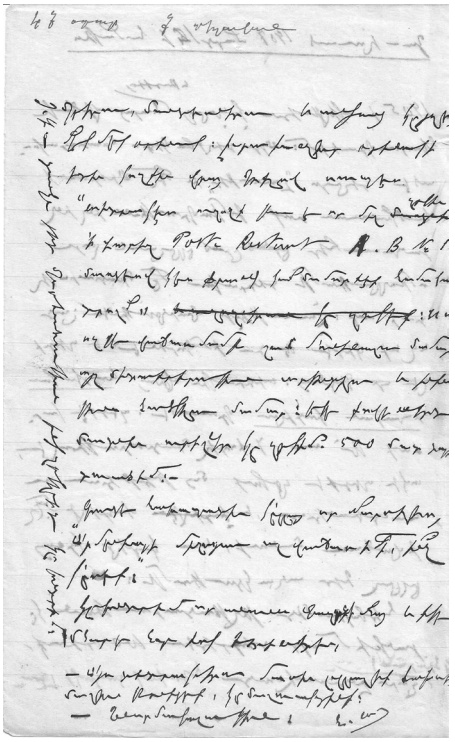

Ուրախութեամբ կը տեղեկանամ թէ՝ իմ մեծ պաշտպանս ու ազատարարս եղած է Ձեր մեկնման օժանդակն: Այդ՝ Մ. Սիլիէռի՝ այդ ամէնազնիւ անձին ջերմ պաշտպանութեան շնորհիւ կրցայ երկար տարիներ դիմադրել թուրք կառավարութեան հալածանաց, անոր բարեացակամութեան վրայ ապաւինելով ապաստանեցայ ֆրանսական հիւանդանոցն, անոր ազդեցութեամբ կրցայ անդ մնալ ու պաշտպանուիլ այնչափ երկար ատեն, անոր հզօր միջամտութեամբ դեսպանական պաշտպանութեան եւ ազատագրման խոստում ստացայ, եւ վերջապէս այդ բարութեան հրեշտակին շնորհիւ ազատեցայ այդ բարբարոս միջավայրէն: Երբ դեսպանական թարգմանով, ղաւազով եւ Վօթուռի սպայից ու

նաւաստիներու ընկերակցութեամբ ու պաշտպանութեամբ շոգենաւ կը տեղափոխուէի՝ այդ ազնիւ ֆրանսացին՝ իբր պահապան հրեշտակ, քարափին վրայ ման կու գայ եղեր իհարկին իր պաշտպանութիւնն եւ աջակցութիւնն նուիրելու համար...

Աւասիկ օտարական մը փրկչի դերն կատարեց, ու ցաւալի է ըսել թէ՝ գտնուեցան ոստիկանութենէ վարձուած հայ ողորմելիներ՝ որք իբր բարեկամ կամ Յուդայ այցելեցին զիս, ու տեղեկագրեցին վիճակիս մասին իրենց հասկացութեան համեմատ:

Այս չափով վերջ չգտաւ Մ. Սիլիէռի ազնուութիւնը. ո՛չ[,] նա տուաւ ինձ ֆրանսական անցագիր որ ծառայեց ու պիտի ծառայէ երկար տարիներ, նա յանձնարարեց զիս Աղեքսանդրիոյ, եւ տեղւոյս ֆրանսական ներկայացուցիչներուն, ու անոնց պաշտպանութիւնն հայցեց, եւ որք օգտակար եղած են ու պիտի ըլլան միշտ ինձ: - Այս ամէնուն փոխարէն միայն զգուշ ոճով շնորհակալութիւն մը յայտնած եմ, իմա Ձեր ազատարարին, երկննչելով նամակս ձեռք անցնելէն: Բայց դուք որ այնպիսի երկիր մը կը գտնուիք ուրկէ ղրկուած նամակներու մասին որեւէ կասկած չկայ, խնդրեմ որ Դուք Ձեր նկարագեղ գրչով գրէք իրեն թէ որչափ շնորհապարտ եմ եւ զգացեալ իր երախտեաց հանդէպ:

Ձեր բանաստեղծի վառ երեւակայութեամբ ինձ դրուատիքներ կը հիւսէիք՝ զոր աւելի Ձեր ազնուութեանն կը վերագրեմ՝ քան իմ իրական արժանեաց համապատասխան: Շնորհակալութիւն:

Ներեցէք որ հետաքրքրութիւնս գոհացնելու համար հարցնեմ թէ ի՞նչ եղաւ Ձեր ամուսնուն պատկերի գործն:

- Երկիցս Ռ. Զարդարեանի[15] միջոցաւ Ձեզ փորձած եմ հաղորդել իմ լուրերն ու Ձերիններն խնդրած, զորս չէք յիշատակեր: Գուցէ ընդունած չէք այդ գրերն:

- Գալով վիճակիս, աստ իբր սկսնակ բժիշկ բաւական լաւ կը գործեմ, ապագային վրայ աւելի յոյս ունիմ: Իրաց բնական բերմամբ եւ աւելի իմ առ այդ ունեցած մենանձնութեան հետեւանօք ազգային գործոց մէջ սկսած եմ մտնալ: Իցի՛ւ թէ կարենայի օգտակար ըլլալ:

Եգիպտոս անկարգներու եւ խռովարարներու երկիրն է, ազգային զգացումն մարած է շատերու մէջ: Յեղափոխական անուան տակ խաչագողներու երամ մը կայ:

Խնդրեմ գրեցէք Ձեր ու Ձեր ազնիւ ամուսնոյն գործոց ու զբաղմանց մասին: Քաղցր է ինձ յուսալ թէ առանց նկատի առնելու Կ. Պոլսոյ երբեմն գրչակներէ Ձեր ընդունած վիրաւորանքն ի հարկին պիտի գործածէք Ձեր զօրաւոր գրիչն ինպաստ հայոցս եւ հայկական Սբ. Դատին:

Հաճեցէք խնդրեմ տիկին ընդունիլ խորին յարգանացս հաւաստիքն եւ մատուցանել զայն Ձեր գերազնիւ ամուսնոյն: Փափագելով Ձեզ կարդալ մերթ,

Մնամ Ձերդ՝

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ձեր մասին եղած քննադատութիւնք մէկ աղբիւրէ կու գան, մանեակներու եւ պրիսմակներու բանաստեղծուհիէն[16] որ Ձեր ներկայութեան չկրնալով ուզածին պէս իր դառնութիւնն երեւան բերել, այժմ վատօրէն Ձեր մեկնումէն վերջ վատորակ ու տափակ գրչակներու միջոցաւ կը թափէ իր թոյնն, սակայն վստահ եղէք թէ բոլոր կարող գրողներն ու դատողներն ճանչցած են Ձեր անժխտելի արժանիքն:

Նոյն

Յ.Գ.- Կ. Պոլսոյ մէջ իմ պահ դրած 18 սնտուկ ինչքերս՝ որք շուրջ 500 ոսկի կ'արժեն՝ անկարելի կ'ըլլայ ձեռք անց[ը]նել, զի կառավարութիւնն զայս կը հսկէ, եւ զայս իրենց թագստոցէն հանել հնար չէ:

Նոյն

Գ.

Ի Գահիրէ 18 Օգոստոս 1906

Ազնուափայլ Տիկին Զ. Եսայեան

Ի Փարիզ

Գերազնիւ Բարեկամուհիս,

Ստացայ Օգոստոս 4ի գիրդ: Մեծ հաճոյք պատճառեց ինձ Հ.Բ.Ը. Միութեան մասին ցոյց տուած համակրանքնիդ: Գուցէ օր մը այդ պատուական նամակիդ մի մասն հրատարակուի: Ինչպէս կանոնագրութենէն տեղեկացած էք՝ կ'ուզուի հայաշատ քաղաքներու մէջ ունենալ մասնաճիւղեր որպէս եւ Ի Փարիզ. առ այդ գրուած է արդէն Ա. Էգնայեանի[17]. դեռ պատասխանած չէ, սակայն յուսամ թէ մինչ աշուն պիտի ունենամք անդ մի մասնաճիւղ, եւ կը սիրենք որ Դուք անոր անդամներէն ըլլաք: Կը խնդրեմ Ձեզ որ գրով ու բանիւ ջատագով կարդաք Հ.Բ.Ը. Միութեան, եւ եթէ կարելի է նոյնիսկ մասնախումբի կազմութեան համար նպաստէք ու աջակցիք: Մեր հայերն գործելու համար պէտք ունին պատրաստուելու եւ լարուելու, Դուք առ այդ մեծ դեր կրնաք կատարել:

Դուք իբր գրող շատ աւելի կարեւոր դեր կրնաք կատարել ֆրանսական զգայնիկ ժողովրդեան մէջ Ի նպաստ մեր դատին քան մեր շատ մը խելակորոյս յեղափոխականներն: Պէտք է ամէն բանէ առաջ մենք զմեզ ճանչցնեմք եւրոպացւոց եւ սիրցնեմք, մինչդեռ մեր գործիչներու այժմու ընթացքն զմեզ հետզհետէ աւելի ատելի կ'ընէ անոնց:

Եթէ ընտանեաց մը հոգն ու բեռն չունենայի վրաս, գուցէ լաւ կ'ընէի այս ուղղութեամբ շրջուն գործունէութիւն մ'ընելով յԵւրոպա եւ յԱմերիկայ:

Լծակիր ժողովուրդներն շնորհիւ ֆրանսական միջամտութեան ու պաշտպանութեան կրցած են ձեռք բերել իրենց ազատութիւնն, մենք անոնցմէ սպասելու եմք մեր փրկութիւնն: Ռուս եւ գերման թշնամի են մեզ, Անգլիացիք պաղարիւն ու եսամոլ են, իտալացիք կարող չեն քաղաքական մեծ դեր մը կատարելու, ուստի կրկին կը մնան ֆրանսացիք, դիւրազգաց, բարի թէպէտ հեռի իրենց հինաւուրց ասպետական յատկութիւններէն:

- Ուրախ եմ որ գոհ էք Ձեր վիճակէն, ու զաւակդ գտած է իր առողջութիւնն, Դուք պարտիք խնամել զՁեզ ու եթէ հնարի մի քիչ ժամանակ ծովեզր մ'երթալ ու արեգակի լոգանքներ ընել: Կը մաղթեմ որ ամուսինդ միշտ առողջ մնայ եւ մայրդ ապաքինի:

- Մենք բաւական լաւ եմք. սակայն տաքերէն շատ կը նեղուինք: Աղջիկս երկու անգամ աչքի հիւանդութիւն ունեցաւ. վերջինն դեռ կատարելապէս անցած չէ: Այս տեղի կլիման շատ աննպաստ է փոքրերուն: Ես ֆրանսական հիւանդանոցէն վաստկած միսերս վրայ տուի, նիհարցայ: - Գործերս բաւական լաւ են:

Իմացաք գուցէ Օսմ. Կառավարութեան իմ դէմ հրատարակած վճիռն որ եթէ իրագործուի մեծապէս կը վնասուիմ:

Ջերմիւ ողջունելով զՁեզ եւ Ձեր ազնիւ ամուսինն եւս մնամ յարգանօք Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Դ.

'Ի Գահիրէ 23 Նոյ. 1906

5 Rue Faggalah

Գերազնիւ Տիկին եւ Սիրելի Բարեկամուհիս,

Ստացայ Նոյ. 8ի նամակնիդ: Շատ ցաւեցայ հիւանդութեանդ մասին. ուրախ եմ որ անցուցած էք զայն: Կը հաւատամ թէ այս ձմեռուան եղանակն տաք երկրի մը մէջ անց[ը]նելն մեծապէս կրնայ նպաստել Ձեր առողջութեան: Եւ ի՞նչ հաճոյք ինձ համար որ ամիսներով պիտի կրնամ վայելել Ձեր ներկայութիւնն աստ եւ պիտի կրնամք խօսիլ իմ կամաւոր բանտարկութեան, եւ անցեալի ու ներկայի շատ մը խնդրոց մասին: Այս չափով չպիտի բաւականանամք, ո՛չ, այս տեղ մենք լսարան, թերթեր ու հանդէսներ ունիմք որոց վարիչներն պիտի ջանան օգտուիլ Ձեր ներկայութենէն: Մի վախէք, խնդրեմ, կը խոստանամ չթոյլատրել որ շատ յոգնեցնեն զՁեզ, սակայն Ձեր գրչէն ու հմտութենէն բաժին մը հանելու է անոնց:

- Արուեստագէտի մը համար Եգիպտոս այցելելն շատ հրահանգիչ է, ուստի եւ եթէ կարելի է Ձեր ամուսնոյն Ձեզ հետ ընկերակցութիւնն խորհուրդ պիտի տամ:

- Ֆրանսացիք արդարեւ ազնիւ են արեւմտեանց ազնուագոյնն, սակայն իրենց երկրին մէջ, անկէ դուրս spéculateurներ են, նման գերմանացւոց եւ անգլիացւոց. չգիտեմ ինչպէս բացատրել այս երեւոյթն. գուցէ լաւագոյններն մայր հայրենիքէն չեն հեռանար եւ կամ իրենց երկրէն դուրս ելնելնուն՝ անդ կը թողուն իրենց բոլոր ազնուութիւննին եւ այդ տեղերու շահագործումն իբր իրենց նպատակ կ'ընտրեն... Դուք որ քաջ հոգեբան էք եւ լաւ կը ճանչնաք ֆրանսացիներն իրենց երկրին մէջ Ձեզ կը թողում զանոնք ուսումնասիրել աստ, բաղդատել ու Ձեր վճիռն արձակել:

- Հ.Բ.Ը.Միութեանն համար ճիւղ մը պիտի կազմուէր 'ի Փարիզ, առ այդ նամակ գրուած է Ա. Էգնայեանին եւ փաշան[18] ինքն ալ տեղդ գտնուած

ատեն գործին մղում պիտի տար. անգամ մը լսեցինք թէ ձեռնարկ մ'եղած է եւ Ձեզ ալ գրեցի որ անոր յաջողութեանն ջանադիր ըլլաք, սակայն այլեւս ձայն չ'ելաւ: Մենք փափկանկատութեանն դէմ համարեցինք եղածին մասին փաշայէն տեղեկութիւն առնուլ, եւ կամ անոր գտնուած քաղաքին համար անկէ բաներ մ'լսել, ու խնդիրն այսպէս անորոշ ու անկերպարան մնաց: Յուսամ թէ քիչ օրէն փաշան կը վերադառնայ, ու անկէ այս մասին տեղեկանալէ ետք, տեղւոյդ համար ծրագիր մը կը գծեմք, եւ անոր յաջողութեանն նպաստելու համար Ձեզ կը գրեմք, եթէ մինչեւ այն ատեն Դուք աստ հասած չ'ըլլաք:

- Չգիտեմ թէ Միութեանն համար ինչպէս կրնամք օգտուիլ օտարներէն եւ մանաւանդ ֆրանսացի կանանց խաղաղութեան ligueէն. անոնք թող ջանադիր ըլլան գոնէ մեզ ապրելու իրաւունքն շնորհել տալ մեր մայրենի երկրին մէջ՝ եթէ չեն կրնար ազատագրել զմեզ կարմիր, արիւնկզակ Համիտի ճանկերէն...:

- Եւրոպացիք զմեզ ու մեր հարցն գործիք կ'ընեն իրենց շահերն յաջողցնելու համար...:

- Մենք ըստ բաւականի լաւ եմք. առողջութիւննիս բաւական գոհացուցիչ է: Վերջերս եղբայրս բերել տուի Փարիզէն, ու պիտի աշխատիմ որ այստեղ գործ մ'ունենայ:

Ջերմիւ եւ յարգանօք կ'ողջունեմ զՁեզ եւ Ձեր ազնիւ ամուսինն, եւ տաքուկ համբոյրներ կը յղեմ Ձեր աղջնակին: Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Ե.

Ի Գահիրէ 21 Փետ. 1907
5 Rue Fagalla 5

Գերազնիւ Տիկին,

Վայրկենիս ստացայ Ձեր Մարսիլիայէն գրած երկտողն: Ուրախ եմ որ հանգիստ ճամբորդութեամբ Ֆրանսա հասած էք, ու այժմ Ձերիններուն քով կը գտնուիք:

- Կը ցաւիմ որ ըստ արժանւոյն եւ մեր փափագանաց չկրցինք հիւր[ը]նկալել զՁեզ, եւ իվերջոյ սրիկայի մը ընթացքն այնչափ վրդովեց զՁեզ: Ձեր մեկնումէն իվեր ոչինչ պատահեցաւ. այդ սրիկան երբեք չերեւցաւ, գուցէ կռահելով թէ իր ընթացքն կրնար իրեն համար վտանգաւոր ըլլալ՝ ու զգաստացաւ:

- Ձեր մեկնման առթիւ երկու անպատշաճ հրատարակութիւններ տեսնուեցան, մին "Լուսաբերի"[19] մէջ՝ Արփիարի կողմանէ որ կ'ըսէր թէ «տիկին Եսայեան թէպէտ մտադիր էր քիչ մ'եւս մնալ, սակայն անակնկալ պատճառաւ մը մեկնեցաւ», կամ ասոր պէս բան մը, իսկ միւսն "Ազատ Բեմի"[20] մէջ յորում Լ.Լ.[21] կ'ըսէր թէ՝ տիկին Զ. Եսայեան մեր աշխատակիցն է "Շահան"[22] ծածկանուան տակ: Երկուքն ալ սրտնեղութիւն պատճառեցին ինձ եւ մերայնոց:

- Կ'ըսուի թէ այդ սրիկային ընկերներն իսկ զայն խստիւ յանդիմանած են, իր Ձեր հանդէպ բռնած ապօրէն ընթացից մասին: Այժմ ամէն ինչ մոռցուած է:

- Իմացայ թէ Ձեր Եգիպտոսի տպաւորութիւններն պիտի գրէք եղեր. շատ փափաքելի է որ զայն "Լուսաբեր"ի մէջ հրատարակէք:

- Տեղւոյս "Լսարան" Ընթերցարանի կողմանէ հրատարակուելիք հատորի համար Ձեր խոստացած գրութիւնն միշտ կը սպասեմ:

- Մենք ամենքս լաւ եմք, գամք այժմ Ձեզ եւ Ձերայնոց – ինչպէ՞ս են Ձեր ազնիւ ամուսինն, յարգելի քոյրն եւ սիրասուն աղջնակն, յուսամ թէ զանոնք լաւ գտաք, գուցէ փոքր ինչ դժգոհ զՁեզ օտարութեան մէջ ըստ արժանւոյն չկարողանալ պաշտպանելուս համար: Յուսամ թէ եթէ նկատի առնեն պարագաներն չեն մեղադրեր զմեզ:

- Յուսամ թէ պատրաստեալ նամակն ղրկեցիք Աղեքսանդրիայէն, եւ մտադրած անձնաւորութիւններն կրցաք տեսնալ անդ: Կը փափաքիմ գիտնալ անոնց՝ իլուր Ձեր պատմութեանց՝ կրած ազդեցութիւնն:

- Րիզա պէյի[23] հետ երկիցս տեսնուեցայ եւ երկար, այս յառաջիկայ Կիւրակէ երեկոյ մեր տունն պիտի հաւաքուինք. մի քանի բարեկամաց հետ՝ Րիզայի եւ իւր կուսակցութեան ծրագրին եւ գաղափարաց մասին խօսակցելու համար: Արդիւնաւոր են այս տեսութիւններն՝ սակայն գործնական արդիւնք չեմ յուսար: Վերջն կը հաղորդեմ Ձեզ եզրակացութիւնս, եւ Դուք կ'իմացնէք ինձ Րիզայի կրած տպաւորութիւնն:

- Կը խնդրեմ որ ինձ իմացնէք հետեւեալ գրքերու հրատարակիչներն եւ անոնց իւրաքանչիւրի գինն ու հաւանական զեղչն:

1.- La Chabur considéré comme un mode de mouvement, par Lyndall[24]

2.- L'unité des forces physique par le P. Secchi[25]

3.- Evolution de la matière par le Bon.[26] կանխիկ շնորհակալութիւն:

- Հաճեցէք խնդրեմ ընդունիլ իմ եւ իմայնոց ջերմ բարեւներն ու յարգանքներն եւ ներփակեցէք զայնս Ձեր ազնիւ ամուսնոյն եւ քրոջն, տաքուկ համբոյրներ Ձեր աղջնակին..

Ձեր բոլոր տեղւոյս ծանօթներն Ձեզ կ'ողջունեն:

Միշտ Ձերդ

Տոք.Ն. Տաղաւարեան

Զ.

Ի Գահիրէ 14 Մարտ 1907

5 Rue Faggalah

Գերազնիւ Տիկին,

Վայրկենիս ստացայ Ձեր Մարտ 6ի գիրն: Գոհ եմք որ հանգստութեամբ ճանապարհորդած էք, քաջառողջ էք ու լաւ գտած էք Ձերիններն: Մեր Ձեզ ըրածն պարտք մ'էր, տեղի չկայ շնորհակալութեան, կը ցաւինք որ ըստ մեր փափագանաց չկրցինք հաճելի ընել Ձեր Եգիպտոս այցն: Ծանօթ անձն անկէ իվեր տեսած չեմ: Յղեցի՞ք պատրաստուած նամակն

Աղեքսանդրիայէն, ու անդ տեսնուեցաք իր բարեկամներէն միոյն հետ որպէս խորհէիք ընել:

Շնորհակալութիւն Ձեր ղրկած ցանկին համար: Անմիջապէս ղրկեցէք Le Bonի Evolution de la matièreն եւ ապա "Lyndallի La Chabur considéré comme un mode de mouvement"ը: Իսկ P. Secchiի գործին համար ետքը կը գրեմ:

Շնորհակալութիւն ի մասին Հ.Բ.Ը.Միութեան տիար Յ. Իսկէնտէրի[27] հետ Ձեր ունեցած տեսակցութեան մասին: Փարիզի Միութեան գրած նամակն աստ հասաւ Ընդհանուր Միութեան կազմութեան ատեններն որ փաշային ուղղուած էր, ընդհուպ կանոնագրումներու թարգմանելով իրեն յանձնեցինք, խոստացաւ ինքն Փարիզ երթալուն անձամբ պատասխանել, ու մեկնեցաւ, Միութեան կազմութենէն մի քանի շաբաթ ետք, որով եւ նամակն ալ իր քով մնաց, չեմ կարծեր որ պահած ըլլայ: Խնդրեմ այս ամէնն բացատրեցէք. այժմ մեր գործերն աւելի կանոնաւոր են եւ որեւէ գրութիւն անպատասխանի չ[ի] մնար:

- Հ.Բ.Ը.Միութեան նպատակն՝ Փարիզի միութեան նպատակէն տարբեր է, մին միւսին լրացուցիչն է եւ տիար Իսկէնտէր միոյն եւ թէ միւսին հիմնադիր[ն]երէն կրնայ ըլլալ:

- Մասնաւոր նամակ պիտի գրեմ տիար Իսկէնտէրի: Առ այժմ իրեն յայտնեցէք իմ ամենախորին յարգանքս եւ ջերմագին բարեւներս:

- Միշտ կը սպասեմք Ձեր խոստացած գրութեան: "Լուսաբեր"ի վարչութիւնն իմ միջոցաւ կը խնդրէ որ Ձեր Եգիպտոսի տպաւորութիւններն իր թերթի միջոցաւ հրատարակէք:

- Ահմէտ Րիզայի հետ մի քանի մասնաւոր տեսութիւններէ ետք տասը հատի չափ խորհող հայերու հետ երեկոյ մը մեր տունն հաւաքուեցանք ու երկար խօսեցանք: Մենք յարգելով Ահմէտ Րիզան չէինք կրնար պաշտօնապէս իրեն յարիլ՝ ինչպէս կը փափագէր, զի նախ մենք պաշտօնական հանգամանք մը չունէինք, եւ թէ իրենք երիտասարդ թուրքերն բազմաթիւ կուսակցութեանց բաժնուած են, միոյն յարելով միւսներն վշտացուցած պիտի ըլլամք, եւ թէ մեր վարդապետութիւններն տարբեր են իրենցինէն: Անոնք կ'ուզեն զմեզ քրիստոնեայ թուրքերու վերածել, մենք տարբեր կերպով կը խորհիմք: 40 դարու պատմութիւն ունեցող ազգ մը դիւրաւ չկրնար իր եսն, իր առանձին ազգութիւնն կորսնցնել, սա ժառանգականութեան օրինաց հակառակ է...:

Սապահէտտինի[28] ծրագիրն մեզի աւելի նպաստաւոր կը թուի. եթէ նա անկեղծ է մենք աւելի անոր յարելու եմք. ի՞նչ կը կարծես այս մասին: Վերջապէս Ահմէտ Րիզային առաջարկեցի Փարիզի մէջ Օսմանցի այլազան տեղերէ Congrès մը կազմելու աշխատի. իցի՛ւ թէ կարելի ըլլայ եւ արդիւնաւոր:

Մերիններն ջերմիւ ու յարգանօք կ'ողջունեն զՁեզ եւ Ձերիններն, եւ համբոյներ կը յղեն Ձեր աղջնակին: Անահիտն ու Մինուաշը կը համբուրեն ամենքդ:

Միշտ Ձերդ
Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յաւելուած 1907 Մարտ 14ի նամակիս[29]

- 1905ի սկիզբներն Կ. Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ հայոց վիճակն նկարագրած եմ: Այդ տեղեկագիրս հրատարակուած է տեղւոյս "Լուսաբեր"ին մէջ Արծրունի ծածկանուան տակ. խմբագրութիւնն ինչ ինչ յապաւումներ ըրած ըլլալուն զայն ամբողջութեամբ տետրակաւ մը հրատարակել տուի աստ: "Լուսաբեր"ի վարչութենէն զատ ոչ ոք գիտէ թէ դա իմ գործն է եւ պէտք չէ որ գիտնայ: Տետրակին վրայ Հայկական Տպարան Փարիզու գրուած է. պէտք է կարծուի թէ՝ սա 'ի Փարիզ հրատարակեալ է, անկէ պէտք է ղրկուի հայ թերթերու ու հանդէսներու, եւ Փարիզի մէջ ի վաճառ հանուի, եւ սա կարելի կրնայ ըլլալ Ձեր աջակցութեամբ:

Ներկայիս հետ թղթատարութեան կը յանձնեմ այդ տետրերէն 100 օրինակ (4 ծրարաւ) զորս ընդունելնուդ ներփակ ցուցակի լրագրերու, հանդէսներու եւ անձանց կը յղէք մէկ մէկ օրինակ: Իւրաքանչիւր օրինակի ետեւ կողքին վրայ գրելով սապէս. «Տետրակէս ուզողք բաւ է որ մեզ ղրկեն 'ի Փարիզ Poste Restant A. B No 12 հասցէով կէս Ֆրանգ կամ համարժէք նամակադրոշմ»: Սա ոչ թէ վաճառմամբ շահ մ'ունենալու համար է, այլ հետաքրքրութիւն արթնցնելու եւ ինքնութիւնս ծածկելու համար: Եթէ քովիններդ հատնին ուրիշներ կը ղրկեմ. 500 հատ տպել տուած եմ[30]:

Գուցէ նախապատիւ կ'ըլլայ որ Մարսիլիոյ "Արմենիա"յի[31] միջոցաւ ալ վաճառեմք, ի՞նչ կ'ըսէք:

Կը խնդրեմ որ անունս գաղտնի մնայ եւ եթէ հնար է նոյնիսկ Ձերիններէն:

- Ա՛յս տետրակներու մասին ըլլալիք ծախսերուն հաշիւն բռնեցէք, կը հաշուակցինք:

- Շնորհակալութիւն:

Ն.Տ.

Յ.Գ.- Յանկն յետ գործածութեան ինձ ղրկելնիդ կը խնդրեմ:

Է.

'Ի Գահիրէ 6 Ապրիլ 1907
5 Rue Faggalah

Ազնուափայլ Տիկին Տ. Զ. Եսայեան
'ի Փարիզ

Գերազնիւ Բարեկամուհիս,

Ստացայ Մարտ 26ի գիրդ, սակայն դեռ չհասաւ Le Bonի գործն: Յուսամ թէ "Արծրունի"ի ծրարներն ղրկուած են տրուած հասցէներուն, յաւելլով անոնց կողքին վրայ գրուելիքն: Ըսէք խնդրեմ Ձեր կարծիքն այս տետրակի նկատմամբ:

Տիար Յ. Իսկէնտէրէ նամակ առի, կը ցաւիմ որ Հ.Բ.Ը.Միութեան համար տեղւոյդ մէջ մասնաճիւղ մը կազմելու գործին գլուխ կենալ կը մերժէ: Այս առաջարկն ըրի՝ նախ իր այդ գործին համար աշխատակցելու Ձեզ ըրած

խոստումէն քաջալերեալ, եւ երկրորդ Պօղոս փաշային առաջարկութեամբ: Աւասիկ իրողութիւնն: Փաշային հետ մասնախումբերու կազմութեան համար գրուած միքանի նամակաց եւ մանաւանդ տիար Էգնայեանին ղրկուածին անպատասխանի մնալու մասին խօսելով՝ ըսի թէ՝ իցիւ թէ տիար Յ. Իսկէնտէրի ղրկէինք Փարիզի մասնաճիւղի համար գրուած նամակն. փաշան անմիջապէս խօսքս ընդհատելով ըսաւ, «այո՝ ես զայն կը ճանչնամ, շատ ազգասէր ու ազնիւ մարդ է, ստէպ հայրս տեսնալ կու գար, ան մեր գործն կը տեսնար»: Այս խօսքերէն քաջալերուած ըսի թէ «կը թոյլատրէ՞ք որ մասնաճիւղի կազմութեան համար տիար Իսկէնտէրի գրենք անցեալ տարուան ղրկածնուս նման», ըսաւ «այո, եւ անմիջապէս»: Ուստի եւ անցեալ տարուընէ ստորագրուելով մնացած միակ գիրն փաշային հաւանութեամբ իրեն ղրկեցի:

- Այս խօսակցութեան ատեն չյանդգնեցայ Ձեր անունն առաջ քշել, մանաւանդ որ գոնէ անգամ մը իսկ դիտած չէր զՁեզ:

- Այս իրողութիւնն բացատրէ տիար Իսկէնտէրի, արդէն ես ալ պիտի գրեմ, ու համոզէ զայն որ գլուխ կանգնի այս գործին, եւ Ձեր ու մեր խումբերու աջակցութեամբ կազմէ Փարիզի մասնաճիւղն:

- Մենք ամենքս լաւ ենք: Քեզ պէս մերիններն Պուլկարիա կը մեկնին գուցէ անկէ Օր. Հարենց[32] Փարիզ գայ:

Աիմէտ Րիզան ինձ նամակ մը գրած է, շատ փափուկ է դիրքս, պէտք է այնպիսի նրբութեամբ պատասխանել որ մեր վրայ որեւէ պատասխանատուութիւն չբերէ:

Յարգանօք ողջունելով զՁեզ եւ Ձերիններն մնամ Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Ը.

Ի Գահիրէ 24 Ապրիլ 1907
5 Rue Faggalah

Ազնիւ Բարեկամուհիս,

Ստացայ ներկայիս 16 թուակիր գիրդ: Ընդունած եմ եւ Le Bonի գործն: Փոյթ չէ թէ միւս ուզած գործերս չղրկէք կամ աւելի ուշ հասնին ինձ, խնդրեմ սակայն որ Bibilothèque de Phil. Scientifiqueի շարքին Lucien Poincaréի[33] "La Physique Moderne sur Evolution" գործն ինձ ղրկէք:

Շնորհակալութիւն Արծրունիի տետրերուն մասին ձեր ստանձնած ձանձրութեանց: Կը փափագիմ որ այդ հրատարակութիւնն ծաւալի որչափ հնար է. խոհեմութիւնն կը պահանջէ որ ես երբեք երեւան չ'ելնեմ, եւ բոլոր բեռն Դուք ստանձնէք, ուստի եւ Ձեզ կը մնայ թղթատարութեան հանդիպիլ մերթ տեղեկանալու համար թէ՝ խնդրանք կայ եւ կամ որեւէ պատասխան եկած է:

Թերթերուն մէջ բան մը չտեսնուեցաւ ցարդ, "Լուսաբեր" ծանոյց միայն այդ տետրակի հրատարակութիւնն եւ ոչ այլ ինչ: Չգիտեմ ինչ ընել որ թերթերն փոքր ինչ խօսին անոր մասին. արդեօք կարելի չէ՞ որ

"Անահիտ"ին[34] մէջ անոր մասին առողջապէս բան մը գրել տաս: Լաւ կ'ըլլայ եւ կարծեմ որ 10-20 օրինակ մը Մարսիլիոյ "Արմենիա"ին ղրկէք %25 զեղչ խոստանալով գուցէ դա խայծ մ'ըլլայ: Ես դրամական արդիւնք չեմ սպասեր՝ այլ ծաւալում:

- "Լուսաբեր"ի վարչութեան կը հաղորդեմ Ձեր իղձն եւ գոհացում կը տրուի Ձեզ. կը խորհիմ միայն որ դուք հաճիք մերթ բաներ մը գրել անդ՝ գոնէ կատղեցնելու համար Լ.Բ.ն եւ իրեններն[35]:

- Կը ցաւիմ որ Հ.Բ.Ը.Միութեան համար տեղւոյդ մէջ կազմուելիք մասնաճիւղի գործն այդչափ կը դժուարանայ: Կը յուսամ թէ տիար Յ. Իսկէնտէր իմ իրեն ուղղած վերջին նամակէս ազդուած է, եւ Ձեր կողմանէ փոքր ճիգ մը զայն ի գործունէութիւն պիտի մղէ: Առ այս Ձեր յուսատու լուրերուն կը սպասեմ:

- Վերջապէս Ահմէտ Րիզային նամակին պատասխանեցի, բառերով, ուռուցիկ խօսքերով լեցուն անիմաստ գիր մը ուղղեցի. ուրիշ կերպով չէի կրնար ընել, թէ մի գուցէ այդ թուղթս իրենց համակրական եւ կամ աւելի հետեւելու պաշտօնական խոստում համարին: Տեսնալուդ իրենց վրայ ըրած ազդեցութիւնն տեղեկացիր ու ինձ հաղորդէ:

- Ահմէտ Րիզան ընդունելու համար մեր տունն հաւաքատեղս էին Արփիար[36] (Հին Հնչակեան), Վ. Թէքէեան[37] (քաշուած Վերակազմեալ), Նաթանեան[38] (Արմենական), Տոք. Շամլեան[39] (Դրօշակեան), Ապահ[40], ատամ[նաբուժ] Քէչէճեան[41], Ճեպէճեան[42] (նոր գործիչ Հնչակեաններ), Վ. Քիւրքճեան[43] (պահպանողական): Բնականաբար կարծիքներն այլազան էին քաղաքավարութեան կեղեւով պատեալ... եւ կը զարմանամ որ Ահմէտ Րիզան շատ գոհ մնացեր է մեր անգոյն խօսքերէն եւ խուսափողական պատասխաններէն:

- Մերիններն մեկնեցան, ես առանձինն մնացի ու կը ճգնիմ եւ կ'աշխատիմ[:]

Ջերմ բարեւներ եւ յարգանքներ Ձեզ, Ձեր ազնիւ ամուսնոյն եւ քրոջ: Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Խնդրեմ հաճեցէք Librairie Baillier et filsի հանդիպելով հարցնել թէ՝ իրենց հրատարակած Encyclopédie agricoleի շարքէն Agricultureի[44] հատորն ե՞րբ լոյս պիտի տեսնէ. անհամբեր կը սպասեմ:

Նոյն

Թ.

Ի Գահիրէ 31 Մայիս 1907
5 Rue Faggalah

Ազնուափայլ Տիկին Զ. Տ. Եսայեան

ի Փարիզ

Ազնիւ Բարեկամուհիս,

Ձեզ յղած վերջին նամակացս պատասխաններն շատ ուշացան: Այդ գրերով խնդրած էի ի մէջ այլոց ինձ յղել օրինակ մը Bibliothèque de Philiosophie Scientifiqueի հաւաքածոյէն Lucien Poincarèի “La Physique Moderne sur Evolution” անուն գործէն: Եւ հանդիպելով J.B. Bailliere et filsի գրավաճառանոցն, տեղեկանալ թէ իրենց հրատարակած Encyclopédie Agricoleի հաւաքածոյէն “Agriculture”ի վրայ խօսող հատորն հրատարակուած է թէ ո՛չ, եթէ այո՛, թող ընդփոյթ ինձ յղեն տրցակ մը որոյ արժէքն արդէն իրենց ղրկած եմ, եւ եթէ չէ հրատարակուած՝ ե՞րբ լոյս կը տեսնէ:

Ներկայիս կը կրկնեմ առ այս խնդիրքս, եւ անհամբեր այդ հատորներն եւ կամ անոնց մասին տեղեկութեանց կը սպասեմ:

- Ձեր գրութիւններն կը կարդամ [անընթ. մէկ բառ] հանդէսներու մէջ, ինչպէս ըսած եմ՝ փափագելի է որ անոնցմէ երբեմն եւ տեսնուին "Լուսաբեր"ի մէջ:

- Տեղւոյս "Լսարան Ընթերցատան" կողմանէ հրատարակելի գրական հատորի գործն մնացած է, զի բաւական թուոք գրութիւններ չհասան:

- Հ.Բ.Ը.Միութիւնն օր քան զօր կը բարգաւաճի ու կը ծաւալի. ունիմք առայժմ 7000 եգ. ոսկի պահեստի գումար եւ ամսական 142 ոսկիի եկամուտ: Միամեայ տեղեկագիրն մամլոյ տակ է, եւ քիչ ատենէն կ'ընդունիք:

- Ի՞նչ եղաւ այս խնդրոյն մասին Ձեր ջանից արդիւնքն: Գիտէք թէ տիար Յ. Իսկէնտէր իր յոգնած ըլլալը պատրուակելով կը մերժէ ստանձնել նախաձեռնութիւնն: Կը սիրէինք որ Դուք համակիրներու խումբ մը ստեղծած ըլլայիք եւ փաշային տեղդ գալուն գործին մղում մը տայիք: Փաշային զաւակն՝ Առաքել պէյ՝ խոստացած է Փարիզ հասնելուն առ այդ աշխատիլ, անշուշտ առանձինն կարող չէ բան մ'ընել. եթէ համակիրներու խումբ մը գոյութիւն ունենար՝ անոնք կը ներկայանային եւ խնդիրն տարբեր ձեւ մը կ'առնէր: Մեր ընկերներէն Աղաթոն[45] պէյ եւ Անդրանիկեան[46] եւս Փարիզ պիտի գան եւ կ'ուզեն բաներ մ'ընել՝ սակայն առանց առաջնորդի հաւատք չ'ունիմ որ որեւէ յաջողութիւն մ'ունենան:

- Գիտէք թէ մերիններն Փիլիպէ մեկնած են եւ Պալքաններու զովութիւններն կը վայելեն, իսկ ես աստ կը խորովիմ:

- Տեղւոյս ծանօթ խառնակիչներն ամենայնիւ ընկճուած են, եւ դեռ ունին կրելիքներ:

- Րիզայ պէյ նամակաւ մը խնդրած էր որ աստ իրեն հետ բանակցող հայ երիտասարդաց խումբն իր խորհրդակցութեանց արդիւնքն իրեն հաղորդէ, այսինքն պաշտօնապէս իրեն յարի քաղաքավար նամակաւ մը փոխանցուի այդ առաջարկի մասին: Կ'երեւայ թէ գոհ չէ մնացած, մանաւանդ թէ՝ իմացած է որ մտադիր եմ Սապահէտտինի կուսակցութեան յարիլ... այս վերջին գրոյն չպատասխանեցի, թող վստահ ըլլայ թէ՝ առայժմ որեւէ խումբի չեմ պատկանիր:

- Սպասելով Ձեր պատասխանագրոյն կամ եւ մնամ յարգանօք Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ջերմագին բարեւ եւ յարգանք Ձեր ազնիւ ամուսնոյն:

Նոյն

Յ.Գ.- Գոհ պիտի թողուք զիս եթէ հաճիք գրել Ձեր գործոց եւ առողջական վիճակի մասին:

Նոյն

Ժ.

Ի Գահիրէ, 10 Յուլիս 1907
5 Rue Faggalah (Caire)

Ազնուափայլ Տիկին Տ. Զ. Եսայեան

Ի Փարիզ

Ազնիւ Տիկի՛ն,

Շուրջ երկուքուկէս ամիսէ իվեր Ձեզ ուղղած գիրերս անպատասխանի կը մնան: Չգիտեմ ինչի՞ վերագրել պատճառն:

Կը ցաւիմ որ Ձեզ ապսպրած 3 ֆրանկնոց գիրքն (Physique Modèrne) չղրկեցիք ցարդ, եւ Agricultureի հրատարակութեան մասին լուր մը չտուիք: Այդ երկու գործերու նկատմամբ այսօր իսկ ուղղակի հրատարակչաց կը գրեմ: Ուստի այլեւս այդ ձանձրոյթէն զերծ կը մնաք:

Այս օրերս դրամական անձկութիւն ունենալուս շատ գոհ պիտի մնամ եթէ հաճիք Ձեզ տուած հինգ Անգլ. ոսկւոյ գումարն ընդհուպ ինձ հասցնել, զեղչելով անշուշտ Ձեր l'Evolution de la Matièreի, եւ Արծրունիի տետրերու առաքման համար ըրած ծախսերն:

Բարեւներ Ձեզ եւ Ձեր ամուսնոյն

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Մի քանի թերթեր միայն ծանուցած են Արծրունիի տետրերն ընդունելնին, արդեօ՞ք միւսներ դեռ առած չեն:

Նոյն

ԺԱ.

Ի Գահիրէ, 1 Օգոստոս 1907
5 Rue Faggalah 5

Գերազնիւ Տիկի՛ն,

Ստացայ Յուլիս 9 եւ 18 թուականակիր գրերդ որպէս եւ առաջնոյն հետ ապսպրած գիրքս եւ ընդ երկրորդին 93 Ֆր.ի գումարն: Շնորհակալութիւն:

Վերջին նամակս սրտմտալից կը գտնէք, անշուշտ դա եղած չէ նպատակն, միայն գուցէ փոքր ինչ չոր ոճով գրած ըլլամ իբր հետեւանք փոքրարժէք գրքի մը համար 2,5 ամսուան սպասման, եւ յուսամ թէ՝ Դուք զձեզ իմ տեղս ինքնադրելով կ'արդարացնէք զիս:

Mr. Cilliere[47] կարծեմ ցարդ բան մը գրած չէ տեղւոյս հիւպատոսին, զի այս խնդրոյ մասին Mr. De Reffyի գրած թուղթս անպատասխանի մնաց:

Նոր վէպիդ[48] մասին լսեցի, սակայն չտեսայ, կը շնորհաւորեմ եւ ֆրանսերէնի վաղընդփոյթ տպագրումն կը մաղթեմ:

- Ռազմիկէն[49] զատ այլու բան մը չտեսայ Արծրունիի տետրին մասին: Կովկասի եւ Ամերիկայի հայ թերթերն ու հանդէսներն պէտք էր որ հետաքրքրուէին: Տեսնանք Անահիտ ի՞նչ կը գրէ:

- Աղաթոն պէյ Զուիցերիա է եւ Անդրանիկեան աստ կը գտնուի: Պօղոս փաշան կարծեմ Փարիզ է դեռ:

Ընդգրոյս Ձեզ կը յղեմ Միութեան միամեայ տեղեկագրէն օրինակ մը: Ասկէ Անահիտին ալ ղրկուած է:

- Մերիններն գիւղէն Ֆիլիպէ իջած են: Կինս, որ ջերմէ կը տառապէր սկսած է բարելաւիլ, փոքրերս լաւ են, ես տկար եմ:

Ջերմիւ ողջունելով զՁեզ եւ Ձերիններն մնամ յարգանօք

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

ԺԲ.

Ի Գահիրէ, 10 Դեկ. 1907
5 Rue Faggalah, Caire,

Ազնուափայլ Տիկին Տ. Զ. Եսայեան
'ի Փարիզ

Ազնիւ Բարեկամուհիս,

Ստացայ Դեկ. 2ի գիրդ: Տեղեկացած էի արդէն Պօլիս դարձիդ, նախ կը յուսայի թէ շուտով կը դառնաք, սակայն տեսնալով թէ կ'ուշանաք՝ վերջերս գրեցի Ձեր ազնիւ ամուսնոյն կարգ մը տեղեկութիւններ խնդրեցի եւ մի քանի ապսպրանքներ ըրի: Յուսամ ընդունած է գիրս:

Ես Ձեր դէմ չեմ վշտացած եւ արդէն պատճառ մ'ալ չկար, միայն նամակացս պատասխանելու եւ յանձնարարութիւններն կատարելու մասին նէկլիժանսնիդ[50] մեղադրած էի: Տեղի չկայ առ այդ անդրադառնալու:

- Առողջութիւնս բաւական լաւ է: Կինս շուրջ երկու ամիսներէ իվեր դարձած է զաւակներովս: Վերջերս փոքրներս անհանգստութիւններ ունեցան, այժմ լաւ են:

- Օր. Հարենց Փարիզ կը գտնուի, հասցէն է 3 Rue Chartilly: Պատկերնիդ իրեն կը ծանուցանեմ այս օրերս:

- Օր. Միւենտիզեան[51] կը փափագէր գալ ձմեռ մը աստ Եգիպտոս անց[ը]նել. մոռցա՞ծ է իր մտադրութիւնն: Եթէ կարելի է յիշեցէք իրեն իմ կողմանէ այս հարցումս: Թող գայ:

- Լ.Լ. ամառն Կովկաս գնաց ու ապա Փարիզ, եւ կը յուսայի թէ տեսած կ'ըլլաք զինքն: Իր թերթն փակուեցաւ. գործ չունի, անշուշտ նորանոր չարութիւններ կը նիւթէ:

- Գիտէք թէ ո՞վք են 'ի Փարիզ այդ խմբակի համակիրներն, Չոպանեանէն զատ:

- Արզուեանի[52] ու՞ր գտնուելուն մասին լուր ունի՞ք: Կ'ըսեն թէ Պոլիս է, թէպէտ ինձ անհաւատալի կը թուի: Վերջերս Պոլիսէն

դրամապահանջական գրեր հասան աստ, որք անշուշտ այդ խմբի ճիւղէն են, եւ կամ ներկայացուցիչէն: Ա[ստուա]ծ շնորհք տայ:

- Արծրունիի տետրակին սփռումն աւելի քան երբեք կարեւոր է, զի Օրմանեան Կաթողիկոսական քանտիտա[53] կը ներկայանայ, եւ իր յաջողութիւնն ապահովելու համար ամէն միջոցներ 'ի գործ կը դնէ:

- Կ'երեւի թէ այդ տետրերն Կովկաս հասած չեն: Վերջերս Կ. Բասմաջեան[54] այդ տետրերէն ինձմէ կը պահանջէր օրինակ մը ղրկեցի, այն ալ ընդունած ըլլալու չէ: Ինչ որ է, կրցածնուդ չափ աշխատեցէք որ այդ տետրակներն սփռուին ժողովրդեան մէջ:

- Եթէ տեսնալու առիթ ունենաք Ալի Րեզային, Չերազին[55] եւ Իսկէնտէրին յարգանքներս յիշեցէք:

- Ալի Րեզան իր թերթէն միշտ կը ղրկէ, շնորհակալ եմ. սակայն հայոց մասին շատ խայթող է:

- Յուսամ թէ Ձեր յառաջիկայ նամակաւ իսկ պիտի գրէք Կ. Պոլսոյ մէջ ըրածնիդ եւ անդ տեսածնիդ:

Ներողութիւն խնդրելով Ձեզ տուած [1 անընթ. բառ] համար, կը մատուցանեմ իմ եւ կնոջս ջերմագին յարգանքներն ու բարեւներն, եւ խնդրեմ որ զանոնք ներկայէք եւ Ձեր ազնիւ ամուսնոյն:

Ձերդ բարեացակամն Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Ընդ գրոյս թղթատարութեան կը յանձնեմ օրինակ մը այն բանախօսութենէն, զոր ըրի 'ի Լսարանս Ընթերցարանին Գահիրէի[56], Ձեր աստ գտնուած ատեն:

Նոյն

ԺԳ.

'Ի Գահիրէ, 27 Փետր., 1908
5 Rue Fagallah 5

Ազնուափայլ
Տիկին Զ. Տ. Եսայեան
'Ի Փարիզ

Ազնիւ Տիկի՛ն,

Ժամանակին ստացայ Ձեր Յունուար 8 թուականակիր նամակն եւ ղրկել տուած trousseն[57], սակայն յաջորդ օրն ճամբայ հանել խոստացած գիրքն դեռ ընդունած չեմ: Այդ առողջապահական գործն ընդունելէ ետք պատասխանելու մտադրութեամբ ուշացուցի ցարդ իմ գիրս: Մի քանի օրեր առաջ ենթադրելով թէ եկած ու թղթատարատունն մնացած է, դիմումներ ըրի, սակայն արդիւնք չունեցաւ: Ուստի եթէ ցարդ ղրկած չէք ճամբայ հանելնիդ կը խնդրեմ:

Օր. Միւհենտիզեան հոս է, երկու եօթնեակէն դէպ 'ի Կ. Պոլիս կը մեկնի, մտադիր չէ կողմդ գալու:

Պատիւ ունիմ ծանուցանել թէ՝ ամիսէ մ'իվեր աղջնակ մ'եւս ունեցած եմ ու մայրն ու նորածինն քաջառողջ են:

Լսեցիք հաւանականաբար Արփիարի սպանման մասին: Եգիպտահայն առ այս խորապէս յուզուած է: Յաւալի է որ յեղափոխական նուիրական անուան տակ ծածկուած խումբեր փոխան հայուն ազատագրութեան ջանադիր ըլլալու՝ ազգին օգտակար անդամներն ու բարերարներն մէկիկ մէկիկ կը սպանեն: Ա[ստուա]ծ շնորհ տայ:

Հաճեցէք խնդրեմ ընդունիլ իմ եւ կնոջս յարգանքներն ու բարեւներն եւ մատուցէք զայն Ձեր ազնիւ կողակցին:

Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Անշուշտ ի Կ. Պոլիս մեր բարեկամ հիւպատոսն տեսաք. իմ մասին տեղեկութիւններ հարցու՞ց, եւ Դուք խնդիրքս պարզեցիք իրեն: Միշտ իր յանձնարարագրոյն կը սպասեմ:

Նոյն

ԺԴ.

'Ի Գահիրէ, 27 Մարտ, 1908

5 Rue Faggalah 5

Ազնուափայլ Տիկին Զ. Եսայեան

'Ի Փարիզ

Ազնիւ Բարեկամուհիս,

Ձեր Յունուարի սկիզբներն գրած նամակին անմիջապէս պատասխանեցի, ու որչափ կը յիշեմ ծանուցի Colinի աշխատանոցէն Ձեր ղրկել տուածի ստացումն, սակայն այդ նամակիդ յաջորդ օրն իսկ ճամբայ հանել խոստացած առողջապահութեան գործն չ'ընդունիլս ծանուցած էի, ու մինչեւ հիմա ալ առած չեմ: Ես միշտ յուսալով թէ ճամբան է ուղղապէս չեմ ապսպրեր: Անկէ վերջ քառթով մը խնդրած էի եւ յղեցինք la lutte contre les microbes, par le Dr. Etienne Burnet[58], Librairie Armand Colin Rue 5 Mézire 5[59] գիրքն որ կարծեմ 3 ֆր. է այդ գիրքն ալ ընդունած չեմ: Արդ՝ ենթադրելով թէ գուցէ տեղափոխութեան հետեւանօք նամակներս Ձեզ չեն հասնիր՝ որոշեցի ներկայ գիրս քենիիս միջոցաւ Ձեզ ղրկել ու խնդրեմ գրեցէք ինձ թէ՝ ընդունած է՞ք նամակներս, պատասխանած է՞ք անոնց, ղրկած է՞ք ուզած երկու գիրքերս: Եթէ այո՛ աստ խստիւ պահանջեմ, ու եթէ ո՛չ կամ հաճեցէք ընդհուպ ինձ հասցնել, եւ կամ եթէ ի վիճակի չէք՝ հոգ չէ՝ ըսէք քենիիս որ ինքն ղրկէ: Կարծեմ այս երկու գիրքերս առ առաւելն 8 ֆ. ըլլալու են:

- Մենք բաւական լաւ եմք, կինս շատ լաւ յիշատակ մը պահած է Ձեր մասին, ու ինք կը յանձնարարէ Ձեզ բարեւել: Երկու ամիս առաջ աղջիկ զաւակ մ'ալ ունեցայ, Աստղիկ-Աշխէն անուանեցինք. շատ քաջառողջ է:

- Մեր ամէնուն առողջութիւնն լաւ է, ես միշտ գիշերներն թուղթեր կը մրոտեմ, որք գուցէ օր մը իրենց ընկերներու հետ մուկերու կեր ըլլան...:

- Ա. Արփիարի սպանման հետեւանք յուզումներն դադարած չեն աստ ցարդ, եւ ընդհակառակն երթալով կը սաստկանայ, նոր բարդութիւններ երեւան կ'ելնեն, ուր պիտի տանի զմեզ այս տռամին.....

Վերջերս կարմիր տետրակ մը ձեռքս հասաւ, յորում ի մէջ այլոց Չօպանեանի՝ Վահէ Արզուեան խմբակի համակիր-աջակից, ու անդամակից ըլլալն կ'ապացուցուի. աչքերուս չհաւատացի, ու դեռ չեմ ուզեր հաւատալ, սակայն գոնէ առերեւոյթն ցաւալի իրողութիւն մը կը կարծուի... ի՞նչ է Ձեր կարծիքն առ այս: Այդ տետրակին մէջ եւ այլուր մի փարիզաբնակ Պարսամեան եւս կը յիշուի, ո՛վ է այդ անձն: Այս մասին կը փափագիմ Ձեր կարծիքն իմանալ: Գիտէք անշուշտ թէ՝ Լ.Լ. ասկէց հեռացած է ըստ ոմանց Ամերիկայ եւ ըստ այլոց Փարիզ կը գտնուի: Եթէ տեղդ ալ ըլլայ չեմ կարծեր որ քեզ այցելելու [1 անընթ. բառ] ունենայ:

- Կաթողիկոսական ընտրութեան հարցն ազգայինճիներն կը զբաղեցնէ: Օրմանեան իր հաւաքած գումարներն իր քանտիտայութիւնն յաջողցնելու կը գործածէ: "Մշակ[60]" եւ "Հովիւ[61]" հանդէսն Օրմանեանի[62] թմբուկն կը զարնեն, բոլոր երիտասարդ առաջնորդներուն խոստացած է զիրենք եպիսկոպոս ձեռնադրել, ուստի եւ անոնք Օրմանեանի քուէ պիտի տան, ի մի բառ ամէն միջոց կը գործադրուի ժողովրդեան ձայնն կապտելու համար, այսուամենայնիւ յուսահատած չեմ եւ կարծեմ թէ վերջիվերջոյ, Իզմիրլեան[63] պիտի ընտրուի՝ եւ գուցէ վաւերացուի ալ:

- Գալով մեր Միութեան՝ եթէ այս ամառ կողմդ գամ պիտի փորձեմ մասնաճիւղն կազմել, եւ անշուշտ Ձեր աջակցութիւնն ալ ինձ օգտակար պիտի ըլլայ:

Իսկ Դուք ի՞նչ կ'ընէք, ի՞նչ ջուրի վրայ է Փարիզի միւսներու "Մասիս" ակումբն: Կաթողիկոսական խնդրով կը պարապի՞ Փարիզու հայս:

Սպասելով Ձեր պատասխանագրոյն եմ եւ մնամ յարգանօք Ձերդ

Տոք. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ.- Կ. Պոլիս գտնուած ատենդ առիթ ունեցա՞ր տեսակցելու մեր բարեկամ հիւպատոսին հետ: Խօսեցա՞ր իմ մասին: Իրեն յանձնարարագրոյն կը սպասեմ ցարդ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Գրող, ազգային-հասարակական գործիչ, բնագիտութիւն, ապա՝ բժշկութիւն ուսանած Ֆրանսա: Հիմնադիրն է հայերէն բնագիտական առաջին հանդէսին՝ *Գիտական Շարժումը* (1885-7): Ընտանիքը Սեբաստիայէն Պոլիս կը տեղափոխուի 1869ին, իսկ 1878ին իր Չատրճեան ազգանունը կը փոխէ Տաղաւարեանի: 1908ին սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կը վերադառնայ Պոլիս, կ'ընտրուի Սեբաստիոյ *մեպուս*: Հիմնադիրներէն է Իթթիլաֆ Կուսակցութեան (աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Յ.Յ. Տաղաւարեան, *Ազգաբանութիւն Սեբաստիոյ Չատրճեան Գերդաստանի/Genealogical Tree of the Chaderjian Clan of Sivas*, Նիւ Եորք, Տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1957):

[2] Տաղաւարեան Այաշէն տարուած է Հալէպ, ուրկէ Յունիս 10ին, Զօհրապի եւ Վարդգէսի հետ, դէպի Տիարպեքիր ճամփուն ընթացքին նահատակուած է:

[3] Տաղաւարեանէն այլ փունջ մը նամակներ տե՛ս՝ Միհրան Մինասեան, «Եօթը Անտիպ Նամակներ՝ Բժ. Նազարէթ Տաղաւարեանէն Մկրտիչ Անդրանիկեանին (1908-1909)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԲ.*, Պէյրութ, 2002, էջ 307-21:

[4] Տաղաւարեան բանտարկուած էր 1896ին (չորս ամիս) եւ 1900ին (15 օր): Երկրորդ բանտարկութիւնը կարճատեւ կ'ըլլայ, որովհետեւ Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատունը կ'առարկէ թէ ան Պոլսոյ Ֆրանսական Հիւանդանոցին բժիշկն է: Յիրաւի, Տաղաւարեան իբրեւ օժանդակ բժիշկ այնտեղ պաշտօնակոչուած էր 1897ին:

[5] 12 Յունուար 1907ին, Տաղաւարեանի՝ Գահիրէի Լսարան-Ընթերցատան մէջ տուած բանախօսութիւնը՝ «Մանրէք Եւ Անոնց Շահատակութիւններն», նոյն տարին իսկ կը հրատարակուի 27 էջանի գրքոյկի ձեւով, իբրեւ «Գ. Հրատ. Լսարան Ընթերցատան Գահիրէի», Գահիրէի Արարատ տպարանէն: Այլ բանախօսութիւն մը՝ տրուած 18 Յուլիս 1908ին (դարձեալ Գահիրէի Լսարան-Ընթերցատան մէջ)՝ «Հայոց Կաթողիկոսութիւնն Եւ Այժմու Կաթողիկոսի Ընտրութիւնն» վերնագրով, կը հրատարակուի 45 էջանի գրքոյկի ձեւով, իբրեւ «Դ. Հրատ. Լսարան Ընթերցատան Գահիրէի», Գահիրէի Կամպեթթա տպարանէն: Այս գրքոյկը կ'ունենայ նաեւ 22 էջանի այլ հրատարակութիւն մը, դարձեալ Գահիրէի մէջ, 1908ին, սակայն ասոր տպարանը կը մնայ անծանօթ (*Հայ Գիրքը Եգիպտոսի Մէջ 1888-2011. Մատենագիտական Ցանկ*, կազմ.՝ Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան, Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանի Բօլ Քիլիտճեան Հրատ. Ֆոնտ, Գահիրէ, Տպ. Նուպար, 2012, էջ 10-11):

[6] Տաղաւարեան ՀԲԸՄ հիմնադիր վարչութեան ատենադպիրն ու 1905-08 շրջանի ընդհանուր քարտուղարն էր:

[7] Շեշտակիօրէն ուշագրաւ ու դիպուկ է Տաղաւարեանի եզրայանգումը թուրք ազատականներուն՝ արեւմտահայութեան հանդէպ ունեցած ծրագրին: Ըստ իրեն «անոնք կ'ուզեն զմեզ քրիստոնեայ թուրքերու վերածել, մենք տարբեր կերպով կը խորհիմք: 40 դարու պատմութիւն ունեցող ազգ մը դիւրաւ չկրնար իր եսն, իր առանձին ազգութիւնն կորսնցնել...» (տե՛ս՝ նամակ Զ.):

[8] Ուր Նոր Թուրքիոյ մէջ հայոց, թէ այլ փոքրամասնութիւններու եւ թուրքերու միջեւ յարաբերութիւնները, անոնց քաղաքական տեղի ու դերի, արդարութեան վերահաստատման եւ այլ ազգային թէ ներօսմանական խնդիրներ մտորումի թէ քննարկումներու նիւթ կը դառնան:

[9] Ո՛չ Գոհար Ազնաւուրեանի կազմած ու ծանօթագրած *Արեւմտահայ Գրողների Նամականի* (Գրական Ժառանգութիւն [մատենաշար], գիրք IV, ԵՊՀ Հրատ., Երեւան 1972), ո՛չ ալ Արփիկ Աւետիսեանի կազմած եւ ծանօթագրած *Զապէլ Եսայեան, Նամակներ* (Գրական Ժառանգութիւն [մատենաշար], [գիրք] 12, ԵՊՀ Հրատ., Երեւան 1977) հատորներուն մէջ հանդիպեցանք Տաղաւարեանի ուղղուած որեւէ նամակի:

[10] Պայրամեան չի յիշատակեր Տաղաւարեանի այս գիրքը՝ իր *Հայ Գիրքը Եգիպտոսի Մէջ 1888-2011. Մատենագիտական Ցանկ* հատորին մէջ: *Ով Ով Է. Հայերը* նոյնպէս չի յիշատակեր այս մասին (*Ով Ով Է. Հայեր, Կենսագրական Հանրագիտարան, Հտր. Երկրորդ*, գլխ. խմբ. Յ. Այվազեան, Հայկական

Հանրագիտարան Հրատ., Երեւան, 2007, էջ 562-63): Հայաստանի Ազգային Գրադարանի «Համահաւաք Գրացուցակ»ը ի յայտ բերաւ հատորին գոյութիւնը հինգ վայրերու մէջ՝ Մաշտոցի Մատենադարան (համար 3232, երկու օրինակ), Սարդարապատի Ազգագրութեան Թանգարան (թիւ 63.3(2Հ) / Ա-885, մէկ օրինակ), Հայաստանի Ազգային Գրադարան (թիւ 9(47.925) Ա-88, տաս օրինակ), Երեւանի Պետական Համալսարանի Գրադարան (թիւ 9(566) Ա-88, մէկ օրինակ (http://armunicat.nla.am/cgi-bin/koha/opac-search.pl?idx=&q=%D5%80%D5%A1%D5%B5%D6%84+%D4%BB+%D4%BF.+%D5%8A%D5%B8%D5%AC%D5%AB%D5%BD&branch_group_limit= նայուած՝ 21 Փետրուար 2019): Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանը ունի երկու օրինակ:

[11] Յօդուածաշարքը լոյս տեսած է 15 Յունիսէն 5 Սեպտեմբեր 1905ի թիւերուն մէջ (Արծրունի, «Զեկոյց», *Հայք ի Կ. Պոլիս Քսաներորդ Դարու Սկիզբը*, Փարիզ, Հայկական Տպարան, էջ 3):

[12] Դժուարընթեռնելի բառ, գուցէ՝ տարակայութեամբ:

[13] Բարապան:

[14] Տաղաւարեանի բնակարանը բազմիցս ենթարկուած էր խուզարկումներու: Անտեղեակ ենք այդ սնտուկներու ճակատագրէն: Ըստ կարգ մը տուեալներու, «Տոքթոր Տաղաւարեանի բոլոր ձեռագիրները...1936ին ՀՕԿի միջոցաւ ղրկուած են Հայաստանի Պետական Թանգարան»: Մեր հարցումներուն՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւի եւ ԳԱԹի պաշտօնատարներ հաւաստեցին թէ այդ նիւթերը իրենց մօտ չեն գտնուիր: Այդուհանդերձ քաջատեղեակ աղբիւրներ կը պնդեն արխիւին Հայաստան ուղարկումը, ուստի եւ ակնկալելի է որ ան բացայայտուի, եթէ ոչնչացած չէ: Տաղաւարեան բեղուն գրիչ էր եւ հակառակ իր հրատարակած բազմաթիւ երկերուն, ունէր նաեւ հայերէն եւ ֆրանսերէն անտիպ նիւթեր՝ թէ՛ դասագրքային (կենդանաբանութիւն, 'մետէորաբանութիւն') եւ թէ՛՝ ազգային («Մարդահամար Հայոց», «Ատանայի Եղեռնը», «Ցանկ Զարգացեալ Անձնաւորութեանց Թրքահայոց ԺԹ. Դար», «Նախափորձ Պատմութեան Իմացական Զարգացման Հայոց – Հին Օրերէն Մինչեւ 1875 – ԺԸ Դար») բնոյթի: Իդէպ, ան իր քարերու հաւաքածոն նուիրած էր Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանին (*Տօքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան Բնական Գիտութիւններու Ցուցահանդէս/Dr. Nazartet Dagavaryan Doga Bilimler Sergisi, Ազգ. Կեդրոնական Վարժարան 125*, Պոլիս, [ա.տ.], 2012): Իսկ իր այրին, 19 Ապրիլ 1920ին, Հայ Բժշկական Միութեան միջոցաւ Տաղաւարեանի բժշկական գիրքերը (թիւով 101 հատ) նուիրած է «Հայաստանի Բժշկական Մատենադարան»ին:

[15] Ռուբէն Զարդարեան (1874--1915), Եղեռնի նահատակ գրող, խմբագիր, հրապարակախօս, հիմնադիր *Ազատամարտ* թերթի:

[16] Արդեօ՞ք Սիպիլը նկատի ունի:

[17] Աթանիկ Էգնայեան (՞-Փարիզ, 1925), Ադամանդի առաջնակարգ վաճառական («Էգնաեանի Կտակը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 23 Հոկտ. 1926, էջ 1479):

[18] Նկատի ունի ՀԲԸՄ հիմնադիրներու խումբը գլխաւորող Պօղոս Նուպարը (1851--1930):

[19] Ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ գրական երկօրեայ լրագիր. հրատարակուած է 1904-08 շրջանին, խմբագիրներ եղած են Վահան Քիւրքճեան,

Արփիար Արփիարեան, Վահան Թէքէեան, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան: 1909ին միացած է *Արեւ*ին եւ դարձած *Լուսաբեր-Արեւ*:

[20] Գրական-քաղաքական շաբաթաթերթ (1903-07): Լոյս տեսած է Աղեքսանդրիա, ապա տեղափոխուած Գահիրէ: Խմբագիրներ եղած են Երուանդ Օտեան, Մ. Կիւրճեան, Թէքէեան, Լեւոն Լարենց եւն.:

[21] Կը թուի թէ Լ.Լ. (Լեւոն Լարենց [Քիրիշճեան], 1882--1915, բանաստեղծ, թարգմանիչ) առանձին չէր. անոր կը գործակցէր Լ.Բ. [Լեւոն Բաշալեան, (1868--1943)], գրող, հրապարակագիր, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, խմբագիր, Լոզանի Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական, որուն կ'ակնարկէ Տաղաւարեան՝ 24 Ապրիլ 1907ի իր նամակին մէջ:

[22] Բախտիար Յովակիմեանի *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*ին (Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2005) մէջ չհանդիպեցանք այս տուեալին:

[23] Ահմէտ Րիզա (1859—1930), երիտթուրք քաղաքական գործիչ եւ գաղափարախօս, ապրած եւ գործած է Փարիզ, բացի 1908-18 շրջանին, երբ եղած է Օսմանեան Կայսրութեան մեճլիսի նախագահ, իսկ 1914-18ին՝ գլխաւորած է երկրին ներակուտական յանձնաժողովը:

[24] Ինքնութիւնը չկրցանք պարզել:

[25] Հայր Անճելօ Սեչի (1818--1878), իտալացի աստղագէտ:

[26] Հաւանաբար Շարլ-Մարի Կիւսթաւ ԼըՊոն (1841--1931), ֆրանսացի գիտնական:

[27] Ինքնութիւնը չկրցանք պարզել:

[28] Իշխան Սապահէտտին (1877—1948), թուրք քաղաքական գործիչ, երիտթուրք շարժումի հիմնադիրներէն, Օսմանեան Կայսրութեան ազատական վարչակառավարման գաղափարախօս:

[29] Տաղաւարեան առանձին թերթի վրայ գրած է «յաւելուած»ը, որուն ետեւի էջին, վերը ուրիշ ձեռագիր մը գրած է. «47 օտար 7 տեղական»:

[30] Արծրունի, *Հայք ի Կ. Պոլիս: Քսաներորդ Դարու Սկիզբը*, Փարիզ, Հայկական Տպարան, 1906, 67 էջ:

[31] Քաղաքական, գրական շաբաթաթերթ՝ (1885-1923), լոյս տեսած է Մարսէյի մէջ խմբագրութեամբ Մկրտիչ Փորթուգալեանի:

[32] Տաղաւարեան ամուսնացած էր Հարենց ընտանիքի դստեր հետ:

[33] Ֆրանսացի բնագէտ (1862--1920):

[34] *Անահիտ* (1898--1911, 1929--40, 1946--49), Արշակ Չօպանեանի հրատարակութեամբ եւ խմբագրութեամբ լոյս տեսած գրական-գեղարուեստական հանդէս: *Անահիտ* չի թուիր արձագանգած ըլլալ գիրքին(*«Անահիտ»ի Մատենագիտութիւն*, կազմ.՝ Անդրանիկ Զէյթունցեան, Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութեան Մատենաշար, Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998):

[35] Հաւանաբար կ'ակնարկէ Լեւոն Բաշալեանին եւ նախապէս յիշատակած 'բանաստեղծուհիին':

[36] Արփիար Արփիարեան (1851--1908), գրող, հրապարակախօս, գրական քննադատ, խմբագիր, հասարակական գործիչ, եղբայրասպան գնդակի զոհ: Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Տիգրան Գէորգեան, «Գաղափարի Զոհը՝ Արփիար Արփիարեան», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ Գ.*, Պէյրութ, 2003, էջ 9-58. նաեւ՝ Ստեփան Շահպազ, *Արփիար Արփիարեան*, Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1987:

[37] Բանաստեղծ, խմբագիր, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ (1878--1945):

[38] Միքայէլ Նաթանեան (1868--1954), բանասէր, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, 1920-40ականներուն Մ. Արեւելքի ՀԲԸՄ կրթական գործիչ:

[39] Ինքնութիւնը չկրցանք պարզել:

[40] Ապահ Պետրոսեան (1872--1928), հնչակեան հայ յեղափոխական, ապա՝ անդամ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

[41] Ինքնութիւնը չկրցանք պարզել:

[42] Արդեօ՞ք Սարգիս Ճեպէճեան (1864—1920), յեղափոխական գործիչ, Հաճընի 1920ի ինքնապաշտպանութեան ուժերու հրամանատար:

[43] Վահան Քիւրքճեան (1863—1961), կրթական մշակ, մամուլի եւ կուսակցական գործիչ, անդամ Հայ Սահմանադրական-Ռամկավար Կուսակցութեան:

[44] Տաղաւարեան 1881ին ընդունուած էր Փարիզի Երկրագործական Բարձրագոյն Վարժարանը, ուրկէ 1883ին վկայուած էր իբրեւ երկրագործական ճարտարապետ, խորանալով ծառաբուծութեան եւ այգեգործութեան մէջ:

[45] Երուանդ Աղաթոն (1860--1935), գիւղատնտես, մշակոյթի գործիչ, ՀԲԸՄ հիմնադիր-անդամ, առաջին վարչութեան փոխատենապետ:

[46] Մկրտիչ Անդրանիկեան (1851--1939), ՀԲԸՄ հիմնադիրներէն, առաջին վարչութեան գանձապահ:

[47] Նկատի ունի Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան պաշտօնատարը:

[48] Նկատի ունի Եսայեանի *Շնորհքով Մարդիկը* որ լոյս տեսած է այդ տարի:

[49] Ազգային, գրական եւ քաղաքական կիսաշաբաթաթերթ (1905--9), լոյս տեսած է Ֆիլիփէ (Փլովտիւ), խմբագրութեամբ Ռուբէն Զարդարեանի, ապա՝ Տաճատ Կամսարականի:

[50] Անհոգութիւն, անտարբերութիւն:

[51] Տպարանատէր Յովհաննէս Միւհենտիզեանի դու՞ստրը արդեօք:

[52] Ալեքսան Արզուեան (1874--1933), յանդուգն յեղափոխական գործիչ, վերակազմեալ հնչակեան:

[53] Թեկնածու: Վերոյիշեալ գիրքին մէջ, Տաղաւարեան յստակ կը դարձնէ իր դժգոհութիւնը Պոլսոյ Մաղաքիա Օրմանեան պատրիարքին հանդէպ, թափանցիկ ակնարկութիւններ ալ ընելով Բ. Դռան հետ անոր յարաբերութիւններուն մասին:

[54] Կարապետ Բասմաջեան (1864--1942), բանասէր, պատմաբան:

[55] Մինաս Չերազ (1852--1929), գրող, հրապարակախօս, խմբագիր, իբրեւ քարտուղար ընկերակցած է 1878ի Պերլինի Վեհաժողովի հայկական պատուիրակութեան:

[56] Տե՛ս՝ ծանօթ թիւ 5:

[57] Գրչատուփ:

[58] Էթիէն Պիւրնէ (1873--1960), բնագէտ:

[59] 1870ին հիմնուած հրատարակչատուն:

[60] *Մշակ* (1872-1921), գրական, քաղաքական լրագիր, լոյս տեսած է Թիֆլիս, զանազան պարբերականութեամբ: Զայն խմբագրած են Գրիգոր Արծրունի, Ալեքսանդր Քալանթար, Համբարձում Առաքելեան, Լէօ, եւն.:

[61] Ազգային-հասարակական, քաղաքական, գրական, հոգեւոր շաբաթաթերթ, հրատարակուած Թիֆլիս՝ 1906-10, ապա անուանափոխուած (Հովիտ) շարունակած է հրատարակուիլ մինչեւ 1917, դարձեալ Թիֆլիս:

[62] Մաղաքիա Օրմանեան (1841--1918), աստուածաբան, հայագէտ, պատմաբան, բանասէր, հրապարակախօս, Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1896-1908):

[63] Մատթէոս Իզմիրլեան (1845--1910), հոգեւորական գործիչ, բանասէր, Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1894-6) եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1908-9):

A BIBLIOGRAPHIC CORRECTION AND FOURTEEN LETTERS FROM NAZARETH DAGHAVARIAN TO ZABEL YESSAYAN (MARCH 26, 1906--MARCH 27, 1908)

(Summary)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

A set of 14 letters written by the Armenian Genocide victim, scholar, activist and Ottoman Parliament member Dr. Nazareth Daghavarian to the renowned Armenian writer Zabel Yessayan are published here.

These letters shed light on contacts established between Turkish liberals and Armenian scholars of the time and their discourse, intra-Armenian scholarly conflicts, efforts for the propagation of the Armenian General Benevolent Union in France, details of Dr. Daghavarian's escape from Constantinople after being persecuted by the Ottoman authorities, etc.

The letters disclose a secret about a book supposedly published in France under the pseudonym "Ardzruni." In one of his letters to Yessayan, Daghavarian states that he wrote and published a book in Cairo (yet printed in it Paris as its place of printing). However, to avoid any persecution, he asked whether he could ship the books to her in order for her to disseminate them.

ԹԼԿԱՏԻՆԻՑԻԻՆ ՎԵՐՍՏԻՆ ԾՆՈՒՆԴԸ
(Բենիամին Նուրիկեանի եւ Հայր Արսէն Ղազիկեանի Փոխանակած 23 Նամակները. 18 Նոյեմբեր 1925-31 Մարտ 1928)

ՌԻԹԱ ՄԱՐԻԱ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
RKAZANDJIAN@students.haigazian.edu.lb; adakessian@haigazian.edu.lb

Հայաստանի Հանրապետութեան Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ)[1] Նուրիկեանի[2] արխիւին «Նուրիկեան 246» թղթապանակին մէջ պահուած են Ղազիկեանին[3] ուղղուած Նուրիկեանի 7 մեքենագիր նամակներ (8 թերթ), իսկ «Նուրիկեան 359» թղթապանակին մէջ՝ Ղազիկեանէն Նուրիկեանին ուղղուած 16 ձեռագիր նամակներ (46 թերթ), որոնց երեքը անթուակիր են: Նամակները կ'ընդգրկեն Նոյեմբեր 1925-Մարտ 1928 շրջանը[4]: Նամակագրութեան նախաձեռնած է Նուրիկեան, յայտնելով Ղազիկեանին թէ՝ «*Թլկատինցիի*[5] *ամերիկաբնակ սաներս կազմած ենք Միութիւն մը, որուն նպատակն է հաւաքել եւ գրքի ձեւով, մէկ կամ երկու հատորի մէջ, հրատարակել մեր ողբացեալ վարպետին ցիրուցան գրութիւնները*» եւ խնդրած անոր աջակցութիւնը՝ Թլկատինցիի հրատարակած գրութիւններուն յայտնաբերումին եւ ընդօրինակումին առնչութեամբ:

Այս գործակցութենէն[6] ծնած է - 1927ին Պոստոն - Սաներու հրատարակած *Թլկատինցին Եւ Իր Գործը* շուրջ 640-էջանի, Արշակ Չօպանեանի ներածութեամբ հատորը, որ կ'ընդգրկէ նահատակ գրագէտէն «Քրոնիկներ, Նորավէպեր, Գեղի Նամակներ», «Քերթուածներ», «Թատերգութիւններ», նաեւ Նուրիկեանի կողմէ կազմուած բառարան, ապա եւ յաւելուած: Հրատարակութեան համար սաները յաջողած են գոյացնել 1660 տոլար[7], որուն սահմանափակութիւնը կը սահմանափակէ սաներուն ծաւալուն ծրագիրը:

Մինչեւ այդ թուականը Թլկատինցին գրասէր հանրութեան ծանօթ էր 1912ին Պոստոն հրատարակուած միակ տպագիր թատերախաղով մը՝ *Ո՞ր Մէկուն Ետեւէն*, եւ մամուլին մէջ ցրուած իր գիւղական պատկերներով: Եթէ ոչ գիրքը, յամենայնդէպս մամուլին մէջ ցրուած նիւթերը կրնային մոռացութեան մատնուիլ[8] եւ շուքի տակ թողուլ Թլկատինցիին գրական վաստակին հիմնական գիծերը: Սաներուն հրատարակած հատորը չ'ընդգրկեր Թլկատինցիին բոլոր երկերը եւ չ'արտացոլեր անոր գրական ամբողջական դիմանկարը. Նուրիկեան՝ Ղազիկեանին կը գրէ արդէն՝ «*հաւաքուած կտորներուն մէկ հինգերորդը... դուրս ձգեցի հաւաքածոյէն*»[9]: Թկատինցիի յետագայ հրատարակութիւնները հիմնուած են մեծապէս Սաներու այս հատորին վրայ, 'անտիպներու' փոքր յաւելումներով, բայց երբեք ամբողջացնելով անոր գրական դիմանկարը: «Թլկատինցիի գրական ժառանգութեան լիակատար ամբողջութիւնը կը մնայ մամուլի էջերուն»[10]:

Յիրաւի, Թլկատինցիի ակադեմական հրատարակութիւնը դեռ կը սպասէ իր նուիրեալին:

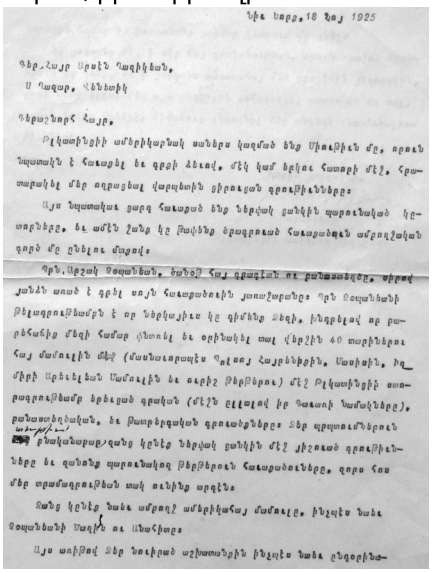

Նիւ Եորք, 18 Նոյ 1925

Գեր. Հայր Արսէն Ղազիկեան,
Ս Ղազար, Վենետիկ
Գերաշնորհ Հայր,

Թլկատինցիի ամերիկաբնակ սաներս կազմած ենք Միութիւն մը, որուն նպատակն է հաւաքել եւ գրքի ձեւով, մէկ կամ երկու հատորի մէջ, հրատարակել մեր ողբացեալ վարպետին ցիրուցան գրութիւնները:

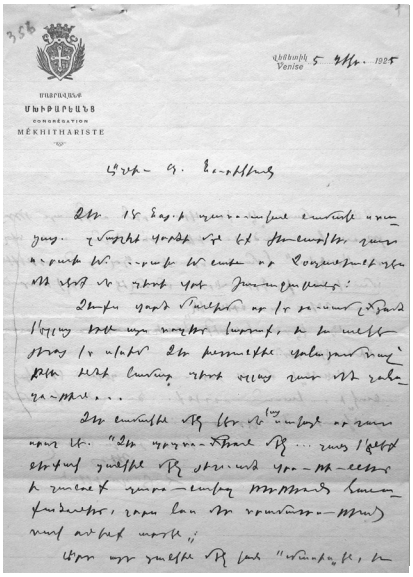

Վենետիկ 5 Դեկ. 1925
Venise

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
CONGRÉGATION
MÉKHITHARISTE

Այդուհանդերձ, սաներուն երախտաշատ նախաձեռնութիւնը եւ Ղազիկեանի գործակցութիւնը վճռորոշ հատորով մը կը վերածնին Թլկատինցին իբրեւ գաւառի գրականութեան կարեւորագոյն դէմքերէն մին:

Փոխանակուած նամակները կը ներկայացնեն Թլկատինցիի սաներուն յառաջադրանքին մանրամասնութիւնները, Չօպանեանի միջնորդութիւնը եւ թելադրանքը՝ դիմելու Ղազիկեանին, վերջինիս՝ գրութեանց ընդօրինակման գործընթացը, իր գրական եւ լեզուաբանական աշխատակցութիւնը *Կոչնակ*ին, *Հայրենիք*ին, իր յոբելեանին նշումը եւն.:

Նամակները զետեղած ենք թուականի յաջորդականութեամբ: Զատորոշելու նպատակով՝ Նուրիկեանի նամակներուն թուագրումը կատարած ենք շեղագիր:

Ա.

Նիւ Եորք, 18 Նոյ[եմբեր] 1925

Գեր. Հայր Արսէն Ղազիկեան,
Ս Ղազար, Վենետիկ
Գերաշնորհ Հայր,

Թլկատինցիի ամերիկաբնակ սաներս կազմած ենք Միութիւն մը, որուն նպատակն է հաւաքել եւ գրքի ձեւով, մէկ կամ երկու հատորի մէջ, հրատարակել մեր ողբացեալ վարպետին ցիրուցան գրութիւնները:

Այս նպատակաւ ցարդ հաւաքած ենք ներփակ ցանկին պարունակած կտորները, եւ ամէն ջանք կը թափենք ծրագրուած հաւաքածուն ամբողջական գործ ընելու մտքով:

Պրն. Արշակ Չօպանեան[11], ծանօթ հայ գրագէտն ու բանաստեղծը, սիրով յանձն առած է գրել սոյն հաւաքածուին յառաջաբանը: Պրն Չօպանեանի թելադրութեամբն է որ ներկայիս կը դիմենք Ձեզի, խնդրելով որ բարեհաճիք մեզի համար փնտռել եւ օրինակել տալ վերջին 40 տարիներու հայ մամուլին մէջ (մասնաւորապէս Պոլսոյ Հայրենիքին[12], Մասիսին[13], Իզմիրի Արեւելեան Մամուլին[14], եւ ուրիշ թերթերու) մէջ Թլկատինցիի ստորագրութեամբ երեւցած գրական (մէջն ըլլալով իր Գաւառի Նամակները), բանաստեղծական, եւ թատերգական գրուածքները: Ձեր պրպտումներուն առթիւ, բնականաբար, զանց կ'ընէք ներփակ ցանկին մէջ յիշուած գրութիւնները եւ զանոնք պարունակող թերթերուն հաւաքածուները, զորս հոս մեր տրամադրութեան տակ ունինք արդէն:

Զանց կ'ընէք նաեւ ամբողջ ամերիկահայ մամուլը, ինչպէս նաեւ Չօպանեանի Ծաղիկն[15] ու Անահիտը[16]:

Այս առիթով Ձեր նուիրած աշխատանքին ինչպէս նաեւ ընդօրինակութեան համար կը խոստանանք յարմար վճարում մը ընել:

Կը յուսանք թէ, ի սէր հայ գրականութեան, որուն ժրաջան մշակներէն էք դուք, եւ ի յարգանս գաւառահայ մեծ գրագէտին յիշատակին, բարի պիտի ըլլաք մեր այս խնդրանքին գոհացուցիչ պատասխան մը տալ, որուն համար հաճեցէք հիմակուց ընդունիլ մեր անկեղծ շնորհակալութիւնները:

Խորին յարգանօք,
Բ. Նուրիկեան
Քարտուղար
Թլկատինցիի Սաներու Միութեան

Բ.

Վենետիկ 5 Դեկտ[եմբեր] 1925

Ազնիւ Պ. Նուրիկեան

Ձեր 18 Նոյ[եմբեր]ի պատուական նամակն ստացայ. զմայլելի գործի մըն էք ձեռնարկեր, շատ ուրախ եմ. ուրախ եմ նաեւ որ Չօպանեանի պէս մեծ դէմք մը պիտի գրէ յառաջաբանը:

Ձեռքս գործ մ'ունիմ որ կը յուսամ լմնցած կ'ըլլայ երբ այս տողերը կարդաք, եւ ես անկէ յետոյ կը սկսիմ Ձեր խնդրանքին գոհացում տալ՝ թէեւ ինծի համար պիտի ըլլայ շատ մեծ զոհողութիւն...

Ձեր նամակին մէջ կէտ մը կայ սակայն որ շատ որոշ չէ. «Ձեր պրպտումներուն մէջ... զանց կ'ընէք ներփակ ցանկին մէջ յիշուած գրութիւնները եւ զանոնք պարունակող թերթերուն հաւաքածուները, զորս հոս մեր տրամադրութեան տակ ունինք արդէն»:

Արդ այդ ցանկին մէջ կան «Մասիս»էն, եւ «Արեւ[ելեան] մամուլ»էն կտորներ. ուրեմն ունի՞ք այս թերթերուն հաւաքածուն. եթէ այո՛, ինչու՞ ուրիշ տեղ

մը կ'ըսէք. «(մասնաւորապէս Պոլսոյ Հայրենիքին, **Մասիս**ին, Իզմիրի **Արե-ւ[եւելեան] մամուլ**ին... մէջ) երեւցած յօդուածները, եւն. օրինակել»:

Այս կէտը կրնայի՞ք ճշդել, աւելորդ աշխատութիւն չթափեմ:

«Ամէն»ի մասին յօդուած[17] մը ղրկած էի «Կոչնակ»ի[18], հասա՞ւ արդեօք. ծառան սխալմամբ յանձնարարե[ա]լ չէր ըրած:

Խորին յարգանքներով
Ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

Գ.

Նիւ Եորք, Դեկտ[եմբեր] 17, 1925,

Գեր. Հ[այր] Արսէն Ղազիկեան,
Վենետիկ
Գերաշնորհ Հայր,

Ուրախութեամբ ստացայ Ձեր Դեկտ[եմբեր] 5 թուակիր նամակը: Կը փութամ թէ իմ եւ թէ ամերիկաբնակ դպրոցական ընկերներուս սրտագին շնորհակալութիւնը յայտնել Ձեզի Թլկատինցիի տարտղնուած գրութիւնները հաւաքելու Ձեր ազնիւ յանձնառութեանը համար:

Մեր տրամադրութեան տակ ունինք հետեւեալ թերթերու հաւաքածուները, զոր երկու խումբի կրնանք բաժնել: Խումբ Ա.ին տակ նշանակուածները, բոլորն ալ, լման հաւաքածուներ են, իսկ խումբ Բ.ին տակ զետեղուածները կիսատ կիսկատար հաւաքածուներ են, որոնցմէ մասամբ միայն կրցած ենք օգտուիլ:

ԽՈՒՄԲ Ա. ՄԱՍԻՍ 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1907
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1901
ԼՈՅՍ[19] (Արամ Անտոնեանի[20]) 1908
ԽՈՒՄԲ Բ. ՄԱՍԻՍ 1906, 1908
ՄՈՒՐՃ[21] (Թիֆլիս) 1904 (Ապրիլ եւ Մայիս)

Արդ, սիրելի Հայր Ղազիկեան, Ձեր աշխատանքին մէջ բոլորովին զանց կ'ընէք խումբ Ա.ը, բայց աչքէ կ'անցընէք խումբ Բ.ի լման հաւաքածուները, եթէ ունիք, եւ անոնցմէ օրինակել կու տաք Թլկատինցիի այն գրութիւնները միայն որոնք անցեալ անգամ Ձեզի ղրկուած ցանկէն դուրս կը մնան: Կը յուսամ թէ այս բացատրութիւններէն գոհ պիտի մնաք եւ պիտի ջանաք մեր խնդիրքին գոհացում տալ:

ԱՄԷՆի մասին Ձեր գրած յօդուածը հոս հասած է ատենին եւ պիտի երեւի ԿՈՉՆԱԿի Դեկտ[եմբեր] 26ի թիւին մէջ: Հիմա ամէնքս ալ լծուած ենք ԿՈՉՆԱԿի Քսանեւհինգամեակի մեծ թիւին[22] պատրաստութեանը գործին: Կը յուսանք թէ ներկայանալի թիւ մը պիտի ըլլայ:

Հաճեցէք ընդունիլ սրտագին մաղթանքներս նոր տարիին առթիւ:

Խորին յարգանօք,
Բ. Նուրիկեան

Դ.

Վենետիկ 31-12-1925

Սիրելի Նուրիկեան

Ձեր Դեկտ[եմբեր] 17 թուակիրն ստացայ, եւ վեր ի վայր եղայ. ասի փոխանակ զիս լուսաւորելու՝ աւելի անդունդը գլորեց:

Աստուծոյ սիրուն, ես 13րդ տետրակն էի սկսեր ընդօրինակութեան, որուն 7-ը տետրակը Արեւ[ելեան] Մամուլէն էր. եւ հիմա կ'ըսէք որ խումբ Ա.ը՝ որուն տակ կ'իյնայ **Արեւ[ելեան] Մամուլը**՝ «բոլորովին զանց կ'ընէք». եթէ **Արեւ[ելեան] Մամուլի** բոլոր տարիները ունէիք ինչու՞ միայն 1901 դրած էք դիմացը. եւ Ձեր նախապէս ինձ ղրկած ցուցակին մէջ

«Տուն դարձը[»], Արեվ[ելեան] Մամուլ 1901.

«Մութ անկիւններէ» Արեւ[ելեան] Մամուլ 1901.

արդ Արեվ[ելեան] Մամուլէն ասո՞նք միայն ունիք, որ ասոնք միայն դրեր էք, մինչ անդին ահագին յօդուածներ կան, որոնց մեծ մասը արդէն օրինակեր եմ. եթէ միւսներն ալ ունէիք՝ ինչու՞ այդ ցուցակին մէջ չէք դրած. 15 օր է սկսած եմ օրը 8-10 ժամ աշխատելով պրպտել եւ օրինակել. «Հայրենիք»ը ամբողջ մաղեցի, եւ օրինակեցի, **Բիւրակն**ը[23]՝ նոյնպէս. սկսայ **Արեւ[ելեան] Մամուլի**ն՝ հետեւցնելով ձեր ղրկած ցուցակէն որ դուք միայն 1901 տարին ունենալու էք, քանի որ անոր մէջ եղածները նշանակած էիք: Եւ դարձեալ Ձեր նախկին նամակին մէջ որոշակի կը գրէիք, «կը դիմենք ձեզի, խնդրելով որ բարեհաճիք ... փնտռել եւ տալ օրինակել ... (մասնաւորապէս «Պոլսոյ **Հայրենիք**ին, **Մասիս**ին, Իզմիրի **Արեւ[ելեան] Մամուլ**ին, եւն)...[»:]

Տարւոյն վերջին օրով վրաս կայծակ իջեցուցիք. եթէ **Արեւ[ելեան] Մամուլի** ամբողջ հաւաքածուն ունէիք ինչպէս կ'ըսէք Ձեր նոր նամակին մէջ, ի՞նչ կը նշանակեն վերի այդ տողերը...

Հոս կը դնեմ ցանկը **Արեւ[ելեան] Մամուլ**էն ընդօրնակածներուս.

1902. Էնդի դէմէն.

1905 Պատկերին տղան

1905 Պատկերին տղուն Վայանքը

1905 Ճանբորդն ու Ճանբեցնողները

1905 Գիւղին կեանքը. «Մեռաւ խալսաւ». Թլկատինցիին Սաթենիկ աղջկան գրածը.

1906 Գեղի նամակներ

1906 Գեղի նամակներ

1906 Խաղաղութիւնն ուսկէ՛ եւ ի՛նչպէս

1906 Ամառին Արմաղանը

1907. Ձեր խելքին չի պառկիր

ու դեռ կան ուրիշներ. ասոնք բոլոր օրինակած եմ. աղջկան գրութիւնը օրինակեցի, շատ սիրուն է, կ'արժէ դնել տեղ մը[24]:

Ինծի խնդրեմ Աստուծոյ սիրուն շէնք շնորհք բան մը գրեցէք որ հասկնամ. պարապ տեղ նստիլ 7 տետրակ բան փնտռել՝ օրինակել ... ի՞նչպէս մարգարէանայի, ի՞նչ կրնայի հետեւցնել այդ գրութենէն: Եթէ **Արեւ[ելեան]**

Մամուլի ամբողջական հաւաքածուն ունէիք՝ ինչու՞՝ ինչպէս **Մասիս**ին տարիները դրեր էիք՝ չէք նոյնպէս նշանակած, այլ միայն 1901 դրեր անցեր էք:

Մասիսի 1907 տարին ալ Ա.ին տակ դրեր էք, եւ սակայն երկու գրութիւն կայ անոր մէջ որ կը պակսի ձեր ցուցակին մէջ:- Գալով Մուրճին, «Զալըմ տղան» **Դ** եւ **Ե** արարները գրեր էք թէ ունիք. ուրեմն Ա,Բ,Գ. արարները չունիք. քանի որ խումբ Բ.ին տակն ալ էք դրեր... ճի՞շդ է հասկցածս: Ինծի բարի եղէք ղրկելու ձեր կողմէն հաւաքուած գրուվ[թիւ]ններուն ամբողջական ցուցակը, ամբո՛ղջ, որպէսզի գիտնամ ընելիքս: Չօպանեան գրեր էր երէկ թէ «գլխուդ փորձանք հանեցի», փորձանքը կատարեալ **փիւսկիւլլիւ** եղաւ, ... մեղք, հազար մեղք թանկագին ժամերուս...

Փոխադարձ մաղթանքներով նոր տարւոյ
Խորին յարգանօք
Հ.Ա. Ղազիկեան

Ե.

Նիւ Եորք 21 Յունվար, 1926

Գեր. Հ[այր] Արսէն Ղազիկեան,
Վենետիկ

Սիրելի Հայր Ղազիկեան,

Այս առտու ստացայ Դեկտ[եմբեր] 31, 1925 թուակիր Ձեր նամակը: Շատ կը ցաւիմ որ նախորդ նամակս փոխանակ լուսաբանելու մութի, մշուշի մէջ ձգած է Ձեզ: Ասոր համար Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրեմ:

Մենք հոս մեր տրամադրութեան տակ ունինք Արեւելեան Մամուլի 1901ի հաւաքածոն: Այդ թերթին մէկալ հաւաքածոները չունինք: Հետեւաբար այդ հանդէսէն ցարդ Ձեր ըրած հաւաքումները պարապ տեղը կատարուած չեն, ընդհակառակը մեր նպատակին պիտի ծառայեն:

Ներփակ կը գտնաք մեր ունեցած ամբողջ գրութիւններուն ցուցակը, զոր աչքի առջեւ ունենալով կրնաք հետեւցնել Ձեր ընելիքը, որուն համար միշտ երախտապարտ պիտի մնանք: Եթէ կրկնութիւններ պատահած են Ձեր եւ մեր կողմէն հաւաքուած գրութիւններուն մէջ, մեղքը մեր վիզը:

Երբ Ձեր աշխատանքը վերջանայ Ձեր հաւաքած գրուածքները կը ղրկէք մեզի յանձնարարեալ ծրարով: Կը ղրկէք նաեւ Ձեր հաշուեցոյցը, մէջն ըլլալով փօսդի եւ այլ յարակից ծախքեր: Եթէ կը փափաքիք, սիրով յանձն կ'առնենք կանուխէն վճարում մը ընել Ձեզի:

Սիրալիր յարգանքներով
Բ. Նուրիկեան

Զ.

21-1-26

Monsieur
P. Noorigian
331 Fourth ave.
New York, N. Y.

(U.S.A.)

Սիրելիդ իմ Նուրիկեան

Ձեր քարտն ստացայ. անշուշտ որ պիտի նշանակէի Թլկատինցիի գրութիւններուն հրատարակութեան թուականն ու աղբիւրը. մօտ ատենէն կը ճամբեմ 15 տետրակ գրութիւն[25]. առաջին հատորի մը նիւթը ունիք արդէն լի ու լի. յաջորդն ալ Ա[ստուա]ծ ողորմած է. կը գրեմ երբ ղրկեմ:

«Կոչնակ»ի բացառիկ թիւը հասաւ խմբագրութեան. ձեռքերնիդ դալար. շատ շքեղ եղած է: Իմ ղրկած ոտանաւորիս մէջ անհեթեթ սխալ մը փախեր է, խնդրեմ ուղղել տայիք անպատճառ. 8րդ տողին

Այսքան փափագ **անձրեւի**

պիտի ըլլայ [փափագ] **արցունքի:**

Անձրեւը ի՞նչ գործ ունի հոտ: Դարձեալ Բ. սեան առաջին տողին մէջ վանկ մը պակաս է. թէ 'լլար, կ'երեւի **եթէ** պիտի ըլլայ, նայէիք՝ եթէ ձեռագիրը ողջ է: Եթէ չէ, նոյնպէս սրբագրէիք:

Անշուշտ պիտի փափագէի ունենալ այդ թիւէն, բայց քանի որ «Կոչնակ»ի **Ամէն**ին մասին գրած յօդուածս պարունակող թիւն ալ՝ զոր խնդրած էի եւ չղրկուեցաւ անհարկի կ'ըլլայ նորէն խնդրել:

Այն յօդուածին հետ նամակ ալ գրած էի՝ այն ալ անպատասխանի մնաց. մէջը սխալներ ալ սպրդեր էին: Պ. Յովի[աննէս] Աւագեանին մասնաւոր ողջոյններս հաղորդէիք, պիտի գրեմ իր գրքին հ[ամա]ր նամակ[26]. ալ Թլկատինցիի ձեռագիրներուն հետ կը ղրկեմ. 35 օր է գիշեր ցորեկ վրան եմ. շատ թերթ խառնեցի բայց քիչ բան գտայ:

Սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ Հ.Ա. Ղազիկեան

Է.[27]

[Յունուարի վերջ-Փետրուարի սկիզբ, 1926]

Ազնիւ եւ սիրելի Պ. Նուրիկեան

Ահաւասիկ կը ղրկեմ Ձեզի մինչեւ հիմա հաւաքած կտորներս Թլկատինցիի յօդուածներուն. ասոնք Ձեր քով եղածներով կրնան գեղեցիկ հատոր մը կազմել արդէն, մնացեալները երկրորդ հատորի նիւթ կ'ընէք. դուք մինչեւ հրատարակէք այդ հատորը՝ ես բոլոր մնացեալները կը գտնեմ ու կը ղրկեմ Ձեզի:

Մասիսի մէջ կան «Աւելի բաղձալին» 1898-99, էջ 239.- «Ո՞վ աղօթէր» 1906-7, էջ 191.- «Փոքրիկ երազատեսը» էջ 438: Ասոնք չօրինակեցի, խրատուած Ձեր երկրորդ նամակէն: - Նոյնպէս «Արեւ[ելեան] Մամուլ»ի 1907 եւ 1908 տարիներու մէջ եղածները 5-6 կտոր բան կայ: Ձեր երկրորդ նամակն առնելուս՝ դադրեցուցի «Արեւ[ելեան] Մամուլ»ի ընդօրինակութիւնը, տես ԺԲ տետրակի վերջը «Ձեր խելքին չի պառկիր». շարունակեցէք օրինակութիւնը ձգուած տեղէն, նոյնպէս 1907 եւ 1908-ի կտորները:

40 օր է ետեւէն եմ, շատ թերթ խառնեցի, բայց ամէնէն դժնդակը «Հայրենիք»ի յօդուածները փնտռելն ու օրինակելն էր. ահագին հատոր, չես գիտեր ու՛ր դնես, ինչպէս նստիս եւ ի՛նչպէս օրինակես:

Ընդօրինակութիւնը ամէնէն չսիրած բանս եղած է միշտ. ես բոլոր թարգմանութ[իւն]ներս մէկ ձեռքով կ'ընեմ. միայն Բարինին[28] էր որ ստիպուեցայ օրինակել, շատ շուտ թարգմանած էի (45 օր) եւ գէշ գրած, բայց մինչեւ որ օրինակնեցի 20 հեղ փոսը մտայ ելայ: Չօպանեանը գիտակ այս բաներուն, իր վերջին նամակին մէջ կը գրէ. «Աստուած ուժ տայ ձեր դաստակին, օրինակութեան ինչ ահռելի բան ըլլալը ես ալ գիտեմ. ըրածնիդ պարզապէս դիւցազնութիւն է. կը յուսամ որ Թլկատինցիի աշակերտները պիտի գիտնան գնահատել անփոխարինելի ծառայութիւնը զոր կը մատուցանէք այդ գործին, որ առանց ձեզի չէր կրնար իրականանալ»:

«Նիբելունգներուն երգը»[29] զոր կը ղրկեմ Ձեզի, ճիշդ 40 օրուան աշխատութ[իւն] է, այնչափ որչափ աշխատեցայ Թլկատինցիին համար... հայ գրականու[թեն]էն կը գողնաք հատոր մը՝ տալով ուրիշ մը...

Օրինակութիւնը շիտակ ընել՝ աս ալ մեծ գործ է. դուք կրնաք ապահով ըլլալ որ գործէն հասկցող մարդու ձեռքով եղաւ, եւ աչքերնիդ գոց՝ վստահ ձեռնարկել տպագրութեան: Տեղ տեղ ծանօթութիւններ դրած եմ դիմացը, անոնք նկատի կ'առնէք. յայտնի սխալներ կան՝ զորս պէտք է ուղղէք, ես ձեզի թողուցի:

«Ռազմիկ»ի[30] հատորները պրպտելուս Ռ. Զարդարեանի[31] մէկ գեղեցիկ յօդուածը գտայ՝ Թլկատինցիի սուտ մահուան լուրին առթիւ գրուած[32], նոյնպէս Թլկատինցիի Սաթենիկ աղջկան գեղեցիկ մէկ յօդուածը ուրիշ տեղ. գրեցի Չօպանեանին թէ պիտի օրինակեմ երկուքն ալ. գրեց ինծի. «Թլկատինցիին աղջկան գրութիւնը եւ Ռ. Զարդարեանի յօդուածը կ'արժէ որ օրինակէք, գաղափարնիդ լաւ է»: Երկուքն ալ օրինակած եմ՝ կը տեսնէք: Զայդ ԺԷ տետր, միւսը տետր Ժ.: Կը սպասեմ անձկանօք Ձեր պատասխանին:

Շատ սիրով Ձերդ
Հ.Ա. Ղազիկեան

Ը.

Վենետիկ [1926]
Ութ փետր[ուար]ի ՌՋԻԶ

Սիրելի Նուրիճան

Քանի մ'օր առաջ արդէն ճամբած էի Թլկատինցին, երբ հասաւ այս երրորդ նամակնիդ որ եթէ առաջինն եղած ըլլար, շատ լաւ պիտի ըլլար. օրինած ճան, երկրորդ նամակը ինչ վայրկեանի գրեցիք... այս վերջինները՝ որ կը ղրկեմ՝ շատ ճնշեցին եւ նեղեցին զիս. թուղթը որուն վրայ նշանակած էի՝ կորեր էր սենեակիս թոխբոխին մէջ, հարկ եղաւ որ նորէն այդ թերթերը նայիմ. չեմ գիտեր թէ բան պակաս մնա՞ց: **Արեւ[ելեան] Մամուլի** եռամսեայի մը մէջ ալ յօդուած մը ունի. «Գաւաթ մը միայն», բայց չկրցայ առ այժմ

գտնել. յաջորդաբար ինչպէս ատ՝ ուրիշ կտորներ ալ երբ գտնեմ կ'օրինակեմ եւ կը ղրկեմ:

Կը յուսամ թէ գոհ կը մնաք այսքան ղրկած ձեռագիրներովս, զոր՝ ոչ ոք կարծեմ պիտի կրնար ընել. հոս մէկը չկար, ուրիշ տեղ ալ ո՞վ պիտի ընէր. մարդ թոքախտ կ'ըլլայ ուրիշի փէշերը իյնալէն. օրինակող ալ գտնուէր՝ ինչպէս պիտի ընէին. շատ դժուար է, մանաւանդ **Արեւ[ելեան] Մամուլի** եւ **Հայրենիքի** մէջինները, տպագրութիւնը սոսկալի գէշ. պէտք է հասկնաս, գիտնաս, վերջապէս բախտաւոր էք՝ որ ձեռքս ինկաք, կամ ես ձեր ձեռքն ինկայ:

Ինէ «հաշուեցոյց» կ'ուզէք, սիրելի՛ս, ես ի՛նչ հաշուեցոյց կրնամ տալ ձեզի, 40 օր աշխատած էի, հինգ օր ալ հիմա, 45 օր գիշեր ցորեկ ետեւէն էի, 40 տեսակ թերթ խառնեցի. դուք հոտ Ամերիկա գործաւորներ ունիք, օրական ինչ՞ կը վճարէք, օրական մը որոշեցէք, թողունք ամենամեծ զոհողու-[թիւն]ը որ ըրի[.] ես այդքան ժամանակի մէջ ահագին գործ մը կ'արտադրէի, թողունք ընդօրինակու[թե]ան ինծի ազդած սոսկալի տաղտուկը, նստիլ գամուիլ գրել ու գրել, (գրողն ալ վերջապէս խամ մէկը չէ որ անվստահ ըլլաք ելած արդիւնքին) բան մը զոր երբեք պիտի չընէի. եթէ՝ ըսի՞ անգամ մը եթէ երկու սէրեր չգային չմիանային կէսի մը վրայ. որոնցմէ անշուշտ զօրաւորը ընտանեկանն էր (թէեւ միւսն ալ նոյնքան հզօր) ... այդ տաղտապանքը յանձն առնել տուաւ ինծի այս դժնդակ աշխատութիւնը... եւ աս ալ գիտնալու էք որ՝ նոյն իսկ եթէ տարան հանուի ըլլայ Խաշմանեանի ըսածին թէ՝ «օրերը ամիսներու բեղմնաւորութիւնն ունին», եւ Իսահակեանի[33] որ ամէն օր գրեթէ կը տեսնէ աշխատանքս, ուրիշ մը այդ ըրածս կրկին ժամանակի մէջ ալ պիտի չկրնար ի գլուխ հանել...

«փոստի եւ այլ յարակից ծախքեր»ու վրայ ալ խօսքեր մը կ'ընէք. ասոնք քանի մը տոլարի խնդիր են:

Ձեռագիրներուն մէջ ուղղելու կէտեր կան, Թլկ[ատինցի] ընդհանրապէս առանց ապաթարցի կը գրէ. կուզեմ, կընէի, եւ[այլ]ն երբեմն ալ կը դնէ. չեմ գիտեր, լաւագոյն չէ՞ արդեօք որ միշտ դրուէր, դարձեալ վա**յր**կեանը շատ ու շատ անգամներ վա**ր**կեան կը գրէ, ասոնք ալ ուղղուին եթէ՝ լաւ կ'ըլլայ, շատ յայտնի սխալներ ուղղած եմ, երբեմն դիմացը նշանակած, որոնց անշուշտ ուշ կը դնէք: Ճոխ հատորի մը նիւթ կայ առջինիդ, միւս հատորին հ[ամա]ր խօսք կու տամ նոյն նման օգնել Ձեզի, փնտռել եւ ղրկել հետզհետէ...

Մեղք վիզ մնալու բան չմնաց, այս վերջին նամակնիդ քաւեց բոլոր մեղքերնիս, բայց զիս շատ յոգնեցուց. կատարուած ճամբայ մը կրկին ընել դժնդակ է: Յամ[ենայն] դէպս, ես ուրախ եմ որ ձեր փափագը կատարեցի: Հրաշալի գործ մը պիտի ընէք հրատարակելով այդ գիրքը:

Շատ սիրով ձերդ Հ. Ա. Ղազիկեան

Գրիս անկարգու[թեա]ն ներեցէք,

Գլուխս դդում դարձաւ օրինակելէն, ձեռքս ալ յոգնեցաւ:

Թ.

Նիւ Եորք, Ապրիլ 16, 1926

Սիրելիդ իմ Հայր Ղազիկեան,

Ձեր նամակներն ու Թլկատինցիի գրութիւններուն ծրարները ատենին ստացեր եմ խորին շնորհակալութեամբ: Փետր[ուար] 23ի նամակիս պատասխանը ուշացած ըլլալով կը փութամ գրել Ձեզի:

Պրն. Յովհաննէս Աւագեանէն իմացայ որ ստացած էք Թլկատինցիի Սաներու Միութեանս կողմէն Ձեզի ղրկուած 50 տոլարի գումարը, եւ գոհ չէք մնացած: Գոհ չի մնալու իրաւունք ունիք: Բայց ներեցէք որ ըսենք թէ տրուած պարագաներուն տակ ատկէ աւելին ղրկել անկարելի էր: Գիտնալու էք որ մեր գործը սոսկ անհատական շատ համեստ ուժերով սկսուած ձեռնարկ մըն է, որ ցարդ ծանրացած է միայն երեք սաներու վրայ, թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս:

Հաւաքումի գործը հազիւ գլուխ հանած, հիմա մեր առջեւ կը ցցուի հրատարակութեան փշոտ խնդիրը: Ասկէ առաջ յոյս ունէինք թէ այս կամ այն ընկերութիւնը հաւանաբար պիտի ստանձնէ գործին հրատարակութիւնը. հիմա սակայն, այդ յոյսն ալ ձէթը հատած ճրագի մը պէս կը մարի: Ու մենք միս մինակ ստանձնած ենք Նիւ եորք եւ Պոստոն անձնական դիմումներ կատարել քիչ թէ շատ ունեւոր համակիրներու եւ բազմաթիւ անտարբեր, կամ գործէն դեռ լուր չունեցող սաներու, ապահովելու մտքով հրատարակութեան համար հարկ եղած գումարը: Կը յուսանք թէ այս գոնէ կիսով չափ պիտի յաջողի, եւ ծախքերուն մնացեալ մասն ալ բաժանորդագրութեամբ պիտի կրնանք հանել, ու գործին հրատարակութիւնը ապահով գետնի վրայ դնել:

Հրատարակութենէն ետքն է որ պիտի կրնանք նիւթական վարձատրութիւն մը եւս ընել Ձեզի: Այս մասին անձնապէս կ'ապահովցնեմ Ձեզ, սիրելի Հ[այր] Ղազիկեան:

Դեռ վերջերս լրացուցի հոս ընելիք ընդօրինակութիւններս ու սկսայ բոլոր գրութիւններն ալ կրկին կարդալ, սրբագրել տեղ տեղ, կշռել եւ դասաւորել զանոնք. սրբագրութեան ատեն մեծապէս կ'օգտուիմ Ձեր նօթերէն եւ մանր մունր բայց իսկապէս արժէքաւոր դիտողութիւններէն: Ձեր եւ մեր կողմէն հաւաքուած կտորներուն մէկ հինգերորդը, իբրեւ գրական մնայուն արժէք չի ներկայացնող բաներ, դուրս ձգեցի հաւաքածոյէն: Մնացեալները արդէն պատուական հատոր մը կրնան կազմել:

Կը խնդրենք որ մօտաւոր առիթով մը բարի ըլլաք մեզի հասցնելու նաեւ Թլկատինցիի «Ես իմ Պարտքս Կատարեցի»ին (1906 կամ 07, տեղը չեմ գիտեր) եւ «Այգիիս Փշենին» (հին կտոր մը որուն ալ տեղը չեմ գիտեր) ինչպէս նաեւ, եթէ կարելի ըլլայ գտնել, միայն ու միայն այն կտորները որոնք, Ձեր կարծիքով, գրական տոկուն արժէք կը ներկայացնեն, եւ որոնք ցարդ մեր եւ Ձեր հաւաքածներուն միացեալ ցանկէն դուրս կը մնան: Գիտենք թէ Ձեր բազմազբաղ գլուխը շատ ցաւցուցինք, բայց կը խնդրենք որ քիչ մը եւս օգնէք մեզի որպէսզի կարող ըլլանք գլուխ հանել արդէն

սկսուած գործ մը, որմէ մենք ոչ շահ ոչ ալ փառք կ'ակնկալենք: Մեր նպատակն է մեծ գրագէտի մը յիշատակը ապրեցնել եւ միանգամայն ընտիր հատոր մը նուիրել հայ գրականութեան:

Խորին յարգանօք եւ սիրով

Ձերդ

Բ. Նուրիկեան

ժ.

Վենետիկ 11-5-1926

Սիրելի Պ. Նուրիկեան

Ձեր Ապրիլ 16-ի նամակն ստացայ. նախապէս ստացած էի Ձեր քարտն ալ, եւ որովհետեւ կ'ըսէիք թէ մօտաւոր առիթով պիտի գրեմ, սպասեցի Ձեր գրելիքին, այդ է պատճառը չգրելուս:

Իրաւ է թէ Պ. Աւագեանին գրած էի հատուցման անբաւականութեան մասին. դժնդակը ատ չէ միայն, այլ այն՝ որ յետ այնքան աշխատութեան, աշխատու[թեան] եղանակին ամենապատուական օրերը անոր յատկացնելէ վերջ՝ խեր մ'իսկ չտայ. ուրկէ՛ ալ մտածեցիք ֆր[անք]ի վերածել տոլարը. եկած հասած ատենը արդէն իջեր էր վար, երթալով իջաւ իջաւ, մինչեւ 74-ի, այսինքն 74 լիրով կարելի է գնել 100 ֆր[անք] որ է ըսել 4-500 ֆր[անք]ը ծով նետել. որով ղրկածնիդ կը մնայ տետրիս մէկ անկիւնը... գրքի վր[ա]յ աշխատողը ե՞րբ խեր է տեսեր. բացի միայն գուցէ «Կոչնակ»ի խմբագրէն, որ կ'երեւի լաւ աստղի տակ ծնած է...

Ես հիմա «Մատենագիտու[թեա]ն»ս[34] ձեռնարկած եմ. բայց ամբողջացնելու հ[ամա]ր «Թլկատինցի»ին գործը, թէեւ ինծի շատ աշխատու[թիւն] պիտի պատճառէ, բայց Ձեզ եւ այդ գործը գոհացնելու հ[ամա]ր պիտի սկսիմ շատ վերջ ընելիք գործս հիմա իսկ ընել, այսինքն թերթերու պրպտումը. միայն պիտի խնդրէի՝ եթէ հնար է՝ ինծի իմ ղրկած նիւթերուս ցանկը ղրկէիք. ատի ես պէտք էի ըրած ըլլալ, բայց մոռցայ ընելու. թէեւ կարծեմ թէ հարկ իսկ չկայ. մի՛ ղրկէք: Սակայն չեմ կարծեր որ շատ շուտ կարենամ լմնցնել. բախտիս եթէ շուտ գտնեմ. ամառն ալ սկսաւ, օտարականներ կը լեցուին վանք, երեք փարայի անգլիերէն գիտեմ, իրենց պիտի առաջնորդ ըլլամ, յետոյ ուրիշ գործեր ալ ոտիս, վերջապէս կրնայ քիչ մը ուշանալ. դուք հիմա եղածը դասաւորեցէք, պատրաստութիւնները տեսէք, ես գտածս Ձեզի կը հասցնեմ: Գրագէտներու գործոց ապագայ հրատարակիչները այս մեր քաշած նեղու[թիւն]ները պիտի չքաշեն. բոլոր[ը] պիտի նշանակեմ «Մատենագիտու[թեան]» մէջ ...

Պիտի խնդրէի որ իմ սրտագին շնորհակալու[թիւն]ներս յայտնէիք Պ. Յ. Աւագեանին իր սիրուն գրախօսականին[35] հ[ամա]ր. թող ներողամիտ ըլլայ իրեն անձամբ չգրելուս. սաստիկ զբաղած եմ:

«Հայրենիք» օրաթերթի մէջ հայրենակից մ'ունիմ, որ ինծի անցեալները առաջարկեր էր լեզուական յօդուածներ գրել եւ ղրկել՝ խոստումով հատուցման, արդէն ծանօթ ինքը իմ վիճակիս, գրեցի 5-6 յօդուած եւ ղրկեցի, ո-

րոնցմէ առաջինը երեւցաւ. շատոնց ղրկած էի «Ամէն»ի մասին, ուշ դրին. չեմ կարծեր «Կոչնակ»ի ձեռքը կայ, քանի որ ինքը արդէն չուզեց լեզուական յօդուած: Չայ գրին հ[ամա]ր գրած յօդուածիս մէջ «Կոչնակ»ով ալ զբաղեր եմ, ուշ դրէք գրածիս, եւ հետեւեցէք ուղղու[թեան] եւ միակերպու[թեան]. ատանկ լաւ աշխատած պատուական թերթ մը՝ որ ամէն գոհացում տայ ընթերցողին՝ պէտք չէ երեւայ ատանկ բիծերով: Մեր սիրելի Աւագեանն ալ անփոյթ է իր աղուոր գրքին մէջ այդ գրին հանդէպ. իսկ մեր համշիրակ պատուական Պետիկեանը՝ ան ալ բոլորովին սանձաթող է:

Սիրալիր ողջոյններով ձերդ
Հ.Ա.Ղազիկեան

ԺԱ.

Վենետիկ 19 Մայիս 1926

Սիրելի Պ. Նուրիկեան

Յուսամ ղրկած նամակս ստացած էք: Ես սկսած եմ պրպտել թերթերը. գրութիւն մը գտայ, բայց վերնագիր չունենալուն՝ չօրինակեցի առ այժմ:

Այսօր քաղաք էի գացեր, ուզեցի չէքը փոխել, բայց գինը ա՛յնքան սատկած էր, որ մտածում մ'ունեցայ. այսինքն է զայն Զեզի ղրկել. հարկաւ պիտի բարձրանայ օր մը: Եթէ դուք կրնաք պահել զայն ու բարձրացած օրը փոխել. ինծի հաճէիք 50 տոլարի չէք մը ղրկել, իսկ եթէ չէք կրնար, ատ ալ մնայ ձեր քով. չ'արժեր իմ այնքան աշխատութիւնս քանի մը զեղչուած ֆրանքի հետ փոխանակել:

Այդ չէքը բերող նամակը բոլորովին բացուած էր, եթէ դրամ ըլլար մէջինը՝ արդէն անհետացած կ'ըլլար: Ամերիկայի սոսինձը կ'երեւայ շատ թոյլ է...

«Կոչնակ»ն երթալով ինքզինքը կը գերազանցէ. ի՞նչ հիանալի էր Մայիս 1-ի թիւը, նոյնպէս յաջորդը: «Անդորրութիւն» քերթուածին մէջ երկու սխալ սպրդեր են.

Օ՛հ, գոյութիւն չունի իմ բառգրքիս մէջ, պիտի ըլլայ **Օ՛ն**. առաջին եւ վերջին տան մէջ: Երկրորդ տան մէջ ալ 7րդ տող, պիտի ըլլայ **ջարդած** եւ ոչ **շարդած**, ասանկ բառ գոյութիւն չունի:

«Խոտի ծղիկ»ին մէջ սխալ չկայ:

Յարգանքներով ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

ԺԲ.

Յունիս 9, 1926, Նիւ Եորք

Սիրելի Հայր Ղազիկեան,

Ստացայ Ձեր երկու նամակները եւ վերջնոյն ծոցովը վերադարձուած չէքը, զոր պզտիկ վնասով մը կրցայ տոլարի վերածել: Հաճեցէք ներփակ գտնել 50 տոլարնոց վկայուած չէք մը:

Մեծապէս շնորհակալ ենք եւ ուրախ որ մեր փափաքին համաձայն յանձն առած էք շարունակել եւ լրացնել Թլկատինցիի գրութիւններուն հաւաքման դժուարին գործը: Կը յուսանք թէ մօտ ատենէն մեզի կը ղրկէք ինչ

որ կրնաք գտնել եւ օրինակել նոր աղբիւրներէ: Մենք հիմա տպագրական գործին ետեւէն ենք. քանի մը շաբաթէն, երբ անձնական դիմումներով եւ պարտքով կը յուսանք ապահոված ըլլալ տպագրական ծախքին մէկ կարեւոր մասը, գործը մամուլին կը յանձնենք: Հետեւաբար կը փափաքինք որ Ձեր ղրկելիք գրութիւնները կարելի եղածին չափ շուտ հասնին մեր ձեռքը:

Այս գործին համար Ձեր ըրած զոհողութիւնը բնաւ պիտի չմոռնանք: Եթէ հնարաւոր ըլլար լուսահոգի Թլկատինցին ինքը Էնդի Դէմէն շնորհակալութեան գիր մը պիտի ուզէր ղրկել Ձեզի իր Շարուր Աւագին միջոցով:

Կարդացի Ձեր Հայ Լեզուի Ուղղագրութեան Դասերը[36]: Հոն այնքան սիրուն ու համեղ ոճով մը Ձեր տուած դասերը ընտիր են եւ կրնան օգտակար ըլլալ բոլոր անոնց համար որ մեր գրական աղքատ հրապարակին վրայ գրիչ կը խաղցնեն այս կամ այն ուղղութեամբ: Կ'արժէ որ մեծ ու պզտիկ հայ գրողներ, ամէնքն ալ, ատեն[ը] անգամ մը հեղինակաւոր ձայնի մը սաստիչ ազդարարութիւնը լսեն մաքուր, իստակ գրականութեան մը սիրոյն: **Չի** ի եւ **չ** ի մասին Ձեր տուած դասը խելքիս այնքան չի պառկեցաւ շիտակը: Մտադիր եմ նորէն կարդալ ու սերտել զայն: Պիտի կարդամ նաեւ **Հայրենիք**ի մէջ վերջերս երեւցած Ձեր յօդուածաշարքը, զոր հաւաքած եմ ու խնամքով կը պահեմ:

Սիրով եւ յարգանօք
Ձերդ
Բ. Նուրիկեան

Յ. Գ. Թլկատինցիի հաւաքածոյին յարմար անուն մը կրնա՞ք թելադրել մեզի:

Նոյն

ԺԳ.

Վենետիկ 23-6-1926

Սիրելի Նուրիճան[37]

Յունիս 8 թուակիրդ ստացայ, ներփակ չէքով. շնորհակալ եմ. ուրախ եմ որ վնասը պզտիկ է եղեր հոտ, հոս 300 լիրի կորուստ կար …առ նուազն…

Գալով Թլկատինցիին գրու[թիւն]ներուն, մէ[՞]կ հատոր պիտի ընէք թէ[՞] երկու. եթէ երկու՝ շատ լաւ է. ինչ որ պիտի գտնեմ՝ կրնայ երկրորդ հատորին մէջ մտնել: Նայեցայ բաւական թերթ՝ բայց բան դուրս չելաւ. ամառն ալ եկաւ իր տաքերով. չ'աշխատուիր. օտարականներ կու գան վանք անգլ[իացի] կամ ամերիկացի, կէս փարայի անգլ[երէն] գիտեմ իբր թէ, պիտի առաջնորդես, չառաջնորդես ալ՝ աշխատիլը դժուար է. ես իմ աշխատութեանս ամէնէն գեղեցիկ եղանակը տրամադրեցի Ձեզի. գիւղագնացութ[եա]ն ալ երթալ կայ, եւն., եւն., մինչեւ Հոկտ[եմբեր] գրեթէ մեռած պիտի համարէք զիս, 50 օր է գիւղագնացու[թիւն]նիս. գիւղը ոչինչ չէ կարելի. եթէ հոս կրցայ գտնել՝ իսկոյն կը ղրկեմ: Սիրելի պ[արոն,] դժուար է, ամբողջ հատորներ կը դարձնես, մատներուդ ծայրերը կը չորնան, եւ յուսախաբ կը մնաս … յամ[ենայն] դէպս, դուք տեսէք պատրաստութիւնները. Թլկատինցին փոխ[ա-

նա]կ շնորհակալութ[եան] գիր ղրկելու էնտի դէմէն, [անընթ. բառ] թող իմացնէր թէ դեռ ո՞ր թերթերը մրոտած է…

1. «Հայրենի Բուրաստան» կամ 2. «Խարբերդունի»,

կամ 3. Ձայն Հայրենի երկրէն կամ 4. Արձագանգ հայրենի աշխարհէն

Չեմ գիտեր ի՛նչ անուն տալ[38].

«**Չի**ի եւ **չ'**ի մասին Ձեր տուած դասը խելքիս այնքան **չի պառկեցաւ** շիտակը» … կը գրէք.

Կը եւ **կ'** մասնիկներուն [մասին գրածներս] խելքերնիդ կը պառկի՞. անշուշտ պիտի ըսէք: **Կը** գրեմ, **կ'ու**տեմ: Նոյնքան դիւրին է **չի** եւ **չ'**:

Չեմ բերեր Չեմ ուտեր

Չես բերեր Չես ուտեր

Չի բերեր **Չի** ուտեր (=չ'ուտեր)

Չի բերեր ըսինք, որովհետեւ բաղաձայնով սկսաւ.

Չ'ուտեր ըսինք, որովհետեւ ձայնաւորով սկսաւ. չի ուտեր (= չ'ուտեր)

Այս **չի**ն ուրկէ՞ բուսաւ պիտի ըսէք.

Գրած եմ եւ անշուշտ տեսաք որ հին ատեն

չեմ ի բերել

չես ի բերել

չէ ի բերել կ'ըսէին, **ի**-երը վերցան, բայց երրորդ դէմքին **չէ**ին միացաւ, եւ եղաւ **չի՛**, այնպէս որ այդ **չի**-ին մէջ էական **է** բայը կայ, (չեմ, չես, չի, չ'), որ **ի**-ին միացած՝ եղած է **չի**. եւ մահասարսուռ ոճիր է գրել

չբերեր փոխանակ **չի բերեր**-ի եւ դարձեալ երբ չե՞մ բերեր

չե՞ս բերեր կ'ըսեմ, կը շեշտեմ էականները. արդ եթէ **չբերեր** գրեմ՝ ու՞ր պիտի շեշտեմ. **չբերե՞ր** պիտի ընեմ, ինչպէս կ'ընեն հայու անուան տակ քիւրտ օղլու քիւրտերը.

չե՞մ, չե՞ս, չի՞ բերեր

չե՞մ, չե՞ս, չ'ու՞տեր երբ գրելու ատեն քիչ տարակուսիք թէ արդեօք **չի՞** պէտք է թէ **չ'** արտասանեցէք բայը, եթէ շեշտը սկիզբը զարկիք՝ ըսել է որ **չի** պիտի ըլլայ. չե՛մ բերեր, չե՛ս բերեր, **չի՛ բերեր**.

Եթէ շեշտը վերջն է՝ այն ատեն պարզ **չ** պէտք է եւ ոչ **չի** կամ **չ'**[.] պիտի չըգրէր. շեշտը վերջն է եթէ չըն**էր**, պիտի չուտ**էր**, թող չգր**էր**, կը տեսնէք որ ասոնց շեշտը վերջն է:

ըրէ՛, չըներ, շեշտը առջեւն է, պիտի ըլլայ **չ'ըներ**

Գրէ՛ կ'ըսեմ **չի՛ գրեր**, **he does** not write այդ **հի տըզը** հետը միշտ **չի** կամ **չ'** կ'ուզէ. մինչ երբ «թող **չգրէր**, ո՞վ ըսաւ որ գրէ», ըսեմ, կը տեսնէք որ այս **չգրէր**ը տարբեր է վերինէն…

Ընտո՞ր կը դժուարին հասկնալ շատեր այս պարզ բանը, չեմ հասկնար, ես գրելէն յոգնեցայ, անոնք չհասկնալէն չյոգնեցան, եւ ոչ **չի յոգնեցան**, ինչպէս եւ ոչ **չի պառկեցան**, ինչպէս գրեր էիք. այդ **ի**-ն ի՞նչ գործ ունի հոտ. **չպառկեցաւ**. ի-ն պէտք պիտի ըլլայ երբ ներկայի Գ. դէմքն ըլլայ. **չի՛ պառկիր**: Քանի մը անգամ կարդացէք գրածներս՝ կը հասկնաք…

Ըսէիք շատ սիրելի Պ. Պէննէեանի[39] որ զմայլելի «Կոչնակ»ին էջերը մաքուր պահէ սոսկալի սարսափներէ. Ա[ստուա]ծ իմ, ինչ ոտանաւորներ կ'երեւան հոն. բացէք էջ մէկը «Ազգ[ային] քնարերգ[ութիւն] գիւղին մէջ»ը.

Խրճիթին մէջ կ'արթննայ **շառաչն բացուող հացերուն**
առջեւն վառուած

շահրակն միալար
կը բռնուին (երեք վանկ)

այս այլանդակութիւններով ինչու՞ պղծել այդ այդքան գեղեցիկ հանդէսի մը էջերը. ո՞ր բերանը կրնայ հնչել այդ տողերը.

փողոցները ամայի եւ արահետներն աննշան

4-3-4-3 է չափը. այդ երջանիկը **արահետներն** բառը ճեղքեր է, **ներ**ն յաջորդին տուեր է. **աննշան**ն ալ երկու վանկ հաշուելով. պատիւ չէ «Կոչնակ»ին. լաւ էր ճերմակ թողուիք այդ էջը ... ես բեռ մը ոտանաւոր ղրկած եմ, ինչու՞ չեն դներ, բեռներով ալ մասնաւոր «Կոչնակ»ի հ[ամա]ր պատրաստած եմ եւ կը պատրաստեմ...

Սիրալիր բարեւներով ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

ԺԴ.

Նիւ Եորք, Յուլիս 17, 1926

Սիրելի Հայր Ղազիկեան

Յունիս 23 թուակիր Ձեր նամակը ստացայ: Որոշած ենք Թլկատինցիի գրութիւնները մէկ հատորով լոյս ընծայել: Այս հատորը պիտի բաղկանայ երեք մասերէ. Արձակ, Ոտանաւոր եւ Թատերգութիւն:

Կը խնդրենք որ Թլկատինցիի հատորին նուիրուած Ձեր թանկագին աշխատանքը, որուն մեծ մասը կատարած էք արդէն, գլուխ հանէք Ձեր խոստման համաձայն: Ձեր գործը դիւրացնելու համար կը ներփակեմ ցարդ մեր եւ Ձեր կողմէն հաւաքուած գրութիւններուն լիկատար ցանկը: Չեմ կարծեր թէ այս ցանկէն դուրս շատ բան կը մնայ մութի մէջ:

Երկու երեք շաբաթ առաջ փնտռուելիք գրութիւններու կարճ ցանկ մը ղրկեցի Ձեզի: Ուրախ եմ ըսելու թէ այդ ցանկին մէջ նշանակուած գրուածքներուն կարեւոր մասը կրցայ ձեռք ձգել հոս, երկու օր առաջ, եւ այդպէսով Ձեր ընելիքը մասամբ թեթեւցնել. (տես ներփակ ցանկին վերջամասը - թիւ 64, 65 եւ 66):

Մտադիր ենք հատորը տպագրութեան յանձնել մօտ ատենէն: Հետեւաբար զայն կարելի եղածին չափ ամբողջական ընելու համար դարձեալ կը խնդրենք որ ներփակ ցանկէն դուրս մնացած արժէքաւոր գրութիւններ, եթէ կան ու եթէ կարելի ըլլայ գտնել տալ, հաճիք մեզի հասցնել առաջին պատեհութեամբ:

Ձեր տուած լեզուական դասը կարդացի, սերտեցի, այս անգամ խելքիս պառկեցաւ: Հազար շնորհակալութիւն:

Սիրալիր յարգանօք

ԺԵ.[40]

Սիրելի Նուրիկեան, Յուլիս 17 թուակիր նամակնիդ ներփակ ցուցակով ստացայ:

«Երկու, երեք շաբաթ առաջ՝ փնտռուելիք գրու[թիւն]ներու կարճ ցանկ մը ղրկեցի Ձեզի:

Ուրախ եմ ըսելու թէ այդ ցանկին մէջ նշանակուած գրուածքներուն կարեւոր մասը կրցայ ձեռք ձգել հոս, երկու օր առաջ, եւ այդպէսով Ձեր ընելիքը մասամբ թեթեւցնել …

Եթէ ես ժամ[անա]կ ունեցած ըլլայի եւ օրինակա՛ծ՝ ինչպէս պարապ տեղ օրինակեցի «ես իմ պարտքս կատարեցի»ին մեծագոյն մասը… միշտ միեւնոյն մարտիրոսու[թիւն]ը, կ[ա]մ շփոթութիւնը: Ժամանակին ասոնք բոլոր օրինակած եւ ղրկած կ'ըլլայի ես՝ եթէ ինծի բնաւ ցանկ ղրկած չըլլայիք:

Ի՛նչ որ է. օրինակածներս կը ղրկեմ, օրինա՛ծ Նուրիկեան…

Թերթ խառնել պրպտել կարելի բան չէ, ալ ոգեսպառ եղայ. գրեցէք ատեն ատեն ծանօթներու, կարելի է գիտնան թէ ո՞ր թերթերու մէջ նիւթ կայ, եւ ինծի անմիջապէս իմացուցէք. բայց այն անգամուն պէս չընէք, աւելորդ տեղը մի՛ յոգնեցնէք զիս. երբ անկարելի կ'ըլլայ գտնել ձեր մօտ՝ այն ատեն գրեցէք որ օրինակեմ:

«Ի՞նչպէս կը նպաստեն»ը հիանալի բան է, չըլլայ թէ դուրս ձգէք[41]:

Կէս ձգեցի «Ես կատարեցի իմ պարտքս» գրու[թիւն]ը:

Ուրախ եմ որ Չայի խնդիրը ըմբռներ էք. «Կոչնակ»ի մէջ Պ. Մահտեսեան[42] գրեր էր յօդուածիկ մը. պատասխանեցի, բայց այդ երջանիկը ո՞ր աստղերուն մէջ կ'ապրի, կարելի՞ է ասանկ բան գրել. ըսածէս աւելի տրամաբանական՝ բանաւոր՝ ուղիղ՝ ճշմարիտ բան կարելի՞ է ըլլայ. գրչի մէկ հարուածով կ'ուզէ տապալել իմ ա՛յնքան տարիներու աշխատութեանցս պտուղը… Ո՛չ եւ ո՛չ, թող աղօթք ընէ որ «Կոչնակ»ին մէջ երեւցաւ թէ ոչ՝ այդ ոճով չէի գրեր: Բայց կարդացէք այդ յօդուածները աւելի պիտի ըմբռնէք խնդիրը:

Ուրեմն, ինծի ղրկեցէք թէ ո՞ր թերթին մէջ յօդուածներ ունի, եւ ես անմիջապէս կը ղրկեմ Ձեզի:

Շատ սիրով
Ձերդ՝ Հ. Ա. Ղազիկեան

ԺԶ.

19 Օգոստ[ոս] 1926, Նիւ Եորք

Սիրելի Հայր Ղազիկեան,

Շնորհակալութեամբ ստացայ Թլկատինցիի գրութիւններուն վերջին ծրարը եւ Ձեր նամակը: Ասկէ ետք, Ձեր թանկագին ժամանակը չգողնալու համար, նոր գրութիւններու տեղն ու թուականը կ'իմացնենք Ձեզի, եթէ հնարաւոր ըլլայ: Այս անգամ գրասէրին մէկը սա կտորը մատնանշեց.

«Հեռուի Սուրբը Զօրաւոր Կ'ըլլայ», ԾԱՂԻԿ, Շամտանճեանի[43] (այս «Ծաղիկը» երկու տարի միայն բացուած է եւ հաւանօրէն ուրիշ բան ալ կը պարունակէ մեր ողորմած հոգի վարպետէն):

Երկու օրէ ի վեր ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ մէջ կը կարդամ Պրն. Մահտեսեանին ուղղուած Ձեր պատասխանը: Խեղճը բզիկ բզիկ կ'ընէք ու կը զարմանաք իր անգիտութեանը մասին: Ձինքը ճանչցողները սակայն բնաւ չեն զարմանար: Այս մարդը, որ իր հայերէնը Եփրատ Գոլէճի չոր ու ցամաք մթնոլորտին տակ սորվեր է ժամանակաւ, ինքնատպութիւն ըսուած բանին ստուերն անգամ չունի: Ինչ որ գրէ - թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ անգլիերէն - մէջբերումներով կը շէնցնէ եւ ուրիշներու կարծիքին կը կռթնի: Իր նեցուկները փառաւոր կերպով կը ջախջախէք Ձեր յօդուածներուն մէջ ու մարդը գետին կը ձգէք անօգնական: Խեղճը, լսածիս համեմատ, անճրկեր մնացեր է: Իր պարագան, սիրելիդ իմ Հայր Ղազիկեան, միտքս կը բերէ առածին հանրածանօթ, ողորմելի քոթոթը («Տեսէք քոթոթն ինչպէս քաջ է, որ փիղին դէմ իսկ կը հաջէ»): Իմ կարծիքովս չարժէր իրմով զբաղիլ: Ձեր յօդուածները միշտ հաճոյքով կը կարդամ, ոճերնիդ համեղ, հիւթեղ է: Ձեռքերնիդ դալար:

Սիրով եւ յարգանօք
Ձերդ
Բ. Նուրիկեան

ԺԷ.

1-9-26
Վենետիկ[44]

Սիրելի Նուրիկեան

Առի ձեր երկտողը. Շամտանեանի **Ծաղիկ**ին մէկ տարին միայն ունինք՝ 1903. եւ ամբողջ հատորը երկու անգամ խառնեցի. Ձեր նշանակած յօդուածը չկայ մէջը. կ'երեւի ուրիշ տարւոյ մէջ է. երկու տարի հրատարակուած է՝ գրած էիք. կը ցաւիմ որ այս անգամ չկրցայ օգտակար ըլլալ...

Գալով ատ Մահտեսին պատասխանիս, գիտցէք թէ ո՛րքան ինքզինքս բռնած եմ որ չելլեմ գծէ դուրս. ըրածը սոսկալի բան է. մէկ գրչի հարուածով կ'ուզէ տապալել 20 տարիէ ի վեր թափած քրտինքներս. այդ **չ**այի խնդիրը մղձաւանջ դարձած է ինծի. երջանիկ պիտի ըլլամ մեռած օրս՝ եթէ ամէն հայ հասկցած ըլլայ այդ այնքան դիւրին կնճիռը եւ ուղիղ գրէ. եւ ասի ելեր՝ առանց բան մը գիտնալու՝ ինծի դէմ կը գրէ. եթէ «Կոչնակ»ի մէջ գրած չըլլար՝ ուրիշ ոճով պիտի գրէի, ալա [1 անընթ. բառ]. երրորդ յօդուածը դեռ չտեսայ, դուք ալ տեսած չէիք՝ գրած ատեննիդ... Մալայեցին հասկցաւ, բայց այդ Հայ-Մալայեցին հասկցա՞ւ, խնդրական է...

Ես պատրաստ եմ սիրով օգնելու Ձեզի, միայն թէ ըլլան հոս Ձեր ուզածները. առանց քաշուելու նշանակեցէք.

Սիրով Ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

ԺԸ.

Վենետիկ 12/10/1926

Սիրելիդ իմ Նուրիկեան

27 Սեպտ[եմբեր]ի Ձեր պատուական նամակն ստացայ. ուրախ եմ որ արդէն տպագրութեան յանձներ էք Թլկատինցիին գործերը. ա՜խ ո՛րքան կը ցաւիմ որ չեմ կրնար կոր ուզածիս պէս օգտակար ըլլալ Ձեզի. շատ թերթ խառնեցի, նորէն կը մտածեմ. բոլոր **Ծաղիկ**ներն ու **Արեւ[ելեան] Մամուլ**-ները աչքէ անցընել, թէեւ սոսկալի զբաղած եմ. ինծի կրնայի՞ք իմացնել մօտաւորապէս գիրքը ե՞րբ կ'աւարտի. վերջին էջերն ալ կրնանք դնել նոր գտածներս:

Գալով Մահտեսիին, այդ մարդուն ինծի հասցուցած չարիքը անչափելի է. կարդացի այն անզգամ յօդուածը, պատասխանը տուած եմ չորս յօդուածով, վերջինը երէկ ղրկեցի. մե՜ղք որ խնդրին մէջ Թիրեաքեանը կար. բայց հայերէն լեզուն՝ ինչպէս ըսած եմ՝ ամէն բանէ վեր է. չեմ թողուր որ աղճատեն. թէեւ ա՛լ վերջինն է. ի՛նչ կ'ուզեն՝ ան ընեն. պիտի սկսիմ «Մատենագիտութեանս», ու ալ ինծի հ[ամա]ր գոյութիւն չունին ատոնք: Ժամանակը գէշ էր՝ ցաւալին այս է՝ որովհետեւ մեր ժողովուրդին մեծ մասը դեռ չի գիտեր զանազանել չարն ու բարին. չի գիտեր ճանչնալ իրական արժանիքը. ես իրեն ցուցուցած եմ գերանը, ճիշդ դուք ալ իմ զգացումս ունեցեր էք. վերջընթեր յօդուածս՝ «Զի՞ [2 անընթ. բառ]...»ով կը սկսի վերջինը «կեղծաւոր ե՛ւն. նախ [անընթ. բառ]...»:

Եթէ նորէն բերանը բանայ, այս անգամ Թիրեաքեանն[45] ալ վերէն վար կը ցօղուեմ, կը կարդամ՝ կը վերլուծեմ գրքերը եւ տուժողը ես չեմ ըլլար՝ գոնէ բարոյապէս. ինծի հետ խաղալ չ'ըլլարը՝ չեն գիտեր. 25 տարի առաջ դիմացս բանակ մը մարդ կար՝ ամէնուն ալ հախէն եկայ. Իւթիւճեան[46] ըսեր է որ ես չեմ տեսներ, դուք կը տեսնէք զինքը, պագէք իմ կողմէ իր ձեռքը, ան մեծ մարդ պիտի ըլլայ... Պէրպէրեան[47] եւս զմայլելի տողեր մըն էր գրեր: Հրանտ Ասատուր[48] նոյնպէս. այն ատեն, երբ դեռ անփորձ էի ... անկէ յետոյ ի՜նչ գրավէճեր ... ես օրէնքով՝ կանոնով կը խօսիմ, կարծիք չեն իմ ըսածներս. այդ նենգամիտ՝ չար մարդը առանց ոեւէ բանէ տեղեկ[ութիւ]ն ունենալու մէջտեղ ինկեր՝ աւելորդ աղմուկ՝ ժխոր կը յարուցանէ: Ուղիղ դատողութիւն՝ միտք ունեցող մարդը երբ կարդայ յօդուածներս՝ իրաւունքը ինծի կու տայ. չտա՛յ ալ՝ լեզուն կու տայ...

Իրաւունք ունիք, մեր մէջ, եւ ոչ ուրիշներու, վերջ՝ վախճան չունին լեզուական խնդիրները. աւելորդ է սիրտ հատցնել. եւ այդ շնական յօդուածէն վերջ զգացածներս պատմել իսկ կարելի չէ:

Թէ՛ **մինչեւ ցայսօր, մինչեւ ցարդ** եւ **թէ՛ ցայսօր՝ ցարդ** կրնան գրուիլ. ուղիղ են երկու ձեւերն ալ.

Բագրատունին՝ Կիկերոնի կատելինայի դէմ գրած գրին մէջ՝ որուն սկիզբը թարգմանած է ինքը՝ կը սկսի. «Գիտե՞ն իցէ քեզ»... ուրիշ մը մենէ իրմէ առաջ թարգմանած է նոյնը՝ «մինչեւ գիտե՞ն իցէ» ... խնդիրը ճաշակի է, գրութեան տեղւոյն, պարագային, եւն. ես մինչեւ օրս՝ կ'ըսեմ, «մինչեւ հի-

մա», «մինչեւ ցարդ» ալ կ'ըլլայ. **ցա՛րդ** երբ ուզես ոյժ տալ, մանաւանդ ոտանաւորներու մէջ:

Արդեօքին վ[րա]յ հարցական դնել՝ անհեթեթ է. ռուսահայոց գործն է. **միթէ**ի վրայ ալ կը դնեն. երկուքն ալ սխալ. դու՞ իցես արդեօք. կա՛մ արդեօք դու՞ էիր, կերա՞ր արդեօք ի նմանէ. այսպէս կ'ըսեն նախնիք, եւ ուղիղն ալ այս **է**.

Սիրալիր ողջունիւ Զերդ

Հ. Ա. Ղազիկեան

Յ.Գ. Զեզի, սիրելի Նուրիկ, բան մ'ըսեմ եւ ըրէք: «Կոչնակ»ի կողքին վրայ քանի մը տողով խնդրեցէք որ՝ ով որ գիտէ թէ Թլկատինցիի այս ինչ կամ այն ինչ գրութեան ուր տպուիլը՝ թող շնորհ ընէ իմացնելու. լաւագոյն եւ դիւրագոյն միջոցը այս է. հարկաւ գիտցողներ կան. այն ատեն կ'իմացնէք ինծի եւ ես անմիջապէս կ'օրինակեմ եւ կը ղրկեմ՝ եթէ ունինք թերթը:

Նոյն

ԺԹ.

Վենետիկ 6 Դեկտ[եմբեր] 1926

Սիրելի Պ. Նուրիկեան

Հիմա առի Ձեր նամակը. ուրախ եմ որ Թլկատինցիի վերջին գր[ութիւն]ը ստացեր էք:

Ես ենթադրեցի որ Թլկատինցին Վարուժանի[49] «Նաւասարդ»ին մէջ եւս գրով[թիւն] ունենայ. վանքը չկայ այդ հատորը, իմինս ալ՝ բուն Վարուժանէն տրուած՝ կորաւ աքսորի մէջ: Գրեցի իր աշխատակցին, Սիրունիին[50], որ գոնէ հատ մը իս ղրկէ, եւ եթէ չի կրնար՝ գոնէ բովանդակու[թիւնը] ղրկէ: Ղրկեց, եւ ահա իրաւցնէ կայ մէջը. եւ խորագիր ունի՝ «Ամառին նոր Արմաղանը»[51]. ես հատ մը ղրկեցի ձեզի Արեւ[ելեան] Մամուլէն՝ «Ամառին Արմաղանը». 1906-ին, այս **նոր** յաւելուածն ունի, ուրեմն նոյնը չէ, եւ տպուած է 1914-ին, ըսել է Թլկատինցիին վերջին գրու[թիւն] է: Հիմա պիտի գրեմ եւ խնդրեմ որ կա՛մ օրինակէ եւ ինծի ղրկէ, կ[ա՛]մ գիրքը ղրկէ եւ ես օրինակեմ. (վերջը գիրքը իրեն դարձնելու պայմանաւ, ինծի «Մատենագիտութեան» հ[ամա]ր ալ պէտք է արդէն): Այսպէս կ[ա]մ այնպէս ես ձեռք կը ձգեմ այդ գր[ութիւն]ը, եւ անմիջապէս կը ղրկեմ Զեզի: **Մասիս**ներուն մէջ բաւական բաներ գտայ իրմէն՝ Աշուղներու երգերու հրատարակութիւններ, եւն, որոնք անշուշտ իր գործին մէջ չեն մտներ՝ բայց Մատենագիտութեան մէջ այո:

Անհուն շնորհակալութիւններ ձեզի որ կը խոստանաք «ոյժ եւ ժամանակ» տրամադրել «թափուելիք ջանքերուն» յոբելեանիս տօնմանը առթիւ, կարգ մը ամերիկաբնակ ազնիւ հայերու նախաձեռնութեամբ: Եւ կը մաղթէք որ այդ մտադրութիւնը ժիր գետնի վրայ դրուի, իրականանայ, շնորհակալ եմ: Ինչ որ պիտի ըլլայ՝ հո՛տ պիտի ըլլայ. եւ եթէ հիմա պիտի չըլլայ՝ այսինքն այսօր չէ, Մահտեսին **օրթալըխը** մնտռեց, ժաժն ալ վրայ եկաւ[52], որով այս տարին կ'անցնի, եթէ Ա[ստուա]ծ ուզեր է դէպի Զատկի կողմերը եթէ կրնայ ըլլուիլ, անշուշտ կը ձեռնարկեն վրայ կեցողները. իրենք արդէն

իրենցմէ վառուած են, եթէ պիտի չըլլայ, թող չըլլայ, եւ բնաւ չըլլայ. 20 տարի վերջ 50-ամեակս պիտի տօնեն եղեր. խերն եմ անիծեր ատոր, ո՞վ ըսաւ որ պիտի ապրիմ. եթէ ապրիմ ալ՝ արդէն խռֆած՝ ինչ բանի բաւարար պիտի ըլլամ: Ատի հի՛մա պէտք է, որ ոյժ գայ վրաս, ազատիմ հոգերէ, եւ «Մատենագիտութիւնը» որուն ահա ձեռնարկեր եմ, գլուխ հանեմ: Սոսկալի բան է, աշխարհիս բոլոր խենթերը իրար գային՝ ասանկ բան չէին կրնար մտածել: Պիտի կենդանացնեմ, պիտի անմահացնեմ հայ գրագէտներն ու հայ գրականութիւնը. եղածը եթէ տեսած էք՝ ատկէ 20 անգամ աւելի դժնդակ ու դժուար, բայց աննման բան պիտի ըլլայ. գործ մը՝ որուն նմանը ոչ մէկ ազգ ունի եւ ունեցած պիտի ըլլայ... մեր գրականութիւնը բոլոր լրագրաց եւ հանդէսներու մէջ է. ինչու՞ այսքան տառապինք Թլկատինցիին յօդուածները փնտռելու. դուք եթէ քիչ մ'համբերութիւն ունեցած ըլլայիք, արդէն ատոնք բոլոր պիտի գտնէիք Թլկատինցիին անուան տակ, ինչպէս բոլոր գրագէտներուն, եւ[ն.], եւ[ն.] ...

«Մատենագիտութիւն»ը «իմ գործերուս գլուխը» պիտի չըլլայ, այլ Հայ գրականութեան գլուխ գործոցը. սերունդները դարէ դար պիտի օրհնեն զիս, բայց պէտք է ծայրն հասնիլ, երբեմն վրաս վիատութ[իւն] կու գայ, պիտի կրնա՞մ ծայրն հասնիլ. վ[ա]ս[ն] զի ուզածիս պէս չեմ կրնար աշխատիլ, նիւթական հոգերը մարդը կը խեղդեն, պատճառ կ'ըլլան ահագին ժամերու կորուստին ... տեսնենք, Ա[ստուա]ծ ողորմի ինծի...

«Հայրենիք»ի մէջ տեսայ, կ'ըսէք, ձեր նոր յօդուածաշարքը. կանուխէն եղած բաներ են. ալ «Մատենագիտու[թենէն]» զատ ուրիշ բանի չեմ նայիր, բայց ըլլայ «Հայրենիք», մանաւանդ «Կոչնակ» այնչափ կ'ուշացնեն ղրկուածները, որ համ հոտ կը փախչի. «Հայրենիք» դեռ չհրատարակեց Մահտեսիին դէմ ղրկած չորս յօդուածներս. կ'երեւի միտք չունի. Չագմաքեան մը ելեր էր մէջտեղ, ատոր մասին գրածս դրաւ. «Կոչնակ»ն ալ ուրիշ **անթիքա** մարդ մը կայ՝ «առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ» կ'առնէ կը դնէ յօդուածը. ինչպէս ըրաւ նաեւ Մահտեսիինը, որ այնքան բաներու պատճառ եղաւ: - Այսօր Լ. Բաշալեանէ[53] նամակ մ'առի, որուն մէջ կ'ըսէ. «Ձեր այս թանկագին գործին քով (հին հրաշակերտները հայերէնի վերածելու), ես նո՛յն չափով կը գնահատեմ Ձեր կատարած **վարժապետի** դերը՝ քիչ մը կարգ կանոն մտցնելու համար այն լեզուին մէջ որ այսօր կը գրուի:... Եւ ի՜նչքան գոհ եմ երբոր ձեր անաչառ ու անողոք հարուածներուն տակ կը շշմեցնէք մեր ամբարտաւան տգէտները - երկու բառ որ համանիշ են ընդհանրապէս:

Մեր սիրելի Պ. Աւագեանն ալ այս կէտին մեծ կարեւորութիւն կու տայ. թէեւ ցաւ է ըսել՝ որ մտիկ ընող չկայ, «Կոչնակ»էն սկսեալ. մե՜ղք... ի՜նչ հիանալի պիտի ըլլար եթէ տարիներով այդ բաները պրպտող, քննող-պարզող մարդոց խօսքին հաւաստի ընծայուէր՝ ոչ կուրօրէն: Իրենք ալ կրնան քննել եւ տեսնել...

Ներողամիտ եղէք եթէ չկրցայ ձեզի ղրկել օրինակ մը Պապինիի «Պ[ա]տմ[ութիւն] Ք[րիստո]սի»[54] գրքէն. չունիմ, սիրելիս, քանի մը օրինակ

կու տան, անոնք ալ քանի մը հատը հոս ձեռքէս խլեցին, քանի մը հատը դուրսէն, ես իսկ մնացի տկլոր. կարդացէք խմբագրու[թեան] ղրկել տուի, կ'արժէ կարդալ. ներփակ կը դնեմ մեր վարդապետներէն մէկուն նամակը, **շիրին** բան է. ուրիշներէ ալ ստացայ, Դուրեան[55] Սրբազանն ալ գրեր էր, բայց ասի բնագիրը կարդացող հասկցող ալ է. արուեստէ ալ կը հասկնայ: Ատի շնորհ ընէիք՝ իմ սիրալիր ողջոյններովս յանձնելու Պ. Աւագեանին. իր-մէ ալ կը սպասեմ կարդալ աղուոր բան մը նոյն գրքին առթիւ... եթէ կ'արժէ, թէ ոչ՝ ... խիստ:

Սիրալիր ողջոյններով,
Ձերդ
Հ.Ա. Ղազիկեան

Ի.

8 Փետրուար 1927[56]

Սիրելիդ իմ Նուրիկ - ինչպէս գրած էի արդէն, Պուքրեշէն բերել տուի «Նաւասարդ»ի[57] հատորը, եւ հիմա նորէն պիտի դարձնեմ: Օրինակեցի, շատ գեղեցիկ կտոր մըն է. մեծ պակաս մը պիտի ըլլար եթէ չունենայիք ասի: Ատեն ատեն դեռ պիտի գտնուին ուրիշներ ալ, բայց երկրորդ տպագ-րութեան կ'ամբողջացնէք: Երբ ամբողջացնեմ «մատենագիտութիւն»ը ա-տոնք ալ երեւան պիտի ելլեն անշուշտ ո՛ր ծակն ալ ըլլան:

ութ փետր.
Սիրալիր ողջոյններով Հ. Արսէն

ԻԱ.

Վենետիկ 17-3-1927

Սիրելիդ իմ Նուրիկեան

Ձեր Մարտ 2 թուակիրն ստացայ: Ուրախ եմ որ ղրկածս հաճոյ է անցեր Ձեզի եւ Ձերիններուն: Այս օրերս **Լոյս**ի 1897-98 տարիները կը քրքրէի խմբ. Սուլթանեան: Մեր Թլկատինցին «Պահ մը գիւղի մարդերուն հետ» խո-րագրով յօդուած մ'ունի, որ դժբախտաբար կէս մնացած է. կը սկսի թ[իւ] 16էն եւ 17, 19, 21 (շարունակելի) թիւերուն մէջ ալ կայ, սակայն թերթը թ[իւ] 22-էն կը դադրի, որուն մէջ չկայ շարունակով[թիւ]նը, եւ այնպէս կիսատ կը մնայ:

Չօրինակեցի՝ կիսատ ըլլալուն. դուք ի՞նչ կ'ըսէք:

Մատենագիտու[թիւ]նը առաջ կ'երթայ, բայց շատ դանդաղ. կը վախեմ որ չկարենամ ծայրն հասնիլ-. շատ դժնդակ եւ երկայն գործ է, վրաս ալ սկզբնական եռանդը չմնաց, եւ պարագաները եռանդ տալէ աւելի՝ զայն մարող են ... տեսնենք. ըրած գործս խելքի, մտքի մէջ սղմուելիք գործ չէ, սոսկալի՝ հրէշային բան է, բայց տակէն ելլելու հ[ամա]ր **տապան** պէտք է. եւ այդ տապանը կը կարծէի թէ պիտի չպակսէր իմ քովս. բայց իրականու-թիւնը տարբեր եղաւ. հոգ չունեցող սիրտ, հանդարտ գլուխ պէտք է՝ ատանկ չոր՝ ապառաժ գործերու լծուելու հ[ամա]ր...

Յամ[ենայն] դէպս, շնորհակալ եմ ձեր ազնիւ զգացումներուն, ո՛վ գիտէ, կարելի է թէ ազնիւ սրտերու մաղթանքները ունենան իրենց արդիւնքը՝ ո-վասիս ըլլան այդ անծայր անապատին մէջ, եւ կարենանք ծայրն հասնիլ... եթէ ճամբան չընկճուինք...

Սիրալիր ողջոյններով Ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

Յ. Գ. «Բնաշխարհիկ»ի մնացեալ մասը լոյս տեսնելու յոյս չ'երեւար հորի-զոնին վ[րա]յ մնացեալ մաս չկայ, պէտք է պատրաստել ... բայց ո՞վ...

Նոյն

ԻԲ.

Վենետիկ 25-2-1928

Սիրելիդ իմ Նուրիկեան

Յունվար 24ի Ձեր պատուականն ստացած եմ, սպասեցի որ հասնէր Ձեր աւերած չէքը, եւ ըստ այնմ երկուքը մէկ ընէի, որովհետեւ գլխիվայր խրած եմ «Մատենագիտութեան» մէջ, ամէն բան թողած. կենդանացնելու, անմա-հացնելու հ[ամա]ր հայ հանճարը, հայ միտքը: Չէքը ուշանալուն՝ ուզեցի գրել:

Ա՛խ, աճելէ՞ ըրինք ըսեմ, թէ ես պէտք էի երկու տարի առաջ սկսած ըլլալ գործս. գտայ Թլկատինցիին «Այգիիս փշենին»[58] Մասիս 1895 թ[իւ] 69. բայց հրաշալի բան է, աննման բան է. գրքին կէսը կ'արժէ ըսեմ՝ չեմ սխալիր. Չօպանեանին ալ գրեցի. գտայ ուրիշ բաներ ալ. «Խուլավանք. հինն ու նորը»: «Արհեստք ի գաւառս»: «Գլխուդ ջուր դիր», ուրիշներ ալ. ու դեռ ո՛ր-չափ պիտի գտնեմ... օր մը ուրիշ հատորիկ մըն ալ պիտի հրատարակէք անպատճառ...

Իսկ Ձեր գործի սկսելուն հ[ամա]ր շատ ուրախ եմ. մեր ազգին մէջ գրելով ապրող չէ եղած. Մայքըլ Արլէնը[59] եթէ հայերէն գրէր՝ սանդիմ չէր վաստկեր. կը մաղթեմ լիուլի յաջողու[թիւ]ն Ձեր գործոց. գրականութ[իւն] ալ ըրէք՝ իբր amateur: Ձեր գրական ծածկանուն եթէ ունիք՝ հաճեցէք իմացնել ինծի. «Կոչ-նակ» ալ պիտի պրպտեմ. օրաթերթերուն հետ եմ հիմա. «Ազատամարտ»ը[60] կ'ընեմ «Մասիս»ները ամբողջ նայեցայ՝ ունեցածնիս: Սոսկալի, ահաւոր տաժանք է, բայց պէտք է ընեմ, ազգային գրականու[թեա]ն բանալին պիտի ըլլայ:

Մաղթելով Ձեզի յաջողութիւն եւ խրախոյս ձեր նոր ասպարէզին մէջ

Սիրալիր ողջոյններով
Ձերդ
Հ. Ա. Ղազիկեան

ԻԳ.

31-3-28
Վենետիկ

Սիրելիդ իմ Նուրիկեան

Ձեզի արդէն գրած էի, նորէն կը գրեմ. դեռ չստացայ Պ. Մալեէմէզեանէն[61] ոեւէ նամակ...

Այս օրերս «Ազգ»ի[62] թիւերը կը խառնեմ. ո՛րքան յօդուածներ ունիք եղեր հոն, ոտանաւորներ եւս. Ձեր անունը բաւական պաշար պիտի ունենայ հետը: Ընտո՞ր մտքերնէդ չանցաւ ըսելու ինծի որ աչք մը տայի «Ազգ»ի, գիտէք թէ ո՛րքան բան ունի հոն Թլկատինցին, մե՛ղք, հազար մեղք. 10 կտոր բան գտայ, եւ ի՛նչ բաներ. «Խարբերդ. ի՞նչ անցաւ դարձաւ հերուէն ի վեր» 1909, թ. 122, 3, 4, 5, 132. Հուրրիյէթի մասին բնաւ բան մը չտեսնելով՝ կը զարմանայի թէ ի՛նչպէս բան մը չէ գրեր. այդ յօդուածներուն մէջ կը խօսի եղեր մարդը: Խարբերդէն կաղանդչէքներ.- Ճնճղուկներուն դատաստանը, Առակաւոր բանք Թլկատինցիի Խարբերդի մէկ ձախողուածին վրայ (Զարդարեանի մասին է). հիանալի գրած է: Հատ մըն ալ իր Սաթենիկին գրածը (առաջին գրութ[իւն]ը) «Ամէն ինչ նիւթ քեզի». պապայէն նիւթ կ'ուզէ եղեր ... վերջը Թլկատինցիի խօսքերը կան, գեղեցիկ բան, եւն, եւն. ու դեռ ինչե՛ր պիտի գրէր:

Դուք պատրաստուեցէք որ ուրիշ հատոր մըն ալ հրատարակէք, բայց այս անգամ զիս օգնական չէք ունենար. կու տամ ձեզի ցանկը:

Ձեզի Ս. Զատիկ մաղթելով

Մնամ ձերդ
Հ.Ա. Ղազիկեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Շնորհակալութիւն կը յայտնենք ԳԱՌի տնօրէն Դաւիթ Վարդանեանին, որ ընդառաջեց մեր դիմումին:

[2] Բենիամին Նուրիկեան (Խարբերդ Հիւսենիկ գիւղը 1894--1988) գրող:

[3] Հայր Արսէն Ղազիկեան՝ (Թուրքիա Պարտիզակ 1870--1932), Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր, թարգմանիչ:

[4] Նամակներէն պարզ կը դառնայ որ կարգ մը այլ նամակներ կը բացակային զոյգ թղթապանակներէն: Չկան նաեւ նամակներուն մէջ յիշուած ցանկերը:

[5] Թլկատինցի (Խարբերդ 1860--սպաննուած է Խարբերդի մէկ ձորին մէջ 1915) հրատարակած է *Մասիս*ի, *Հայրենիք*ի, *Արեւելեան Մամուլ*ի, *Բիւրակն*ի մէջ:

[6] Հրատարակիչները Ղազիկեանի գործակցութիւնը կը համարեն «հիանալի անձնուիրութիւն»:

[7] Հրատարակութեան ծախքերուն մասնակիցներու անուանացանկը զետեղուած է հատորին վերջաւորութեան:

[8] Յակոբ Օշական, որ «*Գաւառի գրականութեան անառարկելի վարպետ*» կ'որակէ Թլկատինցին, շուրջ 100 էջ կը նուիրէ անոր («Յովհաննէս Յարութիւնեան», *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Եօթներորդ Հատոր, Արուեստագէտ Սերունդ*, Անթիլիաս, Տպ. ԿՀՄՏԿ, 1979, էջ 79-185): Դժուար թէ ան կարենար այդքան անդրադառնալ առանց Սաներու վերոյիշեալ հատորին:

[9] Թերեւս, սակայն, Նուրիկեան չբաւարարուելով արդիւնքէն, շուրջ քառորդ դար ետք, իր խմբագրած *Նոր Գիր*ի միացեալ թիւ մը ամբողջութեամբ կը նուիրէ Թլկատինցիին, ուր կը ներգրաւէ անկէ անտիպ նիւթեր՝ նաեւ Արամ Անտոնեանի

կողմէ տրամադրուած (*Նոր Գիր*, 1950ի Աշուն - Ձմեռ, թիւ 3-4): 250-էջանի այս համարին կողքին մէջի երեսին Նուրիկեան պիտի դնէր իր ձօնը՝ «*մեր հին գաւառի գրականութեան մեծ վարպետին... խորունկ յուզումով ու սիրով*»:

[10] Պէպօ Սիմոնեան, «Գաւառի Արուեստագէտը՝ Թլկատինցի Յովհաննէս Յարութիւնեան»՝ Թլկատինցի, *Երկեր*, Հրատ. Դանիէլ Վարուժան Գրական Հիմնադրամի, թիւ 12, Անթիլիաս, ՏԿՀՄՏԿ, 1992, էջ 8:

[11] Արշակ Չօպանեան՝ (Կ.Պոլիս 1872--1954), գրող, բանաստեղծ, գրաքննադատ, հրապարակախօս, *Անահիտի*ի խմբագիր, թարգմանիչ:

[12] *Հայրենիք* (Նիւ Եորք 1899--1986 Պոստոն) ազգային, հասարակական-քաղաքական, գրական շաբթաթերթ, երկօրեայ թերթ, ապա՝ օրաթերթ:

[13] *Մասիս* (1852--1908 Կ. Պոլիս) քաղաքատնտեսական, գրական եւ բանասիրական. օրաթերթ, ապա՝ շաբաթաթերթ, կիսամեայ, ամսաթերթ:

[14] *Արեւելեան Մամուլ* (Զմիւռնիա, 1871--1922), ազգային-գրական-քաղաքական պարբերաթերթ:

[15] *Ծաղիկ* (1886--1911 Կ. Պոլիս) Գրական, բանասիրական, մանկավարժական, տնտեսական, գիտական եւ քաղաքական պարբերաթերթ: Խմբագիրներ՝ Չօպանեան, Ղազար Բոլատ, Արամ Անտոնեան, Երուանդ Օտեան եւ ուրիշներ:

[16] *Անահիտ* (1898--1911, 1929--40, 1946--49), գրական-գեղարուեստական հանդէս՝ Արշակ Չօպանեանի հրատարակութեամբ եւ խմբագրութեամբ:

[17] Հ. Արսէն Ղազիկեան, «Ամէնը Նոր Աշխարհի Մէջ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 26 Դեկտեմբեր 1925, էջ 1536-8:

[18] *Կոչնակ/Հայաստանի Կոչնակ* (Պոստոն 1900--68) քաղաքական, տնտեսական, գրական-գեղարուեստական եւ կրօնաբարոյական շաբաթաթերթ/ամսաթերթ:

[19] *Լոյս* (Կ. Պոլիս 1895--1908), գրական, գիտական եւ քաղաքական կիսամսեայ հանդէս: Զայն խմբագրած են Մ. Սուլթանեան, Յարութ Հազարապետեան, Վահան Փափազեան, Բաբկէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան, Արամ Անտոնեան:

[20] Արամ Անտոնեան (Պոլիս 1875--1952, Փարիզ), գրող, խմբագիր, 1928-51՝ Փարիզի ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանի տնօրէն, հայոց Ցեղասպանութեան նիւթերու երախտաշատ հաւաքորդ, վաւերագրող եւ պատմագրող:

[21] *Մուրճ*՝ (1889--1907 Թիֆլիս) հասարակական-քաղաքական-գրական ամսագիր:

[22] *Հայաստանի Կոչնակ. Քսանեւհինգամեայ Յոբելենական Յիշատակարան*, 2 Յունուար 1926, ԻԶ. Տարի, թիւ 1, 160 էջ:

[23] *Բիւրակն* (Պոլիս, 1882--1908), գիտական, քաղաքական, բանասիրական պարբերաթերթ: Խմբագիրներ՝ Ստեփան Իւթիւճեան, Գալուստ Անդրէասեան եւ այլք:

[24] Զետեղուած է սաներու հրատարակած հատորին մէջ, իբրեւ յաւելուած:

[25] Յակոբ Գրիգորին ուղղած 24 Յունուար 1926 թուակիրով, Ղազիկեան կ'արձանագրէ. «*15 փեփրակ ալ Թլկատինցի օրինակեր եմ*» (*Հայր Արսէն Ղազիկեանի Նամակները Առ Յակոբ-Գրիգոր*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1980, էջ 106):

[26] Յովհաննէս Աւագեան (Բինկեան, 1882--Նիւ Եորք, 1959), գրող, խմբագիր, գրականագէտ, 1911-12՝ խմբագիր՝ *Վան-Տոսպ*), 1917-19՝ *Ազգ*, եւ 1919-59՝ *Հայաստանի Կոչնակ* թերթերուն: Ղազիկեան կ'ակնարկէ Աւագեանի *Գրական Դէմքեր. Տպագրութիւններ եւ Նշմարներ* գիրքին, որ լոյս տեսած էր Նիւ Եորք, 1925ին:

[27] Անթուակիր նամակ: Թղթապանակին մէջ ան դրուած է 12 Հոկտեմբեր 1926 թուակիր նամակէն ետք:

[28] Ճիուզեփփէ Փարինի (1729–1799), իտալացի նորդասական բանաստեղծ:

[29] Գերմանական դիւցազնավէպ, գրուած շուրջ 1200ին:

[30] *Ռազմիկ* (Փլովտիւ, 1905--1909), ազգային, գրական, քաղաքական կիսաշաբաթաթերթ, խմբ.՝ Ռուբէն Զարդարեան, ապա՝ Տաճատ Կամսարական:

[31] Ռուբէն Զարդարեան (Սեւերէկ, 1874--1915) հրապարակախօս, խմբագիր, Մեծ Եղեռնի նահատակ:

[32] Նիւթը տպուած է սաներուն պատրաստած հատորին մէջ, իբրեւ յաւելուած:

[33] Աւետիք Իսահակեան (Ալեքսանդրապոլ, 1875--Երեւան, 1957), բանաստեղծ:

[34] Ղազիկեանի *Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի, Ա. Հտր. Ա.-Մ.*, Վենետիկ, 1909-1912: Թլկատինցիի նուիրուած հատուածին մէջ Ղազիկեան յղում կը կատարէ՝ «Յարութիւնեան Յովհաննէս»ի, միաժամանակ արձանագրելով անոր *Զալըմ Տղան* թատերախաղը եւն.: Դժբախտաբար, Ղազիկեան չկրցաւ ամբողջացնել եւ հրատարակել մնացեալը:

[35] Տե՛ս՝ Յովհ. Աւագեան, «Գրադատական, Դ. Նիբելունգներուն Երգը», *Հայաստանի Կոչնակ*, ԻԶ. տարի, Ապրիլ 24, 1926, թիւ 17, էջ 654-55:

[36] Ղազիկեանի լեզուական այս դասերը աւելի ետք գիրքի ձեւով հրատարակուեցան աւելի քան անգամ մը (Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Մի՛ Գրէք...Այլ Գրեցէք... (Հայ Լեզուի Ուղղագրական Դասեր)*, Գ. տիպ., Վենետիկ Մխիթարեան տպագրութիւն, 1932):

[37] Հեղինակային վրիպակ:

[38] Նկատի ունի Նուրիկեանի հարցադրումը՝ գիրքին վերնագրին առնչութեամբ:

[39] Խաչատուր Պէննէէան (Խարբերդ 1864--1944), խմբագիր, կրթական գործիչ:

[40] Անթուակիր նամակ: Թղթապանակին մէջ ան դրուած է 31-3-28 թուակիրէն ետք:

[41] Նիւթը ընդգրկուած է հատորին մէջ:

[42] Արշակ Մահտեսեան (Բալու, 1873--1950), խմբագիր, մամուլի հրատարակիչ:

[43] Միքայէլ Շամտանճեան (Կ. Պոլիս 1874--Պէյրութ, 1926) հրապարակախօս, խմբագիր, թարգմանիչ: 1925-26՝ Պէյրութի մէջ լոյս ընծայած է *Հայ Կեաք* եռօրեան (Արշակ Ալպոյաճեան, «Անհետացող Դէմքեր. Միքայէլ Շամտանճեան», *Հայաստանի Կոչնակ*, 30 Հոկտեմբեր 1926, էջ 1524-6):

[44] Ղազիկեան նամակին թուականն ու վայրը ձեռագրած է նամակին վերջաւորութեան:

[45] Յարութիւն Թիրիաքեան (Թալաս, 1845--Նիւ Եորք, 1919), բանասէր, արեւելագէտ, թարգմանիչ, բժիշկ:

[46] Կարապետ Իւթիւճեան (Պոլիս, 1832—Պոլիս, 1904), *Մասիս*ի խմբագիր:

[47] Ռեթէոս Պէրպերեան (Պոլիս, 1848--Պոլիս 1907), բանաստեղծ, մանկավարժ, տնտեսագէտ,1876ին հիմնած է Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանը:

[48] Հրանտ Ասատուր (Պոլիս, 1862—Պոլիս, 1928), գրող, խմբագիր: Սիպիլի հետ կազմած է հայոց լեզուի եւ գրականութեան *Թանգարան* դասագիրքերը:

[49] Դանիէլ Վարուժան (Բրգնիկ, 1884--1915 մեծ եղեռնի զոհ), բանաստեղծ, գրական-հասարակական, գործիչ, խմբագիր:

[50] Յակոբ Սիրունի (Ատափազար, 1890--Պուքարեստ, 1973), հայագէտ, բանասէր:

[51] Ընդգրկուած է հատորին մէջ:

[52] Նկատի ունի Խ. Հայաստանի մէջ 23 Հոկտեմբեր 1926ին տեղի ունեցած երկրաշարժը:

[53] Լեւոն Բաշալեան (Պոլիս, 1868--Ֆրանսա, 1943), գրող, հրապարակագիր, թարգմանիչ, խմբագիր: Լոզանի Վեհաժողովի Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական:

[54] Ճիովաննի Փափինի (Ֆլորանս, 1881--Ֆլորանս, 1956), գրող, գրաքննադատ, բանաստեղծ, փիլիսոփայ: 1921ին գրած է *Քրիստոսի Պատմութիւնը* երկը:

[55] Եղիշէ Դուրեան (Պոլիս, 1860--Երուսաղէմ, 1930), բանասէր, բանաստեղծ, պատրաիարք հայոց Պոլսոյ (1909-10) եւ Երուսաղէմի (1921-30):

[56] Այս թուականը – առանց տարեթիւի - դրուած է նամակին վարը, աջին, որմէ աւելի վար, մատիտով ու այլ ձեռագրով գրուած է «8 փետր. 1927»:

[57] *Նաւասարդ* (Պուքարեստ, 1923-26), գրականութեան եւ արուեստի պարբերական, Յակոբ Սիրունիի խմբագրութեամբ:

[58] Չէ ընդգրկուած հատորին մէջ:

[59] Մայքըլ Արլէն (Տիգրան Գույումճեան, Պուլկարիա, 1895--Նիւ Եորք, 1956), հեղինակ *The Green Hat* (1924), *The Flying Dutchman* (1939) եւն. երկերու:

[60] *Ազատամարտ* (1909-14, 1918-21), ազգային քաղաքական օրաթերթ, ՀՅԴ արեւմտեան բիւրոյի պաշտօնաթերթ: Խմբագիրներ՝ Սիրունի, Ռուբէն Զարդարեան, Գեղամ Բարսեղեան:

[61] Սարգիս Մալեէմէզեան՝ Միութեան ատենապետն էր:

[62] *Ազգ* (1907--21), ազգային, գրական, քաղաքական օրաթերթ: Լոյս տեսած է Պոստոն, սկիզբը իբրեւ վերակազմեալք հնչակեան, այնուհետեւ ռամկավար պաշտօնաթերթ: 1921 Հոկտեմբերին միացած է *Պահակ*ին:

THE REBIRTH OF TELGADINTSI: 23 LETTERS EXCHANGED BETWEEN PENIAMIN NOURIGIAN AND FATHER ARSEN GHAZIGIAN (18 November 1925-31 March 1928)

(Summary)

RITA MARIA KAZANDJIAN, ANTRANIK DAKESSIAN
RKAZANDJIAN@students.haigazian.edu.lb; adakessian@haigazian.edu.lb

Telgadintsi (Hovhannes Haroutiunian), a victim of the Armenian Genocide, was a renowned author and educator who dedicated his life to the upbringing of the younger generation in the province of Kharpert. Telgadintsi was instrumental in campaigning for and drawing attention to the provinces (i.e. Western Armenia, the *Armenian Vilayet*s in Ottoman Turkey) and advocating allocation of resources to the Armenian hinterland. His essays, letters and short stories published in the Armenian newspapers of the time had the above-mentioned objective.

However, his life was cut short by the Genocide before he could publish anything but a play in a separate book.

The paper narrates how a number of his students took the initiative to collect and publish his dispersed literary works in a single volume. Fr. Arsen Ghazigian of the Mekhitarist congregation in Venice became their best collaborator as they asked him to go through a number of Armenian newspapers that had published Telgadintsi's works, find these articles, copy and send them for publication.

The 23 letters published in this paper outline the processes of communication between the students and Fr. Ghazigian, the gathering of the dispersed material and the eventual publication.

The paper argues though the volume published does not include all Telgadintsi's literary works, nevertheless, their initiative brought about the revival of Telgadintsi as a literary figure and one of the founders of Armenian rural literature.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՆՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԶՕՐԱՑ ՔԱՐԵՐ ՀՆԱՎԱՅՐՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ
piliposyan@yahoo.com

Պատմական Սիւնիքի հնագիտական յուշարձանների մէջ յատուկ տեղ ունի Զօրաց Քարեր հնավայրը: Գրականութեան մէջ այն յայտնի է *Դիք-Դիք* կամ *Ցից-Ցից Քարեր*, *Զօրաց Քարեր, Քարեզօրք, Ղոշուն Դաշ*, վերջերս նաեւ *Քարահունջ* անուանական տարբերակներով[1]: Յուշարձանը գտնւում է Սիսիան քաղաքից 3 կմ հիւսիս, Որոտան Գետի Դար վտակի ձախ ափին, ծովի մակարդակից 1770 մ բարձրութիւն ունեցող հարթեցուած հրուանդանի վրայ: Յուշարձանի աշխարհագրական տուեալներն են՝ հս. լ. 39°33′02.52″ը եւ արւ. երկ. 46°01′42.96″ը:

Ժողովրդական զրոյցների համաձայն հնում յուշարձանի տարածքում գոյութիւն ունեցող մեծ քարակոյտերի մէջ զօրավարներ, իսկ ուղղահայեաց կանգնեցուած հսկայ քարաբեկորների տակ զինուորներ են թաղել[2]: Հենց այդ պատճառով էլ հնավայրը «Զօրաց Քարեր» անուանումն է ստացել:

ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին տարածքը հետազօտել են Ե. Մելիք-Շահնազարովն ու Երուանդ Լալայեանը, 1920-30ականներին՝ Ստեփան Լիսիցեանը, 50-60ականներին՝ Մօրուս Հասրաթեանը եւ Ս. Եսայեանը, 70-80ականներին՝ Օ. Խնկիկեանը, Է. Պարսամեանը, Գ. Արեշեանը, Բ. Սադոյեանը, Ի. դարավերջին եւ ԻԱ. դարասկզբին՝ Պարիս Հերունին, ապա Հ. Մարտիրոսեանը, Վ. եւ Մ. Վահրադեանները, իսկ 2010-15՝ հնագէտներ Ա. Փիլիպոսեանը, Ա. Բոբոխեանը, Հ. Աւետիսեանը, Ա. Գնունին, Գ. Սարգսեանը եւ այլք[3]: Այդուհանդերձ, առ այսօր, հնավայրը մասնագիտական առումով պատշաճ եւ համակողմանի ուսումնասիրուած չէ, ինչն էլ հակասական, անհաւանական, երբեմն նաեւ ոչ-գիտական բազմաթիւ մեկնաբանութիւնների տեղիք է տալիս:

Սիսիանի եւ դրա մերձակայքի մասին տեղեկութիւններ պարունակող առայժմ ամենավաղ գրաւոր սկզբնաղբիւրները՝ Վանի Թագաւորութեան (Ուրարտու) երեք սեպագիր արձանագրութիւններն են: Վերջիններս թէեւ ուղղակի փաստեր չեն տալիս Զօրաց Քարեր հնավայրի մասին, սակայն կարեւոր նիւթեր են պարունակում այս տարածքի Ք.ա. Ը.-Է. դդ. ընկերա-քաղաքական գործընթացների վերաբերեալ: Դրանք, պահպանուել են Սարդուրի Բ.ի (Ք.ա. 764–35) տարեգրութեան մի հատուածում[4],

Թանահատ Վանքի մօտ գտնուած Արգիշթի Բ.ի (Ք.ա. 714–685) քարակոթողի սեպագիր արձանագրութեան մէջ[5] եւ Ռուսա Բ.ի (Ք.ա. 685–45)՝ Այանիսում բացուած susi տաճարի մուտքի արձանագրութիւնում[6]:

Սարդուրի Բ.ի տարեգրութեան խնդրոյ առարկայ հատուածը[7] հաղորդում է.-

[13] ... Նոյն տարում երկրորդ անգամ (ես) շարժուեցի Էթիունի (երկրի), Լիքի (երկրի) [14] կողմը: Էդիանի (քաղաքը[8]), արքայական քաղաքն Աբիանի (առաջնորդի), (որ) ամրացուել էր, մարտում (ես) գրաւեցի: [15] Իրուիա(նի) (քաղաքը), արքայական քաղաքն Իրկուա(ինի) (առաջնորդի), (որ) ամրացուել էր, [16] մարտում (ես) գրաւեցի: Իրդուա(նի) (քաղաքը), արքայական քաղաքն Ուերդա(ինի) (առաջնորդի), (որ) ամրացուել [17] էր, մարտում (ես) գրաւեցի: Բուինի(ալխի) (քաղաքի) արքային (ես) ծառայ դարձրի (եւ) վրան հարկ [18] կարգեցի, (որպէսզի նա) հարկատու լինի Սարդուրի (արքային): Այս չորս ամրոցները [19] երկրներում ես նուաճեցի: Տղամարդկանց, կանանց այստեղից (ես) գաղթեցրի: [20] 3500 պատանի, 15000 կին, 4000 զինուորներ [21] (ես) տարայ: 8525 (գլուխ) խոշոր եղջերաւոր անասուն (այստեղից ես) քշեցի: 18000 (գլուխ) մանր եղջերաւոր անասուն (այստեղից ես) քշեցի...

Ուրարտագէտ Գ. Մելիքիշվիլու կարծիքով, Սարդուրի Բ.ի տարեգրութեան վերը ներկայացուած հատուածում հաղորդւում է Ք.ա. 751-50՝ Անդրկովկասի հարաւում[9] տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին, որոնցում, ընդհանուր առմամբ, յատկապէս ընդգծւում է Էթիունի (վկայուած է նաեւ Էթիուխի ձեւով) համադաշնութեան դերը: Վերջինս զբաղեցնում էր Սարիղամիշից մինչեւ Սեւանայ Լիճը եւ Գուգարքից մինչեւ Արաքս Գետի աւազանը[10]: Խնդիրն աւելի որոշակիացաւ 1975ին, երբ Սիսիանից ոչ-հեռու՝ Թանահատ Վանքի մերձակայքում յայտնաբերուեց Ք.ա. Ը.-Է. դդ. սամանագծին Արգիշթի Բ.ի կանգնեցրած քարակոթողը՝ դիմային եւ հակադարձ նիստերին մասնակի պահպանուած սեպագիր արձանագրութիւններով[11]: Դրանք յայտնում են.-

Դիմային նիստ

1. Խալդի (աստծուն), տիրոջը,
2. այս կոթողը Արգիշթին՝
3. Ռուսայի որդին կանգնեցրեց,
4. (իր) կեանքի համար:
5. Թող լինի Խալդի (աստծոյ) կողմից
6. Արգիշթի (արքային)
7. Ռուսայի որդուն
8. բարերարութիւն, ekuše (?),

9. երջանկութիւն, կեանք,
10. ուրախութիւն, վեհութիւն,
11. ինչպէս նաեւ իշխանութիւն,
12. ուժ (եւ) հզօրութիւն:
13. Խալդեան զօրութեամբ…
……
……
?? …մէկ օրում (ես) նուաճեցի…
……

Հակադարձ նիստ

1. Ինձ ներկայացաւ … արքան
2. Էթիուխի երկրի, փուեց հարկը
3. (իր) երկրի: Որոշ քաղաքներ
4. լսեցին …… փեղում:
5. Որոշ զօրաջոկատներ
6. ari biri (?)[12]: Այսփեղ ջարդ
7. (ես) արեցի, փղամարդկանց, կանանց փարայ,
8. քաղաքներն այրեցի, ամրոցներն աւերեցի:
9. Išiaṣie (?) բոլորը միասին:
10. Ճակատամարտ եղաւ: Մեծաւորները
11. Ծուլուքու (երկրի) այնփեղից
12. (եկան եւ) Իրդուա քաղաքի դիմաց կանգնեցին
13. իմ առջեւ: Զազինու արքային ես սպրկացրի,
14. հարկ սահմանեցի: Խալդեան
15. զօրութեամբ արշաւող (?)
16. Արգիշթին՝ Ռուսայի որդին,
17. արքայ է հզօր, արքան Բիայնա (երկրի),
18. Տէրը Տուշպա քաղաքի:
19. Խալդեան հրամանով
20. Արգիշթին ասում է. Ամէնքը (?)
*21.Շիւինի աստծոյ **[**փաճարի**]** քրմապետի (?) դիակիզմանը (?) **[**եկան ?**]:***
22. Գնացի (ես) այդ ճանապարհով (դէպի)
23. Ամուշա (քաղաքը), փղամարդկանց,
24. կանանց քշեցի Բիայնա (երկիրը):
25. Արգիշթին ասում է.
26. ով (իմ) անունը ոչնչացնի
27. (եւ) իր անունը փեղադրի, լինի (նա)
28. բիայնացի, (թէ) լինի
29. թշնամի, թող Խալդի (աստուածը)
30. Թէյշեբա (աստուածը), Շիւինի (աստուածը), բոլոր (միւս) աստուածները
31. ոչ (նրա) անունը, ոչ
32. սերմը, ոչ
33. սերունդը երկրի վրայ

34. չթողնեն:

Արձանագրութեան մէջ, փաստօրէն, տրւում են, դէպի Էթիուխի (Էթիունի) համադաշնութեան արեւելեան շրջաններն Արգիշթի Բ.ի կատարած արշաւանքի մանրամասները: Համաձայն արձանագրութեան՝ թէեւ Էթիուխիի առաջնորդը ներկայացել է Արգիշթի Բ.ին, տուել համադաշնութեան հարկը ու յայտնել իր հնազանդութիւնը, այդուհանդերձ, նրա իշխանութեան տակ գտնուող հարաւային որոշ քաղաքների կառավարիչներ - Ծուլուքու Երկրի առաջնորդ Զազինուի թելադրանքով - չեն ենթարկուել ուրարտացի արքային եւ պատրաստուել դիմադրութեան: Մարտում ընդդիմադիրներն անյաջողութիւն են կրել եւ, արդէն ստիպուած, Ծուլուքուի ծերակոյտն Իրդուա քաղաքի առջեւ ներկայացել է Արգիշթի Բ.ին, ընդունել նրա բոլոր պայմանները եւ ողորմածութիւն հայցել: Զազինու առաջնորդը ստրկացուել է եւ պարտաւորուել հարկ վճարել: Արձանագրութիւնից երեւում է, որ անգամ այս ամենից յետոյ, Ծուլուքու Երկրի մէկ այլ քաղաքի՝ Ամուշայի բնակիչները շարունակել են դիմադրութիւնը եւ միայն զգալի կորուստների գնով Արգիշթի Բ.ին յաջողուել է վերջնականապէս հնազանդեցնել նրանց, ապա ներկայիս Թանահատ Վանքի մօտ կանգնեցնել է իր յաղթական կոթողը:

Թանահատի արձանագրութիւնը ոչ միայն կարեւոր տեղեկութիւններ է տալիս պատմական Սիւնիքում եւ մասնաւորապէս ժամանակակից Սիսիան քաղաքին յարակից տարածքներում Ք.ա. Ը. դարավերջին եւ Է. դարի առաջին քառորդին տեղի ունեցած դէպքերի մասին, այլեւ հնարաւորութիւն է ընձեռում տեղանուանական վերակազմութիւններ կատարել: Ըստ այդմ, բացառիկ նշանակութիւն ունի Էթիունի (Էթիուխի) համադաշնութեան Ծուլուքու երկրանուան յիշատակումը, որը մասնագէտների կարծիքով տեղորոշւում է Սիսիանի շրջանում եւ ուղղակիօրէն կապուած է միջնադարեան Սիւնիքի Ծղուկ Գաւառի անուան հետ[13]: Արձանագրութեան մէջ յիշատակուող Ծուլուքու Երկրի Իրդուա եւ Ամուշա քաղաքների անուանումների արձագանգները եւս, ըստ Ն. Յարութիւնեանի, հնարաւոր է նկատել պատմական Սիւնիքի Ծղուկ գաւառում յիշատակուող Մուցք, Արիտ եւ Արթէք բնակավայրերի անուններում[14]: Այս ենթահողում աշխատում է նաեւ Սարդուրի Բ.ի տարեգրութեան համապատասխան հատուածում պահպանուած տեղեկատուութիւնը Էթիունի երկրի 4 քաղաքների նուաճման մասին[15]: Դրանց թւում (Թանահատի արձանագրութիւնում նկարագրուող դէպքերից շուրջ կէս դար առաջ) յիշատակւում է նաեւ Ուերդա առաջնորդի Իրդուա արքայական քաղաքը: Այսինքն, Սարդուրի Բ.ի տարեգրութեան այդ հատուածում եւս խօսւում է դէպի Ծուլուքու Երկիր

կատարուած արշաւանքի մասին, առանց յիշատակելու վերջինիս անունը: Դրա փոխարէն բերւում են նոյն տարածքում գտնուող եւս 3 քաղաքների (Էրիդա, Իրուիա, Բուինիալխի) եւ դրանցից 2ի առաջնորդների (Աբիանի, Իրկուա) անունները: Այս տարածքից Ք.ա. Ը. դարակէսին Սարդուրի Բ.ի տարուած 8525 գլուխ խոշոր եւ 18,000 գլուխ մանր եղջերաւոր անասունների, գերեվարուած 3500 պատանիների, 15,000 կանանց եւ 4000 զինուորների ընդհանուր քանակը (դրան աւելացրած Արգիշթի Բ.ի Ք.ա. Ը. դարավերջի կամ Է. դարասկզբի աւարը) վկայում է տեղում Ք.ա. Ը.-Է. դարերում ձեւաւորուած, տնտեսական զգալի հնարաւորութիւնների, ինչպէս նաեւ մարդկային ու ռազմական լուրջ ներուժ ունեցող ցեղային կազմաւորման մասին: Ներկայացուածն ինքնին հաստատում է նաեւ Այանիսի ուրարտական ամրոցի, Խալդի աստծոյ **susi** տաճարի մուտքի աջ հատուածում Ռուսա Բ.ի թողած սեպագիր արձանագրութիւնը, որի 10-11րդ տողերում[16] արձանագրուած է.-

[10] Ռուսա Արգիշթորդին ասում է. փարայ փղամարդկանց, կանանց [ու անասունը] թշնամի երկրների՝ Աշշուրի, [11] Թարգունիի, Էթիունիի, Թաբլանիի, Քայնարուի, Խաթէի, Մուշքինիի, Ծիլուքուի…

Ուրեմն Ծուլուքու Երկիրը (արձանագրութիւնում տրուած է «Ծիլուքու» ձեւով) Ք.ա. Է. դարի առաջին կէսին, հզօր Աշշուրի, Խաթէի, Մուշկերի երկրի եւ Էթիունիի հետ միասին հակառակորդ կողմ էր Վանի Թագաւորութեանը (Ուրարտու):

Բանն այն է, որ Զօրաց Քարերի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են տալիս ինչպես յուշարձանից, այնպէս էլ նրա շրջակայքից հաւաքուած նիւթական մշակոյթի մնացորդները: Դեռեւս 1930ականներին այս տարածքից հնագիտական նիւթեր է հաւաքել ազգագրագէտ Լիսիցեանը[17], իսկ 1980ականներին Զօրաց Քարերում երկաթէդարեան դամբարաններ է պեղել Խնկիկեանը[18]:

Զօրաց Քարերում հնագիտական աշխատանքները վերսկսուեցին 2013ին ՀՀ մշակոյթի նախարարութեան «Պատմամշակութային Արգելոց-Թանգարանների Եւ Պատմական Միջավայրի Պահպանութեան Ծառայութիւն» ՊՈԱԿի հնագիտական արշաւախմբի կողմից (ղեկավար՝ պրոֆեսոր Ա. Փիլիպոսեան): Դրանք մէկ անգամ եւս հաստատեցին հնավայրի տարածքում բնակավայրի եւ նրան կից դամբարանադաշտի առկայութիւնը: Բնակավայրը զբաղեցնում է յուշարձանի հիւսիսային հատուածը, շրջափակուած է տեղ-տեղ մինչեւ 2 մ բարձրութեան հասնող կոպտաշար պարսպով եւ ունի մուտք, որը հարաւային կողմից է: Բնակավայրում նկատելի են ուղղանկիւնաձեւ կառոյցների, բոլորաձեւ շինութեան, թաքստոցների եւ տնտեսական հորերի մնացորդներ, որոնք,

ժամանակի ընթացքում (Ք.ա. ԺԹ. դարից մինչեւ Ք.ե. ԺԴ. դար) բազմիցս վերակառուցումների են ենթարկուել:

Դամբարանադաշտը կից է բնակավայրին հարաւից: Երեք տասնեակից աւելի մեծ դամբարաններ քանդուած են եւ թալանուած: Դամբարանների կառուցման համար անհրաժեշտ շինանիւթը հիմնականում բերուել է մօտ 1 կմ արեւելք գտնուող բլրակից, որը ժամանակին քարհանք է ծառայել[19]: Մեծ դամբանախցերի վերին մակերեսները կրճատելու եւ դրանք փոքր ծածկասալերով փակելու համար անհրաժեշտ է եղել իւրայատուկ ծածկի՝ «կեղծ թաղի» կառուցում[20]: Դրա համար առանձնացուել են զանգուածեղ, ծանր հիմք եւ համեմատաբար բարակ վերնամաս ունեցող քարաբեկորները, որոնց առաւել դիւրին ու անվնաս տեղափոխման համար՝ իւրաքանչիւրի նեղ ու բարակ վերնամասում 5-10 սմ. անցք է բացուել: Այնուհետեւ երկարաւուն (մինչեւ 3,5-4 մ երկարութեամբ), զանգուածեղ (3-4 տոննայից ոչ-պակաս քաշով) այդ քարաբեկորները մեծ դամբանախցերի երկայնական երկու կողմերից տեղադրուել են այնպէս, որ համեմատաբար բարակ ու նեղ հատուածները լինեն կառոյցի վերնամասում, իսկ ծաւալուն ու ծանր մասերը՝ յենուեն դամբանապատերի վրայ: Նման կառուցուածքի շնորհիւ «կեղծ թաղի» բրգաձեւ քարաբեկորները մի կողմից կրճատել են դամբանախցի վերնամասի թռիչքը, իսկ միւս կողմից՝ իրենց վրայ տեղադրուած ծածկասալերի ծանրութեան տակ չեն շրջուել դամբանախցի մէջ:

Հենց այդպիսին է դամբարանադաշտի կենտրոնական հատուածում գտնուող եւ 2014-17ի ընթացքում հետազօտուած դամբարանը[21]: Կառոյցն օղակուած է շուրջ 18 մ տրամագիծ ունեցող քարաշար *կրոմլէխ*ով[22], որի կենտրոնում մօտ 7 մ երկարութեամբ եւ 3 մ լայնքով դամբանախուցն է, կողմնորոշուած՝ արեւմուտքից արեւելք: *Կրոմլէխ*ի ներքին տարածքը՝ մինչեւ դամբանախցի պատերը, ամբողջութեամբ պատուած է մանր քարալիցքով: *Կրոմլէխ*ի շրջանաձեւ շարի արեւմտեան եզրից սկսւում է մօտ 1 մ լայնք, 1 մ խորութիւն եւ շուրջ 7 մ երկարութիւն ունեցող, քարաշար, ստորգետնեայ մուտք, որը ձգուելով դէպի արեւելք միանում է դամբանախցին: Վերջինիս 2013-16ի պեղման աշխատանքների ընթացքում հանուեցին ներս թափուած 3 ծածկասալերը, ինչպէս նաեւ բացուեցին տարբեր ժամանակաշրջանների վերաբերող նիւթեր՝ միջինբրոնզէդարեան գունազարդ անօթների բեկորներ, ուշբրոնզէդարեան խեցեղէնի մասեր, երկաթէդարեան սեւ, գորշ եւ բաց դարչնաւուն կաւանօթների մնացորդներ, Ք.ա. Ժ.-Ը./Է. դարերին վերաբերող երկաթէ նիզակներ, կեռ դաշոյն, բրոնզէ մազխիլ, շաղախից ուլունքահատիկներ եւն.: 2017ին խցի վերջնական պեղումների արդիւնքում, 3,15 մ խորութեան վրայ ի յայտ եկան Ք.ա. Բ.

հազարամեակի վերջ-Ա. հազարամեակի առաջին կէսով թուագրուող խեցեղէնի, բրոնզէ ապարանջանների, սորդիոնէ ուլունքերի եւ հնամարդաբանական նիւթերի (ըստ նախնական տուեալների՝ 4 մարդու) բազմաթիւ մնացորդներ: Պեղուած նիւթը հետաքրքիր տեղեկութիւններ է պարունակում նաեւ մշակութային փոխառնչութիւնների վերաբերեալ: Մասնաւորապէս յայտնաբերուած որոշ խեցանօթների բեկորներ ուղղակի կապեր են մատնանշում իրանական սարահարթի երկաթէդարեան հնավայրերի հետ: Դատելով հելլէնիստական շրջանի երկու գունազարդ կաւաբեկորների եւ ներկուած իրանով, օձագլուխ բրոնզէ ապարանջանների առկայութիւնից՝ դամբանախցի յատակին Ք.ա. Զ.-Դ. դարերում կատարուել է նաեւ մանկան թաղում:

Արշաւախումբը 2017 Հոկտեմբերին պեղման աշխատանքներ իրականացրեց նաեւ յուշարձանն արեւելեան կողմից եզերող եւ ուղղաձիգ դիրքով կանգնեցուած զանգուածեղ քարաբեկորների հատուածում: Աշխատանքների արդիւնքում բացուեց այդ քարերի տակ շարուած եւ յուշարձանի արեւելեան եզրով հարաւից հիւսիս ձգուող պարսպի շուրջ 1,50 մ բարձրութեամբ եւ 10 մ երկարութեամբ լաւ պահպանուած շարուածքը: Դրա մօտից եւ միջից յայտնաբերուած խեցու բեկորները հիմնականում վերաբերում են Ք.ա. Զ.-Ե. դարերին. սա թոյլ է տալիս նախնական կարծիք յայտնել վերջինիս կառուցման ժամանակաշրջանի մասին: Ըստ որում հիւսիսից հարաւ ձգուող պատը, դատելով պեղուած հատուածում բացուած կից կառոյցից, տեղ-տեղ համալրուել է կցակառոյցներով, որոնք, հաւանաբար, աւելի ամուր ու կայուն են դարձրել շարը:

Հաշուի առնելով ե՛ւ գրաւոր, ե՛ւ հնագիտական նիւթերի ընձեռած այսօրուայ տուեալները, հրապուրիչ է Ծուլուքու Երկրի կողմից վերահսկուող տարածքի մէջ ժամանակին մտնող Զօրաց Քարերի երկաթէդարեան հզօր բնակատեղին համադրելու Սարդուրի Բ.ի եւ Արգիշթի Բ.ի մօտ յիշատակուող տեղի բնակավայրերից որեւէ մէկի (թերեւս Իրդուա կամ Ամուշա «քաղաքների») հետ: Սակայն դա հապճեպ եւ առայժմ շատ առումներով չհիմնաւորուած մօտեցում կարող է լինել: Կարծում ենք, որ յետագայ պեղումները դեռ հնարաւորութիւն կը տան յուշարձանի տարածքում աւելի հիմնաւոր նիւթեր եւ - չի բացառւում - գրաւոր սկզբնաղբիւրներ գտնել ու դրանց հիման վրայ պարզել ինչպէս ընդհանուր տարածքի, այնպէս եւ բուն յուշարձանի հին անուանումները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Е. Меликъ-Шахназаровъ, “Гошунъ-Дашъ,” *Сборникъ Матеріалов для Описанія Местностей И Племенъ Кавказа* (Ե. Մելիք-Շահնազարով, «Ղոշուն-Դաշ»,

Կովկասի տեղանքի եւ ցեղերի նկարագրական նիւթերի ժողովածու), Կովկասի Կրթական Վարչաշրջանի Հրատ., թողարկում XIII, Թիֆլիս, 1892, էջ 124-7. նաեւ՝ Ե. Լալայեան, *Դամբանների Պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում*, Երեւան, Մելքոնեան Ֆոնդի Հրատ., 1931, էջ 63, 66, նկ. 14. նաեւ՝ Ն. Ադոնց, *Հայաստանի Պատմութիւն*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1972, էջ 11. նաեւ՝ Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 3*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1991, էջ 575, *Հտր. 5,* Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 323, 669:

[2] Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 263, 270:

[3] Ե. Լալայեան, «Սիսիան, Նիւթեր Ապագայ Ուսումնասիրութեան Համար», *Ազգագրական Հանդէս #* Գ., Թիֆլիս, 1898, էջ 162-82. Նաեւ նոյն՝ «Շարուր Դարալագեազի Գաւառ», *Ազգագրական Հանդէս, Գիրք XII*, Թիֆլիս, 1904, էջ 264. նաեւ՝ Ս. Բարխուդարեան, «Գորիսի, Սիսիանի Եւ Ղափանի Շրջաններ», *Դիւան Հայ Վիմագրութեան Մատենաշար, # Ա*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1960, էջ 122. նաեւ՝ Ստեփան Լիսիցեան, *Զանգեզուրի Հայերը,* Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, տախտակ CXIV. նաեւ՝ Ս. Եսայեան, «Զանգեզուրի Վաղ Հնագիտական Յուշարձանները», *Լրաբեր*, 1972:4, էջ 65. նաեւ՝ Օ. Խնկիկեան, «Սիսիանի Զօրաքարերը», *Հայաստանի Բնութիւնը*, Երեւան, 1984:4. նաեւ՝ Մ. Հասրաթեան, *Պատմա-Հնագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 175. նաեւ՝ Վ. Յարութիւնեան, *Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմութիւն,* Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1992, էջ 13. նաեւ՝ Պարիս Հերունի, «Քարահունջ – Հնագոյն Աստղադիտարան Սիսիանում», *Գարուն,* Երեւան, 1998:5, էջ 87-93. նաեւ՝ П. Геруни, “Доисторическая Каменная Обсерватория Карахундж-Карениш” (Պ. Հերունի, «Մինչպատմական Քարէ Աստղադիտարան Քարահունջ - Քարենիշ»), *Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի Զեկոյցներ*, # 4, Երեւան, 1998, էջ 307-28. նաեւ՝ O. S. Xnkikyan, *Syunik' During the Bronze and Iron Ages*, Barrington, 2002, էջ 9, 25-9, 60-1, 65-7, 148, 167, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9. նաեւ՝ Հ. Աւետիսեան, Ա. Գնունի, Ա. Բոբոխեան, Գ. Սարգսեան, *Բրոնզ-Երկաթէդարեան Սիւնիքի Սրբազան Լանդշաֆտը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2015:

[4] Г. Мелликишвили, *Урартские Клинообразные Надписи* (Գ. Մելիքիշվիլի, Ուրարտական Սեպագիր Արձանագրութիւններ), Մոսկուա, 1960, էջ 273-5. նաեւ՝ Н. Арутюнян, *Корпус Урартских Клинообразных Надписей* (Ն. Յարութիւնեան, Ուրարտական Սեպագիր Արձանագրութիւնների Համահաւաք), Երեւան, 2001, էջ 227-9:

[5] Ն. Յարութիւնեան, «Արգիշտի II-ի Նորայայտ Սեպագիրը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1979:3, էջ 93-104. նաեւ՝ Н. Арутюнян, “Новая Урартская Надпись из Сисиана”, *Древний Восток*, (Ն. Յարութիւնեան, «Ուրարտական Նոր Արձանագրութիւն Սիսիանից»,) *Հին Արեւելք,* 1983:4,

Երեւան, էջ 195-229. նաեւ՝ Վ. Գայսէրեան, «Արգիշթէ II-ի Սիսիանի Արձանագրութիւնը», *Լրաբեր*, 1986:6, էջ 67-79:

[6] M. Salvini, "The Inscriptions Ayanis (Rusa<u>h</u>inili Eiduru-Kai): Cunieform and Hieroglyphic" in *Ayanis I (Ten Years Excavations at Rusa<u>h</u>inili Eiduru-kai, 1989-1998), Documenta Asiana VI*, edited by Altan Çilingiroğlu and Mirjo Salvini], Հռոմ, 2001, էջ 258, նկ. 10-12:

[7] Меликишвили, 155, A 13-21. նաեւ՝ Արտեւնեան, 241, A 13-21:

[8] Արձանագրութիւնում URU «քաղաք» բացայայտչի փոխարէն ուրարտացի գրչի կողմից սխալմամբ փորագրուել է KUR «երկիր» բացայայտիչը: Արձանագրութեան շարունակութիւնը հաստատում է, որ խօսքը ոչ թէ երկրի, այլ ամրացուած «քաղաքի»՝ բնակավայրի մասին է: Վերծանման մէջ այն ներկայացւում է «քաղաք» ձեւով:

[9] Меликишвили, էջ 300-1, 430-1:

[10] Հ. Արտեւնեան, *Топонимика Урарту* (Ն. Յարութիւնեան, Ուրարտուի Տեղանուանաբանութիւնը), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 262-3:

[11] Արտեւնեան, "Новая", էջ 212-5:

[12] Թերեւս նշանակում է «ընդդիմացան, ըմբոստացան, ապստամբեցին»:

[13] Հ. Արտեւնեան, «Заметки по Урартской Эпиграфике», *Древний Восток и Мировая Культура*, (Ն. Յարութիւնեան, Դիտողութիւններ Ուրարտական Վիմագրութեան շուրջ, *Հին Արեւելքն Ու Համաշխարհային Մշակոյթը* ժողովածու) Մոսկուա, 1981, էջ 78-9. նաեւ՝ Արտեւնեան, "Новая", էջ 217-8. նաեւ՝ Արտեւնեան, *Топонимика,* էջ 236-7. նաեւ՝ Ստեփաննոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 325, 509. նաեւ՝ Աշոտ Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենագիտութիւնը,* Երեւան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 350. նաեւ՝ Ս. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխահացոյց»-ի,* Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 109-10. նաեւ՝ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Սիւնիքի Պատմութիւն,* Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1986, էջ 394-5:

[14] Արտեւնեան, "Новая", էջ 218:

[15] Меликишвили, 155, A, 18-19. նաեւ՝ Արտեւնեան, 241, A, 18-19.

[16] Salvini, էջ 258, նկ. 10-12:

[17] Ներկայումս դրանք Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի թիւ 962 հնագիտական հաւաքածուն են կազմում:

[18] Xnkikyan, էջ 65-7, նկ. 4, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9.

[19] Ա. Փիլիպոսեան, Ա. Աւագեան, *Ջօրաց Քարեր*, Երեւան, 2016, էջ 12:

[20] Ժ. Խաչատրեան, «Հայաստանում «Կեղծ Թաղի» Առաջացման Հարցի Շուրջ», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1982:3, էջ 227-32:

[21] Այն որոշ ոչ-մասնագէտ հետաքրքրուողներ «աստղադիտարան» են յորջորջում:

[22] «Կրոմլէխ»ն ընդունուած եզր է հնագիտութեան մէջ եւ կիրառւում է բոլոր լեզուներում: Այն կազմուած է բրետոներէն "crom" - «շրջան, սեղան» եւ "lech" - «քար» բառարմատներից եւ նշանակում է «քարերից շարուած շրջան, քարէ բոլորաշրջան»: Նման շրջանները բրոնզի եւ երկաթի պարբերաշրջաններում կառուցւում էին դամբանախցերի շուրջբոլորը եւ սահմանազատում այն սրբազան տարածքը, որում իրականացուել էր թաղման արարողութիւնը:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Կարէն Մաթեւոսեան, Աւետ Աւետիսեան, Արա Զարեան, Քրիստին Լամուրէ, *Դադիվանք. Վերածնուած Հրաշք*, Երեւան, «Վիկտորիա» միջազգային բարեգործական հիմնադրամ, Տպարան «ՄՈԱ» ՍՊԸ, 2018, 224 էջ:

Միջնադարեան Հայաստանի մշակութային ժառանգութեան ամենամշուշոտ կողմը կոթողային գեղանկարչութիւնն է: Լաւ ծանօթ լինելով ճարտարապետութեանը, ձեռագիր նկարազարդ մատեաններին՝ մենք թերեւս միանգամից չենք կարողանում մտաբերել որմնանկարչութեան օրինակներ, է՛լ աւելի դժուարութեամբ ենք պատկերացրել դրանց առկայութիւնը հայկական շատ եկեղեցիներում: Պատճառները յայտնի են. որմնանկարները կա՛մ չեն պահպանուել, կամ էլ հասել են խիստ խաթարուած վիճակում:

Վերջին տարիներին շատ կարեւոր գործնական քայլեր են ձեռնարկւում միջնադարեան որմնանկարների (թէեւ շատ սահմանափակ ծաւալով եւ քանակով մեզ հասած) մաքրման եւ ամրակայման ուղղութեամբ: Այս վերականգնողական աշխատանքը իրականացւում է Իտալիայից ժամանած վերականգնողների կողմից՝ Արա Զարեանի գլխաւորութեամբ: 2015 բախտաւոր յուշարձանների շարքում ընդգրկուեց նաեւ Արցախի գոհարներից մէկը՝ Դադիվանքը, չնայած որ վերջինիս մրով պատուած որմնանկարների հետ առաջին ծանօթութիւնը 2014ին՝ մասնագէտներին մեծ յոյսեր չէր ներշնչել: Եւ ահա 2018ի գարնանը «Վիկտորիա» միջազգային բարեգործական հիմնադրամի ջանքերով լոյս տեսաւ *Դադիվանք. Վերածնուած Հրաշալիք* եռալեզու (հայերէն, ռուսերէն, անգլերէն) գիրքը՝ նուիրուած վանքի որմնանկարներին:

Չափազանցրած չենք լինի, եթէ ասենք, որ գրքի հրատարակումը իրադարձութիւն է ազգային մշակութային ժառանգութեան վերագնահատման եւ վերաճանաչման իմաստով: Չէ՞ որ Արցախ աշխարհի կոթողային գեղանկարչութեան միակ օրինակը մինչ այժմ մնում էր կա՛մ անտեսանելի (ծածկուած էր մրի շերտով), կա՛մ անհասկանալի, (պահպանուած դրուագները ստանում էին թերի մեկնաբանութիւն): Վերականգնողական աշխատանքները ոչ միայն նոր կեանք հաղորդեցին որմնանկարներին, այլեւ հնարաւորութիւն տուեցին գնահատելու դրանց գեղարուեստական առանձնայատկութիւններն ու յստակեցնելու պատկերագրական մանրամասները: Այսպէս օրինակ՝ հերքուեց պատուիրատու իշխանուհի Արզու Խաթունի պատկերման ենթադրութիւնը, բայց ի յայտ եկաւ Քրիստոսի ձեռքի մէջ պահուող սրուակի առկայութիւնը: Դադիվանքի Կաթողիկէի որմնանկարները

եզակի են իրենց պատկերագրութեամբ, քանի որ ներկայացնում են Ս. Ստեփանոս Նախավկայի նահատակութիւնը (հիւսիսային պատ) եւ Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործի հայրապետական իշխանութիւն ստանալու դրուագը (հարաւային պատ): Միեւնոյն ժամանակ նրանց գեղարուեստական ոճի եւ կերպարների տիպաբանական առանձնայատկութիւնները կասկած չեն առաջացնում հայ վարպետ(ներ)ի աշխատանքի մասին: Կարեւոր բացայայտում էր որմնանկարների ստեղծման տարեթիւը՝ 1297:

Դադիվանքին նուիրուած սոյն գրքի ստեղծման շարժառիթն անշուշտ վերածնուած որմնանկարներն են, որոնց նուիրուած է լուսանկարների հարուստ շարքը՝ զետեղուած ինչպէս գրութեան ներսում, այնպէս էլ տրուած առանձին պրակով: Որմնանկարների մաքրման եւ ամրակայման աշխատանքների ընթացքի մասին պատմում են վերականգնող ճարտարապետ, դոկտ. Արա Զարեանն ու որմնանկարների վերականգնող մասնագէտ դոկտ. Քրիստին Լամուրէն:

Գրքի երկու միւս բաժինները նուիրուած են վանքի պատմութեանը՝ շինութիւններին, յարդարանքին եւ արձանագրութիւններին, որոնց հեղինակն է պրոֆեսոր Կարէն Մաթեւոսեանը, իսկ որմնանկարների նկարագրութիւնն ու թեմաների պատկերագրական որոշ մանրամասների անդրադարձը կատարել է արուեստաբան Աւետ Աւետիսեանը: Այստեղ ի մի են բերուած Դադիվանքի եւ նրա որմնանկարների մասին աղբիւրներում եւ մասնագիտական գրականութեան մէջ առկայ տեղեկութիւններն ու անդրադարձները, այդ թւում Դադի կամ Դադէի մասին աւանդոյթը՝ վանքի հիմնադրման կապակցութեամբ: Քննուող խնդիրների շարքում հեղինակները յատկապէս առանձնացրել են Ս. Նիկողայոսի եզակի նիւթը եւ նրա ի յայտ գալու հնարաւոր դրդապատճառները, անդրադարձել են հայկական մանրանկարչութեան եւ սրբանկարչութեան մէջ Սքանչելագործի պատկերման օրինակներին, որոնք հիմնականում ուշ միջնադարեան են:

Խօսելով գրքի բնոյթի մասին՝ կարծում ենք, որ այն պէտք է անուանել նկարա-գիրք, քանի որ վերջինս մենագրական բնոյթի աշխատութիւն չէ, եւ ըստ էութեան նման խնդիր չէր էլ դրուած հեղինակների առջեւ: Հիմնական նպատակն է եղել տալ յուշարձանի պատմամշակութային բնութագիրը, որի ենթախորքով էլ կը ներկայացուէին նոր կեանք ստացած որմնանկարների դրուագները: Միեւնոյն ժամանակ գրքի այսպիսի բնոյթ շատ նպաստաւոր է վեր հանելու գիտական այն խնդիրները, որոնք կը դրուեն Դադիվանքի որմնանկարներին նուիրուած ապագայ քննավերլուծական ուսումնասիրութեան հիմքում, որը, յուսով ենք, շատ չի ուշանայ: Այս հետաքրքիր յուշարձանը գիտական շրջանառութեան մէջ դնելու կարեւոր նախապայմաններից է որմնանկարների բազմակողմանի գեղարուեստական ու ոճական

քննութիւնը արեւելաքրիստոնէական, ինչպէս նաեւ հայկական ԺԳ. դարի որմնանկարների համնապատկերում, քանզի գոնէ նշուած դարաշրջանից - անկախ նրանց դաւանաբանական պատկանելութիւնից - մեզ են հասել ազգային կոթողային գեղանկարչութեան մի խումբ յուշարձաններ, որոնք հնարաւոր չէ առանձնացնել հայկական ազգային մշակութային միջավայրից:

Յուսանք, որ հայկական կոթողային գեղանկարչութեան այն պատառիկները, որոնք - ինչպէս եւ Դադիվանքի որմնանկարները - վերաբացուել են վերականգնման արդիւնքում, մշակութասէր հանրութեանը կը ներկայացուեն նմանատիպ հրատարակութեամբ եւ լաւ սկիզբ կը հանդիսանան արուեստի այս ճիւղի յետագայ՝ աւելի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնների համար:

ՀԱՐՈՒՀԻ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
zaruhy@yandex.ru

Gerard Dedeyan, *Les Armeniens en Chypre (577-1211) de Justin II À Hugues 1er de Lusignan,* Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosia, 2018, 302 pages.

The book that I am about to present constitutes one of the most ambitious pieces of historical research ever undertaken into the history of Cyprus. While there are a number of articles and books in print about the Armenian community of Cyprus, nearly all of them focus on its presence on the island during the Late Ottoman and British Colonial period. By contrast, this monograph examines the presence of Armenians in Cyprus from the late sixth century until the early Lusignan period. Extending all the way from the period of Late Antiquity to the beginning of the High Middle Ages, this book can be considered without the slightest hint of exaggeration as a first of its kind. Before describing the book and its purpose, however, a few words about the author himself are in order.

Gerard Dedeyan, a French national who is also ethnically Armenian, was a Professor of Medieval History at the University of Montpellier in southern France and is currently Professor Emeritus as well as a member of the Centre of Medieval Studies at the same institution. He is a specialist in the relations that the Armenians in the Middle Ages developed with the Byzantines, the Franks, as West Europeans were called in the Middle Ages, the Georgians and the Syrian Christians. His two-volume monograph on the Armenians among Greeks, Muslims and Crusaders, titled *Les Armeniens entre Grecs, Musulmans et Croises* and published in 2003, was awarded the Gustav Schlumberger Prize by the French Academie des Belles Lettres. He is also the editor of a comprehensive history of the Armenian people from Antiquity to the present day, the *Histoire du people armenien*, published in 2007 to celebrate the year of Franco-Armenian friendship, and is currently a member of three learned societies: the Academy of Sciences and Letters of Montpellier, the Academy of Sciences and Letters of Outre Mer, that is of the Latin East, and an overseas member of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia.

His present volume, the fruit of years of painstaking research into the history of the Armenian presence on Cyprus, traces the Armenians' history on Cyprus itself while never losing sight of the wider historical context. It covers the period from the earliest Armenian presence to the first decades of the Lusignan dynasty resulting from the conquest of Cyprus by King Richard I of England in 1191 and its sale in 1192 to Guy de Lusignan, the dynasty's founder. Sixth century Cyprus was a province of the Byzantine Empire, as the Roman Empire in the east is now called. During the sixth, seventh and eighth centuries the empire experienced territorial losses that reduced it to a quarter of its former size. The Muslim Arabs overran Syria, Egypt and North Africa while the

Avars and Slavs overran the Balkans. The empire, reduced to little more than Asia Minor, had lost considerable revenues and population along with territory, and so emigration was welcome, providing peasants to till the soil and soldiers to man the armies. Armenians peopled the remaining territories of the empire from eastern Asia Minor to the shores of the Adriatic Sea, and began to arrive in Cyprus in the second half of the sixth century. Dedeyan discusses the settlement of Armenians on Cyprus from Asia Minor and beyond over a period of more than six centuries, and one of the great merits of his book is that he places the various instances of settlement within the broader train of events of Byzantine, Muslim and crusader history. In this way he shows vividly and convincingly that the history of Armenian settlement on Cyprus is interrelated with historical developments taking place throughout the eastern Mediterranean and even beyond.

Dedeyan first mentions the transfer to Cyprus of Armenian populations under Emperor Maurice from the Aghdzenik area of south-eastern Asia Minor in the late sixth century, underlining the importance of the Armenian heavy cavalry in combatting the Avar invaders of the Balkans at this time. He outlines the strategic importance Cyprus had for Maurice's successor, the Emperor Heraclius, who was himself possibly a descendant of the Armenian Arsacids. Heraclius used Cyprus as a staging post for seizing Constantinople, the Byzantine capital, from the Emperor Phocas, who had usurped the throne. He also used it as a base for marshalling forces against the Persians who had overrun Asia Minor. He does not lose sight of the fact that most Armenians as Miaphysites, although Christians, were heterodox in Byzantine eyes. Following the Council of Chalcedon held in 451 both Roman Catholics and Greeks accepted the doctrine of Christ as having one person but two natures. Among the Armenian dissenters was one Paul the 'Headless', an Armenian of Cyprus leading those on Cyprus opposed to Chalcedonian doctrines. He was described as headless in common with other unyielding Monophysites who refused to accept Chalcedonian Christianity. Although Patriarch Sergios, the Greek patriarch of Constantinople, attempted to bring him round to the Chalchedonian viewpoint in letters sent to him in 622-623, he was unsuccessful. Dedeyan makes it clear that, although serving the Byzantine Empire, the Armenians guarded their ecclesiastical and doctrinal independence jealously.

In his study Dedeyan makes use of Latin, Greek and Arabic historical sources besides Armenian ones. He stresses that during the period of neutrality lasting from ca. 680 to 976, when Cyprus was in effect a militarily neutral territory paying taxes to both Byzantines and Arabs, the Cypriots were regarded in Muslim Arab eyes as having signed a *pactum*, that is an agreement, outlining their rights and obligations in relation to the Muslim Arabs. Dedeyan observes how various Arab writers saw parallels between the obligations Muslims had

towards the Cypriots and similar obligations they had towards the Armenians of Arabissos, located in the area of Asia Minor with an Armenian population. The Byzantine presence in Cyprus was strengthened in this period of military neutrality, which did not preclude the arrival on Cyprus of administrators from Constantinople, by the appointment of the ethnic Armenian Alexis as governor of the island for a period of seven years during the 870s. The governor in question, mentioned as being of Armenian origin by the Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus in his work titled *de thematibus*, a description of the military districts of the Byzantine Empire, has been identified by the Armenian historian Hratch Bartikian as Alexios Mousele, a member of a prominent Armenian family serving the Byzantine state. It is possible that this governor installed Armenian settlers in the Paphos district, where to this day there exists the village of Mousere 5 km. to the northeast of the locality of Archimandrita.

Despite the official neutrality of Cyprus, Armenians from adjacent Byzantine Asia Minor continued to be settled there. Some of the Armenian troops participating in a failed Byzantine expedition against Crete in 911 originated from the locality of Platanion in central Asia Minor. They were apparently settled in Cyprus, bringing with them the name of their place of origin, now the Cypriot village of Platani in the eastern part of the Pentadaktylos mountain range. It is possible that Armenians originating from the locality of Priene in western Asia Minor were also settled on Cyprus in a locality called Prine, now disappeared but referred to as Briem in a letter of Pope Celestine III to Alan, the first Latin archbishop of Nicosia at the beginning of the Lusignan period. The settlement of Armenians in Cyprus continued after the island was reincorporated into the Byzantine empire in 976, following the successful conquest of Crete and of eastern Asia Minor by the emperors Nicephorus Phokas and John I Tsimiskes, the latter himself of Armenian origin. Under the Emperor John II Comnenus, who reconquered parts of the southern Anatolian coastline from the Armenians of the area and the Franks, the Armenian population of Tel-Hamdun in Northern Syria was transplanted to Cyprus in the years 1136-1137, as reported by the Arab historian of Damascus Ibn al Kalanisi.

Yet Armenians settling in Cyprus could originate from much further away than neighbouring Asia Minor. Dedeyan draws our attention to the village of Orounda in the Nicosia district. This name derives from the Arabic al-Rawandan, a locality on the river Euphrates in Mesopotamia colonised by Armenians during the Byzantine reconquest of the tenth century. During the period of the crusades this locality formed part of the county of Edessa, established by the Franks after the success of the First Crusade in 1099, and the Armenian family of Arouandanos, or Ravendel in its Frankish form passed into the service of the Frankish counts. Members of this family appear to have

settled in Cyprus and more specifically at Orounda. An icon of St. Nicholas in the church of the monastery St. Nicholas of the Roof, located about 20km. southwest of Orounda, is dateable to the end of the thirteenth century and depicts a donor whose shield bears the coat of arms of the Ravendel family. Not all the Armenian place names on Cyprus can be traced historically, but among them should be mentioned Arminou in the district of Paphos, Armenochori in the district of Limassol, Spatharikon and Kornokipos in the district of Famagusta and the locality of Armeni in the district of Larnaca. The Cypriot place names associated with the settlement of Armenians on Cyprus are given in an excellent and clearly outlined map of Cyprus in colour found on page 237 of the book.

Besides describing and analysing the settlement of Armenians in Byzantine and early Lusignan Cyprus, Dedeyan also discusses their activities on the island and their integration into the society of Cyprus. He cautions the reader against accepting the presence of Armenian merchants in Byzantine Cyprus as adopted in some recent Cypriot publications since there is no firm evidence to support such an idea, although published Genoese notarial deeds originating from Cyprus in the Lusignan period do attest conclusively to the presence and activities of Armenian merchants in fourteenth century Famagusta. The presence of Armenian mercenaries on Cyprus from the time of Isaac Comnenus, who arrived there from Cilicia in 1184 and seized power, is beyond doubt. The Old French chronicles of Ernoul and of Bernard the Treasurer written in the early thirteenth century attest that he brought Armenians from Cilicia to Cyprus with him. These Armenian soldiers probably originated from the western part of Cilicia, whose local Armenian Hethumid rulers were in alliance with Isaac against another aristocratic Armenian dynasty, the Rupenids.

The Armenians already established on Cyprus may also have supported Isaac, for by the time of his arrival they were sufficiently numerous and organised to have their own bishop. This bishop, named Tadeos, was one of the 33 Armenian prelates attending the Armenian church council at Hromgla, the seat of the Armenian catholicos, on the River Euphrates. The presence of Armenian monks on Cyprus is suggested by the condemnation of their fasting practices by the Greek Orthodox monk Neilos, the founder of the monastery of Makhairas, at the end of the twelfth century. Neilos specifically condemned the fasting practices during Lent of the followers of Artzibourios, who were apparently Armenians who kept a fast of bread and water every Monday and Wednesday during the three weeks preceding the main Lenten fast. Such a practice may have been brought over to Cyprus by Armenian monks based in the area of the Black Mountain near Antioch in northern Syria, an area not far from Cyprus by sea.

The Western chroniclers recounting the conquest of Cyprus by King Richard I of England in the course of the Third Crusade, which set out to regain Jerusalem following its conquest in 1187 by the Muslim ruler Saladin, specifically state that Isaac Comnenus opposed the king's landing at Limassol with Greek and Armenian forces in the summer of 1191. This is a clear indication that the Armenians remained loyal to Isaac throughout the seven years during which he ruled Cyprus. Dedeyan makes explicit the fact that these Armenians forces probably consisted of units known as *azat*, minor Armenian nobles and their retainers fighting on horseback and received villages and the revenues therefrom by way of reward. He suggests, moreover, that the villages Isaac Comnenus may have granted to the Armenians in his service possibly derived from the confiscations he carried out after arriving in Cyprus of lands belonging to the local Byzantine aristocrats opposed to him. This was done, along with taxing the clergy and the rest of the population, to raise money for his own mercenaries, who included Armenians, Normans from southern Italy, and mainland Greeks.

Despite participating in the resistance against King Richard, by the early thirteenth century the Armenians had become pro-Latin, largely because, as Dedeyan makes clear, of the rise of the Rupenid faction among the Armenian nobility of Cilicia. The Rupenid noble Leo was formally crowned King of Cilician Armenia in 1198 by the Roman Catholic bishop Conrad of Hildesheim, the representative of Pope Celestine III and the emperor Henry VI of Germany. Leo had sent Armenian forces to the Holy Land during the Third Crusade to assist the kings Richard I of England and Philip Augustus of France during the siege of Acre. This pro-western orientation of the Armenians of Cilicia directly impacted the Armenians in Cyprus. When encouraging settlers to come to Cyprus to reinforce his rule over the island, Guy de Lusignan, the first French ruler of Cyprus, sent emissaries to Cilician Armenia as well as to Syria and the Holy Land. The Armenian ruler Rupen III suggested the dispatch of 30,000 Armenian settlers to Cyprus when he met Aimery de Lusignan, Guy's brother and the first crowned king of Cyprus, during a pilgrimage to Jerusalem. This figure of 30,000, however, is a standard number appearing in other contexts of Armenian history in space and time, as Dedeyan shrewdly points out.

In terms of source material Dedeyan's book is enriched by recourse to sigillography as well as to written and iconographic sources such as the image of St. Nicholas discussed above. Making use of the two-volume corpus of Byzantine lead seals from Cyprus of the late Professor Michael Metcalf, in a separate chapter Dedeyan discusses the presence and activities of Armenian functionaries of the Byzantine Empire on Cyprus from the early eighth to the early ninth century. This is a period for which written and inscriptional evidence is sparse, making the testimony provided by the seals all the more useful,

although there are also seals from Cyprus recording Armenian officials during the later tenth and eleventh centuries. A useful set of photographs of the seals in question, both obverse and reverse, is given on pages 253-58 of the book. Ever aware of the role of the Armenians in Cyprus within a broader historical, geographical and cultural context, Dedeyan dedicates two chapters towards the end of his monograph to other national and religious groups that settled on Byzantine Cyprus, namely the Maronites and the Georgians. In the case of the former he emphasises how they had been marginalised by the other confessions of Eastern Christians and were ultimately incorporated by the incoming Franks, becoming members of the Roman Catholic Church, as they are to this day, although retaining a distinctive Arabic rite. In the case of the Georgians he stresses the predominantly monastic character of the community and how their monastic foundations enjoyed the patronage of the Bagratid kings of Georgia, although they continued well into the Lusignan period.

Not least among the engaging features of this book are the Armenian maps given in colour or in black and white at the end, maps printed in Armenian from the seventeenth to the mid-nineteenth centuries and forming part of the Rouben Galician collection. The modern map of Cyprus in colour already mentioned, giving the locations of Armenian settlements on the island, also gives the location of the Maronite settlements, mainly in the northwest of Cyprus, with a chronology of these settlements given on the page immediately following. Genealogical tables together with maps of the Byzantine Empire and of the east Mediterranean basin during the crusades, taken from the works of Georg Ostrogorsky, Elisabeth Malamut, Claude Mutafian and the author himself, assist greatly in clarifying visually the numerous names of people and places given in the book. Readers examining the 20-page bibliography of this work will note that the source materials and secondary works include Armenian and the major languages of Europe, including Latin and Classical Greek. Last but not least, I should point out that the ANIV foundation in Russia is keen to obtain translation rights in order to publish this work in Armenian and Russian translation. If this eventually comes to pass, it will assist greatly in the book's overall dissemination throughout Eastern Europe, the Caucasus and the international Armenian diaspora.

NICHOLAS COUREAS
ncoureas@hotmail.com

Համօ Սուքիասեան, Նարինէ Երանոսեան, *Խորհրդային Հայաստանի Երգիծական Մամուլը 1920ական Թուականներին*, Երեւան, Էդիթ պրինտ, 2018, 136 էջ + 8 էջ ներդիր:

ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողներ Համօ Սուքիասեանը եւ Նարինէ Երանոսեանը ընթերցողի դատին են յանձնել կարեւոր մի մենագրութիւն՝ վերհանելով հայ մամուլի պատմութեան մէջ գրեթէ բաց մնացած մի թեմա: Նրանց *Խորհրդային Հայաստանի Երգիծական Մամուլը 1920ական Թուականներին* աշխատութիւնը նուիրուած է 1920ականներին Խորհրդային Հայաստանում լոյս տեսած երեք երգիծաթերթերին՝ *Շեշտ* (1923), *Ջուռնա* (1924) եւ *Կարմիր Մոծակ* (1926-27): Հեղինակների գիտական հետաքրքրութիւնների ծիրում միշտ էլ եղել են սոյն եւ առնչակից թեմաները[1]: Եւ չնայած ուսումնասիրուող նիւթի եւ աշխատութեան ոչ-մեծ ծաւալին՝ արդիւնքում ունենք պատմաբանասիրական բնոյթի մի բովանդակալից հետազօտութիւն, որը հանգամանօրէն ներկայացնում է վերոնշեալ երգիծաթերթերի հիմնադրումն ու հիմնադիրներին, կայացումը եւ հրատարակութեան դադարեցումը գրաքննութեան պատճառով:

Հանրութեան մէջ առկայ թերութիւնների մատնանշումը երգիծանքի միջոցով՝ ցանկացած հասարակութիւն առողջ պահելու գրաւական է, ինչը, սակայն, ասես հակացուցուած է ամբողջատիրական կարգերին: Այդուամենայնիւ, խորհրդային իրականութեան մէջ անգամ Ստալինի ժամանակ եղել են երգիծանքի դրսեւորումներ, թէկուզեւ՝ կարճատեւ: Գրախօսուող աշխատութեան հեղինակներն իրաւամբ նկատել են, որ «*Երգիծական մամուլի համար առաւել բարենպաստ պայմաններ ստեղծուեցին, երբ խորհրդային հանրապետութիւնները ռազմական կոմունիզմից անցում կատարեցին դէպի նոր տնտեսական քաղաքականութիւն (ՆԷՊ): Վերջինին յատուկ հասարակական-քաղաքական բնոյթի մի շարք գործօններ, ինչպիսիք էին՝ մասնաւոր ձեռներէցութեան, կոոպերացիայի, հասարակական ակտիւ խմբերի ու գործունեայ անհատների աշխուժացումը, որոշիչ դեր ունեցան նաեւ մասնաւոր պարբերականների (այդ թւում՝ երգիծական ուղղուածութեան) ստեղծման հարցում*» (էջ 16-17):

Առհասարակ, սոյն հատորի հեղինակները իրենց հետազօտած նիւթը շահեկանօրէն ներկայացնում են քննուող ժամանակաշրջանի եւ նիւթի լայն ենթախորքում՝ աշխատութեան առաջաբանում եւ առաջին գլխում ներկայացնելով մի կողմից հայ երգիծական մամուլի՝ մինչ 1920ականներն առկայ պատկերը, միւս կողմից՝ խորհրդային իրականութեան պայմաններում երգիծական մամուլի սկզբնաւորման նախադրեալները: Նրանք ըստ արժանւոյն են գնահատել այդ մամուլի սակաւաթիւ նուիրեալ հրատարակիչների յիրաւի գերմարդկային ջանքերը, որոնք, պետական

աջակցութեան բացակայութեան պայմաններում, իշխանութիւնների քաղաքական եւ գաղափարախօսական վերահսկողութեան ներքոյ կարողացել են կեանքի կոչել երգիծաթերթեր, թէկուզեւ՝ սակաւաթիւ համարներով: Բ. գլխում ներկայացուած են այդ երեք երգիծաթերթերի հիմնադիրները՝ Վահան Թոթովենցը եւ Էդուարդ Խոճիկը (որոնց համատեղ լուսանկարով էլ, ի դէպ, բացւում է գիրքը): Անդրադառնալով խորհրդահայ երգիծական մամուլի ռահվիրային՝ աշխատութեան հեղինակները կարեւոր ծառայութիւն են մատուցել թոթովենցագիտութեանը: Որպէս գրքի յաւելուած՝ նրանք հրատարակել են Հայաստանի Ազգային Արխիւում յայտնաբերած Թոթովենցի ինքնագիր երկու ինքնակենսագրականները, որոնցից առաջինի եւ այլ արխիւային փաստաթղթերի համադրմամբ վերջնականապէս ճշտել են գրողի ծննդեան թուականը՝ 1893 (էջ 29): Պատմաբան հեղինակները, ժամանակի վկայութիւնների հիման վրայ տալով գրողի կենսագրութիւնը, կատարել են նրա ստեղծագործութեան ուշագրաւ բնորոշում. «*Վահան Թոթովենցը կեանքի ու պատմական ժամանակաշրջանի «համագործակցութեան» դիրքերից էր հաղորդակցւում: Դա է պատճառը, որ նրա գրեթէ բոլոր գործերում ակնառու է արդիականութեան յստակ հնչողութիւնը: Սա, թերեւս, նրա ամենաբնորոշ յատկութիւնն էր*» (էջ 36): Այնուհետեւ Սուքիասեանն ու Երանոսեանը, առաջին անգամ հայ գրականութեան մէջ, ընդարձակօրէն անդրադարձել են հայ մշակոյթի գրեթէ մոռացուած, սակայն որոշակի ներդրում կատարած չարքաշ մշակներից մէկին՝ երգիծաբան Էդուարդ Խոճիկին (1900–61): Յաւելուածում տեղ է գտել նաեւ Խոճիկի՝ ցարդ անտիպ ինքնակենսագրութիւնը, որից պարզւում է, որ սոյն համեստ գործիչն իր նպաստն է բերել ոչ միայն հայ երգիծական մամուլին: Բաւական է յիշել, որ նա մասնակցել է Կոմիտասի անուան լարային քառեակի կազմաւորմանը. «*1932 թուին կուարտէտը պիտի քայքայուէր, սակայն ես կարողացայ այն պահպանել եւ կոչել տալ մեր Կոմիտասի անունով*», վկայել է նա (էջ 123): Բացի այդ, Խոճիկը կարեւոր դեր է խաղացել Հայաստանի թանգարաններն ու արխիւները հասրտացնելու գործում՝ հայթայթելով հազարաւոր փաստաթղթեր, նամակներ, լուսանկարներ, վաւերագրեր, կերպարուեստի հայ, ռուս եւ եւրոպացի վարպետների գործեր՝ արժանանալով Յովսէփ Օրբելիի եւ Դերենիկ Դեմիրճեանի բարձր գնահատականին (էջ 123-4): Իդէպ, մեր կողմից աւելացնենք, որ բեմարուեստի հանդէպ հակում ունեցած Խոճիկը 1928ին առաջին եւ վերջին անգամ նկարահանուել է հայ շարժանկարի առաջին լիամետրաժ գործերից մէկում՝ Պատուական Բարխուդարեանի *Տասնվեցերորդը* ֆիլմում, երկրորդ սպայի դերում[2]:

Արխիւային նիւթերի, ժամանակի մամուլի եւ թեմային առնչուող պատմագիտական ու բանասիրական նոր եւ նորագոյն գրականութեան

հիման վրայ յաջորդ երեք գլուխներում ներկայացուած է երեք երգիծաթերթերի ստեղծման, ընթացքի ու դադարեցման պատմութիւնը: Հեղինակներն իրաւամբ նշում են, որ երգիծաթերթերը հարուստ նիւթ կարող են մատակարարել Խորհրդային Հայաստանի առօրէական պատմութիւնն ուսումնասիրողներին: Չբաւարարուելով թերթերում ընդգրկուած նիւթերի սոսկ վերաշարադրմամբ եւ վերլուծութեամբ (ինչը երբեմն նկատելի է մամուլին վերաբերող աշխատութիւններում)՝ հեղինակներն անդրադարձել են նաեւ դրանց ստեղծման «խոհանոցին», կատարել զուգահեռներ ժամանակի եւ յետագայի համանման նիւթերի, երեւոյթները քննել ժամանակի պատմական ենթախորքի լոյսի ներքոյ: Երեք թերթերում էլ որպէս երգիծանքի թիրախներ նշուած են եղել նախ՝ խորհրդային պետութեան արտաքին թշնամիները (որ հայութեան համար առաջին հերթին մարմնաւորւում էր իշխանութիւնից վտարուած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեամբ), այնուհետեւ՝ հին կացութածեւի մնացորդները, առաջին հերթին՝ եկեղեցին: Երգիծանքը չէր կարող շրջանցել, սակայն, նորաստեղծ հանրութեանը յուզող ընկերային խնդիրները, ինչպէս, օրինակ, 1920–30ականներին պետական-կուսակցական կառավարման համակարգում առկայ թղթաբանութիւնը եւ պաշտօնական դիրքի չարաշահումը, ինչպէս նաեւ կենցաղային այլեւայլ հարցերը (դիցուք, 1924ին Էջմիածին քաղաքում ատամնաբուժի չգոյութիւնը): Նման խնդիրների՝ այս կամ այն սրութեամբ արծարծումն էլ, ցաւօք, նպաստել է երգիծաթերթերի փակմանը, չնայած հեղինակները չեն բացառել, որ դրան կարող էին նպաստած լինել նաեւ նիւթական անբաւարար միջոցները, ինչպէս ժամանակի խորհրդային շատ պարբերականների դէպքում (էջ 68-69):

Տպաւորիչ է խորհրդահայ սոյն երգիծաթերթերին աշխատակցած մտաւորականների անունները՝ Արամայիս Երզնկեան, Դերենիկ Դեմիրճեան, Գուրգէն Մահարի, Լեռ Կամսար, անգամ՝ Հրաչեայ Աճառեան, որը երգիծանքի է ենթարկել… ի՛ր իսկ հեղինակած կոթողային *Հայերէնի Արմատական Բառարանը* (էջ 78):

Հեղինակները նշում են, որ *Կարմիր Մոծակ* թերթի հրատարակիչները նրա նպատակը համարել են «*Խորհրդային Հայաստանի իրականութեան բացասական կողմերի խարազանելը.… ամրապէս կանգնած լինելով խորհրդային դիրքորոշման վրայ*» (էջ 72): Ասուածը ճշմարիտ է քննուած բոլոր թերթերի համար: Սակայն սոյն աշխատութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ դիրքորոշումն էլ չի երկարացրել քննուող պարբերականների կեանքը, քանի որ ՆԷՊի համեմատաբար ազատ ժամանակահատուածն աստիճանաբար տեղի էր տուել խորհրդային գրաքննութեան հետզհետէ ուժգնացող մամլիչի առջեւ, որի համար անթոյլատրելի էր անգամ սեփական թերութիւնների երգիծումը, անգամ խորհրդային գաղափարախօսութեան համար ընդունելի երգիծանքի՝ «կարմիր»

երգիծանքի միջոցով[3]: Ըստ հեղինակների՝ «*թերթի փաստացի խմբագիր ու հրատարակիչ Է. Խոճիկի ըմբոստ կեցուածքը, նաեւ երգիծաթերթի էջերում տեղ գտնող սուր քննադատական նիւթերն ու երգիծապատկերները չէին կարող անհետեւանք մնալ. Խորհրդային Հայաստանում հետզհետէ թափ հաւաքող մամուլի պետական-կուսակցական վերահսկողութիւնն ու գրաքննութիւնը չէր պատրաստւում երկար հանդուրժել «Կարմիր մոծակ»ի խայթոցները*» (էջ 89): Պատահական չէ, որ նման պայմաններում խորհրդահայ մամուլի յաջորդ երգիծական օրգանը՝ *Ոզնին*, լոյս տեսաւ միայն տասնամեակներ անց, Ստալինի մահից յետոյ:

Սուքիասեանի եւ Երանոսեանի *Խորհրդային Հայաստանի Երգիծական Մամուլը 1920ական Թուականներին* աշխատութիւնը արժէքաւոր ներդրում է հայոց պատմութեան 1920ականների, հայ գրականութեան եւ մամուլի պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ: Գիրքն աւելի շահեկան են դարձնում երգիծաթերթերի որոշ էջերի գունաւոր վերատպութիւնները եւ հրատարակիչների լուսանկարները: Հեղինակներն այս աշխատութեամբ կանգ չեն առնում, այլ վերջին պարբերութեամբ խոստանում են շարունակել՝ թեմայի ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելով հայերէն ամենաերկարակեաց երգիծաթերթը՝ 1954ից մինչ օրս հրատարակուող *Ոզնին*...

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Տե՛ս՝ Համօ Սուքիասեանի՝ սոյն թեմային առնչուող յօդուածներն ու հրապարակումները՝ «Լեռ Կամսարի Նորայայտ Ֆելիետոնները ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմին Ողղուած 1928 թ. Սեպտեմբերի 7-ի Նամակում», *Վէմ Համահայկական Հանդէս*, 2014, N 3, էջ 211-218. նաեւ՝ «ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմատի Հրատարակչական Գործունէութիւնը 1921-1922 Թուականներին», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր (Գիտական Յօդուածների Ժողովածու)*, N 15, 2014, էջ 172-183. նաեւ՝ «Փաստաթղթեր Հայաստանի Կենտրոնական Պետական Արխիւի Հրատարակչական Գործունէութեան Պատմութեան Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2014, N 122, էջ 265-277. նաեւ՝ «Մամուլի Պետական Վերահսկողութիւնը Եւ Գրաքննութիւնը Հայաստանի Հանրապետութիւնում 1918-1920 թթ.», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 2015, N 3, էջ 63-77 եւն.: Նարինէ Երանոսեանի՝ սոյն թեմային առնչուող աշխատութիւններից տե՛ս՝ «Հայկական Հարցը Եգիպտոսի *Ալ-Մուշիր* Պարբերականի Երգիծանկարներում ԺԹ. Դարի Վերջին Քառորդին», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հատոր ԼԵ*, 2015, էջ 623-637:

[2] Տե՛ս՝ *Հայկական Կինօ. 1924–2008: Կատալոգ*, Երեւան, Կինոյի զարգացման «Ոսկէ ծիրան» հ/կ, 2009, էջ 11:

[3] Այստեղ տեղին է յիշել, թէ ինչպէս պոլսահայ եւ ֆրանսահայ երգիծաբան, *Կավռօշ* երգիծաթերթի հիմնադիր հրատարակիչ Երուանդ Թոլայեանը, 1935ին հայրենադարձուելով Խորհրդային Հայաստան, «*դիմում է Հայաստանի*

կառավարութեանը, որպէսզի թոյլ տան վերադառնալ Փարիզ, այնտեղ շարունակի հրատարակել իր թերթը նոր անունով՝ «Կարմիր Գաւրօշ», եւ սովետամէտ կողմնորոշումով պրոպագանդի մեր Խորհրդային Հայաստանի նուաճումները: Վատ առաջարկ չէր, կային այդպիսիք ռուսերէն, ֆրանսերէն: Նորմալ երկրում կա՛մ կ՛ընդունուէր, կա՛մ կը մերժուէր: Պատասխանը չուշացաւ: Բանտարկեցին, աքսորեցին Թոլոյեանին. այլեւս չտեսանք մեր դժբախտ Գավրօշին, որի անունը սակայն իր ուրոյն տեղն ունի հայ մամուլի պատմութեան մէջ» (Վիգէն Իսահակեան, *Փարիզ. Քոչար. Անցած Օրեր*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 2006, էջ 251-252):

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ
artsvi@yahoo.com

Յասմիկ Ստեփանեան, *Գէորգ Բամպուքճեան. Կեանքը, Գործը եւ Ժամանակը (1923-1996)*, «Մեսրոպ Արք. Աշճեան Մատենաշար 178», Երեւան, 2018, 168 էջ:

ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի վաստակաշատ աշխատակցուհի Յասմիկ Ստեփանեանի ոչ-այնքան ծաւալուն բայց բաւական բովանդակալից այս նոր աշխատանքը լաւագոյնս ներկայացնում է պոլսահայ բազմերախտ բանասէր, մատենագէտ եւ թարգմանիչ Գէորգ Բամպուքճեանի (1923–1996) կեանքը եւ գործը: Հատորեակը, որ մեծ գիտնականի վաստակի արժանի գնահատանք է եւ նրա յիշատակի խնկարկում, կարեւոր է յատկապէս հայաստանեան գիտական եւ ընթերցող լայն հանրութեան համար, քանի որ հայրենի գիտութեանը ծանրակշիռ նպաստ բերած բազմարդիւն այս ուսումնասիրողի անունը գրեթէ յայտնի չէ մայր Հայրենիքում:

Իսկապէս, ինչպէս ցոյց է տալիս գրախօսուող աշխատանքը, վիթխարի է Բամպուքճեանի գիտական վաստակը: Նա հեղինակ է հազարի չափ հայերէն եւ թուրքերէն յօդուածների, հետազօտութիւնների եւ հրապարակումների, որոնք վերաբերում են հայագիտական ու թուրքագիտական տարբեր խնդիրների՝ բանասիրութեան, պատմագիտութեան, մատենագիտութեան, աղբիւրագիտութեան եւ այլ ոլորտների:

Ստեփանեանը չի յաւակնել կատարել Բամպուքճեանի ժառանգութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը, այլ ստեղծել «*հանրամատչելի ուղեցոյց... թուրքագէտների եւ հայագէտների, մասնաւորապէս Օսմանեան Կայսրութեան, Արեւմտեան Հայաստանի պատմութեամբ զբաղուողների համար*» (էջ 6): Դա նրան լիովին յաջողուել է:

Բամպուքճեանի համառօտ կենսագրականը ներկայացնելուց յետոյ, Ստեփանեանն առանձին գլուխներով անդրադարձել է գիտնականի թուրքերէն եւ հայերէն ուսումնասիրութիւններին: Բամպուքճեանը հարիւրաւոր թուրքերէն յօդուածներ է տպագրել մէկ տասնեակից աւելի թուրքական հանրագիտարաններում եւ մի շարք մասնագիտական պարբերականներում: Այդ յօդուածներից շատերը հաւաքուել են եւ գիտնականի անձնական հարուստ դիւանից քաղուած բազում վաւերական նիւթերի հետ միասին, նրա մահից յետոյ, Ստամբուլի «Արաս» երկլեզուեայ (հայերէն եւ թուրքերէն) հրատարակութեամբ լոյս են տեսել չորս ստուար հատորներով (2002--2003): Այստեղ ընդգրկուած յօդուածներում Բամպուքճեանը հիմնականում հայկական եւ թուրքական աղբիւրների հիման վրայ հմտօրէն քննել է Կոստանդնուպոլսի պատմութիւնը, ներկայացրել հայատառ թուրքերէն գրականութիւնը, որոշ կարեւոր աղբիւրների իր կատարած թուրքերէն թարգմանութիւնները, վեր

հանել Թուրքիայի պատմութեան եւ մշակոյթի տարբեր բնագաւառներում հայութեան կատարած ծանրակշիռ ներդրումները, այդ ասպարէզում հանդէս եկած հազարաւոր հայազգի գործիչների կենսագրականները:

Գրախօսուող ուսումնասիրութեան մօտ եօթ տասնեակ էջերում հայատառ թուրքերէն գրականութեանը եւ Օսմանեան Կայսրութեան պատմութեանը լաւատեղեակ հեղինակը քննել է Բամպուքճեանի թուրքերէն աշխատանքների քառահատորը եւ ընթերցողին ներկայացրել դրանց պարունակութիւնը, գիտնականի շրջանառած հարուստ տեղեկատուութիւնն ու սթափ քննութիւնները, եզրայանգելով, որ «*յօդուածներից իւրաքանչիւրն իր նիւթով ու բացայայտումներով ներդրում է թուրքագիտութեան մէջ*» (էջ 20):

Առանձնակի յիշատակելի են Բամպուքճեանի այն թուրքերէն ուսումնասիրութիւնները, որոնց մէջ նա բացայայտել է շուրջ 500 թուրքագիր աշուղների հայկական ինքնութիւնը, «*նրանց ժառանգութեան հայկական մշակոյթի մաս կազմելու փաստը եւ դրանց թուրքացման ծգտումներին խոչընդոտելու մասնագէտի ազնիւ մղումը*» (էջ 37):

Բամպուքճեանը, որ քաջատեղեակ է եղել պատմական իրողութիւններին եւ միաժամանակ եղել է անաչառ գիտնական, դժուարին հոգեկացութեան մէջ է գտնուել՝ գործելով թուրքական միջավայրում, որտեղ միտումնաւոր կեղծուել եւ կեղծւում են պատմական փաստերն՝ իվնաս հայերի: Այդ խեղաթիւրումներն անպատասխան չի թողել նա, եւ Ստեփանեանը զարմանքով ու հիացմունքով է գրել. «*Ինչպէ՞ս է կարողացել այդ առաջին հայեացքից համեստագոյն գիտնականն այդքան համարձակ հակահարուած տալ հակահայ յօդուածներին եւ հրապարակումներին*» (էջ 8): Ապա աւելացրել է, որ Բամպուքճեանի «*սեղմ, զուսպ գրչով, գիտական ու պատմական անհերքելի փաստարկներով ի չիք են դարձուել կանխամտածուած յարձակումները, յերիւրանքներն ու հակահայկական մթնոլորտը շիկացնելու ծգտումները*» (էջ 45): Յիրաւի, մեծ գիտնականը «*կանխել է մեր մշակոյթի, պատմութեան շուրջ մտացածին գործերի, խեղաթիւրումների թուի աճը*» եւ «*տարիներ շարունակ զսպաշապիկի դեր է կատարել թուրքամոլ օտար եւ թուրք գիտնականների համար*»: Աւելին, նա իր աշխատանքներով, թէ՛ նշանակալից ներդրում է կատարել թուրքագիտութեան մէջ եւ թէ՛ նպաստել «*հայ եւ թուրք մշակոյթների կամրջմանը*», որի շնորհիւ նա, իսկապէս եւ արժանիօրէն, «*ծայրաստիճան յարգուած է եղել ոչ միայն հայ, այլեւ թուրքական գիտական շրջանակներում, ունեցել թուրք աշակերտներ, որոնք տիրապետելով հայերէնին, այսօր յայտնի անուններ են թուրք գիտական շրջանակներում եւ մասամբ զբաղւում են հայագիտութեամբ, հպարտութեամբ յիշելով իրենց ուսուցչին*» (նշուած էջերը):

Յասմիկ Ստեփանեանն, առաւել սեղմ, անդրադարձել է Բամպուքճեանի հայերէն գիտական ժառանգութեանը եւ ըստ արժանւոյն գնահատել այն: Այդ հարուստ ժառագութեան մէջ առկայ են մենագրութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, յօդուածներ, որոնք «*նաեւ բամպուքճեանական երախտագիտութեան զգացումների արտայայտութիւններ են՝ ուղղուած առանձին մտաւորականների, հասարատութիւնների, ինչպէս Մխիթարեան վանքերի վարդապետներին, երեւանեան Մատենադարանին եւ այլոց*» (էջ 95): Յիրաւի, Հայ Եկեղեցու եւ մշակոյթի ուսումնասիրման առումով կարեւոր ներդրումներ են յատկապէս *Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706–1764. Կեանքը, Գործերը Եւ Աշակերտները* (Իսթանպուլ, 1981) եւ *Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ (1678-1741) Եւ Իր Աշակերտները* (Իսթանպուլ, 1984) մեծարժէք մենագրութիւնները: Ինչպէս նշել է Ստեփանեանը, «*ահռելի փաստական նիւթ է ամբարուած այս մենագրութիւններում, որը մեր ժողովրդի պատմութեան շատ ու շատ անյայտ էջերի վրայ լոյս է սփռում, բազմաթիւ նոր մանրամասներ ի յայտ բերում: Փաստական հարստագոյն նիւթ, որը կարող է աղբիւր ծառայել միքանի լուրջ ուսումնասիրութիւնների համար*» (էջ 86):

Հատորեակում յիշատակուած են նաեւ Բամպուքճեանի հմտալից աղբիւրագիտական, բնագրագիտական աշխատանքները, որոնց մէջ առանձնանում է յատկապէս Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի *Պատմութիւն Հրակիզման Կոստնդնուպօլսոյ* երկի նրա աշխատասիրած քննական բնագիրը (Իսթանպուլ, 1991): Առհասարակ Քէօմիւրճեանը, որ թողել է հայերէն ու թուրքերէն չափազանց հարուստ ժառանգութիւն, եղել է Բամպուքճեանի նախասիրած հեղինակը: Վերջինիս ամենանշանաւոր երկերից մէկը՝ *Պատմութիւն Սրամպօլայ* չափածոյ պատմութիւնը նա թուրքերէնով խմբագրել եւ հրատարակութեան է պատրաստել (Իսթանպուլ, 1988), թուրքերէն յօդուածով ներկայացրել է նաեւ Քէօմիւրճեանի միւս նշանաւոր երկը՝ *Պատմութիւն Համառօտ ԴՃ (400) Տարւոյ Օսմանցոց Թագաւորացն* նոյնպէս չափածոյ մեծարժէք երկը, «*որն Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան մասին առաջին հայերէն գործն է*» (էջ 26):

Յակոբ Նալեանից եւ Յովհաննէս Կոլոտից բացի, Բամպուքճեանը նպատակ է ունեցել գրել նաեւ երկու այլ նշանաւոր պատրիարքների՝ Պօղոս Կաղզուանցու եւ Գրիգոր Շղթայակրի մասին մենագրութիւններ: Այդ աշխատանքները, սակայն, նա չի հասցրել իրագործել: Գիտնականի անձնական դիւանում առկայ են բազմաթիւ անաւարտ եւ անտիպ գործեր: Գրախօսուող հատորեակում Ստեփանեանը նշել է Բամպուքճեանի այդ գործերից 27ը, որոնց մէջ կան տապանագրերի, ձեռագրերի, հնատիպ գրքերի, մամուլի եւ բազմապիսի վաւերագրերի ընդարձակ ցուցակներ,

նշանաւոր անձանց կենսագրականներ եւ գերդաստանների պատմութիւններ, զանազան հետազօտութիւններ եւ թարգմանութիւններ:

Ստեփանեանը տեղեկացրել է նաեւ, որ Բամպուքճեանի հայալեզու տպագիր եւ անտիպ գործերի մեծ մասի ցուցակը խնամքով կազմել է Կարօ Աբրահամեանը: «*Հայերէն աշխատասիրութիւնների ցանկը*,- գրում է նա,- *«Մարմարա»ի կարծիքով, կարող է լրացուել յետագայ ուսումնասիրողների կողմից*» (էջ 99): Նշենք, որ մեր բանասիրութեան համար չափազանց շահեկան է կազմել եւ հրատարակել Բամպուքճեանի հայերէն թէ թուրքերէն աշխատութիւնների լիակատար մատենագիտութիւնը, ինչը, ըստ իս, կարող են լաւագոյնս համատեղ կատարել Աբրահամեանը եւ Ստեփանեանը:

Հատորեակի վերջում հեղինակը զետեղել է որոշ ուշագրաւ նիւթեր, ինչպէս՝ իր եւ Արմէն Տէր Ստեփանեանի նամակագրութիւնը Բամպուքճեանի հետ, վերջինիս մասին պատմաբան Սիրվարդ Մալխասեանի խօսքը, տեղեկութիւններ արդի պոլսահայ պատմագրութեան, այլեւ արտասահմանում գործող պոլսահայ մի շարք դէմքերի վերաբերեալ: Կարեւոր է նաեւ գիրքը եզրափակող ցանկը, որտեղ նշուած են Բամպուքճեանին վերաբերող հայերէն եւ թուրքերէն յօդուածներն ու գրախօսականները:

Իսկապէս, Բամպուքճեանը կատարել է գործեր, որոնք, Ստեփանեանի գնահատմամբ, «*մի ողջ ինստիտուտի աշխատանք էին ենթադրում*», եւ, այդուհանդերձ, «*նա նոյնիսկ չարժանացաւ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանցի անդամի կամ պատուաւոր դոկտորի կոչման*» (էջ 5-6): Բամպուքճեանն ինքը գիտութեան ասպարէզում օժանդակել ու սատարել է շատերին, եւ, ինչպէս արձանագրուած է նրա շիրմաքարին, նա «***իր անձէն աւելի ուրիշներուն ծառայեց***» (էջ 113):

Ստեփանեանը մաղթում է, որ «*ի վերջոյ իմի հաւաքուի ու մշակուի յայտնի բանասէր, մատենագէտ պատմագրի արխիւը: Հրատարակուեն նրա անտիպ ուսումնասիրութիւնները, իսկ թուրքերէնները՝ թարգմանուեն ու տպագրուեն Գէորգ Բամպուքճեանին նուիրուած հատորներում*» (էջ 112): Միանում ենք այդ մաղթանքին՝ լիայոյս, որ հայ գիտնականների ջանքերով պոլսահայ վաստակաշատ բանասէրի ժառանգութիւնն ի վերջոյ կ'ամբողջանայ եւ մատչելի կը դառնայ սերունդներին:

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
helinemuradyan@rambler.ru

Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Չինաստանում: Հայ-Չինական Պատմամշակութային Առնչութիւնները*: Ամփոփումը՝ չինարէն: Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, 2017, 356 էջ:

Հայ համայնքների պատմութեան ուսումնասիրութիւնը պատմագիտութեան առանցքային ու կարեւոր ուղղութիւններից է, որը հայագիտութեան մէջ լուրջ հիմքերի վրայ դրուեց դեռեւս նախորդ դարում, իսկ ՀՀ անկախութեան վերականգնումից յետոյ լայն ուշադրութեան է արժանացել, տարբեր գիտահետազօտական հաստատութիւնների մասնագէտների կողմից հրապարակուել են Սփիւռքի աւանդական ու նոր համայնքների պատմութեանը վերաբերեալ տասնեակ աշխատութիւններ: Այս ենթահողում զգալի աշխատանքներ են տարուում ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հայ Գաղթօճախների եւ Սփիւռքի Պատմութեան բաժնում, որի աշխատակից, բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Արծուի Բախչինեանի կողմից գիտական ու լայն հասարակայնութեանը ներկայացուեց երկարամեայ պրպտումների արդիւնք հանդիսացող *Հայերը Չինաստանում. Հայ-Չինական Պատմամշակութային Առնչութիւնները* աշխատութիւնը: Աշխատանքը շարադրուել է մեծաքանակ, զգալի չափով դեռեւս սակաւ ուսումնասիրուած, գիտական հանրութեանը քիչ ծանօթ արխիւային, մամուլի, մասնագիտական ու հրապարակախօսական գրականութեան, ինչպէս նաեւ համացանցի նիւթերի վերլուծութեան հիման վրայ:

Բախչինեանի կատարած պատմաբանասիրական բնոյթ կրող այս աշխատանքը գալիս է լրացնելու մեր իմացութիւնը ոչ միայն Չինաստանի, այլ նաեւ Հարաւ-Արեւելեան Ասիայի ոչ-այնքան բազմամարդ, սակայն նախորդ դարերում նշանակալի դեր ունեցած հայ գաղութների պատմութեան բազում կողմերի վերաբերեալ: Հեղինակն, առկայ տուեալների զուգորդման ու մշակման շնորհիւ, կարողացել է բացայայտել յիշեալ հայ համայնքների պատմական ու մշակութային հարուստ շերտերը, ստանալ Չինաստանում հայ ժողովրդի ներկայութեան համեմատաբար ամբողջական պատկերը: Այդպիսի աշխատանքներ ժամանակին ձեռնարկել են հայ գաղթօճախների պատմութեան որոշ հետազօտողներ (Աշոտ Աբրահամեան, Հրաչեայ Աճառեան, Ռաֆիկ Աբրահամեան, Ռուբէն Գինին եւ այլք), սակայն ներկայ անդրադարձը համընդգրկուն եւ առաւել ամբողջական է:

Աշխատութիւնն աչքի է ընկնում մատուցուող նիւթի յագեցուածութեամբ, առատ յղումներով, օգտագործուած են բազմաթիւ եւ բազմալեզու աղբիւրներ: Այն ընդգրկում է ոչ միայն Չինաստանի հայութեան պատմութիւնը, այլեւ հայ-չինական առնչութիւնները՝ դրանց սկզբնաւորումից մինչեւ մեր օրերը: Աշխատութիւնը բաղկացած

է նախաբանից, 10 գլուխներից, յաւելուածից, վերջաբանից, օգտագործուած սկզբնաղբիւրների եւ գրականութեան ցանկից:

Նախաբանում ներկայացուած են աշխատութեան սկզնաղբիւրներն ու գրականութիւնը, վերլուծուել են մինչ հեղինակի ներկայ աշխատանքը թեմայի առնչութեամբ ՀՀում, Սփիւռքում ու արտերկրում հայ եւ օտար հեղինակների հետազօտութիւններ, գիտական յօդուածներ ու հրապարակումներ, դրանցում կատարուած հիմնական շեշտադրումներ:

Առաջին գլխում ներկայացուել է «Հայ-Չինական Կապերը Մետաքսի Ճանապարհին», որտեղ հեղինակը բացայայտել է շուրջ երկու հազար տարի առաջ միջազգային առեւտրում Հայաստանի եւ հայ վաճառականութեան ունեցած դերը: Վաղ շրջանի հայ-չինական տնտեսական կապերի վկայութիւն են Գառնիից, Արտաշատից, Դուինից եւ այլ վայրերից պեղումների արդիւնքում գտնուած չինական ծագման ապրանքները (յախճապակի, տարատեսակ սպասքի առարկաներ՝ թաս, գաւաթ, անօթ եւն.), ինչպէս նաեւ Չինաստանում յայտնաբերուած յախճապակէ արձանիկների եւ այլ իրերի վրայ հայկական, քրիստոնէական հնարաւոր մոտիւները:

Աշխատանքի երկրորդ եւ երրորդ գլուխները նուիրուած են միջնադարում ձեւաւորուած գրական եւ մշակութային կապերին, հայերին Չինաստանում, հայ եւ օտար հեղինակներից միջնորդաւորուած յիշատակութիւններին: Հեղինակը ներկայացրել է չինական արուեստի ազդեցութիւնը, յաճախ նմանակումը կամ մոտիւները, որոնք առկայ են Հայաստանում եւ տարածաշրջանում մանրանկարչութեան, գորգագործութեան եւ այլ ասպարէզներում: Առանձին անդրադարձ է կատարուած Չինաստանում, Մոնղոլիայում, Միջին Ասիայի եւ հարեւան տարածաշրջաններում հայերի յայտնուելու, նրանց կրօնական ու առեւտրատնտեսական գործունէութեան վերաբերեալ: Հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների, օտար հեղինակների, ճանապարհորդների յիշատակութիւնների արդիւնքում հնարաւոր է դարձել պատկերել հայերի՝ դէպի Չինաստան ու Արեւելքի երկրներ (Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, Սինգապուր, Հնդկաստան, Թայուան եւն.) յայտնուելու, բնակուելու ու գործունէութիւն ծաւալելու գործընթացը, միջազգային եւ միջնորդ առեւտրում ունեցած վստահութիւնն ու յարգանքը:

Աշխատութեան հինգերորդ գլուխը վերնագրուած է «Հայ Եկեղեցին Չինաստանում», որտեղ հեղինակն ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացնում է ոչ միայն Չինաստանում (Հարբին), այլ նաեւ ռուսական Սիբիրում եւ Հեռաւոր Արեւելքում Ի. դարասկզբին ցաքուցրիւ ապրող հայութեան հոգեւոր պահանջմունքների հարցը, առաջին աղօթատների բացումը եւ պատարագների մատուցումը: Յատկանշական է, որ Աստրախանի թեմական առաջնորդարանի ջանքերով Սիբիրում եւ

Ծայրագոյն Արեւելքում նշանակուել է հոգեւոր հովիւ, որը յետագայում իր նստավայրը Վլադիվոստոկից տեղափոխել է Հարբին՝ դառնալով չինահայութեան հոգեւոր առաջնորդը: Հարբինի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին բացուել է 1923 Նոյեմբերին՝ դառնալով տարածաշրջանի հայութեան հոգեւոր-մշակութային կենտրոնը: Չինաստանի տարբեր քաղաքներ (Տէանծին, Շանհայ, Հայլար եւն.) հայ հոգեւորականութեան այցերի շնորհիւ տեղի հայութիւնը նոյնպէս մասնակից է դարձել հոգեւոր կեանքին, կատարուել են մկրտութեան եւ պսակադրութեան կարգեր: Այդուհանդերձ, տեղի հոգեւոր կեանքը մերթընդմերթ ընդհատուել է կամ տուժել հոգեւորական չունենալու, ներքին հակասութիւնների, քաղաքական անկայունութեան եւ այլ պատճառներով:

Աշխատութեան վեցերորդ գլուխը վերնագրուած է «Չինահայութիւնը 1920-1950 թթ.», որտեղ հեղինակն անդրադարձ է կատարում համայնքի պատմութեան առանցքային փուլերից մէկին: Համադրելով ժամանակակից հայ հեղինակների բազմաթիւ յուշագրութիւնները, հայ եւ ռուսալեզու մամուլում տպագրուած հարուստ ու հետաքրքրաշարժ նիւթերն ու թղթակցութիւնները, տարաբնոյթ ուսումնասիրութիւնները՝ Բախչինեանը ներկայացրել է դէպի Չինաստան հայութեան նոր խմբերի արտագաղթը (մասնաւորապէս՝ Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման տարիներին), չինահայերի ընկերահասարակական իրականութիւնը, կազմը, վիճակագրական տուեալներ թուաքանակի ու տեղաբաշխման վերաբերեալ: Այս շրջանում հայերը հասել են զգալի յաջողութիւնների տնտեսական եւ հասարակական ասպարէզներում, հիմնել են տարատեսակ միութիւններ, 1926ին համայնքային վարչութեան հովանու ներքոյ բացել են առաջին հայկական դպրոցը, հրատարակել *Երկիր, Վեստնիկ Արմենիի* պարբերականները եւն.: ՀՅԴ անդամները Հարբինում ունեցել են մասնաճիւղ, հասարակական, գրական, թատերական ու մարզական հաստատութիւններ, սակայն խորհրդա-չինական յարաբերութիւնների ամրապնդումը յանգեցրել է այստեղ ապաստանած ՀՅԴ անդամների հետապնդումների եւ ձերբակալութիւնների: Չինահայերը պարբերաբար անցկացրել են ընդհանուր ժողովներ, նշել ազգային եւ պետական տօները, նշանաւոր գործիչների նուիրուած միջոցառումներ, կազմակերպել են թատերական ներկայացումներ:

1930ականների վերջին, Երկրորդ Աշխարհամարտի տարիներին ինչպէս Չինաստանի, այնպէս էլ ամբողջ Հարաւարեւելեան Ասիայի (Ինդոնեզիա, Սինգապուր եւն.) հայութիւնը զգալիօրէն տուժել է ճապոնական ռազմաքաղաքական յարձակման հետեւանքով, սպանուել եւ արգելափակուել են համակենտրոնացման ճամբարներում: Յատկանշական է, որ ճապոնական ռազմական ճամբարներից ազատուելուց յետոյ, մեծ զրկանքների հանդիպած հայութիւնն այժմ էլ սկսել է հե-

տապնդուել չինացի համայնավարների կողմից: Այսպէս սկիզբ է առել հայութեան զանգուածային հեռացումը Չինաստանից: Եղել են նաեւ Հայաստան հայրենադարձուած ընտանիքներ, իսկ մնացեալները յայտնուել են տնտեսական անբարենպաստ իրականութեան մէջ:

Եօթերորդ գլխում հեղինակն ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացրել է չինահայ գործիչներին, ովքեր տարատեսակ գործունէութիւն են ծաւալել ազգային, տնտեսական, մշակութային, հասարակական, դիւանագիտական կամ մասնագիտական ասպարէզներում: Հեղինակը տքնաջան պրպտել ու վեր է հանել իւրաքանչիւր գործչի կենսագրութեան տարբեր կողմերը, ինչը կարեւոր նշանակութիւն ունի նիւթի ամբողջականութեան համար:

Առանձին գլուխներով (Ը.-Թ.) հեղինակն անդրադարձել է հայ-չինական մշակութային, միջպետական ու գիտակրթական կապերին, որոնք տեղ են գտել ԺԹ.-ԻԱ. դարերում: Աշխատութեան այս բաժիններում հեղինակը ներկայացրել է հայ-չինական մշակութային առնչութիւնները, դրանց տարբեր բաղադրիչներով: Հայ-չինական մշակութային կապերը դրսեւորուել են երկու ժողովուրդների մշակոյթի վերաբերեալ տարբեր յօդուածներով, բանաստեղծութիւններով, թարգմանութիւններով, թատերական, երաժշտութեան եւ պարի, գեղարուեստի ու այլ ոլորտներում բեմադրութիւններով, ցուցահանդէսներով: Հեղինակն իրաւացիօրէն նշում է, որ չինարէնից թարգմանութիւնների հիմնական մասը կատարուել է միջնորդ լեզուների միջոցով, իսկ արդի կապերը կարող են շտկել այդ իրավիճակը: Այս ուղղութեամբ մեծ ձեռքբերում է հայ-չինական մշակութային համագործակցութեան պայմանագիրն ու ծրագրերը, որոնք կեանքի են կոչուել վերջին տարիներին:

Հայ-չինական միջպետական ու գիտակրթական կապերը աւելի սերտացան յետխորհրդային վերջին քառորդ դարում. պետական պատուիրակութիւնների յաճախակի փոխայցերը նպաստել են երկկողմ կապերի հաստատմանը՝ սկսած գիտակրթականից եւ աւարտած տնտեսական ու ռազմաքաղաքական առնչութիւններով: Միջպետական պայմանագրերը ընդգրկում են ամենատարբեր ոլորտներ, երկու երկրների բուհերում սովորում են հայ եւ չինացի ուսանողներ, ուսումնական հաստատութիւններին կից ստեղծուել են գիտական կենտրոններ (ինչպէս, Երեւանի Բրիւսովի անուան Լեզուաբանական Համալսարանում եւ Դալիանի Օտար Լեզուների Համալսարանում), հրատարակւում են տեղեկատուական ու վերլուծական ժողովածուներ:

Աշխատութեան վերջին՝ տասներորդ գլխում, որը վերնագրուած է «Հայերն Արդի Չինաստանում», հեղինակը անդրադարձ է կատարել չինահայութեանը վերաբերող հարցերին ժամանակակից փուլում՝

իրաւամբ ընդգծելով, որ հայերի թիւն սկսել է աճել 2000ականներին իհաշիւ ոչ միայն ՀՀից, այլ նաեւ աշխարհասփիւռ կենտրոններից տեղի ունեցող ներգաղթի, որոնք ընդգրկուած են հանրային կեանքի տարբեր ոլորտներում: Չինահայերը հիմնականում կենտրոնացած են Պեկին, Հոնկոնգ, Շանհայ, Գուանժոու քաղաքներում: Չինաբնակ հայերից ոմանք ներգրաւուել են չինական կեանքում (օրինակ, չինական մի շարք հեռուստատեսային շարժանկարների մասնակցած դերասանուհի Լիանա Եդիգարեանը, պարուսոյց եւ պարադիր Վանուշ Բաբայեանը եւ այլք):

Վերջին տարիներին չինահայերի կեանքում նկատելի դեր են ստանձնել Շանհայի Հայկական Ակումբը, Հոնկոնգի Հայկական Կենտրոնը, Հայկական Ուսանողական Միութիւնը, Չինահայ կայքէջը, հրատարակուող երկլեզու տեղեկագիրը եւ այլ կառոյցներ:

«Յաւելուած» եւ «Պատկերազարդումներ» բաժիններում հեղինակը զետեղել է հետաքրքիր նիւթեր, փաստաթղթեր ու նկարներ, որոնք անհարժեշտաբար հարստացրել են ներկայացուող ուսումնասիրութիւնը: Յաւելուածի տուեալները ներկայացնում են նաեւ Չինաստանի հարեւան երկրների՝ Մոնղոլիայի, Վիետնամի եւ Կորէայի հետ հայերի ունեցած պատմամշակութային առնչութիւնները: Հեղինակն աշխատութեան վերջում զետեղել է ամփոփում չինարէնով, որը կարող է շատ օգտակար լինել չինացի ընթերցողի համար:

Աշխատանքը շարադրելիս հեղինակն օգտուել է թեմային վերաբերող հարուստ աղբիւրագիտական ֆոնդից, գրականութիւնից, գիտական հանդէսներից, մամուլից եւ համացանցային նիւթերից, երբեմն մինչեւ անգամ յղել նաեւ գեղարուեստական գործեր (հայ եւ օտար հեղինակների): Մասնաւորապէս գրականութիւնն աչքի է ընկնում իր բազմազանութեամբ, ցանկում ներառուած են բազմաթիւ օտարալեզու ուսումնասիրութիւններ, ինչն իր հերթին անվիճելիօրէն բարձրացնում է ներկայացուող աշխատութեան գիտական արժէքը:

Աշխատութիւնն արդիական է ու հետաքրքիր ոչ միայն հայերիս համար, այլեւ չինացիների համար, քանի որ ընդհանրապէս ներկայացնում է հայ-չինական յարաբերութիւնների ամբողջական պատկերը: Ուստիեւ գտնում ենք, որ այն զգալի ներդրում է հայ-չինական յարաբերութիւնների պատմութեան ներկայացման, հայ համայնքի պատմութեան վերհանման, ինչպէս նաեւ յետագայ ուսումնասիրութիւնների համար, եւ խիստ անհրաժեշտ է նրա թարգմանութիւնը չինարէն եւ անգլերէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
alhovhannes@gmail.com

Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 1 [and 2]: Tehran, Aleppo, Istanbul, and Beirut, edited by Hidemitsu Kuroki, Studia Coluturae Islamicae # 102 & 107, MEIS Series # 19 & 23, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Tenri Jihosha Co., 2015 & 2018, 192 & 272 pages.

Չին եւ ճափոնական հետաքրքրութիւնը՝ Միջին Արեւելքի նկատմամբ սկսաւ ուշագրաւ զարգացումներ ապրիլ մանաւանդ անցնող երկու տասնամեակներուն: Այս հետաքրքրութիւնը թերեւս ունի տնտեսաքաղաքական ենթահող: Այդուհանդերձ ան չի դրսեւորուիր միայն այդ բնագաւառով: Արդարեւ, այս զոյգ պետութիւնները յատկանշական 'թափանցումներ' կը կատարեն նաեւ շրջանի ժողովուրդներու անցեալի եւ ներկայի ընկերամշակութային, կրթահոգեբանական եւ մարդաբանական գիտութիւններու ուսումնասիրութեան այլեւայլ բնագաւառներ:

Այս ենթահողին վրայ պէտք է դիտարկել *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies* երկհատորեակը, որ լուսարձակի տակ կ'առնէ Թեհրանը, Հալէպը, Իսթանպուլը եւ Պէյրութը:

Առաջին հատորը բերքն է 2010-13 եռամեայ ուսումնասիրական ծրագրին, զոր կը հովանաւորէր Արտասահմանեան Ուսումնասիրութիւններու Թոքիոյի Համալսարանը: Երկրորդ հատորը արդիւնքն է նոյն ծրագրի երկրորդ՝ 2013-16 հանգրուանին, որ կայացած է Ճափոնի Միջին Արեւելեան Ուսումնասիրութիւններու Կեդրոնին մէջ, Պէյրութ:

Միջին Արեւելքը ԺԹ. դարավերջէն իվեր, աւելի քան հարիւրամեակ մը ահա, կը զատորոշուի (եւ կ'ենթարկուի) – ի թիւս այլեւայլ երեւոյթներու – նաեւ ժողովրդագրական շեշտակի մակընթացութիւններով: Այլ խօսքով, 1880ականներէն սկսեալ, շրջանի մեծ քաղաքներուն բնակչութեան բոլոր էթնիք, կրօնական, համայնքային, մշակութային թէ այլապէս առանձնացող հաւաքականութիւնները (որոնք կ'ապրէին եւ գոյացուցած էին դարերու ընթացքին ձեւաւորուած կենցաղա-մշակութա-կրօնա-քաղաքական փոխյարաբերութեան կայուն իրավիճակ մը) արձանագրեցին թուային ոչ-նոյնօրինակ աճեր, ենթարկուեցան զանազան տեսակի գործօններու, որոնց բերմամբ անոնց ներկայութիւնն ու դերը իրենց բնակած տարածութիւններուն մէջ կրեցին վճռական փոփոխութիւններ: Միւս կողմէն, նոյն այս հաւաքականութիւնները կը յատկանշուին շեշտակի աւանդապահութեամբ: Այս երկու գործօններուն խաչաձեւումներէն յառաջացող գիտական հարցադրումն է որ այս երկհատորեակը կը ջանայ բարձրացնել:

Յիրաւի, երկհատորեակը գիտական հարցադրումի, սերտողութեան եւ ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցած է թէ ի՛նչպէս աւանդապահ այս տարբեր հաւաքականութիւնները, որոնք թուային - հետեւաբար նաեւ աշխարհագրական, մշակութային եւ քաղաքատնտեսական - տարածքներ

տարածուելով կամ ամփոփուելով ուժական շփումի մէջ մտան այլ հաւաքականութիւններու հետ, ի՛նչպէս շարունակեցին իրենց գոյակեցութիւնը (դրացի) 'այլոց' հետ, եւ թէ ի՛նչպէս շարունակեցին կիրառել իրենց աւանդապահութիւնը, իրենց սովորոյթներն ու աւանդութիւնները, իրենց իւրօրինակ կենցաղը, մշակութային դրսեւորումները: Ասոնց 'կեանքը' ի՛նչ ընթացք, փոփոխութիւններ ստացաւ, ի՛նչպէս, ի՛նչու...: Այս փոփոխութիւնները ի՛նչպէս արտացոլացին քաղաքային կեանքի զանազան երեւոյթներու (ճարտարապետութիւն, արհեստներ, մշակոյթ, քաղաքային դիմագիծ եւն.) վրայ, ո՛ր նոր գործօնները ընկերամշակութային ու կենցաղաքաղաքական մտադրոյթի ինչ նոր հոսանքներու յառաջացման մղում տուին...: Նախկին 'հաւասարակշռութիւնը' որ տասնամեակներէ իվեր կը կազմաքանդուի ու կը վերածեւուի ի՛նչ նոր իրականութիւններ կը բացայայտէ: Դրացի այս հաւաքականութիւններու արդի գոյակեցութիւնը ի՛նչ կը պարզէ: Իւրաքանչիւր հաւաքականութիւն ի՛նչպէս կը դիմագրաւէ այս նոր երեւոյթները, ի՛նչպէս եւ ի՛նչ ուղղութեամբ կը հակադրուի-կը պատշաճի այս նոր զարգացումներուն...: Նոյնինքն՝ քաղաքը որ բնակչութեան մեծաթիւ, աննախընթաց յաւելումներ ունեցաւ եւ 'գրաւեց' նոր տարածքներ, ի՛նչպէս արձագանգեց այս փոփոխութիւններուն, ի՛նչ դրսեւորումներ արձանագրեցին քաղաքային մատակարարման համակարգերը՝ ջուր-ելեկտրականութիւն-ճամփաներ-կոյուղի, շինարարութիւն, հանրային զբօսավայրեր, կրթա-դաստիարակչական-ընկերային-պետական հիմնարկներ...:

Երկհատորեակին մէջ տեղ գտած ուսումնասիրութիւնները նոյն ելակէտային հարցադրումներուն կը մօտենան տարբեր գիտաուսումնական եւ ժամանակագրական առումներով, հետաքրքրութիւններու նախասիրութիւններով:

Յօդուած-ուսումնասիրութիւնները լուսարձակի տակ կ'առնեն.-

- Քաճարական շրջանի Թեհրանի գաղթն ու գոյակեցութիւնը, նոյն շրջանի ոչ-իսլամներու շարիաթական դատավարութիւնները, ինչպէս նաեւ գաղթի ու հասարակութեան տնտեսական դիրքի շարժունակութիւնն ու քաղաքական բաժանումները:
- Գահիրէի արուարձաններուն ընկերամշակութային դերը, ինչպէս նաեւ արդի Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ ընկերային ձեւափոխումները՝ արտագաղթի գործօնի բերմամբ:
- Օսմանեան Հալէպի բազմակրօն գոյակեցութիւնը ըստ ԺՋ. դարու դատաիրաւական չորս տոմարներու, նաեւ՝ քրիստոնեայ հաւաքականութիւններուն եւ կրօնական կալուածներու անդրսահմանային դերն ու 1840ականներու դրսեցիներու դերն ու տեղը, ԺԹ. դարակէսի Հալէպի բնակչութեան մարդահամարն ու հետեւութիւնները, ԺԹ. դարավերջի Հալէպի քաղաքաշինութիւնն ու ատոր հետեւանքային զարգացումները, ինչպէս նաեւ գաղութատիրական մտադրոյթի հաստատումը Հալէպի մէջ՝ քաղաքաշինութեան գործօնի բերմամբ:

- Իսթանպուլի 1730-54 շրջանի խառնաշփոթին յաջորդող խաղաղութեան շրջանը եւ հանրային ու համայնքային աշխարհագրական տարածքներու վերաձեւումը. քաղաքին ԺԸ.-ԺԹ. դարերու յոյն-օրթոտոքսներու ժողովրդագրական արձանագրութիւնները, ԺԹ. դարու Պէյօղլուի հայութիւնը. իսթանպուլահայութեան 1860-70ականներու քաղաքական մասնակցութեան փորձը, ինչպէս նաեւ գաղութահայ կազմաւորումներուն յառաջացման եւ խորհրդային Հայաստանի հանդէպ կեցուածքները:
- Միջինարեւելեան քաղաքականութիւնն ու Պէյրութի միջհամայնքային յարաբերութիւնները, նաեւ՝ քաղաքացիական պատերազմը եւ Պէյրութի մասին յիշողութիւնը եւ յուշագրութիւնը, նաեւ՝ քաղաքացիական պատերազմի պատմագրութիւնն ու գոյակեցութեան հեռանկարները, նաեւ՝ ո՞վ է պէյրութցին. ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկիզբի Պէյրութի մարոնիթները, նաեւ՝ Պէյրութի քրիստոնեաներու '1903ի ջարդի' վերատեսութիւնը, նաեւ՝ խոհանոցին աւանդներուն անցումը գիւղէն քաղաք:

Հատորներուն շեշտակիօրէն ճափոնական միակ ուսումնսիրութիւնը նուիրուած է քաղաքաշինութեան ճափոնցի մասնագէտ Կիոճի Պանշոյայի (1930-1998) Միջին Արեւելքի քաղաքաշինութեան աւանդին:

24 աշխատութիւններու այս համադրումը խճանկարային արտացոլումն է միջինարեւելեան ժողովուրդներու եւ հաւաքականութիւններու գոյակեցութեան: Որոշ է որ ո՛չ նիւթերը եւ ո՛չ ալ անոնց բովանդակութիւնը կը յաւակնին միջինարեւելեան համապարփակութեան: Այդուհանդերձ, հատորները յաջող իրագործումներ են հասարակագիտական քարտիզագրումը կատարելու միջինարեւելեան ժողովուրդներու համակեցութեան, ընկալումին եւ մտադրոյթին:

Մեծապէս գնահատելի եւ ողջունելի այլ երեւոյթ մըն է հայ տարրին ուսումնասիրական ներգրաւումը այս համապատկերին մէջ: Արդարեւ, փոքրամասնութիւն կը կազմեն միջինարեւելեան համապարփակութիւն ունեցող այն ուսումնասիրական ձեռնարկները, ուր տեղ գտած են նաեւ Միջին Արեւելքի հազարամեակներու պատմութեան բաղադրիչ, 'միջինարեւելքցի' հայութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ:

Այս առումով, հայագիտութիւնը պարտի երկու ուղղութեամբ աւելի արդիւնաւէտ գործել:

Ա) Նեղ-հայագիտական ուսումնասիրութիւններու պարագային ընդգրկել շրջանային ենթահող:

Բ) Միջին Արեւելքի այլեւայլ երեւոյթներու վերաբերող ուսումնասիրութիւններու գիտական խճանկար ընդգրկել հայկական 'խիճ'ը եւս:

Անդրանիկ Տագէսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Քնարիկ Աբրահամեան **spyurkka@gmail.com**
Ծնած է 1984ին, Գիւմրի: 2006ին աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Բանասիրական Բաժանմունքը: 2013ին թեկնածուական պաշտպանած է «Զարեհ Խրախունին եւ Արեւելահայ Բանաստեղծութիւնը» նիւթով:
2008էն Մանկավարժական Համալսարանի «Սփիւռք» Գիտաուսումնական Կեդրոնի մեթոդիստ է, 2014էն՝ Մանկավարժական Համալսարանի Հայ Նոր եւ Նորագոյն Գրականութեան եւ Դասաւանդման Մեթոդիկայի Ամբիոնի օգնական, 2018էն՝ դոցենտ (համատեղութեամբ): 2019էն անդամ է «Հայկ Նագգաշեան Գրական Գնահատանք» Հիմնադրամի Յանձնախմբին: Հեղինակ է *Զարեհ Խրախունին եւ Արեւելահայ Բանաստեղծութիւնը* հատորին (2013), նաեւ՝ շուրջ երեք տասնեակ յօդուած-ուսումնասիրութիւններու, կազմած եւ խմբագրած է Սփիւռքի գրականութեան վերաբերող տասնեակ գրքեր:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արեւմտահայ դասական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը, տեսաբանական հարցադրումներ: 2012էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Կարինէ Ալեքսանեան **karine.aleksanyan@yahoo.com**
Ծնած է 1963ին, Գիւմրի: 1989ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժինը: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Ալեքսանդրապոլի Գաւառը 1918 Դեկտեմբերից 1921թ. Ապրիլը» նիւթով, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ:
Ներկայիս կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Կենտրոնէն ներս եւ պատմութիւն ու հասարակագիտութիւն կը դասաւանդէ Գիւմրիի Ակադեմիական Վարժարանին մէջ: 2012ին հրատարակուած է իր *Արեմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ. Փաստաթղթերի Ժողովածուն* ուսումնասիրութիւնը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Ալեքսանդրապոլի գաւառը ԺԹ. դարավերջ – Ի. դարասկիզբ շրջանը: 2012էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Քարլոս Անթառամեան **cantaramian@gmail.com**
Ծնած է 1972ին, Մեքսիքօ: 2006ին պաշտպանած է դոկտորական՝ ընկերային մարդաբանութեան մէջ:

2014էն դասախօս է Մեքսիքոյի Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social (CIESAS) մէջ: 2016էն մշակութային կցորդն է Մեքսիքոյի մէջ ՀՀ դեսպանութեան: Մամուլի տակ է իր *The Spirit of Martyrdom in April 24th Commemorations* հատորը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Մեքսիքոյի հայութիւնը, Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ անոր հետքերը յետնորդ սերունդներուն վրայ, գաղթը եւ անդրսահմանային հաւաքականութիւնները, հայկական սփիւռքը: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Մելինէ Անումեան **melanumyan@gmail.com**
Ծնած է 1977ին, Երեւան: 1994–1999 ուսանած է ԵՊՀ Արեւելագիտութեան Հիմնարկի Թուրքագիտութեան Բաժինը: 2012ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հայոց Ցեղասպանութեան Խնդիրը Երիտթուրքերի Դատավարութիւններում (1919-1921 թթ.)» նիւթով:
2009էն աւագ գիտաշխատող է եւ ղեկավար՝ Արեւմտահայոց Հարցերի Ուսումնասիրութեան Կենտրոն գիտահետազօտական հիմնադրամի թրքերէն բաժնին: Անդամ է *Ցեղասպանագիտական Հանդէս*ի խմբագրակազմին: Ունի թրքերէնէ եւ թրքերէնի թարգմանութիւններ, 2013ին լոյս տեսած է իր *Ճանաչում Եւ Դատապարտում. Երիտթուրքերի Դատավարութիւնները 1919-1921թթ. եւ 1926 թ.* (անգլ.՝ Անթիլիաս, 2017, թրք.՝ Իսթանպուլ, 2018) երկը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայոց Ցեղասպանութիւնը, երիտթուրքերու դատավարութիւնները, Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան պատմութիւնը, Թուրքիոյ հայ բոշաները, իսլամացուած հայերը:

Արտակ Ասատրեան **sardarapatasatryan@gmail.com**
Ծնած է 1978ին, Արմաւիրի մարզի Արաքս գիւղը: 2006ին աւարտած է Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀը:
Հրատարակած իր վերջին յօդուածն է՝ «Սինիները Հայոց Աւանդական Կենցաղում (Գործառոյթը, Գեղազարդումը, Խորհրդիմաստը)»:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ԺԹ. դարավերջ–Ի. դարասկիզբի պղնձագործութիւնը (պղնձագործական արհեստ եւ արտադրանք) եւ արծաթագործութիւնը (արծաթագործական արհեստ եւ արտադրանք): 2016էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Տ. Ներսէս Քհնյ. Ասրեան **monk-deacon@mail.ru**
Ծնած է 1980ին, Շուշի: 2006ին աւարտած է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանը:
2009-2016 եղած է Արցախի Հանրապետութեան Պաշտպանութեան Բանակի N զօրամասի գնդերէց: 2009էն տնօրէնն է Հայ Առաքելական

Եկեղեցիի Արցախի Թեմի տեղեկատուական համակարգին: 2016էն հոգեւոր հովիւն է Ստեփանակերտի Աստուածամօր Ս. Յովհան մայր եկեղեցիին եւ ծիսակատար քահանան՝ Ասկերանի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին: Ունի բազմաթիւ ուսումնասիրական յօդուածներ եւ հրապարակումներ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Ի.–ԻԱ. դարերու Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, արցախեան հիմնախնդիրը, աստուածաբանութիւն, Հայ Եկեղեցւոյ տօներ եւ ծէսեր, աղանդներ: 2016էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Եուրի Աւետիսեան **yuriavetisyan@ysu.am**
Ծնած է 1961ին, Արտաշատ: 1983ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժանմունքի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժինը, 1987ին պաշտպանած է թեկնածուականը «*Անահիտ* Հանդէսը» նիւթով, 2002ին դոկտորականը՝ «Արեւմտահայ Բանաստեղծութեան Լեզուն» նիւթով:
1988–2002՝ եղած է ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Ամբիոնի դասախօս, 2008էն՝ նոյն ամբիոնի փրոֆեսոր, 2009–13՝ ԵՊՀ Սփիւռքագիտութեան Ամբիոնի վարիչ, 2013էն՝ ԵՊՀ Հայոց Լեզուի Ամբիոնի վարիչ: 2011էն անդամ է *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, իսկ 2013էն՝ *Հայագիտութեան Հարցեր* պարբերականներու խմբագրական խորհուրդներուն: 2009–14 եղած է ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութեան ատեանի անդամ: Պարգեւատրուած է ԹՄՄ «Հայկաշէն Ուզունեան» ամէնամեայ մրցանակ-պատուոգիրով (2003), ԵՊՀ ոսկեայ մետալով (2014): Հեղինակ է շարք մը մենագրութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Արդի Հայերէնի Կէտադրութեան Հիմնախնդիրները* (2019):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն լեզուի կանոնակարգման հարցերը, հայոց լեզուն եւ խօսքի մշակոյթը, արեւմտահայերէնը, ձեւաբանութիւնը, արեւմտահայ բանաստեղծութեան լեզուն, արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի զուգադրական քերականութիւնը, լեզուի զարգացումը, պաշտօնական լեզուն եւն.: 2011էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Արծուի Բախչինեան **artsvi@yahoo.com**
Ծնած է 1971ին, Երեւան: Աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժանմունքը: 1996ին թեկնածուական պաշտպանած է ՀՀ ԳԱԱ Գրականութեան Հիմնարկին մէջ:
Որպէս գիտաշխատող կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի Հայ Գաղթավայրերի եւ Սփիւռքի Բաժնին մէջ: Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրական հատորներու, յօդուածներու, թարգմանութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Հայ Կինօ – 100* հատորն է (2018):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն սփիւռքահայ համայնքներու պատմութիւնն ու պատմամշակութային առնչութիւնները, հայ

շարժանկարի, պարարուեստի պատմութիւնը, նոր շրջանի պատմաբանասիրական նիւթերը, երեւելի հայազգիներ, հայ լուսանկարչական արուեստը...: 1998էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին: 2001էն *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի ներկայացուցիչն է Երեւանի մէջ:

Հենրիկ Բախչինեան **helinemuradyan@rambler.ru**
Ծնած է 1948ին, Թիֆլիս: 1970ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժանմունքի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժինը: 1989ին պաշտպանած է դոկտորականը:
1992–2006 գիտաշխատած է Մ. Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Հիմնարկի Հայոց Հին եւ Միջնադարեան Գրականութեան Բաժինին մէջ: 1992–2011 եղած է Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի տնօրէնը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ հին եւ միջնադարեան գրականութիւնը, աշուղական արուեստը: Հեղինակ է տասնեակ աշխատութիւններու, վերջինը՝ *Սայեաթ-Նովայի Բանաստեղծական Ժառանգութիւնը*» (2016): 1992էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Ռիթա-Մարիա Գազանճեան **RKAZANDJIAN@students.haigazian.edu.lb**
Ծնած է 1999ին, Պէյրութ: 2017ին աւարտած է Պէյրութի ՀԲԸՄ Դարուհի Յովակիմեան Երկրորդական Վարժարանը: Նոյն թուականին ընդունուած է Հայկազեան Համալսարան, ուր կը հետեւի մանկավարժութեան:
Գիտաուսումնական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայոց պատմութիւնը:

Խորէն Գրիգորեան **khorenbask86@gmail.com**
Ծնած է 1986ին, Սիսիան: 2012ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան ու Ազգագրութեան Բաժնի մագիստրականը: 2013էն թեկնածուականի հայցորդ է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Հիմնարկին մէջ:
Կրտսեր գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ Հայ Ազգագրութեան Հիմնարկին մէջ, նաեւ՝ ՀՀ Մշակոյթի Նախարարութեան Պատմամշակութային Արգելոց-Թանգարաններու եւ Պատմական Միջավայրի Պահպանութեան Ծառայութիւն Հիմնարկին մէջ:
Հեղինակ է շարք մը ուսումնասիրական յօդուածներու: Ուսումնագիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սփիւռքի տարբեր համայնքներու ինքնութեան, յիշողութեան, ազգային կեանքի կազմակերպման խնդիրները: 2013էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Մարիամ Գրիգորեան **manangrigoryan86@mail.ru**
Ծնած է 1986ին, Երեւան: Աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի Անուան Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Պատմութեան եւ Իրաւագիտութեան Բաժանմունքը: 2013ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Բագրատունիները Եւ Հայոց Թագաւորութեան Վերականգնումը» նիւթով: Հիմնական գիտական հետազօտութիւնները նուիրուած են Բագրատունեաց Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, հոգեւոր-մշակութային հիմնահարցերու ուսումնասիրութեան, Բագրատունեաց Հայաստանի թագուհիներու եւ իշխանուհիներու նուիրատուական գործունէութեան: Ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է գիտական ժողովածուներու մէջ:

Սուրէն Դանիէլեան **spyurksd1948@gmail.com**
Ծնած է 1948ին, Երեւան: 1970ին աւարտած է Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄ Համալսարանի Բանասիրականը: 1982ին պաշտպանած է թեկնածուականը, 1993ին՝ դոկտորականը՝ «Սփիւռքահայ Վէպը» նիւթով:
1974էն ՀՊՄՀի դասախօս է: 1993–2001 դասախօսած է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանէն ներս: 1995էն ՀՊՄՀի «Սփիւռք» Գիտաուսումնական Կենտրոնի տնօրէնն է. 2000–8 եւ 2017–9 ղեկավարած է ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան պատուէրով կազմակերպուած սփիւռքահայ ուսուցիչներու վերապատրաստման դասընթացքները: 2013էն վարիչն է ՀՊՄՀ Վաչէ Պարտիզունիի Անուան Հայ Նոր եւ Նորագոյն Գրականութեան եւ Անոր Դասաւանդման Մեթոտիկայի Ամբիոնին: Հայաստանի Գրողներու Միութեան անդամ է 1993էն, խմբագրակազմերու անդամ՝ *Վէմ Համահայկական Հանդէս*ի, *Հայագիտական Հանդէս*ի, *Գարուն*ի: Պարգեւատրուած է ՀՀ ԱԺ նախագահի պատուոգիրով (2015): Հեղինակ է բազմաթիւ մենագրութիւններու, որոնց վերջինը՝ *Սփիւռքահայ Գրականութեան Նուաճումները եւ Զարգացման Միտումները (1920-1960ական թթ.)* (2015): Գիտահետազօտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արեւմտահայ դասական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը, տեսաբանական հարցադրումները, արեւմտահայ գրամշակութային խնդիրները, արեւմտահայ կրթական ոլորտը: 2012էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Գալիա Դաւիդովա **galya.davidova.60@gmail.com**
Ծնած է 1960ին, Արմաւիր: 1986ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքը:
1986էն կը պաշտօնավարէ Հայոց Ազգագրութեան Թանգարանի «Ազգագրութեան» բաժինէն ներս (ներկայիս աւագ գիտաշխատողի հանգամանքով):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ասորիներու ԺԹ. դարավերջ–Ի. դարասկիզբ պատմութիւնը եւ ընկերատնտեսական պայմանները, հայոց եւ ասորական հարսանեկան ծիսակարգերն ու տօները, Հայաստանի ասորիներու տօները: 2016ին հրատարակած է «Ասորական եւ Հայկական Հարսանեկան Ծիսակարգերի Համեմատական Բնութագիրը (ԺԹ. դարավերջ – Ի. դարասկիզբ)» յօդուածը:

Արմենակ Եղիայեան **armenag@gmail.com**
Ծնած է 1939ին, Պուրճ Համուտ, Լիբանան: 1964ին աւարտած է Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի Ֆրանսական Գրականութեան եւ Լեզուի (Ecole des Lettres), իսկ 1970ին՝ Ատամնաբուժութեան Բաժանմունքները:
Խմբագրած եւ թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ, կատարած է արեւելահայերէնէ արեւմտահայերէնի փոխադրումներ: Հեղինակ է *Մեսրոպեան Տառերու Ակունքները* (2005) մենագրութեան եւ նախակրթարանի *Ծիածան* դասագիրքերու (5 հատոր ընթերցարան, 5 հատոր քերականութիւն, 10 հատոր ուղեցոյց) (1991-95): Անտիպ է իր «Արեւմտահայերէնի Ուղղագրական, Ուղղախօսական, Ոճաբանական Ուղեցոյց» աշխատութիւնը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայոց լեզուի կառոյցն ու շարահիւսութիւնը: 2014էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Յասմիկ Եսայեան **hasmiktk@yahoo.com**
Ծնած է 1988ին, Երեւան: 2009ին աւարտած է ԵՊՀ Հայ Բանասիրութեան Բաժանմունքը: 2011ին պաշտպանած է մագիստրոսականը՝ «Քալիֆորնիայի Հայ Համայնքների Պատմութիւնը (Սկզբնաւորումից Մինչեւ 1920ական թթ.)» նիւթով:
2014էն կ'աշխատի *Երեւանի Համալսարանի Բանբեր* հանդէսի խմբագրութեան մէջ, 2011–14՝ պաշտօնավարած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան մէջ: Վերջին ուսումնասիրութիւնը՝ «Հայերի Իրաւական Կարգավիճակը Ֆրեզնոյի Շրջանում (1880 – 1920ական թթ.)» լոյս տեսած է 2016ին: Ներկայիս կ'աշխատի իր թեկնածուականին վրայ: 2014էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Եղիա Թաշճեան **yeghia.tash@gmail.com**
Ծնած է 1990ին, Պէյրութ: Պսակաւոր քաղաքագիտութեան տիտղոսով վկայուած է Հայկազեան Համալսարանէն, 2013ին: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ մագիստրականը՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Հանրային Քաղաքականութիւն եւ Միջազգային Յարաբերութիւններ բաժանմունքին մէջ:

Աշխուժ գործունէութիւն կը ծաւալէ *պլոկ*ներու եւ ընկերային համացանցերու մէջ: Քաղաքական շրջանային հարցերու մասին յօդուածներ ունի տեղական եւ շրջանային մամուլին մէջ: 2010ին հիմնած է the New Eastern Politics առցանց կայքը: Մասնակցած է Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած «Լիբանանի Հայերը Բ.» (2014) եւ «Յորդանանի Հայերը» (2016) գիտաժողովներուն: Եղած է օգնական հետազօտող Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին մէջ եւ շրջանային համադրողը Փարիզի Women in War Միտքի Կեդրոնին: 2015էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Հերվէ Ժորժըլէն **hgeorgelin@gmail.com**
Դոկտորականը պաշտպանած է Փարիզ, 2002ին, «Զմիւռնիոյ Ոսկեշրջանին Աւարտը. 1870–Սեպտեմբեր 1922» նիւթով: Մասնագէտ է Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանի պատմութեան եւ յատկապէս՝ այդ շրջանի հայոց եւ յոյներու պատմութեան:
Դասաւանդած է Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանի Յունաստանի, Պալքաններու եւ Հայաստանի պատմութեան, լեզուին, մշակոյթին եւ ընկերութեան մասին: 2004-05 եւ 2006-07 դասաւանդած է Մոնփելիէի, իսկ 2005-06՝ Պեռնի համալսարաններուն մէջ: 2016էն իվեր դասախօս է Աթէնքի Համալսարանի Ժամանակակից Թուրքիոյ եւ Ասիոյ Ուսմանց Ամբիոնին մէջ: Հեղինակն է *La Fin de Smyrne: Du Cosmopolitisme aux Nationalismes* (Փարիզ, 2005) գիրքին: Պեռնար Լեւիի հետ համահեղինակն է *Les Temps Entrelacés de Deux Villes Pluricommunautaires: Smyrne et Monastir* ուսումնասիրութեան: Զաւէն Պիպեռեանէն եւ Արամ Անտոնեանէն ֆրանսերէն թարգմանած է երկուքական հատորներ, որոնք հրատարակուած են 2007–15 շրջանին:

Զաւէն Կնեազեան **zavenkniasian@yahoo.com.ar**
Ծնած է 1959ին, Պուենոս Այրէս: Խրիմեան Կրթական Հիմնարկութեան շրջանաւարտ է: Հետեւած է Պուենոս Այրէսի Պետական Համալսարանի ճարտարագիտութեան դասընթացքներուն:
1992էն հայ մշակոյթ կը դասաւանդէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթական Հաստատութեան մէջ: Անդամ է Արժանթինի Երաժշտագիտութեան Ընկերակցութեան: Հրատարակած է բազմաթիւ գիտական ու հանրամատչելի յօդուածներ հայերէն ու սպաներէն: Վերջին հրատարակութիւնն է *La Historia Armenia a Través de un Traje* (Հայոց պատմութիւնը տարազի մը ընդմէջէն, 2018):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայկական նուագարանները, դրօշակներն ու զինանշանները, պարագիտութիւնն ու

ազգագրութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրները: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Արմէն Հայրապետեան **armenani@mail.ru**

Ծնած է 1978ին, Լենինական (այժմ՝ Գիւմրի): 2003ին պաշտպանած է թեկնածուական «Արեւելեան Շիրակը ԺԹ. Դարի Առաջին Կէսին (Պատմաժողովրդագրական Ուսումնասիրութիւն)» նիւթով:

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի Հայագիտական Հետազօտութիւններու Կեդրոնի, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի «Նոր Պատմութեան» Բաժինի աւագ գիտաշխատող է, կը դասաւանդէ Գիւմրիի Մանկավարժական Հիմնարկէն ներս:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Արեւելեան Շիրակի ԺԹ. դարու պատմաժողովրդագրութիւնը, հայոց պատմութեան համալսարանական դասաւանդութիւնը, Ալեքսանդրապոլի գաւառը ԺԹ.–Ի. դարերուն, պարսկահայերու վերաբնակեցումը Արեւելեան Հայաստան: Հրատարակած վերջին հատորն է՝ *Ալեքսանդրապոլի Գաւառը Վիճակագրական Նիւթերում /XIXդ.-XXդ. սկիզբ/, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու* (2011): 2015էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Գաղթուհի Հանանեան **gpanajya@yahoo.com**

Ծնած է 1939ին, Լաթաքիա: 1961ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժանմունքը: 1991ին պաշտպանած է թեկնածուական, նիւթ ունենալով «Սուեդիայի Բարբառը (Խտրպէկի խօսուածք)»:

1963էն կ'աշխատի ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտէտի մէջ, նախ՝ Ընդհանուր եւ Համեմատական Լեզուաբանութեան, ապա՝ Հայոց Լեզուի Պատմութեան ամբիոնը: 1974–2017՝ ժամանակակից հայոց լեզու դասաւանդած է ԵՊՀ տարբեր բաժիններու մէջ: Հեղինակ է հայերէնագիտութեան տարբեր հիմնախնդիրներուն նուիրուած ուսումնասիրութիւններու: 1995ին հրատարակած է *Սուեդիայի Բարբառը (Խտրպէկի Խօսուածք)* հատորը: Կազմած է «Բարբառագիտութեան հիմունքներ», «Հայ բարբառների համեմատական քերականութիւն», «Կիլիկեան բարբառներ» ուսումնական դասընթացներու ծրագրերը:

1993էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Սվանթէ Լիւնտկրէն **svante.lundgren@ctr.lu.se**

Ծնած է 1960ին, Ֆինլանտա: Աստուածաբանութեան դոկտոր վկայուած է Ֆինլանտայի Åbo Akademi համալսարանէն:

Ներկայիս հետազօտող է Շուէտի Լունտի Համալսարանի Աստուածաբանութեան եւ Կրօնագիտութեան Կեդրոնին մէջ: Հետազօտութիւններ կատարած է հրեայ մտածողութեան, հրէութիւն-քրիստոնէութիւն փոխյարաբերութեանց, Հայոց Ցեղասպանութեան եւ

Միջին Արեւելքի քրիստոնեայ համայնքներուն մասին: Իր վերջին հրատարակութիւնը՝ *The Assyrians - Fifty Years in Sweden*, լոյս տեսած է 2019ին: Լիւնտկրէն ասացողն էր *Map of Salvation* (2015)՝ հայկական վաւերագրական ֆիլմին:

Գէորգ Ղազարեան **dngevorg@gmail.com**

Ծնած է 1981ին, Երեւան: 2001-7 ուսանած է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանին, իսկ 2011-8՝ Աթէնքի Ազգային Համալսարանի Աստուածաբանութեան Բաժանմունքին մէջ, ուրկէ ստացած է մագիստրականը՝ «Փոտ Պատրիարքը եւ Հայոց Եկեղեցին. Մեծ Հայքի Կաթողիկոս Զաքարիային Ուղղուած Թղթի Նշանակութիւնը» նիւթով: Ներկայիս կը պատրաստէ իր դոկտորականը՝ նոյն համալսարանի Աստուածաբանութեան Բաժանմունքին մէջ:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն աստուածաբանութիւն, եկեղեցւոյ պատմութիւն, հայ-բիւզանդական յարաբերութիւններ, ուղղափառ հայոց պատմութիւն: 2019ին յունարէն լոյս տեսած է իր մագիստրոսական թեզը:

Եղիկ Ճէրէճեան **jerejianyeghia@hotmail.com**

Ծնած է 1957ին, Պէյրութ: 1984ին աւարտած է Մխիթար Հերացիի անուան Երեւանի Բժշկական Հիմնարկի Ատամնաբուժական բաժինը:

Աշխուժ մասնակցութիւն ունեցած է Լիբանանի ազգային-հասարակական կեանքին, մաս կազմելով համագաղութային բնոյթի շարք մը մարմիններու: Մաս կազմած է *Արարատ* օրաթերթի խմբագրութեան եւ խմբագրած *Արարատ Երիտասարդական* պարբերաթերթը: 1992–2009 Պէյրութէն ընտրուած է Լիբանանի խորհրդարանի անդամ: 1995–2017 մաս կազմած ՍԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն օսմանեան բռնատիրութեան դէմ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը, Հայկական Ցեղասպանութիւնը, Հայ Դատն ու հայ ժողովուրդի դիմագրաւած ժամանակակից հարցերը: Հեղինակ է շարք մը հատորներու, որոնց վերջինը՝ *Պանդուխտ* (2018): «Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում ձեռք բերած ակնառու յաջողութիւնների համար», 2019ին, ՀՀ ԳԱ Ակադեմիային կողմէ ստացած է պատմական գիտութիւններու պատուաւոր դոկտորի կոչում: 2007էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Արման Մալոյեան **armanmaloyan@mail.ru**

Ծնած է 1976ին, Երեւան: 1996ին աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի Անուան ՀՊՄ Համալսարանի Պատմութեան եւ Աշխարհագրութեան Բաժանմունքի Պատմութիւն եւ Մանկավարժութիւն բաժինը: 2011ին

պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արեւմտեան Հայաստանի Սոցիալ-Տնտեսական Դրութիւնը XVIII դարի Երկրորդ Կէսին» նիւթով:
2007էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան Կրթութեան Ազգային Հիմնարկին մէջ, իբրեւ հայագիտական եւ ընկերամշակութային դասանիւթերու բաժնի գլխաւոր մասնագէտ. պատասխանատու քարտուղարն է *Հայագիտութիւնը Դպրոցում* ամսագրին (2014):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայաստանի ԺԸ.–ԺԹ. դարերու պատմութեան աղբիւրագիտութիւնը, պատմագրութիւնը, պատմութեան դասաւանդման խնդիրները, հայ մշակոյթի եւ դպրոցի պատմութիւն, հայ գաղթավայրերու պատմութիւն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն եւ տեղագրութիւն: 2011ին հեղինակած է *Բագրատունեաց Հայաստանի Պետական Կարգը* հատորը: Հեղինակ է շարք մը գիտական յօդուածներու, նուիրուած՝ ԺԸ.–ԺԹ. դարերու Արեւմտեան Հայաստանի վարչատարածքային բաժանումին, առեւտուրին, քաղաքական իրավիճակին, ԺԸ. դարու Ուրֆային, Տրապիզոնին: 2016էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Վարդան Մատթէոսեան **varny1@yahoo.com**
Ծնած է 1964ին, Մոնթէվիտէօ: Ներկայիս կը բնակի Նիւ Ճըրզի: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ: 2010էն կը վարէ Նիւ Եորքի Ազգ. Առաջնորդարանի Ուսումնական Խորհուրդի տնօրէնութիւնը: Հրատարակած է հինգ հայերէն հատորներ, բազմաթիւ գիտական յօդուածներ, խմբագրած ու թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ՝ հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն: Վերջին տպուած հատորն է *Pasado sin Retorno, Futuro que Espera: Los Armenios en la Argentina, Ayer y Hoy* (Անվերադարձ անցեալ, սպասող ապագայ. հայերը Արժանթինի մէջ՝ երէկ եւ այսօր), 2011ին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սփիւռքը, հայոց հնագոյն եւ նոր պատմութիւնը, հայ նոր եւ նորագոյն գրականութիւնը, պատմա-բանասիրական խնդիրներ: 1996էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Թաթուլ Մանասէրեան **tatoulm@gmail.com**
Ծնած է 1960ին, Երեւան: Ուսանած է Քիեւի Պետական եւ Քանատայի Եորք համալսարաններուն մէջ: 1987ին ԵՊՀի մէջ պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Միջազգային Արժութային Յարաբերութիւնների Ճգնաժամի Պատճառները» նիւթով, իսկ 2001ին՝ դոկտորական՝ Երեւանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարանին մէջ:
ԵՊՀ դասախօս-փրոֆեսոր է 1998էն: 1991էն կը ղեկավարէ Այլընտրանք Հետազօտական Կեդրոնը, գլխաւոր խմբագիրն է *Այլընտրանք* գիտական

հանդէսին: Գիտական խորհրդատուութիւն կատարած է Շանհայի, Փեքինի, Էնթուլրփի, Քենզըսի, Սան Ֆրանսիսքոյի, Սալենթոյի, Լոնտոնի, Պանքոքի, Սթենֆորտի, Քալիֆորնիոյ համալսարաններուն մէջ: 2009–11 եղած է ՀՀ ազգային ժողովի նախագահի խորհրդական, 2003–7՝ ազգային ժողովի պատգամաւոր, 2001–2՝ Ռազմավարական եւ Ազգային Հետազօտութիւնների Կեդրոնի գիտական ղեկավար, 2000–1՝ ՀՀ արտաքին գործոց նախարարութեան նախարարի խորհրդական, 1998–9՝ ՀՀ նախագահին կից Քաղաքական Խորհուրդի Տնտեսական Ենթայանձնախումբի նախագահ, 1997–8՝ ՀՀ արդիւնաբերութեան եւ առեւտուրի փոխնախարարի պաշտօնակատար:
Հեղինակ է մեծաթիւ յօդուածներու եւ գիրքերու՝ տնտեսական անվտանգութեան, միջազգային նոր տնտեսակարգի, ֆինանսական շուկաներու, պատերազմի տնտեսագիտութեան եւ ռազմարդիւնաբերական համալիրի եւ տնտեսական բնոյթի հիմնախնդիրներու մասին:

Հայկ Մարտիրոսեան **hmartirosian76@gmail.com**
Ծնած է 1976ին, Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս քաղաքը: 1999ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքը:
2006–7 քաղաքագիտութիւն դասաւանդած է Երեւանի Մշակոյթի Համալսարանին, իսկ 2008-12՝ հայոց պատմութիւն՝ Արմաւիրի Արարատ Համալսարանին մէջ: 2018էն գիտաշխատող է ԵՊՀ Սփիւռքագիտութեան Ամբիոնին:
Գիտական հետաքրքրությունները կ'ընդգրկեն հայոց պատմութեան նոր եւ նորագոյն ժամանակաշրջանը, յատկապէս Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան ժամանակաշրջանը:

Վարդան Մխիթարեան **vardan.mkhitaryan.g@gmail.com**
Ծնած է 1961ին, Երեւան: Մասնագիտութեամբ պատմաբան է, աշխարհագրագէտ, քարտիզագիր: Թեկնածուականը պաշտպանած է Երեւան, իսկ դոկտորականը՝ Ֆրանսա:
Աւագ գիտաշխատող է Հայագիտական Հետազօտութիւններու Հիմնարկին մէջ, կը դասաւանդէ ԵՊՀ Աշխարհագրութեան եւ Երկրաբանութեան Բաժանմունքին մէջ: Խմբագիրն ու վարիչը եղած է Հայոց Ցեղասպանութեան Քարտէս ծրագրին: 2018ին լոյս տեսած է իր հերթական ուսումնասիրութիւնը՝ «Պատմական Հետազօտութիւններում Հին Քարտէզների Ուսումնասիրութեան Ժամանակակից Մեթոդները»:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն պատմական աշխարհագրութիւնը եւ քարտիզագրութիւնը, աշխարհագրութիւնը:

Կարէն Մկրտչեան **K86Mkrtchyan@gmail.com**
Ծնած է 1986ին, Երեւան: 2014ին պաշտպանած է թեկնածուականը ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ:

2012էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան մէջ, որպէս համահայկական, միջազգային եւ եկեղեցական կառոյցներու հետ կապերու վարչութեան, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի եւ այլ հոգեւոր կառոյցներու հետ կապերու բաժնի առաջին կարգի մասնագէտ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն համաշխարհային նոր համակարգը, ՀՀ–Իրանի ԻՀ քաղաքական, տնտեսական, գիտակրթական, մշակութային յարաբերութիւնները, Իրանի հայ համայնքը, ղարաբաղեան հակամարտութիւնը, Հայոց Ցեղասպանութեան հարցերը: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Հեղինէ Մկրտչեան **heghmk@yahoo.com**
Ծնած է 1959ին, Երեւան: 1981ին աւարտած է Երեւանի Պոլիտեխնիկական Հիմնարկի (ներկայիս՝ Ճարտարագիտական Համալսարան), Հաշուիչ Տեխնիկայի բաժինը: 1994ին հետեւած է Գերմանիոյ Դաշնային Հանրապետութեան Լրագրութեան Միջազգային Հիմնարկի դասընթացքներուն:
1997էն ցայսօր կը պաշտօնավարէ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, նախ իբրեւ Մամլոյ Դիւանի պատասխանատու, տեղեկատուական համակարգի մամուլի պատասխանատու, ապա՝ տեղեկատուական համակարգի խմբագիր: 1996էն հիմնադիր խորհուրդի անդամ է Երեւանի Մամուլի Ազգային Ակումբին: Աշխատակցած է հայկական եւ ոչ-հայալեզու մամուլին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը: Խմբագրած է զանազան գիրքեր: Իր հրատարակած վերջին ուսումնասիրութիւնը վերնագրուած է «Կանանց Կուսութեան Ուխտի Նորայայտ Կարգ Երուսաղէմի ԺԷ. Դարի Մաշտոցում» (2015):

Ռուզան Մկրտչեան **ruzantrop55@mail.ru**
Ծնած է 1955ին, Երեւան: 1977ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան Հիմնարկը, հնագիտութիւն մասնագիտութեամբ: 1988ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ Մոսկուայի Պետական Համալսարանին մէջ՝ «ԽՍՀՄ Հարաւեւրոպական Տարածաշրջանի Էնէօլիթեան Բնակչութիւնը» նիւթով:
2006էն դասախօս է ԵՊՀ Պատմութեան Հիմնարկի մշակութաբանութեան ամբիոնին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հնամարդաբանութիւն, հնագիտութիւն, մշակութաբանութիւն: Հեղինակ է շարք մը գիրքերու, որոնց վերջինը՝ *Մարդու էթոլոգիա, Ուսումնամեթոդական Ուղեցոյց-Ծրագիր* (2016):

Եւա Մնացականեան **MnacakanyanEva@mail.ru**
Ծնած է 1972ին, Աշտարակ: 1998ին պաշտպանած է թեկնածուական ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկին մէջ: Այս օրերուն կը պատրաստէ դոկտորականը նոյն հաստատութենէն ներս:

2004էն աւագ գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ Գրականութեան Հիմնարկին մէջ, իսկ 2012էն կը պաշտօնավարէ Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀին մէջ: Հեղինակ է բազմաթիւ գիտական յօդուածներու, գիտաուսումնական փաթէթներու, գիրքերու, որոնցմէ վերջինն է *Բանավէճերը Գրական Հայերէնի Շուրջ եւ Յովհաննէս Թումանեանը* (2017):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ գրականութեան հիմնահարցեր, գրականութեան տեսութեան խնդիրներ, ժամանակակից հայոց լեզուի եւ մանկական գրականութեան հիմնախնդիրներ, Թումանեանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւնը: 2016էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Աստղիկ Մուշեղեան **a.musheghyan@gmail.com**
Ծնած է 1959ին, Երեւան: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Համբարձում Չերչեանը եւ Արմաշի Դպրեվանքի Երաժշտական Աւանդոյթները» նիւթով:
1982էն իվեր աւագ գիտաշխատող է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ միջնադարեան երաժշտութեան պատմութեան ու տեսութեան հիմնախնդիրները, Արմաշի Դպրեվանքի երաժշտական աւանդոյթները, Գրիգոր Խլաթեցիի, Համբարձում Չերչեանի երաժշտական գործունէութիւնը, միջնադարեան հայկական տաղերը եւ վանական երաժշտագիտական աւանդները: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Զաւէն Մսըրլեան
Ծնած է 1938ին, Պէյրութ: 1963ին՝ մագիստրականը պաշտպանած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ: 2003ին ՀՀ ԳԱ Ակադեմիան իրեն շնորհած է Պատուոյ Դոկտորայի կոչում, իսկ 2014ին ընտրուած է ՀՀԳԱԱ Արտասահմանեան Անդամ:
Ասպարէզով կրթական մշակ է: 1960ին սկսած է որպէս ուսուցիչ ծառայել Պէյրութի Հայ Աւետ. Գոլէճէն ներս, ուր 1967–2017՝ վարած է տնօրէնի պաշտօն: 2004էն ատենապետն է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Ռիչըրտ եւ Թինա Քարոլան Հրատարակչական Հիմնադրամին:
Հեղինակ է մօտ 100 պատմական ուսումնասիրութիւններու, բազմաթիւ գիրքերու, վերջինը՝ *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934–2009* (2014): 1971էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Արսէն Շահինեան **a.shaginyan@spbu.ru**
Ծնած է 1975ին, Էջմիածին: Ներկայիս կը բնակի Սանկտ Պետերբուրգ: 2002ին, Ս. Պետերբուրգի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան

Բաժանմունքին մէջ պաշտպանած է թեկնածուականը: 2010ին, նոյն համալսարանին Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ հետեւած է յետթեկնածուական դասընթացքներու:
2011էն կը պաշտօնավարէ իբրեւ փրոֆեսոր, Ս. Պետերբուրգի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Հիմնարկին մէջ: Հրատարակած վերջին մենագրութիւնն է *Rannesrednevekovaja Geografija Armenii i Stran Južnogo Kavkaza* (Հայաստանի եւ Հարաւային Կովկասի երկիրներու վաղ միջնադարեան աշխարհագրութիւնը, 2014):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հարաւային Կովկասի երկիրներու վաղ միջնադարեան պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, հայագիտութեան եւ կովկասագիտութեան պատմութիւնը Ս. Պետերբուրգի եւ Ռուսաստանի մէջ: 2010էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Սիպիլ Չեքմէն **sibil.cekmen@gmail.com**
Ծնած է 1983ին, Իսթանպուլ: Կենսաբանութիւն ուսանած է Փարիզի Փիէր եւ Մարի Քիւրի Համալսարանին, սինեմարուեստ՝ Իսթամպուլի Պիլկի Համալսարանին մէջ: Մագիստրականը պաշտպանած է Université Lumière-ի մէջ, Լիոն, սինեմարուեստի մասնագիտութեամբ:
Եղած է թղթակից, մշակութային ծրագրերու համադրող, թարգմանիչ: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ դոկտորականը՝ նուիրուած Թուրքիոյ մէջ փաստագրական ֆիլմերու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն նաեւ հայկական սինեման եւ սահմաններու գաղափարը՝ սինեմարուեստին մէջ:

Տիգրան Պետրոսեանց **tigranhayazn@mail.ru**
1982ին աւարտած է Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀ Կուլտուրայի Բաժանմունքի Մատենագիտութեան բաժինը, 2000ին՝ նոյն համալսարանի Հայ Ժողովրդի Պատմութեան ամբիոնի թեկնածուականը, իսկ 2015ին՝ դոկտորականը:
Արցախեան ազատամարտի մասնակից է, մշակութաբան, խմբագիր, ՀՀ բանակի փոխգնդապետ (2000), Տոնի կազակական միաւորման հրամանատար (2013), Մոսկուայի Ազգային Անվտանգութեան Հիմնախնդիրներու Միջազգային Ակադեմիայի *գեներալ-մայոր*:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ԺԲ.–ԺԴ. դարերու հայոց պատմութեան Զաքարեան Հայաստանը, հայ զինուորականութեան պատմութիւնը, հայկական իշխանական զինանշաններ, հայ մշակոյթի կիր դէմքերը, Ապարանի պատմութիւնը:

Կարինէ Ռաֆայէլեան **karine.rafaelyan@mail.ru**
Ծնած է 1964ին, Երեւան: 1985ին աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան բաժինը:
1994էն Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի մասնաճիւղ Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանի վարիչն է: 2008էն իբրեւ մշակութային լրագրող կը պաշտօնավարէ «Իրատես» լրատուական ցանցին մէջ: Կազմած, վերծանած, հրատարակութեան պատրաստած եւ խմբագրած է շարք մը երկեր: Հրատարակած է գրականագիտական ուսումնասիրութիւններ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն գրականագիտութիւն, թանգարանագիտութիւն, մշակութաբանութիւն: 2014էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Ռուբէն Սահակեան **rubensahakyan58@gmail.com**
Ծնած է 1958ին, Երեւան: 2013ին պաշտպանած է դոկտորականը ՀՀ ԳԱ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ:
Հրատարակութեան պատրաստած եւ խմբագրած է բազմաթիւ ուսումնասիրական ձեռագրեր, հեղինակ է թարգմանութիւններու, բազմաթիւ գիտական յօդուածներու, մենագրութիւններու, վերջինը՝ *Արեւմտեան Հայաստանի Ռազմաքաղաքական եւ Վարչատնտեսական Իրավիճակը (1914 թ. Յուլիս – 1917 թ. Փետրուար)* (2015):
Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրն է արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը եւ ինքնապաշտպանական կռիւները, Ա-ԴՕն, արցախահայութիւնը, Վանի Ա. Աշխարհամարտի տարիները, հայոց ոստիկանութեան պատմութիւնը: 2011էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Սվետլանա Սարգսեան **svetlana.sarkisyan@mail.ru**
Ծնած է 1945ին, Թիֆլիս: 1969ին աւարտած է Կոմիտասի անուան Պետական Երաժշտանոցը՝ երաժշտագիտութեան մասնագիտութեամբ: 1975ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ Սանկտ Պետերբուրգի Պետական Երաժշտանոցին մէջ «Ի. Դարի 60ականների Հայ Երաժշտութեան Առանձնայատկութիւնները» նիւթով, 1999ին՝ դոկտորականը, Մոսկուայի Պետական Երաժշտանոցին մէջ՝ «Հայ Երաժշտութիւնը Ի. Դարի Համատեքստում» նիւթով:
Կոմիտասի անուան Պետական Երաժշտանոցի Երաժշտութեան Տեսութեան ամբիոնի փրոֆեսոր է, պարգեւատրուած է պետական շքանշաններով: Հեղինակ է մեծաթիւ յօդուածներու, որոնց վերջինը՝ «Տիգրան Մանսուրեան. Ռեքուիէմը Իբրեւ Գաղափար եւ Սեռ» (2018): Ունի նաեւ գիրքեր, որոնց վերջինն է *Դարերու Սահմանին. Երաժշտութիւնը եւ Իր Ոլորտները* (2014):

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արդի համաշխարհային եւ հայկական երաժշտութեան տեսագեղագիտական հիմնախնդիրները:

Լիլիթ Սէյրանեան **nazeliseyranyan@yahoo.com**
Ծնած է Երեւան, 1973ին: 1995ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրականի, հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժինը եւ արժանանացած այդ տարուան ԵՊՀ «լաւագոյն շրջանաւարտ» պատուոգրին: 2002ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Վահան Թէքէեանի Բանաստեղծական Աշխարհը»:
2012էն՝ դոցենտ: 2006էն աւագ գիտաշխատող է ԳԱԱ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Հիմնարկի նորագոյն շրջանի հայ գրականութեան բաժինին, միաժամանակ 2003էն սկսեալ հայ գրականութիւն կը դասաւանդէ զանազան համալսարաններու մէջ:
Հեղինակ է բանաստեղծական հատորի, համահեղինակ է հայոց լեզուի ուսումնամեթոդական դասագիրքի, եզրաբանական բառարանի, գրականագիտական յօդուածներու ժողովածուի, ունի թարգմանութիւններ, կատարած է խմբագրումներ: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն նորագոյն եւ արդի հայրենական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւն եւ տեսութիւն, արդի գրականագիտական ուղղութիւններ, մշակութաբանութիւն: 2008էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Լիլիթ Սիմոնեան **simonian_lilit@mail.ru**
Ծնած է 1968ին, Երեւան: 1991ին աւարտած է Երեւանի Կոմիտասի անուան Պետական Երաժշտանոցը, 1993ին պաշտպանած է թեկնածուական: 1995–97 ուսանած է ԵՊՀ Հոգեբանութեան ամբիոնը: 2013ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Հիմնարկը՝ «Հայկական Ժողովրդական Տոմար» նիւթով:
2009էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Հիմնարկը, իբրեւ ֆոնտապահ, գիտաշխատող: 2007–9՝ ՀՀ մշակոյթի նախարարութեան ոչ-նիւթական մշակութային ժառանգութեան գլխաւոր մասնագէտ է: Հեղինակ է շարք մը ուսումնասիրութիւններու եւ գիրքերու, որոնց վերջինն է *Ծառ-Ծաղկաքաղիկ* (2017):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ազգագրութիւն, բանագիտութիւն, ժողովրդական երաժշտութիւն, խորհրդանշագիտութիւն, մշակութաբանութիւն, երաժշտական հոգեբանութիւն: 2000էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Յասմիկ Սիմոնեան **hassimonyan89@gmail.com**
Ծնած է 1989ին, Գիւմրի: 2012ին ստացած է մագիստրականը ԵՊՀ Պատմութեան Հիմնարկէն: Ներկայիս կ'աշխատի թեկնածուականին վրայ՝ ԵՊՀ Պատմութեան Հիմնարկին մէջ:

2014էն կը գիտաշխատի «Պատմամշակութային Արգելոց-Թանգարանների եւ Պատմական Միջավայրի Պահպանութեան Ծառայութիւն» ՊՈԱԿի մէջ: Մասնակցած է գիտաժողովներու, դաշտային հետազօտութիւններու եւ պեղումներու:
Համահեղինակ է բազմաթիւ յօդուածներու, որոնց վերջինը՝ «Էթիունի Երկիրը, Կովկասը եւ դաշտային աշխարհը»: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն կենսահնագիտութիւնը, հնամարդաբանութիւնը, հնախտաբանութիւնը եւ հնագիտութիւնը:

Գէորգ Ստեփանեան **sasun-07@mail.ru**
Ծնած է 1966ին, Սիսիան: 1992ին աւարտած է Խ. Աբովեանի անուան ՀՊՄՀի Պատմութեան եւ Աշխարհագրութեան բաժինը: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հայերի Կոտորածներն ու Ինքնապաշտպանական Մարտերը Նուխի եւ Արէշ Գաւառներում 1918-1920թթ.» նիւթով: 2009ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Բաքուի Նահանգի Հայութիւնը ԺԹ. Դարի Երկրորդ Կէսին եւ Ի. Դարի Սկզբներին» նիւթով: 2013ին ստացած է փրոֆեսորի կոչում:
2008էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկի Հայ Գաղթօճախների եւ Սփիւռքի Պատմութեան բաժնին մէջ, զոր կը գլխաւորէ 2016 Դեկտեմբերէն:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Պաքուի եւ Գանձակ-Ելիզաւետպոլի նահանգներու հայութիւնը: Հեղինակած է շարք մը գիրքեր, որոնց վերջինը՝ *Համազասպ Սրուանձտեանց (*2016): 2000էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Անդրանիկ Տագէսեան **adakessian@haigazian.edu.lb**
Ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը Ուէյլզի Համալսարանին մէջ:
1993–2016՝ պատասխանատու քարտուղար, իսկ 2016էն պատասխանատու խմբագիրն է *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին: Անդամ՝ *Հայագիտական Հարցեր* (2014էն) եւ *Ցեղասպանագիտական Հանդէս* (2018) պարբերականներու խմբագրակազմերուն: 2011էն տնօրէնն է Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին: Խմբագրած է տասնեակ մը գիրքեր, որոնց վերջինը՝ *Յորդանանի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթերը* (2019), կազմած է շարք մը գիրքեր, որոնց վերջինը՝ *Բարսեղ Կանաչեան (1895-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը* (2016), ունի մենագրութիւններ, որոնց վերջինը՝ *Լիբանանի Հայօճախը, Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)* (2015):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ

պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեան հարցերը: 1993էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Անի Փաշայեան **anipashayan@yahoo.com**
Ծնած է 1967ին, Երեւան: 1994ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրական Բաժինը: 2008ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Աղասի Այվազեանի Արձակի Արուեստը» նիւթով:
Ներկայիս վարիչն է Հայ-Ռուսական Համալսարանի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Ամբիոնին:

Կրեկոր Փելչինսքի **grzegorz.pelczynski@uwr.edu.pl**
Ծնած է 1962ին, Փոզնան: Ցեղագիտութիւն ուսանած է Փոզնանի Համալսարանը:
Ներկայիս փրոֆեսոր է Վրացլաւի Համալսարանի Ազգագրութեան եւ Մշակութային Մարդաբանութեան Բաժնին մէջ: Վերջերս հրատարակեց փոքր փոքրամասնութեանց եւ այլ նիւթերով խոհագրական հատոր մը:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ազգային փոքրամասնութիւնները, մանաւանդ հայերն ու քարայիմները, նաեւ՝ գրականութեան եւ ֆիլմարուեստի ընկերային եւ մշակութային երեսակները:

Փեթէր Փալ Քրանից **kranitz_peti@hotmail.com**
Ծնած է 1990ին, Պուտափեշթ: 2017ին պաշտպանած է դոկտորականը, պատմութեան մասնագիտութեամբ՝ Pázmány Péter Catholic Universityէն:
Ներկայիս արտասահմանեան լրատուութեան բաժնի խմբագիրն է Media Services and Support Trust Fundի: Հեղինակ է ուսումնասիրութիւններու եւ գիրքերու, որոնց վերջինն է՝ *Hungary in Georgia* (2017):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հունգար ներկայութիւնը Կովկասի մէջ, Հայկական Հարցը միջազգային ատեաններու մէջ, Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան տեղը միջազգային ատեաններուն մէջ, ժողովրդագրական խնդիրները, Հայոց Ցեղասպանութիւնը 1920-40 շրջանի հունգար քաղաքական թատրերգութեան մէջ, վերապրողներ, գաղթականներ եւ ապաստան փնտռողներ, Հայոց Ցեղասպանութեան գաղթականներ՝ Հունգարիոյ մէջ: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Աշոտ Փիլիպոսեան **piliposyan@yahoo.com**
Ծնած է 1952ին, Երեւան: 1974ին աւարտած է Խ. Աբովեանի Անուան ՀՊՄՀ Պատմա-աշխարհագրական Հիմնարկի, Պատմութեան եւ Հասարակագիտութեան բաժինը: 1997ին պաշտպանած է թեկնածուական, իսկ 2005ին՝ դոկտորական՝ «Հայկական Լեռնաշխարհը Մերձաւոր Արեւելքի Պատմա-

մշակութային Փոխառնչութիւնների Ոլորտում (մ.թ.ա. III-I հազարամեակներ)» նիւթով:
2007-9՝ «Էրեբունի» թանգարանի տնօրէն: 2015էն դասախօս է Խ. Աբովեանի Անուան ՀՊՄՀի եւ Հայոց Պատմութեան ամբիոնի վարիչ: 2016էն՝ փրոֆեսոր: 2017էն արտասահմանեան անդամ է Գերմանիայի Դաշնութեան "EWAN" Ակադեմիայի, 2016էն՝ Ռուսաստանի Բնական Գիտութիւններու Ակադեմիայի: Հեղինակ է ուսումնասիրութիւններու եւ գիրքերու, որոնց վերջինը՝ *Հին Արեւելքի Շրջանակաւոր Դաստրակով Դաշոյններն ու Սրերը* (1999):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հնագիտութիւն, հայոց պատմութիւն, հնամարդաբանութիւն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, անուանաբանութիւն, առասպելաբանութիւն, ազգաբանութիւն, հնաժողովրդագրութիւն, կնքագիտութիւն, զինանշանագիտութիւն, պատմական ժամանակագրութիւն, պատմական չափաբանութիւն, էթնոմշակութային կապեր, տոմարագիտութիւն:

ՎՐԻՊԱԿ

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԸ. Հատոր*ին մէջ արձանագրուած են հետեւեալ վրիպակները, որոնց համար մեր աշխատակիցներուն եւ ընթերցողներուն ներողամտութեան կը վստահինք:

Ա.- Միհրան Մինասեանի «Անտիպ Փաստաթուղթեր Քեսապի 1909ի Կոտորածին Մասին» (էջ 655-677) նիւթին պարագային.-

1- Էջ 670ի տախտակը ամբողջութեամբ պէտք է տեղափոխուի էջ 659, «Ցաւ ի սիրտ…» սկզբնատողով նախադասութեամբ սկսող պարբերութենէն անմիջապէս առաջ:

2- 662-670 էջերուն տպուած ցուցակը առանձին փաստաթուղթ է որ չ'առնչուիր նախորդ էջերով տրուած փաստաթուղթին:

էջ 662ի (եւ յաջորդ էջերու) 6րդ եւ 7րդ սիւնակները կը վերաբերին զոհերուն, իսկ 8րդն ու 9րդը՝ վիրաւորներուն:

Բ.- Աստղիկ Մուշեղեանի «Հայոց Հնագոյն Տաղարանը» (էջ 155-180) յօդուածէն դուրս մնացած են «Այսօր Ցնծացէք Եղբարք» (տաղ Առաքելոց, ձայնագրութիւն՝ Նիկողայոս Թաշճեան) եւ «Ի Հանդէս Տօնի» (տաղ Հայրապետաց, ձայնագրութիւն՝ Ն. Թաշճեան) տաղերուն նոթաները, զորս յաջորդող երկու էջերուն վրայ կը հրատարակենք:

Այսօր ցնծացէք, եղբարք

Ծանր. **Largo**

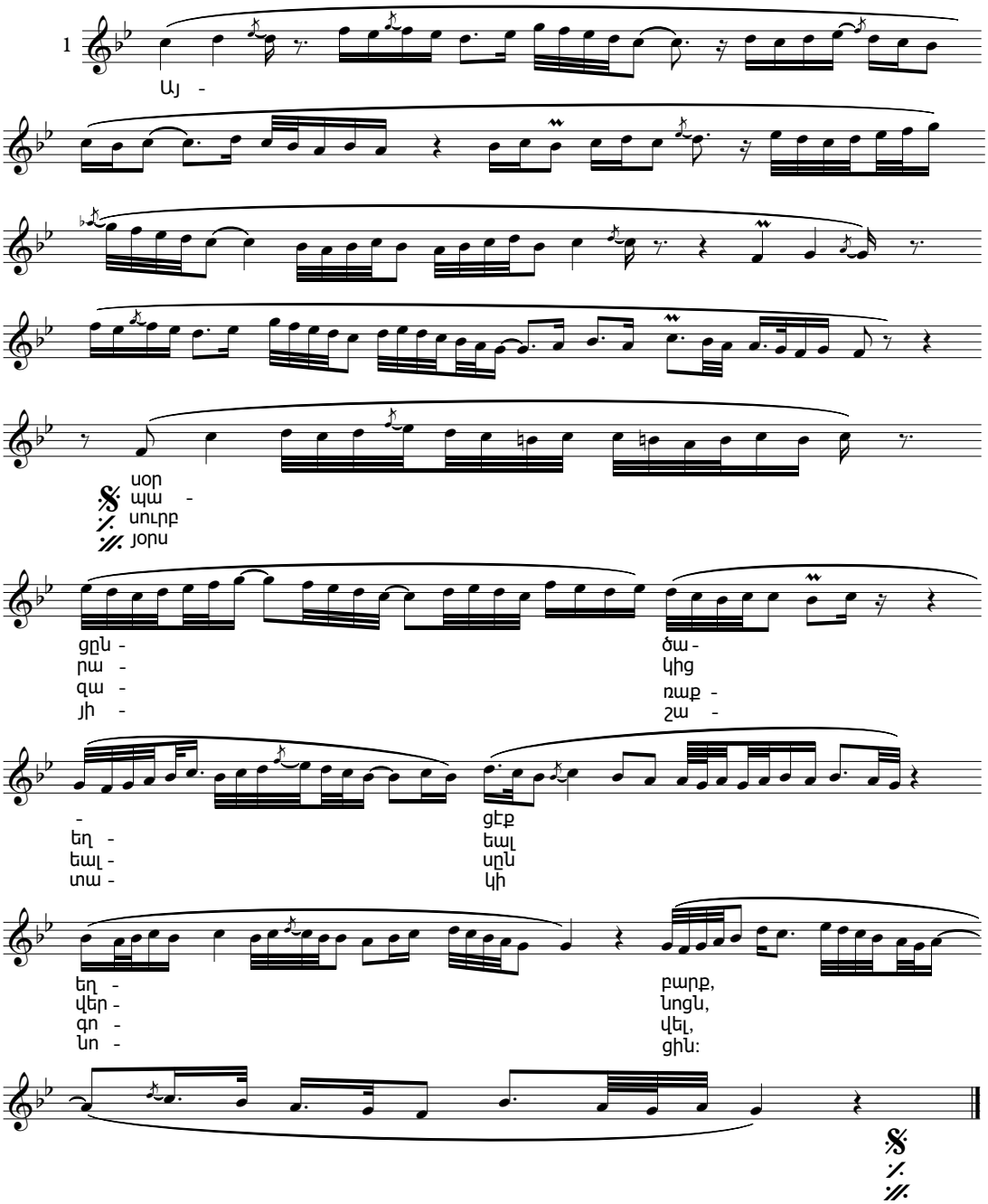

Ի հանդէս տօնի քո
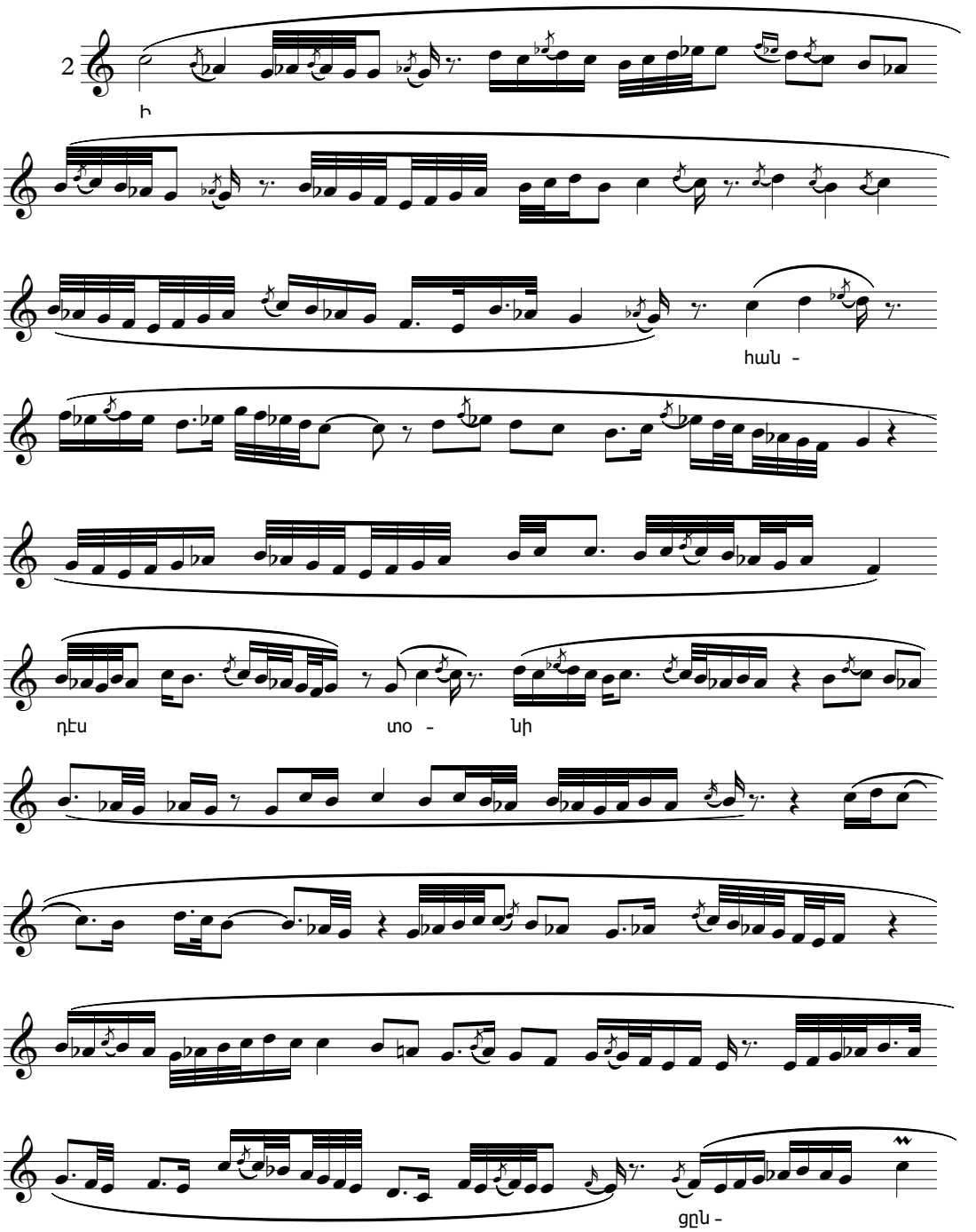
*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի 38րդ Հատորին Շնորհանդէսը Պէյրութի ...

Աւելի քան քառորդ դարու ամէնամեայ աւանդութեան վերածուած, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի անխափան լոյս ընծայումը աներկբայ վկայութիւնն է Հայկազեան Համալսարանի ունեցած դերին եւ յանձնառութեան՝ հայ դպրութեան սատարելու ընդհանուր ճիգերուն:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին 38րդ հատորին շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ 3 Հոկտեմբեր 2018ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ: Ներկայ էին Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան նախագահ Վեր. Մկրտիչ Գարակէօզեան, Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փօլ Հայտօսթ-եան, Լիբանանի մէջ Հայաստանի արտակարգ եւ լիազօր դեսպան Պրն. Սամուէլ Մկրտչեան եւ համայնքի հետ կապերու կցորդ Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան, Լիբանանի հայոց առաջնորդ Նարեկ Արք. Ալէեմէզեանի ներ-կայացուցիչ Տէր Մկրտիչ քահանայ Քէշիշեան, Սուրիոյ հայ աւետարանա-կան համայնաքպետ Վեր. Յ. Սելիմեան, Հեթում Վրդ. Տաղլեան, լիբանա-հայ ե-րեք օրաթերթերու եւ համացանցի լրատուական սպասարկութեան պատասխանատու խմբագիրներ, կրթական, մամլոյ մշակներ եւ բարեկամներ:

Բարիգալուստի խօսքով հանդէս եկաւ *Հանդէս*ի խմբագիր, Հայ Աւետ. Գոլէճի տնօրէն Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան: Ան արժեւորեց երջանկայիշատակ Հայր Անդրանիկ ծայրագոյն վարդապետ Կոռանեանի 27 տարիներու ծառայութիւնը *Հանդէս*ին՝ իբրեւ խմբագրապետ: Իւրնէշլեան ընդգծեց, որ «*Տարի մը անցաւ արդէն, եւ աշխատանքները չկաղացին, Հանդէսին որակը չփուժեց, կազմը համերաշխ գործեց: Կը նշանակէ, որ վարդապետը իսկապէ՛ս կրցած էր ոչ միայն գլխաւորել, այլեւ՝ ձեւաւորել աշխատանքային կազմ մը, որ առանց իրեն, բայց ի՛ր սկզբունքներով շարունակեց աշխատանքը. փաստը՝ այս հատորը*»: Ապա ան ներկայացուց հատորին բովանդակութիւնը, նշելով որ ան կը բաղկանայ 40 յօդուածներէ, հրապարակումներէ, քննարկումներէ ու հաղորդումներէ: Անդրադառնալով հեղինակներուն, Դոկտ. Իւրնէշլեան մատնանշեց, որ ի հեճուկս հայագիտութեան հանդէպ առկայ պարտուողական կարծիքներու, *Հանդէս*ին 38րդ այս հատորին մէջ 40էն նուազ տարիքի հեղինակներուն թիւը 13 է: Հուսկ, ան եզրափակեց իր խօսքը հաւաստելով, թէ՝ «հակառակ մեզ շրջապատող զանազան ժխտական երեւոյթներու եւ յուսահատութեան մղող ազդակներու, *Հանդէս*ը պիտի շարունակէ իր երթը նոյն յանձնառութեամբ, շնորհիւ համալսարանի ղեկավարութեան նեցուկին ու օժանդակութեան»:

Ապա ելոյթ ունեցաւ *Հանդէս*ի պատասխանատու խմբագիր Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան: Ան շեշտեց, թէ «*հայ իրականութեան եռեւեփող առօրեային կշռութաւոր դարձած անկայունութեան մէջ*, Հայկազեան Հայագի-

տական Հանդէսը, *լիբանահայ մամուլը, կիրակնօրեայ պատարագն ու պաշտամունքը եւ մեր դպրոցները ունին կշռութաւոր եւ կայուն ներկայութիւն*»: Ան նշելով, որ «*համաշխարհայնացած մեծ պաստառին դիմաց, մեզմէ իւրաքանչիւրը իբրեւ անհատ, յաճախ ալ իբրեւ փոքրաթիւ ազգ՝ մենք զմեզ փոքրուկ կը զգանք*», ընդգծեց, որ «*չենք անդրադառնար, թէ մեզմէ դուրս գտնուող այդ մեծ ամբողջութիւնը կազմող համապատկերը ինքնին բաղկացած է փոքրամասնութիւններէ*»:

Դոկտ. Տագէսեան շեշտեց, որ *Հանդէս*ը պիտի շարունակէ քննականօրէն մօտենալ իր առաքելութեան, «*արժեւորելով իր իւրաքանչիւր նորածինը, ձգտելով աւելի լաւին ու արդիւնաւէտին, գերազանցելով ինքզինք*»:

Եզրափակելով իր խօսքը, Դոկտ. Տագէսեան յայտնեց, որ «*այսօր շուրջ յիսնամեայ իր երթի հզօր տարիքին հասած Հանդէսը, կոփուած տասնամեակներու իր արդիւնքով, ջրդեղուած իւրայատուկ փորձառութեամբ, ներդաշնակուած իր երէց, միջին ու կրտսեր սերունդներու աշխատակիցներու հետազօտութիւններով, առաւել ամրացած իր նորամուտ խմբագիր Տիկ. Սիլվա Փափազեանով, թիկունքաւորուած Հանդէսի ձեռնարկներուն ներկայ գտնուող գիտակից բարեկամներով, ընդհանրապէս իր աշխատանոցին մէջ եւ շուրջ ծաւալած հաղորդականութեամբ, առողջ ժողովրդավարութեամբ ու համախոհական տրամադրութիւններով յառաջացուցած է համանուագ մը, որ իւրայատուկ կոհակներ կ'արձակէ հայ միջավայրին: Հանդէսը դեռ երկար տարիներ պիտի շարունակէ հայր Կոռանեանին եւ այս խմբակին ու համալսարանի նախագահութեան կողմէ խմորուած ու մշակուած իւրօրինակ թարմ լաւաշ մատուցել հայութեան եւ գիտութեան*»:

Շնորհանդէսին իր սրտի խօսքը փոխանցեց դեսպան Պրն. Սամուէլ Մկրտչեան: Մեծարգոյ դեսպանը ողջունելով *Հանդէս*ին հրատարակութիւնը, յայտնեց, թէ հատորը ծանրակշիռ է իր հարուստ բովանդակութեամբ, որով հնարաւորութիւն կը յառաջանայ ծանօթանալու հայ ժողովուրդի մշակութային, պատմական, գրական եւ ազգագրական երեսակներու: Ան յոյս յայտնեց, որ Սփիւռքի մէջ իր նմանը չունեցող *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը «*մեզ ուրախացնէ, լուսաւորէ եւ մտորումներու առիթ հանդիսանայ դեռ երկար տարիներ*», եւ մաղթեց որ *Հանդէս*ը շարունակէ իր առաքելութիւնը նո՛յն ոգիով եւ նո՛յն նուիրումով:

Շնորհանդէսի եզրափակման իր խօսքը փոխանցեց վերապատուելի Հայտօսթեան, որ հանդիսութիւնը բնութագրեց հետեւեալ խօսքերով. «*Այսպիսի հանդիսութեան մէջ դեր չունին հրավառութիւնն ու արտաքին պերճանքը, բազմութիւններն ու դահլիճներու փայլքը: Հուրի զօրութիւնը գրիչին մէջ է, պերճանքը՝ մտքի պայծառութեան, բազմութիւնը՝ նիւթերու խորքին զանազանութեան, իսկ փայլքը՝ հոգիի անկեղծութեան եւ անոր տարրական պարզութեան մէջ*»:

Վեր. Հայտօսթեան բարձր գնահատելով հայագիտական բնագաւառին մէջ գործող մշակները, ըսաւ. «*Հայագիտութեան նուիրական աշխատանքի*

լծուած անձեր, նամանաւանդ Սփիւռքի մէջ, յաճախ կը զգան թէ արտադրողականութեան կողքին կայ թանկարժէք բան մը պահելու, պահպանելու եւ տակաւին տարածելու լուրջ առաքելութիւնը: Ընդհանրապէս նախանձելի չեն այն ասպարէզները ուր մշակը պէտք է գործէ վայրընթացի մթնոլորտի կամ վտանգուածի հոգեբանութեամբ, եւ փոխանակ մշակութիւն եւ յառաջընթաց կատարելու յամառօրէն խաղայ կղզիացած կալուածի տնտեսի դերը»: Վեր. Հայտօսթեան 1970էն իվեր *Հանդէս*ին իւրայատկութեան ու դերին անդրադարձ կատարելէ ետք ապագայի ծրագրերու եւ յանձնառութեանց առումով մատնանշեց հետեւեալ շարք մը կէտերը.-

- Հայագիտութիւնը դիտել որպէս ապագայի գիտութիւն, զարգացող, ու այլ գիտութիւններու հետ քայլ պահող, եւ այդ բոլորը օգտագործել ամուր հիմքեր գտնելով:

- Ապահովել երիտասարդ սփիւռքահայ ուսումնասիրողներու ներդրումը:

- Պահպանել գիտական մակարդակը եւ շարունակաբար օգտագործել արդի մեթոտներ, լաւագոյնս օգտագործելով թուային աշխարհի հնարաւորութիւնները:

- Զարգացնել հայագիտական հանդէսներու եւ գիտաշխատողներու եւ հայագիտական կեդրոններու միջեւ գործակցութիւնը:

- Լեզուական թէ քերականական հմտութիւններու կորուստին զուգահեռ գծել սահմանները ընդունելիին ու անընդունելիին:

- Հայագիտութիւնը չվերածել գաղափարախօսութեան հարթակի:

- Զանազան լեզուներու օգտագործման իրականութեան մէջ չմոռնալ յատուկ կարեւորութիւնը արեւմտահայերէնին:

Եզրափակելով իր խօսքը, վերապատուելի Հայտօսթեան վերարժեւորեց տարի մը առաջ վախճանած երջանկայիշատակ հայր Անդրանիկ ծայրագոյն վարդապետ Կոռանեանը, եւ իր ուրախութիւնը յայտնեց, որ անոր շունչով բեղմնաւորուած խմբագրական կազմի պատասխանատու խմբագիր նշանակուած է *Հանդէս*ի երկար տարիներու պատասխանատու քարտուղար՝ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանը:

Հուսկ, Վեր. Հայտօսթեան շնորհակալութեան խօսք ուղղեց ներկաներուն իրենց քաջալերական ներկայութեան համար:

Հանդիսութեան աւարտին տեղի ունեցաւ աւանդական կարկանդակի հատում եւ հիւրասիրութիւն:

Հուրի Աթթարեան

...Արցախի

Չորեքշաբթի, 14 Նոյեմբերին, Արցախի Պետական Համալսարանին մէջ, ներկայութեամբ Արցախի կրթութեան, գիտութեան եւ մարմնամարզի նախարար Նարինէ Աղաբալեանի, մշակոյթի, երիտասարդութեան հարցերու եւ զբօսաշրջութեան նախարար Լեռնիկ Յովհաննիսեանի, Արցախի Համալսարանի նախագահ Դոկտ. Արմէն Սարգսեանի, Հայկազեան Հա-

մալսարանի նախագահ Վեր. Հայտօսթեանի, *Հանդէս*ի պատասխանատու խմբագիր Դոկտ. Տագէսեանի եւ աշխատակիցներու, Արցախի մտաւորականներու, բանասէրներու, մեծաթիւ ուսանողութեան եւ բարեկամներու տեղի ունեցաւ *Հանդէս*ի 38րդ հատորին շնորհանդէսը:

...Եւ Երեւանի Մէջ

Ուրբաթ, 16 Նոյեմբեր 2018ին, Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագիրերու Մատենադարան-Հիմնարկի թանգարանային համալիրի տեսասրահին մէջ տեղի ունեցաւ *Հանդէս*ի 38րդ հատորի շնորհանդէսը, ներկայութեամբ Հայաստանի, Սփիւռքի գիտամշակութային կեանքի կարկառուն ներկայացուցիչներու, *Հանդէս*ի ՀՀ աշխատակիցներու:

Բացման խօսքով հանդէս եկաւ պատասխանատու խմբագիր Դոկտ. Տագէսեան, որ համառօտակի ներկայացուց *Հանդէս*ի խմբագրութեան սահմանումը՝ հայագիտութեան, ընդգծելով որ ան կ'ընդգրկէ հասարակագիտական ուսմունքներու ծաւալուն երանգապնակը: Ան շեշտեց աշխատակիցներու բնակավայրի լայն ծիրն ու տարիքային եւ նիւթի մօտեցումներու այլազանութիւնը, ինչ որ առաւել աշխուժ կը դարձնէ *Հանդէս*ը:

Ողջոյնի իր խօսքին մէջ, Մատենադարանի տնօրէն Վահան Տէր-Ղեւոնդեան կարեւորեց Լիբանանի հայկական համայնքի դերը հայապահպանութեան գործին մէջ, ապա շնորհակալութիւն յայտնեց *Հանդէս*ի նախկին ու ներկայ խմբագիրներուն, խմբագրակազմի աշխատակիցներուն: «*Լիբանանի գաղութը շատ հայաշունչ կեդրոն է: ..Քաղաքացիական պատերազմի տարիներուն Հանդէսը անխափան տպագրելը բաւական դժուար էր, այդուհանդերձ յաջողապէս տպագրուեցաւ: Պէտք է գնահատանքի խօսք ըսել բոլոր նախկին խմբագիրներուն՝ Երուանդ Քասունիին, Անդրանիկ վարդապետ Կոռանեանին եւ ի հարկէ այսօրուան խմբագիրին՝ Անդրանիկ Տագէսեանին, Հայկազեան Համալսարանի ղեկավարութեան եւ հոգաբարձուներու խորհուրդին*»՝ իր խօսքին մէջ ըսաւ Մատենադարանի տնօրէնը:

Ողջոյնի խօսքով հանդէս եկաւ նաեւ Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մակավարժական Համալսարանի Սփիւռք Կեդրոնի տնօրէն, վաստակաւոր գրականագէտ Դոկտ. Սուրէն Դանիէլեանը: Երէց մտաւորականը բարձր գնահատեց *Հանդէս*ին առաքելութիւնը եւ օրինակելի գտաւ անոր շուրջ եւ ետին կանգնող պատկան մարմիններուն յանձնառութիւնը:

Ողջոյնի ու գնահատանքի խօսքով հանդէս եկաւ նաեւ Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վերապատուելի Դոկտ. Հայտօսթեան: Ան *Հանդէս*ի գալիք տարիներուն հիմնական խնդիր ու նպատակ նկատեց ե՛ւ անցեալով պարծենալը, ե՛ւ հին ու նոր ասպարէզներու վրայ կեդրոնանալը:

Խօսքի աւարտին, Վեր. Հայտօսթեան Նոյեմբեր 22ի՝ Լիբանանի անկախութեան օրուան առիթով Մատենադարանին նուիրեց Լիբանանի խորհրդանիշ մայրիի ծառի յուշանուէր, որմէ ետք ներկաները ոգեւորութեամբ թերթատեցին *Հանդէս*ի 38րդ հատորը, որ բաղկացած է մօտ 800 էջէ:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (ՀՀՀ) տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն իվեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակութային (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

ՀՀՀն կը հրատարակէ հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն անտիպ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական-մատենագիտական ցանկեր, մահագրականներ, հրատարակուած նիւթերու տարակարծիք ուսումնասիրութիւններ: Բացառիկ պարագաներու ՀՀՀի խմբագրութիւնը իր հայեցողութեամբ նկատի կ'առնէ այլ բնոյթի նիւթեր եւս:

Ներկայացուած յօդուած-ուսումնասիրութիւնները եւ հրապարակումները պարտին ըլլալ նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 10,000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), քննարկումները՝ առաւելագոյնը շուրջ 5000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), հաղորդումները՝ առաւելագոյնը 5000 բառ, գրախօսականները՝ 2000 բառ, մահագրականները՝ մինչեւ 1000 բառ, բոլորը՝ համակարգիչի ARMENIAN UNICODE ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութիւնները պարտին ունենալ.- մուտք/ներածական, բուն նիւթը (ենթավերնագրերով մասնատուած) եւ եզրակացութիւն կառոյցը:

Ծանօթագրութիւնները պարտին ըլլալ հետեւեալ կերպ.-

Մամուլի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն», *մամուլի անուն* եւ տպագրութեան վայր, յօդուածի տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Յօդուածներու ժողովածուի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն»՝ *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Գիրքի պարագային՝ հեղինակ, *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, թիւը:

Հարցազրոյցներու պարագային՝ մասնակիցներուն անունները եւ թուականը:

Կայքէջի պարագային՝ լրիւ հասցէն եւ թուականը:

Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլան նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները - թուական-հրատարակչատուն, վայր - ներկայ պաշտօնը եւ նկար մը) եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեամբ: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լաւորակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէզներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Աշխատակցութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Աշխատակցութեան, թղթակցութեան, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian
Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հատորի մը գրախօսուիլը փափաքողներ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին ՀՀՀի խմբագրութեան յղել այդ գիրքէն 2 օրինակ:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը կը ստանայ ՀՀՀի տուեալ հատորէն 1 օրինակ եւ իր աշխատակցութենէն 5 առանձնատիպ:

ՀՀՀի հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքին վրայ.- http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review has been published annually since 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The *Review* is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, investigative articles, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French. Other sorts of materials might be published at the discretion of the Editorial Board.

Articles submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be not more than 10,000 words (including the endnotes), for investigative articles and briefings not more than 5000 words, for book reviews not more than 2000 words and for obituaries not more than 1000 words. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published in any language. It is preferred that manuscripts submitted for consideration are on CD with a hard copy.

Manuscripts should have an introduction, the body (with subtitles) and a conclusion. Endnotes should have the following details.-

In case of newspapers/periodicals: author, "title of the article", *name of the newspaper*, place of publication, date and page number.

In case of an article from a book: author, "title of the article", *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of books: author, *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of archival materials: author of the document, "title of the document", name of the document file, place reserved, number, date.

In case of interviews: names of the interviewer and interviewee, date and place.

In case of websites: the title, the address and date accessed.

Submitted manuscripts must include a 150 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to edit manuscripts to conform to the

review's style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 5 offprints and one copy of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the website:
http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	Յանձնառութիւն, Պահանջ, Երաշխիք	3

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թաթուլ Մանասէրեան	ՀՀ Տարածքների Համաչափ Զարգացումը եւ Տարաբնակեցումը Որպէս Համազգային Առաջնահերթութիւն	9
Լիլիթ Սիմոնեան	Միերի Դուռ. Քրիստոնեայ Ժողովրդի Նախաքրսիտոնէական Սրբավայրը	27
Հենրիկ Բախչինեան	Հայկական Հնագոյն Ժամերգերը եւ Սահակ Պարթեւը	39
Գէորգ Ղազարեան	Կիւրեղ Սկիւթապոլսեցու Տեղեկութիւնները Ե.-Զ. Դարերի Պաղեստինի Հայ Վանականների Մասին	47
Արսէն Շահինեան	Հայոց Հայրապետերի Իրաւասութեան եւ Հովանու Ներքոյ Գտնուող Տարածքները (Է.-Ը. Դարեր)	57
Մարիամ Գրիգորեան	Հայ Ազնուական Կանանց Նուիրատուական Գործունէութիւնն Անիում (Ժ.-ԺԴ. ԴԴ.)	81
Տիգրան Պետրոսեանց	Վաչէ Ա. Վաչուտեան՝ Կողմնակալ-Փոխարքայ (ԺԳ. Դարասկիզբ)	89
Աստղիկ Մուշեղեան	Հայ Երաժշտական Մշակոյթը Վան-Վասպուրականի եւ Մերձակայ Շրջանների Վանքերում (ԺԴ.-ԺԸ. ԴԴ.)	99
Արմէն Հայրապետեան	Դրուագներ Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ Կառոյցի՝ Երկիր Ձինամթերք Փոխադրելու Գործունէութիւնից (ԺՌ. Դարավերջ-Ի. Դարասկիզբ)	119
Եղիկ Ճէրէճեան	Վերստին Կարդալով Ժիրայրի Կենսագրութիւնը (Կարգ մը Վարկածներու Քննութիւն)	135
Սուրէն Դանիէլեան	Թռիչքի Առեղծուածը՝ «Վե՛ր, Աւելի Վե՛ր» (Զօհրապի Ստեղծագործութիւնը)	153
Հերվէ Ժորժըլէն	Հայ Աքսորականի մը Հայեացքը Կիներուն. Երուանդ Օտեանի Յուշերը	183

Ռուբէն Սահակեան	Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Անմար Դէմքերից՝ Կոստանդին Համբարձումեան	207
Արտակ Ասատրեան	Սիւնիք-Արցախի Գօտիների Գեղազարդման Ընդհանուր Բնութագիր (Ոճաւորում, Խորհրդիմաստ, Տարբերակներ, Զուգահեռներ, Յարգադրոշմներ)	225
Սվանթէ Լունտկերն	Սքանտինաւ Միսիոնարուհիներու Մասնակցութիւնը Հայասիրական Շարժումին	253
Գէորգ Ստեփանեան	Շամախու եւ Բաքուի Հայ Աւետարանական Համայնքները (Համառօտ Ակնարկ՝ Կազմաւորումից Մինչեւ 1918)	277
Կարինէ Ալեքսանեան	Թուրքական Ժխտողականութիւնը Կովկասում (1917-1918)	289
Եւա Մնացականեան	Թումանեանի Յայտնութիւնը 50ամեակի Յոբելենական Հրապարակումներում	313
Հայկ Մարտիրոսեան	Յովհաննէս Քաջազնունու Գործունէութիւնը Արտասահմանում	333
Վարդան Մատթէոսեան	Միհրան Խայեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Օդուժի Ռահվիաներէն	353
Փեթէր Փալ Կրանից	Հայկական Հարցին Լուծարումը եւ Ազգերու Լիկային Տագնապը	375
Յասմիկ Եսայեան	Մշակութափոխման Դրսեւորումներ Ֆրեզնոյի Շրջանի Ա. եւ Բ. Սերնդի Հայերի Շրջանում (1900-1930ականներ)	407
Սվետլանա Սարգսեան	Հայ Երաժշտութեան Համարկումին Գործընթացները	417
Լիլիթ Լուսինէ Սէյրանեան	Գորգի Գեղագիտական Կշռոյթը Կեանքի եւ Գրի Զուգահեռներում	433
Կարինէ Ռաֆայէլեան	Հայ Քնարերգութիւնը Խորհրդային Եւ Անկախութեան Շրջանի Ճամփաբաժանին (Դիտարկումներ)	449

Քնարիկ Աբրահամեան	Իգնա Սարըասլանի Բանաստեղծութեան Հորիզոնները	471
Գաղթուհի Հանանեան	Դարձեալ Կ(ը) Եղանակիչի Մասին	485
Եուրի Աւետիսեան	Ժամանակակից Գրական Արեւելահայերէնի Անկանոն Բայերի Ուսումնասիրութիւնը եւ Ուսուցումը	493
Արմենակ Եղիայեան	Իմաստաբանութիւն Ա. (Ա-Հ)	509
Մելինէ Անումեան	Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցի Թեմաներով 2008-18ին Թուրքիացի Մտաւորականների Ուսումնասիրութիւնները	553
Կրեկոր Փելչինսքի	Հայերը Լեհաստանի Մէջ Ի. Դարուն	571
Տ. Ներսէս Քահանայ	Գնդերէցների Ծառայութիւնը Հայոց Բնակում	587
Կարէն Մկրտչեան	Հայաստանի Հանրապետութիւն-Իրանի Իսլամական Հանրապետութիւն Տնտեսական Յարաբերութիւնները՝ Որպէս Տարածաշրջանի Անվտանգութեան Գործօն	595
Արման Մալոյեան	Օձուն. Թեմի Կազմաւորումը եւ Վանքապատկան Գիւղերի Տեղավայրերը (ԺԸ. Դարի Վերջին Քառորդ-ԻԱ. Դարասկիզբ)	631
Զաւէն Մսըրլեան	Հայոց Մասնակցութիւնը Լիբանանի Նախագահ Միշէլ Աունի (2016-) Նախագահութեան Շրջանի Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն	647

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Զաւէն Կնեազեան	Քարաշամբի Գաւաթի Շեփորներուն Առեղծուածին Բացայայտումը	685
Հեղինէ Մկրտչեան	Սուրբ Վայրերում Հայ Եկեղեցու Կուսանոցների Գոյութեան Հարցը	693
Վարդան Մխիթարեան	Տարածաշրջանի Առաջին Ֆրանսերէն Քարտէզի Ստեղծման Աշխահրաքաղաքական Նախադրեալները	703

Յասմիկ Սիմոնեան Ռուզան Մկրտչեան, Աշոտ Փիլիպոսեան	Սեւանի Աւազանի Երկաթէդարեան Խմբային Թաղումների Երեւոյթը	713
Գալիա Դաւիդիովա	Արաքս Գիւղի Էթնօմշակութային Բնութագիրը (Ազգագրական Ակնարկ)	725
Քարլոս Անթառամեան	Ժամանակին Տերսիմի Մէջ. Հայաստանէն Դուրս՝ Վերադա՞րձ Քիւրտիստան	739
Սիպիլ Չեքմէն	*Երկիր*ի Սահմանին Կառչած Յիշողութիւն. *Կարօտ* եւ *Կարճ Հաղորդագրութիւն* Ֆիլմերը	751
Խորէն Գրիգորեան	Մուսալեռցիները «Ղարաբաղցի՞». Նախնիների ԻնքնութԵան Փնտռտուքները՝ 1915ի Ինքնապաշտպանական Մարտերից Յետոյ	763
Եղիա Թաշճեան	Հանքարդիւնաբերութիւն. Այո՞, Թէ՞ Ո՛չ: ՀՀ Յետյեղափոխութեան Տրամախօսութիւն Մը	775
	ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ	
Արծուի Բախչինեան	Եոհան Բլարամբերգի Վկայութիւնները Հայ Ժողովրդի Մասին (1836-1841)	789
Անդրանիկ Տագէսեան	Մատենագիտական Ճշտում մը եւ Տասնչորս Նամակներ Նազարէթ Տաղաւարեանէն Զապէլ Եսայեանին (26 Մարտ 1906--27 Մարտ 1908)	799
Ռիթա Մարիա Գազանճեան Անդրանիկ Տագէսեան	Թլկատինիցիին Վերստին Ծնունդը (Հայր Արսէն Ղազիկեանի եւ Բենիամին Նուրիկեանի Փոխանակած 23 Նամակները. 18 Նոյեմբեր 1925-31 Մարտ 1928)	825
	ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ	
Ա. Փիլիպոսեան	Նոր Պեղումներ Զօրաց Քարեր Հնավայրում	851
	ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ	
Զարուհի Յակոբեան	Կարէն Մաթեւոսեան, Աւետ Աւետիսեան, Արա Զարեան, Քրիստին Լամուրէ, *Դադիվանք. Վերածնուած Հրաշք*	861

Նիքոլաս Քուրէաս	Ժերար Տետէեան, *Հայերը Կիպրոսի մէջ (577-1211) Յուստինիանոս Բ.էն Հիւկ Ա. Լուսինեան*	864
Արծուի Բախչինեան	Համօ Սուքիասեան, Նարինէ Երանոսեան, *Խորհրդային Հայաստանի Երգիծական Մամուլը 1920ական Թուականներին*	870
Հենրիկ Բախչինեան	Յասմիկ Ստեփանեան, *Գէորգ Բամպուքճեան. Կեանքը, Գործը Եւ Ժամանակը (1923-1996)*	875
Յովհաննէս Ալեքսանեան	Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Չինաստանում. Հայ-Չինական Պատմամշակութային Առնչութիւնները*	879
Անդրանիկ Տագէսեան	Հիտեմիցու Քուրոքի (խմբ.), *Մարդկային Շարժունակութիւնը եւ Բազմէթնիք Համակեցութիւնը Միջին Արեւելքի Քաղաքային Հասարակայնութեան Մէջ, Հտր. 1 եւ 2. Թեհրան, Հալէպ, Իսթանպուլ եւ Պէյրութ*	884
Համառօտ Կենսագրական Հատորին Աշխատակիցներուն		887
Վրիպակ		906
*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ի ԼԸ. Հատորին Շնորհանդէսները Պէյրութի, Արցախի եւ Երեւանի Մէջ		909
Աշխատակիցներու Ուշադրութեան		913
Բովանդակութիւն		917

Table of Contents

Editorial	Commitment, Demands, Guarantees	6

Articles

Tatoul Manaserian	The Asymmetric Development of the Republic of Armenia Districts: A National Challenge	9
Lilit Simonian	Mher's Door: The Prechristian Sanctuary of the Christian Folk	27
Henrik Bakhchinyan	Armenian Ancient Breviary Chants and Sahak Partev	39
Gevorg Kazaryan	The Testimonies of Cyril of Scythopolis about Armenian Monks in Palestine (V-VI centuries)	47
Arsen K. Shahinyan	The Territorial Jurisdiction and Protectorate of the Armenian Catholicoi in Arab Armīnīya in the 7th-8th Centuries	57
Mariam Grigoryan	The Charitable Activities of the Armenian Noblewomen of Ani in the 10th-14th Centuries	81
Tigran Petrosyants	Viceroyal Vatche Vatchoutian I (Early 13th Century)	89
Astghik Musheghyan	Armenian Music Culture in the Monasteries of Van-Vaspurakan and Nearby Regions (14th-18th Centuries)	99
Armen Hayrapetyan	The Activities of the Alexandropol ARF Branch in Ammunition Acquisition and Transportation to Western Armenia (Late 19th-Early 20th Centuries)	119
Yeghia Jerejian	Rereading Jirayr's Biography (Examining a Number of Hypotheses)	135
Souren Tanielian	The Enigma of the Flight: "Up and Further up" (Zohrab's Literature)	153

Hervé Georgelin	An Armenian Male Deportee's Vision of Women: Yervant Odian's Memories	183
Ruben Sahakian	Gosdantin Hampartsoumian: An Armenian National Liberation Movement Figure	207
Ardag Atasatryan	General Overview of the Silver Belts of Sunik- Artsakh (Style, Symbols, Variations, Parallels, Stamps)	225
Svante Lundgren	Scandinavian Women Missionaries as Part of the Armenophile Movement	253
Gevorg Stepanyan	An Overview of the History of the Armenian Evangelical Communities of Shamakha and Baku (From their Inception till 1918)	277
Kasrine Alexanian	Turkish Denialism in the Caucasus (1917-1918)	289
Eva Mnatsakanyan	Assessing Toumanyan's Literary Works on His 50th Birthday (1919)	313
Haig Martirosian	The Fund-Raising and Economic Negotiations Abroad of Hovhannes Kajaznuni	333
Vartan Matiossian	Mihran Khayan: A Pioneer of the Armenian Air Force	353
Péter Pál Kránitz	The Dissolution of the Armenian Question and The Crisis of the League of Nations	375
Hasmik Yesayan	Expressions of Acculturation in the Fresno Area Among First and Second Generation Armenians (1900-1930s)	407
Svetlana Sarkisyan	Processes of Integration in Armenian Music	417
Lilit-Lusine Seyranyan	The Aesthetic Rhythm of the Carpet in Parallel with Life and Writing	433
Karine Rafaelyan	Armenian Poetry at the Soviet/Independence Crossroads	449
Knarig Aprahamian	The Poetic Horizon of Igna Sariaslan	471

Kaghtuhi Hananian	The Modal Suffix Կը Revisited	485
Yuri Avetisyan	The Study and Tutoring of the Irregular Verbs in Current Eastern Armenian	493
Armenag Yeghiayan	Semasiology I. (A-H)	509
Meline Anumyan	Books about the Armenian Genocide and the Armenian Question Published by Scholars in Turkey Between 2008 and 2018	553
Grzegorz Pełczyński	Armenians in Poland in the 20th century	571
Fr. Nerses Asryan	The Service of Clerics in the Armenian Army	587
Karen Mkrtchyan	Economic Relations Between the Republic of Armenia and the Islamic Republic of Iran as a Factor in Security in the Region	595
Arman Maloyan	The Diocese of Odzun: The Formation and Topography of its Property Villages (From the Late 18th Century to Modern Times)	631
Zaven Messerlian	Armenian Participation in the Legislative Elections During the Presidency of Michel Aoun (2016-)	647

Investigative Articles

Zaven Kinasian	Resolving the Enigma of the Karashamp Horns	685
Heghine Mkrtchyan	The Likelihood oF Female Armenian Church Convents in the Holy Land	693
Vardan Mkhitaryan	The First French Map of the Caucasus and Related Geopolitical Considerations	703
Hasmik Simonyan, Ruzan Mkrtchyan, Ashod Pilibosyan	The Phenomenon of Collective Burials in the Vicinity of Lake Sevan during the Iron Age	713
Galya Davidova	Arax Village: An Ethnocultural Description	725
Carlos Antaramián	Once Upon A Time in Dersim Out of Armenia, back to Kurdistan?	739

Sibil Çekmen	Mémoire Coincée à la Frontière de *Yerkir: Karot (*Yearning*)* et *Kartch Haghgordagrutyun (*Short Message*)*	751
Khoren Grigorian	Did the Musaler Population Originate from Artsakh? Looking for the Identity of Ancestors After the 1915 Self Defense	763
Yeghia Tashjian	To Mine or Not to Mine? A Post-Revolutionary Debate on Mining in Armenia	775
	Unpublished Documents	
Artsvi Bakhchinyan	Johann Blaramberg's Accounts of the Armenians (1836-1841)	789
Antranik Dakessian	A Bibliographic Correction and 14 Leters from Nazareth Daghavarian to Zabel Yessayan (March 26, 1906--March 27, 1908)	799
Rita Maria Kazandjian Antranik Dakessian	The Rebirth of Telgadintsi: 23 Letters Exchanged between Peniamin Nourigian and Father Arsen Ghazigian (18 November 1925--31 March 1928)	825
	Briefings	
Ashot Pilibosyan	New Excavations at Zorats Karer	851
	Book Reviews	
Zaruhi Hakobyan	Karen Matevossian, Avet Avetissian, Ara Zarian, Christine Lamouré, *Dadivank: A Reborn Miracle*	861
Nicholas Coureas	Gerard Dedeyan, *Les Armeniens en Chypre (577-1211) de Justin II À Hugues 1er de Lusignan*	864
Artsvi Bakhchinyan	Hamo Sukiasyan, Nariné Yeranosian, *The Soviet Armenian Sarcastical Newspapers in the 1920s*	870
Henrik Bakhchinyan	Hasmik Stepanyan, *Gevorg Bampukchyan: His Life, Work and Time (1923-1996)*	875
Hovhannes Alexanian	Artsvi Bakhchinyan, *The Armenians in China: Armenian-Chinese Historicocultural Connections*	879

Antranik Dakessian Hidemitsu Kuroki (ed.), *Human Mobility and Multiethnic Coexistence in Middle Eastern Urban Societies 1 and 2: Tehran, Aleppo, Istanbul, and Beirut* 884

Brief Biographical Notes on the Contributors of this Volume 887

Errata 906

The Launching of the 38th Volume of the *Haigazian Armenological Review* in Beirut, in Artsakh and in Yerevan 909

Note to Contributors 913

Table of Contents 917

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԹ
Տպաքանակ՝ 250
Գին՝ Լիբանան 30,000L. Ոսկի
Արտասահման 30 Տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.

هايكازيان: مجلة الدراسات الارمنية, مجلد 39
مطبعة روحانا شمالي, درعون.

Haigazian Armenological Review, Vol. 38
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb